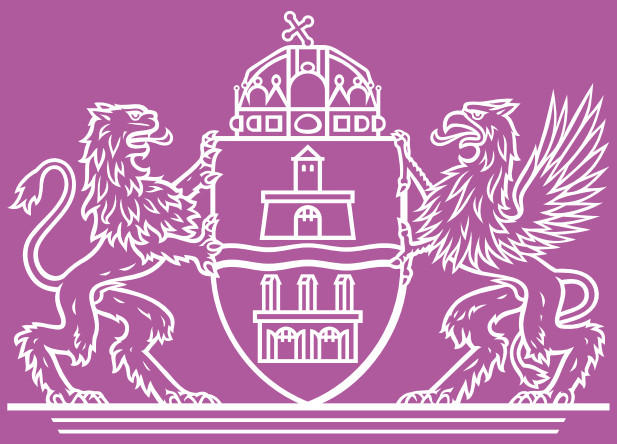
BUDAPEST RÉGISÉGEI

LIII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

LIII. 2023

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2024

Nemzeti Kulturális Alap

A kötet
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával
készült

Szerkesztette: Ráczkeviné Jancsikity Erzsébet

Szerkesztőbizottság: Csorba László, Daróczi-Szabó László,
Fényes Gabriella, Mészáros Boglárka, Mézes Dorottya,
Szilas Gábor, Terei György

Lektorálták: Benda Judit, Borhy László, Daróczi-Szabó László,
Daróczi-Szabó Márta, Farbaky Péter, Font Ágnes, Kuti Klára (MNM),
Litauszki Katalin (BME), Mráv Zsolt (MNM, NRI), Nagy Balázs (FMC),
Simonyi Erika (MNM), Szilágyi Veronika (HUN-REN EK), Terei György,
Végh András, Zsidi Paula

a rajzokat B. Jankó Melinda, Demény Attila (HUN-REN CSFK),
Duschanek Júlia, Falchetto Alfred, Kevevári Zsolt, Mézes Dorottya, Murakeözy Éva,
Tóth Zoltán Ferenc, Vecsey Ádám, Viemann Zsolt és a szerzők,
a fotókat Beszédes József, Fodor Zsolt, Keppel Ákos, Komjáthy Péter, Kolozsvári Krisztián,
Lajtos Tamás, Magyar Károly, Ortolf Harl, Szigeti Judit,
Szilas Gábor, Tihanyi Bence
és a szerzők, valamint a Civertan Grafikai Stúdió,
a fordításokat Szij Barbara, valamint a szerzők készítették

Tördelés: Solomnis Kiadó Bt.

HU – ISSN 0133–1892

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2024

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

Kiadta a Budapesti Történeti Múzeum
Felelős Kiadó: Csorba László Főigazgató

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Fellini Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 250 példányban, Book Antiqua és Myriad Pro betűkkel

BudRég 53. 2023.

Tartalom . Contents

Bevezető . Preface

Köszöntés . Salutation

Bencze Zoltán
Altmann Júlia köszöntése 11
In honour of Júlia Altmann *12*

Tanulmányok . Studies

Borhy-Burucs Julianna
Iterum adoratum caput: átfaragott márványportré az Aquincumi Múzeumban 15
Iterum adoratum caput: a re-carved marble portrait in the Aquincum Museum *49*

Budai Balogh Tibor
Zoomorf *tabula ansata* a római provinciák kőfaragásában 51
Zoomorphic tabulae ansatae in provincial stone carving *98*

Fényes Gabriella
Római „mérnökök" emlékei Aquincumból 99
Archaeological relics of Roman "engineers" from Aquincum *125*

Martijn A. Wijnhoven
An exceptional find of a Roman neck guard from Budapest 127
Egy kivételes lelet: római nyakvédő Budapestről *142*

Papp Adrienn
Metszett üvegpohár a budai pasák szomszédságából 143
Engraved glass beaker from the neighbourhood of the Buda pashas *154*

Terei György
Mi volt a főváros területén az Árpád-korban? 155
What was in the territory of the capital in the Árpádian Age? *178*

Bencze Zoltán – Gálvölgyi Orsolya
Pénzzel teli cseréppersely Budafelhévízről 181
Coin find in a ceramic money box from Budafelhévíz *198*

Benda Judit
Geológia, helynév, régészet 199
Geology, place names, archaeology *218*

Benda Judit
Terv és valóság 219
Plans and reality *247*

Szabó Balázs
A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata 249
The formation, design and studyof the cave cellars of the Buda Castle District *286*

P. Horváth Viktória–Tóth Balázs
Két középkori tűzcsiholó a Molnár utcából 287
Two Medieval Fire Strikers from Molnár Street, Budapest 297

Daróczi-Szabó Márta – Font Ágnes
Rozmáragyarból készült közép- és török kori tárgyak a BTM ásatásaiból 299
Medieval and Ottoman-era artefacts made of walrus tusk from the excavations of the BHM 313

Daróczi-Szabó Márta – Daróczi-Szabó László
Gondolatok a középkori lóhúsfogyasztásról 315
Thoughts about medieval horsemeat consumption 332

Éder Katalin
Kubinyi András hagyatéka 333

Vágány Judit, Nacho Albert Bellver, Retkes-Kiss Antal Farkas
Elindult a Kiscelli Műanyag Projekt 373
Launch of the Kiscelli "Plastic" Project 387

Megemlékezés . Commemoration

Zsidi Paula
100 éve született Póczy Klára 391
On Klára Póczy's 100th birth anniversary 394

Zsidi Paula
Szirmai Krisztina 397
Krisztina Szirmai 399

Farbaky Péter
Végh András 411
András Végh 416

B E V E Z E T Ő
P R E F A C E

Tisztelt Olvasó!

2022-ben a *Budapest Régiségei* folyóirat életében több nagyobb változás is történt. Új szerkesztőbizottság alakult, amelynek tagjai Szilas Gábor (Ős- és Népvándorlás kori Főosztály), Némethné dr. Fényes Gabriella (Ókortörténeti Főosztály), Mészáros Boglárka (Ős- és Népvándorlás kori Főosztály), Daróczi-Szabó László (Középkori Főosztály) és Terei György (Középkori Főosztály) lettek. Így minden korszaknak és a természettudományos témáknak is lett felelőse. Hálásak vagyunk az eddigi munkatársainknak, akik szakértelmükkel, lelkesedésükkel segítették a *Budapest Régiségei* munkáját.

A kötet szerkesztését közel 20 év után Horváthné dr. Hanny Erzsébettől dr. Ráczkeviné dr. Jancsikity Erzsébet vette át. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Zsébinek a *Budapest Régiségei* köteteiért végzett lelkiismeretes, gondos, precíz munkájáért. Az elmúlt évtizedekben nemcsak a kimondottan szerkesztői, hanem a megjelenéssel járó összes szervezési feladatot vállalta: a cikkek „bevasalásától" a pályázatok megírásán keresztül egészen a nyomdai munkák felügyeletéig.

A személyi változások nem jelentenek azonnali teljes változtatást. Továbbra is szeretnénk abban a stílusban, azon a szinten folytatni tovább a sorozatot, ahogyan az az elmúlt években is történt. Így a jelen kötetben is van születésnapi köszöntő és megemlékezés. Nagyon fontosnak tartjuk ugyanis, hogy ne feledkezzünk meg neves elődeink munkásságáról, és visszatekintsünk a gyökereinkhez. A korábbi kötetek tematikáját követve továbbra is megjelentetjük a különböző korszakokat és azok emlékanyagait bemutató írásokat. Amikor 2019-ben megrendeztük az Érett középkor konferenciát, az elhangzott előadásokat szerettük volna egy külön tanulmánykötetben megjelentetni. Ez sajnos nem sikerült, ezért a jelen kiadványban két fővárosi téma írott változatát is olvashatják.

A szerkesztők

Dear Reader,

In 2022, our journal underwent several major changes. A new editorial board was formed, consisting of Gábor Szilas (Department of Prehistory and the Migration Period), Dr. Gabriella Némethné Fényes (Department of Ancient History), Boglárka Mészáros (Department of Prehistory and the Migration Period), László Daróczi-Szabó (Medieval Department) and György Terei (Medieval Department). Thus, each archaeological period as well as natural science topics were assigned a person in charge. We are immensely grateful to all our colleagues who have contributed to the realization of this journal with their expertise and enthusiasm.

After nearly 20 years, the task of editing was taken over from Dr. Erzsébet Horváthné Hanny by Dr. Erzsébet Ráczkeviné Jancsikity. We would like to take this opportunity to thank Zsébi for her conscientious, careful and precise work. Over the past decades, she has taken on not only the editorial tasks but also all the organisational tasks involved in publication, from the challenging endeavour of collecting the manuscripts to the writing of grant proposals and the supervision of printing.

Personnel changes do not mean a complete change immediately. We would like to continue to produce the series in the same style and to the same standard as we have done in recent years. Thus, this volume also includes a birthday greeting and a commemoration. We believe it is very important not to forget the work of our great predecessors and to reflect on our roots. Following the theme of the previous volumes, we will continue to publish articles on the different periods and the related relics. When we organised the High Middle Ages Conference in 2019, we wanted to publish the papers presented in a separate volume of studies. Unfortunately, this was not possible, so in this publication you can read the written versions of two Budapest-related research papers.

The editors

K Ö S Z Ö N T É S
S A L U T A T I O N

Bencze Zoltán

Altmann Júlia köszöntése

Altmann Júlia 1943. május 7-én Szolnokon született. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1967-ben szerzett diplomát régészet-történelem szakon. Egyetemi oktatóitól széles körű szakmai tudást kapott, közülük László Gyula és Székely György nevét később is sokszor emlegette. A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályára 1966-ban gyakornokként került, majd 1967-től – ma már szokatlannak tekinthető módon – nyugdíjba vonulásáig ezen az egy munkahelyen dolgozott évtizedekig mint régész, továbbá ő volt a Középkori Fotótár vezetője is.

Szinte egész munkásságát végigkísérte Óbuda kutatása. Első ásatása a Templom utcában volt 1969-ben, 1997-ben pedig a Bécsi út–Farkastorki utca sarkán végzett munkával fejezte be itteni kutatásait. 1973–1981 között az óbudai lakótelep építése kapcsán létrehozott múzeumi munkaközösség középkori részének vezetője volt: Bertalan Vilmosné mellett előbb munkatársként dolgozott, később pedig ő vette át a középkori kutatások irányítását. Talán nincs is olyan pontja Óbudának, ahol ne ásott volna. Feltárásokat végzett a középkori Óbuda piacterén, tisztázta az egykori egyházi és királyi városrész főbb épületeit. Kutatásainak eredményeit 1995-ben Bertalan Vilmosnéval közösen az Óbuda évszázadai című kötetben foglalta össze. Talán a legfontosabb itteni ásatása a királyi/királynéi vár területén volt, melynek egyes maradványai ma a Kálvin közi református parókia pincéjében láthatók. Végzett falukutatást is Nyéken, Hidegkúton és Óbudaörsön.

Altmann Julianna (családi fotó)
Julianna Altmann (family photo)

Két fontos budai munkája pályája elején kisebb feltárásokkal kezdődött, majd hosszabb szünet után pályája végén tudta azokat lezárni. A Várnegyed területén szerencsés esetben egy-egy középkori lakóház esetén a régészeti és műemléki kutatások összekapcsolódnak. A Fortuna utca 18. sz. alatt Altmann Júlia az 1960-as évek végén kezdte el a kutatásokat, majd 1990–1992 között folytathatta azokat. A Szent György tér keleti oldalán található ferences kolostornál hasonló volt a helyzet. A Várszínház helyreállítási munkái során 1971-ben az egykori kolostor templomát sikerült részben feltárnia, később, az 1990-es években pedig a Sándor-palota alatt a kolostor maradványait is. Sikerült elérnie, hogy a kolostor udvarának északi részében előkerült nagyméretű ciszternát helyreállítsák. Így, amikor évente egy-két alkalommal megnyitja kapuit az elnöki palota, akkor a nagyközönség is megszemlélheti azt.

Nyugdíjba vonulása után az ünnepeltnek elsősorban családi kötelezettségei teljesítésével teltek évei. Isten éltesse még sokáig Júliát erőben, egészségben!

In honour of Júlia Altmann

Júlia Altmann was born on 7 May 1943 in Szolnok. She graduated from the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University in 1967 with a degree in archaeology and history. She received a wide range of professional knowledge from her university lecturers, especially Gyula László and György Székely, whom she often fondly referred to in later years. She joined the Medieval Department of the Budapest History Museum as an intern in 1966, and from 1967 until her retirement – which is now considered unusual – she worked for decades as an archaeologist in the same position, and was also the head of the Medieval Photography Collection.

The research of Óbuda played a key part throughout her whole career. Her first excavation was in Templom Street in 1969, and in 1997 her final excavation in the area took place at the corner of Bécsi Road and Farkastorki Street. Between 1973 and 1981 she was the head of the medieval section of the museum workgroup established in connection with the construction of the housing estate in Óbuda: she worked alongside Mrs Vilmos Bertalan first as a staff member, and later took over the management of medieval research. There is probably no place in Óbuda where she has not conducted any archaeological work. She led the excavation of the medieval market square of Óbuda, identifying the main buildings of the former ecclesiastical and royal quarter. In 1995, together with Mrs Vilmos Bertalan, she summarised the results of their research in a volume entitled 'Centuries of Óbuda'. Perhaps her most important excavation here was in the area of the Royal/Queen's Castle, some remains of which can be seen today in the cellar of the Reformed parish church in Kálvin Alley. She also carried out village research studies in Nyék, Hidegkút and Óbudaörs.

Her two significant works in Buda began with small excavations at the beginning of her career, and after a long break she was able to complete them at the end of it. In the area of the Castle District, archaeological and heritage preservation research are fortunate to be combined in the case of medieval dwellings. At 18 Fortuna Street, Júlia Altmann started her research in the late 1960s and continued it between 1990 and 1992. The situation was similar at the Franciscan monastery on the eastern side of Szent György Square. During the restoration work on the Castle Theatre in 1971, she managed to partially excavate the former monastery church, and later, in the 1990s, the remains of the monastery under the Sándor Palace. She also succeeded in restoring a large cistern found in the northern part of the monastery courtyard. As a result, when the Presidential Palace opens its doors once or twice a year, it can be visited by the public.

After her retirement, she spent her years mainly fulfilling her family responsibilities. May God keep Júlia in good health and strength for many years to come.

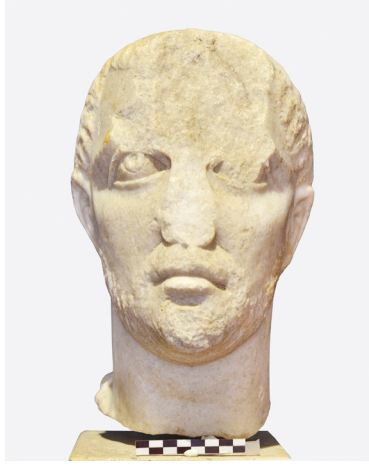
T A N U L M Á N Y O K
S T U D I E S

Borhy-Burucs Julianna

Iterum adoratum caput:[1] átfaragott márványportré az Aquincumi Múzeumban

A lelőhelyre vonatkozó adatok és a korábbi azonosítási javaslatok áttekintése

Az Aquincumi Múzeum kiállításában látható, egykor feltehetőleg egészalakos szoborhoz, esetleg büsthöz tartozó ún. „Uralkodó portré" (ltsz. AM 69.1.3; ***1-4. kép***)[2] azonosítása a mai napig bizonytalan, és a keltezésére tett javaslatok is meglehetősen tág időhatáron belül mozognak. Ennek elsődleges oka – a pontos leletkontextusra vonatkozó adatok hiánya mellett – az a korábban figyelmen kívül hagyott tény, hogy a fej minden kétséget kizáróan átfaragott. Így egyrészt két különböző fázis stílusjegyei keveredhetnek rajta, másrészt az átfaragás esztétikai következményei befolyásolják az összképet. Az alábbiakban a szakirodalom, a leletkörülmények és a korábbi azonosítási kísérletek összefoglalása mellett sor kerül a felmerült uralkodók ismert körplasztikai portréinak összevetésére a szóban forgó darabbal. Az átfaragásra vonatkozó részletes elemzés mellett a tanulmányban szerepel a márvány eredetmeghatározása céljából a HUN-REN CSFK Földtani és Geokémiai Intézet stabilizotóp-geokémiai laboratóriumában elvégzett anyagvizsgálatok eredményeinek közlése is, a származási helyre vonatkozó adatokkal együtt.[3]

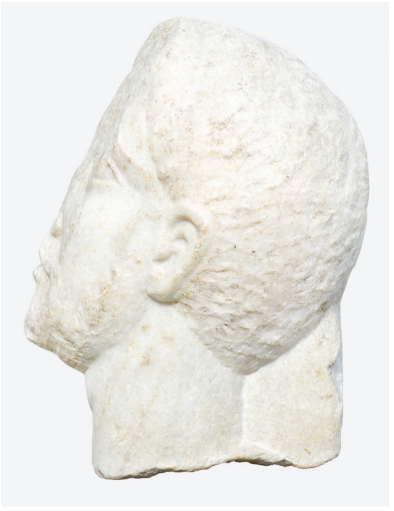

1. kép *– Az aquincumi portré frontális nézete. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) /* ***figure 1*** *– Frontal view of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

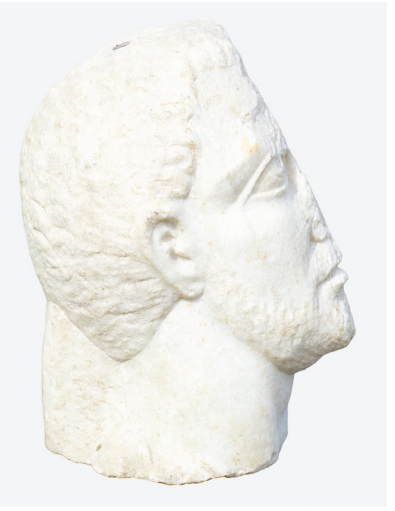
[1] *„…adoratum populo caput…"*, Iuv., *Sat*,10,63. *Iuvenalis* az itt kiragadott idézet tágabb szövegrészletében *Seianus* esetére hivatkozva a fémből készült portrék újrafelhasználására szolgáltat érdekes adatokat. Annyiban azonban mégis kapcsolódik a tanulmányban tárgyalt átfaragott aquincumi portréhoz, hogy a korábban nagy tiszteletnek örvendő portrészobrok átformálása – akár negatív, akár pozitív konnotációban vagy pusztán szükségből – teljesen természetes volt, és új alakjukban gyakran ismét hódolat tárgyát képezhették.

[2] Kuzsinszky 1890, 142-143, Abb. 3; Nagy 1942, 607, XCV. 4; Nagy 1964, 10; Nagy 1971, 152-153; Szirmai 1975, 273-274; Polenz 1986, 122; Szirmai 1999, 18, Nr. 2; RomHongr 2001, 105., kat. 4; Zsidi 2011, 163, 166, Abb. 7a; Láng 2012, 229; Láng 2018, 152; Zsidi 2014, 50-51; Fábián 2022, 11-17; LSA 1054; LUPA 8372. A szobor jelenlegi, az Aquincumi Múzeum kiállításában található leírótáblája szerint valamely „uralkodó hivatalos portréjaként" értelmezhető. A leírás szerint „a korszak császár-ábrázolásainak ismétlődő és általános jellege miatt nehéz megállapítani, hogy pontosan melyik uralkodó képmásáról van szó." II. *Constantius* (337-361) csak feltételes javaslatként szerepel a szövegben. Az előkerülés helyére vonatkozó megjegyzés, miszerint „a márványportré … a polgárváros egyik középületének udvarán álló kútból származik", érdekes ugyan, de mivel sem a leltárkönyvben, sem a korábbi szakirodalomban nincs semmilyen erre vonatkozó adat vagy megjegyzés, nem lehet releváns az interpretáció szempontjából.

[3] Itt ragadnám meg az alkalmat, hogy megköszönjem a segítséget mindazoknak, akik valamilyen módon hozzájárultak vizsgálati eredményeim és e tanulmány megszületéséhez. Mindenekelőtt dr. Láng Orsolyának, az Aquincumi Múzeum volt

2. *kép* – *Az aquincumi portré bal profilnézete. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)* / ***figure 2*** – *Left profile view of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

3. *kép* – *Az aquincumi portré jobb profilnézete. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)* / ***figure 3*** – *Right profile view of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

4. *kép* – *Az aquincumi portré hátsó nézete a nyaktámasztékkal. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)* / ***figure 4*** – *Rear view of the Aquincum portrait with the neck rest. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

Az *aquincum*i márvány férfifejet − az életnagyságot valamivel meghaladó méretéből és márvány anyagából adódóan − már megtalálását követően császárportréként értelmezték. Kuzsinszky Bálint 1890-ben II. *Claudius Gothicus*szal (268-270) azonosította, bár a portré égre emelt tekintetével kapcsolatban megjegyezte, hogy a szemek ilyen kialakítása inkább I. (Nagy) *Constantinus* (306-337) éremképeire jellemző.[4] Alföldi András a 3. század első felére keltezte.[5] Nagy Tibor, reflektálva Kuzsinszky Bálint a szemek kialakítására vonatkozó megjegyzésére, azzal érvelt – elfogadva kollégája 3. század középső harmadára tett keltezési javaslatát –, hogy a császárok ilyen típusú ábrázolása ikonográfiájukban már jóval a 4. század előtt megjelent. Egyrészt az 1. század udvari művészetében is előfordul mint a halott császár *apotheosis*ának kifejező eszköze,[6] a 2. század folyamán *Marcus Aurelius* (161-180) uralkodásától pedig már a császárok életében állított portréikon is megjelent, és a 3. században is végig megfigyelhető jelenség. Az arc és a szakáll megformálása alapján ő az *Antoninus*-dinasztiát (138-192) követő, de *Gallienus* (253/260-268) uralkodását megelőző időszak művészetéhez kapcsolta, és import darabként valamely központi műhelyből származtatta.[7] Utóbbi megállapítással később Nagy Lajos és Szirmai Krisztina is egyetértettek, azonban eltérő keltezéssel. Nagy Lajos 4. századi datálásával szemben Szirmai Krisztina

igazgatójának, valamint a múzeum munkatársainak, dr. Beszédes Józsefnek és Budai Balogh Tibornak, hogy egyrészt biztosították a portré vizsgálatának lehetőségét, másrészt, hogy hozzájárultak a természettudományos anyagvizsgálat megvalósulásához. Köszönöm dr. Demény Attila akadémikusnak, az MTA rendes tagjának, a HUN-REN CSFK Földtani és Geokémiai Intézet igazgatójának és dr. May Zoltánnak, az HUN-REN TTK Anyag- és Környezetkémiai Intézet Plazmakémiai Kutatócsoport vegyészének az anyagvizsgálatok elvégzését, és ezáltal hozzájárulásukat a kapott, lényeges eredményekhez. Végül, de nem utolsó sorban hálával tartozom Janine és Jean-Charles Baltynak a személyes konzultáció lehetőségéért Toulouse-ban (2023. 08. 12.), hogy megerősítették a *pannonia*i portrékra vonatkozó meglátásaimat és korábbi eredményeim helytállóságát.

[4] Kuzsinszky 1890, 143.

[5] Nagy 1964, 1. j.

[6] *Divi imperatores* ábrázolások, lásd Nagy 1964, 10.

[7] Nagy 1964, 10; Nagy 1971, 153.

kezdetben *Gallienus* császár ábrázolásának tartotta, később viszont a kiállítási katalógusban 3-4. századi darabként, személyhez kötés nélkül határozta meg.[8] A LUPA adatbázisban[9] 240-300 közé keltezett császárportréként, míg az LSA adatbázisban[10] újrafaragott férfiportréként 300 és 400 közötti datálással szerepel mint II. *Constantius*-kori képmás. A II. *Constantius* (324/337-361) császárral való azonosításra pedig Helga és Hartmut Polenz tettek javaslatot.[11]

Ez a 160 évet felölelő, tág időkeret a lelőhely, a leletkörülmények és a portré stílusának, megformálásának pontosabb vizsgálatával szűkíthető ugyan, de mivel a kapott eredmények két különböző fázisra utalnak, az adatok együttes felhasználhatósága megkérdőjelezhető.

A márványfej az 1884 és 1888 között zajló ásatásokon került elő *Aquincum* (Óbuda) polgárvárosának középpontjában, az ún. I. számú épület udvarán, amelyet sokáig *basilica*ként értelmeztek a kutatók. Pontos leletkontextusa ismeretlen, lelőhelye Torma Károly állítása alapján, Kuzsinszky Bálint leírásában[12] az ún. A utca északi végétől keletre eső, nagyobb kőtalapzat környezete, az épület nyugati és középső traktusának északi végén.[13] Ezekkel az adatokkal kapcsolatban több kérdés is felmerül. Egyrészt nem bizonyítható, hogy a szobor eredeti felállításának helyén került elő, továbbá nem kapcsolható hozzá egyértelműen – még ha kézenfekvő gondolat is – a talapzat sem, másrészt magának az épületegyüttesnek[14] a funkciója[15] sem tisztázott egyértelműen.

Utóbbi problémakörével Láng Orsolya foglalkozott részletesen doktori disszertációjában és későbbi cikkeiben.[16] Megfigyelései szerint az ún. I. épület szárnyainak összetartozását – amelynek alapját eredetileg a szimmetrikus helyiségbeosztás képezte – a 3. századra keltezhető 4-5. periódusokban nem igazolják a feltárások adatai. A nyugati és középső szárnyak egységet alkottak, míg az ún. keleti szárny a 4-6. periódusokban biztosan önálló épületként működött, az egyes traktusok funkciója pedig egyrészt nem bizonyítható kétséget kizáróan, másrészt merőben más volt.[17] A *basilica*-funkciót elsőként Kuzsinszky Bálint vetette fel,[18] amelyet Nagy Tibor vett át az alaprajzi elrendezésre, az előkerült márvány szoborfejre és egy azóta elveszett nagyméretű bronz ujjtöredékre,[19] valamint a *forum* közelségére hivatkozva, és az 5. periódussal azonosította azt.[20] Ez az interpretáció azután hosszan tartotta magát a hazai kutatók körében.[21] Az épületré-

[8] Szirmai 1975, 273-274; Szirmai 1999, 18., Nr. 2.

[9] LUPA 8372, http://lupa.at/8372

[10] LSA 1054, Detail: Last Statues of Antiquity (ox.ac.uk)

[11] Polenz 1986, 122.

[12] Kuzsinszky 1890, 143; Láng 2012, 690. j.

[13] Láng 2012, 688. j.

[14] Az aquincumi polgárváros észak-keleti zónájában fekvő ún. I. számú épületegyüttes ásatásai 1882 és 1993 között folytak (Láng 2013, Láng 2018, 152).

[15] Az interpretációt megnehezíti a területet kőbányaként való hasznosítása a késő ókortól, a modern kori számos bolygatás és a korábbi ásatások, amelyek együttes következményeként csak kevés fal- és padlószakasz maradt fenn az 5. fázisból. Lásd részletesen Láng 2013, 106-108.

[16] Láng 2012, 2.12.1, 227-235; Láng 2013; Láng 2018, 152.

[17] Láng 2012, 227-228; A keleti szárny lakóházként és műhelyként funkcionált. Lásd Láng 2012, 227-229; Láng 2013, 106-113; Láng 2018, 152.

[18] Kuzsinszky 1890, 114.

[19] Láng 2012; 2013, 99, 11. j.; Nagy 1964, 10-12, 50, Pl. 54, 2; Zsidi 2011, 51; Mráv 2016, 196. A bronz ujjtöredék Nagy T. leírása szerint 8 cm hosszúságú volt, de ő maga is csak a korábbi jelentésekre hivatkozott. Lásd többek között Nagy 1942, 618.

[20] Nagy 1964, 10-13, 49-50; Láng 2012, 229; Láng 2013, 99, 112.

[21] Láng 2013, 99.

***5. kép** – II. Constantius portréja. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **figure 5** – Portrait of Constantius II. (photo by Julianna Borhy-Burucs) (forrás / source: Róma / Rome, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Inv. MC 2882.*

szek részletes alaprajzi vizsgálatát követően azonban Láng Orsolya szerint nem igazolható a *basilica*-funkció az ún. I. épület nyugati és középső, összetartozó traktusai esetében,[22] de elosztásuk és az előkerült leletek arra utalnak, hogy valamilyen középületként, esetleg *mansió*ként vagy *collegium*(ok) székházaként működhetett.[23] A legújabb eredmények alapján a 4. periódusban *mansió*ként, míg az alaprajzi változást követően, a 2. század végétől, a 3. század elejétől (5. periódus) már *collegium*ként használták.[24] Az északi udvart az 5. periódusban bővítették, és ekkor került elhelyezésre az északi rész észak-déli tengelyében a 3,3 x 2,2 m nagyságú kőtalapzat is. A szintén az udvarból előkerült kút és oltárok azonban másik periódushoz tartoztak, így nem lehetnek részei a szoborfej és a talapzat értelmezésének. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy több kutató egy *aedicula* meglétét is feltételezte, ám ennek régészeti bizonyítékai eddig nem ismertek.[25] Láng Orsolya arra is felhívja a figyelmet, hogy a területről nem került elő a 4. századra keltezhető épületmaradvány vagy leletanyag, a különböző tárgyi emlékek csoportjai mind legkésőbb a 3. század közepére datálhatók.[26] A portré készítési idejének lehetőségei közül lelőhelyének vizsgálata alapján tehát – hangsúlyozva, hogy csak abban az esetben, amennyiben az megegyezik eredeti felállítási helyével vagy annak szűkebb környezetével – elvethető[27] lenne a 4. századi keltezés,[28] ennek megfelelően pedig a darab *Constantinus*-dinasztiához (306-363) való kapcsolása is.

A korábbi azonosítási javaslatok elemzéséhez és az ábrázolt személy meghatározásához szükséges az *aquincum*i márványfej frizurájának és fiziognómiai vonásainak összevetése a korábbi szakirodalomban felmerült császárok érem- és körplasztikai portréival.

[22] Az épületegyüttes *basilica*-funkciójára vonatkozó téves interpretáció a különböző építési periódusokhoz tartozó maradványok együttes értelmezésének és konzerválásának a következménye. Láng 2013, 100, 112.

[23] Láng 2012, 229-231, 234-235; Láng 2013, 108, 112.

[24] Láng 2012, 230-231, 234-235; Láng 2013, 108; Láng 2018, 152.

[25] Láng 2012, 232, 690. j.; Láng 2013, 106; Nagy 1964, 49.; Polenz 1986, 122.; Zsidi 2002, 66; Zsidi 2011, p. 163, Abb. 6; Zsidi 2014, 48-50.

[26] A területről származó legkésőbbi leletek közé egy III. *Gordianus* uralkodása (238-244) alatt vert érme (ezüst *antoninianus*, Inv. 63.3.493, kelt. 243-244) tartozik. A zóna legkésőbbi periódusa a 3. század végére keltezhető. Az I. sz. épület utolsó vizsgálható, hetedik periódusához kevés régészeti jelenség kapcsolható (3. század közepe-4.? század) és biztosan a 4. századra keltezhető leletanyag nem került elő a polgárváros észak-keleti régiójából. Az ásatók pedig nem támasztották alá rétegtani adatokkal a 4. századiként leírt falakat. Lásd Láng 2012, 224-225 és 654. j.; Láng 2013, 108-112, Taf. XLIX, fig. 12/3; Láng 2018, 152.

[27] Erre a közelmúltban Fábián B. is felhívta a figyelmet. Lásd Fábián 2022, 16.

[28] Az *aquincum*i polgárváros 4. századi időszakára meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre, az írott források (*Ammianus Marcellinus*, *Sidonius Apollinaris*, *Ennodius*, *Tabula Peutingeriana*, *Notitia Dignitatum*, CIL III, 3522 = 10384 = ILS 658 = TitAq 375) és a tárgyi bizonyítékok tekintetében egyaránt. Az erre az időszakra keltezhető leletek rendkívül csekély számát és a korabeli épületmaradványok hiányát korábban azzal magyarázták a kutatók, hogy a 19. században folytatott ásatások során elpusztították a legfelső, 4. századi rétegeket. A kontrollásatások és legújabb kutatások eredményeiből összességében azonban arra lehet következtetni, hogy a polgárváros legkésőbbi korszaka a 3. század végére, 4. század legelejére tehető. Lásd részletesen: Láng 2018.

***6. kép** – Maxentius portréja. (balról az első) / **figure 6** – Portrait of Maxentius. (first from left)*
(forrás / source: Párizs / Paris, Musée du Louvre, Inv. MA 3522.,letöltés / download: Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons / CC-BY 2.5, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Emperor_Maxentius_Louvre_Ma3522bis_n2.jpg)
***7. kép** – Maxentius portréja. (balról a második) / **figure 7** – Portrait of Maxentius. (second from left)*
(forrás / source: Drezda / Dresden, Albertinum, Skulpturensammlung/Antikensammlung, Inv. 406.,letöltés / download: Jebulon / Wikimedia Commons / CC0, https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Head_of_Maxentius_from_Dresden_Colosseum_Rome_Italy_(cropped).jpg)
***8. kép** – Maxentius portréja. (balról a harmadik) / **figure 8** – Portrait of Maxentius. (third from left)*
(forrás / source: Hannover, Museum August Kestner, Inv. 1979.1.,letöltés / download: https://nds.museum-digital.de/object/5997)
***9. kép** – Maxentius portréja. / **figure 9** – Portrait of Maxentius.*
(forrás / source: Ostia, Museo Ostiense, Inv. 70.,letöltés / download: https://www.ostia-antica.org/dict/topics/fourth-century/fourth-century-9.htm)

Ezek közül a portré a nemzetközi kutatásban jelenleg az egyik leginkább elfogadott, II. *Constantius*szal való azonosítása elutasítható, mivel az említett uralkodót fennmaradt faragott képmásain[29] (**5. *kép***) és éremképein[30] egyaránt szakálltalanul ábrázolják, ezzel szemben a vizsgált darabon teljes körszakáll és bajusz látható.[31] Ebben a vonatkozásban, a felmerült 4. századi keltezéshez kapcsolódva inkább *Maxentius* (306/307-312) portréival[32] (***6-9. kép***) és éremképeivel mutat rokonságot.

A II. *Claudius Gothicus*szal való azonosításkor Kuzsinszky Bálint a császár éremképeire hivatkozott, ezeken azonban a császár ábrázolása nem egységes, ami megnehezíti a szobrászati alkotá-

[29] Többek között: Róma, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Inv. MC 2882, lásd LSA 561, RIPD ID 2095.

[30] Többek között lásd RIC VII 50 (*Sirmium*, 324-325), 73 (*Antiocheia*, 326-327), 96-97 (*Heracleia*, 327-329), 161, 163 (*Siscia*, 320-321), 172 (*Siscia*, 321).

[31] A császár arcvonásaira vonatkozó adat nem maradt fenn az ókori *auctor*oknál, ugyanakkor *Ammianus Marcellinus* róla szóló leírása jól megvilágítja a késő antik, bizánci portrékoncepció lényegét: „Amikor egy-egy magas kapu alatt elvonult, mindig meghajolt, noha alacsony termete miatt erre nem volt szüksége. Mint akinek nyakát páncélok közé szorították, szobor módjára meredt maga elé, nem forgatta arcát se jobbra, se balra, akárcsak egy élettelen báb." Amm.Marc., 16,10,10; ford. Szepesy Gyula.

[32] Ostia, Museo Ostiense, Inv. 70, lásd LSA 884, RIPD ID 2052; Balty–Cazes 2008, 88., Fig 64.; Drezda, Staatliche Kunstsammlungen, Antikensammlung (Albertinum), Inv. 406, lásd Arachne ID 1091359, LSA 896, RIPD ID 2050; Balty–Cazes 2008, p. 85, 87, fig. 57, 62, Prusac 2011, 147, cat. 297, Pl. 50, fig. 53 a-b; Varner 24, 219, fig. 212; Hannover, Kestner Museum, Inv. 1979.1, lásd LSA 2662, RIPD ID 2051; Balty–Cazes 2008, p. 84, 86, fig. 56, 60, 63; Varner 2004, 219; Párizs, Musée du Louvre, Inv. MA 3522, lásd LSA 601, RIPD ID 2053, Balty–Cazes 2008, 85, fig. 57; Prusac 2011, 147, cat. 299, Pl. 51, fig. 55; Róma, Museo Torlonia, Inv. 600; lásd Arachne ID 1086593, LSA 895, RIPD ID 2055; Prusac 2011, 147, cat. 300, Pl. 51, fig. 56; Varner 2004, 219, fig. 213; Stockholm, Nationalmuseum, Inv. Nm Sk 106, lásd Arachne ID 1089979, LSA 897, RIPD ID 2057; Prusac 2011, 147, cat. 298, Pl. 51, fig. 54; Varner 2004, 216-217, 220, 286, no. 9.1, fig. 208a-b.

sokhoz való rendelésüket.[33] A korai vereteken látható arcképe – ahogy arra M. Wegner is felhívta a figyelmet – többnyire elődei, *Gallienus* és *Postumus* (260-269) befolyása alatt álltak – például a homlokba hulló párhuzamos fürtök és a nagyobb tömegű frizura tekintetében[34] –, így valódi vonásai nehezen meghatározhatóak. Kiindulópontként leginkább a *siscia*i (Sisak) verde éremképei szolgálhatnak, mivel rövid uralkodása nagyobb részét a Balkánon töltötte.[35] Az éremábrázolások alapján jellemző vonásai a szélesebb, jellegzetes profil, kiálló, markáns arccsontokkal, hegyes orral, hangsúlyos állheggyel és rövid, de tömött szakállal.[36] A személyével összefüggésbe hozott körplasztikai portrék közül egyértelműen a worcesteri márványfej[37] azonosítható vele, amely megfelel az éremképeken látható ábrázolásainak is. Stílusát és szobrászati megformálását tekintve ez a darab már némileg különbözik a *Severus*okat (193-335) követő első katonacsászárok portréinak modellezésétől. *Philippus Arabs* (244-249) vagy *Traianus Decius* (249-251) képmásai még egyértelműen a *Caracalla*hoz (198/211-217) köthető, erős érzelmi töltésű, verisztikus megjelenés koncepcióját követik, ha nem is azonos intenzitással. Ezekkel szemben a worcesteri darabon az arc ráncai hangsúlyosak ugyan, az izmok összehúzódásából fakadó arcmozgás azonban már nem figyelhető meg. Az arckifejezés nyugodtabb, amely már a később uralkodóvá váló, elvontabb portrékoncepció térnyerésének kezdeti megnyilvánulása.[38] Az *aquincum*i márványportré már ezt a stilizáltabb ábrázolásmódot képviseli, ám még nem annak kiforrott, 4. századra jellemző stílusában. Hajvonalának néhány ép tincse csak felületes hasonlóságot mutat a worcesteri fejen látható halántékkialakítással, a fiziognómiai vonások között pedig egyáltalán nincs egyezés.

Végül, összehasonlítva az *aquincum*i márványfejet a *Gallienus*ról készült, ismert körplasztikai alkotásokkal, kijelenthetjük, hogy ez az azonosítási javaslat is elvethető. A császár portrétípusai ugyan jelentős eltéréseket mutatnak, bizonyos jellegzetes fiziognómiai vonásai alapján képmásai mégis nagy biztonsággal meghatározhatóak, valamint jól illeszkednek éremképeihez is. A korábban felállított portrétipológián belül három csoportot különítettek el a kutatók: az ún. „Samtherrschaftstypust" és az ún. „Alleinherrschertypus" két csoportját.[39] Ebben a formában a portrék típusfejlődése azonban jelentős törést mutat a társuralkodás éveire (253-260) és az egyeduralkodás (261-268) kezdetétől datálható képmások között.[40] Az előbbi csoporthoz tartozó ábrázolásokon hangsúlyosak a jellegzetes családi vonások, mint az ajak megformálása és a sarló-szerű homloktincsek párhuzamos elrendezése, valamint a tarkón mélyen túlnyúló hajvonal. Megfigyelhető még a „feszített" koponyaforma, az enyhén ívelt orr és a csomós, a nyakra is kiterjedő, az állat is fedő szakáll.[41] Ezzel az összképpel éles ellentétben állnak az egyedural-

[33] Berressem 2018, 206.

[34] Berressem 2018, 206.

[35] Wegner 1979, 135; Wegner 1979, Taf. 52, *antoninianus*, *Siscia*, Nr. 266 a és b; RIC V, I 227, Nr. 193; *antoninianus*, *Siscia*, 268-269, RIC V, I. 186 var. (verdejel) vagy 191 var. (büszt típus).

[36] Wegner 1979, 135; Berressem 2018, 207.

[37] Worcester Art Museum, Inv. No. 1915.24; lásd Arachne ID 1085457, RIPD ID 1975.

[38] Wegner 1979, 138; Berressem 2018, 207-208.; A további *Claudius Gothicus*szal összefüggésbe hozott portrékat lásd Wegner 1979, 136-138, illetve RIPD ID 1973-1974.

[39] M. Bergmann 1977-es és S. Wood 1986-os tipológiái; az összefoglaló táblázatot lásd Berressem 2018, 200.

[40] Berressem 2018, 195; A különbségeket lásd többek között Fittschen–Zanker 1985, 134-139, Nr. 112-114, Taf. 139-142; Wegner 1979, 106-109.

[41] Berressem 2018, 193-194.

***10. kép** – Gallienus portréja, „társuralkodó-típus". (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 10 – Portrait of Gallienus, Type I, so-called Samtherrschaftstypus. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*
(forrás / source: Museo Capitolino, Sala dei Imperatori 57, Inv. 360.)
***11. kép** – Gallienus portréja, „egyeduralkodó-típus". (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 11 – Portrait of Gallienus, Type III, so-called Alleinherrschaftstypus. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*
(forrás / source: Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps, Inv. 8633.)

kodói típusok darabjai, amelyeken a koponyaforma zömök, a haj tömege jelentősen nagyobb és ikonográfiailag leírható, bonyolult tincsmotívumokba tömörül. K. Fittschen azonban új, négy csoportot (Samtherrschaftstypus, Typus Louvre, Typus Thermenmuseum, Typus Lagos) elkülönítő tipológiai javaslattal állt elő, amely lineárisabb fejlődési sort mutat.[42] Ugyan az apjával, *Valerianus*szal (253-260) közös társuralkodásuk időszakából származó, első portrétípusába sorolható képmásainak[43] (***10. kép***) hajkialakítása még rokonságot mutat a középső és késő *Severus*-kori ún. a-penna-technikával. Az attól való stilisztikai eltérés is jól érzékelhető a korai császárkorra való első, finom utalásokkal, amely elsősorban a homloktincsek megformálásában nyilvánul meg.[44] *Gallienus* egyeduralkodásához kapcsolható replikái[45] (***11. kép***) már az ún. „*gallienus*i reneszánsz", avagy a klasszicizmus jegyében szintén gyökeresen más képet mutatnak. A kutatók többsége ezt a korábbi évtizedek portréhagyományaitól különböző megfogalmazásmódot tudatos visszatérésnek tekinti *Alexandros* (Kr.e. 336-323), *Augustus* (Kr.e. 27-Kr.u. 14), *Hadrianus* (117-138) *Antoninus Pius* (138-161) és a *Severus*ok (193-235) egy-egy konkrét modelljéhez, például a csomós szakáll plasztikus visszaadásában, vagy az *Augustus*-portrék frizuramotívumainak felelevenítésében.[46] Ezt az összképet tovább árnyalja az a tény is, hogy portréi közül több *bonus princeps*ek korábbi szobrainak átfaragásával született, a dinasztikus kapcsolódást erősítendő tudatos választás alapján.[47] A vizsgált *aquincum*i

[42] Berressem 2018, 195; Az egyes kutatók által meghatározott tipológiai csoportokat lásd Berressem 2018, 200, Tab. 3.

[43] Többek között Róma, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Sala dei Imperatori 57, Inv. 360, lásd Arachne ID 1075900, RIPD ID 1967; Róma, Palazzo Braschi, Salone, Inv. 487, lásd Arachne ID 1088122, RIPD ID 1966; Koppenhága, Ny-Carlsberg Glyptotek 767 b, Inv. 831, lásd Arachne ID 1068721, RIPD ID 1954; Berlin, Staatliche Museen, Altes Museum, Inv. SK 423, lásd Arachne ID 1062678, RIPD ID1949.

[44] Fittschen – Zanker 1985, 135.

[45] Többek között Róma, Mercato di Traiano, Magazin, Inv. Mag.Merc.Trai. 98 (elveszett), lásd Arachne ID 1097300, RIPD ID 1964; Róma, Museo Capitolino, Magazin, Inv. 2572, lásd Arachne ID 1107720, RIPD ID 1965; Róma, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo, Inv. 644, lásd Arachne ID 1076937, RIPD ID 1968; Róma, Museo Torlonia 603, lásd Arachne ID 1086596, RIPD ID 1969; Róma, Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps, Inv. 8633, lásd Arachne ID 1088369, RIPD ID 1970; Párizs, Musée du Louvre, Inv. MA 512 és MA 1223, lásd Arachne ID 1115195 és 1074823, RIPD ID 1962 és 1961; Lagos, Museu Municipal Dr. Jose Formosinho, Inv. 1418, lásd Arachne ID 1107725, RIPD ID 1956.

[46] Berressem 2018, 196; Heijnen 2021, 77-78; Fittschen–Zanker 1985, 137.

[47] *Gallienus* átfaragott portréi: Róma, Museo Torlonia, Inv. 603, lásd Arachne ID 1086596, RIPD ID 1969; Róma, Palazzo Quirinale, Inv. 5171, lásd Arachne ID 1107724, RIPD ID 1971; Nápoly, Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Inv. 6183; Palermo, Museo Nazionale, Inv. 18592, lásd Arachne ID 1074329, RIPD ID 1959; Berlin, Staatliches Museen, Antikensammlung, Inv. Sk 423, lásd Arachne ID 1062678, RIPD ID 1949; Párizs, Musée du Louvre, Inv. Ma 1223, lásd Arachne ID 1074823, RIPD ID 1962 és 1961;

férfiportré frizurakialakítása ugyanakkor sem tömegét tekintve, sem motívumaiban nem hasonlítható egy ilyen összetett konstrukcióhoz, amellett, hogy az olyan jellegzetes vonások sem ragadhatók meg rajta, mint a *Gallienus*ra oly jellemző felső ajak szépen ívelt vonala, amelynek hegye a *philtrum* folytatásában az alsó ajak elé ér, vagy a rövid, de az állkapocsvonalon túlnyúló, a nyakon az ádámcsutkáig lefutó, azt többnyire szabadon hagyó szakáll.

A portré anyagvizsgálati eredményeinek összefoglalása és a márvány eredetére vonatkozó adatok

A portrén 1975-ben végeztek már anyagvizsgálatot a márvány eredetének meghatározásához, megjegyzendő azonban, hogy ezek az első elemzések még ásvány- és kőzettudományi módszereken alapultak, nem pedig modern petrográfiai, geokémiai analíziseken.[48] Így az eredményként kapott ruszkicai származási hely helytállósága erősen megkérdőjelezhető. A ruszkicai (Ruschita, Románia) márványok római császárkori felhasználása nem bizonyítható.[49] A terület nem szerepel azon kőbányák összefoglaló listáján sem, amely felöleli mindazon helyeket birodalomszerte, ahol biztosan kimutatható vagy valószínűsíthető a római korban végzett valamiféle bányászati tevékenység.[50]

A korábbi, bizonytalan eredmények hitelesítésére, a portré anyagának modern eszközökkel történő eredetmeghatározása céljából Demény Attila akadémikus, az MTA rendes tagja, felkérésemre három ponton vett fúrt mintát. Mindhárom minta ókori felületből származott, a harmadik a jellegzetes nyaktámaszték hátsó részén keletkezett törésből. A méréseket a HUN-REN CSFK Földtani és Geokémiai Intézet stabilizotóp-geokémiai laboratóriumában végezték, Christoph Spötl és Torsten W. Vennemann módszere[51] alapján. Mindhárom mintát háromszor mérték, így a kilenc adatot tartalmazó méréssor átlaga és szórása alapján kijelenthető, hogy a márvány nagyon homogén. A szemcseméret 1-2 mm-es. A C és O izotóp-összetétel alapján[52] az *aquincum*i portré márványanyaga

Brüsszel, Musées Royeaux d'Art et d'Histoire, Inv. A3558, lásd Arachne ID 1095682, RIPD ID 1950; Ny Carlsberg Glyptotek, Inv. 832, lásd Arachne ID 1068722, RIPD ID 1955; York, Castle Howard, lásd Arachne ID 1063995, RIPD ID 1972; Alexandria, Graeco-Roman Museum, Inv. 3701, lásd RIPD ID 1948. A szakirodalomban többek között Prusac 2011, 142, Cat. 210-221, Plate 20-22, fig. 19, 20a-b, 21a-b.

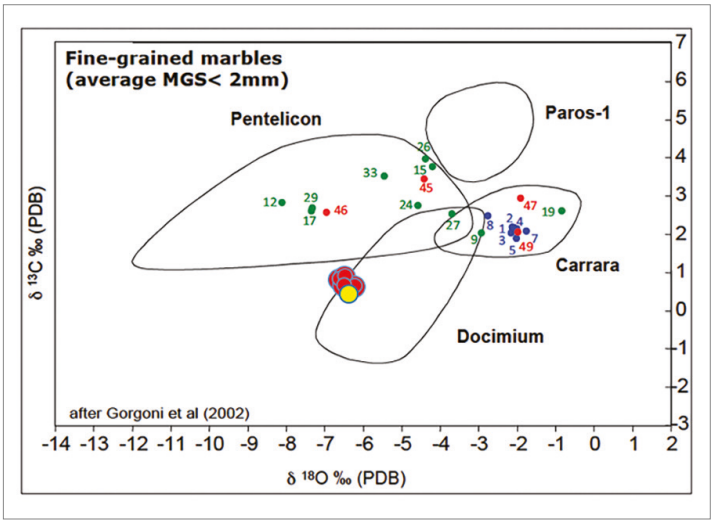
[48] Kérdő 1999, 269; Müller 1999, 265.

[49] Fábián 2022, 11; A *Dacia* provincia területéről származó 119 márványtárgyon végzett stabilizotóp vizsgálatok alapján a bukovai márványanyag volt a meghatározóbb (67 tárgy) a római korban, az égei (*naxos*i, *thasos*i) és kis-ázsiai (*docimium*i/*dokimeion*i/afyoni, *prokonnesos*i) import márványok mellett. Lásd Fábián 2022, 11, 3. j; a márványok eredetmeghatározásának eredményeit összefoglalóan: Müller–Piso 2012, 109-114, az egyes tárgyakra vonatkozóan: Müller–Piso 2012, Katalog, 41-106.

[50] Russel 2013, 1; Megjegyzendő egyrészt, hogy a listán azok a valószínűsített helyszínek is szerepelnek, amelyeken a későbbi, középkori vagy újkori bányászati tevékenység következtében nem maradt nyoma az ókori kifejtésnek, másrészt, hogy még hiányoznak róla a legújabb kutatások eredményei.

[51] Spötl–Vennemann 2003.

[52] A mérés során automata GASBENCH II feltáró berendezésben reagáltatták a karbonátot vízmentes foszforsavval, majd a keletkező szén-dioxidban mérték a $^{13}C/^{12}C$ és $^{18}O/^{16}O$ arányokat egy Thermo Finnigan Delta Plus XP tömegspektrométer segítségével. A mérések sztenderdizálása hárompontos kalibrációval történt. Ehhez a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség által biztosított NBS-18, NBS-19 és LSVEC standardokhoz kalibrált összetételű laboratóriumi sztenderdet alkalmazták. A karbonátok szén- és oxigénizotóp összetételei delta értékben ($\delta^{13}C$ és $\delta^{18}O$) van kifejezve a nemzetközi V-PDB standardhoz viszonyítva a következő egyenlet alapján: $\delta = (R_{minta}/R_{standard} - 1)$, ahol R_{minta} and $R_{standard}$ a minta és a standard $^{13}C/^{12}C$ és $^{18}O/^{16}O$ arányai. Az adatok mértékegysége hagyomány szerint ezrelék (‰), ami ebben az esetben nem koncentrációt jelent. A C és O izotópos elemzések reprodukálhatósága jobb, mint ±0,1 ‰ (Del Pietro 2009). Az itt olvasható adatok dr. Demény Attilától és dr. May Zoltántól származnak.

***1. ábra** – Az aquincumi (sárga pont) és a brigetioi (piros pont) portrékból vett minták eloszlása a finomszemcsés fehérmárványok között. (Készítette: Demény Attila (HUN-REN CSFK))*
***Fig. 1** – Distribution of samples from the aquincum (yellow dot) and brigetio (red dot) portraits among fine-grained white marbles. (Made by: Attila Demény (HUN-REN CSFK))*

valószínűleg *Docimium/Dokimeion/* Afyoni eredetű (***1. ábra***). A mérések eredményeit tekintve még a naxosi eredet jöhetne szóba, azonban az onnan származó márványnak szabad szemmel is jól látható, igen nagy, 5 mm körüli szemcsemérete ezt kizárja.

A *docimium*i márványbányák eddig ismert első említése *Strabón* munkájában olvasható: „…*Synnada* nem nagy város, előtte mintegy hatvan stadionnyi, olajfákkal beültetett síkság terül el. Azután *Dokimia* falva következik, és a *synnada*i márványbánya (a rómaiak nevezik így, a bennszülöttek *Dokimité*nek vagy *Dokimaios*nak); kezdetben csak kis darabokat adott a bánya, most azonban a rómaiak fényűzése következtében nagy oszlopokat vágnak ki egydarabban, amelynek színezete megközelíti az alabástromot, úgyhogy bár nagy munka az ilyen nehéz terheknek a tengerhez való szállítása, mégis csodálatos nagyságú és szépségű oszlopok és lapok érkeznek Rómába."[53]

Az idézett szövegrész egybevág a modern kutatások eredményeivel. A római korban kétségtelenül az egyik fontos és méltán híres kőbánya *Asia Minor*ban, Közép-Phrygiában, az Afyon-Ankara út mentén, Afyontól északkeletre 20 kilométerre, a mai Iscehisar közelében feküdt, az ókori *Docimium* területén, *Synnada* szomszédságában. A fokozott fejtés a Baçakale szakaszon zajlott. Itt a mai napig látható az ókori bánya után maradt 200 méter x 80-110 méter és körülbelül 40-50 méter mélységű gödör.[54] A kőfejtés a római kort követően is folytatódott, egészen napjainkig, így sok antik, *in situ* lelet roncsolódott vagy megsemmisült.[55]

A bányák pontos tudományos felmérése Josef Röder nevéhez kapcsolódik.[56] Az itt bányászott, korabeli megnevezéseiken *docimeia*i vagy *docimium*i, *phrygia*i (*marmor Phrygium*), *synnada*i (*marmor Synnadicum*) márványok geológiailag három rétegbe és több csoportba sorolhatóak: az ún. „Afyon white", „Afyon sugar" és „Afyon honey" márvány. A háromféle fehér alapszínű márvány mellett pedig a leghíresebb a színes, lilás-vöröses erezetű „Afyon violet" márvány volt, amely jóval ké-

[53] Strab. XII. 8,14; dr. Földy József fordítása.

[54] Attanasio 2003, 154, 158; Attanasio–Brilli–Ogle 2006, 151, 154-155; Berk 2017, 199; Burrel 2012, 782; Çelik 2022, 12; Çelik–Sert 2020, 1; A *docimiumi/dokimeioni/*afyoni bányaterület igen összetett, több mint 10 km hosszan nyúlik délkeleti irányban és több mint 2 km szélességben. A lelőhelyen számos antik kőbánya található; az öt szektor közül az említett Baçakale szakasz volt a központi és legfontosabb. Josef Röder szerint az összes kibányászott márvány egynegyede, egyötöde erről a szűkebb lelőhelyről származott. Lásd Attanasio 2003, 158.

[55] Attanasio 2003, 158.

[56] Attanasio 2003, 158; Attanasio–Brilli–Ogle 2006, 151; Röder 1971; Josef Röder összesen két nagyobb csoportba sorolta a területen található bányákat: latin–császárkori (I-V.) és görög–bizánci (A-H).

sőbb, a reneszánsz korában *pavonazettó*ként (lásd továbbiakban) híresült el, Róma városi kőfaragók révén.[57] Mára a helyiek körében, ahol az alapanyag régészeti összefüggésekben is megtalálható, az eredeti megnevezés ismeretlen, csak a *pavonozetto* kifejezés van használatban.[58] Lelőhelyük, textúrájuk alapján mind azonosak, és anyagösszetételük is hasonló; magas minőségű, kifejezetten finomszemcsés, tartós, jó nyomószilárdságú és kis vízfelvevő tulajdonságokkal rendelkeznek. A modern, izotópos anyagvizsgálati módszerek révén jól elkülöníthetőek a többi finomszemcsés márványfajtától, mint többek között a carrarai vagy a *pentelikon*i. A színes erezetűt főleg építészeti elemek, fal- és padlóburkolatok, oszlopok, míg a fehéreket kifejezetten szarkofágok és szobrok anyagaként hasznosították.[59] Az *aquincum*i portré a fenti felsorolásnál az első csoportba tartozó, „áttetsző" afyoni fehér márványból készült, amelyet a középső rétegből fejtettek.

Az erőteljesebb kitermelés a kora császárkorban, már az *Augustus*-korban indult meg, és a császári szállítási és elosztási hálózat révén a *docimium*i márványok birodalomszerte gyorsan elérhetővé váltak, magasabb kereskedelmi áruk ellenére is. A *pavonazetto* kitermelése és a kereskedelem megszervezése a bányák császári tulajdonba való kerülését követően – talán már *Tiberius* (14-37) uralkodását megelőzően – vált intenzívvé, és az 1. század végén, 2. század közepén elérte csúcspontját. A márvány nagyobb volumenű exportja a 1. század harmadik negyedétől bizonyítható. A legmagasabb szintű birodalmi irányításra utalnak a félig megmunkált, a bányákban *in situ* talált tömbökön és félkész tárgyakon olvasható feliratok, amelyek pontos adatokkal szolgálnak a keltezésre, a műszaki és adminisztrációs háttérre, illetve a felelős tisztségviselők nevére vonatkozóan.[60]

A bányákat nem azonos időben, hanem egymást követően használták, és Bizánc révén egészen a 6. századig folytatódott a kitermelés. A kifejtett blokkokat előkészítették a szállításra, és feltehetőleg *Synnadá*ban raktározták, ahonnan rámpák, burkolt útszakaszok, emelőgépek, csörlők, csigarendszerek és igásállatok − leginkább ökrök − segítségével juttatták el a tengerpartra.[61]

A márványtömböket és félkész- vagy késztermékeket a Földközi-tenger egész térségébe, *Afrikába*, Dél-*Hispaniá*ba és Dél-*Britanniá*ba is szállították tengeri úton. A bányáktól a kikötőbe a szárazföldi útvonal *Synnadá*n (ma Şuhut), *Apameiá*n (ma Dinar), *Laodiceiá*n (ma Latakye) keresztül, majd folyami úton, a *Maeander*en *Tralles*be (ma Aydın), és onnan *Ephesos*ba (ma Selçuk) vezetett, ahol hajóra rakodták a szállítmányokat.[62] „Globális" kereskedelmüket támasztja alá több elsüllyedt hajó,[63] amely eredetileg *Asia Minor* kikötőiből indult útnak jelentős mennyiségű márványrakománnyal. Ezek egy részénél az anyagvizsgálati eredmények már bizonyították a *docimium*i

[57] Attanasio–Brilli–Ogle 2006, 151, 154-155; Berk 2017, 201; Burrel 2012, 783; Çelik 2022, 12-13; Çelik–Sert 2020, 1.

[58] Burrel 2012, 780-783.

[59] Attanasio–Brilli–Ogle 2006, 151, 154-155.; Çelik 2022, 12-13.; Çelik–Sert 2020, 2.

[60] Attanasio–Brilli–Ogle 2006,151; Berk 2017, 203; Çelik 2022, 13-15 Çelik–Sert 2020, 10; Ezzel kapcsolatban elgondolkodtató Mustafa Yavuz Çelik felvetése, aki szerint annak alapján, hogy a fehér márványtömbökön és félkész termékeken nem találtak eddig hasonló feljegyzéseket, arra következtethetünk, hogy ezek bányászata talán nem állt császári ellenőrzés alatt (Çelik 2022, 13). Ennek bizonyítására azonban további vizsgálatok szükségesek.

[61] Berk 2017, 204.

[62] Burrel 2012, 783; Çelik 2022, 14; Çelik–Sert 2020, 200.

[63] Többek között az olaszországi Crotone partjai mellet az ún. Punta Scifo A és B roncsok. Lásd Attanasio 2003, 158; Çelik–Sert 2020, 14.

eredetet, emellett antik szerzők is kifejezetten nevesítik a *phrygia*i kőanyagot[64] bizonyos állami építkezéseknél.[65] *Augustus*tól I. *Constantinus*ig számos nagyszabású, császári építkezésen alkalmazták, mint az *Augustus*- és *Traianus-forum*, a *Basilica Aemilia*, *Basilica Iulia* és *Basilica Ulpia*, a *Mars Ultor*- és *Apollón*-templomok, *Caracalla* fürdője, *Maxentius* bazilikája vagy a *Constantinus*-diadalív. Az építészeti elemeken kívül számos, ma a világ különböző múzeumaiban kiállított szarkofág és szobor is *docimium*i márványból készült.[66]

A jelentős szállítási költségek miatt a *phrygia*i márvány drágább volt a többi fajtánál: *Diocletianus* (284-305) 301-es ármaximalizáló rendeletében felsorolja a legtöbbet forgalmazott márványtípusokat, összesen tizenkilencet, egységárukat egy köblábra meghatározva. A kövek árát fizikai tulajdonságaik és ebből következő munkaerőköltségeik mellett hozzáférhetőségük, de mindenekelőtt a szállítási költségeik is befolyásolták. Mivel a fehér márványok a birodalom számos pontján elérhetőek voltak, áruk is jóval alacsonyabb volt, egy köbláb már 40 *denarius*ért megvásárolható volt. Ezzel szemben a színesebb, erezett kövek ára ennek kétszerese vagy hatszorosa is lehetett, és akár 250 *denarius*ig terjedt. *Diocletianus* rendeletében a *phrygia*i márvány is szerepel, amely köblábanként 200 *denarius*ba került. A modern vizsgálatoknak köszönhetően a kutatók egy csoportja az árképzés lehetséges mozgatóira nézve további részleteket is meg tudott határozni. Ilyen adat például, hogy minden szárazföldi mérföld után 0,34 *denarius*szal emelkedett az alapár, a kő keménységének növekedésével pedig 20,66 *denarius*szal.[67] Jóllehet az *aquincum*i portré az ún. afyoni fehér márványból készült, mivel azonban a bánya 250 mérföldre fekszik a tengerparttól, az alapanyag a fehérmárványok csoportján belül nyilvánvalóan a magasabb árkategóriába tartozott.

Az elmúlt évtizedekben számos anyagvizsgálat és összefoglaló született a római kori szobrászati alkotások anyagának eredetmeghatározása céljából. Az egyik ilyen kifejezetten a császárok és családtagjaik portréira fókuszált. Habár a rendelkezésre álló szobrok csoportja térben egyenetlen eloszlást mutat (főként Róma városi lelőhelyű darabok) és időben (nem azonos mennyiségben képviselik a különböző időszakokat a *Iulius-Claudius*-dinasztiától a késő római korig), s így a kapott eredmények sem tekinthetőek reprezentatívnak, mégis jól rávilágítanak bizonyos tendenciákra. Összesen 163 portréból vettek mintát, amelyek 30 császárt és 22 császári családtagot ábrázolnak. Márványanyaguk tizenkét különböző márványfajtát ölel föl, a többség azonban négy nagyobb csoportba sorolható: göktepei, parosi lychnites, carrarai és *docimium*i márványok. Az utóbbi használata korszakokra vetítve a vizsgált csoportban azt mutatta, hogy főleg az *Anto-*

[64] Plin., *NH* 36,102: „*Basilicam Pauli columnis e Phrygibus mirbitem*"; Berk 2017, 198.

[65] Çelik–Sert 2020, 1, 11; Çelik 2022, 14.

[66] Többek között a bostoni Museum of Fine Arts birtokában lévő Nagy Sándor és *Domitianus* portrék, Inv. 88.639 (lásd Arachne ID 1095113, RIPD ID 639, Berk 2017, 202; Çelik–Sert 2020, 11, 15-18; Çelik 2022, 16, 18), *Lucius Verus* kolosszális portréja az Antalya Arkeoloji Müzesiben, Inv. 2010/539, Arachne ID 4036955, RIPD ID 1319; *Lucius Verus* egy másik portréja a párizsi Musée du Louvre-ban (Inv. 1094, Arachne ID 1074793, RIPD ID 1377; Attanasio–Bruno–Prochaska–Yavuz 2018, 189; statue en buste – Louvre Collections), illetve a Toulouse-i Musée St. Raymond *Marcus Aurelius* (Inv. RA 61b = 30.108, Arachne ID 1090409, RIPD ID 1293) és *Septimius Severus* büsztjei (Inv. RA 66b = 30.114, Arachne ID 1093812, RIPD ID 1655); lásd Attanasio–Bruno–Prochaska 2016, 190, 196. App2, No. 90-91; Balty–Cazes 2020, 106; Buste cuirassé de Marc Aurèle âgé – La villa de Chiragan (toulouse.fr); Buste cuirassé de Septime Sévère – La villa de Chiragan (toulouse.fr).

[67] Berk 2017, 202; Çelik–Sert 2020, 10; Long 2016, 11-13; Prusac 2011, 48.

ninus- és *Severus*-korban részesítették előnyben.[68] Hasonló összefoglalás született a kronológiai fajtamegoszlásra nézve Toulouse-ban, a chiragani villa területéről előkerült portrékra, illetve a Béziers-i anyagra vonatkozóan. Ebben az esetben is megállapítható, hogy a kiváló minőségű portrészobrokhoz csak bizonyos fajtákat használtak fel. Az összesített eredmények alapján, amely 59, illetve 11 darab császár- és magánportré vizsgálatából adódott, Chiragan esetében a göktepei, míg Béziers vonatkozásában a parosi és carrarai márványok domináns jelenléte figyelhető meg, hozzátéve, hogy Béziers-ben *Antoninus Pius* kolosszális portréjának kivételével valamennyi képmás a *Iulius-Claudius*-dinasztia korára keltezhető. A *docimium*i márvány a vizsgált anyag 7%-nál, összesen öt db portrénál volt kimutatható.[69] Egy további összefoglaló[70] a közelmúltból a *Mediterraneum* fehér márvány kereskedelmének mintázatát vizsgálta századokra, kőfajtákra, piacokra lebontva. Bár a provinciákra vonatkozó adatok hiánya miatt ez sem tekinthető mérvadónak a birodalom egésze szempontjából, a hatalmas adathalmaz feldolgozása révén az általános folyamatokat azonban jól példázza. Az elemzések eredményei azt mutatják, hogy bár a 3. században a szobrászati célra alkalmazott fehér márványok elterjedésében nagyobb visszaesés tapasztalható, ez egyrészt regionális eltéréseket mutat, másrészt fajtaspecifikus. A keleti márványok népszerűsége ebben az időszakban kifejezetten megnőtt, elsősorban a *Severus*-dinasztia monumentális építészeti programjainak köszönhetően. Jól párhuzamba állítható ezzel a 200-250 közé keltezhető ún. Punta Scifo D hajóroncs nagy mennyiségű nyers és félkész *docimium*i márvány rakománya is.[71]

A *docimium*i márvány jelenléte *Pannoniá*ban egyrészt nem várt eredmény, másrészt a bánya és a fajta szupraregionális természete folytán − tekintve, hogy a provincia valamennyi márványterméke importból származott − mégsem annyira meglepő. A régió márványellátására vonatkozó eddigi tanulmányok[72] főként a monumentális építészet elemeire, elsősorban a temetkezésekhez kapcsolódó objektumok és építészeti faragványok vizsgálataira koncentrált. Ezek alapján megállapítható, hogy a márványok egy része a Földközi-tenger területén elterjedt típusokhoz tartozik – beleértve az Égei-tenger szigeteiről és a kis-ázsiai bányákból, műhelyekből származó nyersanyagot és késztermékeket is. A másik, jóval jelentősebb hányada pedig a több szomszédos tartományban is elterjedt fajtákhoz, elsősorban a Keleti-Alpok bányáinak,[73] főleg a gummerni és pohorjei bányák alapanyagaihoz[74] köthető. Az innen származó márvány termékek egészen *Viminacium*ig (Kostolac) kimutathatóak, míg a Keleti-Alpok többi bányája regionálisan csak egy-egy város és/vagy katonai tábor szükségleteit látta el. A kifejezetten jó minőségű gummerni

[68] Attanasio–Bruno–Prochaska–Yavuz 2018, 185-199.

[69] Attanasio–Bruno–Prohaska 2016, 188-193; A göktepei márvány elterjedtebb alkalmazása azonban nem magasabb minőségének tudható be, hiszen anyagtulajdonságai nem sokban különböznek a finomszemcsés, fehér *docimium*itól vagy a *Luna* márványtól. Sokkal inkább a *Hadrianus*-villa építészeti projektjéhez és az aphrodisiasi szobrászműhelyhez köthető. Az anyag portrészobrászatban betöltött kiemelkedő szerepe ettől kezdve fokozatosan alakult ki, és a 5. századig követhető. Lásd Attanasio–Bruno–Prohaska 2016, 188-193.

[70] Taelman 2022.

[71] Taelman 2022, 866-868.

[72] Többek között: Djurić 1997; Djurić 2005; Pochmarski 2012.

[73] Az eddig azonosított márványbányák a következők: Gummern, Karstal, Tentschach, Tiffen, Treffen, Spitzelofen, Smartno na Pohorju, Rimski, ám továbbiak is nagy biztonsággal feltételezhetőek. Lásd Djurić 2019, 10.

[74] Djurić 1997, 79; Djurić 2005, 75, Djurić–Müller 2009, p. 5-11; Djurić 2019, 10-16; Pochmarski 2012, 30.

fehér márvány vezető szerepét *Noricum* mellett *Pannoniá*ban számos építészeti és feliratos emlék, oltárok, sztélék, szarkofágok, reliefek és szobrok is bizonyítják, már a korai 1. századtól egészen a 4. század végéig.[75] A jelentős *pannonia*i városok közül *Carnuntum* (Petronell – Bad Deutsch-Altenburg) esetében készült átfogó anyagvizsgálat a faragott márványemlékekre vonatkozóan.[76] Az összesen 116 import darab mindössze 15%-át jelenti a többnyire helyi meszes homokkőből készült teljes szobrászati anyagnak, és jórészt hivatalos emlékművekhez kapcsolhatók: kultuszszobrok, fogadalmi emlékek voltak. Emellett kifejezetten magas művészi és technikai színvonalú luxustárgyak is megjelennek közöttük, amelyek jól elkülöníthetőek a provinciális stílusú, helyi kivitelezésű daraboktól.[77] A vizsgált anyag 50%-a kifejezetten durva szemcsés, a fehértől a világossárgáig terjedő színárnyalatú márványból készült, egy kisebb hányad közepes szemcseméretű. Ezek egyértelműen az alpesi régióból, gummerni és pohorjei kőbányákból származnak. A finomszemcsés márványokat, amelyek csak a tárgyak 20%-ára jellemzőek, itáliai, görög, valamint kis-ázsiai területekről importálták. Ezek esetében a petrográfiai, geokémiai, stabil-izotóp vizsgálatok során kapott eredmények a carrarai, parosi, hymettosi, *docimiumi/dokimeioni/*afyoni, valamint kérdőjelesen a naxosi, thasosi és dolianai bányákra utalnak. Megjegyzendő az is, hogy az innen származó márványokból készült valamennyi tárgy kisméretű, ami a magasabb költségekre vezethető vissza.[78] Az *aquincum*i – és egy *brigetiói*[79] – portré szempontjából a *carnuntum*i anyagban a *Docimium*/Afyon területéhez köthető szobortöredékek jelentősek, amelyek közé csak két tárgy volt besorolható: az egyik egy ruhatöredék,[80] a másik egy *Diana*-fej.[81] Az egyes márványtárgyak alapanyagának eredetvizsgálata révén néhány részadat további *pannonia*i városokból is ismert. *Sirmium*ban 48-52% a pohorjei és gummerni márványok megoszlása, míg *Savariá*ban egyértelmű a pohorjei túlsúlya a gummernivel és a ritkább kainachival szemben. *Scarbantiá*ban szintén mindkét márvány kimutatható, százalékos megoszlásukra vonatkozó adat azonban eddig nem ismert. *Aquincum*ban pedig a már vizsgált és közölt márvány emlékek szinte mindegyike, Harald W. Müller és H. Kérdő Katalin 1999-es, valamint Bojan Djurić és szintén Harald W. Müller 2009-es cikkei alapján, gummerni alapanyagú.[82] Kivételt képez ez alól két thasosi márványból készült szobor: egy szatír torzója[83] és egy ülő nőalak (*Iuno*?).[84]

[75] Djurić–Müller 2009, 10-11; Djurić 2019, 16; *Pannoniá*ban az 1. században csak a gummerni márvány mutatható ki az eddigi vizsgálatok alapján és az ezredfordulón már bizonyíthatóan folyt kitermelés. A pohorjei márvány csak *colonia Ulpia Traiana Poetovio* megalapítását követően jelent meg, ám kisebb arányban. Az itteni bánya az 1. század második évtizedétől működött, a *Traianus*-kort követően csatlakozott a tartományi kereskedelemhez és I. *Constantinus* uralkodásának (306-337) végéig biztosan használatban maradt. Djurić–Müller 2009, 10-11; Djurić 2019, 16.

[76] Unterwurzacher et al. 2010.

[77] Unterwurzacher et al. 2010, 162-163, 173.

[78] Unterwurzacher et al. 2010, 168, 171, 173.

[79] Rév-Komárom, Duna Menti Múzeum, komáromi erőd, VI. bástya, Lapidarium. Ltsz.: II-2790, LUPA 4752, Harl–Lőrinc 2002, 46-47, kat. 54; Ratimorská 1984, p. 35, Tab. 1, 3; lásd bővebben alább.

[80] Unterwurzacher et al. 2010, 171, nr. 619, CSIR 141, 3

[81] Unterwurzacher et al. 2010, 171, nr. 34; LUPA 6839; CSIR 39, kat. 1992, 327, nr. 12.

[82] Müller 1999; Kérdő 1999; Djurić–Müller 2009, 9-10.

[83] Budapest, Aquincumi Múzeum, Inv. 64.77.176, LUPA 8380; Kérdő 1999, 269, Kat. 4, 5. kép; Müller 1999, 266, AQ4; Müller 2002, 767-768, 770, AQ4.

[84] Budapest, Aquincumi Múzeum, Inv. 91.5.6, LUPA 5185; Müller 1999, 265-266, AQ12; Kérdő 1999, 269, 278, Kat. 12, 13. kép; Müller 2002, 767-768, 771, AQ12.

A márványtermékek szállítása a vízi utak előnyben részesítésével Nyugatról, *Noricum* felől a Dunán, Murán, Dráván, Száván volt lehetséges, másrészt Keletről, az Égei-térség felől a Márvány-tengeren, Fekete-tengeren és a Dunán keresztül. A nehezebben hozzáférhető görög és kis-ázsiai márványok – tehát a *docimium*i is – valószínűleg a Vaskapun keresztül érkeztek *Pannoniá*ba.[85]

A temetkezések márványtárgyainak alapanyagában az eddigi vizsgálatok alapján egyértelműen a Keleti-Alpok márványfajtái a dominánsak, elsősorban gyorsabb és olcsóbb szállíthatóságuk következtében. A szobrászati igényeket kielégítő fajtákat azonban, ahogy a *Mediterraneum*ban is,[86] a tárgyalt térségben szintén különválaszthatták az építészeti célokat szolgáló márványoktól. Ezt bizonyítja a szóban forgó portré mellett egy *brigetio*i lelőhelyű, szintén életnagyságnál nagyobb, stíluskritikai alapon a 3. század második felére, a késői katonacsászárok időszakára keltezhető képmás is, amelynek anyagvizsgálatát szintén dr. Demény Attila akadémikus végezte el korábban, felkérésemre (***1. ábra***). Mivel a kapott adatok alapján feltételezhető volt, hogy a szoborfejek azonos területről, sőt, ugyanabból a márványelőfordulásból származnak, további nyomelemanalízis is készült a mintákból. Az ehhez szükséges méréseket dr. May Zoltán végezte el az HUN-REN-TTK-ban.[87]

A nyomelemösszetétel tovább árnyalta a gyakorlatilag azonos stabilizotóp-összetétel alapján megfogalmazott feltételezést, hogy a vizsgált szobrok alapanyaga ugyanarról a területről származik, azonban az egyes nyomelemek eltérő megoszlása miatt nem egyazon tömbből, így feltételezhető, hogy nem egyszeri megrendelésre vezethető vissza a két portré jelenléte két különböző, *legio*táborhoz kapcsolódó *pannonia*i városban. A hosszabb távú *docimium*i/afyoni márványimport egykori meglétét az említett *carnuntum*i szobortöredékek is tovább erősítik.

Az *aquincum*i és *brigetió*i portrék közös márványanyagának eredetére a portrék hasonló, nyaktámasztékkal történő kialakítása is utal[88] – az *aquincum*i esetében annak első fázisára vonatkozó, az alábbiakban olvasható megfontolások mellett –, amely azonban a *brigetió*i darab esetében csak kis mértékben maradt meg. Az anyagbeli és a megformálást érintő egyezések gazdasági-kereskedelmi és műhelykérdések sorát vetik fel, amelyek nem képezik tárgyát a jelen tanulmánynak; megválaszolásukhoz további vizsgálatok szükségesek.

Habár az *Asia Minor*ból importált márványok jelenléte – az eddigi kutatások alapján – nem túl jelentős *Pannoniá*ban, ám nem is egyedülálló. A *Scarbantiá*ban előkerült *capitolium*i *trias* szobrai például Harald W. Müller vizsgálatai alapján aphrodisiasi márványból készültek.[89]

[85] Djurić 1997, 79.

[86] Lásd részletesen a fajtamegoszlást az építészeti és szobrászati célú fehérmárványokra vetítve Taelman 2022.

[87] A mintákból kapott 10 ml-es törzsoldatokat ICP-OES technikával (Spectro Genesis készülék, szimultán -polikromátoros-spektrométer, axiális plazma megfigyeléssel) mérték. A Mn és a Ti ugyan eltér a két mintában, de ezeket a használt fúrók ötvözőanyagai is adhatják, ezért ez a mértékű eltérés nem vehető szignifikánsnak. A Fe-Mn-Ti-Cr-V-W elemeken kívül a többi nem származhat a fúróból, és azok nem is mutatnak eltérést a szobrok között. A Mg és A Sr a két mintában gyakorlatilag azonos. Mivel a Mn és a Ti eltér a két szoborban, ez arra utal, hogy az eredet ugyanaz, de maga a márványtömb nem. Az Al és az Si jó összefüggést mutat a szilikátásványok jelenléte miatt, mennyiségükben nincs eltérés a két márvány között. Az itt hivatkozott adatok dr. Demény Attilától és dr. May Zoltántól származnak.

[88] Egy további nyaktámasztékos kialakítású portré is ismert *Pannonia* területéről, egy elnagyolt, meglehetősen durva megformálású fej *Intercisá*ból (Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Ltsz. 532): lásd Intercisa I, nr. 405, Taf. XCII, 3-4; Fábián 2022, 4. j.

[89] Müller 2002, p. 768 – táblázat, 767-678, 774-775, SM1-4; Djurić–Müller 2009, 9; További adatokat szolgáltatnak a szobrászati célú márványbehozatalra *Asia Minor*ból a tágabb régióban többek között a *dacia*i lelőhelyű *docimium*i/*dokimeioni*/afyoni és

Az portré leírása

***12. kép** – Az aquincumi portré bal fülének részletábrázolása. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 12 – Detail of the left ear of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*
***13. kép** – Az aquincumi portré jobb fülének és halántéktincseinek részletábrázolásai. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 13 – Detail of the right ear and temple hair strands of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

A provinciális viszonylatban kifejezetten magas kvalitású portré faragásának megközelítő időpontjához, a már tárgyalt lelőhelye, leletkontextusa mellett stílusának elemzése, megformálásának eszközei révén lehet közelebb kerülni.

A fej elülső részén nagyméretű, szabálytalan, ferde hasadású sérülés látható (***1, 3. kép***), amely érinti az ábrázolt személy meghatározása szempontjából kritikus hajvonalat a homlok szinte teljes hosszában. Kiterjed mindkét szemöldökre, a jobb szemre, megsemmisítve annak részletábrázolásait, a bal szem felső szemhéjának középső ívére, valamint a teljes orrhátra, a *philtrum* alsó részére, a felső ajakra és az állcsúcsra egyaránt. Legmélyebb pontja a bal szem vonalában a homlokot keretező tincsek magasságában van. Mivel a sérülések jellegzetesen „T-vonalba" rendeződnek és a fülek kivételével valamennyi érzékszervet érintik, nem zárható ki az ábrázolt személyére kirótt *damnatio memoriae* következtében végrehajtott szándékos rongálás,[90] ugyanakkor ennek bizonyítása az ismeretlen személyazonosságra való tekintettel egyelőre nem lehetséges.

prokonnészoszi alapanyagú márványtárgyak. Lásd 49. jegyzet; összefoglalóan Müller–Piso 2012, p. 112 és részletesen Katalog AP 25, 30, 31; CN 3; CR 1-2, 3; PO 5; RO 1, 6; SA 11, 17, 18, 35; SM 1; SU 1.

[90] A kora császárkor eltérő indíttatású (az elítélt személy portréjának átfaragása a győztes utód vagy egy deifikált elől képmásává) és kivitelezésű átfaragásait követően a császárportrékon szisztematikusan végrehajtott rongálások legvirulensebb időszaka a 235 és 284 közötti évtizedekre esik. Teljes megsemmisítésük csak a nemesfémből készült darabok esetében fordult elő, amelyek beolvasztás révén nyertek új formát és sokszor merőben más funkciót is. Az értékes kőanyag elherdálása nem volt jellemző. Mindez nem pusztán gazdasági okokra vezethető vissza, hanem jól tükrözi a római felfogás azon elemét is, miszerint a császárportré eredeti funkciója a tényleges megtestesítés. Az átfaragás révén a *hostis*szé nyilvánított személy esetén annak bűneit szembeállították az erényes utód vagy ritkábban elől személyével. *Bonus princeps* esetén pedig ezáltal, azaz a *translatio memoriae* révén átörökíthették az eredeti portré üzenetét, illetve képletesen az elől erejét, hatalmát is, továbbá hangsúlyozhatták az általa megkezdett hagyomány és politika folytatását. A *damnatio memoriae* történetének kritikus időszaka a *Severus*-kor (193-235) volt. A korabeli eljárásmód bizonyos szempontból az 1-2. századi gyakorlatot idézte, ugyanakkor az elől portréjának az utóddá való átalakítása már nem volt általános. Az átalakulás *Commodus* (180-192) meggyilkolását követően már megfigyelhető, az átfaragás korábbi, hagyományos gyakorlata pedig a 3. század folyamán tulajdonképpen ki is merült *Elagabalus* portréinak *Severus Alexander*ré való átdolgozásában. A *senatus* által hozott és *senatus consultum*ban rögzített hivatalos ítélet gyakorlati végrehajtásában változás ment végbe: egyrészt egyre nagyobb szerepet kapott benne a katonaság, másrészt egyre gyakoribbá váltak az uralkodóváltásoknál a spontán, népi kezdeményezésű támadások a nem *hostis*szé nyilvánított császárok és hozzátartozóik portréival szemben is, kifejezendő az új császár iránti hűséget. A szobrászati emlékeknek a gazdasági problémákból adódó nyersanyaghiány következményeként általánossá váló újrafelhasználása I. *Constantinus* (306-337) alatt erősödött fel igazán – habár az átfaragások oka nem pusztán ebben keresendő –, de a megelőző időszakban is tetten érhető, különösen a nyersanyagbehozatalra szoruló területeken. A tanulmányban tárgyalt *aquincum*i márvány férfiportré inkább ez utóbbi kategóriába sorolandó az átfaragás indítékának tekintetében, hiszen *Pannoniá*ban, márványlelőhely híján különösen értékesnek számított a jó minőségű szobrászati márvány. Ugyanakkor az azonosítások tisztázásáig feltételezhető, hogy az első fázisban ábrázolt személyt hivatalos szankcióval sujthatták. A *damnatio memoriae* gyakorlatára vonatkozóan, többek között, lásd bővebben Varner 2004, p. 3-7, 156, 190, 196, 198-199; az átfaragás általános gyakorlatára, fajtáira pedig Galinsky 2008; Prusac 2011, 38-45.

***14. kép** – Az aquincumi portré szem körüli felületének, a halánték- és homloktincsek vonalának részletábrázolásai a jobb profilon. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 14 – Detail of the surface around the eye, the temple and forehead hair strands of the Aquincum portrait, right profile. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

A fej erőteljesen fölfelé és enyhén jobbra billen (***1-3. kép***). A bőrfelszín, beleértve az orcák felületét és a homlok megmaradt területét, polírozott. A rövidre vágott frizura laposan követi a koponya vonalát, akárcsak a szakáll a lekerekített állkapocsét. A fülek nem azonos magasságban helyezkednek el, a baloldali mélyebben indul, anatómiai részleteik kialakítása elnagyolt (***12-13. kép***). A portré egyéb fiziognómiai részleteivel összevetve szembeötlően alacsony plaszticitásúak, formájuk kissé nyújtott. A szemöldökcsont hangsúlyos, az azonos távolságra eső, bekarcolt részletábrázolású szemöldökök (***14. kép***) külső vonalai súrlófényben jól érzékelhetőek: nem követik végig a szemhéjak leereszkedő ívét, hanem azokon kissé túlnyúlnak a halántékok irányába. A fejmozdulatnak megfelelően felfelé és kissé jobbra, a távolba tekintő, mandulavágású szemek eltúlzott méretűek, markáns vízvonalakkal, tengelyük a vízszinteshez képest az arccsontok felé lejt (***15-16. kép***). A belső szemzugok fúrtak, a felső szemhéjak átfedik az alsókat a külső szemzugokban, ami a 3. századtól jellemző vonása a portréművészetnek. A jobb szemen a szemgolyó középső-felső részére helyezett írisz – amelynek felső szegélyét a felső szemhéj takarja – bekarcolással, a pupilla sekélyebb, kör alakú fúrással lett kialakítva. A bal szem esetében a részletábrázolás a sérülés áldozatául esett. A hiányzó orrhát nem túl hosszú és keskenyebb vonala a cimpák ívével együtt kivehető, alsó tengelye jelenlegi állapotában nem vízszintes, a száj középvonalához képest kissé balra lejt (***16. kép***). A cimpák ívének felső részétől induló, plasztikus, aszimmetrikus vonalú nazolabiális redők kiindulópontja mélyebben vésett. Az orr középtengelyének folytatásában, de attól kissé jobbra helyezve a *philtrum* felső része szintén jól látható (***16. kép***). A teltebb ajkak zártak és finom plaszticitással formáltak. Az alsó ajak alatt enyhe bemélyedés látható (***16. kép***).

A lapos hajsapka kialakítása nem egységes. A fejtetőn és a hátsó részen erősen elnagyolt, a tetszőleges irányú, sekély vésetekkel csak érzékeltetett tincsek nem rendeződnek leírható motívumokba, ugyanakkor részben a tarkón is kivehetők. Ennek alapján a szobor felállítása fal mentén, esetleg fülkében történhetett. Az azonosítás szempontjából fontos, hogy az arcot keretező hajvonal kidolgozottsága ehhez képest határozottabb,

***15. kép** – Az aquincumi portré jobb szemének részletábrázolásai. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 15 – Detail of the right eye of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

***16. kép** – Az aquincumi portré ajkainak részletábrázolása és hiányzó orrának körvonalai. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 16 – Detail of the lips and outline of the missing nose on the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

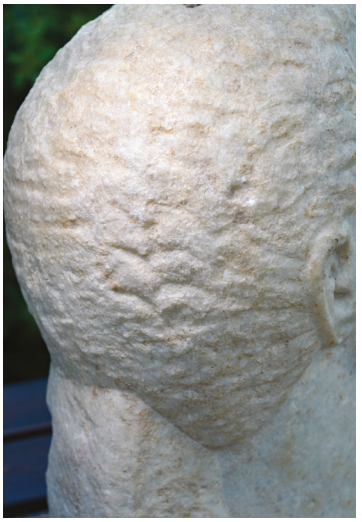
éles vésővonalakkal határolt, ám a sérülés következtében csak a jobboldalon követhető egy rövid szakaszon. A jobb szem felett három tincs hullik a homlokba, egyértelműen előre fésülve (***14. kép***), amely a 3. század második felében már előfordul, de jellegzetesen a 4. századtól megfigyelhető vonás. A tincsek derékszöget zárnak be a homlok és a halánték találkozásánál a jobb oldalon. Megformálásuk innentől enyhén ívelt, hegyük kissé lefelé-befelé fordul. A fül feletti két fürt ellenben inkább göndörödő formát mutat, határozottabban visszavezetve a fül irányába (***13. kép***). Ezzel az összesen hat tinccsel közel azonos motívumsor látható a bal halántékon is (***17. kép***), azzal a szemből jól érzékelhető különbséggel, hogy míg a jobboldalon a hajvonal enyhe ívvel, de mégis a függőlegeshez közelít, a jobb oldalon meredekebben indul az arc felé, és onnan húzódik vissza. A fülek mögött a tincsek vonalvezetése harántirányú, egyenes, sekély vésetekkel kialakítva. Szinte belefutnak a fülcimpába, amely vágja őket, így a tincshegyek nincsenek kidolgozva. A haj alsó vonala folyamatos, a fülcimpától a fejet tartó, a nyakkal közel azonos vastagságú, hasáb alakú támasztékig egyetlen határozott vésettel különül el a nyaktól mindkét oldalon, az egyes tincsvégek itt sincsenek külön kifaragva (***2-3., 12-13. kép***).

17. kép *– Az aquincumi portré halántéktincseinek részletábrázolásai a bal profilon. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) /* ***Image no****. 17 – Detail of the temple hair strands on the Aquincum portrait, left profile. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

A frizura oldalsó és hátsó kialakításánál több anomália is megfigyelhető, ami nem írható egyszerűen az elnagyolt, durva kidolgozás számlájára. Az egyes rövid, tömött tincsek nem körülhatárolhatók, vonalvezetésüket és irányukat tekintve kusza, sőt, egyes felületeken ellentmondásos képet mutatnak. A nyaktámasz felett jól látható, egymás felett elhelyezkedő, szinte vízszintes vésetek (***4. kép***) a fejforma kialakítását szolgálták; a koponya íve itt nem folyamatos, hanem egy profilnézetben jól látható törést követően kissé kidomborodik a síkból. A jobb profilon közvetlenül ezek előtt göndör fürtök láthatók sorokba rendezve, két oszlopban (***18. kép***). Vonalvezetésük, irányuk és belső vésetük hasonló a jobb halánték két legalsó tincsével, de a fejtető felé haladva körvonaluk egyre elmosódottabbá válik. Feltűnő, hogy az említett hátulsó, vízszintes vésetek vágják ezeket a göndör fürtöket, körülbelül a nyaktámasz jobboldali élének vonalában. A fülek mögötti, harántirányú véseteknél hasonló jelenség figyelhető meg: ezek ellentétes irányból szintén belefutnak az említett motívumsorba. Az összhatás olyan, mintha egy korábbi, göndör, tömött tincsekből álló frizurát szándékosan levéstek volna, amely azonban ezen a kis területen mégis kivehető maradt. Surlófényben további, a jelenlegi frizurakialakítással ellentétes elemek is láthatóak a jobb halánték vezérmotívuma mögött, többek között a fül fölött egy se-

18. kép *– Az aquincumi portré első fázisára utaló frizuramotívumok lenyomata a jobb profilon. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) /* ***Image no****. 18 – Impression of the hair motifs on the right profile, indicating the first state of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

***19. kép** – Az aquincumi portré szakállának részletábrázolása a jobb profilon. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)*
***Image no. 19** – Detail of the beard on the Aquincum portrait, right profile. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

***20. kép** – Az aquincumi portré szakállának részletábrázolása a bal profilon. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)*
***Image no. 20** – Detail of the beard on the Aquincum portrait, left profile. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

***21. kép** – Az aquincumi portré állszakállának és bajuszának részletábrázolásai. (fotó: Borhy-Burucs Julianna)*
***Image no. 21** – Detail of the fake beard and the moustache of the Aquincum portrait. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

kély, de viszonylag nagy méretű félköríves véset. A jobb profillal szemben a bal egységesebb képet mutat, itt a tincsek sehol nem rendeződnek meghatározható formákba, többnyire harántirányú vésetek figyelhetőek meg, amelyek sugárszerűen követik a koponya ívét. A fül mögött rövidebbek, mint a jobb oldalon, és egymástól azonos távolságra esnek. A frizura vizsgálata tehát összességében átfaragásra utal. Tekintetbe véve a portré jelenlegi külalakját, a korábbi fázishoz tartozó göndör fürtlenyomatokat, továbbá az ilyen hajviseletű portrék általános megjelenését az *Antoninus-Severus*-korból, legalább két cm vastagságban kerülhetett sor a felület levésésére. Ezt támasztja alá a rendkívül alacsony plaszticitású fülek megformálása is, amelyek egyértelműen az első fázishoz tartozó, nagyobb hajtömegből lettek kialakítva.

A portré azonosításához, keltezéséhez további információkat szolgáltat a szakáll megformálása, amely rövidre nyírt, szorosan követi az állkapocs vonalát, vagyis alapvetően az ún. katonacsászárok prototípusát követi. Eltérést mutat az orcákon: a jobb profilon a pofaszakáll alacsony plaszticitású, keskeny, az érdes felület apró szőrcsomók hatását kelti, az ajkak vonalában azonban hosszabb, egyenes szálmintázatú (***19. kép***). A bal profilon ezzel szemben magasabb plaszticitású, tömöttebb hatású, és szintén keskenyebb sávban halad az állig (***20. kép***). Az állcsúcs sérülése ellenére a szakáll láthatóan annak teljes felületére kiterjedt egykor, amit a jobboldalon az állcsont ívében megmaradt néhány hosszabb szál igazol (***21. kép***). Az áll alatt azonban erőteljes, hosszanti, markánsan jelentkező vésetek figyelhetők meg, amelyek mindkét profilon úgy futnak a pofaszakállba, hogy a síkban enyhe törés látszik (***22-23. kép***). Közelebbről, surlófényben vizsgálva a szakáll szálmintázatát, jól látható, hogy ezek a nagy ívű, keresztirányú vésetek vágják az áll jobb szélén még meglévő, hosszabb, függőleges vonalú szálakat. Oldalnézetből az állcsúcs alatt és a nyak között nagyjából középen sekély homorulatot képeznek, tokaszerű ha-

tást keltve. Az eredeti cél azonban nem ennek ábrázolása volt, hanem az elsődleges forma és szakálltömeg redukálása. A részben plasztikusan, részben finom, egymástól közel azonos távolságra eső vésetekkel kialakított hosszabb bajusz a *philtrum*ot szabadon hagyva, a felső ajkat egykor részben fedve, mindkét oldalon belefut a pofaszakállba az alsó ajak vonala alatt, ahol a végek – a baloldalon jól kivehetően – enyhe ívet bezárva befelé fordulnak (***1-2., 21. kép***). A szakáll és a bajusz megformálása tehát egybevág a frizura kialakításának vizsgálata kapcsán felemerülő átfaragással.

A támaszték és a nyak találkozásánál a jobb oldalon még látható a vállindítás és a ruhadarab felső szegélye.

***22. kép** – Az aquincumi portré álla alatt látható, éles, a korábbi felület redukálását célzó eszköznyomok. Frontális nézet. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 22 – Marks of a sharp tool under the chin of the Aquincum portrait, indicating the intention to reduce the previous surface. Frontal view. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

***23. kép** – Az aquincumi portré álla alatt látható, éles, a korábbi felület redukálását célzó eszköznyomok. Háromnegyed balprofil. (fotó: Borhy-Burucs Julianna) / **Image no**. 23 – Marks of a sharp tool under the chin of the Aquincum portrait, indicating the intention to reduce the previous surface. 3/4 profile view. (photo by Julianna Borhy-Burucs)*

A portré átfaragásának bizonyítékai

Az újrafelhasznált portrék átfaragása gondos munka esetén teljes bizonyossággal sokszor csak mélyreható vizsgálat révén állapítható meg, ellentétben a hanyagabb átdolgozású darabokon látható szembetűnő jelekkel. A cikkben tárgyalt portré ebből a szempontból a középső tartományba illeszthető, mert bár különösen provinciális viszonylatban magas kvalitása miatt az átdolgozás első ránézésre nem egyértelmű, mégis jól megfogható a felület és a megformálás számos pontján.

A római császárkorban külön átfaragóműhelyek működtek képzett, erre specializálódott mesterekkel, mivel a módszer sokszor nehézségekkel járt. Maga az átdolgozás csak abban az esetben volt egyszerűbb, mint egy új tömbből újonnan kialakított portré elkészítése, ha a két különböző fázis felülete nagymértékben összeegyeztethető volt. Az alapproblémát az jelentette, hogy a rendelkezésre álló anyagmennyiség adott volt, ami megszabta az átalakítás lehetőségeit. Amennyiben az eredeti portré terjedelmesebb volt, könnyedén meg lehetett formálni belőle a másodlagosan ábrázolt személyt a felesleges anyagmennyiség eltávolítását követően. Így azonban az első fázis minden árulkodó jel nélkül teljesen meg is semmisülhetett.[91] A legtöbb esetben a portrék arcát ugyanabból a felületből alakították ki,[92] tehát konszenzust kellett találni az első

[91] Bergmann–Zanker 1981, 318; Prusac 2011, 92.

[92] Az átfaragás technikai megoldásainak összefoglalását lásd bővebben Prusac 2011, 83-92.

és második fázisban ábrázolt személyek fiziognómiájára nézve, vagyis a végeredmény sok esetben az elsődleges forma hatása alatt maradt. Az érzékszervek elhelyezkedésén – amennyiben a kőfaragó nem folyamodott azok teljes levéséséhez – nem lehetett nagymértékben változtatni. Részben vagy akár egészben átöröklődhettek, akárcsak a frizura vagy annak részletei. Az átdolgozott portré mérete pedig természetesen jelentősen csökkent a megelőző fáziséhoz képest.[93] A beavatkozás fizikai jelei általában felismerhetőek maradnak, és megállapítható az újrafelhasználás ténye. Ilyen egyértelmű jegyek lehetnek a stílusbeli eltérések mellett – amelyek önmagukban nem szolgálhatnak perdöntő bizonyítékul – az olyan szándékos fizikai beavatkozások az adott szobor felületének legalább két különböző részén, mint pl. a visszavágások nyomai, az előző fázisok maradványai, a természetellenes arányok, torzulások, az összenyomottnak ható, keskeny profil, az érzékszervek középre tolódása vagy asszimetriája, a meredek homlok, a fej és a nyak eltérő méretaránya, a háromszögbe foglalható fejforma, a visszacsiszolás után hátramaradó hullámzó felületek, illetve a vonások tekintetében a harmonikus összkép hiánya, amely általában az érzékszervek területein ragadhatók meg leginkább. Árulkodók lehetnek még az esetleges stukkómaradványok mellett az ilyen kiegészítések egykori meglétére utaló érdesített felületek, bemélyítések.[94]

Az átfaragás folyamata sok esetben jól rekonstruálható és a végeredményhez hasonlóan mindig egyedi. A rendelkezésre álló anyag mellett pedig nagymértékben függött az azt végző szobrász tehetségétől, képzettségétől és kreativitásától.[95] Az itt vizsgált darab átfaragására utal az említett kritériumok közül több elem együttes megléte. Mindenekelőtt a fej arányai nem illeszkednek a vastagabb nyakhoz (***1. kép***), ami kifejezetten jellemző vonása az átdolgozáson átesett és ezáltal az eredetihez képest redukált térfogatú portréknak.[96] Profilból a természetesnél keskenyebbnek hat (***2-3. kép***), továbbá felfelé billentésének szöge is erőteljesebb, mint az az ilyen beállítású, égre emelt tekintetű portréknál megszokott.[97] Ez a már a 2-3. században is előforduló, de a 4. századtól kibontakozó új stílusirányzat egyik általános jegyének tekinthető megformálásmód itt annak is az eredménye, hogy az ábrázolt két különböző személy megjelenése között jelentős eltérés lehetett, a rendelkezésre álló anyagmennyiség pedig csak ezt a kivitelezési utat tette lehetővé a szobrász számára. A végső kidolgozást nyert profilvonal azonban így rendkívül nyomott lett.[98] Más esetekben, annak érdekében, hogy a másodlagos arcfelület kialakításához nagyobb területet nyerjenek, a késő antik időszakban sokszor folyamodtak ahhoz a technikai megoldáshoz

[93] Pollini 2010, 29; Prusac 2011, 13, 83-85; Varner 2004, 11-12; Varner 2010, 45-46. Bergmann-Zanker 1981, 318.

[94] Pollini 2010, 32-33., 41.; Prusac 2011, 13-15, 84; Varner 2010, 45-46,

[95] Pollini 2010, 30-33., 41; Prusac 2011, 13-15, 84, 90; Megjegyzendő továbbá, hogy bizonyos jelek arra utalnak, hogy sok esetben szándékosan hagyták meg a korábbi fázis nyomait, akár pozitív, akár negatív konnotációban. Az előbbi esetben ezzel demonstrálták a hatalom átadását az elítélt személlyel szemben az új, tiszteletre méltó császárnak, szembeállítva a rosszat a jóval (Galinsky 2008, 1, 4-5; Pollini 2010, 27 és lásd fentebb 90. j.), utóbbi esetben pedig az utód a tiszteletreméltó elől hagyományának folytatását kívánta hangsúlyozni vele (Galinszky 2008, 11-12 és lásd fentebb 90. j.).

[96] Varner 2010, 47.

[97] A fej hasonlóan erőteljes (de mégsem ilyen mérvű) felfelé billenésének eddigi kutatásaim során csupán egyetlen párhuzamát találtam: egy késő antik férfiportrét *Ephesos*ból, amelyet egy 2. századi képmásból faragtak át 450 körül (Selçuk, Ephesos Museum, Inv. 478). Lásd Inan-Alföldi-Rosenbaum 1979, 150, No. 192, Pl. 179, fig. 1-2; Prusac 2011, cat. 444, Pl. 120, fig. 126a-c.

[98] A nyomott profil és az erőteljes dőlésszög okai közül nem zárható ki az sem, hogy az esetlegesen kirótt *damnatio memoriae* következtében szándékosan megrongált felső arcrészt csak ebben a formában tudta használhatóvá tenni a szobrász.

– különösen *Asia Minor*ban –, hogy lemetszettek egy részt a fej hátsó részéből, megváltoztatva ezzel az eredeti dőlésszöget.[99] Az *aquincum*i portré nyaktámasztékos hátsó kialakítása azonban kizárja ezt az eljárásmódot. A frizuraviselet teljes megváltoztatása mellett a legnagyobb átalakításra tehát az arc felső részén kerülhetett sor. A szokatlan fejtartás mellett a homlok is túl széles az elkeskenyedő orcákhoz képest, ugyanakkor a kevésbé markáns állkapoccsal szemben az állcsont még sérült állapotában is kicsúcsosodik (***1, 16. kép***). Habár ezek valamely személy egyéni fiziognómiai vonásai is lehetnének, összhatásuk mégsem meggyőző, és az alsó arcterület visszavágásának következményei, ami a dúsabb szakáll redukálását szolgálhatta. A hangsúlyos szemöldökcsont és a halántékok felé húzott szemöldökök teljes vonala a második fázisban élesebb keretet alkothatott a szemek és a homlok között, amely ma a sérülések következtében kevésbé érzékelhető. Ez egyrészt a homlok finomabb visszacsiszolásából adódott – például a homlokráncok vagy az eredeti hajvonal elrejtését szolgálandó –, másrészt a másodlagosan kialakított szemek bemélyítéséből a visszavágott felületbe. A modellálás ilyen formája szintén kifejezetten jellemző az átfaragott portrékra.[100] Ugyanez igaz a rendkívül eltúlzott méretű szemekre is. Az *aquincum*i portrén az erőteljes vízvonalakkal határolt, felfelé emelt szemgolyó kidudorodó, a markáns körvonallal vésett, és a bőrfelületből kiemelkedő belső szemzugok a fúrt könnycsatornákkal valószínűleg az eredeti orrgyök felületéből lettek kialakítva (***15-16. kép***). A szemek tágításához a szobrász kifelé, és egyben lefelé is húzta a külső szemzugokat, ami a kívül lefelé billenő szemtengelyekben[101] érhető tetten. A szemek nyújtása, méretük növelése nem csak meghatározó eleme a 4. századi portréstílusnak, nem pusztán az új ideológiai háttér egyik közvetítő eszköze az így nyert expresszív, égre emelt és távolba meredő tekintet révén, hanem gyakorlati szükséglet és technikai megoldás is egyben. Előnyeit a 4. század elején fedezték fel az átdolgozásokat végző szobrászok, ám már a tetrarchia időszakától fokozatosan általánossá vált, és sokszor a visszavágott, eredeti szemek nyomainak elfedését szolgálta.[102]

Nemcsak a szemek, hanem önmagában a fülek megformálása is fogódzója lehet az átfaragás megállípításának.[103] Az *aquincum*i portrén ezt sugallja ezek rendkívül alacsony plaszticitása mellett eltérő elhelyezésük és körvonaluk, amely különösen a baloldali esetében nyomott hatást kelt. A fülek karéja nem azonos vastagságú, felső részük a cimpák vastagságát is meghaladja (***12-13. kép***). Az eredeti portré füleit a szobrász a frizura teljes átalakításával összefüggő levéséskor eltávolította, a másodlagos füleket pedig az egykori frizura tömegéből alakította ki. Az új felület azonban jóval kisebb plasztikus modellálást tett csak lehetővé, így ennek következménye a belső fülkagyló anatómiai kidolgozatlansága is. Mivel a másodlagosan kialakított fülek valósághű visszaadása – hacsak az első fázis frizuratömege nem biztosított elegendő anyagmennyiséget hozzá – nehézkes volt az átfaragásra előkészített portrék redukált, új felületén, a fülek és a körü-

[99] Prusac 2011, 84

[100] Prusac 2011, 88.

[101] A szemek méretének növelése többnyire a külső szemzugok halántékok felé húzásával történt, de a kevésbé markáns állkapocscsonttal rendelkező portrék esetében a szobrásznak lehetősége volt lefelé is tágítani azokat, ez a megoldás azonban sokszor lógó hatást keltett. Lásd Prusac 2011, 88.

[102] Prusac 2011, 69-70, 88-89; a példákat lásd Pl. 151.

[103] Prusac 2011, 86, Pl. 150.

löttük lévő hajtincsek átdolgozását kerülték, ugyanis találkozásuknál a második fázisban általában érzékelhető maradt a beavatkozás. Így azonban az eredeti és újonnan megformált hajfürtök stílusbéli kontrasztja válhatott árulkodóvá. Más esetekben a füleket részben vagy – mint a szóban forgó darabnál is – egészében eltávolították. Több példa hozható külön faragott hallószervek beillesztésére is az erre kialakított érdesített mélyedésekbe.[104] Az *aquincum*i szobrász tehát az egyszerűbb megoldáshoz folyamodott a lapos fülek elnagyolt megformálásával. A bal fül előtt látható plasztikusan kiemelkedő redő (***12, 17. kép***) anatómiailag indokolatlan, nem kapcsolható a hallószervhez, de a szakállhoz sem illeszkedik. Tehát a korábbi fázis véletlen maradványa lehet, amely révén megfogható a terület kevésbé gondos levésése, továbbá azt követően az új fülek kialakítása is a korábbi hajtömegből.

Az orr alsó, vízszintes tengelye kissé ferde, a cimpák mérete körvonaluk alapján, amely az orrhát hiánya ellenére kivehető, nem azonos (***16. kép***). Az eredeti portré orrához képest a másodlagosan kialakított minden bizonnyal keskenyebb lehet. Ahogy az fentebb már megállapítást nyert, az eredeti felület átdolgozásának mértéke a száj és annak közvetlen közelében a legkisebb. Az átfaragott portrékon a szájsarkak általában az eredeti, ajkakat elválasztó vonal maradványai, ezt ugyanis mélysége következtében szintén nehéz volt elrejteni. Így viszont eleve korlátozták az újonnan megformált száj vonalát. Ideális esetben a korábbi fázis vastagabb, teltebb alsó ajkaiból vágták ki a második fázisét, de a felső ajkat ilyenkor is össze kellet dolgozni a *philtrum*mal és az átalakított orral.[105] Az *aquincum*i portrén az ajkak plasztikus megformálása erőteljes kontrasztot képez a szemek és a halántékfürtök éles körvonalaival, tehát még őrzik az eredeti modellálás stílusát. A szájzugok és az alsó ajak közel eredeti formában maradhattak meg, ám az arc felső részének jelentős átalakítása miatt a felső ajkat már nem hagyhatta változatlanul a szobrász. Jól érzékelhető ez a *philtrum* eltolódásában az arc központi tengelyétől.

A frizura és a szakáll az átfaragás további jeleit mutatja. A fej hátsó részén, valamint az oldalakon egyaránt láthatóak a hosszabb, vízszintes és keresztirányú vésések, amelyek metszik az alattuk lévő, kisebb, a tincsek tömegének megjelenítését szolgáló vonalakat (***4, 18. kép***). A nyaktámasz felett és a fülek mentén különösen nyilvánvalóak. A jobb oldalon emellett láthatóak maradtak a korábbi fázis frizurájának göndör, tömött fürtjeinek körvonalai (***18. kép***), amelyek rokoníthatóak a jobb halánték alsó két tincsének vonalvezetésével (***13. kép***). Mindebből tehát arra lehet következtetni, hogy a frizura a korábbi fázisban a jelenleginél jóval nagyobb tömegű és göndör lehetett, valamint hogy az arcot keretező eredeti hajvonal nem azonos felületen futott a jelenlegivel. Az első fázis frizurájának visszavágását követően a felület teljes kiegyenlítésére nem fordított nagy gondot a szobrász, így az eszköznyomok láthatóak maradtak.

Ugyanez vonatkozik a szakállra is. Különösen az áll alatti részen figyelhetőek meg az elsődleges szakáll redukálását célzó, hosszanti, szélesebb, markáns reszelő és vésővonalak (***19-23. kép***). A bajusz és a pofaszakáll találkozásánál még kivehető hosszanti szálakat a jobb oldalon hosszabb, vízszintes vonalak metszik (***21. kép***). A szakáll eredeti körvonalának következménye lehet az áll jelenlegi, sérült állapotában is csúcsos hatása, illetve alatta a toka megléte, ahonnan továb-

[104] Prusac 2011, 86-87.

[105] Prusac 2011, 89-90, pl. 152.

bi fürtök kerülhettek levésésre. Az orcák és a nyak csiszolt felülete miatt ma már nem állapítható meg a pofaszakáll eredeti kiterjedése, de a mostaninál minden bizonnyal plasztikusabb és tömöttebb lehetett. A surlófényben készített fotókon jól megfigyelhető a bal profilon az állkapocscsont szabálytalan vonala. A szakáll ezen az alsó területen „kopottabb", ráadásul több hosszanti véset vegyül bele (***2, 20. kép***). Az arc alsó részét sok esetben levágták az átfaragások során, így a vonások összenyomódhattak[106] és a portré függőleges tengelye köré összpontosulhattak.

Az átfaragás ténye a Last Statues of Antiquity adatbázisban is szerepel a 1054-es számon nyilvántartott portré alapadatait rögzítő táblázatban. Mivel azonban az átdolgozás nem érintette a teljes körszakállat és a bajuszt, az ábrázolt személy *Constantinus*-dinasztiához való kapcsolását nem gondolom megalapozottnak.[107] A dinasztia tagjait ábrázoló körplasztikai portrék jelentős része ugyanis szintén átfaragott,[108] ám a több darabnál konkrétan megállapítható, eredeti, szakállas portré átvágásakor minden esetben nagy gondott fordítottak az arcszőrzet teljes eltávolítására.[109]

A másik érv, amely megerősíti a jelenlegi, második fázis létét, a nyaktámaszték kialakítása (***4., 18. kép***). A már idézett portrékatalógusokban[110] szereplő valamennyi *Asia Minor* területéről származó, ilyen technikai megoldású portré esetében szerepel megjegyzésként a támaszték kifejezetten durva, elnagyolt kidolgozása, ahogy az általános jellemzőket összefoglaló[111] részben is. A fényképek áttekintése során az is megállapítható, hogy a szobrokhoz viszonyított méretarányuk kisebb, mint az *aquincum*i márványfej esetében, amely egyenletesen csiszolt felületű, és közelít a nyak vastagságához. A portré átfaragását megelőző, eredeti állapotában tehát ebben az esetben is számolni lehet durvább, elnagyolt megformálásával és a fejhez viszonyított valamivel kisebb méretarányával. Megfontolandó ugyanakkor az első fázis vonatkozásában az a lehetőség is, hogy a szobor ekkor esetleg még nem nyaktámasztékos technikai megoldással készült, amely így csak az ehhez tartozó, jelentősebb frizuratömeg lefaragása során került kialakításra.[112] Ez a fajta megformálás ugyan valóban kifejezetten kis-ázsiai jellegzetesség,[113] azonban korántsem kizárólagos az innen származó szobrokra nézve.[114] Így az eredeti portré akár késztermékként is érkezhetett valamely, a kőanyag származási helyéhez közel eső faragóműhelyből vagy valamely nagyobb pro-

[106] Prusac 2011, 89.

[107] Részletesen lásd alább, a példákat pedig: 114. j.

[108] Prusac 2011, 62, cat. 301-312, 315-326.

[109] Lásd többek között a valószínűleg *Hadrianus* 3. típusából – elsőként Maxentiusszá, majd – I. *Constantinusszá* átfaragott Róma városi kolosszális márványfejet (Róma, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Inv. 1622/1692, Arachne ID 1076368, LSA 558, RIPD ID 2070) vagy a feltehetőleg szintén *Hadrianus* portréjából I. *Constantinusszá* alakított koppenhágai darabot (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, Inv. 3147, Arachne ID 1087891, RIPD ID 2061). Galinsky 2008, 12, 22; Prusac 2011, 70-71, 147, cat. 307 és 302 fig. 60a-h és 58a-d; Varner 2004, 287.

[110] Inan-Rosenbaum 1966; Inan-Alföldi-Rosenbaum 1979.

[111] Inan-Rosenbaum 1966, 10.

[112] Egy tömött, gazdagabb plaszticitású, hosszabb fürtökből álló frizura vagy egy esetleges, a fejet az első fázisban övező nagyméretű koszorú és *taenia* kifejezetten alkalmas lehetett erre.

[113] A nyaktámaszték megléte ugyan bizonyos keretek között a származást meghatározó kritériumnak is tekinthető, néhány esetben azonban biztosan nem *Asia Minor*ból származó portrékon is megfigyelhető. Lásd Inan–Alföldi-Rosenbaum 1979, 3. Ezekben az esetekben az import lehetősége mellett felmerülhet, hogy a szobrász kis-ázsiai vándormesterként alkotott vagy hogy az adott műhely kis-ázsiai hagyományokat őrzött.

[114] A korábban már hivatkozott, *Asia Minor*ból származó portrészobrok összefoglaló katalógusaiban (Inan– Rosenbaum 1966; Inan–Alföldi-Rosenbaum 1979) a többségnél nem ezt a technikai megoldást alkalmazták.

vinciális műhelyben, esetleg *Pannoniá*ban is készülhetett az importként érkező márványtömbből. Ugyanakkor az továbbra is kijelenthető, hogy az átfaragást végző, feltehetőleg *aquincum*i szobrász, akár helyi származású, akár vándor kőfaragó, kis-ázsiai műhelyhagyományok birtokában volt.[115]

A valószínűleg *Antoninus*-kori[116] vagy kora *Severus*-kori eredeti portré átalakítására, − ha a leletkontextusát vesszük kiindulópontul − még a 3. század közepén, vagy nem sokkal azt követően kerülhetett sor. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy megtalálásának helye nem azonos eredeti felállításának helyével, az átdolgozás így stíluskritikai alapon a 3. század legvégére, a 4. század elejére, első felére tehető. A portrén ma látható sérülések javítását célzó ókori átfaragás lehetőségét nem tartom valószínűnek a törésfelületek szabálytalan, természetes volta és előkészítetlensége miatt. Egy további lehetőség, hogy a sérülések az átfaragás során keletkeztek, és emiatt befejezetlenül hagyta a szobrász a fejet, ám az arcfelületek kidolgozottsága cáfolja ezt a feltevést.

Az ábrázolt személy meghatározása − akár az első, akár a második fázis esetében − ennek fényében jóval bonyolultabb, ugyanakkor további, aprólékos vizsgálatokat követően elméletileg nem lehetetlen. Jelenlegi formájában nem állítható egyértelműen párhuzamba egyetlen császár hivatalos portrétípusával sem,[117] amennyiben egyrészt a megtalálás helye megegyezik a szobor felállítási helyével a második fázisban, másrészt az ún. I. számú épületet felhagyták legkésőbb a 3. század vége körül.[118] Az előkerülés helyének új interpretációja alapján elvben nem zárható ki, hogy magánszemélyt, a városi elit egy tagját, esetleg helytartót ábrázol,[119] azonban életnagyságot meghaladó mérete, ami az átfaragást megelőzően lényegesen nagyobb lehetett, valamint kiváló minőségű és drága márvány anyaga – különösen a 3. századi *pannonia*i szoborállítási gyakorlat tükrében[120] – ellentmond ennek. Egyrészt *Pannoniá*ban különösen kevés mészkőből és még kevesebb márványból faragott nagyszobrászati portré ismert, másrészt a Római Birodalom belső területeivel összevetve a Duna-vidéki provinciák szoborállítási szokásai merőben más képet mutatnak. Mindenekelőtt abban, hogy jelentős túlsúlyban vannak a városi közösségek által császároknak vagy családtagjaiknak emelt alkotások, szemben a városok patronusainak, jeles személyiségeinek dedikált szobrokkal. Olyannyira, hogy a 3. századtól kezdődően már nem ismert közösségek által magánszemélyeknek dedikált szoborbázis a provinciából.[121] Továbbá az

[115] Ezt a feltételezést megerősíti egy további, sírszoborhoz tartozó, szintén nyaktámasztékos kialakítású mészkőportré (Inv. R 1210) is, amely a *legio*tábor területén (Budapest III., Árpád-híd) került elő és a 3. század közepére keltezhető. Lásd Fábián 2022, 3. j; Szirmai 1999, 54, Nr. 34.

[116] A feltételezés keretein belül maradva a *damnatio memoriae* gyakorlatához kapcsolódóan erre alkalmas lehetett akár egy *Commodus*-portré is.

[117] Ezt a közelmúltban Fábián B. is megállapította. Lásd Fábián 2022, 16.

[118] Láng 2013, 100; Az épület területéről előkerült különböző típusú leletanyag nem sokkal a 3. század közepe után zárul. Lásd 26. j. és Láng 2013, 108-112.

[119] A magánszemélyként való értelmezésre Fábián B. tett javaslatot a közelmúltban. Lásd Fábián 2022, 17.

[120] Lásd bővebben Mráv 2008.

[121] Mráv 2008, 112, 119, 122. Az ismert császári szobortalapzatokra nézve lásd a vonatkozó irodalommal együtt: Mráv 2008, 84. j., kat. 1-18, I.a. táblázat. A városi patrónusok és kiemelkedő személyiségek, előkelő polgárok tiszteletére, a városi közösségek vagy az azok nevében eljáró városi tanács által emelt szobrokra vonatkozóan csupán négy feliratos bázis ismert a provinciából. Valamennyi az 1. század végére, 2. század első felére keltezhető és hármat az osztatlan *Pannonia* egykori helytartóinak dedikáltak. Lásd Mráv 2008, 120-123, kat. 26-29, III. táblázat; AIJ 479; ILS 1, 73-74, Nr. 25; ILS 1, 75-78; CIL III, 10336 = ILS 1062 = RIU 1499. A 2. század második felétől az eddig ismert *epigraphia*i adatok szerint csak magánszemélyek dedikáltak a hozzájuk valamilyen okból közel álló, jeles személyiségeknek. Mivel azonban a tanulmányban tárgyalt *aquincum*i portré lelőhelye középületi funkciót tölthetett be (Láng 2012, 222, 229-235; Láng 2013, 108, 112), ez a lehetőség kevéssé valószínű.

eddigi nemzetközi kutatások alapján megállapítható, hogy bár előfordult, ám mégis a legritkább esetben faragták át a császárportrékat magánszeméllyé.[122] Még a *damnatio memoriae*val sujtott uralkodók esetében is többnyire az utód, vagy egy deifikált elől képmásává alakították azokat. Nem ismert eddig egyetlen olyan, negatív konnotációban átvágott uralkodóportré sem, amely a második fázisban magánszemélyt jelenítene meg.[123] A *divus* császárok szobrainak átfaragása a *Traianus-Hadrianus*-kor előtt rendkívül ritka volt. Később, a politikai helyzet változásával és a gazdasági nyomás következtében − ha a korábbi uralkodó személye már nem töltött be fontos szerepet az aktuális császár dinasztikus propagandájában − engedélyezték ezt az eljárást, amelyet a 3. századtól megszaporodó példák is bizonyítanak.[124]

Összegzés

Az Aquincumi Múzeum kiállításában látható, kvalitásos márvány férfiportré (ltsz. AM 69.1.3) keltezése és azonosítása hosszú ideje kérdéses a szakirodalomban. A korábbi javaslatok során ugyanis a kutatók egyike sem vette figyelembe azt a tényt, hogy a szoborfej átfaragott. A 3. századtól mind gyakoribbá váló, ebben az esetben elsősorban gazdasági okokra visszavezethető jelenséget a rendkívül jó minőségű import márvány indokolhatta, amely a 2023-ban a HUN-REN CSFK Földtani és Geokémiai Intézet stabilizotóp-geokémiai laboratóriumában elvégzett anyagvizsgálatok eredményei szerint, a *pannonia*i régióban szokatlan módon *Asia Minor*ból, *Docimium/Dokimeion*/Afyonból származik. A beható vizsgálat eredményeinek fényében a portré tehát két uralkodóval vagy közeli családtagjaikkal, örököseikkel hozható kapcsolatba, személyük pontos meghatározása azonban csak további vizsgálatok révén lehetséges.

A frizura jelenlegi, elnagyolt kialakítása egyértelműen az újrafelhasználás következménye, ugyanakkor befejezetlenül hagyása megerősíti a korábban leírt feltételezést a portré felállítására nézve, amely azonban csak a második fázisra vonatkoztatható. Az első fázis göndör hajfürtjei teljes egészükben, körülbelül 1,5-2 centiméteres vastagságban, az arc felületének felső része pedig jelentős mértékben levésésre került. Ennek eredménye a fej erőteljes felfelé billenése és a nyo-

[122] Pollini 2010, 27, 30. Ugyanez elmondható az istenek ábrázolásairól is; ezeket szintén csak rendkívül ritka esetben faragták át halandóvá. Lásd többek között Galinsky 2008, 3. Az ellenkező irányú átfaragásra, amikor egy magánportrét dolgoztak át valamely uralkodó képmásává, ugyanakkor számos példa hozható. Ilyen *Marcus Aurelius* egészalakos szobra *Cyrene forum*áról vagy egy másik, feltehetőleg császárt ábrázoló szobor szintén ennek a városnak egyik középületéből. Ez a két eset azért is érdekes, mert nemváltást is eszközöltek az átdolgozás során, ugyanis a ruházat fényében mindkét szobor nőalakot jelenített meg a korábbi fázisában. Lásd Blanck 1969, 41, Pl. 11; Galinsky 2008, 9, fig. 11 és 12. Ugyancsak a ritka nemváltásra példa II. *Constantinus* portréja *Syrrakusai*ból (Syracuse, Museo Archeologico Regionale Paolo Orsi, Inv. 30041). A hazai példák közül a sírszobrokból átfaragott *Faustina Maior* portré említhető az Aquincumi Múzeumban (Inv. 64.11.104, a hozzá tartozó szobortest Inv. 64.11.175), illetve a Visegrád-lepencei, ugyancsak női portréból átdolgozott I. *Valentinianus* (Inv. 99.1.1), valamint *Gratianus* portréja (Inv. 99.1.3) a visegrádi Mátyás Király Múzeumban. Valószínűleg az utóbbi két portré mellett a hozzájuk tartozó, *Valens* császárt ábrázoló fejet (Inv. 99.1.2) is sírszoborról vághatták le, de ezen nem látható egyértelműen átalakításra utaló nyom. Lásd RomHongr. 201, 105, cat. 5-7; Szirmai 1999, 46, 70, Nr. 50; Gróf-Gróh 1999; Borhy 2011, 33-35, Abb. 5.

[123] Raeder 2019, 291.

[124] Galinsky 2008, 3, 7, 19-20; Pollini 2010, 36-37, 39, Prusac 2011, 79; A *translatio memoriae*, vagyis az emlékezet átalakításának pozitív megújítása – amelyre számos átdolgozott császárportrét lehetne idézni – már *Augustus*szal elkezdődött, aki *Alexandros* örökébe kívánt lépni, és a *Constantinus*-diadalív ikonográfiai kompozíciójában teljesedett ki. Lásd bővebben: Pollini 2010, 39 és Galinsky 2008, 12-15, 22 és a forrásokban többek között „…*divus Claudius pluris existimauit utrisque excisa Alexandri facie divi Augusti imagines addere*.", Plin., *NH*, 35, 94; részletesebben lásd fentebb 90., 95. j.

mott profil. A szemek egyértelműen újonnan lettek kifaragva, ahogy az orr körvonalának egy része is, az eredeti valószínűsíthető keskenyítését követően. A portré első fázisából feltehetőleg az alsó ajak környezete maradt fenn talán közel érintetlen formában, ugyanakkor a felső ajkat részben már átalakította a kőfaragó, hogy összedolgozza a másodlagos felülettel és az érzékszervek új helyzetével. Kérdéses, hogy az állkapocscsont vonalában a szakáll mennyiben mutatja az eredeti formát, milyen mértékben lett redukálva kiterjedésében és tömegében.

Az eredetileg ábrázolt személy az *Antoninus*- vagy a *Severus*-dinasztia egyik tagja lehetett.[125] A legkézenfekvőbb jelöltnek – figyelembe véve az első fázisból visszamaradt göndör tincskörvonalakat a jobb profilon – a *damnatio memoriae*val sujtott *Commodus* (180-192) tűnik. Az átfaragás általános gyakorlatához kapcsolódóan azonban egy rövidebb-hosszabb ideje raktárban pihenő,[126] későbbi felhasználás céljából félretett, korábbi-későbbi uralkodóportré is számításba jöhet, a *bonus* és *malus princeps*ek sorából egyaránt. *Commodus* mellett *Marcus Aurelius*, *Lucius Verus*, *Caracalla* bizonyos portrétípusai ugyancsak szóba jöhetnek. *Septimius Severus* és a késő *Severus* császárok utolsó replikái azonban kizárhatóak az első fázisban ábrázolt személy lehetséges jelöltjei közül az oldalsó-hátsó frizuraszerkezet eltérő motívuma, illetve utóbbiak esetében az *a-penna* technika alkalmazása következtében. Az átdolgozás stíluskritikai alapon a 3-4. század fordulójára, a korai 4. századra datálható. Az újonnan ábrázolt személy az LSA adatbázis, továbbá Helga és Hartmut Polenz javaslata alapján esetleg a *Constantinus*-dinasztia egyik tagja lehetett. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban megfontolandó a körszakáll és a bajusz megléte, hiszen a dinasztia tagjait mind fennmaradt körplasztikai portréikon,[127] mind pedig éremképeiken következetesen szakáll nélkül jelenítették meg.[128] Fontos hangsúlyozni, hogy a dinasztia tagjainak portréi többnyire

[125] Alátámaszthatja ezt a szövegben korábban már hivatkozott, a fehérmárványfajták felhasználásának és a császári családhoz köthető portréknak a kapcsolatát vizsgáló, ám a mintavétel alapján egyelőre csak a Mediterráneumra vonatkoztatható tanulmány azon megállapítása is, miszerint a *docimium*i/afyoni márvány kifejezetten szobrászati célú alkalmazását az *Antoninus-Severus*-korban részesítették előnyben. Lásd Attanasio–Bruno–Prochaska–Yavuz 2015, 193.

[126] A portrészobrok raktározásának gyakorlatára lásd többek között: Bergmann –Zanker 1981, 320; Fejfer 2008, 391-392; Galinsky 2008, 17-18; Varner 2004, 5; Varner 2010, 48, 50-51; a forrásokban pedig *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* levele az *ephesos*i *M. Ulpius Apuleius Eurykles*nek, lásd Fejfer 2008, 391-392; Varner 2010, 51.

[127] Lásd a teljesség igénye nélkül, többek között: I. (Nagy) *Constantinus*, Róma, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Inv. 1622/1692, Arachne ID 1076368, LSA 558, RIPD ID 2070, Fittschen – Zanker 1985, p. 147, no. 122, pls. 151-152; Prusac 2011, p. 147, cat. 307, Pl. 54-57, fig. 60a-h; Varner 2004, p. 217-218, 287, cat. 9.4, fig. 209a-d és Inv. FT10337, Prusac 2011, p. 147, cat. 309, fig. 61a-e; Rome, Museo dei Fori Imperiali, Mercati Traianei, inv. no. FT 10337, Arachne ID 112 7038, LSA 833, RIPD ID 2073; Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, inv. no. 3147, Arachne ID 1087891, LSA 807, RIPD ID 3061, Prusac, 2011, 147, cat. 302, fig. 58a-d; New York, Metropolitan Museum of Art, Inv. 26.229, Arachne ID 1083135, LSA 554, RIPD ID 2067, Prusac 2011, 147, cat. 302, fig. 58a-d; Madrid, Museo del Prado, Inv. no.125 E, Arachne ID 1071701, LSA 599, RIPD ID 2066, Fittschen–Zanker 1983, Beilage 94; Prusac 2011, 147, cat. 306; I. *Constantinus* vagy II. *Constantius*, Musei Capitolini, Palazzo del Conservatori, Rome, inv. 1072 (fej), 1070 (kéz), 1065 (gömb), Arachne ID 1076367, LSA 562, RIPD ID 2071; I. *Constantinus* vagy II. *Constantinus*/*Crispus*, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Inv. 843, LSA 596, Fittschen–Zanker 1985, 155-156, no. 124, pl. 155; Prusac 2011, 148, cat. 312, fig. 62a-d; I. *Constantinus* egyik fia (II. *Constantius*?), Róma, Musei Capitolini, Inv. 2882, LSA 561, RIPD ID 2095; Fittschen–Zanker 1985, 156-157, no. 125, pl. 156; Prusac 2011, 148, cat. 321, fig. 64a-b; I. *Constantinus*, Róma, Palazzo Mattei, Arachne ID 1077966, LSA 899, RIPD ID 2076, Prusac 2011, 147, cat. 301, fig. 57; *Constantinus*-dinasztia egyik tagja, Róma, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo alle Terme, Inv. 126279, Prusac 2011, 148, cat. 323; Varner 2004, 255, cat. 2.63, fig. 78; *Crispus*, Berlin, Staatliche Museen, Bode-Museen, Skulpturensammlung und Museum für byzantinische Kunst Inv. 4694, Arachne ID 1062654, Prusac 211,148, cat. 322; *II. Constantinus*, Berlin, Staatliche Museen, Bode-Museen, Skulpturensammlung und Museum für byzantinische Kunst, Inv. 6730, LSA 567, RIPD ID 2086; *Constans* – Párizs, Musée du Louvre, Inv. MA 1021, LSA 563, RIPD ID 2092, Prusac 2011, 148, cat. 318.

[128] Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy I. *Constantinus* korai veretei még a tetrarchikus ikonográfia (*similitudo* és *concordia* tradíciója a két *Augustus* és a két *Caesar* között) és apja, I. *Constantius Chlorus* halálát (306) követően a hozzá való kapcsolódás jegyében még szorosan nyírt frizurával és szakállal jelenítették meg a *Caesar*t, a típust azonban egy éven belül módosítot-

átfaragottak. Több esetben ismert az első fázisban ábrázolt szakállas uralkodó személye, mégis minden ilyen esetben gondosan ügyeltek a korábbi arcszőrzet teljes visszacsiszolására. A császári családhoz kapcsolódóan, az időszak hivatalos portrészobrászatában csak I. *Constantius Chlorus*t (305-306),[129] *Galerius*t (305-311),[130] II. *Severus*t (306-307), illetve *Licinius*t (308-324)[131] és *Maxentius*t (307-312) ábrázolták szakállal. *Galerius* üdvéért állították *Aquincum* egyik legkésőbbi, keltezhető feliratos emlékét (307-308?) a *duumviri*,[132] amely a katonaváros területén került elő és amellyel több kutató igazolni próbálta a polgárváros 4. századi továbbélését is.[133] *Galerius* társuralkodójának, *Licinius* portréjának *aquincum*i felállítása a 308. november 11-én *Carnuntum*ban történt megválasztására és *pannonia*i befolyási övezetére való tekintettel tehát indokolt lehetne.[134] Az említett első négy uralkodó körplasztikai ábrázolásai[135] azonban sem arányaik, sem fiziognómiai vonásaik tekintetében nem állíthatók párhuzamba a vizsgált *aquincum*i darabbal. Álláspontom szerint a legtöbb egyezést I. *Constantinus* nagy riválisának, *Maxentius*nak a portréi[136] mutatják vele. A homlokot keretező hajvonal ugyan magasabban húzódik, ám ezt befolyásolhatták az átfaragásnak az első fázis adta lehetőségei. Az *ostia*i verde egyik *aureus* sorozatán,[137] amely a császárt a megszokottól eltérően frontális nézetben ábrázolja, a hajvonal íve és a homlokba hulló tincsek kialakítása rendkívül közel áll az *aquincum*i fej azonos területének frizurarészleteihez. Emellett a hangsúlyosabb szemöldökcsont, a bajusz lefutása és az orcákon keskenyebb sávban húzódó szakáll vonala, valamint a markáns állcsont területén egyaránt megfoghatóak a hasonlóságok mind éremképein, mind a hozzá kapcsolt körplasztikai portrékon. A tárgyalt darabot és az előbb említett *aureus*t összevetve *Licinius* hasonlóan frontális ábrázolású *aureus*ával[138] viszont szembeötlőek a különbségek a csontszerkezet és a vonások tekintetében is. Ugyanakkor nem szabad figyelmen

ták, bevezetve az *augustus*i ikonográfia hatása alatt álló szakálltalan portrékoncepciót. Lásd Wright 1987, p. 494-495, 506; az éremportrék tekintetében pedig RIC VI 620a és 627 (Trier-306). Továbbá a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében egy 311-313 közé keltezhető *aureus*a hosszú pajesszal és bajusszal jeleníti meg az uralkodót, mint *Augustus*t, lásd: Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett, Inv. RÖ 26068; www.khm.at/de/object/1284057/

[129] Lásd többek között: I. *Contantius Chlorus* (?), Róma, Museo Torlonia, Inv. 613, Arachne ID 1086602, LSA 880, RIPD ID 2007; Róma, Musei Vaticani, Museo Gregoriano Profano, LSA 851, RIPD ID 2006; I. *Constantius Chlorus*, Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, Inv. 836, Arachne ID 1069149, LSA 806, RIPD ID 2002; Berlin, Staatliche Museen, Inv. Sk 1663, Arachne ID 1062672, LSA 855, RIPD ID 2000.

[130] A feltételesen *Galerius*ként azonosított portrék: Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, Inv. 1466, Arachne ID 1068824, LSA 805, RIPD ID 1995; Athén, National Archaeological Museum, Inv. 536 és 658, RIPD ID 1993 és 1994; *Galerius* porphyr portréja *Felix Romuliana*-i palotájából: National Museum, Zajèčar, Inv. 1477, Arachne ID 1149734, LSA 845, RIPD ID 1999.

[131] Lásd többek között: *Licinius*/I. *Constantius Chlorus*, Róma, Musei Vaticani, Museo Chiaramonti, Inv. 1981, Prusac 2011, p. 146, cat. 291, fig. 51a-b; Bécs, Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung, Inv. AS I 932, LSA 687, LUPA 31298, RIPD ID 2106; Inan-Rosenbaum 1966, 149-150, no. 191, pl. 175, nos. 1-2; Prusac 2011, p. 146, cat. 292, fig. 52a-d; *Licinius*, Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. I 1961/3, LSA 373, RIPD ID 2104; *Licinius*(?) Ostia-Antica, Museo Archeologico Ostiense, Inv. 1844, Prusac 2011,147, cat. 294; Canberra, Australian National University Museum, LSA 512, RIPD ID 2101.

[132] CIL III 3522 = 10384 = ILS 658 = TitAq 375, lásd 28. j.; Kovács 2012, 60.

[133] Láng 2018, 144, 148-149, 163; Nagy 1942, 437, 583 j.

[134] Kienast 1990, 290; Kovács 2012, 75-77.

[135] II. *Severus*nak tudomásom szerint nincs fennmaradt körplasztikai portréja.

[136] Lásd 32. j.

[137] RIC VI Ostia 3, 10; lásd többek között a British Museum gyűjteményében: London, British Museum, *aureus*, verde: *Ostia Antica*, 308-312, Inv. 1860,0329.44, 1864,1128.185 és R243; Balti-Cazes 2008, 79-81, fig. 51-52; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1864-1128-185; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1860-0329-44

[138] RIC VII, 32, 41 (Antiochia); Lásd Bécs, Kunshistorisches Museum, Münzkabinett, Inv. RÖ 39358, www.khm.at/de/object/1036069/; London, British Museum, inv. 1861,1106.7 és 1867.01.01.886; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1861-1106-7; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1867-0101-886

kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a korabeli portrék többsége átfaragott, így a hivatalos típusok replikái között nagyobb eltérések is mutatkozhatnak, különös tekintettel a tartományi átdolgozásokra.[139] Ezek az azonosítási javaslatok az *aquincum*i polgárváros szisztematikus használatának utolsó szakaszához is illeszkedhetnek, ugyanis a legújabb kutatások fényében a település legkésőbb csak a 4. század első éveit érhette meg.[140] Mivel az ásatók első leírásai még említést tesznek egy további, azonos lelőhelyű, valószínűleg császárszoborhoz tartozó, azóta elveszett bronz ujjtöredékről is, a szobortöredékek és a talapzat egyrészt tartozhattak a feltehetőleg *collegium*ként működő épületegyüttes vallási-reprezentatív funkciót betöltő udvarának díszítéséhez,[141] másrészt összegyűjtött *spolia*ként is értelmezhetők megtalálási helyükön, másodlagos leletpozícióban.[142] Több adat és számos analógia is utal ugyanis arra, hogy felhagyását követően az *aquincum*i polgárváros területét kőbányaként használták. Emellett nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a portrét a közeli katonaváros területéről hurcolták el, ahova a polgárváros felhagyását követően a lakosság egy része is beköltözött. A rendeltetési helyéről való eltávolítására és a településkomplexum egy már elnéptelenedett területére való „kidobására" jó ok lehetett a *damnatio memoriae* kirovása a második fázisban ábrázolt személyre, amely egyúttal magyarázná a fejen látható nagyobb sérüléseket is. *Maxentius*t 308-ban, a *carnuntum*i császártalálkozón az ott megjelent uralkodók *hostis*szé nyilvánították,[143] 312-es halálakor pedig *damnatio memoriae*val sujtották[144] . Képmásait szándékosan megrongálták és eltávolították, több esetben pedig I. *Constantinus* portréjává faragták át.[145] Ebben az esetben a területről előkerült szobortalapzat és egyéb leletek természetesen nem kapcsolhatók össze a márványfejjel.

Az elsődleges portré átdolgozásának oka, még az esetlegesen hivatalosan szankcionált személy ábrázolása esetében sem annyira a negatív emlékezés gyakorlatának tudható be, hanem sokkal inkább a gazdasági szükség eredménye lehetett. A különböző korabeli források, lelettípusok alapján a 3. század közepét követően a korábbi szállítási infrastruktúra instabillá vált, a márványimport jelentősen csökkent, így az újonnan faragott szobrok kifejezetten luxustermékeknek számítottak.[146] Ehhez járulhatott hozzá a provincia történelmi-politikai eseményekben betöltött szerepe, amely nyilvánvalóan nem kedvezett az addig virágzó kereskedelemnek, és bár megnehezíthette a hatalmi reprezentációt szolgáló új szobrok felállításának menetét, ám egyúttal szükségessé is tette azt. Egy korábbi, kitűnő alapanyagú uralkodóportré újrafelhasználása így kézenfekvő volt.

A tanulmányban szereplő elemzések tükrében továbbá megállapítható, hogy *Pannonia Superior* tartományi székhelyéhez, *Carnuntum*hoz hasonlóan *Pannonia Inferior* székhelyén, *Aquincum*ban

[139] A provinciák területéről származó, helyi átdolgozású portrék általában kevésbé gondos kivitelezésűek – ebből adódóan több ponton eltérhetnek a hivatalos típusoktól –, mint a Római Birodalom központi, belső területeiről származóké vagy a Róma városiaké. Lásd többek között Prusac 2011, 63.

[140] Láng 2018.

[141] Számos példa hozható a tartományi városok különböző katonai, vallási és magánszervezetei által felállított császárportrékra. Lásd többek között Fejfer 2008, 389. A *collegium*ok portréállítási szokásaira vonatkozóan lásd Bolmann 1998, 138-140.

[142] A portré pontos leletkontextusa ismeretlen, a korabeli leírások csak az előkerülés helyét határolják be.

[143] Lásd többek között Varner 2004, p. 216.

[144] Kienast 1990, p. 287.

[145] Többek között: Róma, Musei Capitolini, Palazzo dei Conzervatori, Inv. 1622/1692, Arachne ID 1076368, LSA 558, RIPD ID 2070.

[146] Lásd többek között Prusac 2011, 47-49, 80-82.

is feltételezhető a dél-*noricum*i és a mediterrán térségen kívüli, szupraregionális, magas minőségű, kifejezetten szobrászati célú márványimport *Asia Minor* kőbányáiból, a lassabb, nehezebb és költségesebb szállíthatóság ellenére is. Az azonos eredetű márványanyag többszöri előfordulása *Pannoniá*ban pedig arra utal, hogy mindezt hosszabb távon is biztosítani tudták. A kis-ázsiai műhelyhagyományokat átörökítő vándorkézműves(ek) vagy esetleg ilyen iskolázottságú, színvonalas mester(ek) jelenléte a régióban, talán éppen *Aquincum* korabeli kőfaragó műhelyében, szintén valószínűsíthető a 2. fázis nyaktámasztékos kialakítása révén.

Rövidítésjegyzék

Amm.Marc.: Ammianus Marcellinus, Res gestae
Iuv., Sat.: D. Iunius Iuvenalis, Saturae
Plin, NH.: C. Plinius Secundus, Naturalis Historia
Strab.: Strabón, Geographiké

Folyóiratok és kézikönyvek, adatbázisok

AA: Archäologischer Anzeiger
ActaArchHung: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AJA: American Journal of Archaeology
AntTan: Antik Tanulmányok
AquFüz: Aquincumi Füzetek
Arachne: iDAI.objects, arachne
BudRég: Budapest Régiségei
CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum
CJb: Carnuntum Jahrbuch
CommArchHung: Communicationes Archaeologicae Hungariae
CSIR: Council of Scientific and Industrial Research
DOP: Dumbarton Oaks Papers
EES: Environmental Earth Sciences
EHR: Economic History Review
GeoCol: Geología Columbiana
HistAnt: Historia Antiqua
IJSES: International Journal of Scientific Engineering and Science
ILS: Inscriptiones Latinae Selectae
JdI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen: Instituts
JRA: Journal of Roman Archaeology
KEMME: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei
LSA: Last statues of antiquity
LUPA: Ubi erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken: Steindenkmälern
MemAmAc: Memoirs of the American Academy in Rome
RANarb: Revue archéologique de Narbonnaise
RapidCommunMassSpectrom: Rapid Communications in Mass Spectrometry
RDJHSS: Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences Rapid Communications in Mass Spectrometry
RIPD: Roman Imperial Portraits Database

SEP: Studia Epigraphica Pannonica
TitAq: Tituli Aquincenses

Irodalom

Attanasio 2003 ▪ Attanasio, D.: Ancient white marbles. Analysis and identification by paramagnetic resonance spectroscopy, *Studia Archaeologica*, 122. (2003)

Attanasio–Brilli–Ogle 2006 ▪ Attanasio, D.–Brilli, M.–Ogle, N.: The isotopic signature of classical marbles. Róma, 2006.

Attanasio–Bruno–Prochaska 2016 ▪ Attanasio, D.–Bruno, M.–Prochaska, W.: The Marbles of the Roman Villa of Chiragan at Martres-Tolosane (Gallia Narbonensis). AA 1 (2016) p.169-200.

Attanasio–Bruno–Prochaska–Yavuz 2018 ▪ Attanasio, D.–Prochaska, W.–Yavuz, A. D.: Marble of Roman Imperial Portraits. In: Poljak, D. M.–Marasović, K. (ed.): ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference, Split 2015, p.185-194.

Balty–Cazes 2020 ▪ Balty, J.-Ch.–Cazes, D.: I. Les portraits romains. I.3. L'Époque des Sévères. Sculptures antiques de Chiragan (Martes-Tolosane). Toulouse, 2020.

Balty – Cazes 2008 ▪ Balty, J.-Ch.–Cazes, D.: I. Les portraits romains. I.5. La Tétrarchie. Sculptures antiques de Chiragan (Martes-Tolosane). Toulouse, 2008.

Bergmann 1977 ▪ Bergmann, M.: Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr. Antiquitas 18. Bonn, 1977.

Bergmann – Zanker 1981 ▪ Bergmann, M.–Zanker, P.: Damnatio Memoriae: Umgearbeitete Nero-und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva. JDL 96 (1981) p. 317 -412.

Berk 2017 ▪ Berk, F. M.: Phrygian marble in Rome. IJSES 4. 8. (2017) p.194-208.

Berressem 2018 ▪ Berressem, B. N.: Die Repräsentation der Soldatenkaiser. Studien zur kaiserlichen Selbstdarstellung im 3. Jh. n. Chr. Wiesbaden , 2018.

Blanck 1969 ▪ Blanck, H.: Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern. Rome, 1969. (Studia Archaeologica 11)

Bollmann 1998 ▪ Bollmann, B.: Römische Vereinshäuser. Mainz, 1998.

Borhy 2011 ▪ Borhy, L.: Die letzten Jahrzehnte der Erforschung des spätrömisch-pannonischen Limes seit Sándor Sopronis "Die letzten Jahrzehnte ..." – Ein Überblick. In: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense, Vol. 2. Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf. 2011, 29-46.

Borhy-Burucs ▪ Borhy-Burucs Julianna: Császár és császárné portrék Pannonia területéről a Kr. u. III. századból. MA szakdolgozat (kézirat), ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 2023

Burrel 2012 ▪ Burrel, B., Phrygian for phrygians: semiotics of „exotic" local marble. In: Gutiérez, A. Lapuente, P.–Rodá, I. (ed.): IX ASMOSIA. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Tarragona 2009. Tarragona, 2012.

Çelik 2022 ▪ Çelik, M. Y.: The characterisation of Docimian white marble (Dokimeion-Phrygia/ Iscehisar -Turkey) and its significance for architectural materials in ancient times. 2022. preprints. https://www.researchsquare.com/article/rs-1993194/latest.pdf (letöltés ideje: 2024. 07. 04. DOI: 10.21203/rs.3.rs-1993194/v1

Çelik–Sert 2020 ▪ Çelik, M. Y.–Sert, Y.: The importance of „Pavonazetto marble" (Dokimeion-Phrygia/Iscehisar -Turkey) since ancient times and its properties as a global heritage stone resource, EES 79 (2020) id. 201.

Djurić 1997 ▪ Djurić, B.: Eastern Alpine marble and Pannonian trade. In: Djurić, B.–Lazar, I. (Hrsg.): Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 8-12 Mai. 1995. Celje 1997.

Djurić 2005 ▪ Djurić, B.: Poetovio and the Danube marble trade, in römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16-19. oktober 2003. Beograd, 2005.

Djurić–Müller 2009 ▪ Djurić, B.–Müller, H. W.: White marble in Noricum and Pannonia: an outline of the Roman quarries and their products, in Marbres et autres de la Méditerranée antique: études interdisciplinaries. Interdisciplinary studies on Mediterranean ancient marble and stones, Aix-en-Provence 12-18 juin 2006, Párizs 2009, 1-17.

Djurić 2019 ▪ Djurić, B.: The logistic behind ancient art. The case of Noricum and Pannonia. In: Porod, B.–Scherer, P. (Hrsg.), Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen. Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie, 14. bis 20. Juni 2017, Graz-Austria, Graz 2019, 8-38.

Fábián 2022 ▪ Fábián B.: Megjegyzések két 3. századi aquincumi portréhoz, SEP 13 (2022), p. 11-24.

Fejfer 2008 ▪ Fejfer, J.: Roman portraits in context. Berlin−New York, 2008.

Fittschen–Zanker 1983 ▪ Fittschen, K.–Zanker, P.: Katalog der römischen Porträts in Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom III., Mainz am Rhein, 1983.

Fittschen–Zanker 1985 ▪ Fittschen, K.–Zanker, P.: Katalog der römischen Porträts in Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I., Mainz am Rhein, 1985.

Galinsky 2008 ▪ Galinsky, K.: Recarved imperial portraits: nuances and wider context, *MemAmAc* 53 (2008) p. 1-25.

Gróf–Gróh 1999 ▪ Gróf P.–Gróh D.: Spätrömischer Wachtturm und Statuenfund zu Visegrád-Lepence. FolArch 47 (1998-1999) p. 103-116.

Harl – Lőrincz 2002 ▪ Harl, F.– Lőrincz, B.: A római kőtár vezetője a komáromi erődrendszer VI. bástyájában. Komárno−Wien, 2002.

Inan–Rosenbaum 1966 ▪ Inan, J.–Rosenbaum, E.: Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor. London, 1966

Inan–Alföldi-Rosenbaum 1979 ▪ Inan, J. – Alföldi-Rosenbaum, E.: Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. Mainz am Rhein, 1979.

Kérdő 1999 ▪ Kérdő H., K.: Beiträge zur Materialuntersuchung der aquincumer Marmordenkmäler. BudRég 33 (1999), p. 269-278.

Kienast 1990 ▪ Kienast, D.: Römische Kaisertabelle. Darmstadt, 1990.

Kovács 2012 ▪ Kovács P.: Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Constantini. Budapest, 2012.

Kuzsinszky 1890 ▪ Kuzsinszky B.: Aquincum és romjai. Budapest, 1890.

Láng 2012 ▪ Láng O.: Urbanisztikai problémák az aquincumi polgárvárosban: az ún. É-i sáv. ELTE-BTK Doktori disszertáció. Budapest, 2012.

Láng 2013 ▪ Láng, O.: Is it the basilica? New data on building no. I in the Aquincum civil town. *CJh* 2013 (2014) p. 99-115.

Láng 2018 ▪ Láng, O.: Is that really the end, or what happened in the civil town of Aquincum in the fourth century A. D.? *ActaArchHung* 69 (2018) p.143-168.

Long 2016 ▪ Long, L. E.: Extracting economics from Roman marble quarries, EHR 70 (2017), p. 52-78.

Mráv 2008 ▪ Mráv Zs.: A pannoniai városok közösségi szoborállításai: Philippus Arabs szoborbázisa Környéről. KEMME 12 (2006-2008), p.107-158.

Mráv 2016 ▪ Mráv Zs.: Nagybronz szoborleletek Pannoniában. Rövid áttekintés, CommArchHung 35 (2015-2016) p. 173-208.

Müller 1999 ▪ Müller, H. W.: Die Herkunft der Marmore von Aquincum, BudRég 33 (1999) p. 265-267.

Müller 2002 ▪ Müller, H. W.: Provenance determination of Roman marble sculptures from Pannonia. In: Jerem, E.– Bíró, K.T. (eds.): Archaeometry 98: Proceedings of the 31st Symposium on Archaeometry, Budapest, April 26 - May 3, 1998. Oxford, 2002. p. 767-775.

MüllerPiso 2012 ▪ Müller, H.–Piso, I.: Der marmor in römischen Dakien. Cluj-Napoca, 2012.

Nagy 1942 ▪ Nagy L.: Szobrászat. In: Alföldi A. et al. (szerk.): Budapest története 1. Budapest az ókorban 2. Budapest, 1942. p. 600-613.

Nagy 1964 ▪ Nagy T.: Perióduskutatás az aquincumi polgárváros területén. BudRég 21 (1964), p. 9-54.

Nagy 1971 ▪ Nagy T., Kőfaragás és szobrászat Aquincumban, BudRég 22 (1971) p. 103-160.

Pochmarski 2012 ▪ Pochmarski, E.: Transport of marble on land or by river in Se-Noricum and Western-Pannonia. HistAnt 21 (2012) p. 29-36.

Polenz 1986 ▪ Polenz, H. (Hrsg.): Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster-Lengerich, 1986.

Pollini 2010 ▪ Pollini, J.: Recutting Roman portraits. Problems in interpretation and the new technology in finding possible. MemAmAc 55 (2010) p. 23-44.

Prusac 2011 ▪ Prusac, M.: From face to face. Recarving of Roman portraits and the late-antique portrait arts. Leiden-Boston, 2011.

Raeder 2019 ▪ Raeder, J.: Das Bildnis des C. Fulvius Plautianus und andere durch Umarbeitung entstandene Bildnisse des Septimius Severus. JdI 134 (2019) p. 279-309.

Ratimorská 1984 ▪ Ratimorská, P.: Katalóg II. Rímske Zbierky. Rímske kamenné pamiatky v Zbierkach Múzea, Komárno 1984.

RomHongr 2001 ▪ Romains de Hongrie Ier-Ve siècles après J.-C. Lyon, 2001.

Röder 1971 ▪ Röder, J.: Marmor Phrygium. Die antiken Marmorbrüche von Iscehisar in Westanatolien. JdI 86 (1971) p. 253-312.

Russel 2013 ▪ Russel, B.: Gazetteer of stone quarries in the Roman world. Oxford, 2013.

Spötl–Vennemann 2003 ▪ Spötl, Ch.–Vennemann, T. W.: Continuous-flow isotope ratio mass spectrometric analysis of carbonate minerals. *RapidCommunMassSpectrom* 17 (2003) p. 1004–1006.

Szirmai 1975 ▪ Szirmai K.: Egy óbudai márvány szobortöredék a Nemzeti Múzeumban. Adatok az aquincumi márványfaragó műhelyek kérdéséhez. AnTan 22 (1975) p. 271-275.

Szirmai 1999 ▪ Szirmai, K.: Kaiserliche Porträts in Aquincum. Budapest 1999.

Taelman 2022 ▪ Taelman, D.: Marble trade in the Roman Mediterranean: a quantitative and diachronic study. JRA 35 (2022) p. 848-875.

Unterwurzacher et al. 2010 ▪ Unterwurzacher et al.: The provenance of marble artefacts from they Roman metropolis of „Carnuntum", Austria. GeoCol 35 (2010) p.162-174.

Varner 2004 ▪ Varner, E. R.: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture. Leiden-Boston, 2004.

Varner 2010 ▪ Varner, E. R.: Reconfiguratig Roman portraits – theories and practices, MemAmAc 55 (2010) p. 45-56.

Wegner 1979 ▪ Wegner, M. (Hrsg.): Das römische Herrscherbild. Berlin, 1979.

Wood 1986 ▪ Wood, S.: Roman portrait sculpture 217-260 A.D. The transformation of an artistic tradition. Leiden, 1986. (Columbia Studies in the classical tradition 12)

Wright 1987 ▪ Wright, D. H.: The true face of Constantinet he Great, DOP 41 (1987) p. 493-507.

Zsidi 2002 ▪ Zsidi P.: Aquincum polgárvárosa. Budapest, 2002.

Zsidi 2011 ▪ Zsidi, P.: Kultstätten in der Topographie der Zivilstadt von Aquincum, in Lazar, I. (ed.), Religion in public and private sphere. Acta of 4th international colloquium the autonomous towns of Noricum and Pannonia. Koper, 2011.

Zsidi 2014 ▪ Zsidi, P.: The civilian town at Aquincum. Guide to the Archaeological Park at Aquincum, Budapest 2014.

Iterum adoratum caput: a re-carved marble portrait in the Aquincum Museum

The article discusses the issues related to the dating and identification of a larger than life-size, high-quality male portrait made of marble (lot. nr. AM 69.1.3.), currently identified as a "Portrait of a Ruler", which is on display in the Aquincum Museum, supplemented by the results of petrographic inspection on the provenance of the marble used.

The portrait, which was discovered at the end of the 19th century and probably once belonged to a full-length statue, has since been identified as *Claudius Gothicus* (268–270), as *Gallienus* (253–268), as a 3rd century AD barracks emperor, as a member of the dynasty of *Constantine* (306–363), as *Constantius II* (337–361), and as a prominent figure from the urban elite of Aquincum. It is currently named as "Portrait of a Ruler" on the museum's description plate. The circumstances of its finding – which, in the light of the analysis, probably does not correspond to its original location – are known from Bálint Kuzsinszky's description. Although the designation of the complex of buildings in the area he demarcated as a *basilica* has long been accepted in the literature, this function cannot be proven in the light of more recent research, nor is it justified by its relationship to the location of the city *forum*. The interpretation of the building complex, as well as the dating based on the finds that have come to light from its surroundings, cannot be relevant to the portrait, nor does it bring us any closer to its identification, since it has undoubtedly been re-carved. The proportions of the head, the posture of the head, the physiognomic details and the meticulous examination of the hairstyle, including the tool marks, clearly confirm this. Although this does not in itself contradict the link between the find and the site(s) of the installation, it does make it likely that they do not coincide, especially in relation to the first phase. The size of the sculpture, which was considerably larger in the earlier phase, together with the fine-grained white marble from Asia Minor, Docimium/Afyon, of good quality and used throughout the empire for sculptural purposes, and the small number of fine-grained white marbles from Pannonia, confirm the assumption from the beginning that the portrait can be interpreted as a portrait of an emperor, a member of the imperial family.

In the light of these facts, the exact dating and attribution is much more difficult, but after careful research, taking into account the portraiture customs and historical events affecting the Roman Empire as a whole and the province of Pannonia, it is not impossible.

In this paper, in addition to a summary of the literature, the context of the finds and previous attempts at identification, a comparison is made between the known sculptural portraits of the rulers in question and the piece in question. In addition to the author's detailed analysis of the carving, the paper also includes the results of the material tests carried out at the Stable Isotope Laboratory of the Institute of Geology and Geochemistry, HUN-REN Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, in order to determine the origin of the marble, together with the data on the place of origin.

Budai Balogh Tibor

Zoomorf *tabula ansata* a római provinciák kőfaragásában

Keletkezés-elterjedés-időrend

Bevezetés

A griff-fejes peltafülekkel kifaragott kőtáblák (*tabulae ansatae*)[1] iránti érdeklődés az 1920-as években nagy hirtelenséggel lobbant fel. Több jelentős kőemlék publikálására került ekkor sor, jórészt máig helytálló megállapításokkal.[2] Ez idáig utolsóként F. H. Thompson adta közre e témában kiváló, az Antoninus-fal építésén dolgozó katonai alakulatok építési tábláin (*legionary distance slabs*) és más, szűk időkeretek közé datálható britanniai feliraton alapuló összefoglalását 1968-ban.[3] A zoomorf peltafülek genezisének, elterjedésének és időrendi kérdéseinek pontosítását, árnyalását az azóta eltelt több mint ötven év során felgyülemlett emlékanyag időszerűvé és szükségessé is teszi. Pannonia kutatása szempontjából különösen indokolt a kérdéskör újbóli áttekintése: egyrészt mert Thompson a Britannián kívüli emlékek iránt csak mérsékelt érdeklődést mutatott, másrészt munkájára alig találni hivatkozást az osztrák és magyar szakemberek körében, lényegében tehát ismeretlen maradt.

Előzmények és célkitűzés

A párban alkalmazott, egymással szembefordított pelták legkorábban a Kr. e. 1. századi Umbriában, késő etruszk kori halotti urnákon bukkantak fel. Ezek a hellénisztikus stílusú, geometrikus pelták azonban még nem a feliratos mező *ansá*jaként, hanem valamely más térkitöltő grafikai elem (rozetta, *bucranium*, váza) keretezőmotívumaként jutnak szerephez, íves oldalukkal hol kifelé, hol befelé fordítva.[4] Az umbriai hagyományt a kora császárkorban a *cippi carsulani* viszik tovább.[5] A *cippus*okon a túlvilág kétszárnyú kapuját keretező pelták védőfegyverként jelennek meg, az olykor mögöttük felbukkanó kettős bárdok és az oldalsó képmezőben megjelenő sisakok is eredeti rendeltetésüket hangsúlyozzák. Az umbriai kőfaragás formai újítása a pelták párban történő alkalmazásában kimerült, koncepcionálisan nem közeledett a füles táblák világához.

[1] A *tabula inscriptionis ansata* kifejezés egy Th. Mommsen, illetve a CIL egyéb szerkesztői által kreált, 19. századi neologizmus: Pani 1986, 430: 2. j.

[2] Hock 1922 (vö. Drexel 1922); Zingerle 1922-1924; Nagy 1928.

[3] Thompson 1968, 47–58.

[4] Hock 1922, 26; Beeby 2019, 192–197: Tables 1-3.

[5] Diebner 2009, 161–171: Nr. 1–4.

A különböző *tabula ansata*-formák a Kr. e. 1. század folyamán hellénisztikus hatásra jelentek meg a római képzőművészetben, és elsősorban a hadsereg látványos és ünnepélyes aktusait megörökítő feliratok kereteként jutottak szerephez.[6] A pelta formájú *ansa* az eredeti, „fecskefarkú" (háromszög, trapéz alakú) vagy négyszögletes kitüremkedésként jelentkező típusok alternatívájaként jött létre a birodalom északi határán működő katonai műhelyek egyikében. A hadsereg kőfaragói által gyártott, és a szarkofágok nagyobb arányú elterjedését megelőző időszakban is túlnyomórészt a katonaság feliratait díszítő peltafülek a szóba jöhető képi előzmények – *oscillum*ok, fegyverfrízek – közül harci erényekhez kapcsolódó jelentésük miatt, de készítés-technikailag és díszítőmotívum jellegüknél fogva is az utóbbi ábrázolásokból vezethetők le.[7]

A középületeket és halotti emlékműveket díszítő, amazonpajzsot is felvonultató fegyverreliefek a kora császárkortól kezdve különös népszerűségnek örvendtek Gallia Narbonensis területén és a rajnai határvidéken.[8] A peltaformájú (geometrikus és organikus) *ansa*típusok legnagyobb földrajzi koncentrációja mégis az Antoninus Pius-kori Britanniában mutatható ki. A két tünet ok-okozati összekapcsolása sarkallta a korábbi kutatást arra a következtetésre, hogy a Gallia Narbonensis és a Tres Galliae területén önállóan alkalmazott és számos képi megfogalmazásban létező peltamotívum direkt galliai közvetítéssel került át Britanniába,[9] ahol párba rendezve *ansa*ként is használni kezdték.[10] Huzamos ideig tartotta magát az az elképzelés is, miszerint ez a britanniai kőszobrászati invenció a Q. Lollius Urbicus[11] helytartó (c. 139–142) kényszertoborzásai nyomán felállított *numeri Brittonum* közvetítésével jutott volna el az Odenwaldlimeshez,[12] majd onnan tovább Pannoniába.[13] A daciai peltafüles *tabulá*k létezéséről a nyugati kutatás 1968-ban még nem tudott.

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy (1): hol és mikor alakult ki a peltafüles *tabula ansata*, (2): mi módon terjedt el az invenció, (3): mikor történt meg az *ansa* zoomorfizációja, (4): milyen földrajzi körben és időszakban használták, és végül (5): a Severus-kori alkalmazás folyamatos tovább élés vagy eseti retrospekció eredménye volt-e.

1. Az invenció helyszíne és ideje

A kutatás által az invenció helyszínének tartott Britannia legkorábbi peltafüles táblája a Hadrianus falánál létesített Onnum (Halton Chesters) táborának nyugati kapufeliratáról ismert (***1. tábla***: ***1. kép***).[14] Az onnumi tábor a *Vallum Aelium* megépítését követően, A. Platorius Nepos[15]

[6] Pani 1986, 431; Schepp 2009, 114–115; Leatherby 2019, 384–387.

[7] Thompson 1968, 52.

[8] Polito 1988, 169–176.

[9] Thompson 1968, 52; Nagy 1928, 81.

[10] Thompson 1968, 58.

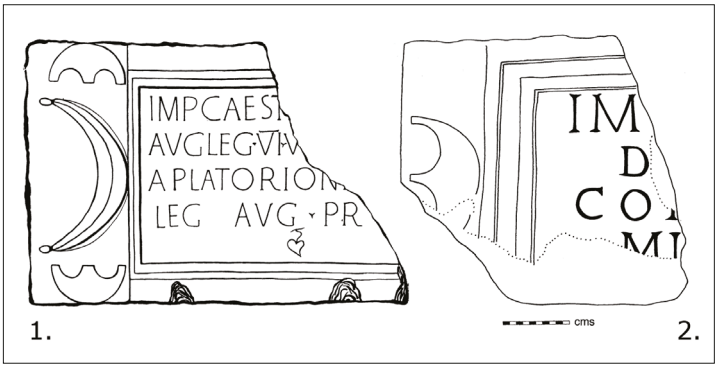
[11] PIR² L 327; vö. PIR² L 324. Birley 2005, 136–140: Gov. 24.

[12] Drexel 1922, 34–37; Nagy 1928, 81–82; Thompson 1968, 53; a német szakirodalmi előzményekre és az elmélet cáfolatára l.: Reuter 1999, 385: 163. j.; vö. CSIR D II.13, p. 34.

[13] A korábbi kutatók közül Nagy (1928, 82–89, 94) úgy gondolta, hogy a nyugati hatás csak Vindobonáig mutatható ki, az alsó-pannoniai peltafüles *tabulá*k keleti átvétel eredményei.

[14] RIB 1427. Vö. Kaschuba 1994, 37–38: Nr. 17.

[15] PIR² P 449; Birley 2005, 119–124: Gov. 18.

***1. tábla** – kora Hadrianus-kori építési feliratok Britanniából / **Table 1** – early Hadrianic building inscriptions from Britannia: **1.** Onnum (RIB 1427), 2. Vercovicium (RIB 3325)*

helytartósága idején, a 122–c.126/127 közötti időszakban létesült.[16] A Vetera II táborából (Germania Inferior) legkésőbb 122-ben áthelyezett[17] *legio VI Victrix* kőfaragói által készített kapufelirat keretéhez gombban záródó szarvú, thrák pelta csatlakozik. A sarlószerű fül alatt és fölött – a későbbiekben megszokottá váló rozetták helyett – kisebb méretű, horizontális elrendezésű, egyenesre vágott szarvaikkal és középtagjukkal a képmező belseje felé forduló, hellénisztikus stílusú pelták tűnnek fel. Az onnumi kapufelirat hellénisztikus peltáit formailag egy az egyben követi egy erősen csonkult kőtábla *ansá*ja, amely a Hadrianus-fal egy másik táborából, Vercoviciumból (Housesteads) került elő.[18] A 4. századi omladékban talált felirattöredék (***1. tábla***: ***2. kép***) pontosan nem keltezhető, de stilisztikai alapon ugyancsak a korszak termékének tartható. Ugyanilyen kivitelű peltafülek keretezik ugyanis a két Germania provincia határától nem messze fekvő, közigazgatásilag azonban már Gallia Belgica területére eső Ernzenben feltárt Intarabus-*aedicula* feliratos mezejét is.[19] A revideált keltezés szerint a galliai építmény is Hadrianus-kori.[20]

Britannia legkorábbi keltezésű,[21] kora Hadrianus-kori peltafülei a geometrikus típus minimalista változatát képviselik. Ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy az onnumi kőtábla egy külföldről frissen átvezényelt alakulat gyártmánya. A *legio VI Victrix* úttörő szerepe a britanniai peltafüles táblák állításában joggal veti fel a kérdést, hogy az új *ansa*típus nem készen került-e át a csapat korábbi állomáshelyéről, a Rajna-vidékről.

A Britanniával hagyományosan szoros katonai együttműködésben álló rajnai területen szétnézve valóban akad példa a peltaformájú táblafül Hadrianus-kornál korábbi alkalmazására, még ha nem is Vetera II környékéről. A felső-germaniai Mogontiacumban került elő a *legio XXII Primigenia* egy építőköve, amelynek feliratát peltafüles *tabula ansata* foglalja keretbe.[22] A kőemlék

[16] Breeze 2014, 42.

[17] A germaniai *legio* érkezésének pontos időpontja és körülményei nem ismertek, elképzelhető, hogy a csapat első *vexillatió*i már a 117–119. évi helyi lázadás elfojtásában is szerepet játszottak (Graafstal 2018, 90–91), de az is lehetséges, hogy először csak 121-ben, a *Vallum Aelium* előkészítő munkálataikor jelentek meg (Graafstal 2012, 163: 27. j.). A teljes csapatáthelyezés azonban legkésőbb 122 folyamán megtörtént (vö. Reuter 2012, 12: 63. j.).

[18] RIB 3325.

[19] CSIR D IV.3, Nr. 182.

[20] Goethert 1998, 193–194. – Egyenesen levágott szarvú peltafülekre egy további példa Gallia Belgica területéről tágabb, Traianus–Hadrianus kori datálási javaslattal: CIL XIII 3566=ILB 2 (Tournai).

[21] A Hadrianus falának környékéről ismert, alig féltucatnyi peltafüles *centurial stones* (RIB 1343 [Benwell], RIB 2086 [ismeretlen lelőhely Hadrianus falának középső szektorából], RIB 1816 [Carvoran], RIB 2035 [Beaumont], RIB 808 [Maryport]) közül egy sem köthető a Hadrianus-kori építési periódusokhoz. A biztosan Hadrianus-kori építőkövek egyszerű, díszítetlen kivitelben készültek. Szövegezésük lakonikus, mentes a formulák használatától és sok esetben csak az építésért felelős *centuriá*t tűntetik fel a *legio* megjelölése nélkül. L. Hodgson 2011, 67.

[22] CIL XIII 11841=CSIR D II.7, 141–142: Nr. 220, Taf. 103,4.

két szélének csonkult állapota miatt az amazonpajzs szarvvégződései nem vizsgálhatók, de ennél a tárgycsoportnál birodalmi tendenciák alapján úgyis csak a geometrikus változat jöhet szóba. A kváder *terminus post quem*jét a csapatáthelyezés dátuma adja meg. A *legio XXII Primigenia* 97-ben költözött át az alsó-germaniai Vetera II táborából, amelyet ezt követően a *legio VI Victrix vexillatió*i, majd a teljes csapattest vett birtokba.[23] A középkori kontextusból előkerülő mogontiacumi kváderkövet a német kutatás a 2. század elejére keltezi.[24] Más, hasonlóan korai peltafüles kőfelirat egyelőre nem ismert Mogontiacumból, ám ezen a ponton kisegíti a kutatást A. Didius Gallus Fabricius Veiento háromszoros *consul suffectus*[25] és második felesége, Attica bronzból készült fogadalmi táblája, amely az ókori Mogontiacum közelében fekvő Klein-Winternheim területén látott napvilágot.[26] Fabricius Veiento, a Flavius-kor egyik legjobban pozícionált *senator*a feleségével együtt 83-ban érkezett Mogontiacumba a *Chatti* elleni háborúra készülő Domitianus katonai tanácsadójaként.[27] A házaspár Nemetona istennő számára felajánlott fogadalmi ajándékára rögzített feliratos tábla már geometrikus peltafüllel készült. Pillanatnyilag ez a peltafüles *tabula ansata*-típus legkorábbi előfordulása az egész birodalomból. Bár peltafülek alkalmazása hasonlóan korai keltezésű kőemlékről még nem ismert, nincs ok kételkedni abban, hogy a motívum a Domitianus-kori katonai kőfaragás repertoárjában is jelen volt, vagy legalábbis nem sokkal később helyet kapott benne. Ezt bizonyítja, hogy a mogontiacumi táborát Nerva uralkodása alatt elhagyó *legio XIIII Gemina Martia Victrix* a rajnai katonai kőfaragóműhelyek sírköveinek jellegzetes motívumkincse mellett a peltafüles *tabula*-típust is magával vitte új, pannoniai állomáshelyére.[28]

Pannoniában a peltamotívum a 2. századot megelőzően nem képezte részét a kőfaragás képi eszköztárának.[29] Legkorábbi alkalmazása a fent említett *legio XIIII Gemina* egyik kváderkövén[30] figyelhető meg, amely a csapat erődépítő tevékenységének állít emléket a vindobonai tábor területén (***9. tábla***: ***1. kép***). A Mogontiacumban a *legio XXII Primigenia* által felváltott *legio XIIII Gemina* a 97. év táján érkezett Pannoniába, és a 101–114/118 közötti időszakban állomásozott Vindobonában.[31] Ennek megfelelően a csapat tartózkodási ideje adja meg a kváder készítésének legtágabb határpontjait. A pannoniai *legio*táborok építéstörténete valamelyest tovább szűkítheti a keltezést, amennyiben azok erődfalai és kapuzatai a 102. év őszét-év végét követően, de még Traianus uralkodása alatt kőből át- (Aquincum, Carnuntum), illetve megépültek (Brigetio, Vindobona).[32] Ebben az esetben minden védműépítéssel kapcsolatos vindobonai felirat – ideértve a szóban forgó építőkövet is – Traianus-korinak tekinthető.

[23] A csapatáthelyezésre: Mosser 2014, 201–202.

[24] CSIR D II.7, p. 142.

[25] PIR² F 91. Vö. Schumacher 1983, 60: 216. j.; Eck 2007, 197–207.

[26] CIL XIII 7253 (IV, 7253 add. p. 123)=ILS 1010 (Ober-Olm–Klein-Winternheim) – Schumacher 1983, 50–51, 50: Abb. 14; Klein 2003, 90–91, 90: Abb. 2.

[27] A *Chatti* elleni háborúra: Schönberger 1969, 158; Strobel 1987, 423–452; Jones 2002, 128–131; Eck 2007, 207.

[28] Mosser 2005, 135–136; Mosser 2014, 203–207.

[29] Nagy 1928, 86, 94.

[30] Nagy 1928, 68: 2. sz.; Mosser 2005, 138: Abb. 6.

[31] A datáláshoz: Strobel 1988, 214, 221; Franke 2000b, 197–199; Mosser 2005, 139–140; Mosser 2014, 201–212.

[32] Mráv–Harl 2008, 54.

A rendelkezésre álló kevés adat alapján úgy tűnik tehát, hogy a peltafüles *tabula ansata* a késő Flavius-kor találmánya, ennél korábbi előfordulása pillanatnyilag nem dokumentált. Az invenció helyszíneként – Britannia helyett – a Rajna-vidék, azon belül is a felső-germaniai Mogontiacum jöhet leginkább számításba, ahol a fegyverfrízeken és síremlékeken önállóan szerepeltetett, hellénisztikus pelta már a Iulius–Claudius-kor óta a helyi kőfaragás motívumkincsének integráns részét képezte.[33]

2. Az elterjedés lehetséges útjai

A *legio XIIII Gemina* vindobonai kváderköve bizonyítja, hogy a Nerva-kori csapatmozgások szerepet játszottak az új típusú *tabula ansata* elterjesztésében, ami – katonai kőfaragásban alkalmazott motívumról lévén szó – egészen természetesnek tűnik. Ugyanakkor a másik négy, Domitianus és Traianus uralkodása idején Germaniából Pannoniába áthelyezett *legio* (*legio X Gemina, legio XXI Rapax, legio I Adiutrix, legio XI Claudia*) esetében nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy akár rajnai, akár pannoniai állomásozása idején alkalmazta volna a peltafüles *tabulá*kat, így közvetítőszerepükkel sem lehet számolni. A *legio X Gemina*, a *legio XIIII Gemina* és a *legio I Adiutrix* 118/119-től kezdve állandó helyőrségi csapattá vált Vindobonában, Carnuntumban, illetve Brigetióban.[34] A későbbiekben azonban közülük a peltafüles *tabulá*k népszerűségének felívelésekor is csak a *legio XIIII Gemina* egykori mogontiacumi ikercsapata, a *legio I Adiutrix* hozható közvetett kapcsolatba a peltafüles *tabula ansata*-típusok gyártásával (l. alább).

A *legio II Adiutrix*, amely majd Aquincum állandó helyőrségi csapataként a peltafüles faragványok legjelentősebb pannoniai gyártója lesz, a késő Flavius-korban nem tartozott a germaniai hadsereghez. Egy *vexillatió*ja ugyan részt vett a Saturninus-féle lázadás és a vele szövetséges *Chatti* leverésére szervezett *expeditio Germanicá*ban,[35] amelynek során megismerhette az új *tabula ansata*-típust, de minthogy annak alkalmazását még a Traianus parthus háborúját (114–117) követő aquincumi visszatéréséhez képest is megkésve kezdte meg, esetében a motívum csapatmozgatásoktól független átvétele nagyobb valószínűséggel esik latba.

Britannia helyzete más. A szigetre csak Hadrianus uralkodása idején jutott el az új típusú *ansa*-motívum, amelynek legkorábbi alkalmazása – ahogyan arról fentebb már esett szó – az Eboracumból elvezényelt *legio IX Hispana* pótlására érkező *legio VI Victrix* jóvoltából ismert. Utóbbi azonban, úgy tűnik, germaniai állomásozása idején még nem alkalmazta a peltafüles *tabulá*t, ezért okkal vetődik fel a kérdés, hogy a csapat kőfaragói nem csak Britanniában kezdték-e alkalmazni az új típusú *ansá*t. Minthogy azonban a britanniai kőfaragásban nem mutathatók ki előzmények, az egykori alsó-germaniai *legió*t Germania Superior felől érhette el a hatás akár a motívum önálló vándorlása, akár csapatmoz-

[33] Andrikopoulou-Strack 1986, 100-105, Taf, 22a; Polito 1998, 175–176. – Mogontiacum mellett az alsó-germaniai Bonna Claudius-/Nero-kori katonai és civil síremlékeinek frízein jelentek még meg pelta-típusú pajzsok, ott azonban a motívum *ansá*vá alakulása csak a 3. századtól kezdve dokumentált. Mogontiacum: CSIR D II.5, 121–122: Nr. 23, Taf. 22; CSIR D II.6, 60–63: Nr. 4, Taf. 9. Bonna: CSIR D III.1: 22–24: Nr. 2, Taf. 5–7; CSIR D III.1: 24–25: Nr. 3, Taf. 8–9; CSIR D III.2: 16–17: Nr. 3, Taf. 2–3.

[34] Strobel 1988, 221; Mosser 2005, 135–142; Mosser 2014, 201–212; Franke 2000b, 200; Lőrincz 2000a, 155–156; Lőrincz 2000b, 164–165.

[35] Lőrincz 2000b, 161; Franke 2000b, 195–196.

gatások következtében. Az invenció közvetítése szempontjából jelentősége lehet annak, hogy Hadrianus uralkodása alatt a hispaniai *legio VII Gemina* mellett a felső-germaniai *legio VIII Augusta* és – a pelta formájú fület már a századforduló táján is használó – *legio XXII Primigenia vexillatio milliariá*ból összeállított, 3000 fős expedíciós hadsereg érkezett Britanniába T. Pontius Sabinus *praepositus* vezetése alatt.[36] Az *expeditio Britannica* pontos dátuma vitatott,[37] de amennyiben a 120-as évek első felében zajlott le, úgy a mogontiacumi *legio XXII Primigenia vexillatió*jának szerepe a peltafüles *tabula ansata* közvetítésében helytálló feltételezés lehet. A *legio VIII Augusta* és a *legio XXII Primigenia* különítményei a későbbiekben is időről-időre felbukkantak Britanniában, lehetőséget nyújtva az innovációk közvetlen cseréjére.[38]

Amíg a peltafüles *tabulá*k britanniai terjesztésében a csapatmozgások jelentőségét komolyan számításba kell venni, addig az egészen biztosra vehető, hogy Daciába a zoomorf típus nem a hadsereg révén jutott el. Ugyanígy a geometrikus típus is másfajta kommunikációs csatornákon keresztül érte el Gallia Belgicát[39] és a birodalom egyéb belső tartományait, ahol kőfeliratok füleként nagyobb léptékben csak a szarkofágok elterjedésétől kezdve alkalmazták.[40] Érdekesség ugyanakkor, hogy a geometrikus peltafül a mellszobrokat a büsztlábbal összekapcsoló névtáblák keretező motívumaként igen korán népszerűvé vált a birodalom belső területein is. A Traianus-kori büsztök még egyszerű, téglalap alakú, profilált táblácskáit már Hadrianus uralkodása alatt felváltották a rendszerint középnyúlvány nélküli peltafüllel ellátott, íves záródású *tabulá*k.[41] A büsztök névtábláinak fülein azonban griff-protomék még a zoomorf változatok virágkorának számító Antoninus Pius-korban sem bukkantak fel.[42]

3. A zoomorfizáció kérdése

Az eddigi kutatásban nem alakult ki konszenzus abban a kérdésben, hogy az innováció pillanatában a geometrikus vagy a zoomorf típus előnyt élvezett-e a másikkal szemben. Zingerle szerint a zoomorf motívum a geometrikus *ansá*ból fejlődött ki.[43] Hock szerint ez éppen fordítva történt:

[36] CIL X 5829 (Ferentino).

[37] Oldenstein-Pferdehirt 1984, 425; Le Bohec 1989, 149–150; Franke 2000a, 99; Swan 2004, 279: 79. j.; Birley 2005, 118, 307–308; Palao Vicente 2006, 71: 164. j.; Graafstal 2012, 123–124; Perring 2017, 59; Graafstal 2018, 99–100.

[38] Keppie 1994, 48–49; Keppie 2000, 31: 77. j.; Franke 2000a, 99; Casey 2010, 234; Perring 2017, 59–60.

[39] Spiess 1988, 274-275; Raepsaet-Charlier 2004, 81–84; Hoët-Van Cauwenberghe 2007, 49–51, 54–56.

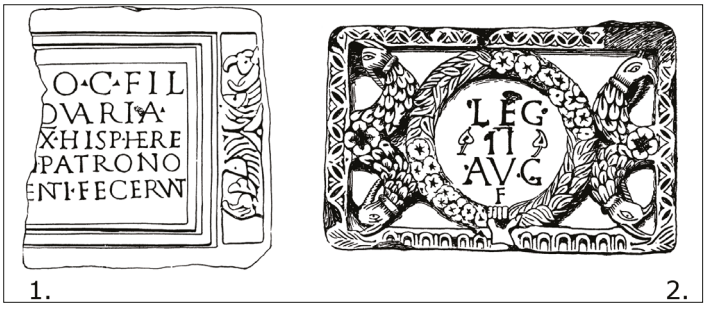
[40] Galliai szarkofágok: Esp. Rec. I. 231: № 308=CIL XII 1703 (Venterol, Gallia Narbonensis); Esp. Rec. II. 302–303: № 1402=CIL XIII 1142 (Poitiers, Aquitania); Esp. Rec. III. 29: № 1774=CIL XIII 2117 (Lyon, Lugudunensis); galliai síremlékek feliratos blokkjai: Esp. Rec. IV. 50: № 2845 (Sens, Lugudunensis); Esp. Rec. IV. 197: № 3112=CIL XIII 3231 (Lillebonne, Lugudunensis).

[41] Goette 1984, 94–95; Fejfer 2008, 245. A megnyugtatóan még nem tisztázott rendeltetésű bronz talapzatok peltafüleire: Franken 2002, passim, Taf. 28–32.

[42] E tekintetben csak az esquilinusi Commodus-büszt (Museo Capitolino, Sala degli Arazzi: inv. 1120) érdemel futó említést, ahol magát a téglalap alakú névtáblát helyettesíti egy griff-fejes amazonpajzs, ennek azonban semmi köze sincs a kőfeliratok pelta alakú *ansá*ihoz. Ahogyan azt a mellkép egyéb attribútumai (oroszlánbőr, bunkósbot, a Hesperisek almái) mellett a pelta előtt térdeplő, bőségszarut tartó amazonok is egyértelművé teszik, a szóban forgó kompozícióban a pajzs Hercules Hippolyté királynővel vívott csatáját szimbolizálja. A büszt teljes irodalmát adja: Ambrogi 2011, 543: 157. j.

[43] Zingerle 1922-1924, 244–245.

a zoomorf motívum degenerálódása révén születtek meg a geometrikus peltafülek.[44] Thompson a germaniai szarkofágok geometrikus *ansá*i kapcsán Hock véleményét visszhangozza, a korai geometrikus britanniai anyagcsoporttal kapcsolatban nem nyilatkozik.[45] Nagy Lajos a geometrikus és zoomorf *ansá*k egyidejű megjelenésében hitt.[46]

2. *tábla* *– griff-protomékből szerkesztett peltafülek:* **1.** *a legio IX Hispana katonájának sírtáblája, Eboracum (RIB 680), 2. a legio II Augusta kőtáblája, Onnum (RIB 1428) /* ***Table 2*** *– peltae composed of griffin protomes:* **1.** *gravestone of a soldier of Legio IX Hispana, Eboracum (RIB 680), 2. the stone tablet of Legio II Augusta, Onnum (RIB 1428)*

Thompson az invenció helyszínének tekintett Britannia zoomorf peltafüles táblái közül egy *legio IX Hispaná*t említő eboracumi sírtáblát[47] tart a legkorábbi terméknek – hallgatólagosan a geometrikus típusokat is beleértve – *„c. A.D. 120"* keltezéssel (**2. *tábla***: ***1. kép***).[48] A feliratos tábla egyik oldalán megőrződött zoomorf peltafül stílusa azonban egyértelműen ellentmond egy ilyen korai datálási javaslatnak. Az oldalról összenyomott, álló téglalap alakú fülkébe szorított peltaformát igen nagy vonalakban két egymásnak hátat fordító, tollas nyakú griff-*protomé* rajzolja ki. A pelta a szokványostól eltérő módon nem íves felével, hanem középnyúlványával, azaz a *protomé*k nyakvégződésével csatlakozik a feliratos mezőhöz. A griffek kiforrott, realisztikus képi megfogalmazása a kőemléket az Antoninus Pius-kori zoomorf pelták naturalisztikus variáns-sorozatába utalja, onnan nem emelhető ki. Az állati *protomé*kból komponált *ansa* közvetlen párhuzamai visszafogottabb változatban már Antoninus falánál megjelennek, kiforrott, realisztikus kivitelben pedig Onnum (Halton Chesters) táborának egy Antoninus Pius-kori építési feliratáról (**2. *tábla***: **2. *kép***) köszönnek vissza.[49] A kifordított eboracumi *protomé*k ennek megfelelően csak az Antoninus Pius-kori zoomorf peltafülek szélsőségesen organikus variánsaként vehetők figyelembe, előzményeként semmi esetre sem.

Az eboracumi kőemlék kényszeredett *„c. A.D. 120"* keltezése természetesen nem a táblafül vizsgálatán, hanem a sírfelirat értelmezésén alapult, ahogyan erre Thompson *„(admittedly atypical) Hadrianic stone"*[50] megjegyzése is utal. Minthogy azonban az Antoninus-kori kőtábla nem lehet későbbi a rajta szereplő feliratnál, az ellentmondás csak a csonkult szöveg újraértelmezésével oldható fel. A *legio IX Hispana* homályos epizódokat is tartalmazó britanniai története[51] − amely így vagy úgy, de a Hadrianus-korban véget ért − csak abban az esetben volna releváns a keltezés szempontjából, ha a sírfelirat címzettje, az észak-italiai Novariából származó, ismeretlen nevű személy aktív katonai szolgálatteljesítés közben hunyt volna el. A sírfelirat megmaradt töredéke

[44] Hock 1922, 27.

[45] Thompson 1968, 53.

[46] Nagy 1928, 92.

[47] RIB 680 (York).

[48] Thompson 1968, 57.

[49] RIB 2173 (ismeretlen lelőhely Auchendavy-től keletre), RIB 1428 (Halton Chesters).

[50] Thompson 1968, 57.

[51] A *legio IX Hispaná*val kapcsolatos kutatástörténeti összefoglalásra: Hodgson 2021, 98–101, 111–112.

azonban erre vonatkozóan nem tartalmaz információt, ezért ez a korábban hallgatólagosan készpénznek vett tény mégsem tekinthető teljesen magától értetődőnek. A szöveg eddigi értelmezése és a tábla szobrászati megfogalmazása között érzékelhető jelentős időbeli eltérés csak úgy közelíthető egymáshoz, ha a felirat elveszett részében az elhunyt nem aktív katonaként, hanem *veteranus legionis* megjelöléssel szerepelt. Egy késő Traianus-/kora Hadrianus-korban leszerelt katona ugyanis még kényelmesen megérhette a peltafüles feliratok Antoninus Pius-kori nagy konjunktúráját, amikor már javában a *legio VI Victrix* kőfaragóműhelyei gyártották a sírköveket Eboracumban.

Az eboracumi sírkő figyelmen kívül hagyásával kijelenthető, hogy a Flavius-kortól a kora Hadrianus-korig terjedő időszakon belülre keltezhető peltafüles *tabulá*k kivétel nélkül geometrikus típusúak. A geometrikus típus alkalmazása az invenció pillanatától kezdve logikus fejleménynek is tűnik. Nehéz ugyanis elképzelni – különösen a klasszikus *tabula ansatá*k háromszög- és trapézformájú füleinek a császárkor egészén töretlenül átívelő népszerűségének fényében –, hogy az új *ansa*típus bevezetésekor a pelta geometrikus változatát eleve figyelmen kívül hagyták volna. Emiatt legfeljebb a különböző – geometrikus és organikus – típusok egy időben történő fellépéséről lehetne beszélni. Minthogy azonban a zoomorfizáció tényét a legkorábbi anyagcsoportban nem sikerült kimutatni, a peltafüles *tabulá*k alkalmazását a geometrikus vonal folyamatos, Flavius-kortól íródó történetének kell tekinteni. A zoomorf amazonpajzsok e folyamaton belül csak epizódnak, egy viszonylag gyors lecsengésű divathullám termékének tarthatók.

A zoomorfizáció legkorábbi példáját – némiképp meglepő módon – nem Germania Superior vagy Britannia valamelyik felirata, hanem a *limes Alutanus* mentén elhelyezett Praetorium I. (Copăceni) *castellum*ának[52] építési táblája szolgáltatja, amely nem mellékesen elsőként említi egy *numerus* daciai jelenlétét. A *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris* a 138. február 25. és július 10. közötti időszakon belül, vagyis Hadrianus uralkodásának utolsó fél évében állította tábora építési feliratát.[53] A két évvel későbbi (140. január 1–december 9. közötti) kibővítésről egy újabb felirat számol be.[54] E két feliraton kívül más forrás nem említi a szóban forgó, gyaníthatóan nem etnikai alapon szervezett katonai egységet, így annak sem eredetéről, sem későbbi történetéről nem áll rendelkezésre biztos tudás.[55] A tábor építési feliratának sorsa sem kevésbé rejtélyes. A *tabula ansata* csak leírásból ismert,[56] így formailag nem vizsgálható, párhuzamokkal sem vethető egybe.[57]

[52] A táborra: Gudea 1997, *92–*93: Nr. 81; Marcu 2005, 143–144.

[53] CIL III 13795=ILS 8909=IDR II 587=AÉ 1895, 64; Németh 1997, 113.

[54] CIL III 13796=ILS 9180=IDR II 588=ILD 152=AÉ 1895, 65. – Tűzvész utáni újjáépítésről lehet szó: Kaschuba 1994, 134–135; Cățoi 2018, 303.

[55] Petolescu 1997, 114–115; Reuter 1999, 467–469. Vö. Southern 1989, 125.

[56] Nagy 1928, 94–95.

[57] A tábor építési felirata 1894. nyarán látott napvilágot (Tocilescu 1894, 224–225: Nr. 1.), de fotóját vagy rajzát azóta sem közölte le egyetlen feliratkorpusz, válogatás vagy múzeumi vezető sem, kőszobrászati leírását is mellőzték. Az építési felirat zoomorf *tabula ansatá*jára Nagy L. (1928, 94: 90. j.) hívta fel a kutatás figyelmét, bár ő is csak a Museo dell'Impero Romano kiállításában (Terme di Diocleziano) szereplő reprodukciót látta. A Nagy szerint akvarell- (a kiállítási katalógus szerint rajzos [*disegno*]) reprodukcióról azonban képet nem közölt a kiadvány: Catalogo della mostra archeologica nelle Terme di Diocleziano. Bergamo 1911, 143–144. Ugyanígy kép nélkül: Giglio, G. Q. (cura): Catalogo del Museo dell'Impero Romano. Roma 1929, 78: no. 570. Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés, hogy a tábor két évvel későbbi kibővítését megörökítő felirat (l. 54. j.) szobrászati megfogalmazása nem azonos-e. – Itt köszönöm meg Constantin Chera (Museul Constanţa) segítségét, aki 2011-

Dacia Inferior területén a zoomorf *tabula ansata* csak Praetorium építési feliratának köszönhetően ismert.[58] A peltafül használatának sem előzménye, sem folytatása nem dokumentált a tartományban, a geometrikus típust is beleértve. Hadrianus-kori megjelenését ezért külső hatás eredményének kell betudni. Abból a hihető feltételezésből kiindulva, hogy egy 150–200 fős *numerus* nem tudott saját kőfaragóműhelyt fenntartani,[59] kézenfekvő magyarázatul szolgálna, ha a két tábla a *legio XIII Gemina* műhelyterméke volna. Az apulumi *legio* ugyan a szomszédos Dacia Superior tartományban állomásozott, de az olthévízi tábor (Hoghiz) építési felirata[60] bizonyítja, hogy egy *vexillatió*ja az Aluta felső folyásvidékén már 130-ban is kivette részét az alsó-daciai erődítési munkálatokból. A feltételezésnek azonban ellentmondani látszik, hogy a *legio XIII Gemina* daciai kőfeliratain egyáltalán nem használta a peltafüles *tabula ansatá*t. Az apulumi településkomplexum teljes területéről mindössze egyetlen civil szférából származó, mára elveszett bronztáblácska – talán egy halotti urna tartozéka – bizonyítja a *tabula ansata* geometrikus típusának ismeretét.[61]

Kőfaragás terén a zoomorf peltafülekkel ellátott *tabula ansata*-típus egyetlen azonosított daciai gyártója Sarmizegetusa veterán*colonia*. A *peace time army* és a környezetükben (*canabae*, *vici*) működő civil műhelyek termelésének összefonódása ma már tényként kezelendő,[62] ezért annak lehetősége sem zárható ki, hogy az Aluta menti erődöket kőbe átépítő katonaság civil kőfaragóműhelyeknek szervezett ki bizonyos munkákat. Sarmizegetusa ugyan földrajzilag távol esik a szóban forgó *limes*szakasztól, de veterán*colonia*ként szorosan kötődött a hadsereghez. Ezért nem zárható ki, hogy műhelyei katonai megrendeléseket is felvettek. A praetoriumi kőtáblák alapanyaga homokkő,[63] e tekintetben érdekes lehet, hogy a Hadrianus-kori Sarmizegetusa kőfaragóműhelyei is még alapvetően homokkövet használtak.[64] A lényeg azonban az, hogy a praetoriumi építési felirat – bármely műhely terméke is – kijelöli a zoomorf peltafül megjelenésének lehetséges legkésőbbi időpontját: a késő Hadrianus-kort.

A zoomorf *tabula ansata*-típus kétségkívül Antoninus Pius uralkodási idején élte fénykorát,[65] elterjedési területe pedig Britannia, Germania Superior és a két Pannonia katonai zónáira szűkít-

ben megpróbált fotót szerezni a bukaresti Muzeul Național de Istorie a României tulajdonában lévő kőemlékről, de ott azt a tájékoztatást kapta, hogy az építési felirat már nincs fotózható állapotban. Köszönet illeti Clotilde D'Amato adattárvezető asszonyt is (Museo della Civiltà Romana, Róma), aki 2012-ben megpróbálta az egykori kiállítás dokumentációjából előásni a XV. (utóbb VIII.) terem fotóanyagát, benne a szóban forgó építési tábla akvarell- vagy rajzreprodukciójával. Sajnálatos módon az ő fáradozását sem kísérte siker.

[58] Ugyanerről a határszakaszról, a 137. december 10–138. július 10. közötti időszakból (T. Flavius Constans procuratori időszakából) származik Călimăneşti-Bivolari *numerus*táborának (Gudea 1997, *91: Nr. 78) két „fecskefarkú" *tabula ansata* keretelésű kapufelirata: CIL III 12601a=CIL III 13793=IDR II 575, vö. Kaschuba 1994, 120–121: Nr. 54, ill. Reuter 1999, 542: Nr. 174; CIL III 12601b=CIL III 13794=IDR II 576, vö. Kaschuba 1994, 122: Nr. 55; Reuter 1999, 542: Nr. 175. Három korabeli felirat származik még Rădăcineşti táborából: CIL III 12604=IDR II 584 (Hadrianus-kor, évre nem keltezhető); CIL III 12605=IDR 585 (138); IDR II 586 (138).

[59] Daciában a sírkövek vizsgálata alapján a katonai kőfaragók tevékenységét sem tartja bizonyítottnak: Crînguș 2005, 169. Ez azonban a *legió*k esetében valószínűtlen feltételezés, különösen a korai időkre nézve.

[60] CIL III 953=IDR III.4, 230=ILD 431 (Olthévíz, Hoghiz). Vö. Piso 2000a, 222; Piso 2000b, 235; Matei-Popescu–Țentea 2016, 16; Țentea et al. 2021a, 11. – A táborra: Gudea 1997, *66–*67: Nr. 43; Țentea et al. 2021a, 10–16: Nr. 1; Țentea et al. 2021b, 299–301: Nr. 1.

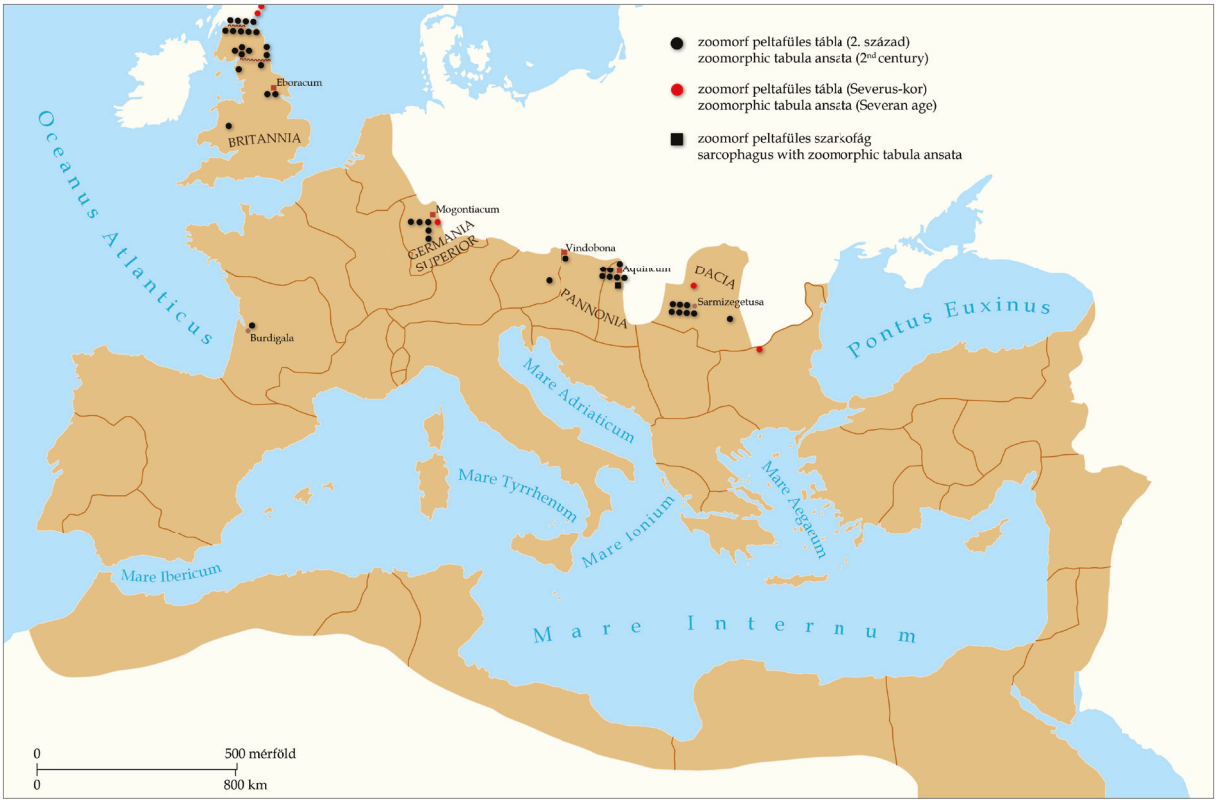
[61] IDR III.5/1, 476.

[62] Britannia vonatkozásában: Kolbeck 2018, 1–19, a kőfaragásra vonatkozóan: Kolbeck 2018, 11.

[63] Tocilescu 1894, 224.

[64] Oltean 2007, 184.

[65] Thompson 1968, 53–57.

***3. tábla** – a zoomorf tabula ansata-típus elterjedése a Római Birodalomban / **Table 3** – geographic distribution of the zoomorphic tabula ansata in the Roman Empire*
(Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

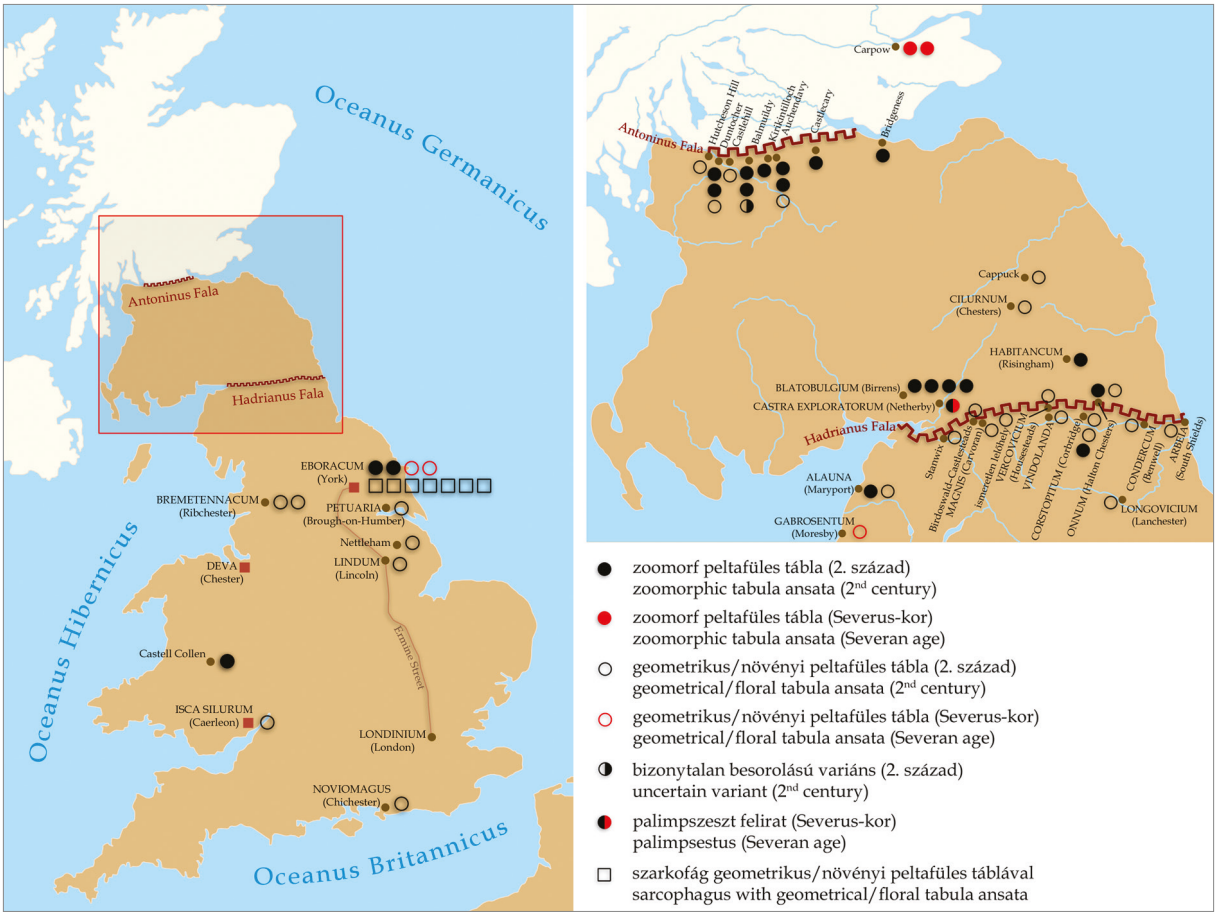
hető le, eltekintve egy-egy szórványos előfordulástól a birodalom belső területein. Kissé kakukktojás-szerűen csatlakozik az említett északi határtartományok katonai műhelyei mellé Sarmizegetusa városának kőfaragótevékenysége (***3. tábla***).

4. A zoomorf *tabula ansata* térben és időben

Britannia

A római vizuális kommunikációban a különböző *tabula ansata*-formák a közhírré teendő, vagyis közérdekű feliratok méltó és figyelemfelkeltő keretezésére szolgáltak.[66] Emiatt a kőfaragóművészet a füles táblákat – a szarkofágtemetkezések szokásának nagyobb arányú elterjedéséig – elsősorban a hadsereg építési feliratai számára rezerválta. Nem véletlen, hogy Antoninus Pius korában a britanniai emlékanyag mennyiségileg és művészi kvalitás tekintetében is a többi provincia fölé nő (***4. tábla***): ez idő tájt ugyanis a mai Anglia és Skócia területén zajlottak a Birodalom legnagyobb léptékű erődítési és újraerődítési munkálatai. Antoninus falának eredetileg 60 darabosra (30 pár) becsült[67] *distance slab*-sorozatából eddig húsz felirat ismert,[68] ezek közül hatot faragtak ki zoomorf peltafüllel (***5. tábla***: ***1–2. kép***). Az állatfejes *ansá*k 142/143 táján már teljes ki-

[66] L. 6. j.
[67] Breeze–Ferris 2016, 23.
[68] Keppie 1979, 3–20; Keppie 1998, 72–90.

***4. tábla** – a peltafüles tabulák földrajzi megoszlása Britanniában / **Table 4** – geographic distribution of pelta-flanked tabulae in Britannia (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)*

forrottságukban jelentkeztek.[69] A *distance slab*-sorozatot szépen kiegészítik a Hadrianus-fal nyugati előretolt helyőrségeiből (Blatobulgium, Castra Exploratorum) ismert,[70] valamint a falnál zajló katonai építkezéseknek emléket állító táblák,[71] továbbá a hátország hivatalos (**5. *tábla***: **3. *kép***) vagy magánfeliratainak állatfejes peltafülei.[72]

Ugyanakkor, éppen a szóban forgó *distance slab*-sorozat bizonyítja, hogy Antoninus Pius uralkodása kezdetén rendületlenül tovább éltek a háromszög és trapezoidalakú fülek[73] – olykor *ansá*ban elhelyezett mellékfigurával[74] –, de a teljesen egyszerű, geometrikus amazonpajzsok (**5.**

[69] RIB 2139 (Bridgeness), RIB 2173 (ismeretlen lelőhely Auchendavy-től keletre), RIB 2185 (Kirkintilloch), RIB 2194 (Balmuildy), RIB 2203 (ismeretlen lelőhely, talán Duntocher), RIB 2204 (Duntocher). – A Balmuildy erődjének északi kapufeliratából megőrződött öt töredék (RIB 2192) alapján készített elvi rekonstrukció is zoomorf peltafülekkel készült: Keppie 1976, 100, Fig.1; CSIR GB I.4, 49: no. 135, Pl. 34; Keppie 1998, 95–96: no. 23. Vö. Kaschuba 1994, 7–8: Nr. 1. – A RIB 2180 (Shirva Farm, Auchendavy) kőtábla kopott peltafüle is talán állatfejben végződik, így: CSIR GB I.4, p. 43; Keppie 1998, 93.

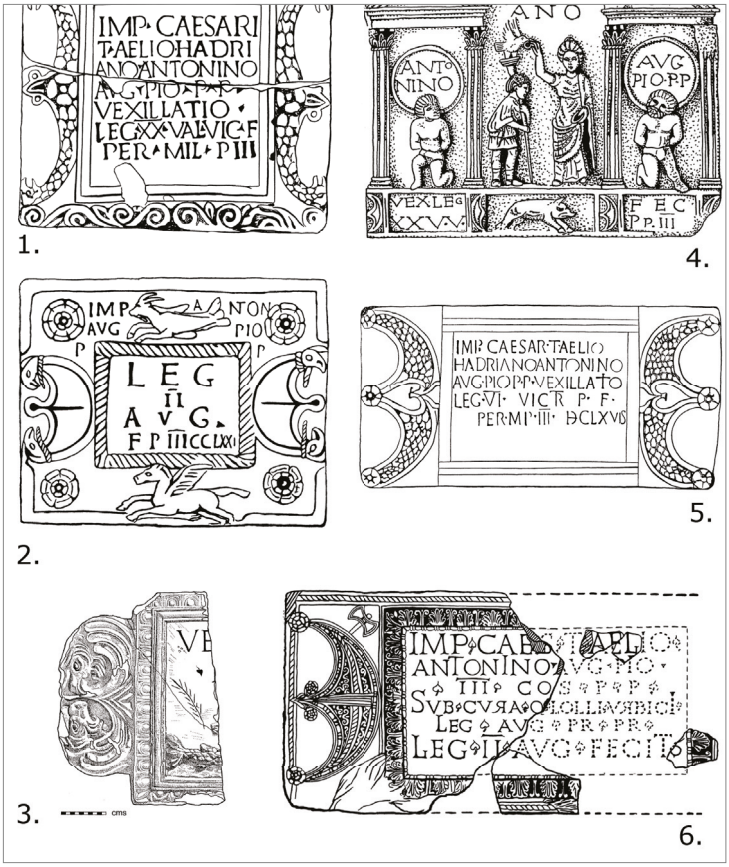
[70] Blatobulgium (Birrens): CSIR GB I.4, 13–14: nos 29–31, Pl. 11; RIB 3486. L. ehhez: Keppie 1994, 47–49, a rekonstrukcióra: 48: Fig. 9. Blatobulgiumból esetleg még két további töredék is ebbe a csoportba tartozhat: CSIR GB I.4, 14: no. 32, Pl. 11.32, illetve CSIR GB I.4, 15: no. 36, Pl. 13.36a–b. – Castra Exploratorum (Netherby): RIB 980 (palimpszeszt: a 219. évben újraszövegezték).

[71] RIB 1428 (Halton Chesters).

[72] RIB 832 (Maryport); RIB 680 (York); RIB 3115 (Castell Collen).

[73] RIB 2186 (Cawder House), RIB 2208 (Ferrydyke, Old Kilpatrick).

[74] RIB 2198 (Hutcheson Hill), RIB 2206 (Old Kilpatrick).

***5. tábla** – Antoninus Pius-kori peltafüles feliratok Britanniából (138–161) / **Table 4** –pelta-flanked inscriptions from Britannia, dated to the reign of Antoninus Pius (138–161): **1.** Auchendavy környéke / vicinity of Auchendavy (RIB 2173); **2.** Duntocher (RIB 2204); **3.** Castell Collen (RIB 3115); **4.** Hutcheson Hill (RIB 3507); **5.** Castlehill (RIB 2196); **6.** Corstopitum (RIB 1148)*

tábla*: *4. kép) is.[75] Ezek mellett időnként egészen fantasztikus, hibrid megoldásokat is alkalmaztak: geometrikus pajzsból növényi szarvba futó vagy madárnyakból virágfejbe átmenő (***5. tábla*: *5. kép***),[76] sőt, egy tisztán növényi ornamentikából felépülő fültípust (***5. tábla*: *6. kép***) is.[77]

Az Antoninus falánál 142/143 körül alkalmazott *tabula ansata*-típusok virtuóz kiforrottsága az organikus motívumok alapos beágyazottságára utal. Ez a magabiztos rutin a néhány évvel korábbi kőfaragványokról is visszaköszön. Az Antoninus Pius északi háborúját[78] előkészítő Q. Lollius Urbicus helytartónak[79] (c.139–142) a két jelentős hadiút, a *Vallum Aelium* által is védett kelet-nyugati irányú Stanegate és a mai Dél-Skóciába vezető egyik fő ütőér, a Deer Street kereszteződésében fekvő Corstopitum (Corbridge) erődjében folytatott építkezésein alkalmazott, tisztán növényi ihletésű peltafülek a *legio II Augusta* kőfaragóinak gyakorlottságáról tanúskodnak.[80] Mindeközben Hadrianus falánál a *legio VI Victrix* továbbra is a kora Hadrianus-korra jellemző, egyszerű vonalvezetésű peltafüleket gyártotta, valószínűleg jól átgondolt koncepció mentén haladva.[81]

A civil szféra legkorábbi peltafüles felirata, amely M. Ulpius Ianuarius *aedilis* nagylelkű építészeti adományának állít emléket a tartomány hátországában fekvő vicus Petuariensium (Brough-on-Humber) területén, ugyancsak Antoninus Pius korára keltezhető.[82] Ugyanakkor a kőtábla két

[75] RIB 2155 (Castlecary), RIB 3507 (Hutcheson Hill).

[76] RIB 2196 (Castlehill).

[77] RIB 2200, Pl. XIX (Braidfield-Duntocher).

[78] Breeze–Ferris 2016, 24–27.

[79] PIR² L 327; vö. PIR² L 324. Birley 2005, 136–140: Gov. 24.

[80] RIB 1147 (Corbridge) és RIB 1148 (Corbridge) a 139., illetve 140. évből. Corstopitumból zoomorf *tabula ansata* is dokumentált: CSIR GB I.1, 37: no. 95, Pl. 27.95.

[81] RIB 1460 (Chesters). Vö. Kaschuba 1994, 25–26: Nr. 11.

[82] RIB 707 (Brough-on-Humber). A felirat szűkebb datálása Antoninus Pius *consul*i címeinek számától függ. A felirat ezen a szakaszon hiányos, de szimmetrikus szövegelosztás esetén a II., III. vagy akár IIII. *consul*ság is szóba jöhet, így a kőtábla a 139. évre, a 140–144 vagy akár a 145–161 közötti időszakon belülre is keltezhető.

patkószerű elemből összeállított *ansá*ja inkább a kora Hadrianus-kori repertoár hangulatát idézi, az Antoninus Pius-kori katonai műhelyek formavilágától távolabb áll.

Az Antoninus Pius-kor organikus peltafültípusai jól szemléltetik azt a hatalmas utat, amelyet a motívum a kora Hadrianus-kori geometrikus kezdetek óta megtett. Az azonban nem követhető nyomon, hogy ez miképpen történt, mert éppen az e tekintetben legizgalmasabb mintegy másfél évtizedből hiányoznak a biztosan keltezhető leletek, és nemcsak Britanniából, hanem az északi határvidék más tartományaiból is. A zoomorfizáció kialakulásával kapcsolatos egyik forgatókönyv az lehet, amelyben a korábbi kutatás is hitt: eszerint a kora Hadrianus-korban átvett motívum Britanniában önálló életre kelt, a katonai kőfaragóműhelyek kialakították saját variációikat, amelyeket aztán a britanniai és germaniai katonaság gyakori interakciói révén visszafecskendeztek a kontinensre. Ebben az esetben a zoomorf típus viszonylag gyorsan végigfutott az északi határvidék mentén, és ahol fogadókészségre talált, ott megvetette a lábát. Alkalmazása a Hadrianus-kor végén már Dacia Inferior területén is magától értetődő volt. A másik elképzelhető forgatókönyv szerint Germania Superior, azon belül Mogontiacum maradhatott továbbra is a motívum fejlődésének központja, onnan sugároztak ki az innovatív megoldások akár több hullámban is Britannia és a dunai provinciák irányába. Mindkét szcenárió esetén komoly közvetítőszerep hárulhatott a felső-germaniai csapatokra, amelyek közül legkésőbb 126 táján a terjesztésben kulcsszereplőnek tartható *legio XXII Primigenia* és a feliratállításban hírhedten inaktív[83] *legio VIII Augusta* is megfordult Britanniában Hadrianus feltételezett, de a brit kutatás által egyöntetűen még el nem ismert háborújában.[84]

Az a korábban népszerű tézis, miszerint a Q. Lollius Urbicus által Britanniában kényszersorozott, és a 2. század folyamán kizárólag az Odenwaldlimes mentén állomásoztatott *numeri Brittonum* közvetítőszerepet játszottak volna a zoomorf peltafül terjesztésében, jó ideje megbukott.[85] Az Odenwaldlimes menti tornyok és erődök kőperiódusában régészetileg nem igazolható a korábban feltételezett „britanniai építészeti stílus", és az erről a határszakaszról származó zoomorf peltafülek legközelebbi párhuzamai is a mainzi lelőhelyű példányokban ismerhetők fel. Ennek magyarázata lehet, hogy a kis létszámú *numerus*ok nem rendelkeztek önálló kőfaragóműhellyel, ilyen irányú igényeiket a *legio XXII Primigenia* elégítette ki. Ráadásul a zoomorf *tabula ansatá*k alkalmazása sem köthető kizárólag a *Brittones numerus*aihoz: ilyen kivitelű kőtáblák az Obernburgban állomásozó *cohors IIII Aquitanorum equitata c. R.*,[86] és az oberscheidentali *cohors I Sequanorum et Rauracorum equitata*[87] számára is készültek. Mindeközben a *numerus Brittonum Elantiensium* számára küldött feliratos táblákon is variálódtak a különféle *ansa*típusok, ahogyan azt a trienzi kiserőd 145–161 közé keltezhető, trapézfüllel keretezett építési felirata is jól szemlélteti.[88] A zoomorf peltafüles építési táblák Odenwaldlimes menti felülreprezentáltsága a többi felső-germaniai határszakasszal szemben nem a *numeri Brittonum* jelenlétével, hanem az adott

[83] Oldenstein-Pferdehirt 1984, 397

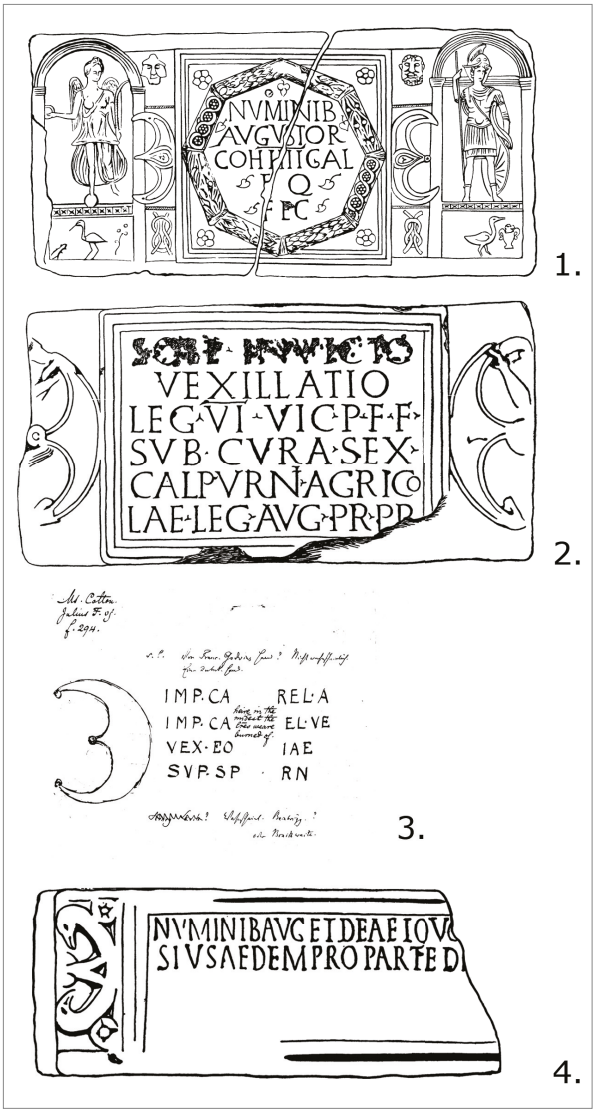
[84] Perring 2017, 59–60.

[85] L. 12. j.

[86] AÉ 1923, 30=CSIR D II.13, 126: Nr. 201.

[87] Hock 1922, 27: Abb. 4.

[88] CIL XIII 6498=Esp. Rec. Germ. 150–151: № 229. Vö. Kaschuba 1994, 70–71: Nr. 33.

***6. tábla** – britanniai peltafüles feliratok Marcus és Verus társcsászársága idejéből (161–169) / **Table 6** – pelta-flanked inscriptions from Britannia, dated to the co-emperorship of Marcus and Verus (161–169): **1.** Risingham (RIB 1227); **2.** Corbridge (RIB 1137); **3.** Ribchester (RIB 589); **4.** York (RIB 656)*

határvonal Antoninus Pius-kori kőbeépítésével magyarázható, amely a korabeli katonai kőfaragás addigra általánosan elterjedt, sajátos képi megnyilvánulásait is magával hozta.

A zoomorf peltafül Britanniában mindvégig a katonai kőfaragóműhelyek jellegzetes motívuma maradt, különösen Antoninus és Hadrianus falánál, illetve az utóbbi előretolt helyőrségeiben (Birrens, Netherby), szerényebb mértékben azonban a hátország katonai táboraiban is alkalmazták. Érdekességként megemlíthető, hogy miközben mindhárom britanniai *legio* kőfaragóműhelyeinek repertoárjában igazolhatóan helyet kapott a zoomorf peltafüles *tabula ansata*, az mégis csak a *legio VI Victrix* állomáshelyén, Eboracumban terjedt el.[89] A másik két *legio*táborban (Isca Silurum, Deva), illetve a hozzájuk tartozó polgári település területéről a zoomorf *tabula ansata*-típus egyetlen előfordulása sem adatolt.

Britanniában a zoomorf típus használata Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásáig követhető nyomon. A zoomorf peltamotívum visszaszorulásának folyamatát szépen szemlélteti a Habitancum (Risingham) táborában állomásozó *cohors IV Gallorum equitata* NVMINIBVS AVGVSTORVM dedikációjával készült tábla (***6. tábla***: ***1. kép***) inkább Marcus Aurelius és Lucius Verus, semmint Marcus Aurelius és Commodus társuralkodásának időszakából.[90] A mozgalmas, teljes helykitöltésre törekvő szobrászati kompozíció még Antoninus Pius korszakát idézi, a geometrikus peltafül szarvai azonban már hegyben, illetve csőrben zárulnak, a madárfej kialakítására e szűkűlő kontúron belül maradt csak lehetőség.[91] A *legio VI Victrix* egyik *vexillatió*ja Sex. Calpurnius Agricola[92] helytartósága alatt (a 162–168 közötti időszakban) állított egy feliratot SOLI INVICTO ajánlással Corstopitumban (***6. tábla***: ***2. kép***).[93] A kőtábla szélei letörtek, ennek ellenére a pajzstartó figurák

[89] RIB 656 (építési felirat), RIB 680 (sírkő).

[90] RIB 1227 (Risingham). Vö. Jarrett 1994, 60: no. 29; Holder 1997, 18: no. 13; Breeze–Dobson 2000, 263; Biggins et al. 2014, 48.

[91] A kőtábláról közölt rajzok mellőzik a madárfejet, helyesen l. Thompson 1968, 55 és Pl. XXXb.

[92] PIR² C 249. Birley 2005, 155–157: Gov. 30.

[93] RIB 1137 (Corbridge). Vö. RIB 832.

karjai és a griff-fej alja a szakállal még valamennyire felismerhető. Nagyjából ugyanebből az időszakból (161–180) származik a *legio XX Valeria Victrix* egyik termékének töredéke Cappuckból.[94] A füles tábla érdekessége, hogy a pelta formájú *ansa* nem közvetlenül a feliratos mező keretéhez ízesül, hanem a kettő közé beszerkesztett, sajátos kialakítású katonai *signum*hoz. A pelta pajzsmezejét egy közös szárról kétfelé ágazó borostyánlevélpár tölti ki, a középnyúlvány és a szarvak azonban volutában záródnak. Az Antoninus Pius-kori kőfaragásra jellemző organikus képi világból még megőrződött néhány jellegzetes figura: a *legio* emblémaállata, a vadkan, az amazonpajzson ücsörgő madár, a semmiben álló virág.

A hátországban, ahol a zoomorf változat sohasem örvendett a határvidékihez hasonló népszerűségnek, a geometrikus variánsok felülkerekedése még jobban tapintható. Bremetennacum (Ribchester) erődjében egy felső-germaniai lovas *vexillatio* Marcus Aurelius és Lucius Verus tiszteletére állított kőtáblájának[95] gombban záródó szarvú és középnyúlványú *ansá*ja már az utat is megmutatja, amely végső soron a teljesen sematikus peltafülek monopóliumához vezet majd (***6. tábla***: ***3. kép***).[96] A ribchesteri aktus arra is rávilágít, hogy Marcus Aurelius és Lucius Verus társcsászársága idején már a felső-germaniai katonaság sem igényelte az organikus peltatípusok használatát.

Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásánál későbbi datálási lehetőség mindössze egy eboracumi templomfelirat kapcsán merült fel a NVMINIB AVG formula *numinib(us) Aug(ustorum)* feloldási javaslata, azaz a több császárra történő hivatkozás miatt (***6. tábla***: ***4. kép***). A több *Augustus* említése folytán ugyanis nemcsak Marcus Aurelius és Lucius Verus, hanem Marcus Aurelius és Commodus, sőt Septimius Severus és Caracalla társuralkodási időszaka is szóba került lehetséges gyártási időszakként.[97] A NVMINIB AVG formula feloldási lehetőségei körül azonban heves vita bontakozott ki. Miután Britanniában ez a formula Antoninus Pius uralkodása idején már biztosan megjelent, J. Mann a *numinib(us) Aug(usti)* feloldás mellett érvelve arra hivatkozott, hogy egy császárnak több *numen*je is lehetett.[98] Ezzel szemben D. Fishwick a *numinib(us) Aug(ustorum)* feloldást pártolta azzal a magyarázattal, hogy *numen*je csak a már megistenült uralkodóknak lehetett, így az ajánlás valójában nem az élő császárnak, hanem megboldogult elődeinek szól.[99] Bárhogyan is van, annyi biztosan leszögezhető, hogy a formula legfeljebb *terminus post quem* datálóértékkel bír, amennyiben használata Britanniában Antoninus Pius idejétől dokumentált. Arra azonban nem alkalmas, hogy a szóban forgó kőemlék gyártási idejét kizárólag a társuralkodási időszakokra szűkítse le. Egyébként a keskeny, álló téglalap alakú fülkébe szorított zoomorf pelta, ha kivitelében nem is, de szemléletében a *legio IX Hispana* novariai katonája számára készített, fentebb már részletesen tárgyalt eboracumi sírkővel mutat szorosabb rokonságot.[100]

[94] RIB 2119.

[95] RIB 589 (Ribchester). Stephens (1987, 240) szerint a germaniai *vexillatio* inkább harcoló és nem építő alakulatként érkezett, kőtáblája szövege ebből fakadóan inkább lehet dedikáció, semmint építési felirat.

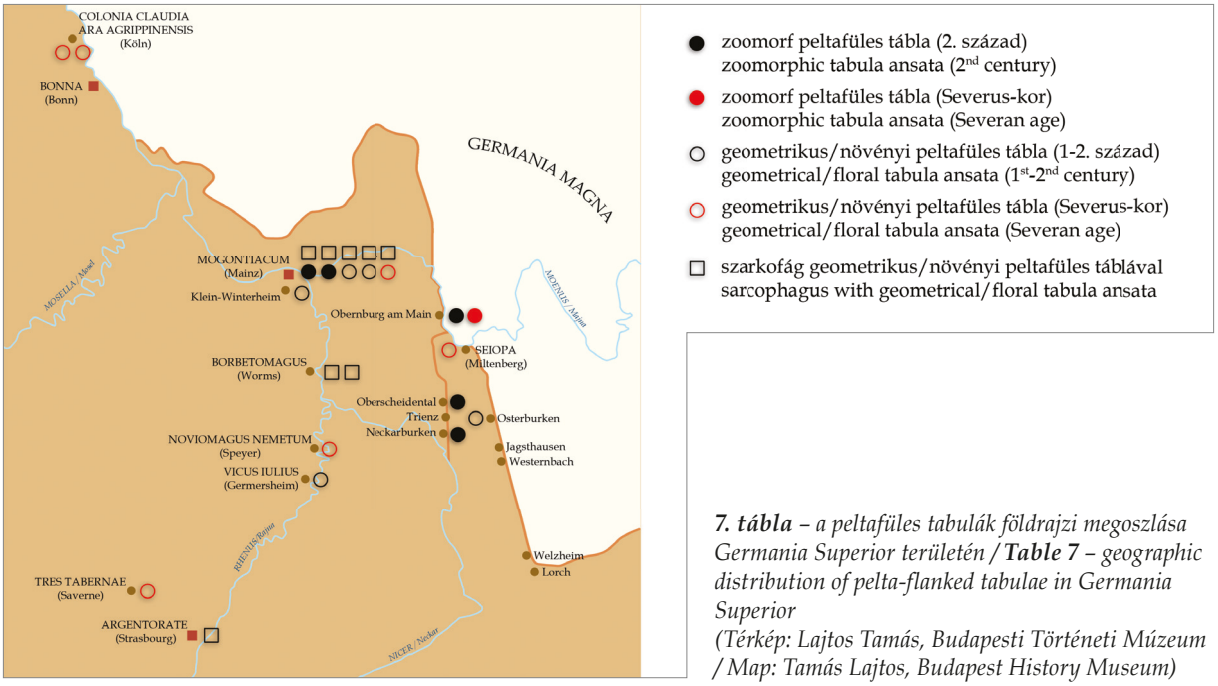
[96] Ugyanide kívánkozik a RIB 3180 (Nettleham) építési felirat is, amely egy Mars Rigonemetis és a *numina Augustorum* tiszteletére emelt *arcus*ról emlékezik meg.

[97] RIB 656=CSIR GB I.3, 1–2: no. 2. A datálási lehetőségekre: CSIR GB I.3, p. 2.

[98] Mann 1991, 173–177.

[99] Fishwick 1994, 127–131, 139, 141.

[100] L. RIB 680 (York). A RIB 656 kőemlék leírásakor Rinaldi Tufi (CSIR GB I.3, pp.1–2) a *protomé*kat lúdfejként határozta meg. A madarak hosszú, vékony nyaka és legömbölyített feje valóban kölcsönöz némi baromfias külsőt, de az enyhén kampós csőrök nem hagynak kétséget afelől, hogy az eredeti célkitűzés ragadozó madarak kifaragása volt.

***7. tábla** – a peltafüles tabulák földrajzi megoszlása Germania Superior területén / **Table 7** – geographic distribution of pelta-flanked tabulae in Germania Superior*
(Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

A szarkofágok[101] nagyobb arányú elterjedésétől kezdve Britanniában bonyolultabb peltafül-kompozíció már csak elszigetelt jelenségként bukkan fel (l. alább).

Germania Superior

A mogontiacumi kőfaragás feltételezett szerepéről már esett szó a pelta alakú *ansa* invenciója kapcsán. Logikusnak tűnhetne ugyanezen a helyszínen keresni a zoomorf típus gyökereit is, különösen abban az esetben, ha a későbbi britanniai fejlődést germaniai hatásnak tudjuk be. Azonban Britanniához hasonlóan Mogontiacumból is hiányzik még a késő Hadrianus-korba visszavezető láncszem. Az ismert mainzi lelőhelyű, egyértelműen zoomorf példányok egyike sem keltezhető ugyanis Antoninus Pius uralkodásánál korábbi időszakra (***7. tábla***).[102]

Mogontiacum mellett a Neckar-Odenwald *limes*szakaszon Neckarburken *numerus*- (Ostkastell)[103] és Oberscheidental *cohors*táborának[104] építési feliratai igazolják a zoomorf változat elterjedtségét Antoninus Pius uralkodási idején (***8. tábla***: ***1–2. kép***). A fa-föld szerkezetes táborok kőbe építését célzó program[105] keretében készült építési táblák azonban arról is vallanak, hogy a peltafül mellett alkalmazott „fecskefarkú" *ansa*típusok túlsúlyban maradtak..

[101] Britanniai peltafüles szarkofágok egyelőre csak Eboracumból ismertek: RIB 675; RIB 678; RIB 687; RIB 3202; CSIR GB I.3, 44: no. 67, Pl. 20.67; CSIR GB I.3, 44: no. 68, Pl. 20.68; CSIR GB I.3, 45: no. 69, Pl. 20.69.

[102] CSIR D II.7, 144–145: Nr. 224, Taf. 106,1: Frenz a 100–150 közötti időszakon belülre keltezte a felirattöredéket. Azonban az első sor kiegészítésére javasolt, plauzibilis IN HONOREM DOMVS DIVINAE formula Germania Superiorban Antoninus Pius uralkodása előtt nem volt használatban (Raepsaet-Charlier 1975, 241–242, vö. CIL XIII 7458), ezért a feliratos tábla keltezésének alsó határa a 138. évnél húzható meg. Az újonnan javasolt datálás: 138–161. CSIR D II.7, 145: Nr. 225, Taf. 106,2: a felirat fülének zoomorf szarva az Odenwaldlimes griff-ábrázolásaival szembeötlő hasonlóságot mutat, emiatt Frenz a 2. század derekára keltezte. Az Antoninus Pius-kori datálás ebben az esetben teljes mértékben elfogadható.

[103] CIL XIII 6490. Vö. Kaschuba 1994, 64: Nr. 29; Reuter 1999, 445: Nr. 17.

[104] Esp. Rec. Germ. 143: no. 216=CIL XIII 6500; Hock 1922, 27: Abb. 4.

[105] Kaschuba 1994, 64: 280. j.

A britanniai fejlődésmenethez hasonlóan Germania Superior katonai kőfaragásában is csak Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásáig mutatható ki a zoomorf peltafül használata. Az Obergermanisch-Raetische Limes-menti *castellum*ok közül az Obernburg a. M. („Nemaninga") táborának 162. évre keltezhető építési tábláján ábrázolt zoomorf *ansa* tekinthető a felső-germaniai katonai kőfaragás utolsó, ismert példányának (***8. tábla***: ***3. kép***).[106]

Antoninus Pius uralkodása végén kezdődött, majd Marcus Aurelius idején folytatódott és fejeződött be a Neckar-Odenwald *limes*szakasz szerepét átvevő, mintegy 30 kilométerrel keletebbre meghúzott Vorderer Limes kiépítése.[107] Az új határszakasz mentén azonban a zoomorf peltafül használata már azokban a táborokban sem dokumentált, amelyek eleve kőből épültek (Osterburken, Jagsthausen, Lorch-).[108] A geometrikus változatot is mindössze egyetlen, az osterburkeni *cohor*stábor *principiá*jában talált centuriális kő, a *legio XXII Primigenia* pontosan nem keltezhető terméke képviseli.[109]

8. tábla *– zoomorf tabula ansaták az Odenwaldlimes táboraiból /* ***Table 8*** *– zoomorphic tabulae ansata from the Odenwaldlimes camps:* ***1.*** *Elztal-Neckarburken (CIL XIII 6490) – © Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. Fotó / Photo: Ortolf Harl;* ***2.*** *Oberscheidental (CIL XIII 6500) – © Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. Fotó / Photo: Ortolf Harl;* ***3.*** *Obernburg am Main (CIL XIII 6498)*
Nem méretarányos / Not in scale

A Vorderer Limes keleti folytatásaként kiépülő Raetischer Limes[110] táboraiból és településeiről a peltafüles *tabula ansata* alkalmazása már egyáltalán nem ismert. A raetiai kőfaragásban előzmény nélküli *ansa*típus geometrikus változatai majd csak a szarkofágtemetkezések elterjedésével, germaniai hatásra[111] jelennek meg a helyi művészetben.[112]

[106] Esp. Rec. Germ. 194: no. 314=CSIR D II.13, 126: Nr. 201, Taf. 74,201.

[107] Sommer 2011, 160, 174; Wesch-Klein 2012, 117–118.

[108] Filtzinger 1986, 351–353, 433–434, 468–470.

[109] Összesen három centuriális kő bizonyítja a mogontiacumi *legio XXII Primigenia* építőcsapatainak részvételét Osterburken *cohor*stáborának kiépítésében: Wesch-Klein 1988, 709–711. A három kő közül egy peltafüllel, egy másik trapéz alakúval készült, a harmadik példány töredékessége miatt nem vizsgálható. Minthogy az osterburkeni *cohor*stábor eleve kőből épült (Filtzinger et al. 1986, 468–470), a kváderek felhasználására már akár az *ex nihilo* építkezés alkalmával sor kerülhetett, bár a bizonytalan lelőkörülmények miatt az építőkülönítmény későbbi közreműködése sem zárható ki. A mogontiacumi építőcsapatok részvételének fényében mindenesetre nem meglepő, hogy Pompeius Iuvenalis *centuriá*ja peltafüles építőkövet használt. A szóban forgó kváder szélei sérültek, a szarvvégződések kialakítása ezért nem vizsgálható, de a kőemléktípus jellegzetességei és analógiái alapján biztosra vehető a geometrikus lezárás. – A Vorderer Limes menti Miltenbergből ismert még egy votív szoborcsoport, amelynek talapzatán geometrikus-növényi kialakítású peltafülek keretezik a feliratos mezőt: CIL XIII 6597. Ez a kőemlék azonban már a Severus-kor terméke, a *limes*építkezéshez nem kapcsolódik.

[110] Sommer 2012, 139–142; Wesch-Klein 2012, 119.

[111] Nuber 1991, 102.

[112] Hoët-Van Cauwenberghe 2007, 56: 38. j.

A 2. század utolsó harmadától a motívum fejlődési irányát a komoly előzményekkel bíró Germania Superior régi *limes*vonalán belül is a geometrikus változat határozza meg. Ekkortól kezdve a fültípus szepulkrális emlékeken, elsősorban szarkofágokon tűnik fel,[113] építési feliratok tartozékaként már csak ritkán alkalmazott motívum.[114]

***9. tábla** – peltafüles táblák Pannonia Superior területéről / **Table 9** – pelta-flanked tablets from Pannonia Superior: **1.** Vindobona (Lupa 4791) – © Wien Museum. Fotó / Photo: Birgit und Peter Kainz; **2.** Vindobona (Lupa 5918) – © Kunsthistorisches Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl; **3.** Odiavum (AÉ 2010, 1243) – © Kuny Domokos Megyei Múzeum / Kuny Domokos County Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl; **4.** ismeretlen lelőhely / site unknown (Lupa 5680) – © Kuny Domokos Megyei Múzeum / Kuny Domokos County Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl*
Nem méretarányos / Not in scale

Pannonia

Ahogyan arról már történt említés, az egyik legkorábbi peltafüles építőkő a vindobonai *legio*táborból ismert (***9. tábla**: **1. kép***). Vindobonában a peltafül 2. századi tovább élését, egyben a zoomorf típus ismeretét és használatát egy a késő római korban a polgárvárostól délre létesített temetőben másodlagosan felhasznált építési tábla töredékei bizonyítják (***9. tábla**: **2. kép***).[115] A 19. századi osztrák kutatás a táblatöredékek és az ugyancsak építőanyagként újrahasznosított Kyknos-relief rendeltetését különféleképpen értelmezte,[116] Zingerle végül egy síremlék tartozékaként határozta meg.[117] A mai kutatás az építési tábla- és relieftöredékeket már inkább egy városon kívül működő, középső császárkori szentély újrahasznosított elemeinek tartja.[118] Ahogyan azt

[113] Szarkofágok: CIL XIII 6811=CSIR D II.6, 129–130: Nr. 95, Taf. 62; (Mainz); CIL XIII 6956=CSIR D II.5, 270: Nr. 166, Taf. 115 (Mainz); CIL XIII 7032= CSIR D II.6, 130–131: Nr. 96, Taf. 63 (Mainz); CIL XIII 7076= CSIR D II.6, 131: Nr. 97, Taf. 63 (Mainz); CIL XIII 11882= CSIR D II.6, 129: Nr. 94, Taf. 62 (Mainz); CIL XIII 6251=CSIR D II.10, 112–113: Nr. 67, Taf. 69 (Worms); CIL XIII 11709a=CSIR D II.10, 113: Nr. 68, Taf. 70 (Worms); CIL XIII 11633= Esp. Rec. VII. 158–159: № 5518 (Strasbourg). Sírépítmény blokkja: Lupa 26763 (Speyer); Lupa 27840 (Saverne). – A szepulkrális alkalmazási kör kapcsán érdemelnek említést a szomszédos Germania Inferior portrémedaillonos síroltárai, ahol az elhunyt *imago clipeata*-szerű ábrázolása alatt a büsztszobrászatban Hadrianus-kora óta alkalmazott peltafüles tábla is helyet kapott. A Severus-kori síroltártípusra: Noelke 1996, 83–85, 99: Nr. 7, Taf. 23.2,4 (=AÉ 1927, 67), uo. 99: Nr. 10, Taf. 24.1 (AÉ 1974, 450). Az ábrázolt személyek neve az oltártörzsön futó sírfeliratban szerepel, a peltafüles táblácskákra ennek megfelelően más tartalmú felírás kerülhetett. Masclinia Aquina tábláján vésett feliratnak nincs nyoma, az eredeti, feltehetően festett szöveg nem rekonstruálható. Az Aurelia Gaiana táblácskáján futó rövid, görög nyelvű moralizálás alapján sejthető e táblácskák rendeltetése. Germania Superior egy sírsztéléjén a táblácska ugyancsak az elhunyt mellképe alatt kapott helyet: CIL XIII 5388 (Besançon). Ebben az esetben azonban a peltafüles táblán a sírfelirat (részlete) állt.

[114] Dativius Victor-*arcus*: CSIR D II.3, 78–83: Nr. 94, Taf. 125–128 (Mainz); CIL XIII 6095=CIB 105 (Germersheim). Az utóbbinál alkalmazott, erősen stilizált *ansa*t Britanniában Antoninus Pius uralkodásától (RIB 707, Brough-on-Humber) a 3. századig (RIB 648, York) használták.

[115] CSIR Ö I.1 24: Nr. 26, Taf. XXVI.

[116] Zingerle 1922-1924, 229–230.

[117] Zingerle 1922-1924, 250. Ugyancsak a szepulkrális körhöz sorolta: Polaschek 1944, 113 (sírépítmény vagy szarkofág); CSIR Ö I.1 p. 24.: Polaschek alapján ugyanúgy. Nagy 1928, 68: Nr. 1. (sírépítmény); Koch–Sichtermann 1982, 323 (talán szarkofágtöredékek).

[118] Mosser et al. 2011, 213–214.

már Nagy Lajos is megjegyezte,[119] a vindobonai töredékek stilisztikailag a felső-germaniai építési táblasorozathoz állnak közel. Különösen az obernburgi griffekhez hasonló naturalisztikus megfogalmazás és kidolgozottság szembeötlő, ugyanakkor a vindobonai pelta egymásnak hátat fordító kacsa- vagy inkább hattyúfejekben végződő középnyúlványa már Aquincum felé mutat. A kőemlék datálására Zingerle még a 3. század elejét javasolta,[120] az osztrák kutatás azonban viszonylag gyorsan korrigált, és a keltezést a 2. századra tolta vissza.[121]

Felső-Pannoniából a zoomorf variánsok több előfordulása nem ismert (***10. tábla***).[122] A *legio XIIII Gemina*, amely már a 2. század elején is használta, a jelek szerint nem honosította meg az új típusú *ansá*t Carnuntumban sem ideiglenes tartózkodási ideje alatt (97–101), sem a későbbiekben (114/118-tól kezdve), állandó helyőrségi csapatként.[123] Carnuntumban és *territorium*án még a szarkofágtemetkezés elterjedése sem nyitott utat a peltaformájú *ansa* alkalmazásának.[124]

Brigetióban több téglabélyegtípus és egy kváderkő bizonyítja a *legio XIIII Gemina* egy építőkülönítményének részvételét a *legio*tábor építésében.[125] A jelek szerint azonban a pelta alakú *tabula*-fülnek sem ekkor, sem a későbbiek során nem sikerült erős gyökeret eresztenie a brigetiói kőfaragásban. A peltafülek látszólagos hiányának magyarázata lehet, hogy Brigetióból alig ismertek katonasághoz köthető építési feliratok,[126] amelyeken a különböző *tabula ansata*-típusok a legnagyobb valószínűséggel bukkanhatnának fel. Ugyanakkor figyelmeztető jel, hogy a peltafülek a helyi kőfaragásban a szarkofágtemetkezés elterjedését követően sem játszottak jelentős szerepet,[127] bár a sírládák megjelenése

[119] Nagy 1928, 82.

[120] Zingerle 1922-1924, 250.

[121] Polaschek 1944, 111, 113; CSIR Ö I.1. p. 24.

[122] Ausztriában a grazi Universalmuseum Joanneum őriz még egy érdekes, vésett szöveget nem tartalmazó márványtáblát (Lupa 8362), amelyen a *tabula ansá*it griff-fejes pelták alkotják. L. Zingerle 1922-1924, 243–244. A kőtábla érdekessége, hogy a szöveges mező keretéhez kapcsolódó zoomorf peltafülek más-más variánst képviselnek. A *tabula* bal oldalán naturalisztikusan kifaragott griff-*protomé*k láthatók, amelyeket csak a középnyúlvány kapcsol össze, a nem létező pajzstestet pedig egyetlen rozetta helyettesíti. A jobb oldali példány ezzel szemben konzekvensen őrzi geometrikus pajzsszerűségét, közepén a rozettával. Zoomorf voltát csak a szarvak végződése tárja fel. A kőtábla márvány alapanyaga és ismeretlen lelőhelye több kérdést is felvet. A kőemléket a grazi őrzési hely alapján feltételezett karintiai, esetleges szlovéniai proveniencia az ottani márványbányákhoz kapcsolhatná, és ily módon – bizonyos mértékű helybeni kőfaragótevékenységet feltételezve – valamelyik bányaműhely árumintájának lehetne tekinteni. Ez megmagyarázná a két peltafül – a Felső-Germaniára és Felső-Pannoniára jellemző naturalisztikus, illetve az Alsó-Pannoniában kedvelt geometrikus testű-zoomorf szarvú változat – nyilvánvaló különbözőségét. Ugyanakkor a zoomorf peltafülekkel ellátott feliratok szorosan a hadsereghez vagy legalábbis katonai környezethez kapcsolódnak. Eddigi tudásunk alapján készítésük a határvidéken, helyi alapanyag felhasználásával történt. Vö. Keppie 1998, 59. Egy hátországban működő műhely a hadsereg igényeinek kielégítésére az eddigi ismeretek fényében meglepőnek tűnhet, különösen annak figyelembevételével, hogy márvány alapanyagú építési tábla zoomorf peltafüllel egyetlen szóba jöhető felhasználási helyről (Germania Superior, Pannonia Superior) sem ismert, Noricumot is beleértve. Márvány alapanyag felhasználásával készült zoomorf *tabula ansatá*k csak Sarmizegetusára jellemzők, ám azok helyi, bukovai alapanyagból és alapvetően nem a hadsereg megrendelésére készültek.

[123] Mosser 2005, 135–136.

[124] Beszédes 2020, 40.

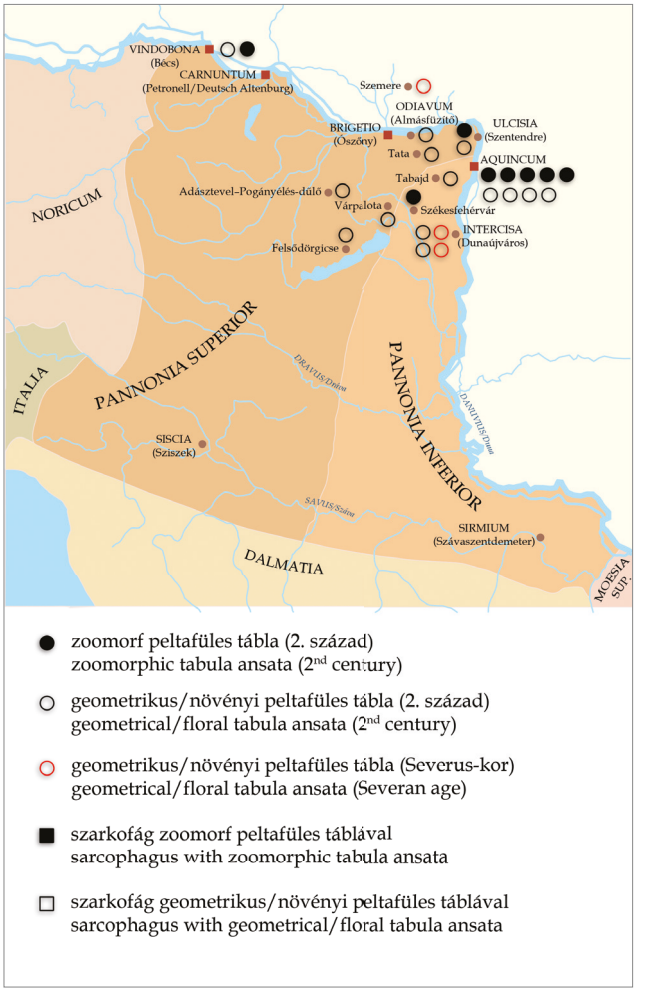
[125] A téglabélyegekre: Mosser 2014, 208; Dobosi–Borhy 2022, 140–141. A trapéz alakú *ansá*val ellátott építőkő-felirat: RIU 505.

[126] RIU 498. Idesorolható még: Borhy 2006, 171: Kat. 247. Mindkét tábla rendkívül hiányos, előbbi elveszett.

[127] Mindössze három peltafüllel kifaragott szarkofág ismert Brigetióból: Borhy 2006, 52: Kat. 21(=RIU 602); Borhy 2006, 56: Kat. 24; Kovács–Prohászka 2008, 144–145: Nr. 4, 150: 2. kép. – Pannonia Superior belsejéből, Paloznak-Hampaszkút lelőhelyről ismert még egy szarkofág geometrikus peltafüllel: CSIR U VIII 98–99: Nr. 156, Taf. 26, 5.1–5.2. Fedéltípusa elsősorban Brigetióban kedvelt: RIU 590=Nagy 2007, 87–88: Nr. 91; Borhy 2006, 35–36: Kat. 10; 36–37: Kat. 11; 105: Kat. 81; Harl–Lőrincz 2002, 37–38: Nr. 40; RIU 529 (Abb. CLVIII); RIU 545 (Abb. CLXVI); RIU 707 (Abb. L); RIU 712 (Abb. LIV). Ugyanez a típus Aquincumban is

több tartomány kőfaragásában meghonosította a pelta alakú *ansa* geometrikus variánsait a korábbi előzmények szerénysége vagy teljes hiánya ellenére is.[128] Ugyanakkor a környékről ismert néhány peltafüles felirat, amelyek eredete talán brigetiói műhelyre vezethető vissza.

Odiavum táborából, Brigetio keleti szárnyerődjéből származik az az építési felirat,[129] amelyet az *ala III Augusta Thracum sagittaria c. R.*[130] állított Antoninus Pius tiszteletére a 150–156 közötti időszakban, alighanem a fa-föld szerkezetes tábor kőbe történő átépítése alkalmából (***9. tábla***: ***3. kép***). A tábla jobb oldalán csak a pelta alakú *ansa* felső része őrződött meg egy fölötte lebegő, meztelen, szárnyas alakkal. A pelta megmaradt szarva a szokásostól eltérő módon nem gömbben vagy volutában, hanem konkáv sokszögben végződik, amelyet akár stilizált madár vagy griff-fejként is lehet értelmezni. A konkáv szarvvégződések a kőtábla kifestésekor nyerhették el végleges, zoomorf karakterüket. A peltafül igazi érdekessége azonban az, hogy kifordítva – szarvával és egyenesen levágott végű középnyúlványával – csatlakozik a feliratos mező keretéhez. Ez a megoldás a nyugati tartományokra nem jellemző, Dacia Superior (Apulensis) területén viszont szinte szabállyá vált. Amennyiben az *ala III Augusta Thracum* nem rendelkezett saját kőfaragóműhellyel, úgy a szóban forgó tábla a közeli Brigetióban készülhetett.

10. tábla *– a peltafüles tabulák földrajzi megoszlása Pannonia Superior és Pannonia Inferior területén (szarkofágok nélkül) /* ***Table 10*** *– geographic distribution of pelta-flanked tabulae in Pannonia Superior and Pannonia Inferior (without sarcophagi) (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)*

A Kuny Domokos Megyei Múzeum őriz még egy közöletlen, vésett felirat nélküli kőtáblát is,[131] amelynek egyetlen megmaradt füle tisztán növényi motívumokból épül fel (***9.***

felbukkan: Pochmarski 2014, 418: Nr. 15. – Geometrikus peltát tartó Erós egy sírkert sarokelemein: CSIR U VIII 94: Nr. 141, Taf. 29,1.1 (Felsődörgicse). Vö. Erdélyi 1974, 197: Nr. 100–102. *Síraedicula* blokkja geometrikus peltafüllel: CSIR U VIII 91–92: Nr. 133, Taf. 27.4 (Adásztevel–Pogányélés-dűlő).

[128] L. 112. j.

[129] AÉ 2010, 1243. L. Kovács–Lőrincz 2010, 278–279: Nr. 1, Abb. 2.

[130] Lőrincz 2001, 25–26: Nr. 28.

[131] Lupa 5680.

tábla: ***4. kép***). Az Antoninus Pius-kori katonai kőfaragástól ez az *ansa*variáns sem idegen, ahogyan azt britanniai párhuzamok igazolják.[132] Az ismeretlen lelőhelyű kőtábla ugyancsak brigetiói gyártmány lehet.

A felső-pannoniai Carnuntum és valamelyest Brigetio esete is azt példázza, hogy egy motívum ismertsége magában véve nem elégséges, elterjedésének és népszerűségének zálogát a befogadó közeg jelenti. Pannóniában a zoomorf *tabula ansata*-típus ezt a befogadó közeget Aquincumban és annak vonzáskörzetében találta meg.

Aquincumban a legszebb zoomorf peltafül a Dea Syria és más istenségek számára dedikált kapuzat építési tábláját keretezi (***11. tábla***: ***1. kép***).[133] A feliratot a *canabae magister*einek neve évre pontosan keltezi, a *consul*nevek feltüntetésének elmaradása miatt azonban abszolút évszám egyelőre nem rendelhető hozzá. A domborműves mellékalakok a kőtáblát a *legio II Adiutrix* Viador utcai építési feliratával rokonítják,[134] szélesebb kitekintésben az odiavumi tábor fentebb említett kőtáblájával állítható párhuzamba. A feliratos mező felett kialakított, kisebb méretű, de azonos keretelésű táblákra szétosztott szöveg,[135] valamint a fantasztikusan hibrid peltamotívum a britanniai párhuzamok könnyed virtuozitását idézi, ugyanakkor csalhatatlanul aquincumivá teszi, hogy a letisztult formai kialakítású pajzstestnek csupán az alsó szarva végződik sasfejben. A felső szarv volutaként tekeredik, majd három sziromban zárul, miközben a középnyúlvány három hosszúkás levélben egyesül. A motívum erőteljes növényi jellegét tovább hangsúlyozza a pajzstest indaszerű ornamentikája. Ebben a kompozícióban pajzstartó figura nem kapott helyet.

11. tábla *– aszimmetrikus szarvkiképzésű zoomorf peltafülek Pannonia Inferior területén /* ***Table 11*** *– zoomorphic peltae with asymmetric ends from Pannonia Inferior:* ***1.*** *Aquincum (TitAq 359) – © Budapesti Történeti Múzeum / Budapest History Museum. Fotó / Photo: Komjáthy Péter;* ***2.*** *Aquincum (TitAq 792) – © Budapesti Történeti Múzeum / Budapest History Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl;* ***3.*** *Székesfehérvár (TitAq 1879) – © Ubi Erat Lupa. Fotó / Photo: Ortolf Harl Nem méretarányos / Not in scale*

[132] A legközelebb álló kompozíció: RIB 1147 (Corbridge, 139)

[133] TitAq 359.

[134] TitAq 3.

[135] RIB 3507 (Hutcheson Hill).

A Dea Syria-tábla a konvencionális Severus-kori szakirodalmi keltezéssel ellentétben[136] – amelynek a felirat tartalmi vonatkozásai és paleográfiai jegyei eleve ellentmondanak[137] – az Antoninus Pius-kori kőfaragás jellegzetes terméke.[138]

A Dea Syria-kapufelirat mellett két sírtáblasorozat érdemel további említést. Mindkét szériát a *tabula ansatá*t tartó Erós-figurák szerepeltetése teszi jellegzetessé, és a peltafülek eltérő szemléletű – aszimmetrikus szarvú és heraldikus elrendezésű – kompozíciója különböztet meg.[139] A szepulkrális művészetben a fülestáblák pajzsartó Erósai – a szarkofágok elterjedését megelőző időszakban – elsősorban a sírépítmények homlokzati oldalán elhelyezett feliratos blokkok szereplőiként tűnnek fel.[140] A két aquincumi sorozat darabjai is kivétel nélkül nagyobb méretű sírépítményekhez tartoztak.

12. tábla** – heraldikus szarvkiképzésű zoomorf peltafülek Aquincumból:* ***1. *T. Flavius Magnus centurio sírtáblája (TitAq 955) – © Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Ortolf Harl;* ***2.*** *[M. Annius - - -] centurio sírtáblája (TitAq 526) – © Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Ortolf Harl;* ***3.*** *ismeretlen személy sírtáblája (TitAq 853) – © Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Ortolf Harl / **Table 12** – zoomorphic peltae with heraldic ends from Aquincum:* ***1.*** *gravestone of centurio T. Flavius Magnus (TitAq 955) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl;* ***2.*** *gravestone of centurio [M. Annius - - -] (TitAq 526) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl;* ***3.*** *gravestone of an unknown person (TitAq 853) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl*
Nem méretarányos / Not in scale

Az első sorozat első példánya a *legio II Adiutrix* egy ismeretlen nevű *veteranus*ának állított emléket Aquincum valamelyik katonavárosi temetőjében.[141] A Lajos utcai, másodlagos lelőhelyű kőtábla jobb oldali *ansá*jának felső szarvát jobb kezével, középnyúlványát pedig baljával egy kontraposztban álló, szárnyas Erós tartja (***11. tábla***: ***2. kép***). A modernkori újrahasznosítást megelőzően a kőtábla

[136] Így legutóbb: TitAq I. p. 319.

[137] Vittinghoff (1971, 299–318) hozzászólása óta vitán felül áll, hogy az építési feliraton megörökített üzlet a *canabae* illetékességébe tartozik, függetlenül attól, hogy a kőlap a polgárvárostól keletre került elő, és függetlenül attól, hogy Szilágyi J. (1945, 456–457) ugyanott megtalálni vélte a táblához tartozó építményt is. A *canabae*-szervezet bizonyos területeken akár a tetrarchia koráig fennmaradhatott, Pannoniában azonban a Severus-kor elejére minden érintett településen megszűnt: Kovács 1996-1997, 60; Kovács 2000a, 39–56; Kovács 2001, 42–66. A felirat tartalmi vonatkozásai mellett a felirat paleográfiai ismérvei is az Antoninus Pius-kori keltezés mellett szólnak. E tekintetben különösen az NO és ON ligatúrák alkalmazása árulkodó, amelyek aquincumi, illetve Aquincum környéki feliratokon kizárólag a 2. század első felében tűnnek föl: RIU 1122, RIU 1499.

[138] Tartalmi és paleográfiai megfontolások alapján már ebbe az irányba korrigált: Fehér 2014, 16: 1. j.; Fehér 2015, 28. Az általa javasolt datálás a 2. század második fele, a *canabae*-szervezet megszűnése előtti időszak.

[139] Táblatartó Erósokra: Willer 2005, 42–45.

[140] Vö. Willer 2005, 42: 262. j.

[141] Szilágyi 1940, 4, 2. és 8. kép=TitAq 792=CSIR U IX 66–67: Nr. 53, Taf. 14.2. – A sírtábla az óbudai Lajos utcából, de nem régészeti kontextusból származik.

feliratos mezejének keretét, valamint az amazonpajzs felületét az íves oldal és a keret által bezárt sarkokban elhelyezett rozettákkal és a pajzstartó Erós alakjával egyetemben durván levésték. A csonkolt felület ellenére az anyagközlő, Szilágyi János még határozottan felismerni vélte az alsó szarv végződésének madárfejszerű kontúrját. Szilágyi a feliratos blokkot a Traianus-korra keltezte.[142] Az általa igen korainak tartott HÍC S(itus) EST formula alkalmazása a dunai provinciákban Hadrianus korára nagyjából valóban kikopott a használatból,[143] Pannonia Inferior területén azonban szórványos alkalmazásával a kutatás a későbbiekben is számol.[144] A Lajos utcai blokk készítési idejét az aquincumi feliratkorpusz a 2. század közepére vagy annál valamivel korábbi időpontra keltezi.[145]

A tartományközponttól északra fekvő Ulcisiából ismert a sorozat egy másik darabja, amely publikálatlanul veszett el, csak az *ansá*járól maradt fenn egy igen szűkszavú leírás.[146] A táblatöredéknek, amelyhez csonkult szövegrészlet is tartozott, csak a jobb oldali amazonpajzsa őrződött meg. Ennek felső szarva griff-fejben, az alsó gömbben zárult. Az *ansa* felső szarvát bal kezével, középnyúlványát jobbjával szárnyas Erós tartotta.

Aszimmetrikus szarvú peltafül gyanítható még egy székesfehérvári őrzési helyű, rossz állapotú felirattöredék jobb oldalán is.[147] Ebben az esetben a lépő, pajzstartó Erós – az ulcisiai példányhoz hasonlóan – ugyancsak jobb kezével tartja az amazonpajzs középnyúlványát, miközben baljával a kiszélesedő, felső szarvvégződés (griff-fej?) felé nyúl, mintha szárat markolna alatta. A töredékes feliratból kibetűzhető DOMO *ablativus originis* egy Aquincum *territorium*án kívül született, jó eséllyel külföldi (katonai?) személyre utal.[148] A feliratos blokk töredéke a legtöbb székesfehérvári lelőhelyű kőemlékhez hasonlóan Aquincumból vagy az attól délre húzódó *limes*szakaszról kerülhetett a középkori koronázóvárosba.[149]

Az aquincumi peltafüles sírtáblák második csoportja a fent bemutatott daraboktól független sorozatot képez (***12. tábla***: ***1–3. kép***).[150] Erre utal a zoomorf pelták szimmetrikus, heraldikus kompozíciója és a szárnyatlan pajzstartó Erósok[151] szerepeltetése,

[142] Szilágyi 1940, 4.

[143] Vö. Reuter 1999, 508: 758. j. – Szilágyi az „i longa" alkalmazását is a felirat korai ismérvének tartja, Aquincum esetében azonban a hosszú hangzó betűképi megfogalmazása szűkebb datálásra nem alkalmas. L. Fehér 2007, 411–412; Fehér 2014, 35: 97. j.

[144] A szakirodalomban a Hadrianus-kornál egyértelműen későbbre keltezett aquincumi és Aquincum környéki feliratok: TitAq 596, TitAq 627, CSIR U IX, 98–99: Nr. 174, Taf. 42. A szórványos tovább élés bizonyítéka lehet még az intercisai lelőhelyű RIU 1150=TitAq 2092 felirat is, amennyiben a 2. sorban szereplő HCS rövidítés HIC EST SITA feloldása helytálló. Így: TitAq V. p. 94.

[145] TitAq II. p. 231. Ezt veszi át Ch. Ertel is: CSIR U IX 66–67: Nr. 53.

[146] A kőemlék leírását adja: Nagy 1928, 69: 3. sz. és 89. Meghatározása szerint szarkofág előlapjának a töredéke, ám ez teljesen valószínűtlen. Hasonló félreértelmezést tesz szóvá Ch. Ertel a CSIR U IX 67: Nr. 54, Taf. 14.3 kapcsán.

[147] CIL III 3356=TitAq 1879=RIU 1511.

[148] Mócsy 1959, 256: Nr. 199.1.

[149] Vö. Mócsy 1959, 256; Alföldy 1997, 230–231; Alföldy 2004, 41: 13. j. – Székesfehérvár nem rendelkezik római kori városi előzménnyel, területén azonban az ókori területhasználat nyomokban kimutatható. A királyi bazilika alatt *villa*gazdaságot sejt: Szabó 2018, 17–31. További római kori előzményekre: Szabó 2018, 39–71.

[150] T. Flavius Magnus *centurio* síremléke (12. tábla: 1. kép): CIL III 14349[3]=ILS 9202=TitAq 955=CSIR U IX, 64–65: Nr. 48, Taf. 12.4=Kiss 1987, 38: Nr. 94, Taf. 61.5; [M. Annius - - -] *centurio* síremléke (12. tábla: 2. kép): TitAq 526=CSIR U IX, 65: Nr. 50, Taf. 13.2–3; ismeretlen személy síremléke (12. tábla: 3. kép): TitAq 853= CSIR U IX, 65: Nr. 49, Taf. 13.1=Kiss 1987, 43: Nr. 190, Taf. 70.3.

[151] A szárnyatlan, meztelen pajzstartó fiúk is Erósnak tekinthetők: Koch–Sichtermann 1982, 206; vö. Matijević 2009, 46: 14. j.

akik az első sorozat *putto*-szerű alakjaival szemben inkább serdülőkori testarányokat mutatnak. Szoros összetartozásuk mellett szól a profilált párkányzat és az architráv azonos kialakítása is. Az architrávot minden esetben három, rézsűsen egymásra boruló léctag (*fascia*) alkotja. Az erre helyezett, egyszerűen profilált párkányzat után a klasszikus sorrend szerint a fríz következne, ennek helyét azonban a domborműves-feliratos blokk foglalja el. Germaniai sírépítményeken a fríz felirattal történő helyettesítése már az 1. század első felében kimutatható, e szokás hellenisztikus előzményekre megy vissza.[152] Mindhárom kőemlék feliratos mezejét sima léckeret, azon belül *cyma*-keret alkotja. A kőemlékek *tabulá*jának zoomorf peltafülét szárny nélküli Erós tartja. A harmadik esetben a pajzstartó egykori jelenlétéről csak bal lábfeje törésvonal mellett megőrződött maradványa tanúskodik. Az első sorozat mellékalakjaival szemben, akik feladatukra összpontosítva a pelta felé fordulnak, és mindkét kezükkel a pajzs megzabolázásán munkálkodnak, a második sorozat Erós-alakjai szembefordulnak a nézővel, és az *ansá*t csak egy kézzel, szinte hanyagul tartják. A két vizsgálható Erós-alak lépő mozdulatot tesz.

A sírfeliratok közül tartalmilag kettő értékelhető, ezek mindegyike többszörösen áthelyezett *centurió*k számára állít emléket.[153] A [M. Annius - - -] *centurio* sírépítményéhez tartozó kőtábla eredeti szélessége 350–380 cm (~12–13 római láb) lehetett.[154] Magassága (75 cm) és vastagsága (23 cm) nagyjából megegyezik T. Flavius Magnus *centurio* feliratos blokkjának méreteivel (72, illetve 26 cm). A feliratot hordozó, egy kaptafára készült kőblokkok ép állapotukban a teljes sír*aedicula* szélességét is meghatározták. Erre utal a tény, hogy a kőlapok oldalsó, rövid síkját is reliefek díszítik, amelyek alatt a profilált homlokzati párkányzat és az architráv folytatása látható.

[152] CSIR U IX, 123, 165–166. – T. Flavius Magnus *centurio* feliratos blokkjával kapcsolatban felmerült korábban az az ötlet (Visy 1985, 633), hogy eredetileg az intercisai RIU 1107=TitAq 2090, RIU 1169=TitAq 2144 és RIU 1175=TitAq 2103 feliratos architrávok alapján elképzelt, keleti típusú sírkamrákhoz hasonló sírépítmény részét képezte volna. T. Flavius Magnus feliratos blokkja azonban – a többi hasonló aquincumi kőemlékkel együtt – jól beilleszthető a nyugati típusú sírépítmények alkotóelemeinek sorába. Az ilyen blokkok építészeti elhelyezésére rekonstrukciós javaslatot kínál Ch. Ertel: CSIR U IX, 124 Abb. 20. A korábbi elképzelésekkel szemben a tábla fülét tartó, szárnyas Erósok sem Kis-Ázsiából, hanem Róma hivatalos állami művészetéből kerültek át az északi tartományok magánsíremlékeire: Gabelmann 1977, 230–231; Spiess 1988, 275; Willer 2005, 43: 268. j.

[153] A *centurió*k csapattestek közötti mozgatásához: Birley 1963-1964, 21–33. Hasonló katonai pályafutás Pannoniából még két sírsztéléről (CIL III 13360 [Cibalae], TitAq 1883 [Savaria, vö. Tóth 2011, 182–183: Nr. 135] és egy Silvanus-oltárkőről (RIU 170 [Scarbantia]) ismert. Poetoviói születésű, külföldön elhunyt, többszörösen áthelyezett *centurió*kra: CIL II 4147, CIL III 6761, CIL XIII 1890.

[154] A nagyméretű síremlékek nem szokatlanok Aquincumban és környékén, vö. Alföldy 2011, 274–275. Germania Inferior területén 4 méternél is szélesebb sír*aediculá*kat feltételez: Willer 2005, 138–140: Kat-Nr. 71 (Jünkerath), 196: Kat-Nr. 196 (Nideggen). – Az aquincumi sírépítmények jelentőségét hangsúlyozza a szárnyatlan pajzstartó figurákkal jellemezhető sorozat költségmegjelölő formulája is. [M. Annius - - -] síremléke 8.000, T. Flavius Magnus lényegesen igényesebb kivitelezésű sírépítménye 15.500 *sestertius*ból épült meg. A harmadik feliratról a IIS rövidítés után letört az összeget tartalmazó szövegrész, ez e tekintetben nem vizsgálható. A sírépítmények költségvetése szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Domitianus zsoldemelését követően egy *legió*ban szolgáló *centurio* éves bevételének becsült összege Septimius Severus újabb intézkedéséig 18.000 *sestertius* lehetett (Speidel 1992, 102: Table. 5). Az aquincumi *centurió*k sírépítményének luxusköltségvetését szépen árnyalja egy eset a korabeli Panonnia Inferiorból. Vetus Salinában egy *benefactor* végrendeletileg 10.000 *sestertius*t irányzott elő (*taxatio*) templomépítésre és kultuszszobor készítésére (CIL III 10305=ILS 7126=RIU 1442). Az örökös, M. Ulpius [- - -] aquincumi lovag nagylelkűsége kifejezéseképpen végül 40.000 *sestertius*ra bővítette az adomány eredeti – szándékosan alultervezett – értékét (*adlargatio*). Ettől függetlenül a 10.000 *sestertius* hihető mértékű felajánlás lehetett egy (kevésbé fényűző) templom és a hozzátartozó kultuszszobor elkészítésére.

A [M. Annius - - -] *centurio* és az ismeretlen nevű személy feliratos blokkja alatt kifaragott párkányzat azonos artikulációja mellett a pajzsok és a griff-fejek ábrázolásmódja, utóbbiak cakkos sörénykiképzése együttesen olyan fokú rokonságot mutat, hogy okkal eredeztethetők nemcsak egyazon műhelyből, de akár ugyanattól a mesterkéztől is. T. Flavius Magnus feliratos blokkja ezzel szemben több ikonográfiai különbséget is mutat a másik két kőemlékhez képest. Miközben a két szorosabb rokonságban álló kőemléken az amazonpajzs íves oldala a feliratos mező léckeretébe ízesülve egészen a *cyma*-keretig nyomakodik előre,[155] addig Magnus kőblokkján az *ansa* gyámtaggal kapcsolódik a léckerethez. További eltérés, hogy az utóbbin szereplő Erós a pelta középnyúlványát tartja a felső szarv helyett. Magnus kőblokkja szobrászati stílusában és kivitelében is eltér a másik kettőtől, magasabb művészi színvonalat képvisel, más műhely termékének tartható. Eltérései talán időbeli különbségre is utalnak, de ez egyrészt nem bizonyítható, másrészt nem lehet jelentős.[156]

Az aquincumi anyagcsoport a Britanniában és Felső-Germaniában megismert képnek egy másik kivágatát adja. Míg Britanniában és Felső-Germaniában sok katonai építési felirat látott napvilágot, Aquincumban mindössze egyetlen polgári szférából származó kapufelirat ismert. A Dea Syria-tábla ugyanakkor szépen példázza, miként formált jogot az aquincumi katonaváros vezetése a hadsereg vizuális eszközeinek felhasználására. Nem példa nélküli az eset, hiszen Mogontiacumban az *aedes omnium deorum et dearum* is magánszemélyek költségén épült meg.[157]

A szepulkrális körben történő alkalmazás sem kifejezetten aquincumi jelenség, analóg eset Britanniából is ismert.[158] A *tabula ansata*-forma – fülkiképzéstől függetlenül – a különleges vagy legalábbis a köz érdeklődésére számot tartó információk kiemelését szolgáló keretként és a monumentalizálás eszközeként már a korábbi időszakokban is a sírhely jelentőségét hangsúlyozta. Az Antoninus Pius-kori „barokkos" korszellem magától értetődően hozta magával a zoomorf peltafülek felhasználását ebben a körben is. Hasonló sírépítmények számára geometrikus peltafülekkel díszített szöveges blokkok is

[155] Ugyanez a megoldás látható a Dea Syria-táblán is, csak finomabb kivitelben.

[156] Másodlagos lelőhelyről, Várpalotáról ismert még egy sírfelirat (RIU 1415=CSIR U VIII 89–90: Nr. 127, Taf. 23.2), amelynek csak a bal oldali peltafüle őrződött meg. Az *ansa* szarvvégződései letörtek, nem vizsgálhatók, Palágyi S. (CSIR U VIII p. 90) szerint eredetileg volutában végződhettek. A szarvcsonkokon az aquincumi második sorozatra jellemző cakkos griffsörény nem érzékelhető. A csonkulás miatt az sem állapítható meg, hogy szerepelt-e pajzstartó figura a kompozícióban, így a kőemlék teljes bizonyossággal nem sorolható a fent tárgyalt sorozatok egyikéhez sem. A felirat állítója, L. Barbius [- - -] a történeti Phrygia szülöttje volt, azaz Asia vagy Galatia tartományból került Pannoniába. Személyében az aquileiai gyökerű Barbius-kereskedőcsalád *libertus*át ismerte fel: Kovács–Ottományi 2017, 73: 16. j. Az elhunyt feltételezett társadalmi helyzete nem valószínűsíti sírkövén a katonasághoz kapcsolódó, zoomorf peltafül alkalmazását.

[157] A feliratot H. G. Frenz (CSIR D II.7, 144–145: Nr. 224, Taf. 106,1) a 2. század első felére keltezi. A Tiberius-kor óta létező (Fishwick 1991, 423) IN HONOREM DOMVS DIVINAE formula Germania Superior provinciában a 2. század közepét megelőző évtizedben, Antoninus Pius uralkodásától kezd nagyobb mértékben elterjedni. Mogontiacumban a *consul*nevek által keltezett feliratok közül a 170. évre (*Cethego et Claro consulibus*) tehető a legkorábbi előfordulás (CIL XIII 7270), Germania Superior teljes területét figyelembe véve pedig Antonius Aemilianus *centurio* (*legio XXII Primigenia*) Saalburgban napvilágot látott, Antoninus Pius uralkodási idejére keltezhető fogadalmi felirata (CIL XIII 7458) tekinthető a pillanatnyilag legkorábbi példánynak. Vö. Raepsaet-Charlier 1975, 241–242; Schmidt Heidenreich 2019, 41.

[158] RIB 680 (York).

készültek Aquincumban,[159] a jelek szerint konzekvensen pajzstartó Erósok nélkül.[160] Ezek mindegyikéről letört és elveszett a vonatkozó felirat, így társadalomtörténeti összevetésre nem alkalmasak. A feltehetően aquincumi provenienciájú, Tabajd–Pap-dűlő lelőhelyen napvilágot látott példányon[161] megőrződött szövegrészlet viszont egyértelműen egy aquincumi *duumvir*nek állít emléket. Ilyen kevés esetszámból messzemenő következtetés természetesen nem vonható le, mindenesetre nem elképzelhetlen, hogy a zoomorf *ansá*-kat katonatisztek, a geometrikus(-növényi) típusvariációkat pedig a civil társadalmi elit síremlékei számára tartották fenn.

Az aquincumi anyagcsoport egyes darabjai szűkebben nem keltezhetők, és objektív tényekkel egyelőre a két sorozat – az aszimmetrikus és heraldikus változat – időbeli viszonya sem tisztázható. Az aquincumi feliratkorpusz a kőemlékek tartalmi vonatkozásai és paleográfiai jegyei alapján az ismeretlen *veteranus* Lajos utcai sírtábláját tekinti a legkorábbi,[162] a heraldikus kompozíciókat pedig valamivel későbbi fejleménynek, utóbbiak lehetséges gyártási idejét egészen a Severus-korig kitolva.[163]

Az építészet- és művészettörténeti megközelítés azonban az egész anyagcsoportra vonatkozóan korábbi datálást sugall. Nagy Tibor mindazokat a zoomorf peltafüles aquincumi feliratokat, amelyeken a pajzsot meztelen Erós tartja, a 2. század első két harmadán belülre keltezte.[164] Stilisztikai alapú datálási javaslatának[165] a feliratok formai jegyei (betűkép, a ligatúrák szinte teljes hiánya,[166]) és tartalmi részei (*filiatio* és *tribus* feltűntetése, az „EX ~~H~~S+római szám" költségmegjelölő formula[167]) nem mondanak ellent.[168] Ch. Ertel a síremléktípus, illetve a fríz helyét elfoglaló felirat alapján T. Flavius Magnus sír*aediculá*jának építését kifejezetten a 2. század közepét megelőző időszakra datálta.[169]

A birodalmi tendenciák figyelembevételével annyi leszögezhető, hogy Aquincumban a zoomorf peltafülek faragása a 130-as években már biztosan megkezdődött, még ha jelenleg egyetlen kőemléket sem lehet megbízhatóan ehhez az évtizedhez kötni. Az min-

[159] CSIR U IX 67: Nr. 54, Taf. 14,3; Lupa 10756.

[160] Sírépítmények geometrikus peltafüles kőblokkjai táblatartó Erós-alakokkal a két Germania területéről: Willer 2005, 138–140: Kat-Nr. 71 (Jünkerath), p. 196: Kat-Nr. 196 (Nideggen), illetve p. 176: Kat-Nr. 153 (Lahr). Galliai példákra l. 40. j.

[161] TitAq 1766 (Tabajd).

[162] TitAq II. p. 231: 2. század közepe vagy korábban.

[163] T. Flavius Magnus síremléke: 2. század (TitAq II. p. 314); az ismeretlen síremléke: 2. század közepe–vége (TitAq II. p. 261); [M. Annius - - -] síremléke: 2. század utolsó harmada (TitAq II. p. 31).

[164] Nagy 1971, 118.

[165] A német kutatás kísérletet tett kronológiai természetű következtetések levonására a táblatartó Erósok stilisztikai jegyei, illetve testtartásuk alapján: Willer 2005, 44: 271. j. Az aquincumi kőemlékek között nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű, jól keltezhető vizsgálati anyag hasonló jellegű következtetések levonására. Az eddigiek alapján a német megfigyelések nem feltétlenül adaptálhatók.

[166] Vö. Fehér 2014, 16: a Hadrianus-kor végéig a kötésben lévő betűk aránya 2,71% (kevés felirat alapján).

[167] A költségmegjelölő formula Aquincumban és környékén jellemzően a 100–150 közötti időszakban állított feliratokon tűnik fel: a RIU S 221, CIL III 3558=TitAq 678, TitAq 805, TitAq 640 sírfeliratok mellett említést érdemel a CIL III 10305=RIU 1442 számú építési felirat (l. 154 j.). A formula szórványosan később is előfordul: TitAq 573 (3. század).

[168] T. Flavius Magnus sírépítményének felirata alapján (CIL III 14349^{3}=ILS 9202=TitAq 955) hasonló keltezést javasolt: Kuzsinszky 1900, 49; Nagy 1928, 89; Nagy 1946, 21; Szilágyi 1967, 72. Ezzel szemben a markomann háborúk utáni időszakra datálta: Barkóczi 1964, 316; Erdélyi 1974, 77, 174: 24. j.; Fitz 1980, 358 (innen: VPR II 934–935: Nr. 639).

[169] CSIR U IX, 123, 165–166.

denesetre kizárt, hogy a zoomorf *tabula ansata*-típus Pannonia Inferior megkerülésével jutott volna el a késő Hadrianus-kori Daciába. Az Aquincumban meghonosodó (vagy itt kifejlesztett?), csak egyik szarva helyén állatfejet hordozó *ansa*típus[170] és a helyi sajátságnak tekinthető, négy griff-fejes, heraldikus kompozíció közül az előbbi változat tűnik korábbinak, ez lehetett a Hadrianus-kori invenció helyi leképződése. A Dea Syria-felirat fantasztikus *ansá*ja viszont már arra a geometrikus motívumot mind több organikus elemmel felváltani igyekvő törekvésre is reflektál, amely a 139–140. évi corstopitumi építkezéseken érhető tetten.[171] Ugyanakkor a heraldikus kompozíció sem jelenhetett meg sokkal később, hiszen a T. Flavius Magnus sírkövén ábrázolt minimalista változat az Antoninus-fal néhány *distance slab*jéről is visszaköszön.[172] A két aquincumi variáció története tehát nagyjából párhuzamosan haladt.

A zoomorf peltafülek alkalmazásának megszűnési idejét Aquincumban és *territoriumá*n nem jelölik ki szűkebben datálható kőemlékek. Annyi bizonyos, hogy a Commodus által elrendelt, és a dunai *limes* Aquincum–Intercisa szakaszán 183/184–185 között kivitelezett *burgus*- és *praesidium*-építési program keretében kifaragott építési feliratsorozat tizenhárom ismert példánya[173] közül mindössze két esetben igazolható peltafül használata, ám ezek a méretükben erősen lecsökkentett, satnya kis pajzsocskák már egyáltalán nem hordoznak organikus jegyeket.[174] Úgy tűnik, hogy legkésőbb a 170-es évek folyamán Pannoniában is kihunyt a zoomorf *tabula ansata*-típus iránti igény, és a geometrikus variánsok váltak egyeduralkodóvá. A zoomorf peltafüles kőemlékek aquincumi gyártása ennek megfelelően legtágabban a 130–170/180 közötti évtizedekre keltezhető, a britanniai és felső-germaniai időrend alapján inkább 170 körüli megszűnési idővel.

Pannonia legkésőbbi peltafüles építési felirata az intercisai Diana Tifatina-templomból származik.[175] A 201/202-re keltezhető felirat *ansá*ja az amazonpajzs körvonalát már csak indaszerűen adja vissza, mezeje teljesen áttört, rajta keresztül a képmező háttere látszik. A fémművesség kőfaragásra gyakorolt hatását már Nagy Lajos is szóvá tette.[176] Ennek legszemléletesebb példája Elztal-Neckarburkenből származik, ahol a pelta szarvainak állatfejkontúrja még felismerhető, noha a kompozíció maga már inkább övcsatot ábrázol (***8. tábla***: ***1. kép***).[177]

[170] Az aszimmetrikus *ansa*variánsra Pannonia Inferior területén kívül mindössze két példa ismert: Esp. Rec. II. 195: № 1200 (Bordeaux), illetve csak rajzon megőrződve: Thompson 1968, 56, Pl. XXXIa (Corbridge). A RIB 2194 (Balmuildy) tábla peltáinak felső szarváról valószínűleg csak lekoptak az állatfejek.

[171] RIB 1147, RIB 1148.

[172] RIB 2185 (Kirkintilloch), RIB 2194 (Balmuildy), RIB 2203 és 2204 (Duntocher).

[173] A sorozatra összefoglalóan: Kovács–Prohászka 2003, 291–303; Kovács 2008, 125–138; Mráv 2015-2016, 35–56.

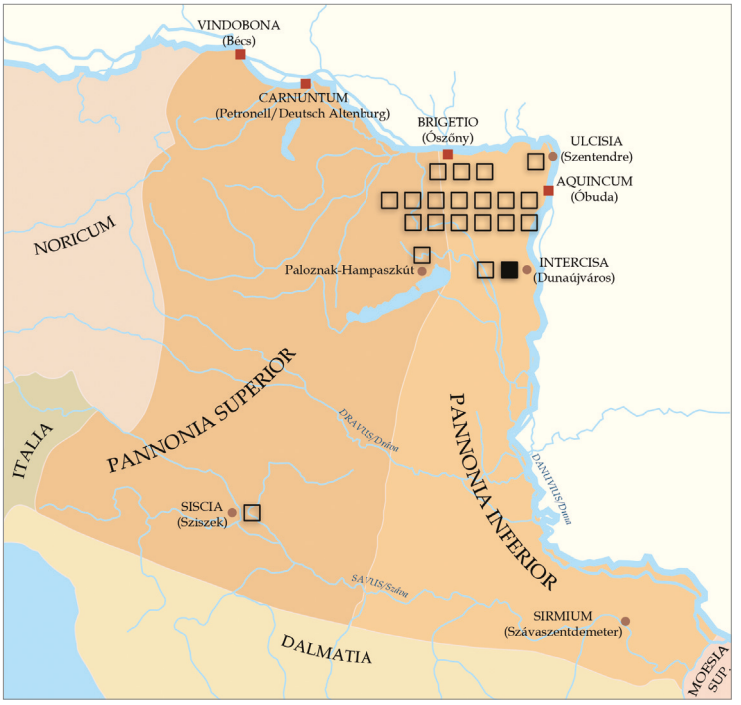
[174] TitAq 1993=RIU 1135 (Dunaújváros); TitAq 935=RIU S 239 (Rákospalota, középkori kontextusból).

[175] TitAq 1997=RIU 1059. – A legkésőbbi, nem szepulkrális rendeltetésű kőemlék, amelyen peltafüleket alkalmaztak, a felvidéki Szemeréről ismert. A 229. évben állított császárfelirat (RIU 745) valószínűsíthetően brigetiói gyártmány, amelynek *ansá*it a feliratos mező mindkét oldalán két-két volutába csavarodó szarvú, thrák pajzs összeillesztésével alakították ki. Ez a geometrikus változat Britanniától Pannoniáig jól ismert variáns (l. 114. j.), az aquincumi kőfaragásban azonban nem alkalmazott forma.

[176] Nagy 1928, 92–93.

[177] CIL XIII 6490. További példák Britanniából: RIB 678 (York), RIB 687 (York). – Thompson (1968, 57) a Castell Collen-i felirat (RIB 3115) *ansá*ja kapcsán hívta fel a figyelmet a toreutika ihlető hatására. A *legio II Augusta* szóban forgó termékének *ansá*i valóban inkább egy *lanx* fülkiképzésére emlékeztetnek.

A Diana Tifatina-templom építésekor a pelta formájú *ansá*k már egy új kőemlékcsoport, az Aquincumban a 2. század közepétől fokozatosan elterjedő[178] szarkofágok egyik csoportjának homlokzati oldalán éltek tovább (***13. tábla***). Amiként annak idején logikusnak tűnt a katonai építési feliratok grafikai elemeinek átültetése a katonatisztek síremlékeinek szöveges blokkjára, ugyanúgy magától értetődő lehetett a különböző *tabula ansata*-típusok átvezetése a szarkofágokra is, amelyek *domus aeterna*[179] értelemben ugyanolyan végső lakóhelyként szolgáltak az elhunytak számára, mint a sírépítmények. A zoomorf peltafüles *tabulá*k ideje azonban a szarkofágtemetkezések korára lejárt.

***13. tábla** – a peltafüles szarkofágok elterjedése Pannonia Superior és Pannonia Inferior területén / **Table 13** – geographic distribution of pelta-flanked sarcophagi in Pannonia Superior and Pannonia Inferior (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)*

Aquincumból jelenleg tizenhárom peltafüles kőláda ismert.[180] A kőládák előlapján alkalmazott peltamotívumok minden esetben geometrikusak, szarvaik voluta- vagy gömbvégződésűek. Az egykor népszerű, organikus változatok emlékét az esetenként a pajzsmezőbe és a felirat kerete és a pelta íve által közrezárt terekbe faragott akantuszlevelek, vagy a szarvak és a középnyúlvány közötti öblök rozetta-díszei őrizték meg. Ugyanakkor a növényi ornamentika alkalmazása vagy mellőzése nem utal időbeli sorrendiségre, így pusztán a peltamotívum művészi megformálása alapján az egyes szarkofágok kronológiai szétválasztása nem lehetséges.

Az aquincumi szarkofágok e csoportja a kevés feliratos példány alapján a 2. század vége és a katonacsászárok kora közé keltezhető,[181] de ez az intervallum mindkét irányba szélesedhet még. Egy intercisai lelőhelyű, szűkebben nem datálható gyermekszarkofág,[182]

[178] Nagy 1971, 129.

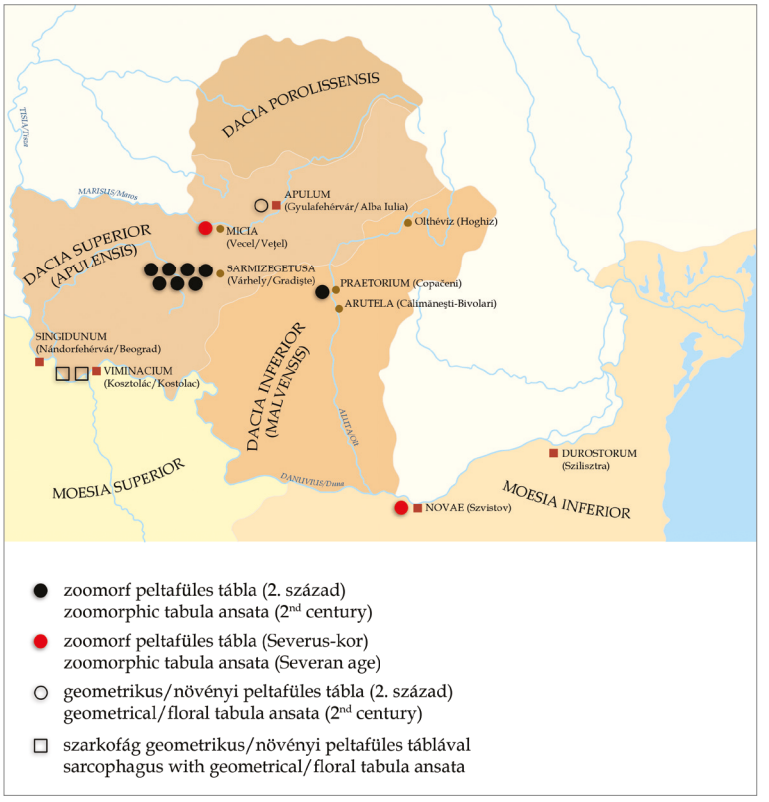
[179] Kajanto 1974, 59–69; Wallace-Hadrill 2008, 39–77.

[180] Pochmarski 2014, 415–416, 421–422: Nr. 54–61, 63–64. A Nr. 62. nem szarkofágelőlap, hanem *síraediculá*hoz tartozó feliratos blokk. További közöletlen szarkofágok az Aquincumi Múzeum gyűjteményéből: AM 94.10.13. (III. Benedek Elek utca – Aquincum-Katonaváros északi temetője); AM 86.11.14. (XIV. Ond vezér útja – a tulajdonos szóbeli közlése alapján Óbudáról származik); AM 2000.7.96 (III. Szentendrei út 101. – Aquincum-Polgárváros déli temetője).

[181] A feliratos példányok közül legkorábbinak tartható: TitAq 517[1]/799[3] (2. század vége). A legkésőbbi: TitAq 536 (katonacsászárok kora). Vö. Nagy 1971, 134.

[182] Lupa 26941.

amely aquincumi vagy legalábbis aquincumi ihletésű gyártmány lehet,[183] igazolja, hogy egy időben – vélhetően a megadott időintervallum korábbi szakaszában – a sírépítményekről ismert zoomorf *tabula ansatá*val is kísérleteztek a kőfaragók. Az egyetlen ismert példány eltörpülése a birodalom geometrikus peltadíszítésű szarkofágjainak nagy száma mellett viszont arra utal, hogy a kínálat e téren már Aquincum környékén sem találkozott komoly kereslettel.

***14. tábla** – a peltafüles feliratok elterjedése a daciai tartományok területén*
***Table 14** – geographic distribution of pelta-flanked inscriptions in the Dacian provinces (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)*

Dacia Superior

A Sarmizegetusa *colonia* területén zajló feltárássorozat 1973–1975. évi kampánya során az Aesculapius és Hygieia-templomkörzeten belül egy kőből épült pódium látott napvilágot, amelynek felületét számtalan márványszilánk borította. A kőfaragóműhelyként azonosított helyiség ismertetése kapcsán elhangzott, hogy a zoomorf *tabula ansatá*val készült kőtáblák gyártása Daciában csak Sarmizegetusára, az ott kifejlődött szobrászati iskolára jellemző (***14. tábla***).[184] Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az elmúlt 50 év kutatási eredményei sem árnyalták jobban a képet. Sarmizegetusa mellett még Micia területéről,[185] illetve a *limes Alutanus* mentén fekvő Praetorium táborából ismertek hasonló *tabulá*val készült építési táblák. Praetorium táborfeliratáról már esett szó, ez – egyéb alternatíva híján – feltételesen a sarmizegetusai műhelyek valamelyikéhez köthető. A *pagus Miciensis* közigazgatási hovatartozása még vitatott,[186] viszonylagos földrajzi közelsége miatt azonban erősen ki volt téve a Sarmizegetusából kisugárzó művészi hatásoknak,[187] így a zoomorf *tabula ansata* ottani felbukkanása nem meglepő fejlemény.

[183] A Filatorigáton talált kőláda (Pochmarski 2014, 421: Nr. 56) geometrikus peltafüleit idéző és Észak-Pannoniára jellemző fedőtípussal ellátott sisciai szarkofág azonban már a távolsági kereskedelem kérdését is komolyan felveti: Migotti 2013, 194-195: no. II.4.1.

[184] Alicu et al. 1976, 129–132, 140.

[185] IDR III.3, 47 (Vecel/Veţel).

[186] Piso 1995, 72–74.

[187] A miciai kőfaragásra l.: Ţeposu-Marinescu 1979, 155–163; Crîngu Balaci 2009, 737–738. A településre: Ciongradi 2007, 18–19.

A sarmizegetusai emlékcsoportot jelenleg hét zoomorf peltafüles táblatöredék alkotja,[188] egy településről ennél több példány egyetlen britanniai, germaniai vagy pannoniai lelőhelyről sem ismert. A széria egyik sajátsága, hogy minden darabja bukovai márványból készült. Hasonlóan nemes alapanyaggal csak a grazi Universalmuseumban őrzött, felemás peltafüles tábla rendelkezik.[189] A sarmizegetusai kőemlékek azonban nemcsak alapanyagukban, hanem fizikai kivitelükben is eltérnek a nyugati provinciák termékeitől. Ikonográfiai szempontból a tárgycsoport legjellegzetesebb vonása a feliratos mező keretéhez következetesen a középszárával és nem az íves oldalával illesztett pajzs. E szabály alól csak az *amphitheatrum* területén talált, monumentális felirattöredék[190] képez kivételt. A fordított amazonpajzs alkalmazására Dacián kívül ezidáig egyetlen építési felirat ismert a felső-pannoniai Odiavum táborából, amely feltételesen brigetiói gyártmánynak tartható (***9. tábla***: ***3. kép***).[191] A sarmizegetusai csoport másik jellegzetessége a sasfej alkalmazásának kizárólagossága a griff-ábrázolás rovására. A daciai pelták az alsó-pannoniai példányokhoz hasonlóan konzekvensen őrzik pajzsszerűségüket, sohasem alakulnak át teljesen organikus motívummá. A pajzsok belsejében és környékén ezzel együtt nem ritka a levélkitöltés, illetve rozetták elhelyezése. A zoomorfizáció csúcsát a Liber pater-templom építési felirata képviseli, amelyen – az aquincumi *centurió*k sírépítményeinek feliratos blokkjához hasonlóan – nemcsak a peltaszarvak, hanem a középnyúlvány két végződése is egy-egy madárfejben zárul. A sarmizegetusai peltafülek egyedisége mögül is kiviláglik a pannoniai ihletés. A daciai sírkövek vizsgálata alapján a kutatás már régóta axiomatikusnak tartja, hogy Dacia Superior északi részének kőfaragása észak-itáliai és norico-pannoniai hatások alatt formálódott, és az előbbi is jellemzően a dunai térség közvetítésével, illetve általa átszűrve érkezett.[192] A sarmizegetusai kőfaragóműhelyek termékeivel kapcsolatban használt „*stil propriu*" kifejezés[193] ennek megfelelően nem az eredetiséget, hanem csak a készen kapott minták innovatív felhasználását takarja.

A sarmizegetusai peltafüles *tabulá*k vizsgálatakor rendkívül fontos kihangsúlyozni, hogy a helyi kőfaragás kizárólag a zoomorf változatot alkalmazta. Dacia nem ment tehát keresztül azokon a fejlődési fokozatokon, amelyek a nyugatabbra eső provinciákban szépen követhetők a geometrikus peltafülek felbukkanásától az organikus motívumok megjelenéséig, virágzásáig és hanyatlásáig, majd a letisztult, geometrikus formák egyeduralmáig. A sarmizegetusai kőfaragás készen vett át egy már más tartományokban kipróbált, népszerű *tabula ansata*-típust. A geometrikus vagy növényi amazonpajzsok iránt minimális érdeklődést sem mutatott, megelégedett a klasszikus, „fecskefarkú" fülekkel. A geometrikus peltafül számára a későbbiekben elterjedő szarkofágtemetkezés sem nyitott utat.[194] Sarmizegetusa volt az egyetlen olyan helyszín, ahol a zoomorf peltafüles táblákat – a *tabula ansata*-forma legeredetibb rendeltetésének megfelelően –

[188] Alicu et al. 1979, 161–162: Nºs 462(=IDR III.2, 11), 463–465, 466(=IDR III.2, 7), 467 (Pls LXXXII–LXXXIII), 468 (Pl. CL).

[189] L. 122. j.

[190] Alicu et al. 1979, 162: No. 465.

[191] L. 129. j. A RIB 680 (York) sírkő *ansá*ját alkotó *protomé*k ugyancsak fordított pozícióban helyezkednek el, de annak a variánsnak nincs szó szerint vehető pajzsrésze.

[192] Erdélyi 1974, 86–87; Ţeposu Marinescu 1982, 59–67; Crîngu̧ 2002, 279–287; Ciongradi 2007, 136–137; Crîngu̧ Balaci 2009, 737–739. Egy ide vonatkozó esettanulmány: Pavel 2018, 160–165.

[193] Alicu et al. 1976, 132.

[194] Vö. Ciongradi 2007, 98; 490–491: Taf. 120–121.

mindvégig az építési feliratok számára tartották fenn. Más kérdés, hogy a szóban forgó építési feliratokat – a *tabula ansata*-forma eredeti felhasználási területétől eltérően – nem katonai, hanem civil kőfaragóműhelyek gyártották elsősorban a sarmizegetusai elit (*ordo decurionum*) megrendelésére, miközben a hadsereg szerepe előállítóként egyáltalán nem, megrendelőként pedig csak alig érzékelhető. A zoomorf *tabula ansata* egyeduralma, civil miliőben történő gyártása és hasznosítása rávilágít arra a tényre is, hogy a típus befogadása a daciai kőfaragásba a Traianus-kori csapatmozgatásoktól és Hadrianus jazig-roxolán háborújától (117–118) függetlenül történt. Az invenció feltehetően ugyanazon a kommunikációs csatornán keresztül érkezett, amelyen a Pannoniával folyatott távolsági kereskedelem is zajlott.[195]

***15. tábla** – zoomorf peltafüles táblák Sarmizegetusából: **1.** L. Apuleius Marcus quaestor építési felirata (IDR III.2, 11); **2.** az amphitheatrum monumentális építési feliratának peltafüles mezeje (Lupa 17635) – © Muzeul Sarmizegetusa. Fotó: Ortolf Harl; **3.** Herculanus aedilis építési felirata (IDR III.2, 7) – © Muzeul Civilizației Dacice şi Romane. Fotó: Ortolf Harl / **Table 15** – zoomorphic pelta-flanked tablets from Sarmizegetusa: **1.** building inscription of quaestor L. Apuleius Marcus (IDR III.2, 11); **2.** the pelta-flanked tablet of the amphitheatre's monumental building inscription– © Muzeul Sarmizegetusa. Photo: Ortolf Harl; **3.** building inscription of aedilis Herculanus (IDR III.2, 7) – © Muzeul Civilizației Dacice şi Romane. Photo: Ortolf Harl*
Nem méretarányos / Not in scale

A sarmizegetusai leletcsoport zöme feliratos mezejét vesztett relieftöredék,[196] négy darab ráadásul távolabbi helyszínről, másodlagos felhasználásból került elő.[197] Szűkebben egyetlen példány sem keltezhető, a kronológia kérdéséhez csak a pontos lelőkörülményekkel rendelkező darabok régészeti kontextusa nyújt némi támpontot. Így az *amphitheatrum* területén talált monumentális táblatöredék (***15. tábla***: ***2. kép***) Antoninus Pius uralkodási idejére tehető, amikor a Traianus-kori – már eredeti állapotában is kőből készült pódiumfallal ellátott – fakonstrukció teljes egészében kőbe épült át.[198] Egy másik relieftöredék[199] a „Nagy Templom" (EM 18) területéről származik, amely a 170. évet követően épült meg.[200]

Társadalomtörténeti szempontból mindössze két, az *ordo decurionum* egy-egy tagja által állított felirat vizsgálható. L. Apuleius Marcus *quaestor* újjáépíttette a Liber pater-templom egy köze-

[195] Crînguș Balaci 2009, 739.

[196] Alicu et al. 1979, 161–162: №s 463–465, 467–468.

[197] Alicu et al. 1979, 161: № 464 (Delineştilor domb, Hobicavárhely/Hobiţa); Alicu et al. 1979, 162: № 466 (Hosdát/Haşdat), № 467 (Felsőfarkadin/Fărcădin), № 468 (Nagypestény/Peşteanu).

[198] Piso 2022, 241.

[199] Alicu et al. 1979, 161: № 463.

[200] Szabó 2020, 302–303: I.40.

lebbről meg nem nevezett, de deklarált külső ellenség (*hostes*) által elpusztított *porticus*át a hozzá tartozó helyiségekkel (*cum cubiculis*) együtt (***15. tábla***: ***1. kép***),[201] míg Herculanus *aedilis* ugyancsak saját költségén egy templomot állíttatott helyre, amelyet *porticus*ok hozzátoldásával még ki is bővített (***15. tábla***: ***3. kép***).[202] Utóbbi felirat másodlagos lelőhelyről került elő, szövege erősen hiányos, pontosabb keltezésre nem alkalmas. L. Apuleius Marcus építési felirata ellenben a *hostes* említése miatt a 169/170. évi nagy barbár offenzíva utáni időszakra tehető, felállítására a városfalon kívül zajló szarmata dúlást követő, általános újjáépítés keretében kerülhetett sor.[203] Annak figyelembevételével, hogy Marcus Aurelius császár a város megszabadításáért már 172-ben *quadriga*-szobrot kapott a *forum vetus* területén,[204] az általános újjáépítésnek és azon belül L. Apuleius Marcus építkezésének 170-es évekre javasolt keltezése is elfogadható felvetés.[205]

A kronológiai keretek felállításához további segítséget nyújt a sarmizegetusai emlékcsoport jellegzetes márvány alapanyaga. A bukovai bányában zajló kitermelés ipari léptéket csak Antoninus Pius uralkodási ideje alatt ölthetett először, onnantól kezdve datálható Sarmizegetusa *colonia* márványkorszaka. Szórványos márványfelhasználás persze már a Traianus- és Hadrianus-kort is jellemezte, de előbbiben még a mészkő, utóbbiban pedig a homokkő számított első számú építőanyagnak.[206] A márvány mint sztenderd alapanyag, a régészeti kontextus, illetve a történeti háttér közösen abba az irányba mutat, hogy a zoomorf *ansa* – csakúgy, mint a többi érintett provinciában – Daciában is alapvetően Antoninus Pius-kori jelenség, bár alkalmazásának kezdete a késő Hadrianus-korba nyúlik vissza. L. Apuleius Marcus 170-es években zajló építkezése viszont arra is utal, hogy Daciában a zoomorf *tabula ansata*-típus tovább maradt használatban, mint a nyugatabbra fekvő provinciákban. Nyitott kérdés azonban, hogy a szóban forgó *tabula ansata*-típus mikor kopott ki a daciai kőfaragók repertoárjából. Az egyetlen, eddig még nem ismertetett, de a tárgyhoz tartozó felirat a Miciában állomásozó *numerus Maurorum Miciensium* 204. évi építkezésének állít emléket. Ez a kőemlék azonban nem a felvetett kérdésre ad választ, hanem egy másik problémakörhöz, a Severus-kori zoomorf *tabula ansaták* értelmezéséhez vezet át.

5. Zoomorf *tabula ansata* a Severus-korban: továbbélés vagy retrospekció?

F. H. Thompson a britanniai zoomorf leletcsoport keltezése kapcsán leszögezi: *„It is true that the great majority in Britain are apparently of Antonine date, but the presence of an (admittedly atypical) Hadrianic stone from York and the Severan inscription from Carpow extend the range of date in either direction."*[207] Az idézetben szereplő Severus-kori zoomorf *ansa* Carpow táborának keleti kapufeliratáról

[201] IDR III.2, 11. L.: Daicoviciu–Piso 1977, 155–159=Piso 2005, 61–66; Schäfer 2003, 436. A felirat társadalomtörténeti elemzésére: Stefan 2021, 287–289.

[202] IDR III.2, 7.

[203] Schäfer 2003, 430–431, 436; Piso 2022, 247.

[204] CIL III 7969=IDR III.2, 76. Piso 2022, 233–234. Vö. Piso et al. 2006, 140, 204: B.26, 226–227: Ep. 9.

[205] Schäfer 2003, 436. Marcus Aurelius-kori feliratként tárgyalja: Stefan 2021, 287.

[206] Oltean 2007, 170, 172, 184; Müller et al. 2012, 113.

[207] Thompson 1968, 57: *„Tény, hogy a nagy-britanniai leletek nagy többsége Antoninus-kori, de egy (igaz, atipikus) Hadrianus-kori kő Yorkból, valamint a Carpow-ban talált Severus-kori felirat mindkét irányba kiterjeszti a keltezési tartományt."* – Thompson feltételezése, miszerint a zoomorf *tabula ansata*-típus Hadrianus-kori innováció volt, jelen állás szerint igaznak tűnik, bár nem az általa tárgyalt eboracumi sírfelirat (RIB 680), hanem a *limes Alutanus* mentén fekvő Praetorium táborának építési táblája (IDR II 587) alapján.

***16. tábla** – zoomorf tabula ansaták a Severus-korból: **1.** Carpow, a keleti táborkapu felirata (RIB 3512); **2.** Carpow, a déli táborkapu felirata (RIB 3514); **3.** Obernburg am Main, a beneficiarius-állomás szökőkútjának panelje (AÉ 2001, 1540) – © Römermuseum Obernburg. Fotó: Ortolf Harl; **4.** Micia, a hazai istenek templomának újjáépítési felirata (IDR III.3, 47); **5.** bizonytalan lelőhelyű, feliratos architráv (CIL III 6230) – petrae.huma-num.fr / **Table 16** – zoomorphic tabulae ansata from the Severan age: **1.** Carpow, inscription of the eastern gate of the camp (RIB 3512); **2.** Carpow, inscription of the southern gate of the camp (RIB 3514); **3.** Obernburg am Main, panel of the beneficiarius station's fountain (AÉ 2001, 1540) – © Römermuseum Obernburg. Photo: Ortolf Harl; **4.** Micia, inscription for the rebuilding of the temple of the domestic gods (IDR III.3, 47); **5.** architrave with inscription, uncertain provenance (CIL III 6230) – petrae.huma-num.fr*
Nem méretarányos / Not in scale

származik négy további, össze nem illő töredékkel egyetemben az 1964–1965. évi ásatási kampányokból (***16. tábla**: **1. kép***).[208] Thompson cikkének megjelenése után, 1969-ben és 1970-ben a déli kapu három töredéke is napvilágot látott, ezek egyike ugyancsak egy zoomorf pelta részletét tartalmazza (***16. tábla**: **2. kép***).[209]

Antoninus falától északra Carpow a legnagyobb alapterületű (11 hektár) katonai erősség (nem számítva a Gask Ridge mentén fekvő, rövidéletű, Flavius-kori Inchtuthil *legio*táborát). A mérete alapján *vexillation fortress*-kategóriába[210] sorolt tábor építési ideje hosszú időn keresztül vita tárgyát képezte a brit kutatásban.[211] A teljes anyagfeldolgozás végül a Severus-kori keltezési javaslatot igazolta a Commodus-korival szemben, a tábor építési és használati idejét a 208–211. évek közötti szűk időtartamra korlátozva.[212] A többek által képviselt Commodus-kori keltezési javaslat nem utolsósorban a két kapufelirat zoomorf *ansá*inak aggasztóan Antoninus Pius-kori jellegéből táplálkozott. Jóllehet, a zoomorf *ansá*k britanniai csoportjában már egyértelműen Marcus Aurelius korára keltezhető darabok sincsenek, ám egy tizenéves hiátust még mindig könnyebben meg lehet magyarázni a vonatkozó leletanyag egyenetlen kutatottságával és az ebből fakadó hiánnyal, mint ugyanezt tenni egy negyvenéves időszak viszonylatában. A teljes leletanyag vizs-

[208] RIB 3512 (Carpow).

[209] RIB 3514 (Carpow).

[210] A kifejezésre és a 8–12 hektár alapterületű táborokra: Frere–St. Joseph 1974, 6–7.

[211] A kutatástörténetre a teljes korábbi szakirodalommal: Keppie 2019, 265–266, 273, 278.

[212] Hodgson 2018, 44; Keppie 2019, 279.

gálata azonban kizárta a Commodus-kori előzmények és keltezés lehetőségét. Ráadásul az utolsó Antoninus császár Ulpius Marcellus[213] helytartó (c.177–c.184) által megvívott britanniai háborúja, amely a Commodus-kori datálás hívei szerint Carpow építésének történeti keretét adja, valószínűleg nem is a Lowlands és Highlands határvidékén, hanem a *Vallum Aelium* mögött, római területen zajlott honvédő akcióként.[214]

A carpow-i *vexillation fortress* keltezése ugyan nyugvópontra jutott, a szemmel láthatóan oda nem illő, zoomorf peltafüles kapufeliratok problematikája azonban ezzel nem oldódott meg. A kőtáblatöredékek két különböző szobrászati stílusban készült monumentális építési feliratból származnak. A keleti kapu építési feliratának *ansá*ja geometrikus peltaformát mutat griff-fejben végződő szarvakkal. Az Antoninus-kor ízlésének megfelelően az *ansa* mellett számos mellékalak is helyet kapott: egy *globus*on álló, pálmalevelet tartó Victoria, a pajzs felső kivágásában *capricornus*, alsó vonalában két szembeforduló Pegasus, alattuk egy újabb szárnyas figura töredéke. A két címerállat a kőemléket a carpow-i tábort építő *legio VI Victrix* és *legio II Augusta* közül az utóbbi műhelytermékeként azonosítja A keleti kapufelirattal ellentétben a déli kapu kőtáblájának *ansá*ja a naturalisztikus, sas-*protomé*kból összeállított variánst képviseli, amely művészi kivitelben meghaladja az Antoninus Pius-kori határvidék sok feliratának színvonalát.[215] A realisztikus, *protomé*-szerű változatot mindhárom britanniai *legio* alkalmazta, a carpow-i példány a *legio II Augusta* kőfaragóinak terméke lehet.[216] Carpow két zoomorf peltafül-variánsa otthonosan beilleszthető az Antoninus Pius-kori kőfaragásba. Ugyanez a 3. század vonatkozásában már nem mondható el, ennek ellenére a brit kutatás a carpow-i kőemlékeket három Severus-kori felirattal szokta egy időhorizontba állítani.[217]

Ezek közül az első Castra Exploratorumból, Hadrianus falának egyik előretolt, nyugati helyőrségéből származik. A zoomorf peltafüles táblára vésett, 219. évre keltezhető felirat azonban palimpszeszt,[218] így az újrahasznosított kőlap, amelyen már nem betűzhető ki az eredeti szöveg, nem fogadható el Severus-kori termékként.

Ezzel szemben Eboracumból, ahol a helyi kőfaragásban komoly gyökeret eresztettek a peltafüles *tabula ansata*-típusok, valóban ismert egy Severus-kori építési felirat.[219] Ez arról számol be, hogy Claudius Hieronymianus, a helyben állomásozó *legio VI Victrix legatus*a[220] *a solo* felépíttetett egy Serapis-templomot. A felirat lelőhelye alapján a Serapaeum a tábor *praetorium*ában állt.[221] A *legio*parancsnok britanniai működését A. R. Birley proszopográfiai megfontolások alapján 190–202 közé keltezi, B. Rémy ugyanilyen alapon inkább a 202-től 211-ig terjedő időszakra.[222] Pannoniai analógiák alapján valószínűnek tűnik, hogy a Serapaeum építése a Serapis-hívő Septimius

[213] PIR² V 828; Birley 2005, 162–170: Gov. 33.

[214] Birley 2005, 136, 163–164, 167–168; Keppie 2019, 279.

[215] Keppie 2019, 274.

[216] Vö. RIB 1428 (Halton Chesters), RIB 3115 (Castell Collen).

[217] Keppie 2019, 273: 41. j. Vö. Thompson 1968: 55–57. Thompson a RIB 658 feliratot tévesen 659 számon szerepelelteti, ami egy Silvanus-oltár.

[218] RIB 980 (Netherby).

[219] RIB 658 (York).

[220] PIR² C 888.

[221] Bricault 2008, 56. Vö. RICIS 64/0101.

[222] Birley 2005, 265: LL. 40; Rémy 1989, 234–235.

Severus és családjának britanniai tartózkodásával állt szoros összefüggésben, ezért L. Bricault az építési felirat keltezését a 208–211 közötti időszakra szűkítette.[223] A kőtábla két peltafüléből csak a bal oldalinak a szarvvégződései őrződtek meg ép állapotban. Bár a RIB átrajzolásában ezek konkáv végződést nyertek, valójában ellipszisben zárulnak, vagyis a geometrikus peltafülek típusába tartoznak. A Severus-korban a geometrikus peltafülek használata nemcsak Britanniában, hanem a többi északi határtartományban Germaniától Pannoniáig is megszokott, igaz, inkább szarkofágokon, építési feliratok részeként egyre ritkábban. Az eboracumi Serapaeum építési táblán szereplő geometrikus peltafülek a carpow-i kapufeliratok zoomorf *ansá*ihoz analógiaként nyilvánvalóan nem fogadhatók el.

A harmadik, párhuzamnak tartott kőemlék Greta Bridge-ben, a helyi tábor északi kapujának közelében került elő.[224] Severus-kori keltezéséhez kétség sem fér: a felajánlás a két Augustus és Geta Caesar számára történt L. Alfenus Senecio helytartó[225] (205–c.208) gondoskodása mellett. A kőemlék Thompson gyűjtésében *„extremely devolved"*[226] peltaformákkal keretezett kőemlékként szerepel. A pikkely- vagy tollszerű borítással készült girland, amelynek közepén az amazonpajzsokra jellemző centrális rozettadíszítés is helyet kapott, kétségkívül provokálja az asszociációt a feliratos mezőbe türemkedő *tabula ansata inversa* formával. A girlandban azonban nem ismerhető fel sem a thrák, sem a hellénisztikus peltaforma, ennek megfelelően a belsejében egymásnak hátat fordító, fészkelő madarak sem minősíthetők szarvvégződésnek. Az érdekes, organikus keretelő motívum párhuzamokkal nem rendelkezik, a szegélydíszítés talán egy kifutás nélküli művészeti kísérlet emlékét őrzi.

A carpow-i kapufeliratok *ansá*inak tehát nincs valódi párhuzama a Severus-kori Britanniában. A birodalom közigazgatási határán kívül eső Carpow táborában alkalmazott zoomorf pelták felbukkanásának azonban mindenképpen oka kellett, hogy legyen. Ez az ok lehetett egészen profán, gyakorlati szempontú is. Az 1961–1962, illetve az 1964–1979 közötti feltárássorozatnak köszönhetően megismert tábor szabálytalan, rombikus alaprajzot mutat. A három feltárt kapuzat egyformán két átjáróval készült, de annyira eltérő méretben és belső arányokkal, hogy L. Keppie meg is jegyzi: *„it would be easy to think that they had been found by excavation at different sites."*[227] A három kapuzat közül kettőnek ismert a felirata, ám kivitelezésükben és stílusukban ezek is különböznek. Minden jel arra mutat, hogy ezen az építkezésen az egységes építészeti koncepció és a homogén arculat kialakítására irányuló törekvés nem élvezett prioritást. Az építkezés sietős, hevenyészett jellege miatt elképzelhető, hogy a kapufeliratokat újrahasznosított kőtáblákra vésték. A két tábla szöveges mezején ugyan nem érzékelhető korábbi felirat jelenléte, de mindkettőből eddig csak kisebb töredékek kerültek elő, a lehetőség tehát nem zárható ki.

Az Antoninus-kort idéző feliratos blokkok felbukkanásának másik lehetséges magyarázatául Septimius Severus és a britanniai hadsereg viszonyának rendezése, illetve a császári ház ilyen irányú törekvése szolgálhat. A britanniai hadsereg ugyanis joggal neheztelt Septimius Severusra

[223] Bricault 2008, 56.

[224] RIB 746. Vö. Kaschuba 1994, 35–36: Nr. 16.

[225] PIR² A 521; Birley 2005, 188–192: Gov. 39.

[226] Thompson 1968, 56.

[227] Keppie 2019, 267: *„Logikus lenne a megállapítás, hogy ezeket különböző helyszíneken végzett ásatások során találták."*

Clodius Albinus kihasználása és meggyilkolása miatt. Ráadásul a lugdunumi csatát (197) követően a Keleten lekötött császár szándékosan alul is méretezte a britanniai garnizonokat, amivel reális veszélynek tette ki a tartományt az északi barbárokkal szemben. A családostul Britanniába költöző Septimius Severus céljai között szerepelhetett a valós problémák orvoslása mellett legitimitásának őszinte elismertetése a britanniai hadsereggel. Tudvalevő, hogy a Severus-ház császári hatalmát – utólagos adoptációval – az Antoninus császároktól eredeztette. Ez lehetett az oka annak, hogy miközben Severus 208-ra megerősítette Hadrianus falát – miáltal a birodalom britanniai határa a Tyne folyó torkolata és a Solway Forth között rögzült –, a legitimitás és kontinuitás jegyében felkarolta Antoninus Pius expanzív északpolitikáját is. Bár mások voltak a célok (és különösen az eszközök), mint Antoninus Pius korában, a birodalom határától igen távol zajló expedíció mégis jó alkalmat kínált a császári propaganda érvényesítésére mind a hadsereg, mind a barbárok felé. E magyarázat szerint az Antoninus Pius-korát megelevenítő carpow-i *tabula ansatá*k – az eltérő variánsok alapján inkább másodlagosan felhasználva, semmint újonnan kifaragva – a propaganda szolgálatába állított vizuális kommunikáció eszközeként kerülhettek újra használatba a barbár területre előretolt tábor kapufeliratain.

A retrospekcióra más tartományok kézzel foghatóbb példákat is kínálnak. Ide kívánkozik az obernburgi (Germania Superior) *beneficiarius*-állomás 2. építési periódusába (200–230/240) tartozó szökőkút, amelyet a szövegben feltüntetett *consul*nevek Severus Alexander korára (223. július 15.) kelteznek (***16. tábla***: ***3. kép***).[228] A germaniai kútfelirat zoomorf peltafülei stilisztikailag egy az egyben követik a szomszédos obernburgi *castellum* 162. évre datált *basilica*-feliratának karakterisztikus *ansá*it.[229] Egykor a *castellum* többi építési tábláján is ugyanilyen griff-fejes pelták szerepelhettek, ily módon az is elképzelhető, hogy már a *beneficiarius*-állomás 1. építési periódusában (141/144–200) működő kút[230] eredeti lapja is hasonló fülekkel készült.[231] Amennyiben így volt, az obernburgi *statio* Severus-kori *peristylium*ában a kút eredeti, Antoninus Pius-korabeli küllemének rekonstruálása történhetett meg.

Hasonló helyzettel lehet számolni a daciai Micia katonai *vicus*ában is. 204-ben Iulius Evangelianus *praefectus* és a *Mauri Micienses* saját költségén és verejtékével újjáépítette a hazai istenségek templomát (*templum deorum patrorum*).[232] A *consul*nevekkel keltezett feliratot méretileg erőteljesen lecsökkentett, zoomorf peltafülek keretezik a sarmizegetusai kőfaragásra jellemző, kifordított helyzetben (***16. tábla***: ***4. kép***). A pelták méretének lecsökkentésével felszabaduló teret növényi motívumokkal töltötték ki. A feliratban említett *Mauri Micienses* a *numerus Maurorum Miciensium*[233] katonai formáció nem hivatalos megnevezésének tekinthető,[234] amely az építkezés magánjellegét volt hivatott kidomborítani.

[228] AÉ 2001, 1540. Steidl 2005, 74–82, 73: Abb. 3; Steidl 2008, 111: Abb. 101.

[229] Steidl 2005, 78.

[230] Steidl 2005, 77.

[231] A *statio* egyik külső falába másodlagosan beépítettek egy oroszlánfejű vízköpőt és néhány felirattöredéket, azonban kérdéses, hogy ezek az 1. periódusú kúthoz tartoztak-e. L.: Steidl 2005, 79.

[232] AÉ 1944, 47=IDR III.3, 47. A templomra: Daicoviciu 1941, 117–125; Szabó 2020, 291, 293: I.21 (korábbi irodalommal).

[233] A *numerus*ra: Southern 1989, 136; Németh 1997, 104; Reuter 1999, 507–509.

[234] Bertolazzi (2015, 194) szerint a nem hivatalos megnevezés a *Maurus* identitás hangsúlyozására szolgál, amely egyszersmind megmagyarázza a *dii patrii* kiemelt tiszteletét. Hasonlóképpen: Kovács 2000b, 245.

A *Mauri gentiles* etnikai alapú csapatokba szervezése Antoninus Pius mauretaniai háborúja (145–151) során kezdődött meg,[235] és egy katonai diploma tanúsága szerint a szóban forgó egység előzménye 146-ban már Dacia Superior területén állomásozott.[236] Valószínűleg a diplomában említett csapathoz köthető a kétperiódusú[237] *dii patrii*-templom első változata is.[238] Egy Antoninus Pius-kori templom 3. század eleji újjáépítése – *vetustate conlabsum* indoklással, még ha ezt nem is feltétlenül kell szó szerint érteni – megalapozottnak tűnik. A gyaníthatóan észak-afrikai építészeti hagyományok[239] mentén készült *templum* első építési perióduságához tartozó felirat ugyan nem őrződött meg, de a korabeli Sarmizegetusában nagy népszerűségnek örvendő, zoomorf *tabula ansata*-típus könnyűszerrel felbukkanhatott Miciában, és – talán megrendelői kérésre – mintaképként szolgálhatott az újjáépítésnek emléket állító kőtábla készítője számára is. A kőtábla alapanyaga mindenesetre a Sarmizegetusa közelében üzemelő bukovai márványbányából származik.[240]

Végezetül essen szó még egy építési feliratról, amely állítólag az 1828–1829. évi orosz-török háború idején került elő a mai Bulgária területén.[241] Az architrávtöredék Nicolae Mavros tábornok (1782–1868) magángyűjteményébe, majd onnan a román állam tulajdonába került. A Septimius Severus és Caracalla *nomenclatura*jának és *titulatura*jának részleteit tartalmazó feliratos mezőnek csak a jobb oldali peltafüle őrződött meg, amelynek szarvai kétségkívül sasfejben végződnek (***16. tábla***: ***5. kép***). A pajzs belsejében egy függőlegesen elhelyezett vadkan kapott helyet. A bizarr, természetes testhelyzetéhez képest 90 fokkal elfordított, és a tábla egészéhez képest silányabb minőségben kifaragott vadkanban a kutatás a *legio I Italica* emblémáját ismerte fel, és a CIL-ben még „*incerta Moesiae Inferioris*" eredetmegjelölésű kőemléket az említett csapat novae-i táborához, azon belül is a *principia*hoz kötötte.[242] A lelőkörülményekről nem áll rendelkezésre biztos információ, ráadásul a töredék stílusában annyira elüt a pelta alakú *ansa*típusokat teljességgel mellőző helyi kőfaragás termékeitől, hogy gyártási helyét inkább Moesián kívül kell gyanítani. A kőanyag forrásának beazonosításában, amely a gyártási helyhez is közelebb vinne, egy anyagvizsgálat segíthet. A pajzsmezőbe szorított és furcsán pozícionált vadkanfigura sem biztos, hogy részét képezte az eredeti kompozíciónak. Az ismeretlen gyártási hely, a bizonytalan lelőhely és rendeltetés miatt az archivtrávtöredék történeti kontextusba helyezése és értelmezése egyelőre nem lehetséges.

Összefoglalás

„Érdekes lesz mindig kutatni, hogyan jut el egy-egy díszítőmotívum hosszú útján oly távoli, északi provinciába, mint Pannonia" – írta Nagy Lajos 1928-ban a zoomorf peltafülek kutatása kapcsán. A téma azóta sem veszítette el aktualitását, hiszen a pelta alakú fültípusok története még az első

[235] Eck–Pangerl 2014, 269–271.

[236] Eck–Pangerl 2014, 271. – Az új diplomatöredék előkerülését megelőzően a 158. év számított a legkorábbi bizonyított időpontnak. L. erre: CIL XVI 108=IDR I, 16 (Maroskeresztúr). Még így tárgyalja: Németh 1997, 103; Swan 1999, 424; Kovács 2000b, 245.

[237] Bărbulescu 1994, 1326.

[238] Kovács 2000b, 245.

[239] Schäfer 2008, 108.

[240] Müller et al. 2012, 68 MI 1.

[241] CIL III 6230 (*incerta Moesiae Inferioris*)=IGLNovae 59 (Szvistov).

[242] Domaszewski 1895, 17: 74. j.; Tocilescu 1902, 146.

publikációk megjelenését követő több mint 100 év elteltével sem rekonstruálható hézagmentesen. Jelen dolgozat – a korábbi írások zömével ellentétben – nem tágabb kontextusából kiragadva, hanem a peltafüles *tabula ansata*-típusok általános fejlődésének keretein belül vizsgálja a zoomorf változatokat, és ily módon tesz újszerű megállapításokat a jövőbeni kutatás számára. A felvázolt rekonstrukció hipotetikus részleteit – jellegüktől függően – újonnan előkerülő leletek és természettudományos vizsgálatok pontosíthatják majd. Az érintett kőemlékcsoport története addig is az alábbiakban foglalható össze.

A peltafüles *tabula ansata* katonai környezetben, a rajnai határvidéken megjelenő késő Flavius-kori találmány, amely a hagyományos „fecskefarkú" táblák alternatívájaként jött létre. Mennyiségileg azonban még fénykorában, Antoninus Pius uralkodása idején sem tudott a háromszög- vagy trapézformájú fülekkel ellátott táblatípusok fölé kerekedni. A peltaformájú *ansa* eredendően geometrikus motívum, amely a Nerva-kori csapatmozgásoknak köszönhetően igen korán felbukkan Pannoniában, britanniai alkalmazására viszont a 120-as évek elejét megelőzően nem kerül sor. A zoomorf változat legkésőbb a Hadrianus-kor végén jelenik meg, az innováció helyszíneként a rajnai határvidék és Britannia egyaránt szóba jöhet.

A zoomorf változatok az *ansa*típus egész története során megmaradtak az északi határtartományok (Britannia, Germania Superior, a két Pannonia) és azon belül is a katonai zóna sajátságának.[243] Sarmizegetusa veterán*colonia* mint civil gyártóközpont e tekintetben kilóg a sorból.

A zoomorf *tabula ansata*-típus az intenzív katonai építkezéseknek köszönhetően az Antoninus Pius-korabeli Britanniában élte fénykorát. Az általában véve jól datálható és bőséges britanniai emlékanyag vizsgálata azt mutatja, hogy a zoomorf peltafüleket Marcus Aurelius és Lucius Verus társcsászársága idején még alkalmazták, a 170-es évekre azonban teljesen kikoptak a használatból. A kevésbé bőséges germaniai és pannoniai emlékanyag alapján a Britannia kapcsán felvázolt kronológia és fejlődésmenet általánosítható: a 2. század utolsó harmadára ezekben a tartományokban is egyeduralkodóvá vált a geometrikus változat. Ezzel párhuzamosan a peltafülek fokozatosan kiszorultak eredeti rendeltetési helyükről, az építési feliratok világából, és mindinkább egy új anyagcsoport, a szarkofágok feliratos mezejét övező, szélső regiszterek díszeivé váltak. Szarkofágokon történő alkalmazásával a motívum elveszítette alapvető katonai karakterét, és a 2. század végétől a birodalom olyan területeire is eljutott, mint Raetia vagy Észak-Italia,[244] ahol a helyi kőfaragásban semmiféle előzménnyel sem bírt.

[243] Thompson 1968, 53, 58.

[244] Hoët-Van Cauwenberghe 2007, 56–57.

Irodalom

Alföldy 1997 ▪ Alföldy, G.: Die Großen Götter von Gorsium. ZPE 115 (1997) p. 225–241.

Alföldy 2004 ▪ Alföldy, G.: Epigraphica Pannonica III. Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum. Specimina Nova 18 (2004) p. 1–46.

Alföldy 2011 ▪ Alföldy, G.: Eine führende Familie der Kolonie von Aquincum. ZPE 179 (2011) p. 271–278.

Alicu et al. 1976 ▪ Alicu, D.–Pop, C.–Căţănaş, V.: Ateliere de pietrarie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. (Steinmetzwerkstätten in Ulpia Traiana Sarmizegetusa.) ActaMN 13 (1976) p. 125–140.

Alicu et al. 1979 ▪ Alicu, D.–Pop, C.–Wollmann, V.: Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Sarmizegetusa Monograph 2 – BAR IS 55. Oxford, 1979

Ambrogi 2011 ▪ Ambrogi, A.: Sugli occultamenti antichi di statue. Le testimonianze archeologiche a Roma, RM 117 (2011) p. 511–566.

Andrikopoulou-Strack 1986 ▪ Andrikopoulou-Strack, J. N.: Grabbauten des 1. Jahrhunderts n. Chr. im Rheingebiet. Untersuchungen zu Chronologie und Typologie. Beih. der BJ Bd. 43. Köln–Bonn, 1986

Bărbulescu 1994 ▪ Bărbulescu, M.: Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia. In: Mastino, A.–Ruggeri, P.(cura): L'Africa romana. Atti del X convegno di studio Oristano, 11–13 dicembre 1992. Sassari, 1994, p. 1319–1338.

Barkóczi 1964 ▪ Barkóczi, L.: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung 16 (1964) p. 257–356.

Beeby 2019 ▪ Beeby, J. B.: Archaeological and Literary Etruscans: Constructions of Etruscan Identity in the First Century BCE. (PhD Diss.) Chapel Hill, 2019

Bennett 2002 ▪ Bennett, J.: A revised programme and chronology for the building of Hadrian's Wall. In: Freeman, Ph. et al. (eds): Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000) Vol. II. BAR IS 1084 (ii) Oxford, 2002. p. 825–834.

Bertolazzi 2015 ▪ Bertolazzi, R.: Notes on the Cults of National Numeri Stationed in the Danubian Provinces. In: Zerbini, L.(cura): Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale, Ferrara 20–22 Novembre 2013. Bologna, 2015. p.183–206.

Biggins et al. 2014 ▪ Biggins, J. A.–Charlton, D. B.–Taylor, D. J. A.: Survey of the Roman outpost fort at Risingham (Habitancum), Northumberland. AAel V. ser. 43 (2014) p. 47–71.

Birley 1963-1964 ▪ Birley, E.: Promotions and Transfers in the Roman Army II: The Centurionate. CarnuntumJb (1963-1964) p. 21–33.

Birley 2005 ▪ Birley, A. R.: The Roman Government of Britain. New York, 2005

Borhy 2006 ▪ Borhy L.: Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez. Acta Archaeologica Brigetionensia I.5. A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai 7. Komárom, 2006

Breeze 2014 ▪ Breeze, D. J.: Hadrian's Wall: A History of Archaeological Thought. Kendal, 2014

Breeze–Dobson 2000 ▪ Breeze, D. J.–Dobson, B.: Hadrian's Wall. London, 2000 [4. kiadás]

Breeze–Ferris 2016 ▪ Breeze, D. J.–Ferris, I.: They think it's all over. The face of victory on the British frontier. Journal of Conflict Archaeology 11.1 (2016) p. 19–39.

Bricault 2008 ▪ Bricault, L.: Fonder un lieu de culte. In: C. Bonnet–S. Ribichini–D. Steuernagel (eds): Religioni in contatto nel Mediterraneo antico. Modalità di diffusione e processi di interferenza. Atti del 3° colloquio su "Le religioni orientali nel mondo greco e romano", Loveno di Menaggio (Como), 26–28 maggio 2006. Mediterranea 4 (2007) p. 49–64.

Casey 2010 ▪ Casey, J.: Who built Carpow? A Review of Events in Britain in the Reigns of Commodus and Septimius Severus. Britannia 41 (2010) p. 225–235.

Căţoi 2018 ▪ Căţoi, M. O.: Objets chrétiens du IIIe siècle à Praetorium (département de Vâlcea)? In: Popescu, M.–Achim, I.–Matei-Popescu, F. (eds): La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu. Bucureşti, 2018. p. 299–317.

Ciongradi 2007 ▪ Ciongradi, C.: Grabmonument und sozialer Stellung in Oberdakien. Bibliotheca Musei Napocensis 24. Cluj- Napoca, 2007

Crînguş 2002 ▪ Crînguş, M.: Influenţe artistice în provincia Dacia Superior (I). [Influences artistiques dans la province Dacia Superior (I)]. Apulum 39 (2002) p. 279–287.

Crînguş 2005 ▪ Crînguş, M.: Aspects of the Roman Provincial Art in Dacia. In: Muşeţeanu, C.–Bărbulescu, M.–Benea, D. (eds): Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu. Bucureşti, 2005. p. 167–170.

Crînguş Balaci 2009 ▪ Crînguş Balaci, M.: Les ateliers de sculpture du sud-ouest de la Dacie romaine. In: Gaggadis-Robin, V.–Hermary, A.–Reddé, M.–Sintes, C. (eds): Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain. Arles et Aix-en-Provence, 21–23 Mai. Arles 2007. p. 735–740.

Daicoviciu 1941 ▪ Daicoviciu, C.: Templul Maurilor din Micia. (Templum Deorum Maurorum Miciensium) Sargetia 2 (1941) p. 117-125.

Daicoviciu–Piso 1977 ▪ Daicoviciu, H.–Piso, I.: Sarmizegetusa et les guerres marcomannes. RRH 16 (1977) p. 155–159.

Diebner 2009 ▪ Diebner, S.: Frühkaiserzeitliche Grabsteine aus Mittelitalien. Archeologia Classica 60 (2009) p.161–194.

Dobosi–Borhy 2022 ▪ Dobosi, L.–Borhy, L.: The Legionary Tilery of Brigetio and the Late Roman Watchtower at Kurucdomb: The 1934–1935 Excavation of István Paulovics at Komárom/Szőny-Kurucdomb with a Catalogue of the Brick Stamps. Dissertationes Archaeologicae III.10 (2022) p. 129–191.

Domaszewski 1895 ▪ Domaszewski, A. von: Die Religion des römischen Heeres. WdZ 14 (1895) p.1–124.

Drexel 1922 ▪ Drexel, F.: Bauten und Denkmäler der Brittonen am Limes. Germania 6 (1922) p. 31–37.

Eck 2007 ▪ Eck, W.: The Emperor and his advisers. In: Bowman, A.–Garnsey, P.–Rathbone, D.: Cambridge Ancient History. Second Edition Volume 11. The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge, 2007. [2. kiadás] p. 195–213.

Eck–Pangerl 2014 ▪ Eck, W.–Pangerl, A.: Zwei neue Diplome für die Truppen von Dacia superior und Dacia Porolissensis. ZPE 191 (2014) p. 269–277.

Erdélyi 1974 ▪ Erdélyi G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Apollo Könyvtár 5. Budapest, 1974.

Fehér 2007 ▪ Fehér B.: Pannonia latin nyelvtörténete. Budapest, 2007.

Fehér 2014 ▪ Fehér B.: Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. SEP 6 (2014) p. 16–38.

Fehér 2015 ▪ Fehér B.: Varia et ridicula I. Addenda et corrigenda ad Vol. I Titulorum Aquincensium. SEP 7 (2015) p. 18–40.

Fejfer 2008 ▪ Fejfer, J.: Roman Portraits in Context. Image & Context 2. Berlin–New York, 2008.

Filtzinger et al. 1986 ▪ Filtzinger, Ph.–Planck, D.–Cämmerer, B.: Die Römer in Baden-Württemberg. Stuttgart–Aalen, 1986

Fishwick 1991 ▪ Fishwick, D.: The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire II.1. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain 108.2a. Leiden, 1991

Fishwick 1994 ▪ Fishwick, D.: Numinibus Aug(ustorum). Britannia 25 (1994) p. 127–141.

Fitz 1980 ▪ Fitz, J.: Curator pontium viae Fulviae. AlbaRegia 18 (1980) p. 357–358.

Franke 2000a ▪ Franke, Th.: Legio XXII Primigenia. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 95–104.

Franke 2000b ▪ Franke, Th.: Legio XIV Gemina. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 191–202.

Franken 2002 ▪ Franken, N.: Indextafeln großformatiger Bildnisbüsten? Bemerkungen zu einer Gruppe römischer Bronzebasen mit Reliefschmuck. Boreas 25 (2002) p. 167–194.

Frere–St. Joseph 1974 ▪ Frere, S. S.–St. Joseph, K. J.: The Roman Fortress at Longthorpe. Britannia 5 (1974) p.1–129.

Gabelmann 1977 ▪ Gabelmann, H.: Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen. BJ 177 (1977) p. 199–244.

Goethert 1998 ▪ Goethert, K-P.: Die Ädikula des Mars Intarabus bei Ernzen. Überlegungen zur Rekonstruktion des Aufbaues. TrZ 61 (1998) p. 155–201.

Goette 1984 ▪ Goette, H. R.: Das Bildnis des Marcus Vilonius Varro in Kopenhagen. Zu den Basen von Portraitbüsten und zum Realismus flavisch-traianischer Bildnisse. Boreas 7 (1984) p. 89–104.

Graafstal 2012 ▪ Graafstal, E.: Hadrian's haste: a priority program for the Wall. AAel 41 (2012) p.123–184.

Graafstal 2018 ▪ Graafstal, E.: What Happened in the Summer of A.D. 122? Hadrian on the British Frontier – Archaeology, Epigraphy and Historical Agency. Britannia 49 (2018) p. 79–111.

Gudea 1997 ▪ Gudea, N.: Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. JRGZM 44. 2 (1997) p. 497-609.

Harl–Lőrincz 2002 ▪ Harl, F.–Lőrincz, B.: Das römische Lapidarium in der Festung Komárno. Komárno–Wien, 2002

Hock 1922 ▪ Hock, G.: Römische Inschrift aus Kastell Obernburg a. M. Germania 6 (1922) p. 24–31.

Hodgson 2011 ▪ Hodgson, N.: The Provenance of RIB 1389 and the Rebuilding of Hadrian's Wall in AD 158. AntJ 91 (2021) p. 59–71.

Hodgson 2018 ▪ Hodgson, N.: The British Expedition of Septimius Severus. Britannia 45 (2014) p. 31–51.

Hodgson 2021 ▪ Hodgson, N.: The End of the Ninth Legion, War in Britain and the Building of Hadrian's Wall. Britannia 52 (2021) p. 97–118.

Hoët-Van Cauwenberghe 2007 ▪ Hoët-Van Cauwenberghe, Ch.: Un bloc épigraphique découvert dans la muraille de Bavay et le bouclier des Amazones. Revue du Nord 373 2007. 5. p. 49–59.

Holder 1997 ▪ Holder, P. A.: A Roman Military Diploma from Ravenglass, Cumbria. BRL 79. 1 (1997) p. 3–41.

Jarrett 1994 ▪ Jarrett, M. G.: Non-Legionary Troops in Roman Britain: Part One, the Units. Britannia 25 (1994) p. 35–77.

Jones 2002 ▪ Jones, B. W.: The Emperor Domitian. London–New York, 2002 [3. kiadás]

Kajanto 1974 ▪ Kajanto, I.: On the Idea of Eternity in Latin Epitaphs. Arctos 8 (1974) p. 59–69.

Kaschuba 1994 ▪ Kaschuba, G.: Lagertorinschriften im Imperium Romanum von claudisch-neronischer bis in diokletianische Zeit. PhD-Diss. Regensburg, 1994

Keppie 1976 ▪ Keppie, L. J. F.: Legio II Augusta and the North Gate at Balmuildy. GlAJ 4 (1976) p. 99–102.

Keppie 1979 ▪ Keppie, L.: Roman Distance Slabs from the Antonine Wall. A Brief Guide. Glasgow, 1979

Keppie 1994 ▪ Keppie, L.: Roman Inscriptions and Sculpture from Birrens: a Review. TDGNHAS ser. 3. 69 (1994) p. 35–51.

Keppie 1998 ▪ Keppie, L. J. F.: Roman Inscribed and Sculptured Stones in the Hunterian Museum University of Glasgow. Britannia Monograph Series 13. London, 1998

Keppie 2000 ▪ Keppie, L.: Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria Victrix. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 25–37.

Keppie 2019 ▪ Keppie, L.: The Roman Fortress at Carpow, Perthshire: An Alternative Interpretation of the Gates and their Dedicatory Inscriptions. Britannia 50 (2019) p. 265–283.

Kiss 1987 ▪ Kiss, Á.: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987

Klein 2003 ▪ Klein, M. J.: Mars im nördlichen Obergermanien. In: Noelke, P.–Naumann-Steckner, F.–Schneider, B. (hrsg.): Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Köln, 2001 (Mainz, 2003) p. 89–98.

Koch–Sichtermann 1982 ▪ Koch, G.–Sichtermann, H.: Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie. München, 1982

Kolbeck 2018 ▪ Kolbeck, B.: A Foot in Both Camps: The Civilian Suppliers of the Army in Roman Britain. TRAJ 1.8. (2018) p. 1–19.

Kovács 1996-1997 ▪ Kovács P.: A „katonai territorium" és a veterani et cives Romani szervezet. ArchÉrt 123-124 (1996-1997) p. 49–62.

Kovács 2000a ▪ Kovács, P.: Consistentes intra leugam. HPS 6 (2000) p. 39–56.

Kovács 2000b ▪ Kovács, P.: Iuppiter Optimus Maximus Paternus and the cohors milliaria Maurorum. ActaAntHung 40 (2000) p. 239–246.

Kovács 2001 ▪ Kovács, P.: The Pannonian canabae in the 3rd century. Laverna 12 (2001) p. 42–66.

Kovács 2008 ▪ Kovács, P.: Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia. SEBarc 6 (2008) p. 25–138.

Kovács–Lőrincz 2010 ▪ Kovács, P.–Lőrincz, B.: Neue lateinische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom I., ZPE 174 (2010) p. 277–287.

Kovács–Ottományi 2017 ▪ Kovács P.–Ottományi K.: Újabb római sírfeliratok Aquincumból. SEP 9 (2017) p. 71–80.

Kovács–Prohászka 2003 ▪ Kovács P.–Prohászka P.: Új feliratos kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeum adattárából. AT 47 (2003) p. 291–303.

Kovács–Prohászka 2008 ▪ Kovács P.–Prohászka P.: Római szarkofágok Brigetióból. SEP 1 (2008) p. 133–154.

Kuzsinszky 1900 ▪ Kuzsinszky, B.: Ujabb kőemlékek az Aquincumi Muzeumban. BudRég 7 (1900) p. 3–66.

Leatherbury 2019 ▪ Leatherbury, S. V.: Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata between Sculpture and Mosaic. In: Petrovic, A. et al. (eds): The Materiality of Text – Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity. Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy 11. Leiden, 2019. p. 380-404.

Le Bohec 1989 ▪ Le Bohec, Y.: La Troisième Légion Auguste. Études d'Antiquités Africaines. Paris, 1989

Lőrincz 2000a ▪ Lőrincz. B.: Legio I Adiutrix. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut–Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo–Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 151–158.

Lőrincz 2000b ▪ Lőrincz, B.: Legio II Adiutrix. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut–Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo–Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000, p. 159–168.

Lőrincz 2001 ▪ Lőrincz, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I.: Die Inschriften. Wiener Archäologische Studien 3. Wien, 2001

Mann 1991 ▪ Mann, J. C.: Numinibus Aug. Britannia 22 (1991) p. 173-177.

Marcu 2005 ▪ Marcu, F.: The adjacent forts of Germania Superior and Dacia. SJ 55 (2005) p.133–154.

Matei-Popescu–Ţentea 2016 Matei-Popescu, F.–Ţentea, O.: The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of the Forts and Units. In: Bârcă, V. (ed.): Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 14. Cluj-Napoca, 2016. p. 7–24.

Matijević 2009 ▪ Matijević, K.: Religion im unteren Moselraum: Mayen und Kottenheim. In: Auffarth, C. (hrsg.): Religion auf dem Lande. Entstehung und Veränderung von Sakrallandschaften unter römischer Herrschaft. Stuttgart, 2009. p. 41–72.

Migotti 2013 ▪ Migotti, B.: The Roman Sarcophagi of Siscia. ARR 17 (2013) p. 181–226.

Mócsy 1959 ▪ Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959

Mosser 2005 ▪ Mosser, M.: Die römischen Truppen in Vindobona. FWien 8 (2005) p. 126–153.

Mosser 2014 ▪ Mosser, M.: Die legio XIIII Gemina Martia Victrix in Nordwestpannonien am Ende des 1. Jhs. n. Chr. In: Lang, F. et al. (hrsg.): Ein kräftiges Halali aus der Römerzeit! Norbert Heger zum 75. Geburtstag. Schriften zur Archäologie und Archäometrie der Paris Lodron-Universität Salzburg. ARCHAEOPlus 7. Salzburg, 2014, p. 201–213.

Mosser et al. 2011 ▪ Mosser, M.–Jäger-Wersonig, S.–Adler-Wölfl, K.: Zur Peripherie der römischen Zivilsiedlung von Vindobona. Vorbericht zu den Grabungen Wien 3, Aspanggründe (Rennweg 94–102 / Ziakplatz / Aspangstraße 59–65). FWien, 14 (2011) p. 202–217.

Mráv 2015-2016 ▪ Mráv, Zs.: Új adatok Pannonia Inferior Commodus-kori *burgus*- és *praesidium*-építési feliratairól. (Neue Angaben zu den Bauinschriften von Burgi und Praesidia in Pannonia Inferior aus der Zeit von Commodus.) FolArch 57 (2015-2016) 35–60.

Mráv–Harl 2008 ▪ Mráv, Zs.–Harl, O.: Die trajanische Bauinschrift der porta principalis dextra im Legionslager Vindobona – Zur Entstehung des Legionslager Vindobona. FWien 11 (2008) p. 36–55.

Müller et al. 2012 ▪ Müller, H.–Piso, I.–Schwaighofer, B.–Benea, M.: Der Marmor im römischen Dakien. Cluj-Napoca, 2012

Nagy 1928 ▪ Nagy L.: Pelta díszítés pannoniai kőemlékeken. ArchÉrt 42 (1928) p. 68–95.

Nagy 1971 ▪ Nagy T.: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22 (1971) p. 103–160.

Nagy 2007 ▪ Nagy M.: Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár. Budapest 2007

Németh 1997 ▪ Németh, E.: Die numeri im römischen Heer Dakiens. EphNap 7 (1997) p. 101–116.

Noelke 1996 ▪ Noelke, P.: Römische Grabaltäre in der Germania inferior. In: Bauchhenss, G. (hrsg.): Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Bonn 21.–24. April 1993. BJ-Bh 51. Köln–Bonn, 1996. p. 77–104.

Nuber 1991 ▪ Nuber, H. U.: Römische Sarkophage in Raetien. In: Praznovszky, M. (hrsg.): 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens: Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém, 1991. p. 101–108.

Oldenstein-Pferdehirt 1984 ▪ Oldenstein-Pferdehirt, B.: Die Geschichte der legio VIII Augusta. Forschungen zum Obergermanischen Heer II. JRGZM 31 (1984) p. 397–433.

Oltean 2007 ▪ Oltean, I. A.: Dacia. Landscape, colonisation and romanisation. Oxford, 2007

Palao Vicente 2006 ▪ Palao Vicente, J. J.: Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudio de una legión romana. (Acta Salmanticensia 136.) Salamanca, 2006

Pani 1986 ▪ G. G. Pani: Segno e immagine di scrittura. La Tabula ansata e il suo significato simbolico. Miscellanea Greca e Romana 10. Roma, 1986. p. 429–441.

Pavel 2018 ▪ Pavel, C.: The only Icarus statuette from Dacia: a military appropriation of the Icarus myth? Apulum 55 (2018) p. 155–170.

Perring 2017 ▪ Perring, D.: London's Hadrianic War? Britannia 48 (2017) p. 37–76.

Petolescu 1997 ▪ Petolescu, C. C.: Die Auxiliareinheiten im Römischen Dakien, in: Gudea, N. (hrsg.): Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen. Veröffentlichung anläßlich des XVII. Internationalen Kongresses der Studien zu den Grenzen des Römischen Reiches. Zalău, September 1997. Cluj Napoca, 1997. p. 67–141.

Piso 1995 ▪ Piso, I.: Le territoire de la colonia Sarmizegetusa. EphNap 5 (1995) p. 63–82.

Piso 2000a ▪ Piso, I.: Les légions dans la province de Dacie. In: Le Bohec, Y.–Wolff, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 205–225.

Piso 2000b ▪ Piso, I.: Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne. ActaMN 37.1 (2000) p. 231–242.

Piso 2022 ▪ Piso, I.: Colonia Dacica Sarmizegetusa, die erste römische Stadt nördlich der Donau. In: Matijević, K.– Wiegels, R. (eds): Kultureller Transfer und religiöse Landschaften. Zur Begegnung zwischen Imperium und Barbaricum in der römischen Kaiserzeit. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 52. Berlin–Boston, 2022. p. 213–254.

Piso et al. 2006 ▪ Piso, I.–Étienne, R.–Diaconescu, A.: Le *forum vetus* de Sarmizegetusa I. Bucureşti, 2006

Pochmarski 2014 ▪ Pochmarski, E.: Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio. ActArchHung 65 (2014) p. 405–426.

Polaschek 1944 ▪ Polaschek, E.: Die Kunst der Römerzeit in Wien, in: Donin, R. K. (hrsg.): Geschichte der bildenden Kunst in Wien. Bd. I: Von der Urzeit bis zur Romantik. Wien 1944, 91–122.

Polito 1998 ▪ Polito, E.: Fulgentibus armis. Introduzione allo studio dei fregi d'armi antichi. Xenia Antiqua, Monografie 4. Roma, 1998

Raepsaet-Charlier 1975 ▪ Raepsaet-Charlier, M.-T.: La datation des inscriptions latines dans les provinces occidentales de l'Empire Romain d'après les formules «IN H(ONOREM) D(OMUS) D(IVINAE)» et «DEO, DEAE». In: ANRW II.3. Berlin–New York, 1975. p. 232–282.

Raepsaet-Charlier 2004 ▪ Raepsaet-Charlier, M.-T.: Nouvelles inscriptions latines découvertes au Château des Comtes de Namur. ASAN 78 (2004) p. 57–94.

Rémy 1989 ▪ Rémy, B.: Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.–284 ap. J.-C.) Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie. Varia Anatolica II. Istanbul–Paris, 1989

Reuter 1999 ▪ Reuter, M.: Studien zu den *numeri* des Römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit. BRGK 80 (1999) p. 357–569.

Reuter 2012 ▪ Reuter, M.: Legio XXX Ulpia Victrix. Ihre Geschichte, ihre Soldaten, ihre Denkmäler. XB 23 (2012) p. 1–194.

Schäfer 2003 ▪ Schäfer, A.: Transfer von stadtrömischer Religion in die Provinz Dakien. In: Noelke, P.–Naumann-Steckner, F.–Schneider, B. (hrsg.): Romanisation und Resistenz in Plas-

tik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Köln, 2001 (Mainz, 2003) p. 421–439.

Schäfer 2008 ▪ Schäfer, A.: Syrische Heiligtümer in der römischen Provinz Dakien. Altertum 53 (2008) p. 101–116.

Schepp 2009 ▪ Schepp, S.: Gehenkelte Schrift: Die Tabula ansata. In: Schalles, H.-J.– Willer, S. (eds): Marcus Caelius. Tod in der Varusschlacht. Ausstellung im LVR-Römermuseum im Archäologischen Park Xanten. Darmstadt, 2009. p. 114–117.

Schmidt Heidenreich 2019 ▪ Schmidt Heidenreich, C.: L'armée romaine et le culte impérial. Pallas 111 (2019) p. 95–111.

Schönberger 1969 ▪ Schönberger, H.: The Roman Frontier in Germany: An Archaeological Survey. JRS 59 (1969) p. 144–197.

Schumacher 1983 ▪ Schumacher, L.: Das Gebiet der Verbandsgemeinde Nieder-Olm in römischer Zeit (1. Jh. v. Chr.–4. Jh. n. Chr.) In: Spiess, K.-H. (hrsg.): Nieder-Olm. Der Raum der Verbandsgemeinde in Geschichte und Gegenwart. Alzey, 1983. p. 32–64.

Sommer 2011 ▪ Sommer, C. S.: Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marc Aurel...? – Zur Datierung der Anlagen des Raetischen Limes. BBBD 52 (2011) p. 137–180.

Sommer 2012 ▪ Sommer, C. S.: Zur Datierung des Raetischen Limes. In: Henrich, P.: (hrsg.): Der Limes vom Niederrhein bis an die Donau. Beiträge zum Welterbe Limes 6. Stuttgart, 2012. p. 136–147.

Southern 1989 ▪ Southern, P.: The Numeri of the Roman Imperial Army. Britannia 20 (1989) p. 81–140.

Speidel 1992 ▪ Speidel, M. A.: Roman Army Pay Scales. JRS 82 (1992) p. 87–106.

Spiess 1988 ▪ Spiess, A.: Studien zu den römischen Reliefsarkophagen aus den Provinzen Germania Inferior und Superior, Belgica und Raetia. KJb 21 (1988) p. 253–324.

Stefan 2021 ▪ Stefan, A.: *Scribatus* – l'activité de *scriba magistratus* comme une fonction rémunérée et comme un *munus ciuile*. ZPE 217 (2021) p. 281–292.

Steidl 2005 ▪ Steidl, B.: Die Station der beneficiarii consularis in Obernburg am Main. Vorbericht über die Ausgrabungen 2000/2002. Germania 83 (2005) p. 67–94.

Steidl 2008 ▪ Steidl, B.: Welterbe Limes. Roms Grenze am Main. Obernburg a. M., 2008

Stephens 1987 ▪ Stephens, G. R.: A Severan vexillation in Ribchester. Britannia 18 (1987) p. 239–242.

Strobel 1987 ▪ Strobel, K.: Der Chattenkrieg Domitians. Historische und politische Aspekte. Germania 65 (1987) p. 423–452.

Strobel 1988 ▪ Strobel, K.: Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr. Tyche 3 (1988) p. 193–222.

Swan 1999 ▪ Swan, V. G.: The Twentieth Legion and the history of the Antonine Wall reconsidered. PSAS 129 (1999) p. 399–480.

Swan 2004 ▪ Swan, V. G.: The Historical Significance of „Legionary Wares" in Britain, in: Vermeulen, F. et al.: Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen. Ghent, 2004. p. 259–281.

Szabó 2018 ▪ Szabó Z.: A székesfehérvári Királyi Bazilika építéstörténete. Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaeregalis II/2A. Budapest, 2018

Szabó 2020 ▪ Szabó, Cs.: Sanctuaries of Roman Dacia. A catalogue of sacralised places in shared and secondary spaces. JRGZM 62 (2015) [2020] p. 255–340.

Szilágyi 1940 ▪ Szilágyi J.: Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. TBM 8 (1940) p. 1–13.

Szilágyi 1967 ▪ Szilágyi J.: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből II. ArchÉrt 94 (1967) p. 70–79.

Ţentea et al. 2021a ▪ Ţentea, O.–Matei-Popescu, F.–Călina, V.: Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă şi o actualizare 1. CAB 28.1. (2021) p. 9–90.

Ţentea et al. 2021b ▪ Ţentea, O.–Matei-Popescu, F.–Călina, V.: From Dacian Hillforts to Roman Forts: Making of the Roman Frontier on Mid-Olt River Valley. StAA 27.2 Supplement (2021) p. 298–323.

Ţeposu-Marinescu 1979 ▪ Ţeposu-Marinescu, L.: L'atelier de Micia. Sargetia 14 (1979) p. 155–163.

Ţeposu Marinescu 1982 ▪ Ţeposu Marinescu, L.: Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis. BAR IS 128. Oxford, 1982.

Thompson 1968 ▪ Thompson, F. H.: The Zoomorphic Pelta in Romano-British art. AntJ XLVIII (1968) p. 47–58.

Tocilescu 1894 ▪ Tocilescu, G. G.: Inschriften aus Racovitza-Copačeni in Rumänien. AEM 17 (1894) p. 224–226.

Tocilescu 1902 ▪ Tocilescu, G. G.: Monumentele epigrafice şi sculpturali ale Museului National de Antichitati din Bucuresci I. Bucuresci 1902

Tóth 2011 ▪ Tóth E.: Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos kőemlékei. Savaria 34.2 (2011) p. 8–283.

Visy 1985 ▪ Visy, Zs.: Orientalische Grabkammern in Intercisa. In: Weber, E.–Dobesch, G. (hrsg.): Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres. Archäologisch-epigraphische Studien Bd. 1. Wien, 1985. p. 631–637.

Vittinghoff 1971 ▪ Vittinghoff, F.: Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris. Chiron 1 (1971) p. 299–318.

Wallace-Hadrill 2008 ▪ Wallace-Hadrill, A.: Housing the Dead: the Tomb as House in Roman Italy. In: Brink, L.–Green, D. (eds): Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials. New York, 2008. p. 39–77.

Wesch-Klein 1988 ▪ Wesch-Klein, G.: Ein weiterer Baustein der 22. Legion aus Osterburken, Neckar-Odenwald-Kreis. FBBW 13 (1988) p. 709–711.

Wesch-Klein 2012 ▪ Wesch-Klein, G.: Der obergermanische Limes und seine Entwicklung. SUBB 57 (2012) p. 116–136.

Willer 2005 ▪ Willer, S.: Römische Grabbauten des 2. und 3. Jahrhunderts nach Christus im Rheingebiet. BJ-Bh 56. Mainz, 2005

Zingerle 1922-1924 ▪ Zingerle, J.: Kyknos-Relief in Wien. JÖAI XXI-XXII (1922-1924) p. 229–250.

Zoomorphic *tabulae ansatae* in provincial stone carving

Genesis – diffusion – chronology

„It will always be interesting to find out how a decorative motif finds its way by a long journey to a province as far north as Pannonia", wrote Lajos Nagy in 1928, in connection with his research on the zoomorphic pelta-shaped *ansae*. The topic has not lost its relevance since then, since the history of the zoomorphic *tabulae ansatae* cannot be reconstructed without gaps, even more than 100 years after the first publications appeared. The present paper, unlike most of the previous writings, does not examine the zoomorphic varieties out of their broader context, but within the framework of the general development of the different pelta-shaped *tabula ansata* types, and in this way makes novel findings for future research. Depending on their nature, the hypothetical details of the reconstruction outlined may be refined by new archaeological finds and natural science investigations. In the meantime, the history of the stone monument group concerned can be summarised as follows.

The *tabula ansata* type with pelta-shaped *ansae* is a late Flavian age invention in a military context, on the Rhine frontier, as an alternative to the traditional „swallowtailed" tablets. However, even in its heyday, during the reign of Antoninus Pius, it could not outstrip the triangular or trapezoidal *ansa* types. The pelta-shaped *ansa* is an inherently geometric motif that appears very early in Pannonia due to troop movements in the Nerva period, but it was not used in Britain until the early 120s. Pelta-shaped *ansae* with bird- or griffin-headed terminals appear at the latest at the end of the Hadrianic period, with the Rhine borderland and Britain being both possible sites of innovation.

Throughout the history the zoomorphic variants have remained a feature of the northern border regions (Britannia, Germania Superior, the two Pannoniae) and, within them, of the military zone. Sarmizegetusa veteran colony as a civilian centre stands out in this respect.

The zoomorphic *tabula ansata* variants flourished in Antoninus Pius's Britain thanks to intensive military constructions. An examination of the generally well-dated and abundant British material shows that zoomorphic *tabulae ansatae* were still in use during the reigns of Marcus Aurelius and Lucius Verus, but had fallen out of use by the 170s. For the less abundant material of Germania Superior and Pannonia Inferior, the chronology and developmental process outlined for Britannia can be generalised. By the last third of the 2nd century, the geometric version had become dominant in these provinces as well. At the same time, the pelta-shaped *ansae* gradually moved away from their original purpose, the world of building inscriptions, and increasingly became the ornamentation of the *sarcophagi*. By the end of the 2nd century, the motif had lost its fundamental military character and had spread to areas of the empire such as Raetia and Northern Italy, where it had no precedent in local stone carving.

Fényes Gabriella

Római „mérnökök" emlékei Aquincumból

„A technika segítségével kerekedünk felül azokon a dolgokon,
amelyeknek természete legyőz minket"
(Pszeudo Arisztotelész Mechanikai problémák 847A, ford. Barta Andrea)

A mai Budapest területén számos maradvány tanúskodik az egykor itt élt műszaki tudással rendelkező szakemberek munkájáról. Gondoljunk a vízvezetékekre, a csatornahálózatra, az épületekre, a legio táborára, az utak, utcák rendszerére, az amfiteátrumokra és a római padlófűtés maradványaira. Az ókori „mérnökök" személye és tevékenységük közvetlenül is tetten érhető: egyrészt kőbe vésett feliratok adnak tájékoztatást róluk, másrészt olyan régészeti leletként előkerült tárgyak, amelyeket munkájuk során használhattak. Jelen cikkben ezeket gyűjtöttem össze.[1] Az összefoglalóan mérőeszközöknek nevezett tárgyakat részben tervezéskor részben kivitelezés során használták „mérnökök" vagy mesteremberek.

Feliratokról ismert aquincumi „mérnökök"

Aquincumból név szerint három olyan szakembert ismerünk, akik mérési, tervezési munkában vehettek részt. Közülük Ulpius Nundinus tevékenysége vázolható fel leginkább. Nevét egy oltárkőről ismerjük, amely 1963-ban Budapesten, a Római Fürdő (ma Római Strandfürdő) újjáépítését kísérő régészeti munkák során került elő (***Kat. Nr. 1***; ***1. kép***, ***14. kép*** 1).[2] A felirat:

[1] A cikk képeit Komjáthy Péter, Lajtos Tamás, Murakeözy Éva, Ortolf Harl és Kolozsvári Krisztián készítette, munkájukat ezúton is köszönöm.

[2] Az oltárkövet Póczy Klára találta meg a Római Fürdő területén fakadó egyik forrásra épített kútházban, egy forrásfeltörés mellett. A feltárásról szóló publikáció szövege szerint a XII. számú kútházban került elő, a feltárásról készült összesítő rajz szerint viszont a XI. kútházból származik. Ásatási dokumentáció: BTM Adattár 387-77; publikáció: Póczy 1972, 20-21. A Római Fürdőn fakadó forráscsoport az ún. Észak-budai langyos források közé tartozik. Jelenlegi ismereteink szerint ennek a forráscsoportnak volt a legjelentősebb szerepe az ókori Aquincum vízellátásában. A modern strand átépítésekor, 1963-64 folyamán összesen tizennégy ókori kúthház maradványait tárták fel. A régészeti feltárás lehetőségei nagyon korlátozottak voltak, egyrészt a folyamatosan feltörő víz, másrészt a 20. században létesített és az ókori szerkezeteket erősen roncsoló betongyűrűs forrásfoglalások miatt. A feltörő források vizét az ókorban téglából építették körül vagy korongolt kerámia forrásfoglalatot helyeztek rájuk. A forrásfoglalások köré a rómaiak kútházakat építettek, ezek különböző méretűek voltak. A kútházakból fa cölöpök maradványai maradtak fenn. A cölöpök közé deszkákat rögzítettek. A kútházak felmenő, földfelszíni része nem ismert, de az előkerült tetőcserepek alapján valószínűleg fedettek voltak. A kútházak padlóját a forrásfoglalás szája körül lapos kövekkel rakták ki. A kútházakban a gyógyítás isteneinek, vagy a jóléttel kapcsolatba hozható isteneknek állítottak oltárokat, ezek egyike volt Ulpius Nundinusé is. Póczy 1972, 16-25. A strand 2000-2001-es felújítási munkái során a forrásoktól délre két további cölöp került elő, ezek faanyaga azonban eltér a korábban megtaláltakétól, koruk dendrokronológiai vizsgálattal nem volt meghatározható: Láng 2001, 94-95.; 2002, 54.

***1. kép** – Ulpius Nundinus által állított oltárkő a mai Római Strandfürdő területéről (Fotó: Komjáthy Péter)*
***Fig. 1** – The altar stone erected by Ulpius Nundinus from the site of the present-day Római Open-air Bath (Photo: Péter Komjáthy)*

Silva(no) silve(stri) // Ulp(ius) Nu/ndinu/s disce(n)s / regula(torum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).[3] A szöveg szerint az oltárkövet az erdei Silvanusnak állította Ulpius Nundinus fogadalmát szívesen teljesítve. Az állító foglalkozása is fel van tüntetve a feliraton, *discens regulatorum* volt. A *discens* jelentése tudós valamiben, kezdő, tanuló, inas.[4] Ez a kifejezés a római hadseregben a katonai szolgálat számára szabályszerűen kiképzett újoncot jelenti. *Discens* beosztásúak minden katonai csapatban nagy számban voltak és különböző feladatokat láttak el. Feliratikon gyakran tényleges feladatkörük is fel van tüntetve, például *discens aquiliferum, discens signiferum* − a sas illetve a hadi jelvény hordozója, akik pénztárkezelők is voltak; *discens equitem*− a lovasnak kiképzett újonc; *discentes mensorem* − mérési feladatra kiképzett katonák; *discentes capsariorum* − a kórházban dolgozók.[5] Az aquincumi feliraton Ulpius Nundinus feladata is meg van nevezve, az a *reguláv*al állhat kapcsolatban. *Discens regulatorum* máshonnan nem ismert. A *regula* alapjelentése léc, rúd. Különböző szerkezetek, gépek alkatrésze. Vitruvius „Tíz könyv az építészetről" című munkájában különböző gépek leírásában több esetben előfordul ilyen jelentésben, Ktészibiosz vízórájának, emelőszerkezetnek, vízimalomnak, vízorgonának, skorpióknak, ballistáknak részeként, alkatrészeként.[6] *Regulá*nak hívták az építészek által a tervezésnél használt a római hosszmérték beosztásával jelölt vonalzót és az építkezéseknél a kivitelezéshez szükséges szintezőlécet és mérőlécet is.[7] Vonalzó ábrázolását látjuk például Lucius Plotidius Vitalis carnuntumi építész sírkövén derékszög és körző társaságában.[8] De *regulá*nak nevezte Vitruvius a vízvezetékek építése során a szintezéshez használt mérőműszer, a *chorobates* húsz láb hosszú vízszintes gerendáját is (**2. *kép***).[9] Mivel Ulpius Nundinus oltárkövének lelőhelye az aquincumi vízvezeték kiindulópontja, véleményem szerint képzettségét éppen a vízvezeték építéséhez szükséges mérőműszer használatában szerezhette. Bár az sem kizárt, hogy foglalkozásának megjelölése általánosan az

[3] Az oltárkő leltári száma: Aquincumi Múzeum 64.10.150. A felirat közölve: Póczy 1972, 27. 8. kép; AEp 1972, Nr. 364; Póczy 1980a, 3., 4. kép 1-2; Das Römische Budapest 1986, 212. Nr. 772; Lupa Nr. 6567; TitAq Nr. 335. Az oltárkő bemutatásra került a következő kiállításokon: Zsidi−Endrődi 2002, 56. Kat. 26; Fényes 2021, 27.; 2023, 58.

[4] ThLL *discens* címszó, OLD *discens* címszó. A szakmák képzésében lásd továbbá Szabó 2018.

[5] A római hadseregben: Fiebiger 1903, 1171.; Domaszewski 1967, 45., 46., 49.

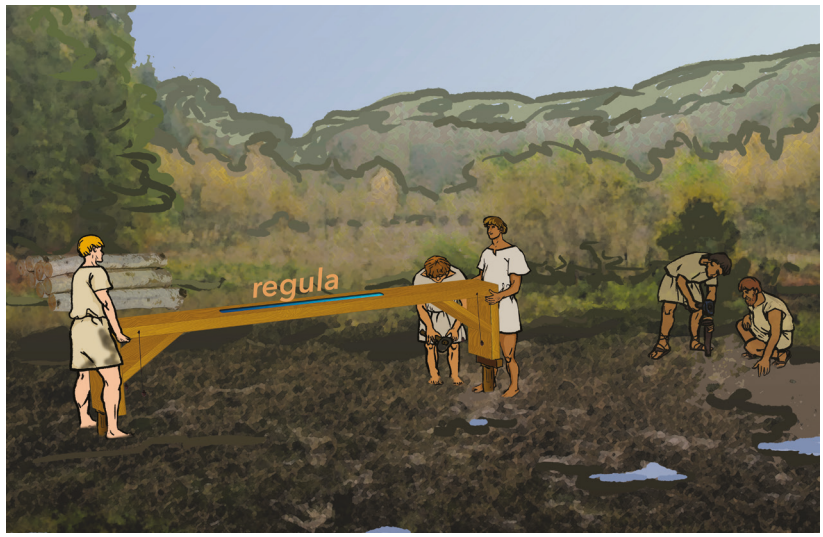
[6] Vitr. 9,8,5,10,2,8; 10,5,2; 10,8,1; 10,10,3; 10,11,6.

[7] Hug 1914, 509-510.; ThLL *regula* címszó; Adam 2005, 63.; Vitr. 1,1,4; 1,2,2; 1,6,6; 6,2,2; 7,1,3, 7,1,4; 7,3,5; 7,4,5; 9 *Praef.* 6.

[8] AEp 1954, 119.; LUPA 79.

[9] *„Chorobates autem est regula circiter pedum viginti."* Vitr. 8,5,1.

építkezéseknél vagy gépek szerkesztésénél való tevékenységére utal. Mivel az általa állított oltárkő az aquincumi észak-déli vízvezeték kiindulási pontját jelentő forráskörzet egyik kútházában került elő, egyik jelentésben sem tartom alaptalannak Póczy Klára feltételezését. Szerinte Ulpius Nundinus ennek a vízvezetéknek az építésében vagy újjáépítésében vett részt, háláját pedig a munka sikeres befejezéséért fejezte ki Silvanus istennek.[10] Azt azonban nem tartom valószínűnek, hogy ő a vízvezeték építését vagy újjáépítését a felirat állításának idejében *discens*ként vezette volna. Ulpius Nundinus tevékenységével kapcsolatban Szabó Ernő még egy lehetőséget felvetett. Szerinte *regulator* szó nem ismert, a *discens regula(torum)* feloldása kérdéses, a *regula* szónak pedig a jogban is jelentése van. Ezért feltételezte, hogy Ulpius Nundinus tevékenysége a civil szakképzéssel is kapcsolatban lehetett.[11] Régészként alkotott véleményem szerint a felirat értelmezésénél és Ulpius Nundinus tevékenységének meghatározásában az oltárkő lelőhelyének is nagy szerepe van. Mivel az oltárkő az aquincumi észak-déli vízvezeték kiindulópontjánál került elő, a *regula* pedig fontos mérőműszer volt a vízvezeték nyomvonalának kitűzésében, egészen pontosan a vízszint meghatározásában.

***2. kép** – Vízszintezés chorobatesszel (Vitruvius leírása és annak Klaus Grewe szerinti értelmezése nyomán rajzolta Murakeözy Éva)*
***Fig. 2** – Levelling with chorobates (based on Vitruvius' description and Klaus Grewe's interpretation of it, drawn by Éva Murakeözy)*

De mit is jelent a *chorobates,* és ennek részeként a *regula*? A *chorobates* tulajdonképpen egy óriási vízmérték. Vitruvius leírása szerint egy 20 római láb, azaz 5,92 m hosszú, *regulá*nak nevezett gerenda, amit két végén lábakra állítottak. A lábakat és a gerendát keresztrudakkal is összekötötték. A mérőműszer vízszintes helyzetét két módon is meg lehetett vele mérni. A gerenda két lábának mindkét oldalán egy-egy függőón lógott. Ha a függőónok zsinórja függőleges volt, akkor a műszer vízszintesen állt. Ha szél fújt és mozgatta a zsinórokon lógó függőónokat, akkor vízmértékkel mértek. A gerendában (*regula*) volt egy öt láb (1,48 m) hosszú, egy római hüvelyk (2,47 cm) széles és másfél hüvelyk mély csatorna is. Ebbe vizet öntöttek, ennek vízszintje szintén megmutatta, hogy vízszintesen áll-e a műszer (***2. kép***).[12]

A *chorobates*t vízvezetékek tervezése során használták. A római vízvezetékek többsége ugyanis gravitációs alapon működött, azaz egy magasabb pontról enyhe lejtéssel egy alacsonyabban

[10] Póczy 1972, 27-28.; Póczy 1980a, 30.; Póczy 1980b, 35., Póczy 1976, 42.
[11] Szabó 2018, 110-113.
[12] Vitr. 8,5,1-2.

fekvő helyre folyt keresztül rajta a víz. A vízvezeték lejtésének meghatározásához a vízvezeték − vagy egyes szakaszainak − kezdő és végpontja közötti magasságkülönbséget, és a vízvezeték szakasz pontos hosszát kellett ismerni. A *chorobates* és ennek részeként a *regula* arra szolgált, hogy két adott pont között megmérjék a magasságkülönbséget. A két pont közötti magasságkülönbség legegyszerűbben egy vízszintes vonallal mérhető. A pontoknak a vízszinteshez képest lévő távolságának különbségéből adódik a két pont magasságkülönbsége. A vízszintest legegyszerűbben egy fagerendával (*regula*) tudták felvenni, amit vízmértékkel vagy függőónokkal vízszintes helyzetbe állítottak. Hogy a mérést kényelmesebbé tegyék, a gerendát egyforma hosszúságú lábakra állították. Ez a műszer volt a *chorobates*. Ha két pont között, amelyeknek a magasságkülönbségét meg akarták mérni, nagyobb volt a távolság, mint a *chorobates* hossza, akkor a két pont között is vettek fel pontokat. Először felállították a műszert a kiindulási pont és a következő felvett pont között, majd erről a műszerrel tovább léptek a soron következő pontra. Mivel ismerték a cölöpök számát, a cölöpök közötti távolság pedig mindig ugyanakkora volt, mégpedig pontosan a *chorobates* hossza, a műszerrel mellesleg pontosan ki tudták számolni a kimért szakasz hosszát, azaz a mérés kezdő és végpontja közötti távolságot is. (A műszer felállításainak számát meg kellett szorozni a műszer hosszával). A kezdő és végpont közötti magasságkülönbség és távolság ismeretében határozták meg az építendő vízvezeték lejtését.[13]

Az aquincumi vízvezeték gravitációs alapon működő vízvezeték volt, 107 m magas tengerszint feletti magasságról indult a Római Strandfürdő forrásfeltöréseinek enyhe, a környező terepszintnél 3 méterrel magasabb dombjáról és egyenesen, feltételezhetően átlag 0,9‰ lejtéssel haladt déli irányba.[14] Útközben sem mély völgyet nem kellett áthidalni, sem hegyen nem kellett keresztülvezetni, mindössze az Aranyhegyi patak medrét kellett átívelnie a vízvezetéknek. A vízvezeték tervezése során ezért Aquincumban is használhatták ezt az egyszerű mérőműszert. A mérés pontosságán múlt a vízvezeték lejtésének meghatározása, így a megépült vízvezeték működőképessége.

Ulpius Nundinus nevét Póczy Klára egy másik oltárkövön szereplő névtöredékkel is kapcsolatba hozta.[15] 1949-ben Óbudán, a Tavasz utca 21. számú ház előtt az Árpád-híd óbudai felüljárójának helyén csatornázási munkák során, a modern árokból egy római oltárkő alsó töredéke került elő. Nem ismert, hogy mely istennek állították, és az állító neve is csak részben maradt fenn a töredéken.[16] Szilágyi János a fogadalomtevő első nevét a fennmaradt betűtöredékek alapján Ulpiusra egészítette ki, a második név kiegészítésére több javaslatot is tett.[17] Az oltárkő fennmaradt szövege: *] / Ulpius N[u]/ndinus(?) b(ene)f(iciarius) c(onsularis)/ posuit // Maximo II et / Urbano co(n) [s(ulibus)] // SVP QUES*.[18] Az oltárkövet állítója a consulok nevei alapján Kr. u. 234-ben emelte, tisztsége szerint *beneficiarius consularis* volt. Ha az utóbbi felirat szövege valóban Ulpius Nundi-

[13] Grewe 2009, 111-117.; Grewe 2014, 31-39.; Grewe 2022, 57-58.

[14] Az aquincumi észak-déli vízvezeték csatornája nem maradt fenn. A vízvezeték magasságára a vízvezeték fennmaradt boltvállainak magasságaiból következtettünk. A lejtés szögét Németh István gépészmérnök számolta ki, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

[15] Póczy 1972, 28.; 1980, 18.

[16] Szilágyi 1951, 135. A felirat lelőhelyét Póczy Klára tévesen adta meg. Szerinte a Hajógyári-sziget mellett a Dunából került elő: Póczy 1972, 28.

[17] Szilágyi 1951, 135.; 1971, 307. Nr. 9.

[18] Lupa 5122; további közlései: TitAq 392; Németh 1999, 53. Nr. 141; AEp 1972, 372.; Ltsz.: 64.10.106.

nusra egészíthető ki, és ugyanarról a személyről van szó, mint aki a Római Fürdőn oltárt állított – bár erre bizonyíték nincs – , akkor a két oltárkő Ulpius Nundinus életének két különböző szakaszáról ad információt. Pályafutásának elején mint *discens* a technikai feladatok elvégzését sajátította el. A speciális feladatra kiképzett katona a ranglétrán feljebb lépve idővel *beneficiarius consularis* lehetett. A tanult, vízszintmérésre mindenesetre kiképzett katona pályafutása során esetleg a helytartói hivatalba kerülhetett. A császárkor első három évszázadában, a diocletianusi és constantinusi reformokig nem volt éles határvonal a civil és a katonai feladatok ellátásában. A helytartó a provinciában a hadsereg legfőbb parancsnoka és a közigazgatás feje volt. A helytartói hivatalba, a jogi, közigazgatási, pénzügyi feladatok intézésére, az állami építkezések megszervezésére a hadsereg tagjainak sorából választották a tehetséges, ügyes, tapasztalt embereket. Ezek egy részét adminisztrációs, rendőri munkakörre fél éves időtartamokra a provincia különböző állomáshelyeire (*stationes*) küldték, más részük a helytartói székhelyen teljesített szolgálatot.[19] Ha az előzőekben leírt két aquincumi feliratot ugyanaz a személy állította, és a *discens regula(torum?)* valóban a *reguláv*al dolgozott, akkor Ulpius Nundinus valamilyen vízvezetéképítésben való tevékenysége a 3. század elejére tehető.

Az Ulpius *gentilitium* arra utal, hogy Ulpius Nundinus vagy, valamelyik felmenője Traianus császártól kapott polgárjogot.[20] A Nundinus név Celeiában (Noricumban, ma Celje) is előfordul Nundinus Respectus sírkövén. Irene Lazar a kelta eredetű nevek között sorolta fel.[21] A felirat ugyan nem adja meg foglalkozását, de a feliratos képmező alatt szépen kifaragott függőónos szögmérő látható, amely az elhunyt foglalkozására is utalhat. Ha így volt, akkor építési, kivitelezési munkával foglalkozhatott. Nundinus *cognomen* Brigetióból (Komárom-Szőny) ismert, Caius Petronius Nundinus Brigetio *municipium augustalis*a volt.[22]

A másik két mérnököt feliratuk *mensor*nak nevezi. A *mensor* általános elnevezés mindazokra, akik valamilyen mérési feladatot láttak el. Feliratokon pontosabban is megadhatták feladatukat. A földmérők *mensores agrarii*, *mensores agrorum* vagy *agrimensores*ként szerepelnek az írott forrásokban. Ők a katonai táborok szabályos rend szerinti kitűzését és a *limitatió*t végezték. Általában a katonaság alkalmazásában álltak, a hadseregben az *immunes* közé számítottak, a legiókban a *principales* között szerepeltek, de auxiliaris egységekben is szolgáltak. Fő feladatukon kívül egyéb, nem kimondottan katonai célú mérést is végezhettek. Feliratokon előfordul még *mensor aedificiorum*, aki a házépítésben, az építés felügyeletében részt vevő „mérnök". A *mensor frumentarii* Róma városi gabonaellátásában, vagy a katonai csapatok élelmiszerellátásában részt vevő szakember. A *mensor sacomarius* pedig a szabvány mértékek és súlyok betartásának ellenőrzője.[23] Az aquincumi *mensor*ok tevékenységi köre feliratukon nincs pontosabban megadva, talán ők is földméréssel kapcsolatos feladatokat láttak el. Egyikük Aelius Rufus volt, akinek feliratát

[19] Ott 1995, 11-14., 30., 61.; Domaszewski 1897, 271-272.

[20] Barkóczi 1964, 276.

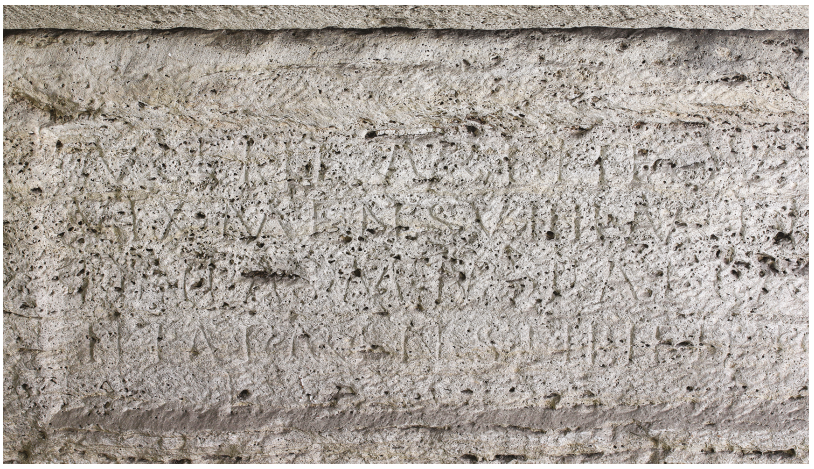
[21] Lupa 673; Lazar 2002, 89.; ILJug 134-135. Nr. 397. Nundinus Respectus feliratára Zsidi Paula hívta fel figyelmemet, tájékoztatását ezúton is köszönöm.

[22] Neve két síremlékről is ismert. Az egyiket neki állították, a másikat lányának készítette: Riu 572; Lupa 3469; CIL III 4323; Riu 573, Lupa 3470; Kanozsay 1961, 261-263.; Borhy 2006, 35. Nr. 10.

[23] Fabricius 1931, 956-960., Kubitschek 1894, 894-895.; ThLL *mensor* címszó; Der Neue Pauly *mensor* címszó.

Schönvisner István írta le a nagy katonai fürdő feltárásáról szóló könyvének második részében, a Zichyek által építtetett présház falában, illetve előtte a földön heverő római kövek listájában. A kő ma már nincs meg, másodlagos lelőhelye az ókori topográfiában körülbelül a legio táborán belül, annak keleti felébe, délkeleti negyedébe esik (***Kat. Nr. 2***; ***14. kép*** 2). A feliratos követ talán nem sokkal messzebbről gyűjtötték össze. Felirata: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Ael(ius) Rufus / me(n)sor / l(egionis) II Ad(iutricis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[24] A felirat szövege szerint Aelius Rufus a legio II Adiutrix mérnöke Juppiternek állította oltárát, fogadalmát szívesen teljesítve.

A másik *mensor*t említő kőemlék 1932-ben került elő, a II. kerület, Szemlőhegyi út 23. szám alatt, a József-hegy lábánál fakadó, minden bizonnyal már a rómaiak által is használt források felett, a Rózsadombon, kertrendezési munkák során, 30 cm mélyen, érintetlen állapotban (***Kat. Nr. 3***; ***14. kép*** 3). A kisméretű szarkofágban csecsemő csontvázát találták meg, mellékletként két üvegedény és egy kis bronz karperec került elő.[25] A kőládasír előlapján olvasható felirat a következő: *D(is) M(anibus) // Aureli(a)e Aureli(a)e qu(a)e / vix(it) mens(ibus) VIIII Aurel(ius) / Deipas mens(or) et Ael(ia) Cas/iila* vagy *Cas/hia (!) parentes fili(a)e dulc(issimae) / f(aciendum) c(uraverunt)* (***3. kép***).[26] A szarkofág szövege szerint Aurelius Deipas *mensor* feleségével Aelia Casiilával vagy Cashiával(?) kilenc hónaposan elhunyt legkedvesebb kislányát temette itt el. A szarkofágot a 3. század második felére keltezték. A Deipas név valószínűleg keleti eredetű, csakúgy, mint feleségének, Cashiának neve, utóbbit Fehér Bence séminek tartja.[27] Aquincumban legnagyobb számban Aurelius nevűek voltak. Részben olyanok, akik még Marcus Aureliustól kaptak polgárjogot, de főleg olyanok, akik a *Constitutio Antoniniana* révén váltak római polgárrá. Egyrészt helyiek viselték ezt a *nomen*t, másrészt keleti eredetűek, akiknek többségét Barkóczi László tráknak tartotta.[28] A szarkofág lelőhelyének közvetlen közelében épület vagy más sír nem ismert. Kicsit távolabb a Fajd utcában 1912-ben sírt fedeztek fel, 1983-ban Pető Mária a Pusztaszeri út–Józsefhegyi út kereszteződésénél magányos késő római temetkezést talált. 1905-ben és 1906-ban a Pusztaszeri út 16. szám alatt női alakot ábrázoló sírszobor és szarkofág került elő.[29] A környék lakottsága feltételezhető, de jelenleg épületet, telepnyomokat, villát nem ismerünk.

3. kép *– Aurelia Aurelia szarkofágjának felirata (Fotó: Komjáthy Péter)*
Fig. 3 *– Inscription on the sarcophagus of Aurelia Aurelia (Photo: Péter Komjáthy)*

[24] Schönvisner 1778, 157-158.; CIL III 3433; TitAq 114; Lupa 13152.

[25] Nagy 1945, 541. A szarkofág megvan, az Aquincumi Múzeum keleti kőtárában látható, ltsz.: 64.10.30.

[26] Kuzsinszky 1934, 70, Nr. 495; Nagy 1945, 541.; Barkóczi 1964 346, Nr. 105/210; Fehér 2007, 525. Nr. 148; TitAq Nr. 569; Lupa Nr. 2960.

[27] Barkóczi 1964, 308., 310.; Fehér 2007, 394.

[28] Barkóczi 1964, 277.

[29] Kuzsinszky 1906, 53-55. Nr. 20 és 67-68. Nr. 33.

Az aquincumi mérnökökkel kapcsolatban még egy feliratot lehet megemlíteni (***Kat. Nr. 4***). Ez egy töredékes sírkövön szerepel, ami Óbudáról származott. Közelebbi lelőhelye nem ismert. A felirat megmaradt részének szövege: *CVM DECIAN / MISTORI AEDI / magistratui / L(ucius) Atticus / Patrinus / heres f(aciendum) c(uravit).*[30] A sírfeliratot Lucius Atticus Patrinus örökös állította valakinek. Az elhunyt nevét Szilágyi János Caius Valerius Deccianusnak oldotta fel, foglalkozásának értelmezésére felmerült a *mensor aedificiorum* lehetőség is,[31] de a felirat értelmezése bizonytalan, a sírkő pedig már elveszett.[32] A *mensor aedificiorum* feladata az épületek építésének felügyelete volt. E foglalkozás minden ókori technikáról szóló könyvben szereplő fő képviselője Titus Statilius Aper volt, akinek Rómában előkerült márvány síroltárán legfontosabb munkaeszközeit ábrázolták: papirusz- vagy pergamentekercset (feltételezhetően összetekert tervrajzot), a tíz láb hosszú mérőrudat (*decempeda*), egy láb hosszú mérőlécet, viasztáblákat, kosárkában íróeszközöket és számolópálcákat.[33] Ha Aquincumból is ismernénk ilyen hivatal viselőjét, az egy további „mérnöki" tevékenység helyi gyakorlását bizonyítaná.

***4. kép** – Szögmérő (libella) ábrázolása Publius Aelius Provincialis signifer sírkövén (Fotó: Ortolf Harl) / **Fig. 4** – Depiction of a protractor (libella) on the tombstone of signifer Publius Aelius Provincialis (Photo: Ortolf Harl)*

Mérőeszközök ábrázolása síremlékeken

Témánk szempontjából a következő felirat nem a feliratállító személye, hanem a sírfelirata alatt ábrázolt mérőeszköz miatt érdekes. A Szentendrén előkerült sírkőtöredék feliratának szövege: *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Provin/cialis ann(orum) LXXX / vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) ex / signif(eri) sibi et P/ompeiae Vale/ntinae quo/ndam uxori / viv(u)s fecit.* „A halotti isteneknek. Publius Aelius Provincialis, a *legio II Adiutrix* volt *signifer*e, *veteranus*, még életében, 80 éves korában állíttatta a sírkövet magának és néhai feleségének, Pompeia Valentinának."[34] A szöveg alatt egy függőónos szögmérő (*libella*) ábrázolása van bevésve (***Kat. Nr. 5***; ***4. kép***). A *libella* A betű alakú mérőeszköz. Felső részéről, az A betű csúcsáról zsinóron függőón lógott le. Az A betű két talpát helyezték a mérendő felületre. Ha a zsinór függőlegesen állt, a felület vízszintes volt. Ha az A betű vízszintes szárán esetleg skálabeosztást is feltüntettek, akkor a zsinór elmozdulása szerint szöget is lehetett vele mérni. *Libellá*t több ábrázolásról ismerünk, többek között „mérnökök" sírkövéről. Legrészletesebb és leghíresebb ábrázolása azonban egy 1874-ben Pompejiben előkerült mozaikon látható,

[30] CIL III 3585; TitAq 762; Lupa 13656.

[31] Szilágyi 1956, 131., 140. lj.; CIL III 3585; TitAq 762; Lupa 13656.

[32] Fehér 2007, 101. II.1.8.1.4.

[33] CIL VI 1975; Grewe 2014, 28-30.; Grewe 1991, 608-609.; Abb. 6-8, 10; Grewe 1984, 169-171.

[34] Lupa 3179; Németh 1999, 62. Nr. 173; Kuzsinszky 1900, 59-60.

amelyet ma a nápolyi Museo Archeologico Nazionale-ban őriznek.[35] Ez a halál allegorikus bemutatása, a nagy szintező, aki egyensúlyban tartja a gazdagságot és a szegénységet, és figyelmeztet a szerencse mulandó természetére. A mozaik alapján a *libella* fából készült, az egyes fa elemeket bronz lemezekkel erősítették össze. Ilyen szögmérő régészeti leletként 1962-ben Párizsban került elő, amit a pompejii mozaikábrázolás alapján rekonstruáltak.[36] Kuzsinszky Bálint véleménye szerint Publius Aelius Provincialis sírkövén, − aki a legio II Adiutrix jelvényhordozója (*signifer*) volt − a szögmérő ábrázolása munkájával állt kapcsolatban,[37] annak ellenére, hogy sírfelirata ilyen irányú tevékenységét nem nevezi meg.

Szögmérő, derékszög és körző ábrázolása síremlékeken azonban nem csak az elhunyt foglalkozására utalhat, hanem a kőfaragó egyéni vagy műhelyének mesterjegye is lehet.[38] Ezekben az esetekben általában a mérőeszköz kőfaragó eszközökkel együtt jelenik meg, akár olyan síremlékeken is, ahol a felirat alapján az elhunytról biztosan tudjuk, hogy más foglalkozást gyakorolt. Például Sextus Pompeius Carpus felirata szerint orvos volt, szarkofágjának feliratos mezőjében, a felirat alatt feltehetően *normá*t ábrázoltak kőfaragó szerszám (*ascia*) mellett (***Kat. Nr. 6***).[39] Másik szépen kifaragott, jól felismerhető *libella* ábrázolása Titus Flavius Felicio, az aquincumi *colonia augustalisá*nak, Szentendrén előkerült sírkövének hátlapján látható (***Kat. Nr. 7***).[40] Azt viszont nem tudjuk, hogy milyen foglalkozást gyakorolt. Óbudán, a Vörösvári út 22. számú ház udvarán találtak egy olyan síremlék töredéket, amelynek hátsó oldalán szögmérőt, oldallapján pedig körzőt ábrázoltak kőfaragó szerszámok mellett (***Kat. Nr. 8***).[41] Ebben az esetben sem ismert az elhunyt foglalkozása. A Jablonka út 7. szám alatt került elő egy felirat nélküli szarkofág, amelynek oldalán talán ácskapocs mellett körzőt és *libellá*t ábrázoltak (***Kat. Nr. 9***).[42] Óbudáról származik egy olyan síremlék lap, amelyen a Minótauroszra támadó Thészeusz látható. A kőlap alsó párkányán kőfaragó jelek, körző és kalapács van bevésve (***Kat. Nr. 10***).[43] A kőfaragványokon felismerhető szögmérők, derékszögek és körzők ábrázolása – függetlenül attól, hogy műhelyjelzések, mesterjegyek vagy az elhunyt foglalkozásának eszközei – arra utalnak, hogy ilyen mérőeszközöket Aquincumban használtak.

Régészeti leletként fennmaradt mérőeszközök

Függőónok

Aquincumból eddig öt egész, teljes és egy töredékes, római kori függőón (*perpendiculum*) került elő. Az 50436 leltári számú darab pontosabb lelőhelye ismeretlen.[44] Bronzból készült, teljes hossza

[35] https://mann-napoli.it/mosaici/. (letöltés ideje: 2024.02. 07.)
[36] Adam 2005, 66-67., fig. 81, 82.
[37] Kuzsinszky 1900, 60.
[38] Nagy 1945, 543-546.; 1920-22, 47-57.
[39] Nagy 1945, 546.; 1920-22, 51, 12, ábra; Kuzsinszky 1934, 66. Nr. 282; Korbuly 1934, 110.; TitAq 684; Lupa 2907.
[40] Nagy 1945, 552; Lupa 3160.
[41] Nagy 1945, 550-551., 18. kép; 1920-22, 49, 7-8. ábra; Lupa 2932.
[42] Nagy 1945, 546., 543-546. 12. kép.
[43] Nagy 2007, 75. Nr. 74; Nagy 1945, 551.; 1920-22, 49, 11. ábra; Lupa 2988.
[44] Közölve: Zsidi-Endrődi 2002, 55. Nr. 20; Látványtár 2009, 116. Nr. 349; Fényes 2021, 28-29.

***5. kép** – 1-4 Aquincumból előkerült függőónok, 5-6 Aquincumból előkerült függőónok vagy súlyok (Fotó: Komjáthy Péter)*
***Fig. 5** – 1-4 Plummets from Aquincum, 5-6 Plummets or weights from Aquincum (Photo: Péter Komjáthy)*

86 mm, átmérője 61 mm. Tömege 786,41 g. Kúpos teste van, oldala kissé domború, felső részén, középen és csúcsos aljánál három-három vékony bekarcolt koncentrikus körrel díszítve. Tetején a felfüggesztésre szolgáló gomb van. Mind a gomb teteje, mind szára át van fúrva (***Kat. Nr. 11***; ***5. kép*** 1; ***6. kép*** 1).

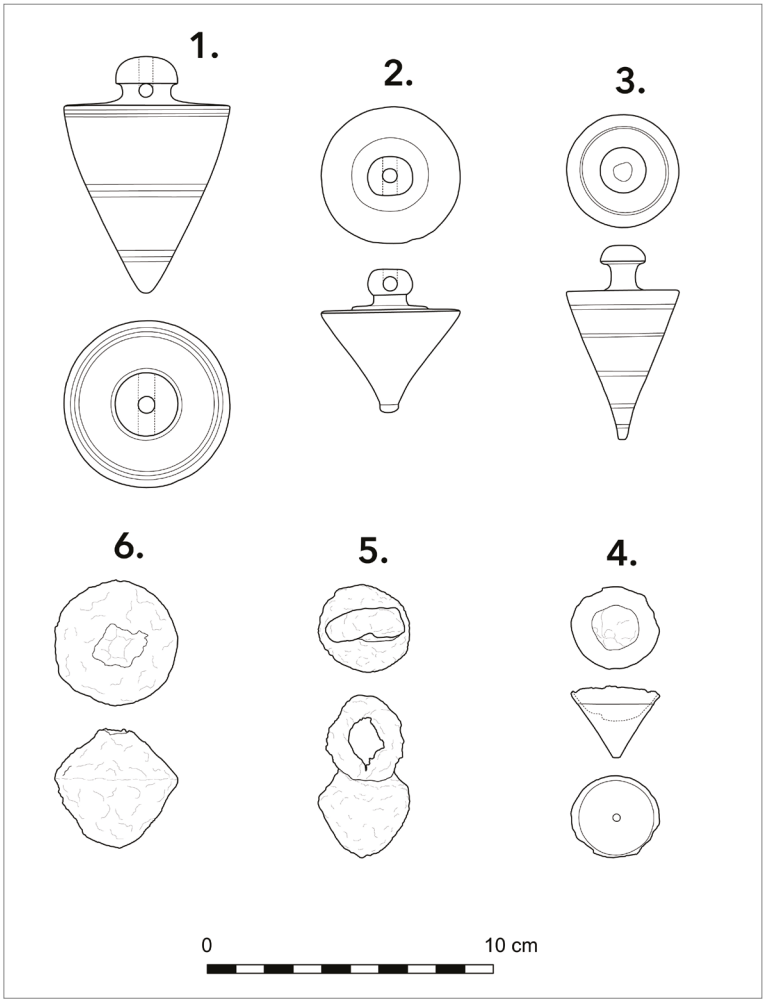
A 98.65.3468. leltári számú darab a III. kerület egykori Szőlőkert utcából, a Vörösvári út– Szőlő utca elágazása által közrefogott területről, Kocsis László 1980-as ásatásából származik. Szintén bronzból készült, magassága 50, átmérője 48 mm, tömege 191,44 g. A tömzsi kúp alja felé erősen karcsúsodik, majd gombszerűen végződik. A kúpon körben vékony, halvány koncentrikus körök láthatók. A kúp tetején a függesztő rész az előző darabhoz hasonló, mind teteje, mind szára át van fúrva (***Kat. Nr. 12***; ***5. kép*** 2; ***6. kép*** 2). Lelőhelye a római legiotábor *retenturá*jában, egy kis részleteiben feltárt épület (***14. kép*** 4).[45]

2022-ben a BUSZESZ-ben, Budai Balogh Tibor ásatásán került elő a következő függőón, leltári száma 2024.8.1.1. Felső, kevert réteg gépi bontásából származik, de mind Újvári Gábor restaurátor, mind saját véleményem szerint formájában, díszítésében és anyagában jellegzetes római darab. Az előző függőónokhoz képest karcsúbb, magassága 68 mm, átmérője 39 mm. Tömege 203,71 g. Felfüggesztő gombjának alakja az előző példányokéhoz hasonló, de nincs átfúrva, csak szabálytalan mélyedés van a tetején. Kúpos testét finoman bekarcolt koncentrikus körök tagolják egymástól 9-10 mm távolságra, a felső három dupla, a csúcs felett szimpla (***Kat. Nr. 13***; ***5. kép*** 3; ***6. kép*** 3). Lelőhelye a római katonaváros északkeleti széle (***14. kép*** 5).[46]

A III. kerület Vörösvári út 103-105. számú telken 2006-ban Budai Balogh Tibor ásatásán találták meg egy eredetileg minden bizonnyal függőón alsó részének töredékét. Leltári száma 2006.22.120.1. Jelenlegi legnagyobb magassága 22 mm, legnagyobb átmérője 30 mm, de ennél az eredeti tárgy mindenképpen nagyobb lehetett. A töredék tömege 17,84 g. Külső felszíne sima és fényes, az előző ismertetett darabhoz hasonlóan vékony, körbefutó koncentrikus körrel díszített. Belseje üreges, alja ólommal kitöltött. (***Kat. Nr. 14***; ***5. kép*** 4; ***6. kép*** 4). Alakja pont a törésnél változik, eredetileg kúp vagy kettős kúp alakú is lehetett. Lelőhelye a római katonaváros északnyu-

[45] Kocsis László Szőlőkert utca–Vörösvári út 1980 ásatási dokumentációjának 10. és 16. oldala: BTM Adattár 1254-81. Kiállításon bemutatva: Fényes 2021, 28-29.

[46] Köszönet Millbich Tamásnak, aki a leletre felhívta figyelmemet, és Budai Balogh Tibor ásatásvezetőnek, aki a tárgy közléséhez hozzájárult.

***6. kép** – 1-4 Aquincumból előkerült függőónok, 5-6 Aquincumból előkerült függőónok vagy súlyok (Rajz: Lajtos Tamás) / **Fig. 6** – 1-4 Plummets from Aquincum, 5-6 Plummets or weights from Aquincum (Drawing: Tamás Lajtos)*

gati területe, a legiótábor nyugati kapujától kivezető út északkeleti oldalán, egy csekély mértékben fennmaradt római épület (***14. kép*** 6). A területet a 4. században már nem lakták, a függőónnak így korábbi időből kell származnia.[47]

Az Aquincum területén előkerült ötödik függőón(?) mind anyagában, mind formájában eltér az előzőekben ismertetett daraboktól. Leltári száma: 2015.9.14. Ez tömör ólomból készült, formája inkább kettőskúp, tetején vasból készült felfüggesztő karikával (***Kat. Nr. 15***; ***5. kép*** 5; ***6. kép*** 5). Magassága 58 mm, átmérője 32 mm, tömege 114,91 g. Ez akár súly is lehet, tömege a szabvány római mértékegységek közül a *triens*nél (4 *uncia*, 109,15 g) kicsit több. A tárgy egy szarkofágból származik, amelyet Nyerges Anita talált 2015-ben a III. kerület Almáskert u. 14. szám alatt. A sírban először egy 35-40 év körüli nő nyugodott, akinek testét odébb helyezve temettek mellé később egy ötvenes éveiben járó hölgyet. Az utóbbi bal kézfeje alatt lapuló I. Constantinus bronzérem alapján a második temetkezés a 4. század elejére keltezhető. A függőón vagy súly a két csontváz között helyezkedett el. E sírmellékleten kívül az idősebb nő lábához még egy miniatűr, vasból készült szerszámkészletet (ásó, kapa, lapát, sarló, balta, szőlőmetsző kés) is tettek.[48] Ez a lelet az aquincumi polgárváros körüli dombvidéken, az Aranyhegy lábánál egy magányos temetkezés sírmellékleteként került elő (***14. kép*** 7). Lelőhelye közelében, feljebb a domboldalon, a mai Tarhos utca– Szőlővész utca–Óvár utca közötti szakaszán római telep maradványait ismerjük.[49]

A hatodik lelet anyaga és formája az előzőhöz hasonlóan függőón vagy súly is lehet. Nagy Alexandra II. kerület Bem tér 3. szám alatti ásatásán tárta fel 2022-ben. Az ásatás leletanyaga

[47] Budai Balogh Tibor III. ker. Vörösvári út 103-105. 2006/2007 ásatási dokumentáció 2006.12.12-i bejegyzés: BTM Adattár 2904-2008.

[48] Nyerges 2016, 19-21. 5. kép; Nyerges–Mende–Gerber 2022, 133.

[49] Budai Balogh 2015, 81-83.

most van feldolgozás alatt, a tárgy gyarapodási száma R2893/22/2023.[50] Ez a darab tömör ólomból készült, kettőskúp formájú, tetején a felfüggesztésre szolgáló alkatrész letört (***Kat. Nr. 16***; ***5. kép*** 6; ***6. kép*** 6). Magassága 40,5 mm, átmérője 43 mm, tömege 317,07 g. Tömege a *libra* mértékegységnél (327 g) kicsit kisebb, a hiányos felfüggesztő füllel együtt, talán a *libra* közelében lehetett. Aquincum első katonai táborának területéről származik (***14. kép*** 8), az előzetes információk alapján valószínűleg korai (1. századi?) táborperiódusú gödörből.[51]

Körzők

Aquincumból eddig két ókori körzőt (*circinum*) ismerek.[52] Az 56.200.93. leltári számú darab két szára vékony bronzlemezből lett kivágva (***Kat. Nr. 17***; ***7. kép*** 1; ***8. kép*** 1). A két szár szélesebb végén a lemezt kör alakúra vágták és kifúrták. A két lemezt 4,5 mm átmérőjű furatokon keresztül egy 22,5 mm hosszú rögzítő csappal fogták össze. A csap feje kúp alakú és barázdált. A csap szára tagolt és fokozatosan elvékonyodik. A csap szárán három egymásba érő furat van. Eredetileg ebbe tűztek egy kis lemezdarabot, ezzel rögzítették a csapot és fogták össze a körző két szárát. Ez az egykori kis lemez ma már hiányzik, ám a tárgy megtalálásakor készített rajz szerint akkor még megvolt. A körző szárai ma ívesen meghajoltak, hosszuk 142 mm, a szárak legnagyobb szélessége 5 mm, vastagságuk 1,5 mm. Mindkét szár külső oldalán bekarcolt díszítés van: két vonalka, majd X, újabb két vonalka, majd X. Ezt a körzőt Nagy Tibor találta 1941. november(?) 9-én Aquincum polgárvárosának déli részén, ásatása 10. számú, általa – valószínűleg a körző előkerülése miatt – „mérnöki lakásnak" nevezett helyen a mithreumtól délre (***14. kép*** 9).[53] A körzőt 1956-ban leltározták be a szentélyberendezés jellegzetes tárgyaival együtt, lelőhelyeként a Symphorus mithraeum került feltüntetésre.[54] Ennek megfelelően a későbbi szakirodalomban a tárgy lelőhelyeként már a Symphorus mithreum szerepelt.[55]

7. kép *– Aquincumból előkerült körzők (Fotó: Komjáthy Péter)*
Fig. 7 *– Compasses from Aquincum (Photo: Péter Komjáthy)*

A másik körző leltári száma 2002.7.13708. Az előző körzővel ellentétben ennek szárai bronzból öntöttek, a szárak keresztmetszete domború, a domború külső oldal hosszabb, rövidebb tagolás-

[50] Köszönöm Nagy Alexandrának a tájékoztatást, valamint azt, hogy a leletet publikálásra átengedte.

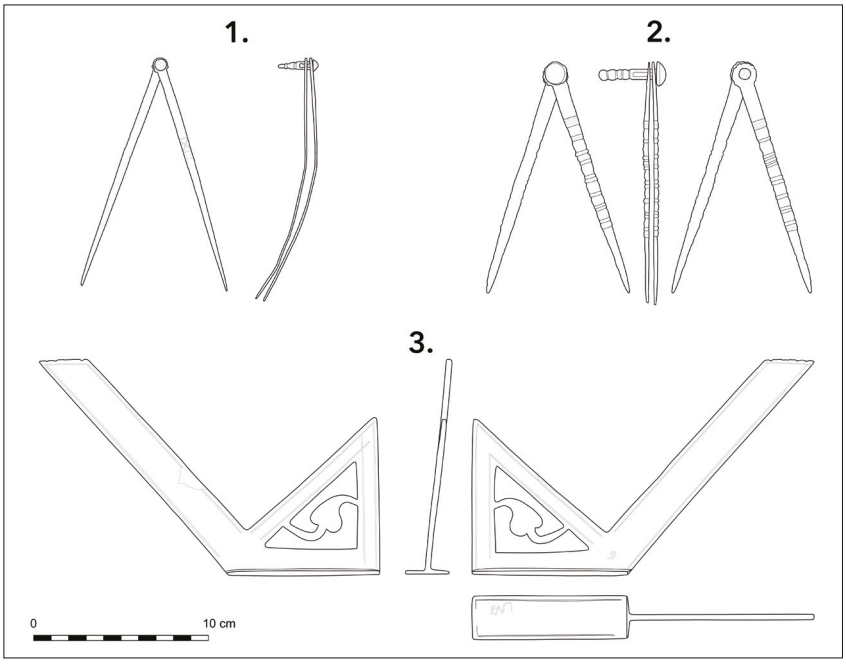
[51] Nagy Alexandra szíves szóbeli közlése 2023. november 24-én.

[52] 2008.7.1376. leltári számmal egy harmadik körző is szerepel a gyűjteményben, Hable Tibor I. kerület Bem tér 3. alatti ásatásából. Ez azonban nem tűnik rómainak, szerkezete és formája alapján inkább újkori lehet.

[53] Bejegyzés Nagy Tibor 1941-es jegyzetfüzetének 74. oldalán. BTM Adattár H 2990-2013. A feltárásról összefoglalóan a körző említése nélkül: Nagy 1943, 384.

[54] A leltárkönyvi lelőhelybejegyzésre Zsidi Paula hívta fel lektori véleményében a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

[55] Póczy 1991, 46., 54., 6. kép; Zsidi-Endrődi 2002, 55., 22. kép; Látványtár 2009, 115, Nr. 345.

***8. kép** – Aquincumból előkerült körzők és derékszögű talpas vonalzó (norma) (Rajz: Lajtos Tamás) / **Fig. 8** – Compasses and right-angle ruler (norma) from Aquincum (Drawing: Tamás Lajtos)*

sal díszített (***Kat. Nr. 18***; ***7. kép*** 2; ***8. kép*** 2). A két szár elkeskenyedő vége hegyes, másik, kiszélesedő, végük kerek, széle csipkézett. Mindkét száron a kerek véget egyenetlenül, csaknem kör alakban vágták ki. A körző két szárát ezeken a kivágatokon keresztültolt rögzítő csappal illesztették össze. A csap feje sima, félgömb formájú. A csapra eredetileg kerekded, eléggé durván körbevágott alátét-gyűrűt is húztak, ami mára a csap fejével összekorrodálódott. A csap szárán ék alakú nyílás van. Eredetileg ezen keresztül egy betolt kis lemezkével rögzítették a körzőt, ma ennek csak a nyílásba betört maradéka látható. A rögzítő csap további hossza tagolt, a rögzítőcsap keresztmetszete négyszögletes, vége bemetszett. A körző hossza 138 mm, a szárak szélessége 10 mm, vastagságuk 2,6 mm, a rögzítő csap hossza 38 mm. A körzőt Hable Tibor találta 2002-ben a III. kerület Lajos utca 71-89. számú telken, az egykori római katonaváros déli részén, egy sérült, 4. századra keltezhető temetkezési hely leletei között, bronz övcsat és feltehetően ugyaninnen előkerült bronz hagymafejes fibula társaságában (***14. kép*** 10).[56]

Az aquincumi körzők kisméretű, egyszerű eszközök, építészek és földmérők használhatták szerkesztési feladatokhoz és tervek készítéséhez.[57]

Szögmérő (derékszögű talpas vonalzó)

A múzeum gyűjteményében 50107 leltári számmal egy derékszög és 45° meghatározására alkalmas talpas derékszögű vonalzó, latinul *norma* is van (***Kat. Nr. 19***; ***8. kép*** 3; ***9. kép***). Lelőhelye ismert, 1911-ben a Szél utca 23. szám alatt találták, egy római épület padlóján a katonavárosban (***14. kép*** 11).[58]. Bronzból öntötték viaszba. Derékszögű fejében borostyánlevél minta van. A vonalzó szárait egyenes vonalak keretezik. Talpán poncolással beütött, egyenetlen felirat volt, amelyből csak egy N, és előtte talán egy E betű kivehető. Ez a tulajdonos neve, jelzése lehetett. Egyenes szára 164 mm hosszú, a derékszögű háromszög oldalai nem teljesen pontosak, 124, 90 és 89 mm hosz-

[56] Hable Tibor Budapest III. Lajos u. 71-89. (hrsz.: 14641) megelőző feltárás ásatási dokumentációja, BTM Adattár 2163-2004, az ásatási napló 2002.08.06-i bejegyzése. Kiállításon bemutatásra került: Fényes 2021, 28-29.

[57] Peters 1990, 104.

[58] Nagy 1937, 166-167. 4, kép 42; Látványtár 2009, 115, Nr. 346; Fényes 2021, 28-29.

szúak. Egyenes szárának szélessége 22,8 mm, a derékszögű rész szárának szélessége 13,4 mm, vastagsága 3,9 mm. Talpának szélessége 22,5 mm, vastagsága 3 mm. A széles talp lehetettlenné tette, hogy vele sík felületen tervezzenek, viasztáblára, vékony falapra, pergamenre rajzoljanak. Sokkal inkább a gyakorlati kivitelezést végző mester szerszáma lehetett.[59] Erre utal a tárgy lelőkörülménye is. A derékszögű vonalzó negyvenegy ácsszerszám mellett került elő, így ácsmester munkaeszköze volt. Nagy Lajos az ácsszerszámok párhuzamai alapján a Kr. u. 2. század második felére – 3. század első felére keltezte.[60]

***9. kép** – A Szél utca 23. szám alatt talált derékszögű talpas vonalzó (norma) (Fotó: Komjáthy Péter) / **Fig. 9** – Right-angle ruler (norma) unearthed at 23 Szél Street (Photo: Péter Komjáthy)*

Hasonló szögmérők (derékszögű vonalzók) múzeumokban több változatban is előfordulnak. Két közvetlen párhuzamát ismerem, az egyik Hollandiában, a másik Angliában került elő. Utóbbit Durovernumban (a mai Canterbury), egy római épületben találták, és valószínűleg a Kr. u. 2. századból származik. Mérete az aquincumi lelettel körülbelül megegyezik, de borostyánlevél nincs benne. Szárán bekarcolt *G(aio) Cu(…) Valeno* (Gaius Cu(…) Valenusnak) felirat olvasható.[61] A másik szögmérőt Hollandiában a Rajnából kotorták ki Doorwerth közelében 1895-ben. Ez nagyobb, a derékszögű háromszögben borostyánlevél-dísz helyett csak egy vékony összekötő pánt van. Három bekarcolt, illetve poncolt felirat van rajta, az egyik ma már nem olvasható. A derékszögű háromszög átfogóján tulajdonjelzés szerepel: *Pusilli O.R.S.* Ezt a leletet Kr. u. 50-100 közé keltezik.[62]

Háromlábú műszerállvány darabja

Az Aquincumi Múzeum régi leltárkönyvében és a Látványtár állandó kiállításán van egy műszerállvány-elem, pontosabban annak bronzból öntött alkatrésze. Leltári száma 51609, közelebbi előkerülési helye és így lelőkörülményei sem ismertek (***Kat. Nr. 20***; ***10. kép***).[63] Funkcionálisan két része van. Felül egy felfelé kissé szélesedő cső, amelybe a mérőműszert eredetileg fából vagy fémből készült, kb. 18 mm átmérőjű csappal lehetett rögzíteni. A mérőműszer és a csap ma hiányzik. A statív alsó része három részre ágazik, mindegyikbe egy csapszeg körül mozgó lábat

[59] Peters 1990, 103.

[60] Nagy 1937,168.

[61] Goodburn–Hassall–Tomlein 1979, 350-351., Nr. 32., Fig. 25.

[62] https://www.rmo.nl/en/collection/search-collection/collection-piece/?object=133215 (letöltés ideje: 2024.02. 20.) Holwerda 1931, No. 34, Afb. 15; Grewe 2014, 30.

[63] Zsidi-Endrődi 2002, 55. Nr. 19; Látványtár 116, Nr. 347; Fényes 2021, 33.

***10. kép** – Mérőműszer(?) állványának egy eleme (Fotó: Komjáthy Péter) / **Fig. 10** – Part of a measuring instrument(?)'s stand (Photo: Péter Komjáthy)*

lehetett rögzíteni. A rögzített lábvégek bronzból készültek, ezek ma is helyükön vannak. A fennmaradt alkatrész magassága 71 mm, legnagyobb szélessége 53 mm, a cső átmérője középen 22, pereménél 24 mm. A rudat tartó csőrészt − hasonlóan a függőónokhoz − bekarcolt koncentrikus körökkel díszítették. A csőbe betolt csapot eredetileg szeggel rögzíthették.

Az ókorban két mérőműszer létezett, amelyet földmérők használtak. Az egyszerűbb műszer a *groma*, amellyel terepen egyenest és rá merőlegesen derékszöget lehetett kitűzni. Az ókorból pontos leírása nem maradt fenn, a földmérők írásai csak használatáról adnak tájékoztatást. Régészeti leletként egy olyan tárgy került elő, ami biztosan *groma* volt. Ezt 1912-ben Pompeiben találták.[64] Matteo della Corte részletes publikációja alapján erről az Aquincumi Múzeum Zseniális találmányok – Innovatív ötletek című időszakos kiállítására Vecsey Ádám rekonstrukciót is készített (***11. kép***). A 92 cm hosszú mérőkeresztet (*stella*) és annak vaskos, bronzból és fából készült karját egy hosszú, 5 cm átmérőjű faállvány (*ferramentum*) tartotta, amelyet mérés során mélyen a földbe kellett szúrni. Ezen kívül Ivreából ismert Lucius Aebutius Faustus földmérő sírköve, amelyen egy szétszedett *gromá*t ábrázoltak. Ez egy állványból és egy mérőkeresztből állt, utóbbi szárának végéről zsinóron lógtak a függőónok, hasonlóan a pompeji lelethez. Az állvány egy hosszú rúd, amelynek tetején egy tartóba illesztették a mérőkeresztet.[65] Pompeiben Nicostratus *agrimensor* síremlékén a *groma* mérőkeresztjét szintén hosszú rúd- állványon ábrázolták.[66] A másik földmérő műszer a *dioptra* volt, amely szögmérésre is alkalmas lehetett. A *dioptra* ábrázolása nem ismert, és régészeti leletként sem került eddig elő. Csak alexandriai Hérón egyik könyvében maradt fenn részletes leírása, de ez a szöveg is töredékes,[67] így a különböző elképzelések dacára a mérőműszer pontos mibenléte egyértelműen nem rekonstruálható. Schauschek János 1949-ben a Pfünzben előkerült, általa *gromá*nak tartott lelet és annak Hermann Schöne-féle rekonstrukciója alapján publikált egy elvi elképzelést arról, hogy az aquincumi statív milyen mérőműszer állványa lehetett.[68] Konrád Peters szerint a statív egy egyszerű mérőke-

[64] A pompeji *groma* részletes leírása: Della Corte 1922, 26-74.

[65] Grewe 2009, 123-125., Abb. 13-15; Grewe 2014, 44-46.; Grewe 2022, 63-64.

[66] Adam 2005, Fig. 4.

[67] Heron D*ioptra* 191-205.

[68] Schauschek 1949, 60-61. és 3. kép. A pfünzi lelet rekonstrukciója: Schöne 1901, 128-130. Fig. 1-3. Ezzel szemben a pfünzi lelet gabonamérő edény: Della Corte 1922, 80-81.; Nowotny 1923, 22.; Baatz 1994, 73-83.; a pfünzi lelet mégis *groma*: Pausch 1998, 542-544.

resztet tarthatott.[69] Igazából maga az állvány még nem sokat árul el a rajta elhelyezett műszerről. Összehasonlítva a pompeji lelettel, mindenesetre sokkal filigránabb, összecsukható és könnyebben hordozható lehetett. Hasonló tárgyat az ókorból én eddig nem ismerek.

***11. kép** – A Pompeiben 1912-ben előkerült groma adatai alapján készített rekonstrukció (Készítette: Vecsey Ádám, fotó: Komjáthy Péter) / **Fig. 11** – Reconstruction based on the details of the groma found in Pompeii in 1912 (Made by Ádám Vecsey, photo: Péter Komjáthy)*

Márványlap földrajzi adatokkal

Az Aquincumi Múzeum állandó, látványraktári kiállításán a „mérnökeszközök" között látható egy „*tabula gromatici*-nek" nevezett tenyérnyi kis márványlap. A modern elnevezés arra utal, hogy ez is földmérők munkaeszköze volt.[70] Erről nincs szó, viszont a lelet az ókori csillagászat és földrajztudomány egyedülálló tárgyi emléke, ezért értelmezésének rövid összefoglalását itt is közreadom.

A leletet Madarassy Orsolya találta 1990-ben a katonaváros déli részén, a *limes* utat az amfiteátrummal összekötő kelet-nyugati utca északi oldalán húzódó *taberna*sor egyik késői falalapozásának elbontása során, a mai Pacsirtamező utca 3-11. szám alatt (***Kat. Nr. 21***; ***14. kép*** 12). Másodlagos helyzetben került elő, a régész rétegtani megfigyelései szerint a 3. századi falalapozás kőanyagához és az alatta lévő 2. századi planírozási réteghez is tartozhatott, ami az 1-2. század fordulójára keltezett korábbi épületek anyagát tartalmazta.[71]

A vékony, világos színű márványlap mindkét oldalán bekarcolt ábrák láthatók. A kis márványlap minden széle töredékes. A fennmaradt töredék hosszúsága 125 mm, szélessége 103 mm, vastagsága 13-15 mm között változik. Leltári száma: 94.I.K.31.

A földmérőkre utaló elnevezés ellenére Madarassy Orsolya zseniálisan megsejtette a tárgy mibenlétét, és az ábrák értelmezésére elfogadható magyarázatokat adott, amelyeket más kutatók csak kisebb részben módosítottak.[72] A márványlap „A" oldala már újrahasznosított, tüzetesebb vizsgálatnál kiderült, hogy az eredetileg bekarcolt vonalakat lecsiszolták. Az ezt követően a márványlapra

[69] Peters 1990, 105. Bild 6.

[70] A földmérő eszköz, a *groma* nevéből a római földmérőt *gromaticus*nak is nevezték, például Hyginus így említette. Madarassy Orsolya a foglalkozásnévről vehette a tábla elnevezését. A római földmérőt azonban gyakrabban *mensor*nak, *agrimensor*nak, *mensor agrorum*nak, vagy *mensor agrarius*nak nevezték. Összefoglalóan lásd: Schulten 1912b, 1886-1896. Földmérő eszközként meghatározva: Látványtár 2009, 116, Nr. 348.

[71] Madarassy 1993, 297.

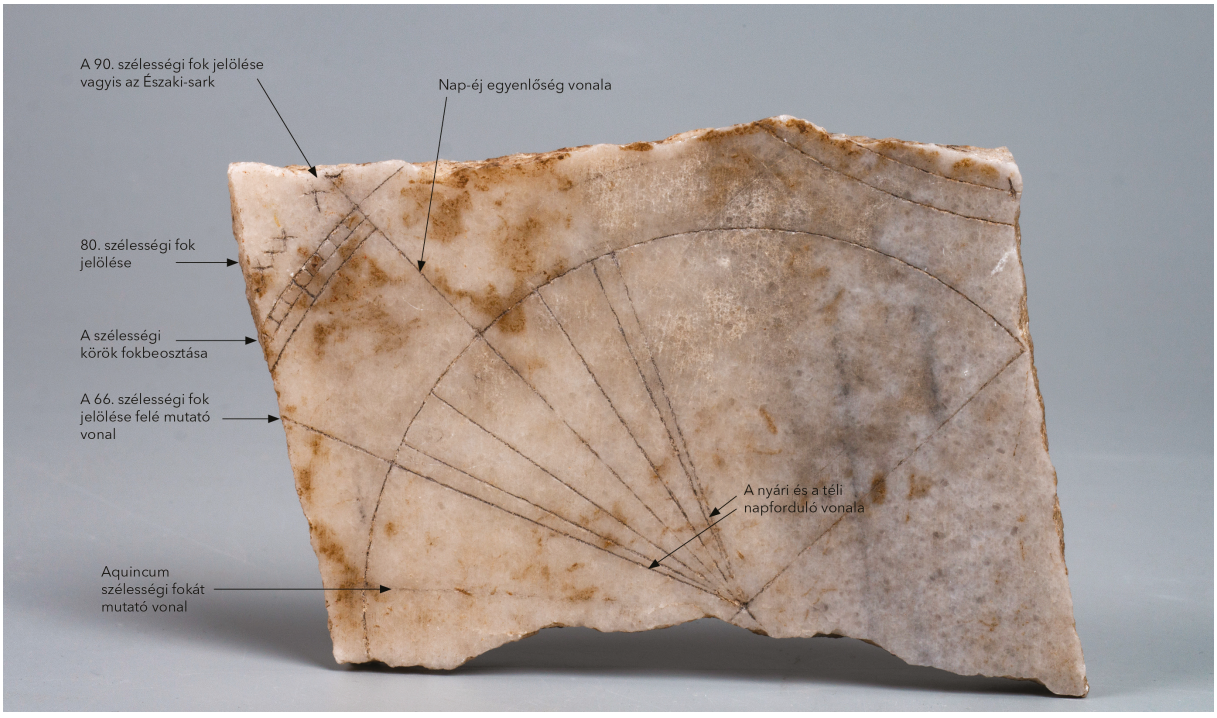
[72] Madarassy 1993, 299.; Noéh 1993, 293.; TitAq 921; Talbert 2017, 198-199. Földrajzzal és napórákkal kapcsolatos vonatkozásairól: Talbert 2017, 194-201.; továbbá időszaki tárlatok kiadványaiban: Fényes 2021, 38-41.; 2023, 49-52.

bevésett vonalak és körívek az ókorból fennmaradt hordozható napórák jelöléseire hasonlítanak, amelyeket a szerint kellett beállítani, hogy hol (az Egyenlítőtől milyen messze, azaz milyen szélességi fokon) és mikor (a Nap járását figyelembe véve az év melyik részében) használtak (***12. kép***). Az aquincumi töredék „A" oldalának nagy részét egy körív (talán teljes kör) tölti ki. A teljes tárgy fennmaradt töredékén a kör középpontjából kiindulva kilenc sugár van bekarcolva. Az egyik vonal a kör feletti hármas körívig fut, sőt lent a kör középpontján túl is folytatódott, hasonlóképpen, mint a rá merőleges vonal. A hármas körívig futó vonal mindkét oldalán szimmetrikusan, 11, 20 és 23,5 fokos szöget bezáróan további vonalak vannak a kör széléig. A hordozható napórák hasonló ábráin a középső vonal a tavaszi és az őszi napéjegyenlőséget jelöli, amikor a nappal és az éjszaka egyenlően 12 – 12 órából áll. A többi napon a nappalok és az éjszakák nem egyforma hosszúak, a téli napfordulóig a nappalok rövidülnek, majd a nyári napfordulóig hosszabbodnak. Ezek alapján a márványtábla töredéken a szimmetrikusan jobbról és balról behúzott vonalak valószínűleg a Nap járását jelölik a téli és a nyári napfordulókig. (A hordozható napórákon az idő méréséhez ezeket be kellett állítani.)

A márványlap ugyanezen az oldalán a kör feletti hármas körívnek csak kicsi, de annál fontosabb részlete maradt ránk. A hármas körív felett, a vonal mellett XC (=90) római szám van bevésve. A középső és a külső körív közötti rész vékony rovátkákkal van felosztva, de vékony rovátkát látunk a középső és a belső körív között is. Efelett egy római szám maradványa látható, mégpedig XXX. Ha feltételezzük, hogy a hármas köríven fokok beosztását jelölték, a belső sávban a tízesek beosztásával, a külsőn pedig két fokonként és a mai óramutató járásának megfelelően következtek a számok, akkor a letört részen lévő szám 80-ra, azaz LXXX-ra egészíthető ki. A kör közepétől egy további vonal biztosan futott a hármas körívig, éppen a metszéspontjuk tört le, de kiszámítható, hogy a 66. foknál érte el azt. A 66. szélességi fok körülbelül az északi sarkkör, ami az akkor ismert világ legészakibb szigetén, Thulén (Izland) megy keresztül. A márványlapon egy vékonyabb sugár is látható, amelyet talán nem a készítéskor, hanem a tárgy használata során, utólag vésték be. Ha ezt a vonalat is meghosszabbítjuk, ez a körívet a 46. és 48. fok között metszené, ami nem más, mint a tárgy lelőhelyének, Aquincumnak (a mai Budapestnek) a helye az északi félteke 47,34 szélességi fokán.

A márványlap másik, „B" oldalán kilenc koncentrikus körív maradványa van (***13. kép***). Ezek a körívek egy, az egész töredéken keresztül húzott egyenes, függőleges vonalig tartanak. A függőleges vonal másik, jobb oldalán a körívekhez tartozó városnevek vannak feltüntetve helyhatározós formában vagy rövidített alakban. A körívek alatt bekarcolt D betű látható, amely a *declinatio* rövidítése. A latin *declinatio* szó, a görög *klíma* szó megfelelője, ami eredetileg elhajlást jelent. A csillagászatban a csillagok delelési pontjának (amikor elérik legnagyobb magasságukat) az Égi egyenlítőtől mért, fokban kifejezett távolságát jelenti. A görög csillagászok szó szerint az ég hajlását értették alatta, mégpedig egy adott földrajzi helyről nézve az égboltot, ott egy égitest, például a Nap távolságát az Égi egyenlítőtől. Mivel napéjegyenlőségkor a Nap delelésének az Égi egyenlítőtől való szögben mért távolsága egyenlő az adott földrajzi helynek a földi Egyenlítőtől való szögben mért távolságával, ezért a *klíma* szót földrajzi szélesség értelemben is használták.

A köríveken meghatározott távolságokra ferde bemetszések láthatók. Ha minden körön az első bemetszést összekötjük a körívek kiszerkeszthető középpontjával, a kapott szög, azaz a

***12. kép** – Földrajzi adatokat tartalmazó márványtábla egyik oldala (Fotó: Komjáthy Péter)*
***Fig. 12** – One side of a marble slab with geographic data (Photo: Péter Komjáthy)*

***13. kép** – Földrajzi adatokat tartalmazó márványtábla másik oldala (Fotó: Komjáthy Péter)*
***Fig. 13** – Reverse side of a marble slab with geographic data (Photo: Péter Komjáthy)*

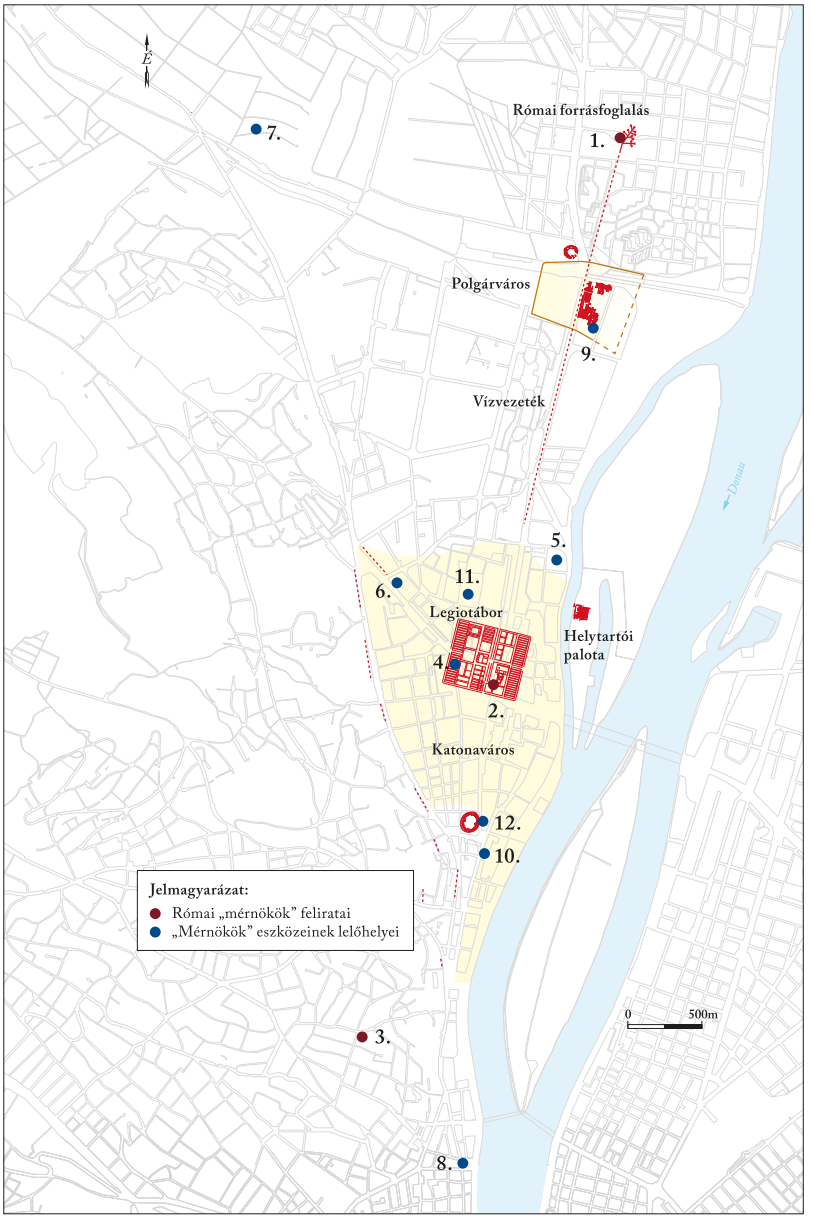

declinatio, amire a D betű utal, a mellette lévő városnév földrajzi szélességi fokát adja meg. Ez szögmérővel és egy egyszerű méréssel igazolható. A legbelső köríven jelölt szög 24°, mellette a város jelölése SYENIS, az ókori Szüéné birtokos esete, azaz a mai Asszuán ókori neve. Asszuán az é.sz. 24°05′20″-én található. A következő jelölés ALEXA Alexandria rövidítése, ami az é.sz. 31°11′52″-án található, és valóban a hozzá tartozó szög 31°. A harmadik jelölés RODO Rodoszt jelenti az é.sz. 36°10′12′-án, a márványtáblán a hozzátartozó szög 36°. A törés előtt látható utolsó felirat ATHE Athént jelöli (é.sz. 37°59′03″), a hozzá tartozó szög 38°. A további városnevek letörtek, de az ötödik, a hatodik és a hetedik szélességi körön még az első metszéspont megmaradt a töredéken, így a szélességi kör foka megmérhető. Az ötödik földrajzi szélességi kör a 42° szélességi kör, ami minden valószínűség szerint Rómát jelenti (é.sz. 41°53′56″). A 6. szélességi kör *declinatió*ja 45°. Ebben az esetben több ókori nagyváros is szóba jöhet: Mediolanum (Milánó é. sz. 45°28′01″), Lugdunum (Lyon é. sz. 45°45′32″) vagy Aquileia (é.sz. 45°46′). A 7. jelölt szélességi kör földrajzi szélességi foka 49°, itt is válogathatunk az erre a szélességi fokra eső városok között, például Augusta Treverorum (Trier é.sz. 49°45′20″), Castra Regina (Regensburg 49° 01′) vagy Durocortorum (Reims é.sz. 49°26′). A 8. és a 9. szélességi kör ívéből azonban olyan kicsi körív maradt fenn a töredéken, hogy a *declinatió*ra utaló első bemetszés hiányzik, így csak az bizonyos, hogy nagyobb szélességi fokot jelöltek, hiszen a tábla jelölései délről északi irányba haladnak.

Következtetések

A rómaiak a mai Budapest területén is jelentős beruházásokat hajtottak végre, amelyhez nélkülözhetetlen volt a gondos előkészítés, pontos tervezés és precíz kivitelezés. Ehhez az ókoriaknak egyszerű mérőeszközök álltak rendelkezésükre. Aquincumnak eddigi ismereteink szerint két vízvezetéke volt: az egyik az Észak-budai langyos források közül a mai Római Strandfürdőn fakadó forráscsoportot használta, és innen vezette a vizet a legio tábora felé. A másik kiindulópontja az Észak-budai langyos forráscsoport ún. Óbudai Árpád-forrása. Ez délkeleti irányban szintén a legio tábora felé tartott. Ezeken kívül a Bécsi út mentén kerültek elő hosszabb-rövidebb vízvezeték-szakaszok, amelyek a dombok törmelékkúpján átszűrődő rétegvizeket szállították. A római vízvezetékek általában gravitációs alapon működtek, ez feltételezhetően Aquincumban is így volt. Ehhez meg kellett tervezni a vízvezeték lejtésének szögét, ahhoz pedig ismerni kellett a terep szintkülönbségeit. Ennek meghatározására szolgált a vízmérték, a *regula*, illetve ennek lábakra állított szerkezete, a *chorobates*. Ezzel a mérőműszerrel hoztam kapcsolatba az észak-déli vízvezeték kiindulópontján, a Római Strandfürdő egyik forráscsoportjánál oltárt állító Ulpius Nundinus mint *discens regulatorum* tevékenységét (***14. kép*** 1). Bár feladatkörének meghatározására más értelmezés is lehetséges.

A rómaiak másik fontos mérőműszere a *groma* volt, amellyel egyenes vonalat és erre állított merőlegest lehetett kitűzni terepen. Ennek használata Aquincumban is valószínűsíthető, hiszen a katonai táborok kimérésében, legfőképpen a kőbe épített legiotábor szabályos alaprajzának kitűzésében ez nélkülözhetetlen munkaeszköz volt. Ugyanezt használták a települések körüli földterületek szabályos rend szerinti felosztása során. A *limitatio* nyomai Aquincum *terri-*

***14. kép** – Az Aquincumból előkerült mérnököket megnevező feliratok és a „mérnökök" eszközeinek tartható tárgyak lelőhelyei (A térképet készítette: Kolozsvári Krisztián) / **Fig. 14** – Locations of the inscriptions naming engineers and the sites where the tools of the presumed engineers were found (Map by Krisztián Kolozsvári)*

*torium*án is kimutathatók.[73] Ugyanígy használták a *gromá*t az épületek alaprajzának kimérésekor, vagy egyéb mérési, szerkesztési feladatra, például folyó vagy völgy szélességének meghatározására.[74] Aquincumból két személyt ismerünk, akiket feliratuk *mensor*nak nevezett meg. *Mensor*ként többféle mérési feladatot is elláthattak, talán éppen földmérők, azaz *agrimensor*ok voltak. Egyikük, Aelius Rufus a katonaság alkalmazásában állt, az Aquincumban állomásozó *legio II Adiutrix* mérnöke volt. Az általa állított oltárkő is feltételezhetően a táborból, esetleg szűkebb környékéről származik (***14. kép*** 2). A másik *mensor*t, Aurelius Deipast említő felirat ezzel szemben a táboron és a katonavároson kívül, Aquincum *territoriu*mán került elő (***14. kép*** 3), a katonasággal való kapcsolatát a felirat nem említi. Egy, 18. század végi gyűjtésből ismert és mára elveszett, töredékes sírfelirat egyik értelmezése szerint esetleg további mérnök, *mensor aedificiorum* is dolgozhatott Aquincumban, bár a felirat ilyen olvasatát és értelmezését ma már ellenőrizni nem tudjuk.

Az Aquincumból előkerült függőónok akár *chorobates* vagy *groma* alkatrészei is lehettek, vagy egyszerűen zsinórra fűzve, függőleges meghatározására szolgáltak. Ezeken kívül *libella*, azaz szögmérő részeiként is értelmezhetőek, amelyet szintén az építkezések során használtak. A *libella*

[73] Zsidi 2010, 22., ábra; Zsidi 2004, 173.

[74] Schulten 1912a, 1881-1886.

aquincumi ismeretét és használatát kőfaragványok jelzései, például Publius Aelius Provincialis sírkövének ábrázolása is bizonyítja. A hat (négy?) ismert függőón közül kettőt katonai táborban találtak, kettő a katonavárosból származik, egy pedig a település *territorium*án, magányos temetkezésből, méghozzá két hölgy csontváza mellől került elő (***14. kép*** 4-8). Aquincumból két körzőt is ismerünk. A kisméretű, filigrán szerkezeteket a tervezés során használhatták. Az egyik a polgárvárosból, a megtalálója által éppen emiatt „mérnöklakásnak" nevezett, később a mithreumhoz tartozónak gondolt épületből, a másik egy 4. századi temetkezésből a katonaváros déli részéről származik (***14. kép*** 9-10). Ugyancsak a katonavárosban találták a talpas, derékszög és 45% meghatározására alkalmas vonalzót (*norma*), amely ácsmester munkaeszköze lehetett (***14. kép*** 11). Unikális a bronzból készült műszerállvány-elem, amelyről sajnos nem tudjuk, milyen mérőműszert tarthatott, és pontosabb lelőhelye sem ismert.

Madarassy Orsolya véleményével ellentétben a Pacsirtamező utcában előkerült kis márványlap- töredék nem szolgált tájolóként, nem olvashatók le róla a világtájak, és nem határozható meg belőle az adott hely földrajzi szélessége és hosszúsága. Sőt különböző mérnöki feladatokhoz sem használták.[75] Viszont viszonylag pontos adatokat mutat Szüéné, Alexandria, Rodosz, Athén, és − ami a legnagyobb csodálkozással tölthet el minket −, Aquincum földrajzi szélességi fokára. Ez azt jelenti, hogy az ókori Aquincumban élt vagy járt valaki, aki ismerte ezeket az adatokat. Az illető még Aquincum földrajzi szélességi fokát is tudta Klaudiosz Ptolemaiosz *Geográfia* című munkájában megadott érték szerint,[76] és akinek ezek az információk fontosak voltak. Richard J. A. Talbert feltételezése szerint ez a személy akár egy napórakészítő-mester is lehetett.[77]

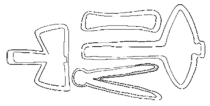
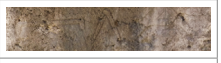
A mai Budapest területéről előkerült római feliratok és tárgyak, amelyeket összefoglalóan „mérnökök" munkájával hozhatunk kapcsolatba, kis számuk ellenére is azt bizonyítják, hogy a rómaiak a technika segítségével itt is legyőzték a természet erőit. Megzabolázták és hasznosították a feltörő forrásvizeket, felépítették katonai táboraikat és településeiket, kiépítették az utakat, felparcellázták a környező vidéket. Ebben a tevékenységben − nem csak a kivitelezésben, hanem a tervezésben is − nagy szerepe lehetett a római hadseregnek. Ezek a „mérnökök" – legalábbis részben – katonai szolgálatban álltak, néhány lelet azonban polgári tevékenységre utal.

[75] Tájolóként és mérnöki eszközként leírva: Madarassy 1993, 300.; Zsidi-Endrődi 2002, 54. Nr. 17.

[76] Ptol. *Geogr.* 2., 13., 4.

[77] Talbert 2017, 200-201.

Katalógus

Nr.	leltárszám	tárgy	méret	lelőhely	fénykép
1.	64.10.150.	Ulpius Nundinus *discens regulatorum* oltárköve Silvanus Silvestrisnek	51×20×18 cm	Római Strandfürdő	
2.	elveszett	Aelius Rufus *mensor* Iuppiter Optimus Maximusnak állított oltárköve	nem ismert	legiotábor?	–
3.	64.10.30.	Aurelius Deipas *mensor* kislányának készített szarkofágja	a szarkofág mérete 126×80×80(60) cm	II. ker. Szemlőhegyi út 23.	
4.	elveszett	*mensor aedificiorum*? sírköve	nem ismert	Óbuda	–
5.	63.10.146.	Publius Aelius Provincialis sírkövén *libella* ábrázolás	a sírkő mérete 125×120×20 cm	Szentendre	
6.	64.10.51	Sextus Pompeius Carpus szarkofágján *norma* ábrázolás	a szarkofág mérete 244×85×117 cm	III. ker. Bécsi út 166.	
7.	Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum 65.12.1	Titus Flavius Felicio sírkövén *libella* ábrázolás	a sírkő mérete 128×125×34 cm	Szentendre	
8.	64.11.142.	síremlék- töredék szögmérő (*norma*) és körző (*circinus*) ábrázolással	70×55×36 cm	III. ker. Vörösvári út 22.	
9.	2018.2.22.	szarkofág körző és *libella* ábrázolással	a szarkofág mérete: 230x108x122 cm	III. ker. Jablonka út 7.	
10.	MNM 129.1868.1.	síremlék- lap, a képmező párkányán körző ábrázolás	159×134×31 cm	Óbuda	–
11.	50436	függőón	magasság: 86 mm; átmérő: 61 mm	ismeretlen	
12.	98.65.3468	függőón	magasság: 50 mm, átmérő: 48 mm	III. ker. egykori Szőlőkert u.	

Nr.	leltárszám	tárgy	méret	lelőhely	fénykép
13.	2024.8.1.1.	függőón	magasság: 68 mm, átmérő: 39 mm	BUSZESZ	
14.	2006.22.120.1.	függőón	a töredék magassága: 22 mm, legnagyobb átmérője: 30 mm	III. ker. Vörösvári út 103-105.	
15.	2015.9.14.	függőón vagy súly	Magasság: 58 mm, átmérő: 32 mm	III. ker. Almáskert u. 14.	
16.	gyarapodási száma R2893/22/2023	függőón vagy súly	Magasság: 40,5 mm, átmérő: 43 mm	II. ker. Bem tér 3.	
17.	56.200.93.	körző	hossz: 142 mm, szélesség 5 mm	Aquincum, polgárváros Symphorus mithreum, vagy attól délre	
18.	2002.7.13708.	körző	hossza: 138 mm, a szárak szélessége 10 mm	III. ker. Lajos utca 71-89.	
19.	50107	szögmérő (derékszögű talpas vonalzó)	egyenes szára 164 mm, a derékszögű háromszög oldalai 124, 90 és 89 mm	III. ker. Szél u. 23.	
20.	51609	Háromlábú műszerállvány darabja	magasság: 71 mm, legnagyobb szélessége 53 mm	nem ismert	
21.	94.I.K.31.	földrajzi szélességi kör adatokat tartalmazó márványlap	hosszúság: 125 mm, szélesség: 103 mm, vastagság: 13-15 mm	III. ker. Pacsirtamező u. 3-11.	

Irodalom

Adam 2005 ▪ Adam, J-P.: Roman Building. Materials and Techniques. London−New York, 2005.

Baatz 1994 ▪ Baatz, D.: Groma oder Modius? Zu einem Fund aus dem Limeskastell Pfünz. BVbl 59. (1994), p.73-83.

Barkóczi 1964 ▪ Barkóczi, L.: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung 16. (1964), p. 257-356.

Borhy 2006 ▪ Borhy L.: Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez. (Acta Archaeologica Brigetionensia, 6.) Komárom, 2006.

Budai Balogh 2015 ▪ Budai-Balogh T.: Topográfiai kutatások az aquincumi településkomplexum vonzáskörzetében. Topographic research in the catchment area of the settlement complex of Aquincum. AqFüz 21. (2015), p. 73-107.

Das römische Budapest 1986 ▪ Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster− Lengerich, 1986.

Della Corte 1922 ▪ Della Corte, M.: Groma. MonAL 28. (1922), p. 5-100.

Domaszewski 1967 ▪ Domaszewski, A. von: Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage, Köln − Graz, 1967.

Domaszewski 1897 ▪ Domaszewski, A. von: Beneficiarius. RE 5. Halbband, Stuttgart, 1897, p. 271-272.

Fabricius 1931 ▪ Fabricius, E.: Mensor. RE 29. Halbband, Stuttgart, 1931, p. 956-960.

Fehér 2007 ▪ Fehér B.: Pannonia latin nyelvtörténete. Budapest, 2007.

Fényes 2023 ▪ Fényes G.: Legyél te is az ókor mérnöke! Múzeumpedagógiai foglalkoztatókönyv az ókor zseniális találmányaihoz és innovatív ötleteihez. Budapest, 2023.

Fényes 2021 ▪ Fényes G.: Zseniális találmányok – innovatív ötletek: Epizódok az ókori technika történetéből. Budapest, 2021.

Fiebiger 1903 ▪ Fiebiger, O.: Discens. RE 9. Halbband, Stuttgart, 1903 p. 1171.

Goodburn–Hassal–Tomlein 1979 ▪ Goodburn, R.–Hassall, M. W. C.–Tomlein, R. S. O.: Romain Britain in 1978. Britannia 10. (1979), p. 267-356.

Grewe 2022 ▪ Grewe, K.: Was Sie schon immer über die römischen Ingenieure wissen wollen! Daun, 2022.

Grewe 2014 ▪ Grewe, K.: Aquädukte. Wasser für Roms Städte. Reinbach, 2014.

Grewe 2009 ▪ Grewe, K.: Chorobat und Groma. Neue Gedanken zur Rekonstruktion und Handhabung der beiden wichtigsten Vermessungsgeräte antiker Ingenieure. BJ 209. (2009) p. 109-128.

Grewe 1991 ▪ Grewe, K.: Vermessungsgeräte der Römer. Vermessung, Photogrammetrie, Kulturtechnik 89. (1991), p. 606-616.

Grewe 1984 ▪ Grewe, K.: Antike Steindenkmäler zur Vermessungsgeschichte im Kapitolinischen Museum und im Konservatorenpalast zu Rom. Der Vermessungsingenieur 35. (1984.) p. 169-173.

Holwerda 1931 ▪ Holwerda, J. H: Oudheidkundige Mededeelingen uit's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 12. (1931) p. 24.

Hug 1914 ▪ Hug, A.: Regula. RE 2. Reihe 1. Halbband, Stuttgart, 1914. p. 509-510.

Kanozsay 1961 ▪ Kanozsay M., Petronia Severina szarkofágja Brigetióból. ArhÉrt 88. (1961) p. 261-263.

Korbuly 1934 ▪ Korbuly Gy.: Aquincum orvosi emlékei. DissPan 3. (különlenyomat) Budapest, 1934.

Kubitschek 1894 ▪ Kubitschek, W.: Agrimensores. RE 1. Band. Stuttgart, 1894.p. 894-895.

Kuzsinszky 1934 ▪ Kuzsinszky, V.: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934.

Kuzsinszky 1906 ▪ Kuzsinszky, B.: Az Aquincumi Múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. BudRég 9. (1906), p. 33-72.

Kuzsinszky 1900 ▪ Kuzsinszky B.: Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. BudRég 7. (1900), p. 3-66.

Lazar 2002 ▪ Lazar, I., Celeia. In: Šašel Kos, M.–Scherer, P. (ed.): The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Noricum. Situla 40. Ljubljana, 2002. p. 71-101.

Láng 2001 ▪ Láng O.: Kutatás a Római strandfürdő területén. (Budapest, III. ker., Rozgonyi Piroska utca 2., Római strandfürdő, Hrsz.: 23113/7) Research in the area of the Római open-air bath. (Budapest III, 2 Rozgonyi Piroska Street, Római strandfürdő, Lot reg. no. 23113/7). AqFüz 7. (2001), p. 89-95.

Láng 2002 ▪ Láng O.: Újabb kutatások a Római Strandfürdő területén. (Budapest, III. ker. Rozgonyi Piroska utca 2., Római strandfürdő, Hrsz: 23113/7. Recent research in the territory of the Római Open Bath. (Budapest III, 2 Rozgonyi Piroska Street, Római strandfürdő, Lot reg. no. 23113/7). AqFüz 8. (2002), p. 54-58.

Látványtár 2009 ▪ Zsidi P. (kiállítási koncepció): Aquincumi Látványraktár. Visual Store at Aquincum. Budapest, 2009.

Madarassy 1993 ▪ Madarassy O.: Tabula gromatici az aquincumi canabaeból. Tabula gromatici from the canabae of Aquincum. BudRég 30. (1993), p. 297-315.

Nagy 1945 ▪ Nagy L.: A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. BudRég 14. (1945), p. 535-560.

Nagy 1937 ▪ Nagy L.: Ácsszerszámokból álló tömeglelet az Aquincumi Múzeumban. BudRég 12. (1937), p. 153-178.

Nagy 1920-22 ▪ Nagy L.: Kézműves szerszámok a pannoniai emlékeken. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 1. (1920-22), p. 42-57.

Nagy 2007 ▪ Nagy M.: Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár. Budapest, 2007.

Nagy 1943 ▪ Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évek között végzett kutatásairól. BudRég 13. (1943), p. 359-399.

Németh 1999 ▪ Németh M.: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Budapest, 1999.

Noéh 1993 ▪ Noéh, F.: Fragment of a measuring istrument from Aquincum. BudRég 30. (1993), p. 293-295.

Nowotny 1923 ▪ Nowotny, E.: Groma. Germania 7. (1923), p. 22-29.

Nyerges 2016 ▪ Nyerges A.: Előzetes jelentés az Almáskert utcai római kori szarkofág régészeti feltárásáról. (Budapest III. ker. Almáskert u. 14., hrsz.: 22051/6) Preliminary report ont he rescue excavation of a Roman Period sarcophagus from Almáskert Street. (Budapest III, 14 Almáskert Street, Lrn.: 22051/6). AqFüz 22. (2016), p. 18-26.

Nyerges–Mende–Gerber 2022 ▪ Nyerges, A.– Mende, B. G.–Gerber, D.: Recent results in the research of the Roman period sarchophagus from Almáskert street in Budapest. In: Budai Balogh T.–Láng O.–Vámos P. (eds.): Aquincum Aeternum. Studia in honorem Paula Zsidi. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2022. p. 133-141.

Ott 1995 ▪ Ott, J.: Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion. Stuttgart, 1995.

Pausch 1998 ▪ Pausch, M.: Die römische Groma aus Pfünz. AW 29. (1998), p. 541-544.

Peters 1990 ▪ Peters, K.: Römische Vermessungsgeräte im Museum zu Budapest – Ein Versuch ihrer Identifizierung und Zuordnung. Vermessungsingenieur 3. (1990), p. 103-105.

Póczy 1972 ▪ Póczy K.: Aquincum első aquaeductusa. ArchÉrt 99. (1972), p. 15-32.

Póczy 1976 ▪ Póczy K.: Pannoniai városok. Budapest, 1976.

Póczy 1980a ▪ Póczy K.: Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál. ArchÉrt 107. (1980), p. 3-29.

Póczy 1980b ▪ Póczy K.: Közművek a római kori Magyarországon. Budapest, 1980.

Póczy 1991 ▪ Póczy K.: Egy aquincumi pénzverde nyomában. BudRég 28. (1991), p. 45-56.

Schönvisner 1778 ▪ Schönvisner, S.: De ruderibus laconici caldariique Romani. Budae, 1778.

Schauschek 1949 ▪ Schauschek J.: Adatok az ipari technikához Aquincumban. ArchÉrt 76. (1949), p. 59-61.

Schöne 1901 ▪ Schöne, H.: Das Visierinstrument der römischen Feldmesser. JDAI 16. (1901), p. 127-137.

Schulten 1912a ▪ Schulten, A.: Groma. RE 14. Halbband, Stuttgart, 1912, p., 1881-1886.

Schulten 1912b ▪ Schulten, A.: Gromatici. RE 14. Halbband, Stuttgart, 1912, p., 1886-1896.

Szabó 2018 ▪ Szabó E.: Kézművesek képzése a római császárkorban. In: Mundig M.–Szovák K.–Takács L. (szerk.): Techné. A szakképzés módszerei az ókorban és a középkorban. (Studia Philologica, 5.) Piliscsaba, 2018. p. 81-113.

Szilágyi 1971 ▪ Szilágyi J.: Vitás és közöletlen római kori kőfeliratok az Aquincumi Múzeumból. BudRég 22. (1971), p. 301-328.

Szilágyi 1956 ▪ Szilágyi, J.: Aquincum. Budapest, 1956.

Szilágyi 1951 ▪ Szilágyi J.: Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949-1950. években. ArchÉrt 78. (1951), p. 121-138.

Talbert 2017 ▪ Talbert, R. J. A.: Roman Portable Sundials. The Empire in your Hand. Oxford, 2017.

Zsidi 2010 ▪ Zsidi P.: A villagazdaságok. In: Kérdő K., H.–Schweitzer F. (szerk.): Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest 2010. p. 66-72.

Zsidi 2004 ▪ Zsidi P.: Aquincum topográfiája. Specimina Nova 18. (2004), p. 167-226.

Zsidi- Endrődi 2002 ▪ Zsidi P.–Endrődi A. (szerk.): Építménytől az épületig – Ásatástól a rekonstrukcióig. Őskori, római kori és népvándorlás kori épület rekonstrukciók és makettek. From hut to building – From excavation to rekonstruction. Prehistoric, Roman and Migration Age building reconstructions and models. Budapest, 2002.

A szövegben hivatkozott ókori szerzők felhasznált szövegiadásai

Heron Dioptra: Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia. Vol. III. Rationes dimetiendi et commentatio dioptrica. rec. Schöne, H., Leipzig, 1903.

Ptol. Geogr.: Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie. Griechisch-Deutsch. Stückelberger, A. – Graßhoff, G. hrsg. 1. Teil, Basel, 2006.

Vitr.: Vitruvii De architectura libri decem. Krohn, F. ed. Leipzig, 1912.

Rövidítések

ILJug: Šašel, A.– Šašel, J.: Inscriptiones latinae quae Jugoslavia inter annos MCMXL et MXMLX repertae et editae sunt. Situla 5, Ljubljana 1963.

OLD: Oxford Latin Dictionary

RIU: Barkóczi, L.–Mócsy, A., Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Salla, Mogentia, Mursella, Brigetio. Budapest, 1976.

ThLL: Thesaurus Linguae Latinae

TitAq: Kovács, P.–Szabó, Á. (ed.): Tituli Aquincenses, Vol. I, Tituli operum publicorum et honorarii et sacri, Budapest, 2009. / Vol. II, Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti. Budapest, 2010.

Archaeological relics of Roman "engineers" from Aquincum

In the area of Budapest today, there are countless remains of the work of the skilled engineers who once lived here. Think of the aqueducts, the various buildings, the legionary camp, the road and street systems, the remains of Roman underfloor heating. The identity of the ancient "engineers" and their activities can be traced directly, both through inscriptions carved in stone and through archaeological finds they may have used in their work. I have collected them in an article for this volume of 'Antiquities of Budapest' (Budapest Régiségei).

Three engineers from Aquincum are known by name from Roman inscriptions. Aelius Rufus and Aurelius Deipas are inscribed as *mensor*, generally indicating the engineer's profession. Ulpius Nundinus, however, had a very unique designation of his profession, *discens regulatorum*. The term *discens* was used primarily to denote a man with specialist knowledge in the Roman army, trained for some special tasks. In the case of Ulpius Nundinus, this expertise may have been related to the *regula*, which most probably meant a beam with a spirit-level that was part of a device called *chorobates* used to mark the course of an aqueduct. The location of the inscribed altar stone also supports this hypothesis, as it was found at the starting point of the north-south aqueduct in Aquincum, at one of the springs feeding the aqueduct.

The other type of archaeological finds relating to engineers are the remains of measuring instruments. We have five intact and one fragmentary example of a plumb bob. They may have been used as stand-alone, suspended from a string, to determine the vertical plain during planning or construction, or they may have been part of measuring instruments, such as the aforementioned *chorobates*, a *libella*, or the parts of a *groma* for marking straight lines and right angles. A ruler for determining right angles and 45° is known from a carpenter's tool find in Szél Street. Two pairs of compasses were also found.

Third part of the article is about a small marble slab that was identified by its finder and their colleague as a surveying tool. The object in question is still on display in the Aquincum Museum's exhibition of engineering instruments. However, the find is more an archaeological find unique in geography, as it contains latitude and longitude data, including, admirably, that of Aquincum.

The summary of the article seeks to establish a link between the buildings and technical installations known from archaeological excavations and the estates of the engineers, and which measuring instruments could have been used for what purpose.

Martijn A. Wijnhoven[1]

An exceptional find of a Roman neck guard from Budapest

In 1911 workmen discovered the remains of a Roman building while working on the foundations for a house in Óbuda (23 Szél utca), Budapest. The structure rendered one of the largest collections of Roman wood working tools ever discovered, encompassing no less than 42 tools. The importance of this collection was recognised by Hungarian archaeologist Lajos Nagy, who dedicated an article to this extraordinary find.[2] The other artefacts from the same structure received less attention, which included several fragments of scale armour and a decorated chest plate.

Recent examination demonstrates that the scale fragments and chest plate actually belong to one single artefact, being a Roman neck guard. Neck guards are better known from late medieval and early modern times.[3] Within Roman context there is only one other Roman neck guard known,[4] making the Budapest specimen an extraordinary find.

The artefacts from the Roman building - tools and neck guard included - are nowadays housed in the Aquincum Museum in Budapest.[5] Sadly, during the tumultuous events of the second World War some of the objects have become lost or damaged. To some extent this also applies to the scale neck guard. Fortunately, Nagy also included a brief description and several photographs of the neck guard elements in his pre-war article on the carpentry tools (***fig. 1***).[6] These photographs demonstrate that the majority of the elements found in 1911 still survive today (***fig. 2***). This does not apply to all: some have indeed become lost or damaged. Likewise, some of the larger fragments of scale armour have now broken into smaller ones.

The elements of the neck guard

Nowadays there are 14 scale armour fragments, in addition to three small loose pieces. The copper alloy scales are small and measure only 30 mm in length and 6 mm in width (***fig. 3***). The sides of the scales run parallel and end in a rounded tip. The scales have four pairs of holes: one pair at the top, one at the bottom, and one on each side. The holes at the sides are used to arrange the scales into rows (the left scale overlapping the right) by employing small pieces of copper alloy

[1] Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences, Brno. Email: wijnhoven@arub.cz.

[2] Nagy 1937.

[3] Edge-Paddock 1988. 179; Pyhrr et al. 1998. 120, 151, 165–166. They were known as gorgets (from French *gorge*, meaning throat).

[4] Bishop 2009. 689–690; McCarthy et al. 2001.

[5] Inventory numbers 51438, 51517, 51811, 51439, 51440, 51819, 56165.1, 56903, 56905, 56906. See also Hárshegy et al. 2009. 122. Various months after the submission of this paper in March 2023 a book on scale armour was published that also includes this find. See Groh 2023. 285–289.

[6] Nagy 1937. 168–175, fig. 7–10.

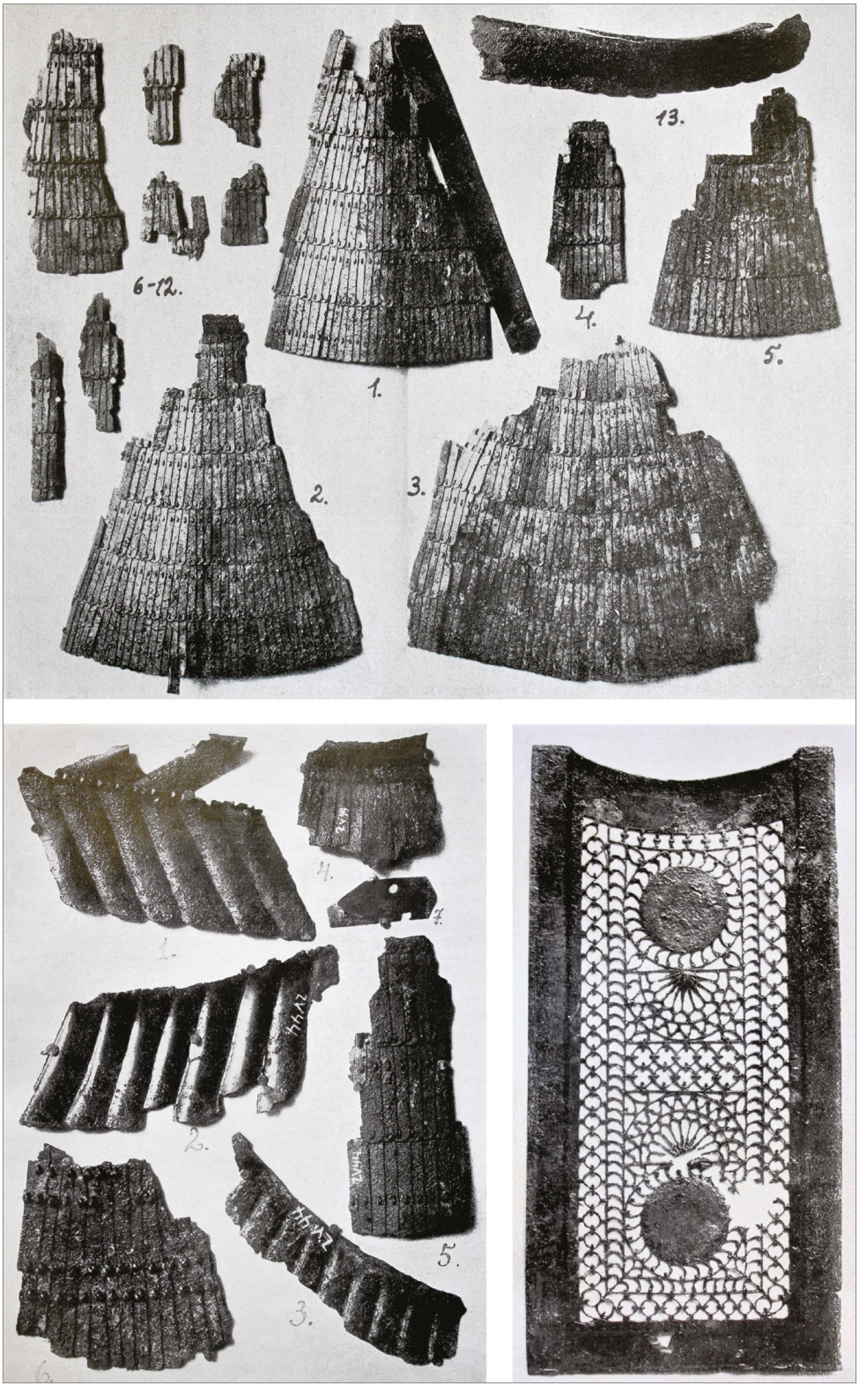

Fig. 1 *– The scale armour was published for the first time in 1937 by Lajos Nagy. This publication includes photographs, here reproduced, with all the surviving elements that Nagy considered to have been part of the armour. The photographs differ in scale (from Nagy 1937, figs. 7–8, 10).*
1. kép *– A pikkelypáncélt elsőként Nagy Lajos publikálta 1937-ben. A jelen tanulmányban is közzétett fotóanyag az összes fennmaradt elemet megörökítette, amelyeket Nagy a páncélzat részének tekintett. A fényképek méretaránya eltér egymástól (Nagy 1937, 7–8., 10. ábra).*

wire, that function as staples (***fig. 4***). The pairs of holes at the top and bottom of the scales are then used to connect the rows of scales (the top row covering the bottom one) with similar staples. Each scale thus connects to four adjacent scales, except the ones located at the hem of the armour.

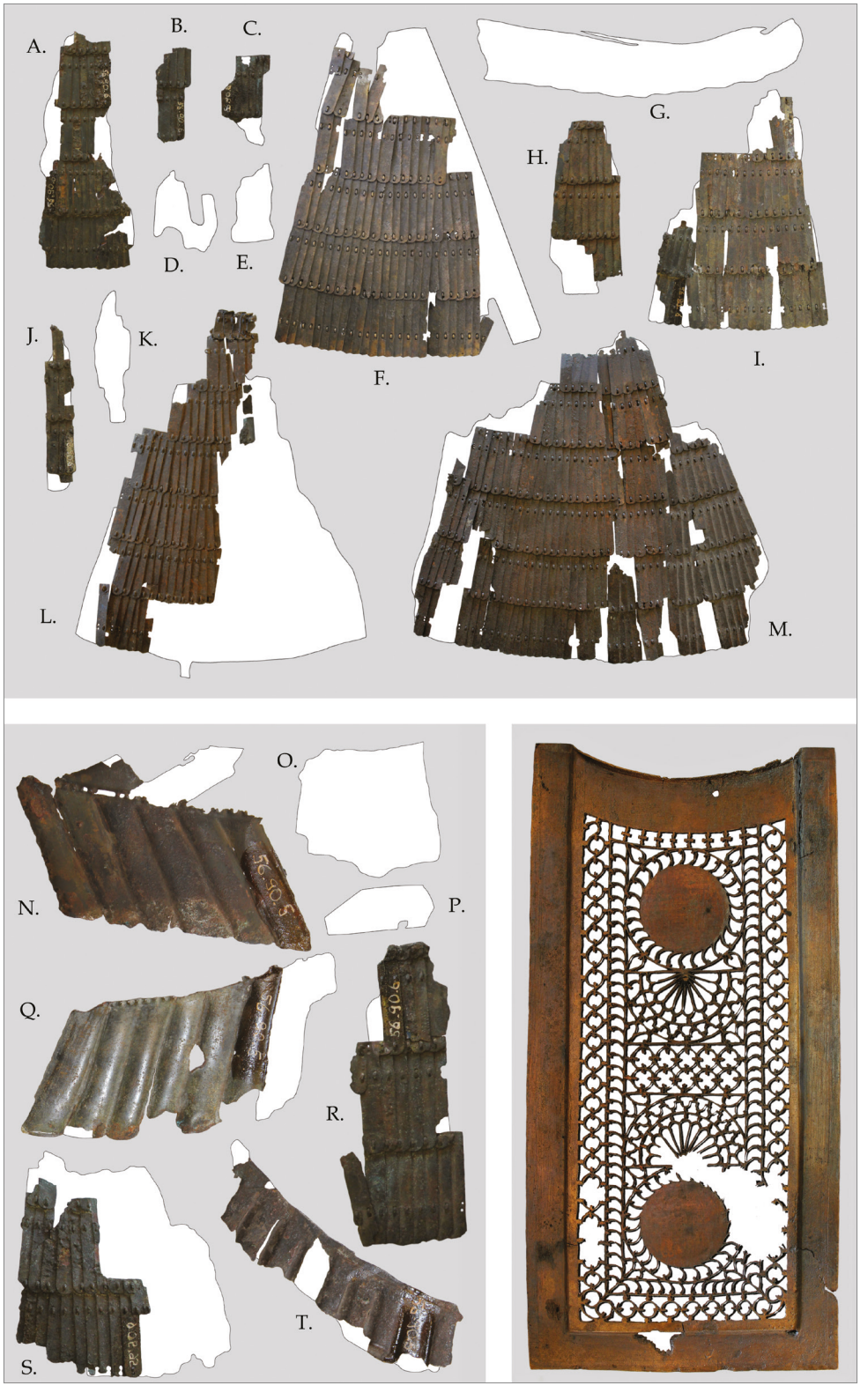

***Fig. 2** – The elements nowadays in the Aquincum Museum compared to those featured in Nagy's 1937 publication. Although the majority still survives, a part of them has become lost or damaged. Some of the original scale fragments have broken into more segments. The scale of each photograph differs, just as in the original publication (photographs M.A. Wijnhoven).*
***2. kép** – A ma az Aquincumi Múzeumban található elemek összehasonlítva Nagy 1937-es kiadványában szereplő elemekkel. Bár a többségük továbbra is megvan, egy részük elveszett vagy megrongálódott. Az eredeti pikkelytöredékek egy része azóta több darabra tört. Az egyes fényképek méretaránya eltér, akárcsak az eredeti kiadványban (M. A. Wijnhoven fotói).*

The scales have a thickness of 0.9 mm. Since the scales overlap in rows, there is a double layer of scales throughout the entire armour. What is more, the total thickness is even greater at the places where the rows connect to each other, making the neck guard a substantial piece of armour.

Fig. 3 *– The scales in the Budapest armour are fairly small and elongated in shape. They measure 30 mm in length and 6 mm in width (photograph M.A. Wijnhoven).*
3. kép *– A budapesti páncél pikkelyei meglehetősen kicsik és hosszúkás alakúak. Hosszuk 30 mm, szélességük 6 mm (M.A. Wijnhoven fotója).*

The scales employed in the neck guard are known as semi-rigid scale armour.[7] One of the main differences between regular scale armour and the semi-rigid variant is the need for an underlaying garment. Regular scale armour requires a (textile or leather) base garment onto which the scales are sewn. Contrastingly, semi-rigid scale armour does not need an underlying garment for its structural integrity, since the scales attach to each other. Some sort of lining would still have been preferable to prevent chafing of the armour against the body or clothing of the wearer. As indicated by its name, the semi-rigid construction influences the mechanical properties of the armour. In comparison to regular scale armour, it is more rigid, but does not act as plate armour as it still retains some flexibility.

Almost all the scales throughout the fragments have the same appearance, except for two variants. In one fragment (***fig. 2*** L) the scales at the top row are slightly shorter, but otherwise of similar shape, measuring only 14.5–15 mm in length (***fig. 5***). These lack the top pair of holes and are not flat as all regular scales, but curve vertically towards the front.

The other variant is found in most fragments (***fig. 2*** A, E, F, H, I, L, M, R; ***figs. 4–6***). These are the same size as the main stock, but lack the holes at their tip. These scales do not have a rounded tip, but have been given a triangular shape, probably as a decorative feature.

Besides the scales there is a copper alloy chest plate of a lightly trapezoid shape with a curved outline at the top to accommodate the shape of the neck (***fig. 9*** left).[8] The curve has a small upstanding flange, probably to prevent the plate from cutting into the neck of the wearer. The chest plate measures 15.2 cm in height and has a width of 7.4 cm at the bottom and 7.0 cm at the top. The thickness of the metal plate is around 1 mm. The edges of the chest plate, about 1 cm wide, are plain, while the centre is raised. Here it is decorated with an elaborate openwork, known as *opus interrasile*.[9] This type of decoration is also seen on other items of military equipment, such as belts and sword scabbards. However, this piece is one of the most elaborate pieces of openwork

[7] Bishop-Coulson 2006. 139–140; Robinson 1975. 154.
[8] For more information on Roman chest plates see: d'Amato-Negin, 2017. 91–104; Garbsch 2000; Schamper 2015. 50–51, 218–227.
[9] Fischer 2019. 85, 90–91, 147, 153, 186; Hoss 2014. 181–182, 187, 253, 282; Miks 2007. 235–240.

and it is the only example of a chest plate with this decoration.

The photographs of this object (***figs. 1–2, 9***) give the false impression that there is nothing behind the openwork. However, when photographed, a sheet of white paper was placed behind the openwork to better observe the decoration. In reality there is a copper alloy base sheet behind the decoration. In fact, the plain edges of the chest plate are part of this base sheet, to which another piece, containing the raised openwork, has been soldered. This leaves a slot, several mm deep, between the backplate and the decorative plate. In modernity a mirror was placed in this slot and this is how the chest plate is displayed at the museum. The chest plate has no holes, studs or other features that indicate how it originally connected to the scales of the armour. It might be possible that the back contains clues concerning its attachment. However, the way it is currently mounted for display, makes it impossible to examine its back.

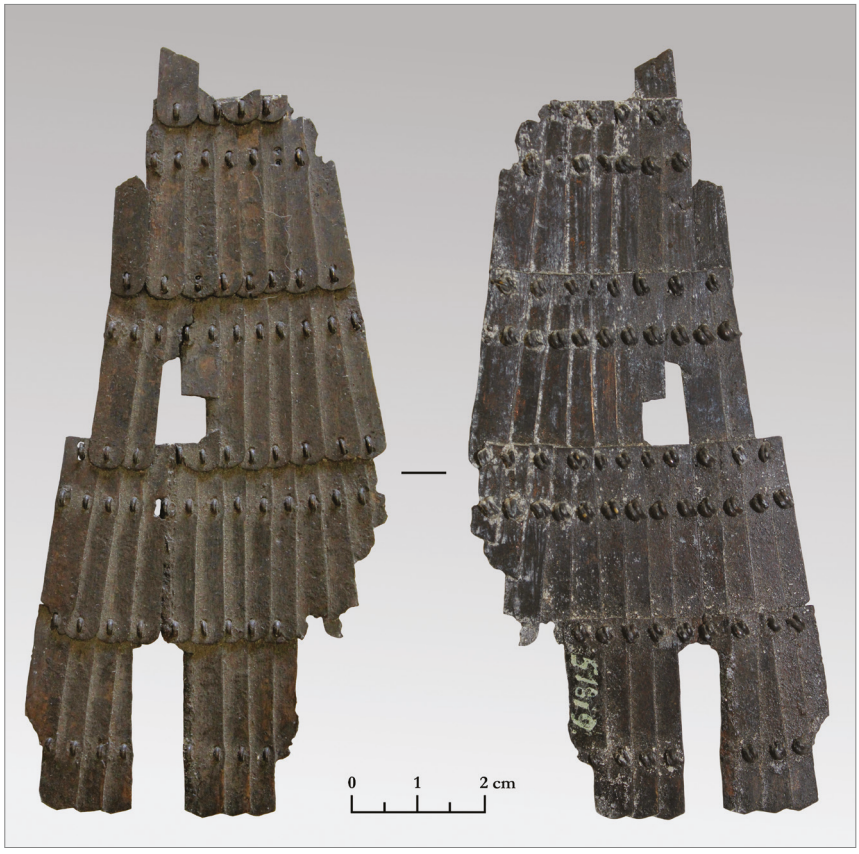

Fig. 4 *– Front and back of one of the scale armour fragments (part of fragment M in figure 2). The scales are arranged into rows by attaching them to their neighbours with small pieces of copper alloy wire. Subsequently, the rows are attached to each other, using the same staple-like pieces of wire (photographs M.A. Wijnhoven).*
4. kép *– Az egyik pikkelypáncél-töredék elülső és hátsó része (a 2. ábrán látható M töredék egy része). A pikkelyek sorokba rendeződtek úgy, hogy rézötvözetből készült kis drótdarabokkal rögzítették őket szomszédjaikhoz. Ezt követően a sorokat ugyanilyen kapocsszerű drótdarabokkal rögzítették egymáshoz (M.A. Wijnhoven fotói).*

The photographs in the publication of Lajos Nagy include a bar-like object that has now been lost (***fig. 7***). Fortunately, Nagy offers a short description, making it possible to understand that it concerns a thicker copper alloy bar measuring about 16.5 by 2 cm.[10] Three horizontal slots are located at one edge of the bar. The bar certainly belongs to the scale armour as it was at the time still connected by three conical rivets. The rivets are fixed at the back of the armour with iron washers.

Lastly, there were four pieces of copper alloy sheet metal with scalloped edges, of which three survive (fragments G, N, Q and T in ***fig. 2***). These three are 0.7 mm thick and embossed,

[10] Nagy 1937. 170, fig. 9.

***Fig. 5** – Fragment L contains two of the original edges of the armour, marked by scales that differ from the main stock. At the top there are shorter, vertically-curved scales that lack their top holes. At the bottom of the fragment are scales that lack the holes at their tip (photographs M.A. Wijnhoven).*
***5. kép** – Az L jelű töredék a páncél eredeti szélei közül kettőt tartalmaz, amelyeket az állomány nagy részétől eltérő pikkelyek is jeleznek. A felső részen rövidebb, függőlegesen ívelt pikkelyek találhatók, amelyekből hiányoznak a felső lyukak. A töredék alsó részén olyan pikkelyek találhatók, amelyeknek a csúcsán nincsenek lyukak (M.A. Wijnhoven fotói).*

resembling feathers. It is uncertain what they are, but Nagy originally thought that they must have been associated with the scale armour as a type of decoration.[11] Although this association is not impossible, it is unlikely. There is no physical evidence for the two ever being connected.

[11] Nagy 1937. 168, 172. He also describes a single incomplete scale (fragment p in fig. 2) that is significantly larger than the others. It is uncertain whether this scale formed part of the same armour.

Moreover, there are no similar finds from the Roman Empire where such objects are associated with scale armour. And most importantly, their archaeological association is uncertain. The objects were excavated in 1911 without the meticulous methodology of modern archaeology. All that is certain is that the objects came from the same building, but not that they were found together.

Piecing together the neck guard

Enough of the armour survives to determine its function and get a good idea of its original appearance. However, the armour is far from complete, and it is unlikely to have been complete when excavated in 1911 or even when deposited in antiquity. This also means that there are aspects of the armour that are understood less well.

One of the surviving elements, fragment L (***figs. 2 & 5***), turns out to be the most indicative to understand the armour. This fragment preserves two of its original edges, which can be recognised by a different type of scale used. The top of the fragment is demarked by the shorter type of scales, that lack the upper pair of holes and are slightly bent.

Fig. 6 *– The scales in the bottom row of the neck guard lack the holes at their tip, indicating an original edge of the armour. The tips of the scales have been given a triangular shape instead of their usual round appearance, possibly as a decorative feature (photograph M.A. Wijnhoven).*
6. kép *– A nyakvédő alsó sorában lévő pikkelyekből hiányoznak a lyukak a csúcsukon, ami a páncél eredeti peremét jelzi. A pikkelyek csúcsa a szokásos kerek megjelenés helyett háromszög alakot kapott, valószínűleg díszítésként (M.A. Wijnhoven fotója).*

The lack of top holes indicates that there is no row above this and it is the edge of the armour. The curved shape of the scales in this row makes it possible to assign them to the opening for the head. This shape prevents the top row from biting into the neck of the wearer. The only other fragment that originally formed part of the head opening concerns fragment O (***figs. 1–2***), which has been lost. The second hem in fragment L is located at its bottom row. Here the scales lack the holes at the tip. This indicates that the armour did not extend downwards anymore. There are many other fragments (A, E, F, H, I, L, M, R) that also preserve the lower edge of the armour.

Fragment L makes it possible to determine one of the dimensions of the armour. From the opening of the head to the lower hem it consists of seven scale rows, measuring about 17.7 cm. This length of the armour conforms that of a neck guard protecting the shoulders and upper chest.

There is another important indication that proves the armour to be a neck guard, which is the tailoring of the armour. The top row at the neck has the least number of scales, while each row below forms a bigger circle and needs more scales. The increase in the number of scales per row is done by inserting additional scales that do not connect to all four neighbouring scales (***fig. 9***).[12] While the inserted scales are attached to the sides and bottom, they do not connect to the scale above. This technique can hypothetically also be employed to reduce the number of scales in a row. In that case a scale will not be attached to the scale in the row below. While the latter is possible, the Budapest armour only increases the number of scales with each row down.

The added scales are not arranged randomly, but form a clear pattern (***fig. 8***). They can be traced as diagonal lines throughout the armour. These start in the second row and continue until the bottom row. The added scales of each lower row are located one scale to the left. The number of scales between the additional scales increment with one scale each row downwards. The surviving fragments demonstrate that the number of regular scales between the added scales of the bottom row alternate between 7 and 8 scales. This means that the second row, which is the first with added scales, has respectively 2 and 3 regular scales alternating between the added scales.

Fig. 7 *– A bar-like object was originally riveted to the scales, but unfortunately this object has become lost. Its appearance can be gathered from Nagy's publication from 1937 (from Nagy 1937, fig. 9).*
7. kép *– Eredetileg egy pálcaszerű tárgy volt a pikkelyekhez szegecselve, de sajnos ez mára elveszett. Megjelenése Nagy 1937-es publikációjából (Nagy 1937, 9. ábra) ismerhető meg.*

The chest plate must have been worn on the upper chest, as is indicated by the curving flange at its top. The slot behind the openwork was probably used to place some material to accentuate the decorative openwork (***fig. 9*** middle). This is also affirmed by Nagy's observations, in which he concluded that the corrosion on the inside of the baseplate indicates the previous presence of a material, possibly textile, silk or glass.[13] Since the slot nowadays features a mirror, it is not possible to verify this. The reason for the presence of the mirror is probably due to another one of Nagy's observations. He noticed that part of the backplate was covered in white metal.[14] This application was found as a 19 mm wide

[12] This method is actually comparable to tailoring mail armour. Cf. Wijnhoven 2022. 223–230.
[13] Nagy 1937. 173–174.
[14] He refers to it as 'silvered', but it likely to concern tinning.

***Fig. 8** – Left: the chest plate in its current condition, shown without its backplate. Middle: chest plate digitally restored and with a colourful element (for example of leather or textile) placed behind the openwork. Right: the same image as in the middle, but now with a band of white metal applied to the backplate. The inner field still contains the colourful element (photograph M.A. Wijnhoven).*
***8. kép** – Balra: a mellvért jelenlegi állapotában, a hátlap nélkül. Középen: digitálisan rekonstruált mellvért, az áttört díszítés mögé helyezett színes anyaggal (feltehetően bőr vagy textil). Jobbra: ugyanaz, mint középen, a hátlapon ezúttal egy fehér fémszalaggal. A belső mezőben továbbra is megtalálható a színes anyag (M.A. Wijnhoven fotója).*

band that follows the outline of the decorative openwork. The sections with white metal did not have any of the corrosion products, indicating that they were probably not covered by the contrasting material inserted into the slot (***fig. 9*** right).

It is uncertain how the chest plate was connected to the scales, as there are no features that demonstrate how to integrate the two. A possible, but speculative solution is the use of a base garment. Although semi-rigid armour does not require an underlying garment for structural integrity, it still needs lining to prevent the armour from chafing or biting into the wearer.[15] A sturdy lining would not only make the neck guard more comfortable to wear, but could also be the element that connects chest plate and scales. The lining goes under the scales and chest plate, but contains an extra 'pocket' with an open centre, where the chest plate can be inserted. The chest plate would additionally be locked into place by the semi-rigid scales that cover the undecorated bottom and side edges of the chest plate, butting up against the decorative panel. The open-centre pocket would be turned over onto the scales and serve at the same time as an edge trimming sewn to the scales. Whether this hypothetical solution actually works is still unknown, but could be verified by experimental archaeology.

The last element is the bar-like object that was riveted to the scales (***fig. 7***). This object is unlikely to have been associated with the chest plate. The two have different dimensions (respectively a height of 15.2 and 16.5 cm). Most importantly, there are no features to connect them. It

[15] Wijnhoven 2024.

***Fig. 9** – Fragment F with the yellow dots indicating which scales are added in each row. The added scales are not scattered, but neatly positioned in vertical lines (photograph M.A. Wijnhoven).*
***9. kép** – Az F töredéken a sárga pontok jelzik, hogy az egyes sorokban melyek a hozzáadott pikkelyek. Ezek nem szétszórtan, hanem rendezett, függőleges sorokban helyezkednek el (M.A. Wijnhoven fotója).*

is much more likely that the bar was used to open and close the neck guard at the back, opposite of the chest plate. The three horizontal slits would receive a counterpart, probably a bar, or something similar to solutions observed in contemporary armour, such as tie rings or turning pins (***fig. 10***), known from the *lorica segmentata* and two-part chest plates associated with scale armour.[16]

The location of the closing system at the back means that some additional steps are required for a person to put on the neck guard without the aid of another person. The wearer needs to rotate the guard, so the back is at the front. Once closed, it is turned into its actual position. By analogy of medieval armour,[17] it is expected that the neck guard was fastened in two or more places to the underlying armour, *subarmalis* or clothing. Anchoring it in this way would guarantee that it stayed in the desired position, and not jump around unwantedly, especially during combat. The anchoring may have been accomplished with thongs or cords (known in the medieval period as 'arming points') connected to the scales or to the liner of the armour. Fragment L indeed has a large hole at its bottom edge that would have been suitable for attaching a lace or thong (***fig. 5***).

The original appearance of the neck guard can now be reconstructed based upon these observations and assumptions (***fig. 11–13***). The armour had a length of about 17.7 cm. The diameter of the neck opening would have been around 14 cm, based upon current dress shirts standards for men that wear a medium to large size. This gives the armour a total diameter of just under 50 cm, meaning that it covered the shoulders and a large part of the upper chest. The neck guard was not flat when worn, but being semi-rigid, thus it adapted to the shape of its wearer. The decorative chest plate was featured at the armour's centre, just underneath the neck of the wearer. Lastly, the armour was closed at the back with two bars, each riveted to one end of the armour.

[16] Garbsch 1978. 7–8; Thomas 2003. 109–113.
[17] Price 2000. 301–315; Capwell 2015. 134–139, 155–157.

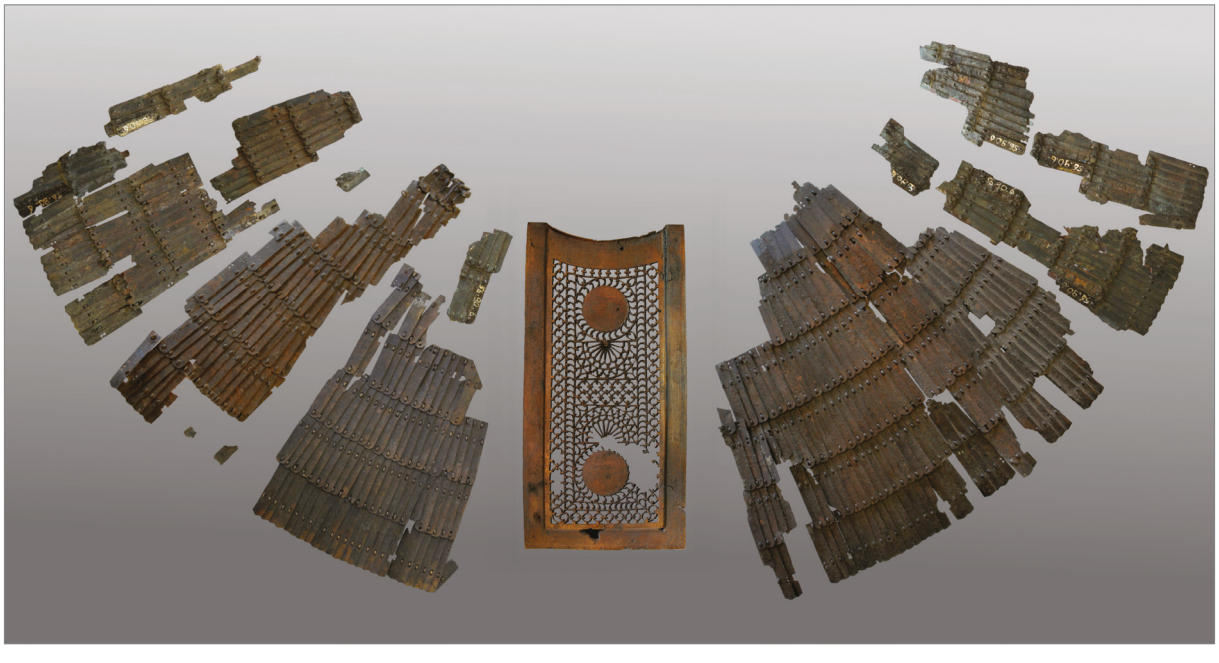

***Fig. 10** – Turning pins used in two-part chest plates associated with scale armour and tie rings found in the lorica segmentata. All come from Mušov, Czech Republic, and date to the second half of the 2nd century AD (photograph M.A. Wijnhoven).*
***10. kép** – A pikkelypáncélhoz kapcsolódó, kétrészes mellvértekben használt rögzítőpálcák, és egy lorica segmentatához tartozó rögzítőgyűrű. Mindegyik a csehországi Mušovból, a Kr. u. 2. század második feléből származik (M. A. Wijnhoven fotója).*

Dating the neck guard

The excavation of 1911 did not pay particular attention to the dating of the armour and that of the other objects retrieved. This means that their age can only be established by approximation through their stylistic characteristics. For example, the semi-rigid scales found in the neck guard are not

***Fig. 11** – The elements of the armour, housed nowadays in the Aquincum Museum, and arranged as a neck guard (photograph M.A. Wijnhoven).*
***11. kép** – A ma az Aquincumi Múzeumban őrzött páncél nyakvédőként rendezett elemei (M. A. Wijnhoven fotója).*

used during the entire Roman period. This type of scale appears around the Antonine period, possibly some decades earlier, and continues at least until the 4th century AD.[18]

The openwork decoration of chest plate is also indicative. The same type of decoration is found on elements belonging to Roman military belts, specifically that of type B12 in Hoss' classification.[19] Just as the chest plate, this type of openwork is defined by fittings of an elongated rectangular shape with openwork almost identical to the Budapest chest plate. The distribution of B12 belt fittings is concentrated along the Danube *limes*, although there are finds from other parts of the Roman Empire, such as the Netherlands, United Kingdom, Spain and Morocco. As for a date, B12 fittings occur first during the Marcomannic wars and continue until the first half of the 3rd century, although the majority can be assigned to a date between AD 175 and 225.

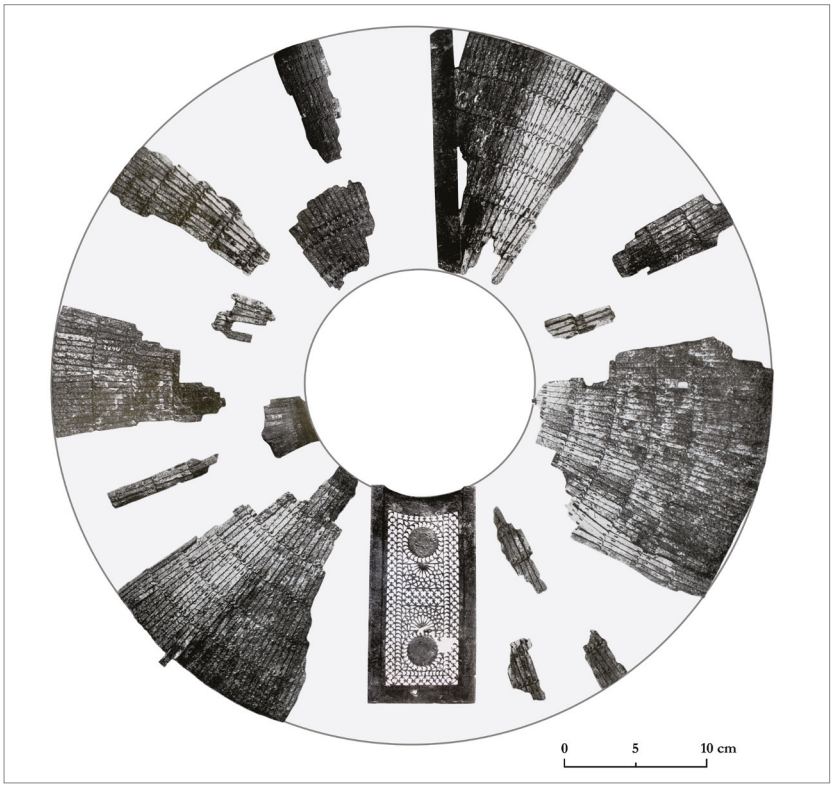

***Fig. 12** – The neck guard has a total diameter of almost 50 cm. The image demonstrates how the armour's elements, as published by Lajos Nagy in 1939, were part of the neck guard (photographs Nagy 1937,reworked image M.A. Wijnhoven). /**12. kép** – A nyakvédő teljes átmérője közel 50 cm. A képen látható, hogy a vért elemei, ahogyan Nagy Lajos 1939-ben publikálta, a nyakvédő részei voltak (fotók: Nagy 1937,M. A. Wijnhoven átdolgozott képe).*

This date fits well with the age of the tools found together with the Budapest neck guard. Nagy compared the tools with other sets from the Roman Empire and concluded that they belong to the second half of the 2nd century up to the first half of the 3rd century AD.[20] Within this range, he considers an earlier date (AD 150–200) as the most plausible option.

Unfortunately, there is only one other confirmed Roman neck guard, which is the scale armour from Carlisle, United Kingdom.[21] This neck guard has been found in a layer belonging to period 4C, corresponding to the 2nd century as well, albeit slightly earlier at approximately AD 125–140/150.

[18] Wijnhoven 2024.

[19] Hoss 2014. 253–254 (vol. 1); 149–151, pl. 47 (vol. 2). I thank Stefanie Hoss for her kind help with this subject. See also: Fischer 2019. Fig. 126–127.

[20] Nagy 1937. 167–168.

[21] Bishop 2009. 689–690; McCarthy et al. 2001.

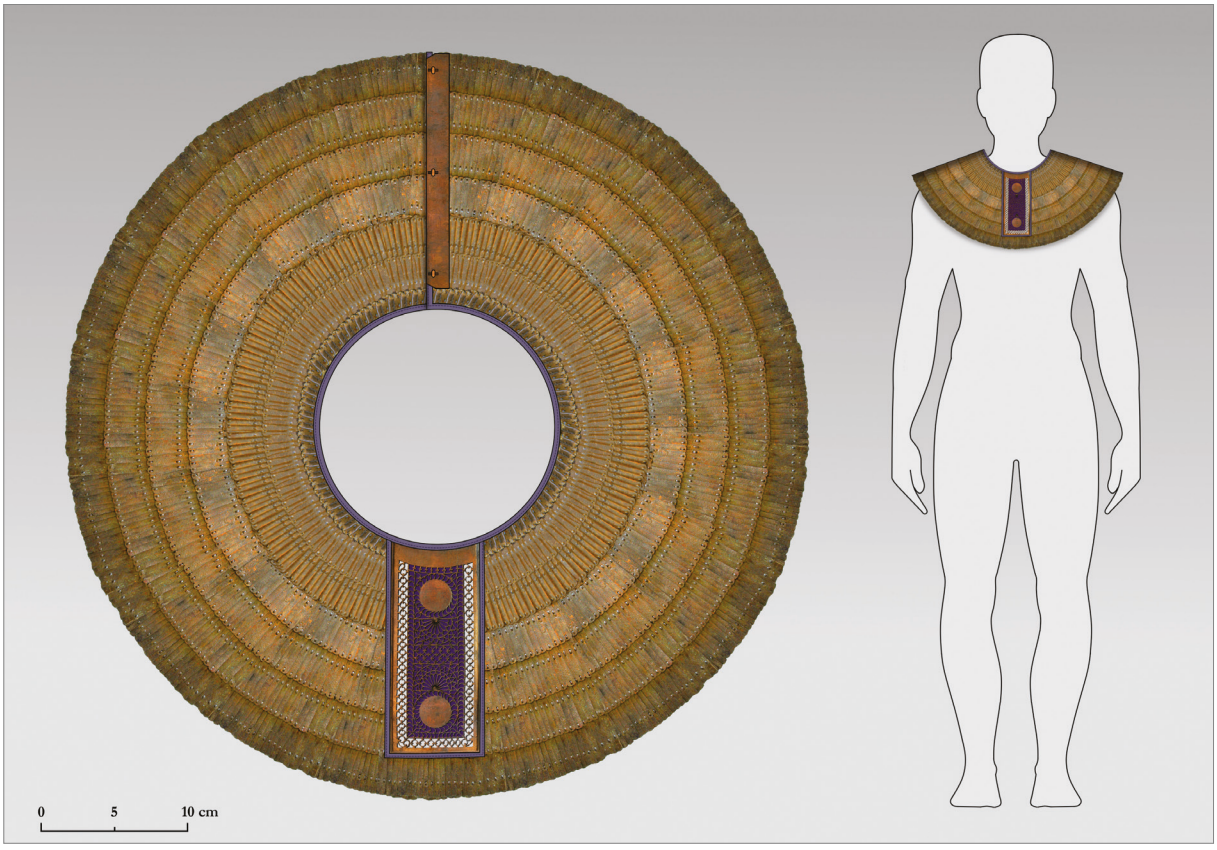

***Fig. 13** – A reconstruction of the Budapest neck guard. The colours of all non-metal elements are all speculative. On the right there is the armour worn by a figure with a height of 175 cm. The neck guard protects the shoulders and most of the upper chest (image M.A. Wijnhoven). / **13. kép** – A budapesti nyakvédő rekonstrukciója. A nem fém elemek színei mind spekulatívak. Jobbra egy 175 cm magas alakon láthatjuk a páncélt. A nyakvédő a vállakat és a felső mellkas nagy részét védi (M. A. Wijnhoven fotója).*

All the facts considered, the Budapest neck guard can be given a tentative date between the mid-2nd century and the start of the 3rd century AD.

An exceptional find

The popular and scientific image of the equipment of the Roman soldier does not include a neck guard. The Budapest specimen reveals that the neck guard was actually part of the armour used by the Roman army. Moreover, the existence of the Carlisle example demonstrates that this is not a one-off. It is still too early to determine how common neck guards were during the Roman period, for how long they were used, and by whom. At the moment, the merit of the Budapest armour is that it brought the Roman neck guard out of obscurity and is able to solidify it among the other, established pieces of Roman military equipment.

Funding information

This work was supported by the Czech Academy of Sciences under a PPLZ grant; and the Czech Science Foundation under grant 24-11397S.

Literature

Bishop 2002 ▪ Bishop, M.C.: Lorica segmentata. Volume I., A handbook of articulated Roman plate armour (JRMES Monograph 1). Duns, 2002.

Bishop 2009 ▪ Bishop, M.C.: The body armour. In: The Carlisle Millennium Project. Excavations in Carlisle, 1998–2001. C. Howard-David (ed.). Lancaster, 2009., p. 687–705.

Bishop-Coulston 2006 ▪ Bishop, M.C. - Coulston, J.C.N.: Roman military equipment. From the Punic Wars to the fall of Rome. Oxford, 2006.

Capwell 2015 ▪ Capwell, T.: Armour of the English knight: 1400–1450. London, 2015.

D'Amato-Negin 2017 ▪ D'Amato, R. - Negin, A.E.: Decorated Roman armour. From the age of the kings to the death of Justinian the Great. Yorkshire, 2017.

Edge-Paddock 1988 ▪ Edge, E. – Paddock, J.M.: Arms and armor of the medieval knight. An illustrated history of weaponry in the Middle Ages. New York, 1988.

Fischer 2019 ▪ Fischer, T.: Army of the Roman emperors. Archaeology and history (transl. M.C. Bishop). Oxford, 2019.

Garbsch 1978 ▪ Garbsch, J.: Römische Paraderüstungen. München, 1978.

Garbsch 2000 ▪ Garbsch, J.: Verschlußsache. Panzer, Kettenhemden und kimmerische Gewänder. Bayerische Vorgeschichtblätter, 65. (2000) p. 109–124.

Groh 2023 ▪ Groh, S.: Lorica Squamata. Schuppenpanzer im mittleren und oberen Donauraum zur Zeit der Markomannenkriege: Typologie, Technologie, Chronologie, Chorologie. Drémil-Lafage, 2023.

Hárshegy et al. 2009 ▪ Hárshegy, P. − Vámos, P. − Bodó, S.: Aquincumi Látványraktár − Visual store at Aquincum. Budapest, 2009.

Hoss 2014 ▪ Hoss, S.: Cingulum militare. Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr. (PhD thesis, Leiden University). Leiden, 2014.

McCarthy et al. 2001 ▪ McCarthy, M. − Bishop, M. − Richardson, T.: Roman armour and metalworking at Carlisle, Cumbria, England. Antiquity, 75. (2001), p. 507–508.

Miks 2007 ▪ Miks, C.: Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Rahden, 2007.

Nagy 1937 ▪ Nagy, L.: Ácsszerszámokból álló tömeglelet az Aquincumi Múzeumban. BudRég, 12. (1937), p. 153–178., 307–308.

Price 2000 ▪ Price, B.R.: Techniques of medieval armour reproduction. The 14th century. Colorado, 2000.

Pyhrr et al. 1998 ▪ Pyhrr, S.W. – Godoy, J.A. – Leydi, S.: Heroic armor of the Italian renaissance. Filippo Negropoli and His Contemporaries. New York, 1998.

Robinson 1975 ▪ Robinson, H.R.: The armour of imperial Rome. London, 1975.

Schamper 2015 ▪ Schamper, J.: Studien zu Paraderüstungsteilen und anderen verzierten Waffen der römischen Kaiserzeit. Rahden, 2015.

Thomas 2003 ▪ Thomas, M.D.: Lorica segmentata. Volume II., A catalogue of finds (JRMES Monograph 2). Duns, 2003.

Wijnhoven 2022 ▪ Wijnhoven, M.A.: European mail armour. Ringed battle shirts from the Iron Age, Roman period and early Middle Ages. Amsterdam, 2022.

Wijnhoven 2024 ▪ Wijnhoven, M.A.: Semi-rigid scale armour. Characteristics, dating and distribution of a Roman body armour. In: Proceedings of the 25th International Congress of Roman Frontier Studies 4. H. van Enckevort – M. Driessen – E. Graafstal – T. Hazenberg – T. Ivleva – C. van Driel-Murray (eds.). Leiden, 2024., p. 373–379.

Egy kivételes lelet: római nyakvédő Budapestről

1911-ben az óbudai Szél utca 23. szám alatt egy ház alapozásakor építőmunkások egy római kori épület maradványaira bukkantak. Az ásatás során felfedezett ácsszerszámok mellett – amelyek az egyik legnagyobb, valaha feltárt ilyen leletegyüttest alkotják – több pikkelypáncél-töredék és egy gazdagon díszített mellvértlemez is előkerült.

A legújabb vizsgálatok azt mutatják, hogy a pikkelyek és a mellvértlemez egyetlen lelethez, egy római kori nyakvédőhöz tartoztak. A kutatások jelen állása szerint csak egyetlen másik római kori nyakvédőt ismerünk, így a budapesti példány rendkívüli leletnek számít.

A nyakvédő különböző elemekből áll. A kis méretű, rézötvözetből készült pikkelyek, amelyek 30 mm hosszúak és 6 mm szélesek, teszik ki a nyakvédő nagy részét. A pikkelyek vastagsága 0,9 mm, és mivel átfedik egymást, a páncélzaton dupla réteget alkotnak. Ez teszi annyira jelentőssé ezt a nyakvédőt a páncélzat egészére nézve.

A leletegyüttes része emellett egy enyhén trapéz alakú, rézötvözetből készült mellvértlemez, amely ívelt körvonalú tetejével igazodik a nyak alakjához. A mellvértlemez magassága 15,2 cm, szélessége alul 7,4 cm, felül 7,0 cm. A lemez díszítését áttört motívumok, ún. *opus interrasile* adja. A budapesti lelet az áttört díszítéssel rendelkező, jelenleg ismert római kori tárgyak közül egyértelműen az egyik leglátványosabb.

A harmadik elem, amely szintén a nyakvédőhöz tartozhatott, azonban mára elveszett, egy pálcaszerű elem: egy vastagabb rézötvözetből készült, körülbelül 16,5 x 2 cm-es rúdról van szó, amelynek egyik szélén három vízszintes bevágás található. A rúd minden bizonnyal a pikkelypáncélhoz tartozhatott, amivel három kúpos szegecs kötötte össze.

A rendelkezésre álló darabok alapján minden kétséget kizáróan nyakvédőként azonosíthatjuk az együttest, és ez alapján képet kaphatunk az eredeti megjelenéséről is. A nyakvédő nagy része pikkelyekből készült, és körülbelül 17,7 cm hosszú volt, ami azt jelenti, hogy a vállak és a mellkas felső részének védelmét is ellátta. A mellvértlemez elöl, közvetlenül a nyak alatt helyezkedett el, és három oldalról pikkelyekkel volt körülvéve. A pálcaszerű tárgy a rögzítőrendszer része volt, és a páncél hátsó részén helyezkedett el.

Bár az 1911-es ásatás eredményei alapján nem lehet datálni a nyakvédőt, a stílusjegyek alapján megközelítőleg a Kr. u. 2. század közepe és a Kr. u. 3. század eleje közötti időpontra tehetjük a keletkezését.

A római katonák felszereléséről alkotott közkeletű vagy éppen a tudományos képnek jelenleg nem képezi részét a nyakvédő, azonban a budapesti példa a bizonyíték arra, hogy valóban a római hadsereg által használt páncélzat része volt. Azt, hogy a római korban mennyire volt elterjedt, meddig és kik használták, még korai lenne egyértelműen kijelenteni. Jelenleg a budapesti lelet érdeme, hogy a római nyakvédő mint tárgytípus új megvilágításba kerülhet, és a római katonai felszerelés egy új elemmel egészülhet ki.

Papp Adrienn

Metszett üvegpohár a budai pasák szomszédságából

A budai pasák palotájának északi szomszédsága

A budavári karmelita kolostor és környezetének feltárása során több igen érdekes egyedi tárgy került felszínre. Ezek egyike egy vésett díszes 16. század végi üvegpohár, amely egy török kori gödörben volt, teljesen átlagos török kori tárgyak között.

A poharat rejtő gödör a budai pasák palotájától északra található, a középkorban palotákkal és polgárházakkal beépített részen. A kutatás jelenlegi állása szerint nem határozható meg egyértelműen, hogy a török korban ez a terület a pasa palotájához tartozott-e mint kiszolgáló rész, vagy attól függetlenül működött. Nem adatolható, hogy a középkori telekhálózat tovább élt, vagy egyes telkek összeolvadtak. Annyi bizonyos, hogy nem azonosíthatóak olyan nagyléptékű török kori építkezések jelei, mint délebbre, a középkori Szapolyai palota területén. A középkori házak továbbra is álltak, török kori kiegészítések azonban felfedezhetőek rajtuk.

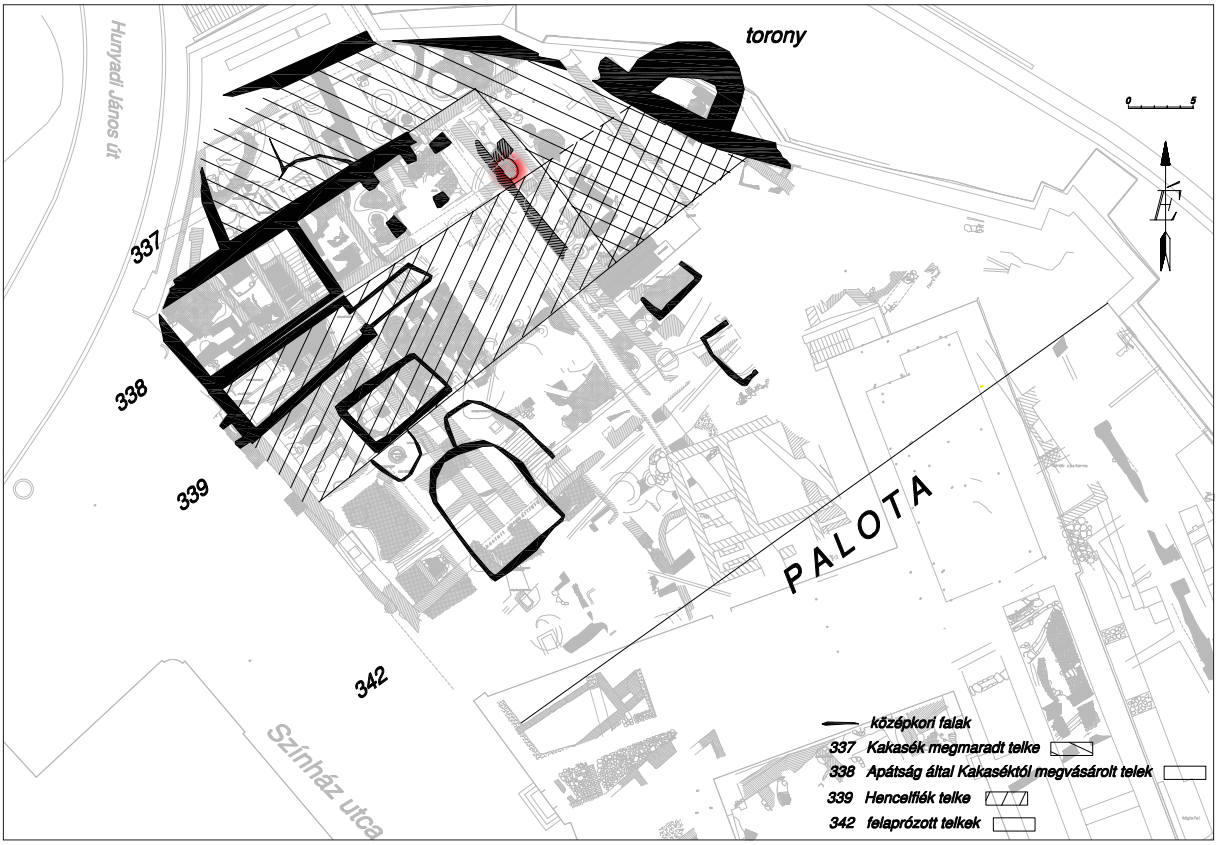
***1. kép** – A vésett díszű üvegpohár. Fotó: Tihanyi Bence / **Fig. 1** – The engraved glass beaker. Photo by Bence Tihanyi*

A legészakibb középkori telken (Kakasék egykori telkén[1]) a középkori épített boltozat nélküli pince födéme a 16. század végén beszakadt és feltöltésre került. Az ehhez kapcsolódó ház keleti végében sikerült megtalálnunk a török kori járószintet is, amelynek két kőoszlop-alapozás is részét képezte. Ezek iránya illeszkedik a fenti házhoz, talán egy oszlopos előtetőhöz vagy egy kiugró toldalékhoz tartoztak.

Itt, a pasa palotától északra fekvő részről általánosságban elmondható, hogy a nyugati területen a török kori járószintek lepusztultak, míg kelet felé több kisebb-nagyobb felületen is megmaradtak. Egyedül az Haüy 338-as telek[2] nyugati részén, az utca mellett török kori fém megmunkálására utaló salakdarabok és karólyukak kerültek felszínre. Ez jól összevágna azzal az oszmán életvitellel, hogy a házak utca felőli részén kapott helyet a műhely, ami egyben boltként is működött. Ez azt feltételezné, hogy ez a terület a pasa palotájától független volt, benne egy mesterember lakott, aki az utca felé boltot is üzemeltetett.

[1] Papp–Szigeti –Horváth 2017, 190-192.

[2] Wien–OstA, HHStAHUng. Fasc. 73/II. No. 25.

2. kép – *Ásatási helyszínrajz a középkori telkek helyének jelölésével és a pohár töredékeinek előkerülési helyével. Rajz: Viemann Zsolt* / **Fig. 2** – *Excavation site plan showing the location of the medieval plots and where the fragments of the beaker were found. Drawing by Zsolt Viemann*

Haüy által megadott következő telek (339) szerkezete minden bizonnyal átalakult a török korban, mert az utca közelében gödröket ástak, így a telekre a bejutást a középkorihoz képest megváltoztatták.

A terület déli részen felszínre kerültek a kövezett burkolat nyomai, valamint egy nagyobb agyagos járószint is. A középkori pincéket továbbra is használták. A Színház utca melletti terület teljesen üres volt, semmilyen gödör sem szabdalta. A rétegeket sajnos az újkorban elhordták, de egy kályha alapozása felszínre került. Éppen ezért itt, az utcával párhuzamosan feltételezhetünk egy épületet, ami a török korban is fennmaradt. A török kori gödrök a középső sávban kerültek felszínre, a lekövezett udvar kis részleteivel együtt. Itt is találtunk egy oszlopalapozást is, ami kisebb török kori építkezésre utal. Ezek az alapzatok minden esetben profilálatan, de négyzetes lapos kövek, közepükön kisebb lyukkal.

A reprezentatívabb leletanyag (porcelánok, izniki fajanszok) ezen a területen is ugyanúgy felszínre került, mint a pasapalota területén. Az összehasonlítást nehezíti, hogy míg ezt az északi részt közel 75% százalékban fel lehetett tárni, addig az egykori pasapalota területének csak 20%-a ismert a régészeti kutatásokból. A kisebb arányú feltártság ellenére a palota területén olyan török kori objektum került elő, melynek nagyon nívós és nagy mennyiségű leletanyaga képet adhat annak egykori gazdagságáról. Az északi részről hasonló régészeti jelenség nem ismert, gödrei, pincéi relatíve átlagosnak mondhatóak a török kori Budán. Egy-egy lelet azonban tovább-

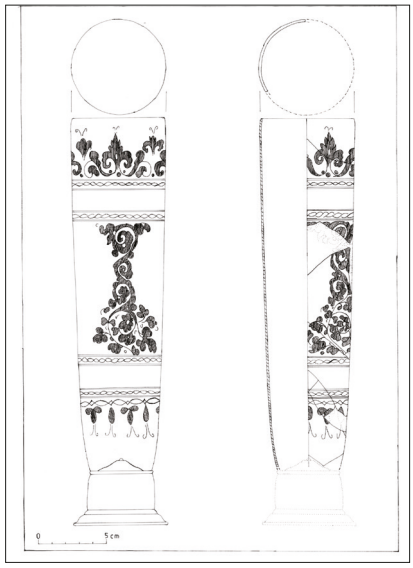
***3. kép** – Az üvegpohár töredékeit tartalmazó gödör ásatási képe. Fotó: Papp Adrienn*
***Fig. 3** – View of the pit containing the fragments of the glass beaker during excavation. Photo by Adrienn Papp*

ra is nyitva hagyja a kérdést, hogy lehet-e itt is a pasa palotájához tartozó épületeket keresnünk. Tanulmányomban egy ilyen érdekes tárgyra, egy üvegpohárra szeretném ráirányítani a figyelmet.

A terület szinte mindegyik gödrében találtunk a kerámialeletek mellett üvegtöredékeket is. Ezek közül kiemelkednek a SE 251-es gödör üvegleletei. A gödör éppen a rekonstruálható középkori telkek határán található, így a török kori hovatartozása is kérdéses. Eredetileg közel öt méter mély lehetett, felső részét az újkori beépítések során roncsolták. Betöltésére egy időben, vélhetően a visszafoglaló háborúk után került sor, mert főként laza, égett törmelékes rétegeket figyeltünk meg benne. A 17. századra jellemző leletek mellett egy ágyúgolyót is tartalmazott a betöltése. A többféle tárgyhoz tartozó üvegtöredékek a gödör alsó harmadából kerültek elő. Ablaküveg-töredékek mellett asztali edények, egy hengeres testű pohár és egy velencei jellegű serleg részleteit találtuk meg.

A metszett díszű pohár

A pohár hengeres testű rúdpohár[3], melyen körben, szinte teljes felületén gyémánt-hegyű metszéssel készített díszítés látható. A pohár talpa hiányzik, azonban pereme és 21 cm magas részlet a testéből összeállítható volt. A poháron körbefutó négy sorban elhelyezett „gyémánt" díszítések három markáns részre osztják a palástot: a perem alatti sávra, egy középső, magasabb részre és a pohár aljához közeli egységre. Alapvetően növényi motívumok, leveles indák és virágok díszítik. Az üveg maga nagyon tiszta anyagú, szinte teljesen színtelen, kevés buborékot tartalmaz. Kiváló minőségét mutatja, hogy alig korrodálódott.

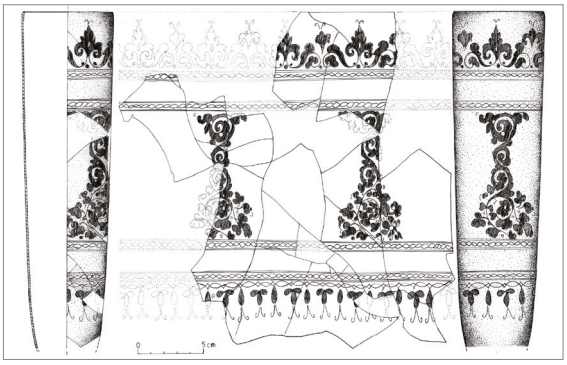

***4. kép** – A pohár rajzos rekonstrukciója. Rajz: Falchetto Alfred*
***Fig. 4** – Reconstruction drawing of the beaker. Drawing by Alfred Falchetto*

Kora újkori üvegpoharak

A metszett díszű poharakból nagyon kevés található a BTM gyűjteményében, teljes formájában restaurálható darab pedig csak ez az egy van. Ez a magas hengeres kialakítású pohárforma (német nevén Stangenglas) a 15. század végén–16. században jelenik meg és terjed el. Minden-

[3] Veres 2006, 23.

***5. kép** – A pohár díszítésének rajza. Rajz: Falchetto Alfred*
***Fig. 5** – Drawing of the beaker's decoration. Drawing by Alfred Falchetto*

képpen asztali, ivópohárként, gyakran söröspohárként[4] határozzák meg. Formája annyiban különbözik a 15. század közepén igen elterjedt magas, gótikus pohártól, hogy teljes magasságban egyforma átmérőjű, míg gótikus társai a talp felé általában erősen elkeskenyednek. A gótikus típus sem nagyon ismert Magyarországról, de lengyel és cseh[5] területeken több darab is felszínre került jól datálható objektumokból.

A söröspoharak díszítése között megtaláljuk a korszakra jellemző típusokat, melyeket nagyméretű cseppekkel, üvegszálakkal, festéssel vagy metszéssel is díszítettek. Először a nagyméretű cseppekkel díszített változat jelent meg, a cseppek idővel ellaposodtak, és a pohár aránya is kissé megváltozott, szélesebb lett.[6] A típus megjelenése és elterjedése jól nyomon követhető a korszak képzőművészeti alkotásain: láthatjuk kimondottan magas rangú emberek asztalán is, mint pl. *I. Ferdinánd császár koronázási ünnepsége 1558-ban* című rajzon [7].Ezen kívül megfigyelhető az amszterdami nyílpuskások 1533-as bankettjéről készült festményen [8], valamint idősebb Lucas Cranach *Az ifjúság kútja* című alkotásának bal felső sarkában ábrázolt asztalon is.[9]

A középkor és a reneszánsz legjobb minőségű (és talán legszebb) üvegtárgyai Velencében készültek. Az üvegkészítés technológiája ipari titoknak számított, a város vezetése élénken figyelt ennek megőrzésére. A mesteremberek mozgását korlátozták, a várost csak engedéllyel vagy egyáltalán nem hagyhatták el.[10] A mesterek egy-egy kitalált új technikára igyekeztek több évre, évtizedre szabadalmat szerezni a városban. Az 1530-as években Vincenzo di Angelo dal Gallo kikísérletezte, hogy véséssel/metszéssel hogyan tudja termékeit díszíteni, technológiájára 1549-ben kért kizárólagosságot.[11] A vékony velencei üvegek azonban nem voltak kimondottan alkalmasak erre a technikára, így ennek felfutása az északi, osztrák, cseh és dél-német területek üveggyártásához kapcsolódik. Ezen a vidéken vastagabb falú üvegtárgyak készültek, így a vésett díszítéseket könnyebben el lehetett készíteni. A metszett díszeket a század második felétől már ezzel foglalkozó mesterek készítették, többnyire gyémánt-hegyű eszközökkel.[12]

A míves üvegáru még ebben a korszakban is luxusterméknek számít. Ha a korszak festményeit, rajzait megnézzük, egyszerre láthatunk az asztalokon fém és üveg ivóedényeket, kelyhe-

[4] Sir Hugh Platt először 1594-ben megjelent munkájában 15-20 cm magas, egyforma szélességű pohárként határozza meg a söröspoharat. (Platt 1653, 76.)

[5] pl. Olmütz (Sedláčková ,190-198.)

[6] Rademacher – Rademacher 1930

[7] Krönungsmahl Ferdinand I. (Holy Roman Emperor) im Frankfurter Römer 1558

[8] Anthonisz, Cornelis: Banquet of members of Asmterdam's crossbow civic guard, 1533

[9] Lucas Cranach: Der Jungbrunnen, 1546

[10] Egg 2008,127.

[11] Hess–Husband 1997, 74.

[12] Hess–Husband 1997, 8.

ket, kupákat, poharakat. Bár egyre szélesebb társadalmi rétegek között terjed el, törékenysége miatt kevésbé válhat a tezaurálás eszközévé. Maga az üvegtárgy, díszítése és funkciója miatt a társadalmi üzenetek közvetítőjeként is működött – eljegyzésekre, esküvőkre is készültek üvegtálak/poharak, melyek megörökítették az eseményt. Ajándékba is készítettek feliratos vagy díszített üvegtárgyakat, amelyeken gyakran címerek, vagy feliratok láthatóak.[13] Az 16-17. században használják a magas hengeres poharakat egy italozós játékra is, (ún. „passing glasses"): a poháron körbefutó vízszintes rátétdíszek által jelölt szintig kell a pohár tartalmát kiinni, majd továbbadni.[14]

***6. kép** – Cornelis Anthonisz: Az amszterdami polgárőrség számszerijas gárdájának bankettje, 1533, Amsterdam Museum. Kép forrása: Wikimedia Commons*
***Fig. 6** – Cornelis Anthonisz: Banquet of Members of Amsterdam's Crossbow Civic Guard, 1533, Amsterdam Museum. Image source: Wikimedia Commons*

Török kori poharaink

A hódoltságban, illetve az azt körülölelő magyar területeken az írott forrásokban ritkán szerepelnek az üvegtárgyak: főként pincetokba való üvegek, illatszeres üvegcsék vagy ablaküvegek kerülnek szóba. A kiváló minőségű velencei üvegek, metszett üvegek csak egy-egy arisztokrata hagyatékában vagy vásárlásai között szerepelnek. Hasonlóan ritkán kerülnek elő a török forrásokban is. Evlia cselebi magyarországi útleírásában alig pár alkalommal szerepel üvegből készült termék: főként az ablaküvegeket említ, és az erdélyi fejedelem által adott fogadásánál írja, hogy kristálypoharakból is isznak.[15] A nagyon magas minőségű üvegárut nem a magyar területeken vásárolják. Thököly számára is Velencében szereztek be üvegeket, amelyek között mindenképp lehetett ivóedény is, mert ahogy írja: „ti is hamarébb isztok az velenczei üvegekbül".[16] Török hagyatéki leltárakban is fel-felbukkan egy-egy üveg, azonban nem részletezik azok jellegét, formáját. Értékük általában 15-30 akcsce körül mozgott, ez alapján olcsóbb (helyi?) áruk voltak,[17] de így is egy egyszerűbb kard vagy nyereg árával vetekedtek. Egy esetben szerepel egy kristályserleg 115 akcse értékkel,[18] mely nagyságrendileg már egy teljes öltözet ruha, vagy egy tehén árával egyezik. Kepenes András hagyatékában érdekes módon 63 db üvegpoharat írtak össze, összesen 945 akcse értékben: tehát egy pohár átlagosan 15 akcsébe került.

A magyarországi, török kori régészeti emlékanyagban is kevés az üvegtárgy, és még kevesebb a (publikált) vésett üvegpohár. A magas, hengeres söröspohár-forma − egyáltalán nem meglepő

[13] Szerelmes dalt véstek a pohárra. Claire 2015. 2. kép; Egy vésett üveg tányérkészletről feltételezik, hogy a monogramjukkal és címerükkel megjelenített tulajdonosok esküvőjére készülhetett. Strasser 1971, 86.

[14] Claire 2015, 502. 5. kép

[15] Evlia cselebi 1904, 118.

[16] Magyar Történelmi Tár – 2. sorozat 3. kötet – 1871. 234.

[17] Velics–Kammerer 1890, 19., 72., 74., 276., 314., 315.,

[18] Velics–Kammerer 1890, 275.

módon − a Magyar Királyság várai közül Bajcsán megtalálható, melynek építésében, és fenntartásában jelentős szerepet játszottak a stájer rendek. A kiemelkedő osztrák kapcsolatok a leletanyagon is megfigyelhetőek, mert egy szép vörös színű pohár és annak egyik átlátszó töredéke is felszínre került,[19] vésett díszű azonban nem. Lenti várának 17-18. századi üvegleletei között találkozunk vésett darabokkal,[20] de ezek nem söröspoharak, hanem kelyhek töredékei voltak. Ozorán a török kort megelőző rétegből került felszínre[21] ez a magas pohárforma. A Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményi anyagában őriznek egy pincetokba való palackot, amelyet teljes felületén metszett díszű.[22] A díszítés Krompachi Holló Zsigmond címerét és az 1666-os évszámot is tartalmazza. Ennél még érdekesebb, hogy 1684-ben összeírták Holló Zsigmond kassai házának vagyontárgyait, ahol több mint 100 darab poharat soroltak fel.[23] A cikk szerzője ezt a palackot a felső-magyarországi üveghuták termékének tartja,[24] ami szépen mutatja, hogy a 17. század második felére a magyar területeken is kiemelkedő minőségű üvegáruk előállítására képes műhelyek működtek.

A kora újkori poharak régészeti emlékei

Ha a 16. században készített üvegtárgyakat nézzük, arányaiban kevés magas, hengeres poharat látni. A vésett díszek ekkor jelennek meg, sokkal elterjedtebb a rátétdísz vagy a festett darabok. Az Adriai-tengeren elsüllyedt egy kereskedőhajó, melyet a közeli szigetecskéről *Gnalić-roncs*nak neveznek. A hajó neve nem ismert, minden bizonnyal Velence felől tartott déli irányba, és valamikor a 16. század legvégén−17. század legelején süllyedhetett el. Rakománya között nagy mennyiségű üvegárut hoztak felszínre a kutatók, melyek többsége asztali áru volt. Ezek közel 90 %-a kehely, de pohár, kupa, tál is szerepelt közöttük.[25] A kelyhek nagy tömege mellett feltárt egyéb tárgyak között több egyedi kivitelezésű darabot találunk, melyeket filigrán díszítéssel vagy metszett motívumokkal láttak el. Egy talpas tálon, korsón, fedőn, vázán is vésett növényi motívumok láthatóak, melyek formakincse egymással közeli rokonságot mutat. Ehhez hasonló díszítés látható a budai poháron is, és mindegyik színtelen, áttetsző üvegből készült. A Gnalić-roncson talált üvegek anyagvizsgálata szerint minden bizonnyal Itáliában, de nem egy műhelyben készültek.[26] A leletanyag összetétele jól mutatja, hogy a söröspohár-forma és a metszett díszítés a korszak termékeinek csak nagyon kis hányadát adta.

Ha megnézzük az osztrák és cseh területek régészeti emlékeit, hasonló kép rajzolódik ki. A magyar emlékanyaghoz képest lényegesen több a publikált üvegtárgy, és ezek közül több lelet kapcsolható a budai pohárhoz. A tárgyak két fő csoportba sorolhatóak: egyrészt a használati

[19] Bajcsa-vár 2002 kat. 322., 331.
[20] Molnár 1992 kat. 27., 32., 41., 43.
[21] Gyürky 1991, 44.
[22] közli: Ridovics 2010.
[23] Ridovics 2010, 40.
[24] Ridovics 2010, 41.
[25] Lazar–Willmott 2006, 25.
[26] Jackson 2009, 143.

helyükön előkerült darabok, mint. pl. Bécsből[27] és Prágából[28]; másrészt a készítési helyükön, az üveghuták feltárásából is sok tárgy ismert. Osztrák területeken a 16. században jelentős üvegműhelyek működtek pl. Innsbruckban[29], Hallban[30] és Bécsben[31]. Termékeik igen széles formavilággal készültek: a kelyhektől a tálakon át a vázákig. Ezek között megtaláljuk ezt a magas söröspohár-formát, valamint a gyémánttal metszett díszítés használatát is.[32] Termékeik között jelentős számban voltak színtelen anyagú üvegek, valamint velencei mintára (à la façon de Venise) készült darabok. A festett, filigrán, cseppes díszek mellett a metszett üvegeket is készítettek.[33] Írott és régészeti források alapján Alsó-Ausztriába, Bécsbe is eljutottak, legszebb darabjaik pedig főúri háztartásokba kerültek.[34] Az 1570-es években II. Ferdinánd osztrák főherceg Tirolban és Innsbruckban udvari üvegműhelyt alapított. Ezután sikerült megegyezést kötnie Velencével, ahonnan mesterek érkeztek az osztrák városba. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy Ferdinánd alapvetően saját részre szándékozott üvegtárgyakat készíttetni.[35] Az udvari műhely mellett a közeli Hallban is készítettek üveget, amelynek működése a század elejéig nyúlik vissza. Az udvari műhellyel párhuzamosan is működtek a hutái, és az előbbi hatása megjelenik a termékein. Mindkét helyen készültek gyémántmetszéssel díszített tárgyak.[36]

Cseh és Morva területeken a 16-17. században is jelentős üveggyártás folyt, melyek emlékei gyakran kerülnek elő a helyi ásatásokból. Az olmützi feltárások anyagának elemzése során is arra jutott a kutató, hogy gyémánt-metszett üvegek még nagyon ritkán fordulnak elő a cseh termékek között, 16. századi lelőkörülmények között pedig még inkább az osztrák műhelyekben készült tárgyakon jelenik meg.[37] Ezek között feltűnik egy magas, a tárgyalt pohárhoz hasonló söröspohár formájú darab is (kat. 13.2-15). Helyi termékeket is azonosítottak a 16. századi üveglelet között, amelyek még magas, talpuk felé elkeskenyedő gótikus pohárformájúak.[38] A prágai ásatások leletanyagában is sok és sokféle üvegtermék látható, metszet díszűek is, melyek talán cseh készítésűek termékek.[39] Az ivóedények formáját tekintve a kelyhek dominálnak. Díszített tárgyak között csak 15% körüli a metszett technika használata, mert főként a festett és optikai díszítések dominálnak. Nagy változás történt a cseh üveggyártásban a 17. század folyamán. Üvegműhelyeikben egyrészt kikísérleteztek egy ellenálló, viszonylag vastag, de színtelen üveget, azaz kristályüveget, amely a metszett díszítésre is alkalmasabb volt. Másrészt fejlesztették a metszés technológiáját is, és esztergapad segítségével hajtották meg a gyorsan forgó koron-

[27] Tarcsay 1990/1991, 278-279. kat G10
[28] Blažková–Vepřeková 2015
[29] Egg 2008
[30] Egg 2008
[31] Tarcsay 2009, 6.
[32] Tarcsay 2014, 227., 3. kép
[33] Tarcsay 2009, 7.
[34] Tarcsay 2009, 8.
[35] Egg 2008, 124-125.
[36] Egg 141.
[37] Sedláčková 1998, 12-15. 13.
[38] Sedláčková 2006, 222.
[39] Blažková–Vepřeková 2015, I. 290. II. 339-379.

got. Az viszont egyértelmű, hogy a budai pohár még nem ezzel az új technikával, hanem gyémánt-heggyel készült.

A budai pohár díszítésének kapcsolatai

A budai üvegpoharat három részre osztja a 2x2 db körbefutó szalagdísz. Az alsó és felső harmadban bordűrszerű díszek láthatóak, míg a középső, magasabb részen egymással szemben két, szinte teljesen azonos növényi motívum helyezkedik el. A spirálisan hajló indákból levelek nyúlnak ki, melyek szinte teljesen összeérnek és megvastagodva fogják körbe az indát. A felső részen, a perem alatt is szimmetrikusan megkomponált indákat-leveleket láthatunk. A pohár talpa felé egyszerűbb csepp alakú levélre emlékeztető díszek vannak.

A poharat tagoló szalagdísz motívuma nagyon elterjedt, velencei, cseh és osztrák üvegárukon is megtaláljuk. A növényi díszek kialakítása azonban már jobban behatárolható, pontos párhuzamai is megfigyelhetőek. A Kunsthistorisches Museum 10190-es ltsz. poharán lévő minta szinte teljesen egyezik a budai pohárével. Ezt Johann Chrysostomus Höchstetter (1570-1600) halli műhelyéhez kötik.[40] Mind a központi motívumban használt spirálok száma, mind az iránya megegyezik. Hasonló a pohár tagolása és a perem alatti dísz is.

A perem alatt futó motívum látható a Hallban készült üvegpoháron, melyet 1580 körülre datálnak.[41] A budai példányon azonban sokkal finomabb a kialakítása.Ezen kívül a British Museum is őriz egy hasonló poharat (inv. 1881, 0626.7), amit szintén tiroli műhelyhez kapcsolnak.[42]

A pohár talpa irányába mutató rész párhuzamait a halli műhelyhez köthetjük, melyet szintén a Kunsthistorisches Museum őriz (ltsz. 3295).[43]

Az innsbrucki udvari üvegműhely (Hofglashütte) termékei között arany festett változatban is megtaláljuk ezeket a motívumokat (Kunstkammer 3304 és 3363, Kunsthistorisches Museum) vagy színes üvegből is (Kunstkammer 3277 és 3313, Kunsthistorisches Museum). Természetesen nem csak poharakat, hanem tálakat, serlegeket (Kunstkammer 3359, Kunsthistorisches Museum) is díszítettek vele (Kunstkammer 10195, 3358, Kunsthistorisches Museum).

Az innsbrucki udvari üvegműhely alapítását ismerve nem is olyan meglepő, hogy velencei termékeken is szerepelnek ezek a motívumokat. A gnalići hajóroncs szállítmánya között volt egy metszett üvegtál,[44] valamint két kisebb váza,[45] melynek teljes felületét növényi indákból szőtt motívum díszíti. Ezek megjelenése, megformáltsága nagyon hasonlít az innsbrucki és a budai pohár mintáihoz is.

A prágai leletek között látható cseh metszett üvegek között szintén találunk növényi motívumokat, azonban azok megformáltsága eltér a budai pohárétól. A szárak és levelek nem állnak

[40] Stangenglas mit Diamantgravur. Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstkammer INV. NR. Kunstkammer, 10190 Permalink (zitierbarer Link) zu dieser Seite: www.khm.at/de/object/9 https://www.khm.at/objektdb/detail/96208/

[41] Egg 65. kép

[42] Drinking-glas, Museum number 1881,0626.7 https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1881-0626-7

[43] Egg 46. kép

[44] Lazar –Willmott 2006. 43, 45.

[45] Lazar –Willmott 2006. 49, 50

össze egy markáns egységgé, hanem az indák „csupaszon" látszanak. Gyakran használnak köröket és szíveket is.[46]

A budai pohár formája tehát jól ismert az osztrák-cseh üvegkészítés területeiről, de egyáltalán nem dominál a termékeik között. A metszett díszítés a kora újkorban jelenik meg és kezd egyre jobban elterjedni, de különösen a 16. században még inkább a festett darabokból készül több. Ásatásokból kimondottan kevés metszett üvegtárgyat ismerünk, inkább főúri gyűjteményekben maradhattak meg. A budai pohár a korszak egyik új stílusú, magas színvonalú terméke, díszítése és kivitelezése miatt a tiroli Hall üvegműhelyéhez kapcsolhatjuk, készítését pedig a 16. század utolsó harmadára tehetjük. Azért is számított nagyon értékes tárgynak, mert ilyet nagyon kevés ember engedhetett meg magának a budai vilájet központjában is. Mivel a budai pasák palotájának közvetlen közelében találtuk meg, elképzelhető, hogy magához a pasa környezetéhez köthető. Mivel szinte minden darabja felszínre került, a közelben törhetett össze és juthatott bele a bemutatott gödörbe kerülhetett . Ezzel kapcsolatban egy újabb kérdés merül fel. Maga az üvegpohár a 16. század végén készült, és értéke miatt nem meglepő, hogy közel 100 évvel később, hosszú használat után tört össze és visszafoglaló háborúk utáni romokkal együtt takarították el . Ennyi idő alatt több pasa váltotta egymást Budán. Hogyan maradhatott mégis itt? Felvetődik a kérdést, hogy a vilájet egymást váltó vezetői mit tekintettek személyes tárgynak, amit vittek magukkal állomáshelyük változásakor, vagy mi az, ami a palota részét képezte…

A másik kérdés, hogy hogyan került Budára? Semmiképp sem kereskedelmi úton, hasonló tárgyak budai árusításáról nincs információnk. Azt tudjuk, hogy a velencei üvegeket Velencében vásárolták a magyar urak is. Ezt a poharat is osztrák területen lehetett volna megvenni − akár a Bécsben járó követségek során. Azonban nagyobb annak az esélye, hogy inkább követek ajándékaként érkezett Budára. Evlia cselebi bécsi követségének leírásakor írja, hogy temérdek ajándékot kapott a pasa, és később a kisebb rangú urak is,[47] s maga is ajándékok osztogatásával tudott különféle helyekre eljutni.[48] A tiroli söröspohár akár egy Bécsben járó török, vagy a Budán át Isztanbulba tartó Habsburg követség során is elkerülhetett a budai pasa palotájának szomszédságába.

[46] Blažková–Vepřeková 2015 I. 290., II. 476., 477.

[47] Evlia cselebi 1904. 188, 197

[48] Evlia cselebi 1904. 196

Irodalom

Bajcsa-vár 2002 ▪ Kovács Gyöngyi (szerk.): Weitschawar. Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zalaegerszeg, 2002.

Blažková–Vepřeková 2015 ▪ Blažková, Gabriela–Vepřeková, Jana: Material Finds from the Renaissance Waste Pits at Prague Castle. I-II. Praha 2015. (Castrum Pragense, 13.)

Claire 2015 ▪ Claire, Finn: Drinking glasses and the contruction of identity in the 17th century Dutch Republic. In: Lazar, Irena (ed.) : Annales du 19e congrès de l'Association Internationale por l'Histoire du Verre. Koper 2015.

Egg 2008 ▪ Egg, Erich: Die Glashütten zu Hall und Innsbruck im 16. Jahrhundert (Auszug). In: Pressglass-Korrespondenz, 2008-4, p. 107-148.

Evlia cselebi 1904 ▪ Evlia cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Budapest, 1904.

Gyürky 1991 ▪ Gyürky Katalin, H.: Üvegek a középkori Magyarországon. Budapest, 1991.

Hess–Husband 1997 ▪ Hess, Catherine–Husband,Timothy: European Glass in the J. Paul Getty Museum. Los Angeles, 1997.

Jackson 2009 ▪ Jackson, Caroline: Compositional cas studies: Glass from the Gnalic Wreck. In: Quaderni Friulani di Archeologia. Bd. 19 (2009) p. 137-145.

Lazar–Willmott 2006 ▪ Lazar, Irena–Willmott, Hugh: The Glass from the Gnalić Wreck. Koper, 2006.

Molnár 1992 ▪ Molnár László: Lenti vár üvegleletei. Zalaegerszeg, 1992. (Zalai Múzeum 4.) p. 179-193.

Papp–Szigeti–Horváth 2017 ▪ Papp Adrienn–Szigeti Judit–Horváth Viktória: Három korszak – három lelet. Három kiemelkedő tárgy a budavári karmelita kolostor feltárásából. Budapest Régiségei, 50. (2017) p. 189-224.

Plat 1653 ▪ Plat, Hugh: The Jevel house of Art and Nature. London, 1653.

Rademacher–Rademacher 1930 ▪ Rademacher, Franz–Rademacher, Fritz: Die Deutschen Stangenglaser des ausgehenden Mittelaters. In: Wallraf-Richartz Jahrbuch, Vol 1. (1930) p. 305-312.

Ridovics ▪ Ridovics Anna: Üvegbe metszett hitvallás. Krompachi Holló Zsigmond pincetok- üvegpalackja (1666) In: Gyulai Éva–Viga Gyula (szerk.): Történet − muzeológia : Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. Miskolc, 2010. p. 29-45.

Sedláčková 1998 ▪ Sedláčková, Hedvika: Renaissasnce Glass. In: Renaissance Olomouc in archaeological Finds. Glass, Festive Ceramics and Tiles. Olomouc, 1998.

Sedláčková ▪ Sedláčková, Hedvika: From the Gothic period to the Renaissance. Glass in Moravia 1450-circa 1560. In: Studies in Post-Medieval Archaeology 2. Praha, 2007. p. 181-226.

Sedláčková 2006 Sedláčková, Hedvika: Ninth- to Mid-16th-Century Glass Finds in Moravia. In: Journal of Glass Studies, 48. (2006), p. 191-224.

Strasser 1971 ▪ Strasser, Rudolf von: A diamond-engraved glass service of the early 17th century. In: Journal of Glass Studies, 13. (1971) p. 84-90.

Tarcsay 1990/1991 ▪ Tarcsay, Kinga: Die neuzeitlichen Glasfunde aus den Grabungen Wien 1, Michaelerplatz (1990/1991). Fundort Wien. Berichte zur Archäologie 11. (2008) p. 246-310.

Tarcsay 2009 ▪ Tarcsay, Kinga: Early modern glass production under Reichenau am Freiwald, Lower Austri. Horn / Vien, 2009

Tarcsay 2014 ▪ Tarcsay, Kinga: Archeologický výzkum sklářských hutí v Dolních Rakousech a okolních rakouských regionech. Ke stavu výzkumu. Glashüttenarchäologie in Niederösterreich und den benachbarten österreichischen Regionen. Zum Stand der Forschung. In: Sklářství na Vysočině a v Dolním Rakousku. Glasherstellung in der Region Vysočina und in Niederösterreich. 2014. p. 213-232

Velics-Kammerer 1890 ▪ Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek 1. 1540-1639. Budapest, 1890.

Veres 2006 ▪ Veres László: Üvegművességünk a XVI-XIX. században. Miskolc, 2006.

Engraved glass beaker from the neighbourhood of the Buda pashas

During the excavation of the Carmelite monastery and its surroundings in Buda, an engraved ornate glass beaker from the late 16th century (Image 1) was discovered in an Ottoman-era pit, among perfectly ordinary contemporary objects. The pit hiding the beaker was located north of the Buda pasha's palace, in a section of the site built up with palaces and burgher houses in the Middle Ages.

The beaker is a cylindrical pole glass which has diamond-point engraved decoration all around, almost the entire surface (Images 4–5). The four rows of ‚diamond' decoration running around the cylinder divide it into three distinct sections. The lower and upper thirds show border-like ornaments, while the central, higher part shows two almost identical floral motifs opposite each other. The spirally bent tendrils have leaves that protrude from them and almost completely converge in a thickened shape, hugging the tendril. In the upper part, below the rim, there are also symmetrically composed tendrils and leaves. Towards the base of the glass, there are simpler decorations resembling teardrop-shaped leaves. The ribbon decoration on the glass is very common and can be found on Venetian, Czech and Austrian glassware. However, the design of the floral ornamentation can be linked to more exact parallels. The pattern on a beaker from the Kunsthistorisches Museum (lot nr. 10190) is almost identical to that on the Buda glass. It is associated with the workshop of Johann Chrysostomus Höchstetter (1570–1600) in Hall in Tyrol. Both the number and the orientation of the spirals used in the central motif are identical as well as the sectioning of the beaker and the decoration under the rim. The motif running below the rim can also be seen on the beaker made in Hall, dated to around 1580. However, the Buda example has a much more delicate design. The British Museum also has a similar glass (inv. 1881,0626.7), also attributed to a Tyrolean workshop. The parallels of the lower part of the glass pointing towards the base can also be associated with the workshop in Hall, another product of which is also in the Kunsthistorisches Museum (lot nr. 3295).

The beaker found in Buda is one of the new, high-quality products of the period, its decoration and workmanship can be attributed to the glass workshop of Hall in Tyrol, and its production dates back to the last third of the 16th century. It was therefore a very valuable object that few people could afford, even in the centre of the Buda Vilayet. As it was found in the immediate vicinity of the palace of the pasha of Buda, it is possible that it belonged to someone from the pasha's circles.

Terei György

Mi volt a főváros területén az Árpád-korban?

Régészeti kutatások Dél-Buda és a Csepel- sziget északi részén fekvő Árpád-kori falvainkban

„A régészet olyan, mint egy több ezer darabos puzzle, csak a különbség az, hogy nem tudjuk, hogy milyen képet kell a kis darabokból összeállítani." Az idézet gyakran elhangzik, amikor a régész munkáját próbáljuk érzékeltetni, és nagyon jól mutatja be a fővárosunk déli részének Árpád-kori kutatásait. Az elmúlt 60-80 év sok kis részletéhez az elmúlt időszakban számos újabb apró puzzle-darabot tudtunk hozzátenni: van, ami illeszkedett a többihez, és van, ami várja azt a darabot, ami összekapcsolja a többivel.

Annak ellenére, hogy a Budapesti Történeti Múzeum és jogelődjei több mint egy évszázada kutatja a főváros régészeti emlékeit, még mindig kevés információval rendelkezünk a Budapest területén fekvő Árpád-kori falvakról. Ennek legfőbb oka, hogy nagy kiterjedésű feltárást csak néhány alkalommal lehetett végezni, a legtöbb információ kisebb ásatásokból és megfigyelésekből származik. A 80-as évek elején jelent meg Irásné Melis Katalin összefoglaló munkája a pesti oldalról,[1] Bár az elmúlt másfél évtizedben ezen a területen elvégzett nagyszámú terepi munka eredményeként újabb és újabb adatok láttak napvilágot. A terület kutatójának Kovács Eszter kollégánk, tragikusan korai halála miatt sajnos nem történhetett meg az összegyűjtött adatok közzététele.

A budai oldallal más a helyzet. Összefoglaló munka ugyan még erről sem született, de az egyes Árpád-kori települések régészeti kutatásáról több jelentés is olvasható.[2] Közülük is kiemelendő Kána falu feltárása, de ebben az esetben szerencsés helyzetben voltunk, hiszen lehetőségünk nyílt nagy területen kutatni.[3]

Az elmúlt 15 évben alkalmam volt Dél-Budán ásatásokat, régészeti megfigyeléseket végezni, mint a terület középkori régészeti munkájáért felelős munkatársa. Ennek során számtalan új „információmorzsa" látott napvilágot. Jelen munkámban az elmúlt másfél évtized megfigyeléseit szeretném összegezni, de röviden érintem a régebbi kutatásaimat is. Elsősorban az Árpád-kori falvainkkal kapcsolatos új adatokat szeretném ismertetni, amelyek a vizsgált területen kerültek elő.[4]

[1] Irásné Melis 1983.

[2] Nagy 1958; Irásné Melis 1991a; Altmann 1973.

[3] Terei 2004; Terei 2006; Terei 2010; Vargha 2012.

[4] A történeti adatok feldolgozásával jobban állunk. A terület Györffy György Árpád-kori topográfiájában is szerepel, de Pest és Buda kialakulásával, az Árpád-kori falvakkal külön könyvben is foglalkozott. Györffy 1998; Györffy 1997. Buda kapcsán Kubinyi András és Végh András is foglalkozott a falvak egy részével. Kubinyi 2009; Végh 2006.

A tanulmány a budai Vártól délre eső területet vizsgálja a főváros déli– délnyugati határáig. Jelen munkámban tehát az I. kerület déli részének, valamint a XI., XXI., és XXII. kerületek Árpád-kori településrajzát fogom bemutatni.

Kispest (Kisebb Pest)

Kispest az általunk vizsgált terület legészakibb települése. A források alapján a Tabán területére, az Erzsébet híd budai hídfőjéhez helyezhetjük. A település több birtokosé volt, egyrészt a bélakúti apátságé, másrészt johannita kereszteseké. Lakói a 13. században nagyrészt szász németek voltak, de éltek közöttük vallonok is.[5]

A lokalizálással kapcsolatban sokáig nem rendelkeztünk komolyabb régészeti bizonyítékkal. 2008–2009-ben a budai főgyűjtőcsatornához kapcsolódó régészeti munkálatok során Papp Adrienn a Dunához közel, az Apród utca – Döbrentei utca – Lánchíd utca kereszteződésében kijelölt aknában 4 méter mélységben Árpád-kori leleteket talált, amelyek Kispesthez köthetőek, de a Dunától nyugatabbra már nem kerültek elő ilyen korú jelenségek, leletek[6].

***1. kép** – Késő Árpád-kori, sziklába vájt gödör feltárás közben az Ifjúsági Park területén.*
***Image 1** – Excavation of a late Árpádian-age pit carved into the rock in the Youth Park., (fotó: Terei György / photo by György Terei)*

2013-ban a Várbazár felújításával párhuzamosan folyó régészeti munkák során inkább a hódoltság-kori leletek domináltak, de volt három gödör, ami a terület korábbi történetéhez szolgált fontos információkkal. A Várkert Bazár délkeleti részén három ovális, márgába vájt gödröt és egy kétrétegű sütőfelületet tártunk fel. Ez utóbbi azért volt jelentős, mert mindkét rétegéből eltérő mennyiségű összetört, és a tüzelőfelületbe letapasztott edénytöredékeket találtunk. Két gödörben egy-egy edénycsoportra bukkantunk, több edényt teljes épségben bontottunk ki. A beásásokban a tatárjárás utánra datálható, csigavonallal díszített tálkák, és fehér anyagú, bordákkal és bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített fazekak voltak. A harmadik sekély gödörben egy fehér anyagú, vörös festéssel díszített, csavart fülű korsó töredékeit tártuk fel.[7] (***1-3. kép***)

[5] Györffy 1997, 153–154.
[6] Papp–Tóth 2010, 105.
[7] Nyékhelyi–Szilágyi–Terei 2014, 95.

2. kép – *Kis fazék (csésze) Kisebb Pest területéről.* / **Image 2** – *A small pot (cup) from Kisebb Pest.*
3. kép – *Vörös festésű korsó Kisebb Pest területéről.* / **Image 3** – *A red-painted jug from Kisebb Pest.*
(fotó: Tihanyi Bence / photo by Bence Tihanyi)

Bár a Tabán az évszázadok során számtalan átépítésen esett át, legkorábbi középkori településének nyomokban még maradtak bizonyítékai.

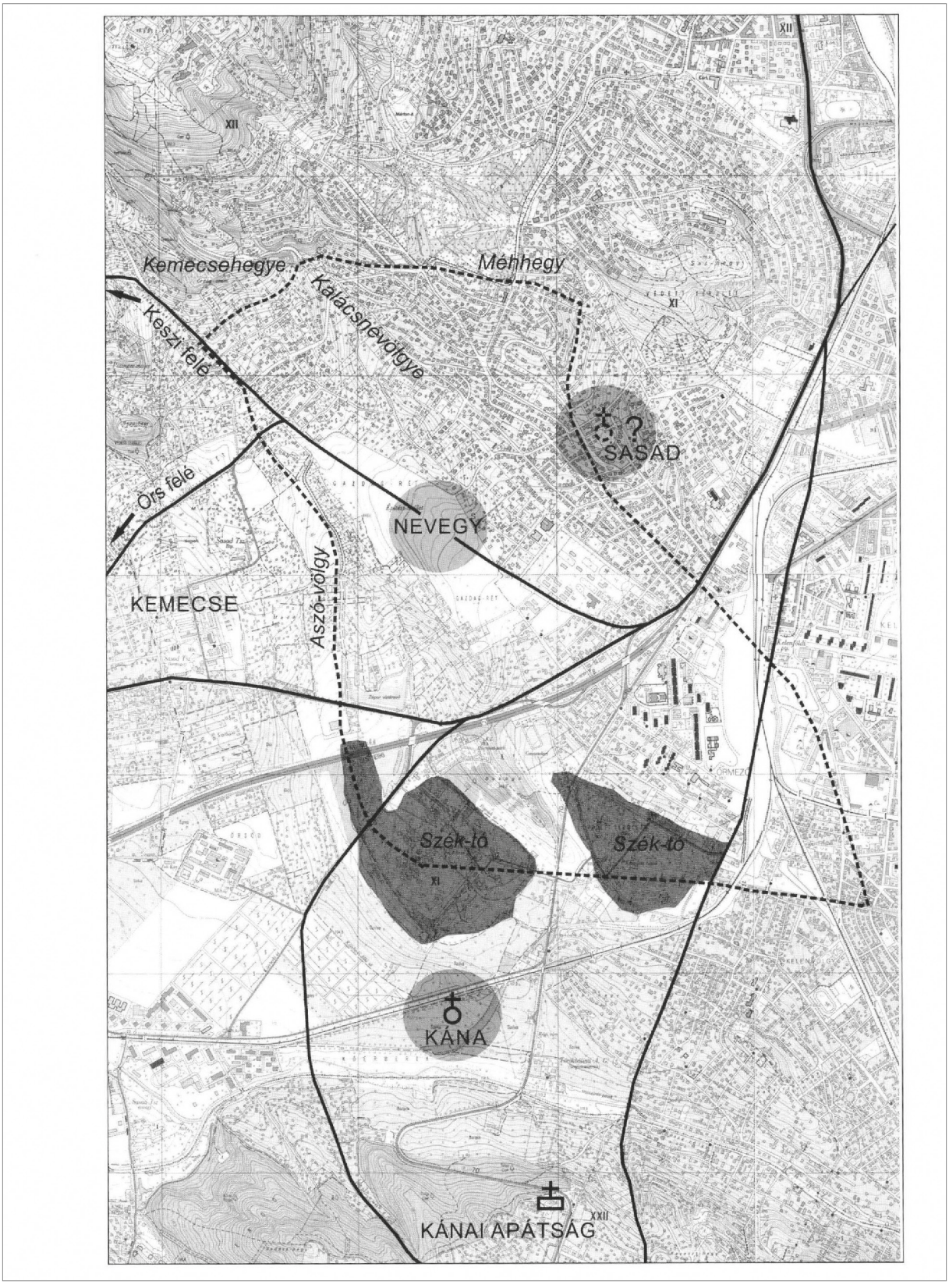
Sasad

Bár a faluról bőségesebben rendelkezünk történeti adatokkal, mint a többi településről, pontos helye nem ismert. Régészeti módszerekkel még nem történt meg a lokalizálása. A 13. század második felében részben királyi, részben Nána-Beszter nembeli Berki nemesek birtokában volt.[8]

Nevegy falu 1325-ös határleírása segítségével nagyságrendileg be tudjuk azonosítani a falu határait. Keleti szomszédja Kispest (kisebb Pest) volt, nyugati pedig Nevegy, ami a Gazdagréti lakótelep feltárásakor került elő. Buda város határai kapcsán többször a kutatók látókörébe került Sasad lokalizálása. Gárdonyi Albert 1945-ben megjelent munkájában részben az 1531. évi tizedjegyzék dűlőneveire hivatkozva, részben az 1698-as tanúkihallgatási jegyzőkönyvek alapján hosszasan bizonyítja, hogy a 17. század legvégén álló plébániatemplom falai Bősinger budai polgármester majorja helyére esett. A major helyét nem tudta meghatározni, de feltételezte, hogy Bősingermajor-dűlővel lehet azonos, és az Irhásárok és a Törökbálinti útkereszteződéshez teszi.[9] Ekkor még nem volt ismert Nevegy falu pontos helye, így a mai ismereteink alapján a lokalizálás tévesnek bizonyul. Györffy György a Sas-hegy déli lábához helyezi, amely ma is a Sasad nevet viseli.[10]

Végh András is Buda határa miatt vizsgálta a kérdést. Ő is az 1325-ös határleírást használta, amelynek elemzése és mai térképre vetítése alapján Gárdonyi Albert lokalizálásánál jóval délke-

[8] Györffy 1997, 170.
[9] Gárdonyi 1945, 386-389.
[10] Györffy 1997, 170.

***4. kép** – Nevegy falu határai. / **Image 4** – Boundaries of the village of Nevegy.*
(Végh András lokalizálása, Végh 2008., 308, 7. kép / localisation by András Végh, Végh 2008., 308, image 7)

letebbre, a Budaörsi úttól északra a Beregszászi és Dayka Gábor utcák közötti területre helyezi Sasadot. Az oklevélben szereplő út, amely egyben Neveggyel is határul szolgált, a mai Sasadi út környékén lehetett.[11] A terület ma sűrűn beépített, kisebb építkezések alkalmával lehet csak információt gyűjteni. Az elmúlt években régészeti megfigyelések folytak a terület tágabb környezetében, de középkori lelet vagy objektum nem került elő, bár a korábbi építkezések több helyen erősen bolygatták a területet. (***4. kép***)

Nevegy

Nevegy a tatárjárás előtt a pécsváradi apát tulajdonában volt, később a Nevegyi nemesek kezébe került.[12] Egy 1220 előtt született hamisított oklevél leírása szerint Kánától fél mérföldre, a hegyek között feküdt. Az 1325-ös határleírás nemcsak Nevegy elhelyezkedéséről ad fontos támpontokat, hanem komoly segítséget nyújt Dél-Buda Árpád-kori topográfiájához is. A határleírást legutóbb Végh András vizsgálta, aki lépésről lépére megfeleltette az egykori helyszíneket a maiakkal, és térképre is vetítette a falu határát.[13] 1443-ban már néptelennek mondták, lakosai valószínűleg Budára költözhettek.[14]

1983-ban Zsidi Paula és Gopcsa Ágnes végzett ásatást a Gazdagréti lakótelep építését megelőzően. A feltárás során nagykiterjedésű késő római kori temető került elő, attól távolabb, észak −észak-keleti irányban elszórt Árpád-kori objektumokat tártak fel. Három kör alakú, szabadonálló kemence, egy leégett lépcsős lejáratú ház, egy szabálytalan alaprajzú gazdasági épület, munka- és tárológödrök voltak a helyszínen. Az ezekből az objektumokból származó leletanyag kizárólag Árpád-kori volt. Talán az ásatás legérdekesebb leletegyüttese az a 60 darab 3 cm átmérőjű agyaggolyó, ami egy földbemélyített ház északkeleti sarkából került elő.[15] A mai napig nem tudjuk biztosan, hogy mi célt szolgálhattak ezek a kisméretű agyaggolyók. Kvassay Judit a Dél-Dunántúlon feltárt lelet alapján azt feltételezte, hogy vasművesség, vagy más ipari tevékenység segédeszközei lehettek. Bár a cikkben említett példányok nagyobbak, átlagosan 5-6 cm átmérőjűek voltak, ennek ellenére a gazdagréti darabokat párhuzamba állíthatjuk a Kvassay Judit cikkében látottakkal.[16]

Gopcsa Ágnes véleménye szerint falun kívüli elszórt telepjelenségekkel kell számolnunk.[17] Ez azért fontos, mert az ásatási helyszíntől nyugatra meredeken lejt a terület, erre nem valószínűsíthető a falu. Sokkal inkább a lakótelep keleti széle felé lehetne lokalizálni. Ma már nem lehet pontosan meghatározni, hogy az építkezések milyen mértékben pusztították el az egykori falut. A terület ma sűrűn beépített, bár a közműfektetést figyeljük, de innen, és a terület közvetlen közeléből még nem került elő középkori régészeti lelet vagy objektum.

[11] Végh 2006, 43.
[12] Györffy 1997, 170.
[13] Végh 2006, 41–43, Végh 2008, 308., 7. kép
[14] Végh 2006, 43–44.
[15] Gopcsa 1984, 86–87.
[16] Kvassay 2009.
[17] Gopcsa 1984, 86.

A lakóteleptől nyugatra eső területen az elmúlt években több építkezés volt, de innen sem kerültek elő leletek. Kicsit távolabb az 1983-as ásatások helyszínétől, egy lakóház építése során középkori objektumokra bukkantunk. A Zsázsa utcában Gyenes Gábor egy kelet-nyugat irányú árkot, egy földbe mélyített ház maradványát és a hozzá tartozó kemencét tárta fel. A megfigyelések alapján a ház felhagyása után tüzelőhelyként használták a lakógödröt.[18]

Az előző lelőhelytől dél-keletre már a Budaörsi út közelségében a Bordézsma utcában Szolnoki Tamás megfigyelése alatt szórvány Árpád-kori kerámiatöredéket találtak.[19]

A határleírás alapján Nevegy falu határain belül helyezkedhettek el ezek az objektumok.[20]

Kemecse

Kemecse falu lokalizálása sok kérdést vet fel. A településről is csak kevés adattal rendelkezünk. Egyedül Nevegy falu határleírásánál szerepel, így tudjuk, hogy attól nyugatra kell keresni.[21]

Budapest ezen részének régészeti topográfiájával Kurunczi Mónika kezdett el foglalkozni, eddigi gyűjtéséből foglalom össze az Árpád-korra vonatkozókat.[22] A Zsázsa és Bordézsma utcában megfigyeltekről már Nevegy falu említésénél volt szó. Jelenlegi ismereteink alapján a nevegyi határon belül található, de a kérdés további kutatást igényel. A Bakfű utcában Gyenes Gábor 2016-ban középkori kemencét talált, és hasonló objektumot figyelt meg Kraus Dávid 2018-ban a Facsemete utca 7. sz. alatt. A Madárhegyen is kerültek elő szórványleletek a középkorból. 2005-ben Gyuricza Anna, Éder Katalin és Lassányi Gábor végzett terepbejárást, melynek során a terület észak-keleti részén a Törökbálinti út és a Pupphegyi út találkozásánál középkori edénytöredékeket gyűjtöttek. A Hossszúréti utcában 2018-ban Szolnoki Tamás, 2019-ben Kurunczi Mónika is talált hasonló korú leleteket, valamint más kérdéses korú régészeti emlék is napvilágot látott. A terület többi részén, ahol lehetőség volt megfigyeléseket végezni, nem került elő középkori lelet vagy objektum.

Nagyon nehéz pontosan értelmezni ezeket a jelenségeket. Ami jelenleg biztos, hogy Nevegy falut a szakma a Gazdagréti lakótelep dél-nyugati részén megtalált Árpád-kori objektumokkal azonosítja. a val. A határleírás szerint úgy tűnik, hogy a mai Madárhegynek hívott terület még a nevegyi határon belül volt. Az eddigi megfigyelések alapján nem beszélhetünk nagy objektumsűrűségről. Feltételezhető, hogy egy laza, tanyasias településrészlet egyes elemei bontakoztak ki a megfigyelések során. A Madárhegytől nyugatra található mai Spanyolréten szórványosan megjelenő középkori leletek, alapján nem lehet mindent kétséget kizáróan kijelenteni, hogy az egy-

[18] Gyenes Gábornak köszönöm az információ megosztását.

[19] Az információkért Szolnoki Tamásnak mondok köszönetet.

[20] Nehéz pontosan meghatározni egy-egy házépítés során végzett régészeti megfigyelésnél, hogy az előkerült objektumok milyen nagyobb egységbe tartoznak. Ha van lehetőség a szomszédos telkeken is feltárást végezni, akkor az segíthet. Azonban fel kell hívni rá a figyelmet, hogy egy-egy sávalap, vagy 100 m^2-es pincetömb megfigyelésekor csak az elpusztuló örökség dokumentálására, pontszerű információk feljegyzésére van lehetőség, messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.

[21] Végh 2006, 43.

[22] Kurunczi Mónika hosszú időn keresztül végzett régészeti megfigyeléseket a tárgyalt területen, összefoglalásának megosztásáért mondok köszönetet. Ezen kívül Gyenes Gábornak, Szolnoki Tamásnak és Krausz Dávidnak tartozok köszönettel megfigyeléseikért.

kori Kemecse faluhoz tartozó emlékanyagot találtuk meg. Azonban mind a Madárhegy, mind a Spanyolrét középkori régészeti lelőhelynek számít. Az itteni építkezéseket tehát figyelni kell, hátha előkerül a „kirakó" egy újabb fontos darabja.

Kána

2003 és 2005 között nemcsak dél-budai, hanem országos viszonylatban is az egyik legjelentősebb Árpád-kori falufeltárás történt. A 15-16 hektár nagyságú 12-13. századi településen egy két periódusban épült templomot, körülötte egy 1067 síros temetőt, 198 földbe mélyített házat, valamint négy tárolóhelyiséget tártunk fel. Nemcsak a számadatok, hanem a gazdag leletanyag teszi a lelőhelyet az eddig feltárt legnagyobb Árpád-kori falunkká. A nagyszámú kerámiatöredék mellett, gazdag vasanyaggal rendelkezik; az Árpád-kori falvakhoz képest nagyon sok üvegtöredéket, fegyvert és viseleti tárgyat is találtunk.[23] Az egykori Kána falu területén folyt régészeti kutató-

***5. kép** – Rekonstrukciós kép Kána faluról a feltárások eredményei alapján. / **Image 5** – Reconstruction image of the village of Kána based on the excavation results.,(Fodor Zsolt, Iceteam Design Kft. / Zsolt Fodor, Iceteam Design Ltd.)*

munkáról számos fórumon beszámoltunk már,[24] így most csak az ásatás befejezése után történt újabb eredményekről kívánok itt szólni. (***5. kép***)

2014-ben lehetőségünk adódott a feltárási területtől keletre egy viszonylag nagy területen próbafeltárást végezni,. Már a 10 évvel korábbi feltárás kelet felé futó szelvényéből meg lehetett állapítani, hogy a Balatoni úthoz közeledve elfogynak az Árpád-kori objektumok, amit ez a próbafeltárás megerősített. Egyetlen középkori jelenséget sem találtunk, ellenben őskori gödrök,

[23] A falu bemutatása mellett a leletanyag egy részének feldolgozása is megtörtént. Terei–Horváth 2007a,;Terei–Horváth 2007b; Terei–Vargha 2013; Terei 2016; Terei 2017.

[24] Többek között: Terei 2004; Terei 2006; Terei 2010; Vargha 2012.

árkok nagy számban kerültek elő. Így nagy valószínűséggel lehet állítani, hogy a tatárjárás-kori Kána falu keleti határa nagyságrendileg a mai lakópark keleti határával egyezik meg.[25]

Kocsola

Kocsola falut sokáig nem tudtuk lokalizálni. Az oklevelek szerint a Garam melletti lekéri Szerafin-monostor birtokában volt, majd IV. Béla 1264-ben a csőti monostornak adta, amelyet V. István 1272-ben megerősített.[26]

Mivel az okleveles adatokból tudtuk, hogy milyen településekkel határos, ezért a XI. kerület déli, a Dunához közel eső területére, illetve a vele határos XXII. kerület északkeleti részére lokalizáltuk a települést.

2015 decemberében egy régészeti megfigyelés során a XXII. kerületben a Naprét utcában egy kétlakásos társasház építéséhez kapcsolódó földmunkák alatt a pincetömb kiemelése közben egy középkori leleteket tartalmazó beásás került elő.[27]

A Naprét utcai lakóházat pincével építették. A megfigyelt több mint 200 m²-en egy kisebb gödör került elő néhány darab jellegtelen középkori kerámiatöredékkel. Ekkor úgy gondoltuk, hogy megtaláltuk az egykori Kocsola falut, hiszen nagyságrendileg erre a területre lokalizáltuk a te-

***6. kép** – Kerámiatöredékekkel letapasztott tüzelőfelület a feltételezhető Kocsola falu területéről. / **Image 6** – A hearth scattered with pottery fragments from the area of the presumed Kocsola village.*
(fotó: Beszédes József / photo by József Beszédes)

***7. kép** – Földbe mélyített középkori objektum a feltételezhető Kocsola falu területéről. / **Image 7** – Semi-underground medieval feature from the area of the presumed Kocsola village.,*
(fotó: Beszédes József / photo by József Beszédes)

[25] Terei–Horváth –Szabó 2015.

[26] Györffy 1997, 172.

[27] Ezen a ponton kell szólni a régészeti terepi munkának az ásatás mellett egy másik módjáról, a régészeti megfigyelésről vagy szakfelügyeletről. Ezt a hatóságok abban az esetben írják ki, amikor ismert, hogy a terület közelségében régészeti lelőhely van, de annak pontos kiterjedése kérdéses. A Budapesti Történeti Múzeum munkatársai a 2010-es évek első felétől nagy számban végzik ezt a típusú tevékenységet. Ezek sok esetben egy- vagy kétlakásos házak, amelyek általában sávalappal készülnek. Bár volt már rá példa, hogy a 60-80 cm széles árokból régészeti lelet került elő , de egy ritkább objektumsűrűséggel rendelkező lelőhelyen is előfordul, hogy a sávalapok „elkerülik" a régészeti objektumokat. Nagyobb az esély régészeti emlék megtalálására, amikor pincét építenek, mert akkor nagyobb felületen van lehetőségünk megfigyelést végezni.

lepülést. Természetesen nyitva hagytuk a kérdést, hiszen bármikor kiderülhet olyan információ, ami megerősítheti, vagy cáfolhatja ezt a hipotézist.

A cáfolatra egészen 2019-ig kellett várni, amikor a Budafoki út 215. szám alatt lakópark építésébe kezdtek. Az információ annyira friss, hogy e sorok írása előtt fejeződött be az ásatás első üteme. Beszédes József ásatásvezető régész értesített bennünket, hogy az őskori objektumok mellett középkori objektumokat és leleteket is találtak.[28] Árpád-kori kerámiatöredékkel letapasztott szabadon álló kemencék, fémfeldolgozáshoz köthető nagyméretű veremház és rézsűs oldalú tárolóhelyiség került elő a feltárás széléről. A leletanyag változatos, a 13–15. század közé keltezhető. A terület közel fekszik a Dunához, tehát a megtelepedéshez elengedhetetlen vízvételi lehetőség adott. Az előkerült bizonyítékok alapján nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy itt állt az okleveles adatokból ismert Kocsola falu. (***6-7. kép***)

A lokalizálást erősíti az a tény is, hogy a most előkerült objektumoktól 150-200 méterre található egy Gerevich László által 1943-ban feltárt középkori kőépület. A rom, amelyet Rómer Flóris a 19. században még látott és fel is mért, sokáig templomként szerepelt a szakirodalomban. Az ásatások után Gerevich először Mátyás-kori vízivárként, majd 30 év elteltével tatárjárás utáni nemzetségi várként említi.[29] Benda Judit vetette fel a fennmaradt dokumentáció alapján, hogy az épület használatának egyes korszakában malom is lehetett[30].

Csőt

Csőt a közeli szigeten álló premontrei prépostság falva volt. Bár valószínűleg nem a faluban, hanem a szigeten fordult meg IV. Béla és V. István, IV. László pedig itt szállt meg a tétényi országgyűlés idején.[31]

A bevezetésben szereplő apró puzzle-darabokról szóló idézet ennél a településnél sokszorosan is megállja a helyét. A lelőhelyet az elmúlt közel 80 évben kisebb-nagyobb megszakításokkal a Budapesti Történeti Múzeum munkatársainak volt lehetősége kutatni. (***8. kép***) A későközépkori falut a II. világháború előtt Gerevich László tárta fel, majd az 1950-es években Méri István és Gerő Győző is kutatták. Már ekkor ismert volt, hogy a falunak volt egy tatárjárás előtti előzménye, amit Irásné Melis Katalin a 6-os út építése előtti ásatása bizonyított.[32] A gyár területén 2008-ban volt lehetőség több helyszínen is feltárásokat végezni, miután az észak-keleti részen, a templom közelében Árpád-kori objektumok (gödrök, árkok) kerültek elő. (***9. kép***) A kutatás újabb állomása a 2011–2012 telén végzett régészeti feltárás volt. A Budapest –Székesfehérvár vasútvonaltól északra eső részen egy szondában, 180 cm mélységben egy Árpád-kori kerámiatöredéket találtunk, ami a lelőhely északi kiterjedésére enged következtetni. 2014-ben csatornázási munkák megfigyelése során kerültünk ismét a Furnérgyár közelébe. A csatorna északi nyomvonala

[28] Az információért és a terepi munkáért Beszédes Józsefnek, valamint az ásatáson technikusként részvevő Bojtár Erzsébetnek, Szász Hajnalnak és Papp Attilának mondunk köszönetet.

[29] Terei 2002.

[30] Köszönöm az ötletet Benda Juditnak.

[31] Györffy 1997, 171.

[32] Az 1990-ig zajló kutatásokat Irásné Melis Katalin foglalta össze. Irásné Melis 2002, Irásné Melis 2004.

***8. kép** – Drónfelvétel Csőt falu helyreállított templomáról. (balra) / **Image 8** – Drone photo of the restored church of the former village of Csőt.,(left)*
***9. kép** – Drónfelvétel Csőt falu 2008-as feltárásáról. / **Image 9** – Drone photo of the 2008 excavation of the former village of Csőt., (fotó: Civertan / photo: Civertan)*

a 6-os úttal párhuzamosan haladó Háros utca déli részén, attól néhány méterre, majd a gyár bejáratánál az utat keresztezve, annak közvetlen északi részén haladt tovább egészen az utca végéig. A területen összesen 64 objektumot tártunk fel, köztük 43 árokszakaszt és 21 gödröt, illetve néhány, kis területük miatt egyelőre meghatározhatatlan funkciójú objektumot tártunk fel. Több árokban találtunk köveket, amelyek az objektumok teljes feltárt hosszán végigfutottak. Ezekkel kapcsolatban nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy olyan kőalapozású falhoz tartozhattak, mint amit Méri István Csőt templomdombjának déli árkában figyelt meg az 1957-es ásatásán, vagy csak egyszerűen behullott kövekről van szó.

Az árkok között volt két igen nagyméretű. A nagyobbnak szélessége 295 cm, jelenlegi mélysége 73 cm. A nagy mennyiségű, sűrűn elhelyezkedő árkok időrendjének pontos meghatározására a leletek kis száma és bizonytalan datálhatósága miatt nem vállalkozhatunk, de már most kijelenthető, hogy nem egy időben használták mind a 43 árkot. Ezt az is alátámasztja, hogy a falu kapcsán Irásné Melis Katalin is legalább három nagy építési periódussal számol.[33]

Annak ellenére, hogy csak 1-1,5 méter szélességben volt lehetőségünk dolgozni, szerencsés helyzetben voltunk, mert a közműárok kelet-nyugat irányban, közel 700 méter hosszan átmetszette a középkori lelőhely teljes területét. A leletanyag alapján az objektumok az Árpád-kori Csőt falu kertjeihez tartozhattak. Alig 1000 m^2-t volt lehetőségünk megkutatni, de így is újabb adatokat nyújtott a mostani ásatás. Több korábbi feltárt árok[34] lehetséges folytatását találtuk meg. Ezen kívül újabb, eddig nem ismert, hasonló tájolású, keskenyebb árkok is előkerültek. Ezek ezért maradhattak meg ilyen nagy számban, mert ezt a területet a késő középkorban nem építették be és később sem bolygatták.

Négy évvel a csatornaásás után egy újabb közműfektetésnél voltunk jelen. A korábban megfigyelt árokkal páhuzamosan, két méterrel dél-keleti irányba ásták az újabb közműárkot. Ennek

[33] Terei–Tóth 2016.

[34] Méri István II. világháború utáni, Irásné Melis Katalin 1990-es, vagy a sorok írójának 2008-as ásatásán feltárt árkok folytatása kerülhetett elő. Irásné Melis 2004, 185 – 186.

során megtaláltuk a 2014-es árkaink folytatását, így az iránya a hosszabb szakasz miatt pontosabban meghatározható. (***10. kép***)

Ez a megfigyelés arra a kérdésre nem adott választ, hogy a korai falu hol helyezkedett el. , Feltételezzük, hogy a 6-os út és a Nagytétényi út között kell keresni, bár a Nagytétényi út ezen szakaszán végzett régészeti megfigyelések nem adtak új információkat.

10. kép *– A Furnérművek előtt húzott csatornaárok feltárása. /* ***Image 10*** *– Excavating the canal trench in front of the Veneer Works.*
(fotó: Terei György / photo by György Terei)

Tétény

A vizsgált terület legdélebbi, oklevelekből is ismert települése Tétény falu, amely az 1279-es, kun kérdést szabályozó tétényi országgyűlésről ismert. A 13. század második felében a Héder család adott ki innen oklevelet. Györffy György feltételezi, hogy erődítés állhatott itt a településen.[35]

A területen korábban is volt a középkorra irányuló kutatás. Geszti Eszter az 1950-es években a nagytétényi kastélyban kutatva középkori vár maradványait találta meg, a közelben pedig Árpád-kori telepmaradványokat fedezett fel.[36] Az 1990-es és 2000-es években Kocsis László a római tábort vizsgálva az Árpád-kori falu újabb maradványait bontotta ki.[37]

2011-2012-ben a Budapest-Tétény vasútvonal felújítása miatt vizsgáltuk a területet. Ekkor középkori lelet vagy objektum egyáltalán nem került elő, némileg az őskor és a római kor képviseltette magát.[38] Ennél sokkal fontosabb volt a 2012-ben a Nagytétény központ rehabilitációjához kapcsolódó régészeti kutatás.

A Nagytétényi út 274-276. szám alatt a Kulturális központ építését megelőző régészeti feltárás során agyaggal tapasztott, mészkövekből rakott keskenyebb falú épületek részletei kerültek elő. Feltehetően korábbi periódushoz tartoztak azok a középkori épületek, amelyeknek oszlophelyeit sikerült feltárni. A gyakori tűzvészek nyomait (pusztulási rétegek formájában) ugyancsak megfigyelhettük. Már az Árpád-kor utáni időszakból származik az a nagyobb, félig földbe mélyített veremház, amelynek felmenő falai agyagba rakott kőből készültek, belőle vassarló, vas övcsat és piros festésű középkori kerámia került elő.[39] A Nagytétényi út 306. szám alatt álló, úgynevezett „Szelmann ház" területén történt kutatások során először 16–17. századi rétegek, majd lejjebb ha-

[35] Györffy 1997, 173.
[36] Geszti 1972.
[37] Kocsis László szíves szóbeli közlése.
[38] Beszédes–Kozma–Szilas–Terei 2013, 100–101.
[39] Beszédes–Terei 2013, 83–84.

ladva 14–15. századi szintek és gödörnyomok jelentkeztek gazdag kerámiaanyaggal.[40] Az Támfal építése és csatornaárok ásása miatt végeztünk feltárást az Árpád-korból származó nagytétényi plébániatemplom kertjében. A nyugat-keleti tájolású sírok a felszíntől mérten 70-80 cm mélységtől, több rétegben, erősen bolygatott állapotban maradtak meg. A leletanyag szegényes volt, néhány szórvány középkori kerámiatöredékből és koporsószegből állt. Néhány épebben megmaradt koporsós temetkezést is megfigyelhettünk, ez azonban valószínűleg már újkori lehetett.[41]

A Kulturális központ kivételével nem volt lehetőségünk nagyobb egybefüggő területen megfigyelést végezni. A templom, és néhány feltárt objektum is Árpád-kori ezen a területen mégsem ez a legjellemzőbb. . Nagytétény központjának rehabilitációja során inkább Tétény mezővárosi korszakáról kaptunk régészeti adatokat, az Árpád-kori települést nagy valószínűséggel a Nagytétényi út Duna felé eső oldalán kell keresnünk.

2014–2015-ben ismét lehetőségünk nyílt a kutatásra. A csőti területet is átszelő csatornaárok ezen szakaszán azonban nem volt annyira eredményes a munka, mint a Furnérgyár előtt. Érdekes megfigyelés volt, hogy a kastéllyal egy magasságban a 6-os út Duna felöli oldalán a töltés aljában futó árokban semmilyen korú objektumot nem találtunk. Ugyancsak nem szokványos, hogy alig volt a területen humuszréteg. Feltételezhetjük, hogy az 1990- es években az útépítés során ezt a területet is erősen megbolygatták, és ha voltak is itt objektumok, azok az útépítésnek estek áldozatául. Másrészről az is elképzelhető, hogy ez a terület folyamatos árvízveszélynek volt kitéve, így az évszázadok során kicsit magasabb helyekre települtek. 2015-ben a 6-os út északi oldalán is tudtunk kutatásokat végezni, de minimális középkori leletanyag mellett inkább a római kor dominált.[42]

***11. kép** – Árpád-kori földbe mélyített ház később beleásott kemencével a Nagytétényi út 353–371. alatt. / **Image 11** – An Árpádian-age pit house with a later furnace at 353–371 Nagytétényi Road.*
(fotó: Szilas Gábor / photo by Gábor Szilas)

Nagytétényi út 353–371.

2001-ben a logisztikai csarnokok építését megelőzően. Szilas Gábor végzett régészeti feltárást Budapest határában, a Dunához közel eső szakaszon, az egykori nagytétényi sertéshizlalda területén. Az ásatás során késő kelta-kori falusias település maradványait bontották ki. Ez a terület az Árpád-kori kutatás szempontjából két 12–13. századi leletanyaggal keltezett objektum miatt számít izgalmasnak. Az egyik egy malomkőből

[40] Beszédes–Terei 2013, 85–86.
[41] Beszédes–Terei 2013, 87–88.
[42] Beszédes–Kraus–Terei–M. Virág–Szilas 2017, 254–255.

és nagyobb terméskövekből épített félig földbemélyített ház, sarkában kemencével; a másik pedig egy árokszakasz volt.[43]

A feltárási terület dél-keleti végén kerültek elő az Árpád-kori maradványok, így nem tudjuk meghatározni, hogy néhány magányos objektumról beszélhetünk-e, vagy egy település széléről. A Duna közelsége miatt hasonló földrajzi helyzet figyelhető meg itt is, mint Kocsola, Csőt vagy Tétény esetében. Jelenleg nem tudjuk írott forrásokhoz kötni a helyszínt, hiszen Tétény falu a Campona római romjai mellett került elő. További kutatást igényel a helyszín. Lehet, hogy a válaszokat csak évtizedekkel később kapunk majd. (***11-12. kép***)

12. kép *– Árpád-kori földbe mélyített ház a Nagytétényi út 353–371. alatt. /* ***Image 12*** *– An Árpádian-age pit house at 353–371 Nagytétényi Road.,(fotó: Szilas Gábor / photo by Gábor Szilas)*

Horhi

Horhi az erdélyi káptalan tulajdona, de 1280–1300 között Rodolph fia Miklós budai polgár volt a birtokosa.[44] A település a török-kor legelejéig lakott volt.[45]

Jelen kutatásunk szerint a terület Budapest jelenlegi határára esik, ezért vettük be a tárgyalandó települések listájába. A falu kamaraerdei villamos-végállomástól nyugatra, a kamaraerdei törzsgyümölcsösnél fekvő középkori lelőhellyel azonosítható.[46]

A törzsgyümölcsös területéről már a 20. század elejéről is kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeumba jelentős Árpád-kori és késő középkori leletek, valamint 16–17. századi érmék. 1958-ban Schreiber Rózsa és H. Gyürky Katalin végzett feltárásokat, amelynek során kora Árpád-kori sírok és 13–15. századi leletek kerültek elő.[47]

Hódoltság-kori adóösszeírások alapján lehet beazonosítani, hogy nagyságrendileg hol helyezkedett el a település,[48] hiszen egyik oldalon Kánával és Csőttel, másik oldalon Eben faluval határos. [49]

[43] Szilas 2002, 129–130.
[44] Györffy 1998, 570.
[45] MRT 7, 66.
[46] Györffy 1998, 571; MRT 7, 5/12. sz. lelőhely. A lelőhely Budaörsön a Beregszászi utca déli részén található.
[47] MRT 7, 65.
[48] MRT 7, 347.
[49] Ebent Törökbálintra lokalizálják. MRT 7, 36/24. sz. lelőhely.

Bár korszak szerint nem tartozik a vizsgált témába az újkori térképi ábrázolás, de segíthet Horhi kiterjedésével kapcsolatban választ kapni, vagy újabb kérdéseket felvetni. A mai Budaörs déli részét ábrázoló 18. századi térképeken (Johann Henrik Jäger 1766[50], Georgius Jäger 1778[51]) a Hosszúréti patak déli oldalán négyzetes alaprajzú romot és *„Rudera Castelli"* feliratot láthatunk, tőle délkeletre az erdőben egy újabb romot ábrázolnak *„Rudera"* felirattal .

A Magyarország Régészeti Topográfiája az írott forrásokban említett nemesi kúriával azonosítja az első romot. A lokalizálás kérdésében bizonytalanok voltak a címszó szerzői, de jelezték, hogy a Törökbálint és Budaörs határában a Kamaraerdő lelőhelyen[52] egy 26x20 méteres területen kődarabokat és középkori tetőcserepek meglétét, és valószínűleg egy falként értelmezhető jelenséget dokumentáltak. A lelőhely folytatódhat kelet felé, ahol a zártkertekben kő, tégla és tetőcserép, valamint 13-14. századi kerámia került elő.[53]

A térképeket elemezve vetette fel Benda Judit[54], hogy a két rom az előző lokalizálástól 1,5 - 2 km-re nyugatra, Budapest területén helyezkedhet el. Véleménye szerint az egykori nemesi kúria a Kamarerdei úttól keletre, a mai Idősek Otthona helyén helyezkedhetett el. A Rudera megnevezéssel jelölt rom, ami ugyancsak a középkorra keltezhető építmény lehetett, az erdőben, feltehetően a Nagy-rét felett található. 2020 februárjában terepbejárást végeztünk a kérdéses helyszínen, ahol 18. századi pénzek és egyéb leletek mellett egy 14-15. századi, szürke anyagú lábas töredékét is megtaláltuk. Elképzelhető, hogy Horhi faluhoz tartozó településrészlet a középkor folyamán itt volt, de a tényleges helyéről egy szondázó ásatás adhat majd bizonyosságot.

Csepel

A Csepel-sziget – a középkorban királyi Nagysziget – már az Árpád-korban kiemelt szerepet játszott,) régészeti kutatására csak a 2000-es évek elejétől volt lehetőség.

A középkori települést már a kutatások kezdetétől a Szabadkikötő területére lokalizálták. A terület már az Árpád-kor korai szakaszában is lakott volt, sőt jelentősnek is számított. A királyok itt tartózkodása III. Béla, illetve Imre korától ismert. II. Géza 1148. évi oklevele említi I. László király adományát, amely a királyi Nagyszigetet (*magnam insulam regis*) is érintette. IV. Béla korából maradt fenn adat arról, hogy a királyi udvarház a névadó Csepel faluban állt. [55] Az itinerániumok alapján tudjuk, hogy IV. László 1276. július 8-án[56], illetve 1277. május 23-án[57], 1285. május 4-én és 8-án[58], valamint 1289. május 22-én[59], III. András pedig feltételezhetően 1291. június 21-én[60] járt a Csepel-szigeten.

[50] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S_11,_717:1. szám.

[51] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S_11,.1781. szám.

[52] MRT 7, 5/13. sz. lelőhely. Ez a lelőhely Budaörsön a Beregszászi utcától nyugatra a település határában található.

[53] MRT 7, 66.

[54] Benda Judit segítségét ezúton köszönöm.

[55] Terei 2015, 577–578. Csepel középkori történelméről bővebben: Nagy–Györffy–Gerevich 1975; Györffy 1997, 84; 174; Györffy 1998; 189–193; Irásné Melis 1998; Irásné Melis 1999.

[56] Kádár 2016; 18.

[57] Kádár 2016; 22.

[58] Kádár 2016; 46.

[59] Kádár 2016; 54.

[60] Kádár 2018; 94.

***13. kép** – Földbe mélyített, több oszlophellyel rendelkező Árpád-kori ház Csepel-Szabadkikötőben, 2008.*
***Image 13** – Árpádian-age house with several column bases in Csepel-Szabadkikötő, 2008.*
(fotó: Szigeti Judit / photo by Judit Szigeti)

2007-ben és 2008-ban, majd 2015-ben Zádor Juditnak, Szigeti Juditnak és jelen cikk szerzőjének is lehetősége nyílt az egykori Csepel falu területén feltárásokat végezni, ami ma Csepel – Szabadkikötő területére esik.

A 2007-2008-as feltárások során kiderült, hogy a Szabadkikötő építésekor komoly tereprendezés történhetett, a medencékből kitermelt földdel feltöltötték az egykoron a Duna felé enyhén ereszkedő részeket. Így, míg az ásatás keleti szélén 20 cm humusz alatt már a középkori rétegek következtek, addig a Duna közelében lévő részen 2 méter volt a feltöltés. A 10 -16. század közötti időszakból három különböző korú házat, és 160 egyéb objektumot tártunk fel. A legkorábbinak számított a 10. századi három tűzhelyes kemencebokor. A 11–12. századra keltezhető két ház, több kemence és tárológödör. A lelőhely középső és északi részén 12–14. századi leletek (kerámiával letapasztott kemence, kemencebokor, gödrök) datálták a felső réteget. Az utolsó házak a 15. századból származnak. A falu minden korszakából nívós leletanyag látott napvilágot, amely a település lakóinak viszonylagos gazdagságát, a királyi udvarház közelségét sejteti. (***13. kép***)

2015-ben a területtől keletebbre területrendezési munkálatok során újabb 12-13. századi településobjektumok kerültek elő. A három házból, szabadon álló kemencéből, hat gödörből, illetve több árokszakaszból álló településrészlet kapcsán felmerül a kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll a mintegy 2-300 méterre, keleti irányban található 2007–2008-ban feltárt objektumokkal. Lehetséges, hogy a település lakói az árvíz miatt húzódtak távolabb a Dunától. Ennek azonban ellentmond, hogy az itt megfigyelt szintadatok alapján ez a terület alacsonyabban van, mint a Duna közelségében fekvő településrészlet. De magyarázható azzal is, hogy ebben az időszakban kisebb házcsoportok voltak, és az egymástól távolabb eső

***14. kép** – Földbe mélyített Árpád-kori ház Csepel-Szabadkikötőben, 2015.*
***Image 14** – An Árpádian-age pit house in Csepel-Szabadkikötő, 2015.*
(fotó: Terei György / photo by György Terei)

objektumok egy-egy házcsoportot alkottak.[61] A 2015-ös ásatás szenzációja a kora Árpád-kori temető volt, ami a településrészlettől nyugatra feküdt.[62] (***14. kép***)

A sziget legészakibb ismert középkori faluja a Központi Szennyvíztisztító Telep területén, Szabadkikötőtől északra található. Írott forrással nem rendelkezünk róla. 2004-ben és 2006- 2007-ben Horváth M. Attila végzett itt megelőző feltárást, amelynek során 38 darab 11–12. századi objektumot tárt fel, amiből többek között átfúrt Aba Sámuel-denár került elő. A feltáró régész szerint a házak közel állhattak az egykori Duna-parthoz, és gyakran estek áldozatul az áradásoknak.[63] Felmerül a kérdés, hogy ez a középkori településrészlet tartozhatott-e Csepel faluhoz. A két lelőhely közötti, légvonalban mintegy másfél kilométer távolság ezt kérdésessé teszi, de teljesen nem zárja ki. Ilyen szempontból fontos lenne a két lelőhely közötti részen is feltárásokat végezni. Ha ezen a területen is találhatóak középkori objektumok, akkor joggal feltételezhetjük, hogy egyazon faluról van szó.

Al- és Felháros

Bár a falu okleveles adatai sokat segítenek a Csepel-sziget nyugati oldalának Árpád-kori településhálózatának megismerésében, régészetileg csak kis mértékben lehetett kutatni. IV. Béla király 1264-ben az Al- és Fel- előtaggal elkülönített két Hárost a csőti premontrei monostornak adományozta, és a falvak határait írásban rögzítette.[64]

Irásné Melis Katalin a Fővárosi Vízművektől az M0-s autóút déli részéig terjedő területen, részben régészeti feltárásokból, részben terepbejárásokból lelt információkat a középkori lelőhelyről. A Fővárosi Vízművek építésekor Árpád-kori kemencét dokumentált. Véleménye szerint a sziget nyugati partszakaszán több kilométer hosszan középkori lelőhely található, az egyes falvak nem különíthetőek el. [65] 1999-ben a MOL Csepel–Vecsés-gázvezeték megelőző régészeti feltárása során a II. Rákóczi Ferenc utcától keletre a Dunára merőleges árokrendszert, és különböző Árpád-kori gödröket sikerült kibontani.[66] 2010-ben a Vízmű területén lehetőség nyílt megtekinteni egy be nem jelentett csatornázási munkát, de ekkor régészeti lelet vagy objektum nem volt észlelhető.

Feltételezzük, hogy az említett részre lokalizálhatjuk az alcímben szereplő helységeket.

Bácsalaka

A történeti adatok alapján Alháros falu déli szomszédja, a Dunaparton fekvő Onuz fia Bacha faluja.[67] A Csepel-szigeten, de már Szigetszentmiklós területén az M0 autóút bővítését megelőző régészeti feltárás során kerültek elő Árpád-kori objektumok. A területen Irásné Melis Katalin

[61] Szigeti 2016.

[62] Siget–Horváth-Terei 2016; Szigeti 2018.,232–232. Az antropológiai eredményekről: Bernert–Buzár 2016.

[63] Horváth 2005.; Horváth–Endrődi-Maráz 2007; Horváth–Kelényi 2013.

[64] Györffy 1998; 202.

[65] Irásné Melis 1998; 310.

[66] Endrődi–Kovács–Horváth 2005; 37.

[67] Györffy 1998; 149.

***15. kép** – Földbe mélyített Árpád-kori házak Szigetszentmiklós – Dunára dűlő területén. / **Image 15** – Árpádian-age pit houses in the area of Szigetszentmiklós – Dunára dűlő.,(fotó: Terei György / photo by György Terei)*

1988-ban tárt fel 12–13. századi kerámiával datált gödröket,[68] majd pedig jelen cikk szerzője 2003-ban és 2009-2010-ben folytathatta a kutatásokat. A Dunához közel őskori tárológödör, valamint nagyobb számban késő középkori beásások, illetve árkok kerültek elő, amelyeket a későbbi mezőgazdasági művelés erősen megbolygatott. Tőle keletebbre két Árpád-kori földbe mélyített házat bontottunk ki. Távolabb néhány hasonló korú objektum mellett egy nagyobb beásást figyeltünk meg. Az Árpád-kori településrészletbe ékelődve egy késő középkori temető széle is előkerült.[69] Bár Irásné Melis Katalin nem foglal állást, hogy az általa feltárt középkori objektumok mely településhez tartoznának,[70] véleményem szerint középkori Bácsalaka falu területén volt lehetőségünk dolgozni. Az oklevelekben szereplő Födémes pedig tőle délre, Szigetszentmiklós területére esik. (***15. kép***)

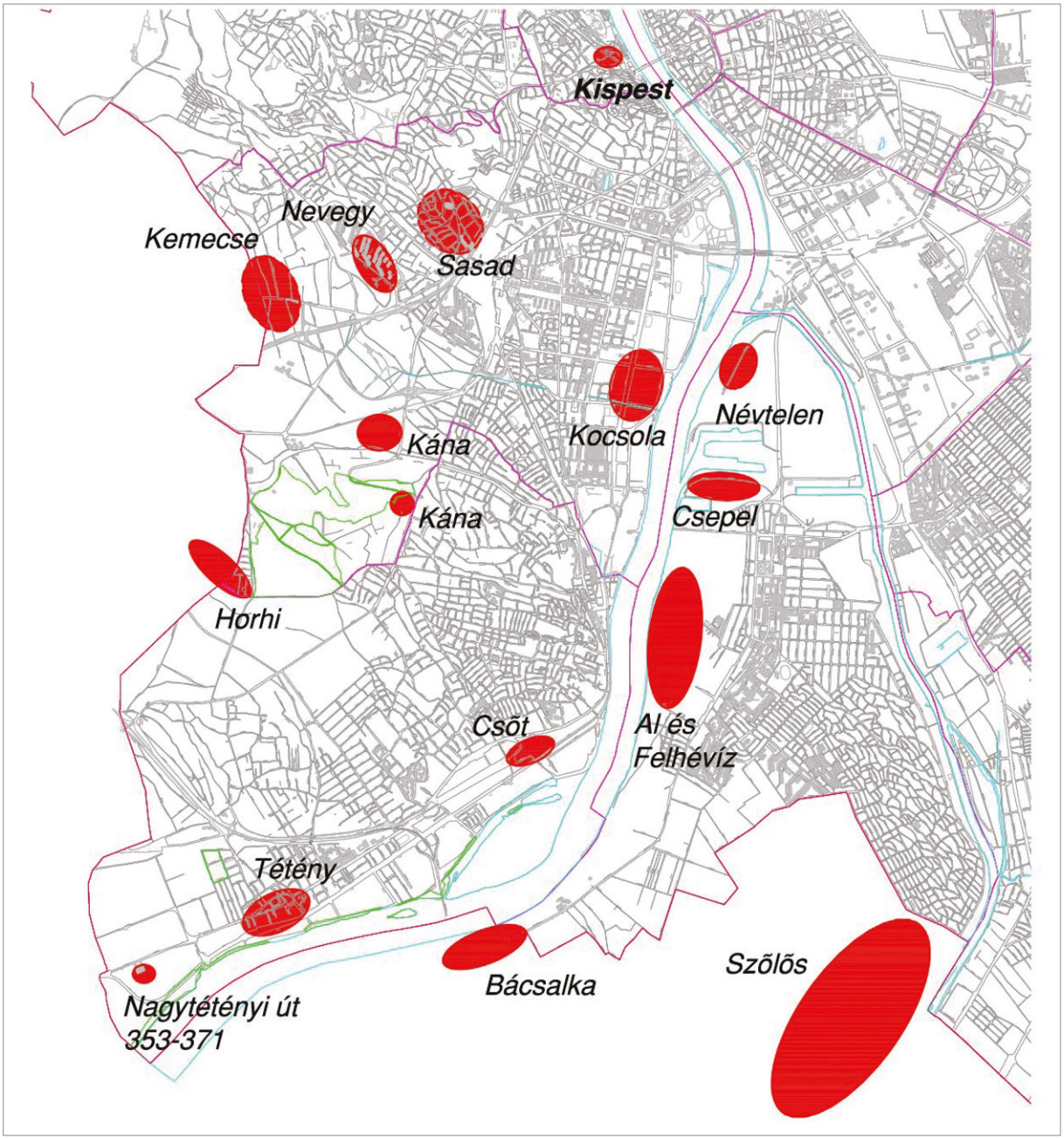
Szőlős

Szőlős a visegrádi apátság földje. Az 1264-es határleírásból ismerjük, hogy Felháros falu keleti szomszédja.[71]

A sziget keleti oldalán elhelyezkedő középkori lelőhelyek ismertebbek, köszönhetően az 1980-as évek legvégén megkezdett M0-s autóút építésének, és az 1999-ben MOL Csepel–Vecsés-gázvezeték feltárásának is. A terepbejárások során Irásné Melis Katalin megfigyelte, hogy a Dunával párhuzamosan, 1500-1800 méter hosszan, Budapest határárától délebbre őskori és középkori kerámiatöredékek kerültek elő.[72]

1988–1989-ben az M0-s autóút építését megelőzően Irásné Melis Katalin öt Árpád-kori, négyzetes alaprajzú kőkemencés földbe mélyített házat, egy tüzelőhelyet, egy szabadon álló kemen-

[68] Irásné Melis 1998; 310.
[69] Terei 2015; 580-582.
[70] Irásné Melis 1998; 310.
[71] Györffy 1998; 205.
[72] Irásné Melis 1992; 41.

16. kép *– Összesítő térkép Dél-Buda és a Csepel-sziget északi részén fekvő Árpád-kori falvainkról.*
Image 16 *– Compilation map of the Árpádian-age villages in South Buda and the northern part of Csepel Island.*
(a térképet készítette: Kevevári Zsolt / map made by Zsolt Kevevári)

cét, valamint árkokat tárt fel. Az előkerült leletek alapján a 11-12. századra keltezte a településrészletet. [73] Kovács Eszter kicsit északabbra 1999-ben több veremházat, szabadon álló kemencét, illetve egy edényégető kemencét és árkokat tárt fel. A leletanyag a 12-13. század fordulójára, valamint a 13. század első harmadára keltezi az objektumokat.[74]

[73] Irásné Melis 1992; 41.
[74] Kovács 2001; 437–439.

2008 és 2010 között az M0-s autóút kibővítése során a Budapesti Történeti Múzeum régészeinek ismét lehetősége nyílt feltárást végezni az egykori Szőlős falu területén. Kovács Eszter és Horváth M. Attila megfigyelése alapján a falu a Dunával párhuzamos dombhátakon terült el. A mélyebben fekvő vízmosások, amelyek csapadékosabb időszakokban mocsarassá váltak, Árpád-kori objektumoktól mentesek voltak. Három veremház, egy külső kemence és egy árok látott napvilágot. A leletanyag 11-12. századi volt. Az autóút kibővítése lehetőséget adott a sziget belsőbb részein is feltárást végezni. Az egykor magasabban fekvő részeken különböző korú kőkemencés házak, nagyméretű külső kemencék, méhkas alakú tárolóvermek és árkok kerültek elő a 12-13. századból.[75]

A középkori Szőlős falu a feltárások és terepbejárások megfigyelése alapján a Dunával párhuzamosan, megközelítőleg 1 km széles sávban terült el. A feltárások során csak kis szeletek váltak ismertté a faluból. Az egykori település déli széle jóval az M0-s autóúttól délre található. 1989-ben Irásné Melis Katalin itt, a szigetszentmiklósi Vízmű területén ásott. Egy 13. századi falurészlet 46 objektumát, ti. földbe mélyített házakat, szabadon álló kemencéket, szabadtéri tüzelőhelyeket, tárolóvermeket, különböző funkciójú gödröket tártak fel. A feltáró régész szerint a falu 13. századi felhagyása után fazekastelep alakult ki.[76]

Tanulmányomban megpróbáltam összefoglalni a dél-budai, valamint a Csepel-sziget fővároshoz tartozó területén található Árpád-kori településekkel kapcsolatot legújabb kutatási eredményeket. Az ismereteink különbözőek, van, amelyiket majdnem teljesen feltártuk, és van olyan, amelyről alig rendelkezünk némi információval. Ez azonban nem végleges, lezárt állapot. Látható, hogy az egyes falvaknál megnövekedett régészeti munka újabb és újabb információmorzsával lát el bennünket. Amiről ma még alig tudunk valamit, arról lehet, hogy holnap már sokkal tisztább lesz a kép. (***16. kép***)

[75] Endrődi–Horváth–Kovács 2010; 176–178.

[76] Irásné Melis 1991b; 180.

Irodalom

Altmann 1973. ▪ Altmann Júlia: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. *Budapest Régiségei* 23 (1973), p. 219-228.

Bernert–Buzár 2016 ▪ Bernert Zsolt – Buzár Ágota: *A Csepel-Szabadkikötő kora Árpád-kori népessége*. https://mttmuzeum.blog.hu/2016/03/18/a_csepel-szabadkikoto_kora_arpad-kori_nepessege (Letöltás ideje 2020. 04. 06.)

Beszédes–Terei 2013 ▪ Beszédes József – Terei György: Jelentés Nagytétény központja rehabilitációjához kapcsolódó régészeti munkákról. *Aquincumi füzetek* 19 (2013), p. 81–88.

Beszédes–Kozma–Szilas–Terei 2013 ▪ Beszédes József – Kozma Adrienne – Szilas Gábor – Terei György: Régészeti munkák a Budapest-Tárnok vasútvonal felújításának fővárosi szakaszán 2011–2012-ben. *Aquincumi füzetek* 19 (2013), p. 89-107.

Beszédes–Kraus–Terei–M. Virág–Szilas 2017 ▪ ▪ Beszédes József – Kraus Dávid – Terei György – M. Virág Zsuzsanna – Szilas Gábor: Torzóból egészet: Nyomvonalas létesítményekhez kapcsolódó kutatások lelőhely-rekonstrukciós problémái. In: *Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása 1867/2005–2015*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2017, p. 251–256.

Daróczi–Terei 2011 ▪ Daróczi-Szabó Márta – Terei György: Szájával lefele fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból. *Budapest Régiségei* 44 (2011), p. 198-226.

Endrődi–Horváth–Kovács 2010 ▪ Endrődi Anna – Horváth M. Attila – Kovács Eszter: Kora bronzkori temető és Árpád-kori település Szigetszentmiklós-Üdülősoron, az M0 körgyűrű nyomvonalán. *Aquincumi Füzetek* 16 (2010), p. 170-179.

Endrődi–Kovács–Horváth 2005 ▪ Endrődi Anna – Kovács Eszter – Horváth M. Attila: MOL gázvezeték, Csepel-sziget: Szigetszentmiklós-Vízmű, Nyilasokra dűlő, Alsó-Középdűlő; Budapest, XXII. Rákóczi F. u. 311., Csepel-Vízmű, Budapest, XXII. Rákóczi F. u. 345., Csepel-Vízmű, Hárosi Duna-part I–II. In: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2004*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005, p. 32-37.

Gárdonyi 1945 ▪ Gárdonyi Albert: A középkori Buda határai. *Budapest Régiségei* 14 (1945), p. 379-395.

Geszti 1972. ▪ Geszti Eszter: A nagytétényi kastély története. *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 6*. (1972), p. 53-62.

Gopcsa 1984 ▪ Gopcsa Ágnes: Budapest XI. Gazdagrét – Nevegy u., épülő lakótelep. *Régészeti Füzetek* I/37 (1984), p. 86-87.

Györffy 1997 ▪ Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kori végi székvárossá alakulásig.* Budapest 1997.

Györffy 1998 ▪ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* IV. Budapest 1998.

Horváth 2005 ▪ Horváth M. Attila: Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén. *Aquincumi Füzetek* 11 (2005), p. 177-185.

Horváth–Endrődi–Maráz 2007 ▪ Horváth M. Attila – Endrődi Anna – Maráz Borbála: Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén. *Aquincumi Füzetek* 13 (2007), p. 216-232.

Horváth–Kelényi 2013 ▪ Horváth M. Attila – Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás-, kora Árpád-kori településrészlet feltárásáról. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.) Szeged 2013, p. 337-356.

Irásné Melis 1983 ▪ Irásné Melis Katalin: *Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez.* (Monumenta Historica Budapestinensia 4.) Budapest 1983.

Irásné Melis 1991a ▪ Irásné Melis Katalin: Spätmittelalterliche Dörfer (1241–1541). In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg.: Biegel, Gerd. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62.) Braunschweig 1991, p. 384-385.

Irásné Melis 1991b ▪ Irásné Melis Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1991), p. 167-190.

Irásné Melis 1992 ▪ Irásné Melis Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II.* Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. Budapest 1992, p. 41–70.

Irásné Melis 1998 ▪ Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a Csepel-sziget középkori történetének kutatásához. *Budapest Régiségei* 32 (1998), p. 309–321.

Irásné Melis 1999 ▪ Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. *Budapest Régiségei* 33 (1999), p. 291-312.

Irásné Melis 2002 ▪ Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban. I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2002), p. 195-230.

Írásné Melis 2004 ▪ Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban. II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2004), p. 173-234.

Kádár 2016 ▪ Kádár Tamás: IV. László király itinériuma (1264–[1272]–1290). Fons 23:1 (2016), p. 3-64.

Kádár 2018 ▪ Kádár Tamás: III. András király itinériuma (1278–[1290]–1301). Fons 24:1 (2018), p. 87-124.

Kovács 2001 ▪ Kovács Eszter: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel-Nyilasokra dűlőn. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, p. 437-446.

Kubinyi 2009 ▪ Kubinyi András: A Várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkor történetéről.* I. (Várostörténeti Tanulmányok 10.) Budapest 2009, p. 13-30.

Kvassay 2009 ▪ Kvassay Judit: Mire használhatták az agyaggolyókat az Árpád-kori kovácsműhelyekben? In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében.* (Anyagi kultúrák a Kárpát-medencében 3.) Szerk: Nagy Zoltán – Szulovszky János. Szombathely 2009, p. 101-104.

MRT 7. ▪ *Magyarország régészeti topográfiája 7. kötet. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás.* Szerk. Torma István. Budapest 1986.

Nagy 1958 ▪ Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma. *Budapest Régiségei* 18 (1958), p. 543-564.

Nagy–Györffy–Gerevich 1975 ▪ Nagy Tibor – Györffy György – Gerevich László: *Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig.* Budapest 1975.

Nyékhelyi-Szilágyi-Terei 2014 ▪ Nyékhelyi Dorottya – Szilágyi Gábor –Terei György: Régészeti kutatások a volt Ifjúsági Park területén. *Aquincumi füzetek* 20 (2014), p. 93-102.

Papp-Tóth 2010 ▪ Papp Adrienn – Tóth Anikó: A Budai Főgyűjtőcsatornához kapcsolódó tabáni és Ybl téri ásatások. *Aquincumi füzetek* 16 (2010), p. 105–112.

Szigeti 2016 ▪ Szigeti Judit: Csepel „Ófalu" területén végzett telepfeltárás eredményei 1. (10–13. század). Csepel, szabadkikötő út 1-3. Ferroport Kft. *Budapest Régiségei* 49 (2016), p. 89-130.

Szigeti 2018 ▪ Szigeti Judit: Két különleges viseleti forma Csepel-Szabadkikötő 10-11. századi temetőiből. In.: *„Hadak útján" A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája*. Szerk.: Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János. Debrecen 2018, p. 231-256.

Szigeti–Horváth–Terei 2016 ▪ Szigeti Judit – Horváth Viktória – Terei György: 10–11. századi temető és Árpád-kori településnyomok Csepel – Szabadkikötő területén, 2015. *Aquincumi Füzetek* 22 (2016), p. 106-125.

Szilas 2002 ▪ Szilas Gábor: Késő kelta falusias település feltárása Nagytétény határában. (Budapest, XXII. ker., Nagytétényi út 353-371., llrsz.: 23.2333). *Aquincumi Füzetek* 8 (2002) p. 129-130.

Terei 2002 ▪ Terei György: Az albertfalvi vár lokalizálása. *Budapest Régiségei* 35 (2002), p. 633-663.

Terei 2004 ▪ Terei György: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros – Lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. *Régészeti kutatások Magyarországon* (2004), p. 34-72.

Terei 2006 ▪ Terei György: *Kána falu Árpád-kori temploma és temetője.* (Régészeti értékeink 16.) Budapest 2006.

Terei 2010 ▪ Terei György: Az Árpád-kori Kána falu Budapest határában. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Benkő Elek – Feld István. Budapest 2010, p. 81-111.

Terei 2015 ▪ Terei György: Régészeti adatok Csepel – sziget északi részének középkori történtéhez. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén"*. Szerk.: Benlő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, p. 577-589.

Terei 2016 ▪ Terei György: Az Árpád-kori Kána falu kerámiaművessége. In*: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni" Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. (Opuscula Hungarica 9.) Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. Budapest 2016, p. 115-134.

Terei 2017 ▪ Terei György: Zarándokjelvény az Árpád-kori Kána faluból. *Budapest Régiségei* 50 (2017), p. 151-158.

Terei–Horváth 2007a ▪ Terei György – Horváth Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2007), p. 215-245.

Terei–Horváth 2007b ▪ Terei György – Horváth Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *Budapest Régiségei* 41 (2007), p. 153-192.

Terei–Horváth–Szabó 2015 ▪ Terei György – Horváth Viktória – Szabó Dóra: Budapest XI. Kánai út 1. Hrsz.: 3 12/2,3,4. *Aquincumi Füzetek* 21 (2015), p. 130-134.

Terei–Tóth 2016 ▪ Terei György – Tóth Balázs: Budapest XXII. ker., Háros utca (BKISz III. tender 1. részterület). *Aquincumi füzetek* 21 (2015), p. 134-137.

Terei–Vargha 2013 ▪ Terei György – Vargha Mária: Madár alakú bronzcsat az Árpád-kori Kána faluból. *Budapest Régiségei* 46 (2013), p. 151-166.

Vargha 2012 ▪ Vargha Mária: *Kána falu temetője.* Szakdolgozat. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet. Budapest 2012.

Végh 2006 ▪ Végh András: *Buda város középkori helyrajza.* I. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapest 2006.

Végh 2008 ▪ Végh András: Buda város középkori helyrajza. II. (Monumenta Historica Budapestinensia 16.) Budapest 2008.

What was in the territory of the capital in the Árpádian Age?

Archaeological research in the Árpádian-age villages of South Buda and the northern part of Csepel Island

We know from historical and archaeological sources that there are a large number of Árpádian-age settlements in the area of the capital. Despite the fact that the Budapest History Museum and its predecessors have been researching the capital's sites and monuments for more than a century, we still have little information about these villages.

There are settlements for which abundant written sources have been found but which have not yet been localised, and the opposite is also true, where no written contemporary sources can be matched to an excavated village.

The possibilities of research also vary greatly: in some cases, we have to determine the location of a former settlement based on one or two features, while in others – unfortunately, this is the less common case – we are able to examine hundreds or thousands of features over thousands of square metres.

The Pest side is a little better researched and published, with a summary by Katalin Irásné Melis published in the early 1980s, following on from her earlier publications. Although in the last decade and a half, following a lot of field work in this area, new data has been published, the tragically premature death of our colleague Eszter Kovács, a specialist in the area, has prevented the publication of the recently collected findings. No summary has been published on the Buda side, only on the archaeological research of individual Árpádian-age settlements.

This article reports on the recent research of 14 Árpádian-age villages of Southern Buda and Csepel Island (Kisebb Pest, Sasad, Nevegy, Kemecse, Kána, Kocsola, Csőt, Tétény, Horhi, Csepel, Alháros, Felháros, Bácsalaka, Szőlős) and two settlements currently not linked to written sources.

Kisebb Pest is located in the area of the present-day Tabán neighbourhood, while Nevegy lay in the area of the Gazdagrét housing estate. Both are heavily built up, so their localization was based only on a few excavated features. While Sasad is mentioned in relatively many documents, Kemecse is mentioned in only a few – a common feature of them is that we do not know their exact geographic location and extent. The village of Kána, excavated near Balatoni Road, is one of the most important Árpádian-age settlements not only in the region but also in Hungary, and is outstanding both in the number of features and in its rich array of finds. Kocsola, found on Budafoki Road, is a newly localised site, and excavations related to construction works in the area in the near future will provide more and more results over time. In the case of the two settlements of Csőt and Tétény, which are located in the area of present-day Nagytétény, despite having been studied for more than half a century, it is their late medieval periods that are better known. Horhi, located on the outskirts of the capital, is one of the settlements with few written and archaeological records.

Additionally, this paper presents four sites from the Árpádian Age situated on the northern part of Csepel Island. The most well-researched are the village of Csepel, excavated in the Szabadkikötő, and the village of Szőlős, on the eastern side of the island along the Danube. In the case of Alháros and Felháros, as well as Bácsalaka, a few features and artefacts from the Árpádian Age provide evidence for their former presence. Two settlements cannot be linked to the names mentioned in charters: one at the end of Nagytétényi Road, on the site of a former pig-fattening farm, and the other on the northern tip of Csepel Island, discovered during excavations prior to the construction of a sewage treatment plant.

This article attempts to summarise what we know about these Árpádian-age settlements in the early 2020s. Due to the large number of excavations that have been carried out in recent years, the picture may change and our knowledge may increase at any time.

Bencze Zoltán – Gálvölgyi Orsolya

Pénzzel teli cseréppersely Budafelhévízről

Lelőkörülmények

A Budai Irgalmasrendi Kórház II. kerület Frankel Leó út 17-19. szám alatti kórházudvarán 2019 májusa és októbere között a Budapesti Történeti Múzeum régész munkatársai nagy felületű feltárást végeztek a Betegápoló Irgalmasrend megbízásából.[1] A mai kórházépület udvarát két és fél méter vastagságban 20. század eleji építési törmelék borította. A feltöltés alatt előkerültek a korábbi, 1806 és 1815 között épített kórház maradványai.[2] Ez az épület a maitól délebbre állt, 1899-ben visszabontott fő- és pincefalai az ásatás során az udvar déli egyharmadában kerültek elő. Az első kórházépülettől északra lekövezett tér és kertek voltak, ezért az ásatási terület nagyobb részén a régészeti korú emlékek jó állapotban megmaradtak. A felső építési törmelék alatt sárga agyagos feltöltés húzódott, alatta dunai áradások szürke iszapos rétegei következtek. A szürke, iszapos rétegek alatt az udvar nyugati sávjában több mint 50 m hosszan egy észak–déli irányú 5-7 m szélességű, déli végén nyugat felé kanyarodó lekövezett középkori útfelületet találtunk. Az út keleti, Duna felőli oldalán, a mai udvar közepén egy kétszintes középkori ház állt, melynek alapterülete 9,80×6 m volt. Északkeleti oldalán egy ablaknyílás került elő, melyet később befalaztak. A nyugati oldalon az utcaszintről lejárat nyílt. A ház másik bejárata az északi oldalon vezetett a felső szintre. A falak között egy méter vastag, vörös, átégett, paticsos pusztulási réteg volt, amely a beszakadt felső szint maradványait tartalmazta. A vörös színű omladékréteg alatt előkerült SE 414-es számú

***1. kép** – A középkori ház padlószintje déli irányból (Fotó: Komjáthy Péter) / **Image no**. 1 – The floor level of the medieval house viewed from the south (Photo by Péter Komjáthy)*

[1] Bencze–Fényes–Kurunczi 2020, Kétezer 2023

[2] Horler 1962, 286-289. 212. kép

szürke faszenes agyagréteg, mely a ház egykori padlószintje lehetett. (***1. kép***) A középkori ház keleti falának belső oldala mellett a padlószinten 2019. október 14-én egy vörösre égett ép kerámiapersely került elő, amely tele volt érmekkel.

2. kép *– A cseréppersely (Fotó: Keppel Ákos)*
Image no. 2 *– The ceramic money box (Photo by Ákos Keppel)*

A persely

A pénzleletek cserépedénybe való elrejtése nem példa nélküli, viszont a pénzleletes persely már annál ritkább. A perselyek maguk egyáltalán nem számítanak ritka leletnek, mégsem született még róluk régészeti összefoglalás. A cseréppersely kisebb mennyiségű pénz gyűjtésére alkalmas kerámiaedények, amelyekből ép darabokat ritkán találnak, hiszen tartalmukért általában összetörik őket. A középkorban a perselyeket két részből állították össze, majd vékony pénzbedobó nyílással látták el őket. Alakjuk leginkább gömb alakú, amelyeknek az alját egyenes talpúra vágták.[3]

Az Irgalmasrendi Kórház udvarán talált persely 4,5 cm magas, legszélesebb pontján pedig 7,1 cm. Alakja ovális, alját egyenes levágással alakították ki, talpát korongról leválasztották. A pénzbedobó nyílása a tetején található, mellette pedig két rövid bevágás is látható. Anyaga halványvörös színű, magja világosszürke, aprókaviccsal és homokkal lett soványítva. Külső felülete sima, díszítetlen.[4] (***2. kép***)

Budapest területéről az egyik legkorábbi, pénzekkel telített cseréppersely az I. kerületi Fortuna utca 18. szám alatti házból ismert, és késő Árpád-kori pénzérmékkel volt tele.[5] Parádi Nándor a pénzleletes középkori kerámiaedényeket taglaló tanulmányában a 15. századra datálható leletanyagon belül több perselyt azonosított, és elterjedésüket alapvetően a pénzgazdálkodás általánossá válásával hozta összefüggésbe.[6]

Az éremlelet általános összefoglalása

A perselyből összesen 320 darab aprópénzt emeltek ki, melyek mind ezüstből készültek.[7] A leletanyag feldolgozásának első lépcsőfokaként címletek szerint csoportosítottuk őket, majd ország és uralkodó, legvégül pedig verdehely szerint. (***3. kép***)

[3] Benda 2016. https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2340-egy-arucikk-amelynek-se-fule-se-farka-perselyek-a-regi-magyarorszagon.html (2023.06.28.) A cseréppersely leírásánál Sándor Ildikó, a Középkori Gyűjtemény vezetője segédkezett.

[4] BTM Ltsz.: 2020.6.1.

[5] Gyürky, H. 2003, 17.

[6] Parádi 1963, 225.

[7] BTM Ltsz.: 2020.6.2.–2020.6.321.

Címletek tekintetében a lelet 247 darab *denár*t, 59 *obulust*, továbbá 14 darab itáliai *soldot* tartalmazott. (***1. diagram***)

A leletanyag legkorábbi periódusát az előbb említett 14 darab soldo címletű érem határozza meg, amelyek mind Aquileiában készültek. Ezek közül három darab II. Antal pátriárka (1402–1411) regnálására volt keltezhető. A későbbi 11 pedig már II. Lajos pátriárka (1412–1439) uralkodására tehetők.

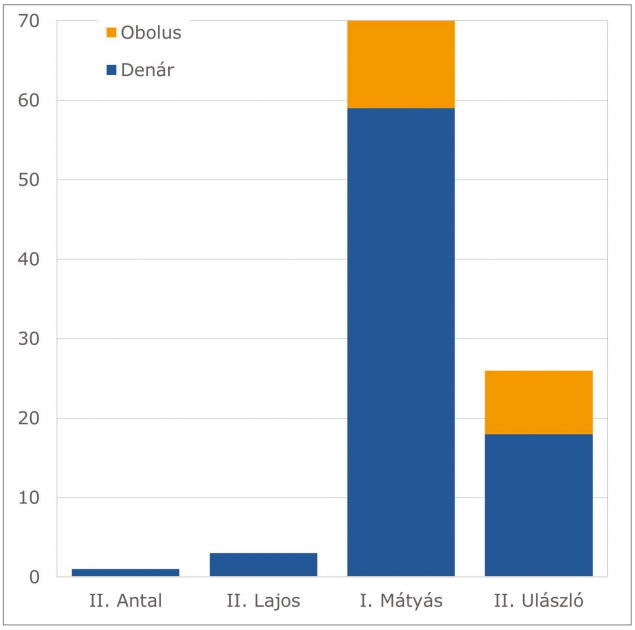
***3. kép** – A leletegyüttes (Fotó: Tihanyi Bence) / **Image no**. 3 – The assemblage (Photo by Bence Tihanyi)*

A többi 306 darab érme mind magyar királyi veret volt. A magyar pénzek közül 222 darabot I. Mátyás király (1458–1490) nevére vertek: 188 denárt és 34 obulust lehetett meghatározni. 84 darabot II. Ulászló (1490–1516) uralkodása során készítettek, ezek közül 59 volt denár, 25 pedig obulus. Mátyás pénzeit négy különböző verdéből bocsátották ki: Körmöcbányáról (202 db), Nagybányáról (10 db), Budáról (6 db) és Bécsből (3 db). (***2. diagram***) Ulászlónak mindegyik pénzérméjét Körmöcbányán készítették. A pénzek verési helyének meghatározásában a késő középkortól használatos verdejegy rendszer adott támpontot, amelyek az érmék kronológiai egymásutániságának megállapításában is segítettek.

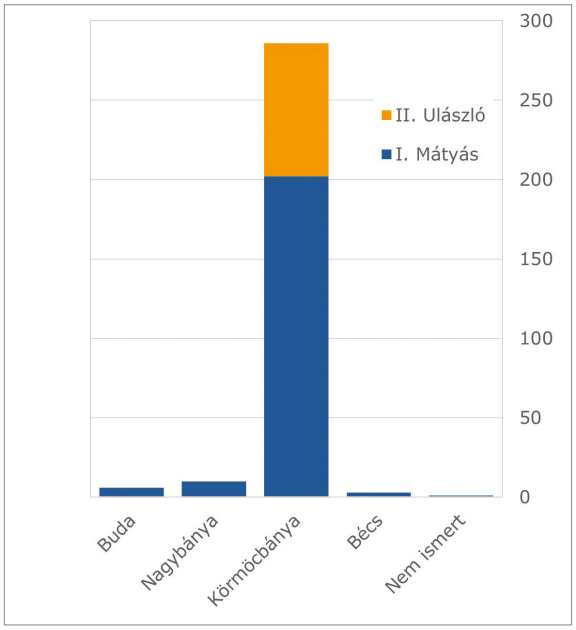
Az aquileiai pénzérmék meghatározásánál a *Corpus Nummorum Italicarum* VI. kötetét használtuk fel. [8] A magyar veretek leírása során a Corpus Nummorum Hungariae II. kötetének,[9] továbbá Huszár Lajos *Münzkatalog Ungarn…* című éremkorpuszának[10] és Unger Emil *Magyar Éremhatározó* típus meghatározásait vettük figyelembe.[11] A verdejegyek feloldásánál az elsődleges kiindulási pont Pohl Artúr *Münzzeichen und Meisterzeichen…* című feldolgozása volt.[12]

A magyar pénzérmék korrendjének kialakításánál Kálnoki-Gyöngyössy Márton 2003-ban publikált doktori disszertációja,[13] Huszár Lajos[14] és Pohl Artúr korai művei,[15] illetve V. Székely

[8] CNI VI.
[9] CNH II.
[10] Huszár 1979
[11] Unger 1974-1976
[12] Pohl 1982
[13] Gyöngyössy 2003.
[14] Huszár 1940.; Huszár 1958.
[15] Pohl 1972.

***1. diagram** – Az éremleletben szereplő érmék aránya címlet és uralkodó szerint / **Diagram 1** – Percentage of coins in the find by denomination and ruler*

***2. diagram** – Magyar királyi veretek uralkodó és verdehely szerinti megoszlása / **Diagram 2** – Distribution of Hungarian royal coins by ruler and place of minting*

György a kunfehértói lelet[16] és Nagy Balázs az I. számú Mohácsi éremlelet feldolgozása során szerzett tapasztalatai alapján felállított tipológiát vettük figyelembe.[17]

Külföldi pénzérmék a leletben

II. Antal veretei mind **CNI VI III.26.4.** típushoz voltak sorolhatók. Előbbiek előlapján három részre osztott címerpajzs volt megfigyelhető, melynek felső mezejében rutázott, keresztbe futó sáv határozható meg, az alsó mezőben pedig hétágú csillag látható. A címerpajzs köré gyöngykört helyeztek el. Az előlapon körben +ANTONIVS*PATRIARCA felirat olvasható. A hátlapra kitárt szárnyú aquileiai sast helyeztek el, szintén gyöngykörben, *AQV*ILE*GEN*SIS felirattal. II. Antal érméi közül a legkönnyebb 0,32 gramm, míg a másik kettő súlya 0,42 és 0,45 gramm volt. Meglehetősen kopottak és töredékesek voltak, ezért átmérőjük is változatos képet mutatott: a legkisebb súlyú példány esetében 14-16 mm, míg nehezebb társai már 16-18 mm-es átmérőt is elérték.

II. Lajos összes pénze **CNI VI III.28.2.** fajtájúak közé tartozott. Ennek a típusnak az előlapján rutázott címerpajzs található, szintén gyöngykörbe foglalva, +LODOVICVS.DVX.D.TECH köriratal. A DVX felirat nem véletlen a köriratban, ugyanis II. Lajos, elődjével szemben egészen 1418-ig nem kapott pápai jóváhagyást, felszentelés nélkül vált pátriárkává.[18] A hátlapján pedig a magyar királyi veretekről már ismerős Madonna látható, körben PATHA–AQVILE felirattal. Az aquileiai érméken már a 13. században megjelent Szűz Mária ülő alakja, de II. Lajos vereteinek hátlapján

[16] Székely, V. 1999.
[17] Nagy 2015.
[18] Gyöngyössy 2004, 139.

megfigyelhető Madonna-ábrázolás hasonlít legjobban a magyar pénzérmék hátlapi képére.[19] A hátlapi felirat viszont nem Szűz Mária személyére mint patrónusra utal, (ahogy azt a magyar vereteknél láthatjuk majd,) hanem Aquileia pátriárchájára.[20] II. Lajos veretei átlagosan 0,36 grammot nyomtak. A legkönnyebb 0,18 gramm volt, ami viszont csak egy félpénznek bizonyult. A legnehezebb pedig 0,48 gramm volt. Átmérőjük 14 és 17 mm között mozgott.

Ezek a pénzek pontosan abból az időszakból származnak, amikor az aquileiai pénzérmék súlya és finomsága csökkenésnek indult. 1360 és 1420 között denárok ezüsttartalma több, mint a felére esett vissza, a súlyuk 0,70 grammról 0.30 grammra csökkent[21] Az írott forrásokban 1414-ig ezeket a pénzeket denárként emlegették, ekkor 14 piccolot értek. Ezt követően, ahogy az értékük romlott, már csak 12 piccolot adtak értük, és már soldoként szerepeltek.[22]

Ezeknek az itáliai pénzérméknek a hazai pénzforgalmát több tényező is befolyásolhatta. Az egyik Aquileia geopolitikai helyzetéből fakadt. Velence a 14-15. században terjeszkedni kezdett, és igényt tartott Verona, Vicenza, Padova, illetve a tőle északra fekvő Aquileia területeire is. Ezzel szemben Luxemburgi Zsigmond a Velencével fennálló konfliktusban igyekezett Aquileia függetlenségét biztosítani.[23] Zsigmond érdekei érvényesítésének következtében 1411. szeptember 30-án magyar csapatok jelentek meg Friaulban. A háború váltakozó sikerrel egészen 1413-ig zajlott.[24] A hadjáratban résztvevő magyar katonák pedig szert tehettek ilyen pénzérmékre. A 15. századi, illetve a 16. század eleji pénzforgalomban − ha nem is túl gyakran −, de jellemzőek voltak az Aquileiában készült pénzérmék. A másik tényező már Észak-Itália kereskedelmi jelentőségéből fakadt. Az 1470-es évektől a magyarországi szarvasmarha kereskedelem fellendülésével számolhatunk, amelynek a legfontosabb útvonala pont Aquileia térségében futott.[25]

Hunyadi Mátyás pénzérméi

A lelet legnagyobb részét Hunyadi Mátyás regnálására lehetett keltezni. A leletből az összes veret az 1467 utáni időszakra tehető, amikor a magyar pénzverés történetében fontos változások következtek be. Habár Mátyás pénzreformját hagyományosan az 1467-ben kiadott dekrétumhoz kötik, valójában ez egy hosszadalmas folyamat első lépcsőfoka volt, és nem csak a pénzverés átalakítását célozta meg, hanem egy teljes, központilag irányított pénzügyigazgatási szervezet kiépítését, ami érintett egyéb a pénzügyigazgatáshoz tartozó területeket is, mint például az adó- és vámszedés.[26] Mátyás reformjának a leglényegesebb eleme a jó minőségű pénz verésének újrakezdése volt, amihez mintának Luxemburgi Zsigmond *moneta maior* elnevezésű értékálló ezüstpénzét vették.[27]

[19] Soós 1995, 5.
[20] Gyöngyössy 2018, 93.
[21] Gyöngyössy 2004, 140.
[22] Németh 2022,410.
[23] Gyöngyössy 2004,137.
[24] Di Bari 2017, 327.
[25] Németh 2022, 409.
[26] Gyöngyössy 2019, 161.
[27] Gyöngyössy 2019, 163.

A pénzverés újjászervezésének részeként új éremképpel látták el a magyar vereteket: az előlapon Mátyás négyelt címere (első mezejében magyar vágásokkal, másodikban magyar kettős kereszttel, harmadikban dalmát leopárdfejekkel, végül a negyedikben cseh vagy boroszlói oroszlánnal kapott helyett. A címer középére szívpajzsot helyeztek el a Hunyadi család jelképével (csőrében gyűrűt tartó holló).[28] A hátlapon pedig Madonna alakja köszönt vissza, amely ezt követően egészen a 20. századig meghatározó maradt a magyar vereteken. A körirat minden esetben a *Patrona Ungariae* („Magyarország védasszonya") változata volt. Az első Mária ábrázolás már III. Béla korában megjelent, bár ez nem számít előképének a késő középkori Madonna megjelenítésének. Ennek hátterében a kutatás szerint több tényező is állhatott, egyrészt a Hunyadi család hagyományos Mária tisztelete, valamint a török és cseh háborúk, másrészt nagyobb szerepe lehetett Mátyás egyéni Mária tiszteletének.[29]

A „madonnás denárok" feliratait eleinte a gótikus majuszkuláris írás jellemezte, majd ezt követően, az 1470-es évek végétől a körmöcbányai pénzérméken írásváltás következett be, egységes reneszánsz kapitális írásmód kerül előtérbe.[30]

Mátyás denárjait alapvetően összesen hat különböző típusba tudtam sorolni, míg az obulusainak csupán két fajtáját tudtam megkülönböztetni. Ezek a veretek a reform különböző szakaszaiban készültek, és lefedik Mátyás uralkodásának teljes időszakát 1467-től kezdődően. Gyöngyössy Márton doktori disszertációjában négy nagyobb egységre különítette a reformsorozatot, amelyek a következő módon datálódtak:

1. *1467 – 1470: az állandó pénz bevezetése;*[31]
2. *1470 – 1477: az ezüstpénzverés racionalizálása;*[32]
3. *1478 – 1485: az újjászervezés időszaka;*[33]
4. *1486 – 1490: az ezüstpénzverés egyesítése.*[34]

Verdék tekintetében a pénzreform első időszak mutatja a legszínesebb képet, ami nem meglepő, hiszen ekkor működött a legtöbb pénzverde egy időben. Az átalakítások legelején kezdték el verni a **CNH II. 235A / H717 / Éh 562** denártípust. Ezt az éremtípust minden verdében készítették (Buda, Körmöcbánya, Kassa, Nagybánya, Nagyszeben), bár kialakításukat tekintve a különböző verdék termékei semmiképp sem tekinthetők egységesnek.[35] Az kórház udvarán megtalált leletegyüttesben ebből a denártípusból összesen 31 darabot tudtunk meghatározni. A fajtáról általánosan elmondható, hogy hátlapján fátyolos Madonna látható, aki kissé jobbra fordul, jobb kezében tartva a kis Jézust.[36]

[28] Gyöngyössy 2003, 63.

[29] Gyöngyössy 2018, 92.

[30] Gyöngyössy 2003, 56.

[31] Gyöngyössy 2003. 63-68. V. Székely György az 1468 és 1470 közötti időszakot „bevezetés és elterjesztés időszakának" nevezte. In: Székely, V.1999, 369.

[32] Gyöngyössy 2003,68-70.

[33] Gyöngyössy 2003, 70-72.

[34] Gyöngyössy 2003, 72-73.

[35] Székely, V. 1999, 369.; Gyöngyössy 2003, 65.

[36] Huszár 1940, 561.; Székely,V. 1999, 369.

A Budán készült példányok esetében az előlapi címerpajzs közepén megfigyelhető szívpajzs ovális, míg a hátlapi Szűz Mária testesebb, egyes példányok kezében még országalma is megtalálható.[37] Gyöngyössy Márton összesen négy verdejegyet sorolt fel ehhez a típushoz ebből a verdéből, amelyek mind Kovács István (1464–1470) kamaraispán jegyeként lettek feloldva. Ezek közül csak kettő fordult elő a jelenleg tárgyalt éremleletben: **B–S**[38] (5 db) és **B–patkós kereszt**[39] (1 db). Huszár Lajos a budai pénzverést összegző művében a B–S verdejegyet 1468-ra keltezte, míg a B-patkós kereszt használatát egy évvel későbbre helyezte.[40] Ezzel szemben Kálnoki-Gyöngyössy Márton a B–patkós kereszt verdejegyet datálta a legkorábbra, 1467-től alkalmazhatták, mivel ez volt Kovács István hagyományos jele.[41] A vizsgált érmék előlapján az M. MAThIe. R. hVnGARIe vagy VnGARIe körirat változatai olvashatók, két B-S verdejegyes esetében kereszttel kezdődően. A hátlapon PATROn – VnGAR; VnGARI vagy hVNGAR variációk voltak felismerhetők.

A tárgyalt korszakban Körmöcbánya Kanstorfer János (1467–1469) tevékenykedett, mint kamaraispán.[42] A H717 típusú denárból összesen 18 ismert a körmöci verdéből és három verdejegyet lehetett megkülönböztetni: **K–sávos címerpajzs**[43] (13 db), **K–sávos címerpajzs felette K betűvel**[44] (3 db), **K–kettős kereszt**[45] (2 db). Huszár Lajos a három verdejegy közül a K–kettős keresztet datálta a legkésőbbre, meglátása szerint csak 1470-től kezdődően kezdték el verni az ilyen jegyű denárokat.[46] Gyöngyössy Márton szintén ezt a verdejegyet helyezte a legkésőbbre ezek közül, 1469-re. A legkorábbinak a sima sávos címerpajzzsal ellátott jegyet tartotta, amit a címerpajzs K betűvel díszítve követett.[47] Pohl Artúr a címeres és a K betűvel ellátott példányokat egyaránt 1469-re datálta, a kettős keresztes jegyet pedig Mühlstein Vid (1470–1480?) verdejegyének tartotta 1470-ből.[48]

A leletben a kettős keresztes darabok esetében +M. MAThIe R. VnGARIe felirat olvasható az előlapon, míg a címerpajzsosokon ugyanez a felirat, kivéve két darabnál, ahol +MOneTA. MAThIe. R. VnGARIe változatai figyelhetők meg.[49] A K–címerpajzs/K jeggyel ellátottaknál viszont már csak a *moneta*… kezdetű körirat figyelhető meg. Ez utóbbi felirat, a kutatás szerint átvezethet már minket a következő időszak pénzverésében készülő H718 veret első köriratváltozatához.[50] A hátlapi felirat szempontjából kizárólag a PATROnA – VnGAR ÉS VnGARIe verziók váltakoznak. Öt darab K betűvel ellátott címerpajzsos veret esetében glóriát is sikerült megfigyelni a Szűz Mária feje körül, ez a CNH II. 235A változataként értelmezett CNH II 236 denártípus jellemzője,

[37] Gyöngyössy 2003,65.
[38] Pohl 1982, 216 – 4
[39] Pohl 1982, 216 – 5.
[40] Huszár 1958, 103.
[41] Gyöngyössy 2003, 83.; Gyöngyössy 2003, 267-268.
[42] Gyöngyössy 2003, 88.; Gyöngyössy 2003.
[43] Pohl 1982, 216 – 9.
[44] Pohl 1982, 216 – 8.
[45] Pohl 1982, 216 – 10.
[46] Huszár 1940, 562.
[47] Gyöngyössy 2003, 89-90.
[48] Pohl 1972, 23-24. Székely, V. 1999, 370. alapján.
[49] BTM Ltsz.: 2020.6.190 és 2020.6.194.
[50] Székely,V. 1999, 370.

amit viszont Gyöngyössy Márton csak a kettőskeresztes verdejeggyel rendelkező pénzérméken figyelt meg.[51]

Nagybányából hét darab H717 típusú denár maradt ránk a leletben, **n–n**[52] (2 db) és **n–bányászkalapácsok**[53] (5 db) kollektív jegyek. 1468-ban Mátyás a nagybányai verdét bérbe adta a helyi polgároknak, ennek eredményeképp lettek ezek a verdejegyek kialakítva.[54] Ezeknek a keltezése igen tág keretbe helyezhető, 1468 és 1477 között készülhettek.[55] Habár a „bányászcímeres" veretek nagy feliratbeli változatosságot mutatnak,[56] esetünkben az előlapon kizárólag M. MAThIe. R. hVnGARIe körirat olvasható, bár a hátlapon már megjelenik PATROn – VnGAR; VnGARI és VnGARe variánsok. Éremképileg a nagybányai darabok elnagyoltabbak, mint egyéb verdéből származó társaik.[57]

Az 1470-es évekre az ezüstpénz kibocsátásának a mértéke csökkenni kezdett. A kisebb, nyersanyaggal kevésbé ellátott, gazdaságtalanul működő pénzverdéket, mint például Budát és Kassát bezárták, de egyes helyeken csak az ezüstpénzveréssel hagytak fel, ilyen volt Nagyszeben. Az ezüstérmék verése csak Körmöcbányán és Nagybányán folytatódott, bár a nyugati és a keleti verdék pénztípusai között jelentős különbségeket lehet felfedezni.[58] Nagybányán folytatták a H717 típus verését, ezzel szemben Körmöcbányán új fajtájú érme verésébe kezdtek, a **CNH II 234 / H718 / Éh 564** típusba. Az éremképeken kisebb módosításokat eszközöltek, az előlapi címerben a kétfarkú cseh oroszlánt egyfarkú, egyik mancsában koronát tartó besztercei oroszlán váltotta fel, bár némely példányon az oroszlán egyfajta átmeneti fázisban lett ábrázolva, és közelebb áll a cseh oroszlán kialakításához. A hátlapjára pedig továbbra is fátyolos Madonnát vésték.[59] Az Irgalmasrendi Kórháznál ebből a típusból összesen 17 darabot lehetett meghatározni. A H718 mellett még kibocsátásra került a **CNH II 244 / H728 / Éh 578** obulus is,[60] ebből összesen öt darabot lehetett erre az időszakra datálni.

Az Irgalmasrendi kórházból származó leletben a H718 és a H728 fajtákból, egy valószínűleg nagybányai obulust leszámítva, az összes veret Körmöcbányán készült.[61] Ekkor Mühlstein Videt említették Körmöcbányán kamaraispánnak.[62] A körmöci denárok és obulusok esetében öt verdejegyet lehetett elkülöníteni: **K–A**[63] (6 db denár, 1 db obulus), **K–P**[64] (5 db denár, 3 db obulus), **K–G**[65] (3 db denár), **K–V**[66] (3 db denár). Egy denár esetében egy ismeretlen **K–K** verdejegyet véltünk fel-

[51] Gyöngyössy 2003, 90. Pohl Artúr ezt a verziót 1471-re keltezte. In: Pohl 1972. 19.
[52] Pohl 1972, 216 – 12.
[53] Pohl 1972, 213 – 13.
[54] Székely, V. 1999, 370.
[55] Gyöngyössy 2003,105.
[56] Gyöngyössy 2003,105.
[57] Gyöngyössy 2003, 105.
[58] Székely, V. 1999, 371.; Gyöngyössy 2003, 68.
[59] Székely, V. 1999, 371.; Gyöngyössy 2003, 69.
[60] Huszár 1940, 562.
[61] BTM Ltsz.: 2020.6.203.
[62] Gyöngyössy 2003, 90.
[63] Pohl 1972, 219 – 2. és 220 – 1.
[64] Pohl 1972, 219 – 4. és 220 – 4.
[65] Pohl 1972, 219 – 3.
[66] Pohl 1972, 219 – 6.

ismerni, amely viszont nem ismert,[67] továbbá egy obulus esetében nem volt megfigyelhető semmilyen verdejegy.[68]

A verdejegyek közül Pohl Artúr a K–V és a K–P jegyeket az 1470-es évek legelejétől datálta, majd ezeket követtek a K–G, végezetül pedig a K–A verdejegyek.[69] A H718 típus +MOnETA. MAThIE. R.[…] és +M. MAThIE. R.[…] változatokkal is ismeri a magyar numizmatikai kutatás. A leletanyagban is megfigyelhető volt mindkettő, bár a *moneta…* kezdetű variáns a K–A és a K–G verdejegyes példányok esetében fordult csak elő. V. Székely György ezzel a felirattal előforduló K–A, K–G és K–P verdejegyes denárokat tekintette korábbinak, amit a K–V jegyűek követettek.[70] Ezt Gyöngyössy Márton szintén felismerte, a K–A és K–P verdejegyű darabok szerinte is az 1470-es évek első felében készülhettek, és átmenetként lehet őket értelmezni.[71] Az obulusok korrendje összeegyeztethető a denárokéval.[72]

Az 1470-es és 1480-as évek fordulója körül a H718-as denártípust a **CNH II 239 / H719 / Éh 565** denárral kezdték el helyettesíteni Körmöcbányán.[73] Erre az időszakra vonatkozóan három kamaraispán neve is fennmaradt Körmöcbányán: Mühlstein Vid, Langsfelder Ágoston és Peck Pál.[74] Az újjászervezés jegyében a hátlapi Szűz Mária képe megváltozott, Madonna kissé balra fordul, a kisded Jézust pedig a bal karjában tartja. A fátyol helyett koronás kapott.[75] A körmöci példányok esetében az előlapi címer negyedik mezejében legtöbbször még mindig besztercei oroszlán írható le, de néha cseh oroszlánt is fel lehet ismerni.[76] A kórház udvarról összesen 59 ilyen jellegű veret került elő. Huszár Lajos 1482-től egészen 1487-ig feltételezte a H719 verését.[77] A leletanyagon belül **K–P/V**[78] (1 db), **K–P**[79] (17 db), **K–V/A**[80] (36 db), **K–P, alatta rozetta**[81] (5 db) verdejegyek fordultak elő a típuson belül. A legkorábbi V. Székely szerint a K–P lehetett, viszont a legkésőbb a K–P/rozetta jegyűek, a K–V/A pedig az utolsó előtti.[82] Pohl Artúr a K–V/A-t Langsfelder és Mühlstein együttműködéséhez kötötte.[83] Gyöngyössy a K–P/V verdejegyet helyezte első helyre, 1478 táján verhették őket, ezt követte a K–P verdejegy.[84] A K–P/rozetta állhatott a kronológiai sor végén, ennél pedig K–V/A valamivel korábbi.[85] A köriratok mindent esetben +M. MAThIe. R. hVnGARIe változata volt, hátlapon pedig PATROn – VnGAR vagy VnGARI; VnGARIe olvasható.

[67] BTM Ltsz.: 2020.6.42.
[68] BTM Ltsz.: 2020.6.202.
[69] Pohl 1972,19.; 24-26.
[70] Székely, V. 1999, 371.
[71] Gyöngyössy 2003, 93.
[72] Gyöngyössy 2003,94.
[73] Székely, V. 1999, 371.
[74] Gyöngyössy 2003, 92.
[75] Székely, V. 1999, 371.; Gyöngyössy 2003, 70.
[76] Gyöngyössy 2003, 71.
[77] Huszár 1940, 563.
[78] Pohl 1972, 221 – 3.
[79] Pohl 1972, 221 – 1.
[80] Pohl 1972, 221 – 4.
[81] Pohl 1972, 221 – 2.
[82] Székely, V. 1999, 372.
[83] Pohl 1972, 27.
[84] Gyöngyössy 2003, 93.
[85] Gyöngyössy 2003, 71.

Ebben az időszakban is folytatódott a **H728** obulus verése, a leletben **K–P, alatta rozetta**[86] (3 db) és **K–V/A**[87] (4 db) verdejegyekkel fordultak elő. Ezek verési kora nem tér el a denároknál bemutatottaktól.

A nagybányai verőtöveken a Madonna testtartása nem változott meg, de a fátylat szintén korona váltotta fel. Ez utóbbi a **CNH II 233 / H720 / Éh 579** típussal lehet azonosítani.[88] H720 típusú denárból csak egy fordult elő a leletben n – bányászkalapács és ék kolletív jeggyel ellátva,[89] illetve egy **H729** típusú obulusnak meghatározott példány, amelynek csak egy n betű figyelhető meg az egyik oldalán.[90]

Mátyás uralkodásának végére az ezüstpénzverés teljes egészében egységesült, és kizárólag Körmöcbányán készítették őket.[91] Ennek a folyamatnak volt meghatározó alakja az időszakban kamaraispánként működő Schaider Peter (1486–1494).[92] A korszak denárverete a **CNH II 232 / H722 / Éh 574** típus, amelynek hátlapján koronával ékesített Madonna szerepel, jobb karjában tartva a kis Jézust. A Szűzanya testtartása megegyezik a H717 típusnál leírtakkal. A veret az idők során tipológiai szempontból fejlődik, a későbbi veretek esetében mind a Madonna feje, mind a Jézuska feje köré dicsfényt helyezett el a vésnök,[93] utóbbiak többsége az Irgalmasrendi kórházból származó leletnél is megfigyelhető, a 70 denárból 33 ilyen volt. Az éremfajta másik jellegzetessége az az előlapi címerpajzs két oldalán megfigyelhető pont vagy karika. Ezt 12 alkalommal tudtuk megfigyelni a denárok vizsgálata során. Gyöngyössy Márton disszertációjában úgy utal az éremtípusra, mint *„a Mátyás-kor legszebb és legkiértékeltebb denárverete."*[94] A 15–16. század fordulóján záródó, Mátyás pénzeit is tartalmazó leletekben a Mátyás-kori magyar pénzek közül ez a leggyakoribb. Az utókorra is hatással volt, hiszen II. Ulászló H804 típusú K–C, vonással ellátott pénzérméje egy az egyben megfeleltethető a H722-nek.[95] Négy verdejegye ismert **K–P, alatta sugaras** és **karéjos rozetta**[96] (67 db), **K–P**[97] (2 db), **K–C vonással**[98] (1 db). Ezek mind képviseltetik magukat a tárgyalt anyagon belül. A két első verdejegy a K–P/sugaras és karéjos rozetta lehetett, majd utoljára a K–C/vonás következik.[99] Utóbbit erősíti az is, hogy Mátyást követően, az 1490-es években a K–C/vonás jegypár kizárólagosan jelent meg a körmöci vereteken.[100] A leletanyagban szereplő érméken kizárólag +M. MATHIE. R. VNGARIE és PATRONA – VNGARIE feliratok szerepelnek alapvetően.

[86] Pohl 1972, 220 – 5.

[87] Pohl 1972, 220 – 7.

[88] Székely, V. 1999, 371.

[89] BTM Ltsz.: 2020.6.17.

[90] BTM Ltsz.: 2020.6.235.

[91] Gyöngyössy 2003, 73.

[92] Gyöngyössy 2003, 93.; Gyöngyössy 2003, 291.

[93] Gyöngyössy 2003,73.

[94] Gyöngyössy 2003, 94.

[95] Huszár 1940, 563.

[96] Pohl 1982, 223 – 1 és Pohl 1982, 223 – 2.

[97] Pohl 1972, 223-3. Ezt a jegyet V. Székely György csak verőtőhibának gondolja. In.: Székely, V. 1999, 372. Gyöngyössy elképzelhetőnek tartja, bár ennek ellentmond az, hogy a K – P és a K – P/rozetta jegyű pénzérmék köriratai között különbségek is megfigyelhetők. In: Gyöngyössy 2003, 95.

[98] Pohl 1972, 223-4.

[99] Székely,V. 1999, 372.; Gyöngyössy 2003, 94-95.

[100] Gyöngyössy 2003, 95.

A H722 denár veréséhez kapcsolódott a **CNH II 242 / H729 / Éh 579** obulustípus, amely éremképileg követi a denár jellegzetességeit. A H729-es obulus csak két jegyváltozattal bukkant elő, **K-P/rozetta**[101] (15 db) és **K-C/vonás**[102] (2 db) verdejegyekkel, illetve egy darab esetében csak a betűpár K tagját lehetett felismerni.[103]

Mátyás uralkodásának végén egy sajátos csoport tagjai is képviseltették magukar, az **S – W**[104] jeggyel ellátott **CNH II 238 / H724 / Éh 575** madonnás denár, melyből az éremleletben 3 db volt. A revers oldal alján farkasos Szapolyai címerpajzs szerepel, körirata MONETA – VNGARIE, tehát nem szerepel rajta Mátyás neve. Huszár Lajos azt feltételezte, hogy előfordulhatott, hogy a Szapolyai család pénzverési engedélyt kapott az uralkodótól királyi pénzek verésére, bár ő még akkor nem tudta feloldani a verdejegyet.[105] Később Pohl Artúr foglalkozott az S–W betűpár megfejtésével, aki a S(tephanus) – W(ienna) feloldást szorgalmazta.[106] A H724 esetében Gyöngyössy Márton elfogadhatónak tartotta ezt a meghatározást. Szapolyai István 1485 decemberétől kezdve viselte a királyi helytartó és Ausztria kapitánya címet, amit aztán még Mátyás halálát követően, egészen Bécs császári uralom alá kerüléséig viselt.[107] A típust a magyarországi párhuzamok alapján 1488 és 1490 közé datálta.[108]

II. Jagelló Ulászló pénzérmei

II. Ulászló uralkodása alatt, a Thurzó család irányításával, fejezte be a Mátyás által megindított reformsorozatokat,.[109] Ulászló pénzkibocsátását két részre lehet osztani: az évszám nélküli és az évszámos pénzek verésére,[110] az Irgalmasrendi kórházban talált Jagelló veretek mind az előbbi kategóriába sorolhatók.

Nagybányán továbbra is folytatódott az ezüstpénzverés, a kibocsátás zömét már Körmöcbányán végezték. Az 1490-es évek jellemző denárfajtája a **CNH II 276 / H803 / Éh 638** volt, amely a H722 folytatásának tekinthető.[111] A perselyből összesen 21 darabot emeltek ki ebből a éremtípusból. Az előlapi címerpajzs szívpajzsában a hollót felváltotta a cseh oroszlán képe.[112] A köriratba minden esetben M. WLADISLAI. R. VNGARIe szöveg került. A címerpajzs oldalán szintén megfigyelhetők pontok és karikák, kilenc érme esetében voltak ezek leírhatók. A hátlap megfeleltethető a H722-nél megfigyelteknek. Mindkét oldalán reneszánsz kapitális betűformát használtak. 1495-ben rövid ideig felváltották a H804 típussal, de hamar visszatértek H803-hoz.

[101] Pohl 1982, 226 – 1.
[102] Pohl 1982, 226 – 2.
[103] BTM Ltsz.: 2020.6.205.
[104] Pohl 1982, 225.
[105] Huszár 1940, 564.
[106] Pohl 1972, 53-54.
[107] Gyöngyössy 2003, 160.
[108] Gyöngyössy 2003, 164.
[109] Lakos 1959-1960, 23.
[110] Gyöngyössy 2003, 165.
[111] Gyöngyössy 2003, 168.
[112] Gyöngyössy 2003, 168.

Ennek oka ismeretlen.[113] Az 1490-es évek elején működő Schaider Péter (1486–1494) kamaragrófnak vagy Steck Gáspárnak tulajdonított **K–C/vonás**[114] verdejegyes denárok kerültek elő (6 db), továbbá **K–M/A/F**[115] (4 db), **K–M/A/F/B**[116] (5 db), **K–S/a**[117] (6 db) jegypárok fordultak elő a vizsgált leletegyüttesben. V. Székely meglátása szerint a C vonással jelet 1490 és 1494 között használhatták és nem túl jelentős a részvétele a teljes leletanyagon belül.[118] 1495-ből a kamaragróf nevét nem ismerjük, 1496-ból maradt fenn Hellenbrandt András és Körnidel Ferenc neve, amelyek a M/A/F és M/A/F/B jegyekkel hozhatók összefüggésbe. Lakos János szerint már 1495-ben is ők lehettek a kamaragrófok, így ezt a variánst 1494 és 1496 között verhették. A keltezésben a K–S/a verzió következik, amelyeket talán 1497-ben vertek Ryzmegl István és Rezl Erasmus ispánsága idején. [119] Azonos betűpárokkal fordult elő a H803 mellett vert **CNH II 284 / H813 / Éh 647** típusú obulus: **K–C/vonás**[120] (1 db), **K–M/A/F**[121] (1db), **K–M/A/F/B**[122] (4 db), **K–S/a**[123] (4 db).

1498 táján Thurzó János vehette át a kamaraispáni szerepet Körmöcbányán, aki aztán egészen 1508-ig betöltötte ezt a szerepet.[124] Ebből az időszakból **CNH II 272 C / H806 / Éh 640 (K–h;**[125] 22 db), **CNH II 272B / H807 / Éh 641 (K – h**[126] és **K – H;**[127] 9 db), **CNH II 275 / H808 / Éh 643 (K – H;**[128] 2 db), **CNH II 272C / H809 / Éh 644 (K – h;**[129] 4 db) denártípusok lettek meghatározva. Mindezek mellett négy obulusfajtát is fel lehetett fedezni: **CNH II 281 / H815 / Éh 650 (K – h,**[130] 1 db), **H817 / Éh 650a (K – h**[131] és **K – H,**[132] 13 db), **H818 / Éh 651 (K–H,**[133] 1 db), **H821 / Éh 650c (K–h,**[134] 1 db). Nagy Balázs 2015-ös cikkében két körirati csoportot hozott létre Ulászló évszám nélküli vereteinek vizsgálata során, attól függően kicsi „m" vagy nagy „M" betűvel kezdődött az előlapi köriratuk. A különböző feliratokat azonos időben, egymással párhuzamosan verték. Időbeli különbségeket az ábrázolások tekintetében tudott

[113] Gyöngyössy 2003,168.

[114] Pohl 1982 238–1.; Schaider és Steck egy időben dolgoztak Körmöcbányán, nem dönthető el egyértelműen kihez köthető a jegy. In: Székely, V. 1999, 375.

[115] Pohl 1982, 238 – 2.

[116] Pohl 1982, 238 – 3.

[117] Pohl 1982, 238 – 4.

[118] Székely, V. 1999, 375.

[119] Lakos 1959-1960, 24.

[120] Pohl 1982, 239–1.

[121] Pohl 1982, 39– 2.

[122] Pohl 1982, 239 – 3.

[123] Pohl 1982, 239 – 4.

[124] Székely,V. 1999, 376.

[125] Pohl 1982, 241 – 1.

[126] Pohl 1982, 242 – 1.

[127] Pohl 1982, 242 – 2.

[128] Pohl 1982, 244 – 1.

[129] Pohl 1982, 245 – 1.

[130] Pohl 1982, 246 – 1.

[131] Pohl 1982, 250.

[132] Nem volt Pohl korpuszában felsorolva.

[133] Pohl 1982, 248–1.

[134] Pohl 1982, 252.

4a kép – 1. *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.2. II. Antal soldo.* ***2.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.5. II. Lajos soldo.* ***3.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.29. B-patkó kereszttel verdejegyes H717 denár.* ***4.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.30. B-S verdejegyes H717 denár.* ***5.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.181. n-bányászcsákány verdejegyes H717 denár.* ***6.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.80. K-sávos címerpajzs/K verdejegyes H717 denár.* ***7.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.197. K-kettős kereszt verdejegyes H717 denár.* ***8.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.34. K-A verdejegyes H718 denár.* ***9.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.99. K-P verdejegyes H718 denár.* ***10.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.39. K-G verdejegyes H718 denár.* ***11.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.77. K-V verdejegyes H718 típusú denár.* ***12.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.42. K-K verdejegyes H718 denár.* ***13.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.203. nagybányai (?) H728 típusú obolus.* ***14.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.320 K-P/V verdejegyes H719 denár.* ***15.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.87. K-P verdejegyes H719 denár.* ***16.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.44. K-V/A verdejegyes H719 denár.*
Image no. 4a – 1. *BTM lot nr. 2020.6.2. Soldo - Anthony II Panciera,* ***2.*** *BTM lot nr. 2020.6.5. Soldo – Louis II of Teck,* ***3.*** *BTM lot nr. 2020.6.29. H717 denar with B-horseshoe and cross mintmark.* ***4.*** *BTM lot nr. 2020.6.30. H717 denar with B-S mintmark.* ***5.*** *BTM lot nr. 2020.6.181. H717 denar with n-mining pick mintmark.* ***6.*** *BTM lot nr. 2020.6.80. H717 denár with K-twice-cut shield mintmark.* ***7.*** *BTM lot nr. 2020.6.197. H717 denar with K-double cross mintmark.* ***8.*** *BTM lot nr. 2020.6.34. H718 denar with K-A mintmark.* ***9.*** *BTM lot nr. 2020.6.99. H718 denar with K-P mintmark.* ***10.*** *BTM lot nr. 2020.6.39. H718 denar with K-G mintmark.* ***11.*** *BTM lot nr. 2020.6.77. H718 denar with K-V mintmark.* ***12.*** *BTM lot nr. 2020.6.42. H718 denar with K-K mintmark.* ***13.*** *BTM lot nr. 2020.6.203. H728 obol from Nagybánya(?).* ***14.*** *BTM lot nr. 2020.6.320 H719 denar with K-P/V mintmark.* ***15.*** *BTM lot nr. 2020.6.87. H719 denar with K-P mintmark.* ***16.*** *BTM lot nr. 2020.6.44. H719 denar with K-V/A mintmark.*
(Fotók Keppel Ákos / Photos by Ákos Keppel)

megfogni. A tipológiai vizsgálatok alapján Nagy szerint K–H verdejegyűeket 1500-ben kezdhették el használni.[135]

Pénzlelet záródása

A lelet legkésőbb záródó darabjai II. Ulászló K–H verdejegyű H818 típusú, évszám nélküli obulusa, amit Pohl Artúr alapján 1502 és 1508 között vertek.[136] Azonban, mivel a leletben kizárólag évszám nélküli típusuk találhatók, véleményem szerint a lelet földbe kerülése csak 1503 előtt

[135] Nagy 2015, 288.
[136] Pohl 1982, 248–1.

4b kép – 17. *BTM Ltsz.:* ***20****20.8.162. K-P/rozetta verdejegyes H719 denár.* ***18.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.308. K-P/rozetta verdejegyes H728 obolus.* ***19.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.17. n-bányászcsákányok verdejegyes H720 denár.* ***20.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.107. K-P/sugaras rozetta verdejegyes H722 denár.* ***21.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.95. K-P verdejegyes H722 denár.* ***22.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.178. K-C/vonás verdejegyes H722 denár.* ***23.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.212. K-P verdejegyes H729 obolus.* ***24.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.16. S-W verdejegyes H724 denár.* ***25.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.290. K-C/vonás verdejegyes H803 denár.* ***26.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.274. K-M/A/F verdejegyes H803 denár.* ***27.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.278. K-M/A/F/B verdejegyes H803 denár.* ***28.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.321. K-C/vonás verdejegyes H813 obolus.* ***29.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.249. K-H verdejegyes H806 denár.* ***30.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.237. K-H verdejegyes H807 denár.* ***31.*** *BTM Ltsz.:* ***20****20.6.246. K-H verdejegyes H808 denár*
Image no. 4b – 17. *BTM lot nr. 2020.8.162. H719 denar with K-P/rosette mintmark.* ***18.*** *BTM lot nr. 2020.6.308. H728 obol with K-P/rosette mintmark.* ***19.*** *BTM lot nr. 2020.6.17. H720 denar with n-mining pick mintmark.* ***20.*** *BTM lot nr. 2020.6.107. H722 denar with K-P/radial rosette mintmark.* ***21.*** *BTM lot nr. 2020.6.95. H722 denar with K-P mintmark.* ***22.*** *BTM lot nr. 2020.6.178. H722 denar with K-C/strike mintmark.* ***23.*** *BTM lot nr. 2020.6.212. H729 obolus with K-P mintmark.* ***24.*** *BTM lot nr. 2020.6.16. H724 denar with S-W mintmark.* ***25.*** *BTM lot nr. 2020.6.290. H803 denar with K-C/strike mintmark.* ***26.*** *BTM lot nr. 2020.6.274. H803 denar with K-M/A/F mintmark.* ***27.*** *BTM lot nr. 2020.6.278. H803 denar with K-M/A/F/B mintmark.* ***28.*** *BTM lot nr. 2020.6.321. H813 obol with K-C/strike mintmark.* ***29.*** *BTM lot nr. 2020.6.249. H806 denar with K-H mintmark.* ***30.*** *BTM lot nr. 2020.6.237. H807 denar with K-H mintmark.* ***31.*** *BTM lot nr. 2020.6.246. H808 denar with K-H mintmark*
(Fotók: Keppel Ákos / Photos by Ákos Keppel)

történhetett. A legfiatalabb pénzérme datálását és az évszámos veretek hiányát figyelembe véve a megtalálási helyére legkorábban 1502–1503 között kerülhetett. A lelet semmiképp sem lehetett egy tudatos tezaurálás eredménye, sokkal inkább véletlenül, egy személyes tragédia kerülhetett földbe, amit az előkerülési helye is igazol. A járószint felett, ahonnan előkerült a leletegyüttes, egy zárt, pusztulási réteget azonosítottak.

Pénzlelet korabeli értéke és súlyviszonyok

Mátyás idején bekövetkező változásoknak az is a része volt, hogy megszüntették a pénzrontást, vagyis a kamara hasznát (*lucrum camarae*), valamint a királyság összes pénzverdéjében ugyano-

lyan értékű pénzt vertek, amelynek az árfolyama egy aranyforint = 100 denár lett.[137] Az obulus a denár felét érte. Ennek megfelelően 2,77 forintértéket képviselt az éremlelet. Ez nem képviselt túl nagy vásárlóértéket, a 15-16. század fordulóján egy ökör ára nagyjából 3- 4 forint volt, egy jobbágytelek évi adója pedig egy forintot tett ki.[138]

A magyar numizmatikai irodalom szerint 1468 és 1521 között egy budai márka (245,53779 g) súlyú 8 latos (500 ezrelékes) ezüstből 416 (± 4) db denárt vertek. Ez alapján elméletileg egy denár nyerssúlya 0,59023 g volt, míg színsúlya 0,29512 g. A valóságban viszont a Mátyás-kori pénzlábat nem ismerjük, mivel nem maradt ránk erre vonatkozó írott forrás. A számítás alapját adó adatokat Hans Dernschwam, a Fuggerek besztercebányai faktora által 1563-ban írt emlékirataiból emelték ki, és II. Ulászló korára vonatkozik.[139]

Az egyes típusok és címletek esetében átlagsúlyokat számoltunk. A legkorábbi H717-es típus esetében 0,46 grammos átlagsúlyt tudtunk megállapítani, a későbbi típusok már 0,51 gramm és 0,53 gramm között mozog. Nyilván azt is figyelembe kell venni, hogy a korábbi pénzérmék tovább szerepeltek a pénzforgalomba, ennek megfelelően több ideig koptak, bár II. Ulászló esetében is 0,51 grammos átlagsúlyok figyelhetőek meg. Az obulusok esetében 0,25 és 0,26 között mozgó átlagsúlyokat lehetett kiszámítani. (***4a–b kép***)

Összefoglalás

A Irgalmasrendi kórház udvarán felfedezett lelet unikális a maga nemében és remek látleletet ad a középkor végi magyar pénzverés jellegéről. Mátyás pénzreformja sikeres volt, a 16. század elején a hazai pénzforgalom nagy részét magyar denárok tették ki. Az ország középső részén a magyar denárok domaninciája jellemző, amit csak a kereskedelmi kapcsolatok útján bekerülő nyugati pénzek élénkíthették.[140] A budai Várpalota ásatásaiból származó pénzek között I. Mátyás kora gazdagon képviseltette magát, az 1467 után vert „madonnás denárok" esetében feltűnően kevés hamisítvány bukkant elő, ami amúgy Mátyás korábbi pénzverését erősen meghatározta.[141] Az idegen pénzek közül az említett aquileiai uralkodók 12 darab denárja ismert. Ez a szám igen magas, főleg ahhoz viszonyítva, hogy a 15. végén meglehetősen visszaszorult a helyi leletanyagon belül a külföldi veretek számaránya.[142]

[137] Gyöngyössy 2003, 53.
[138] Székely, V. 1999, 383.
[139] Huszár 1958, 101.; Székely, V. 1999, 380.
[140] Huszár 1972, 18.
[141] Huszár 1956, 200.
[142] Huszár 1956, 203.

Irodalom

Di Bari 2017 ▪ Di Bari, Alessandro: Luxemburgi Zsigmond Friaulban őrzött kiadatlan levelei (1411 – 1418). Történelmi Szemle. 59. (2017) 2., p. 325-339.

Bencze–Fényes–Kurunczi 2020 ▪ Bencze Zoltán–Fényes Gabriella–Kurunczi Mónika: Évezredek a talpunk alatt. Ásatás az Irgalmasrend budai kórházának udvarán. Magyar Régészet Online 9/1 (2020) p. 21–29. (Forrás: https://doi.org/10.36245/mr. 2020.01.04.)

Benda 2016 ▪ Benda Judit: Egy árucikk, amelynek se füle, se farka. Perselyek a régi Magyarországon. (Forrás: https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2340-egy-arucikk-amelynek-se-fule-se-farka-perselyek-a-regi-magyarorszagon. html. 2016.07.18.)

CNI VI. ▪ Vittorio Emmanuele III di Savoia: Corpus Nummorum Italicorum Volume 6: Primo Tentativo di un Catalogo Generale Delle Monete Medievali e Moderne Coniate in Italia o da Italiani in Altri Paesi Veneto (zecche minori, tranne Venezia), Dalmazia, Albania. Róma 1922.

CNH II. ▪ Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. II. kötet. Budapest, 1907.

Gyöngyössy 2003 ▪ Gyöngyössy Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest, 2003.

Gyöngyössy 2004 ▪ Gyöngyössy Márton: Münzen des 15. Jahrhunderts aus Aquileia im mittelalterlichen ungarischen Geldumlauf. Acta 55 (2004), p. 137-159.

Gyöngyössy 2018 ▪ Gyöngyössy Márton: Szentkultusz középkori pénzeinken. Ikonográfiai adalék a magyar pénzverés történetéhez. Collectanea Sancti Martini 6 (2016), p. 89-109.

Gyöngyössy 2019 ▪ Gyöngyössy Márton: Mátyás nagy pénzreformja, avagy két pénzreform a középkori végi Magyarországon. In: Bárány Attila–Kavecsánszki Máté –Pósán László–Takács Levente (szerk.): Hunyadi Mátyás és kora. Debrecen, 2019. p. 160-168.

Gyürky, H. 2003 ▪ Gyürky Katalin, H.: A budapesti I. Fortuna u. 18. számú lakóház régészeti kutatásából származó üvegleletek. BudRég 37 (2003), p. 13-28.

Horler 1962 ▪ Horler Miklós: A II. kerület elpusztult műemlékei. MMT 6, BpM 2, Budapest, 1962. p. 275-312.

Huszár 1940 ▪ Huszár Lajos: Mátyás pénzei. In.: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. köt. Budapest, 1940. p. 549–574.

Huszár 1956 ▪ Huszár Lajos: A budai Várpalota ásatásainak éremleletei. BudRég 17 (1956), p. 197-240.

Huszár 1958 ▪ Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958.

Huszár 1975 ▪ Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei. 1526 -1657. Budapest 1975.

Huszár 1979 ▪ Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn bis 1000 zu heute. Budapest, 1979.

Kétezer 2023 ▪ Kétezer év építészeti maradványai és tárgyi leletei a Budai Irgalmasrendi Kórház udvarán (Budapest II. kerület Frankel Leó út 17-19. Hrsz.: 13465), AqFüz 26 (2023) megjelenés alatt.

Lakos 1959-1960 ▪ Lakos János: II. Ulászló pénzverése. NumKöz 58–59. (1959-1960), p. 26.

Nagy 2015 ▪ Nagy Balázs: A Mohácsi I. számú éremlelet és tanulságai. In: Szőllősy Csilla (szerk.): Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. Székesfehérvár, 2015. p. 287–294.

Németh 2022 ▪ Németh Laura Eszter: 15. századi éremkincslelet Gór, Széchenyi út 72. sz. alatti lelőhelyről. Vasi Szemle 76. :4. (2022), p. 400–420.

Parádi 1963 ▪ Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. ArchÉrt 90 (1963), p. 205-251.

Pohl 1972 ▪ Pohl Artúr: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458-1490. Budapest, 1972.

Pohl 1982 ▪ Pohl Artúr: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540. Budapest, 1982.

Soós 1995 ▪ Soós Ferenc: „Patrona Hungariae" a magyar pénzeken. Éremtani Lapok 1995. 34. 3.

Székely,V. 1999 ▪ Székely György, V. : 15-16. századi dénárlelet Kunfehértő határából. In: Szakál Aurél (szerk.): Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas, 1999. p. 365-400.

Unger 1974-1976 ▪ Unger Emil Magyar éremhatározó. 2. átd. kiad. Budapest, M. Éremgyűjtők Egyes., 1974-1976.

Coin find in a ceramic money box from Budafelhévíz

The 2019 excavation of the yard of the Hospital of the Hospitaller Order of the Brothers of Saint John of God in Buda, 17–19 Frankel Leó Road, District II, revealed that a yellow clayey fill had been under the upper construction rubble, followed by grey silt layers from Danube floods. Beneath the grey silty layers, a north-south oriented, 5–7 m wide, paved medieval road surface was excavated in the western strip of the yard for more than 50 m, curving westwards at its southern end. On the eastern side of the road, facing the Danube, in the middle of the present courtyard, stood a two-storey medieval house with a floor area of 9.80 x 6 m. On its north-east side a window opening was found, which was later walled up. On the west side, a hatch opened from the street level. Another entrance led to the upper floor on the north side. Between the walls was a 1 m thick layer of red, burnt-through decay layer with traces of daub containing the remains of the collapsed upper level. The grey layer of clay, containing traces of charcoal, underneath the red-coloured rubble layer may have been the former floor level of the house. A red-fired, intact ceramic money box full of coins was found on the floor level next to the inside of the east wall of the medieval house. In total, the box contained 320 silver coins of the 15th and 16th centuries, minted in the names of the patriarchs of Aquileia, King Matthias I and King Vladislaus II. In terms of denominations, the find included 247 denarii, 59 obols and 14 Italian soldi. The earliest period of the finds was represented by 14 soldi, all made in Aquileia. Of these, three were minted during the reign of Patriarch Anthony II (1402–1411), while the other eleven were made during the reign of Patriarch Louis II (1412–1439). The remaining 306 pieces were all Hungarian royal coins. Of the Hungarian coins, 222 were minted in the name of King Matthias I (1458–1490): 188 denarii and 34 obols could be identified. 84 coins were minted during the reign of Vladislaus II (1490–1516), of which 59 were denarii and 25 were obols. The coins of Matthias were issued from four different mints: Körmöcbánya (202 pieces), Nagybánya (10 pieces), Buda (6 pieces) and Vienna (3 pieces). All the coins of King Vladislaus II were produced in Körmöcbánya. The analysis of the coins of King Vladislaus II suggests that the coins were buried before 1503.

Benda Judit

Geológia, helynév, régészet

Megoldási kísérlet a budai fehér kerámia eredetére

Wo eine Töpfer ist, da liegen auch Scherben.

Régóta megoldatlan problémának számít a középkori magyar régészetben a „budai fehér kerámiának" nevezett edénytípus származása. Holl Imre közel hetven évvel ezelőtti kutatásai után érdemben Simonyi Erika, Rácz Tibor Ákos és Gál-Mlakár Viktor foglalkozott vele. Gál-Mlakár Viktor elsősorban a kutatási eredmények összefoglalását és a díszítésmód „fejlődését" helyezte előtérbe.[1] Rácz Tibor Ákos a Pest megyei autópálya ásatásokon talált leletanyagot elemezve megállapította, hogy a 13. század második felében a fehér kerámia megjelenése több szempontból is új korszakot nyitott az edénykészítés történetében.[2] Simonyi Erika észak-kelet-magyarországi lelőhelyek (Karos, Felsőzsolca, Hejőkürt, Mezőkeresztes) kora Árpád-kori anyagát dolgozta fel.[3] E négy ásatás leletanyagából kiválasztott darabokat archeometriai vizsgálatba is bevonta, amelynek során a kerámiák alapanyagát, soványítóanyagát és égetését tanulmányozták. A Szilágyi Veronika által végzett mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok során jó minőségű fehér agyagból készült kerámiamintákat elemeztek. A vizsgálat során az következő eredményre jutottak: „A budai fehér kerámia csoport nagyon tiszta, képlékeny, vas-oxid-mentes csillámos agyagos alapanyagból készült. A kerámiák hiátuszos szövete közép-durvaszemcsés homokkal történő szándékos soványítást bizonyít, amely soványítóanyag metamorf (alárendelten granitoid) kőzet eredetű. A nem plasztikus elegyrészek a kvarc, muszkovit, káliföldpát és kvarcit."[4] Talán ez a leírás

***1. kép** – Fazekasmester műhelyében Jost Amman rézmetszetén, 1568 (Forrás: Wellcome Collection)*
***Figure 1** – A potter in his workshop, engraving by Jost Amman, 1568 (Image source: Wellcome Collection)*

[1] Gál–Mlakár 2009. 165-184. Kiss 2006. 156.

[2] Rácz 2019. 84-85.

[3] Simonyi 2005. 43-45; 51. Simonyi 2010. 327-334. Simonyi 2020. 16-126. Szilágyi et al. 2010. 153-155.

[4] Szilágyi et al. 2010. 160-163.

adta az ötletet, hogy „budai részről" is megpróbálkozzunk a leletek más szempontú megismerésére. Az alábbiakban röviden bemutatom a középkori budai fazekasokról és fazekasműhelyekről fennmaradt történeti forrásokat és ásatási eredményeket, valamint megpróbálom geológiai adatok segítségével rekonstruálni a fehér kerámiának nevezett edénytípus anyagának származási helyét. A cikk elsősorban a középkori Buda történeti forrásaival, leleteivel és földtani jellegzetességeivel foglalkozik, de ötletet kíván adni a többi magyarországi lelet feldolgozásához is.

Fazekasok, műhelyek, kemencék és edényárusítás a középkori Budán

Kevés történeti forrás maradt fenn a középkori budai fazekasokról (***1. kép***). Egy 1453-ban történt hatalmaskodás során pesti polgárok, a Pest melletti Jenő falu Csíkostó nevű földjén a szigeti apácák vámszedőjét, Polgár Istvánt félholtra verték.[5] A vádlottak között szerepeltek többek között Fazokas fiai Gergely és János is, akiknek apja a korszak névhasználatának megfelelően ezt a mesterséget űzhette. A pozsonyi harmincadhivatal 1457-1458-évi számadáskönyvében feljegyezték, hogy Márton budai fazekasmester kályhacsempéket (kacheln), Kunz fazekas pedig fazekakat (heffen, hafn) és öntőtégelyeket (giestegl) szállított Budáról Pozsonyba a vámon keresztül (antiochiai) Szent Margit ünnepnapja előtti vasárnap.[6] 1469-ben Palóczi György esztergomi érsek házát a Mindszent utcában és szőlőjét, amely Fazekas Konrádé volt, 3000 forintért eladta Frisiai Baldeuinus mesternek és feleségének Margitnak.[7] Az 1505-ből fennmaradt budai bortizedjegyzékben olvasható, hogy Fazekas János, Demeter fazekas (ollipar), Jeromos fazekas (ollipar), Fazékgyártó Mátyás, valamint Fazakas Pál váralja-tótfalusi lakos és Fazekas Tamás váralja-szentpéteri lakos fizette meg a dézsmát.[8] Buda város 1522-évi árszabályzatának végén felbukkantak a mesterségek felsorolása között a fazekas mesterek is (ollarum erearum magistri).[9] Egyébként az árszabás nem tért ki az edények árára, a kerámiaiparon belül is csak a téglakészítők tégla- és tetőcserép árait adta meg. A téglavetők nem csak helyi felhasználásra termeltek, Gergely budavára-aljai téglás mester a garamszentbenedeki apát megbízásából dolgozott, vagyis 100 forint előleget vett fel a munkára.[10] A középkori Buda fazekasainak céhéről, illetve mestereiről nem áll adat rendelkezésünkre. A Zsigmond-korban összeállított budai Jogkönyvben még nem szerepelnek, valószínűleg nem voltak még elegen a céh-alapításhoz. A kolozsvári fazekas céh 1512-ben nyerte privilégiumát, lehetséges, hogy a budai szabályok részleges átvételével.[11] Egy mester csak egy legényt és egy inast tarthatott műhelyében, a legények elhelyezkedését az atyamester irányította, és ő is szállásolta el őket. Ünnepi misén két fiatal mester ministrált az oltárnál, a céhes temetéseken minden mesternek jelen kellett lennie. Aki a céh tagja akart lenni, 3 forintot fizetett a céh

[5] MNL DL 14697.

[6] Kováts 1902. 3. 2. jegyzet; 57; 133. Garády 1943a 217.

[7] MNL DL 16826.

[8] Szakály–Szűcs 2005. 40. (I/12)., 41. (I/47)., 50. (I/348)., 52 (I/395)., (II/16)., 96. (III/40)., 98. (III/102)., 99. (III/138).,

[9] Kubinyi 1975. 126. Kubinyi 1964. 161. Kemény 1889. 382., 384.

[10] Kubinyi 1964. 161.

[11] Nincs adatunk arra, hogy Budán működött-e céh, de létét cáfolni sem tudjuk. Jakab 1870. 586-587. Ismert középkori fazekas céhek első említései: Bártfa 1475, Dés 16. század, Kolozsvár 1512, Kassa 1514. Nagybákay 1978. 244.

ládájába, 3 font viaszt adományozott a céhnek, és saját költségére egy négyfogásos ebédet állt a céh tagjainak. A városba hozott máz-alapanyagot a többi mester tudtával lehetett csak megvásárolni, a korsókat kívül és belül is be kellett vonni mázzal, hibás művet árulni tilos volt. Más mester inasát magukhoz csábítani, más mester művét ócsárolni büntetés terhe mellett szintén tilos volt. 1523-ban kiegészítették a privilégiumot a mesterremekek leírásával, miszerint aki a céh tagja akar lenni, az köteles egy kilenc vedres [mértékegységű][12] boráruló kantát, egy négy vedres sóstej-tartó fazekat, egy négy vedres főző fazekat, valamint két egy vedres „mákőrlőt" rózsa és cipellő mintával készíteni. A várost a török uralomtól visszafoglaló ostromok után a budai fazekas céh privilégiumát, több más céhlevéllel együtt 1697-ben, a pestiét 1720-ban adományozta az uralkodó, III. Károly császár.[13]

A fazekak értékesítése a hetipiacokon, az éves vásáron és esetleg házalással történt.[14] A fazekasmunkák eladása „nehéz kenyér" volt, nagyon kevés pénzt lehetett értük kérni.[15] A középkorban a fazekasok maguk járták a vásárokat, az újkorban már kereskedőre bízták az árujukat, aki elszámolással tartozott az eladott edényekről. A késő-középkori Buda (Pest és Óbuda) piackörzetét Kubinyi András két, négy és nyolc mérföldes körzetben határozta meg.[16] A két mérföldes (16,7 km) az egy nap alatt megtehető távolságot (raest, rasta) jelentette, és elsősorban a borok városba szállítási tilalmára vonatkozott. Kereskedelmi szempontból ez az úthossz tekinthető alapnak, ahol a környező falvakból szekéren, egy nap alatt el lehetett jutni a heti piac helyére. Fazekas termékeket bizonyára éves vásárokon is árusítottak, de azért elsősorban a heti piac lehetett a fogyóeszköz vásárlás legfőbb helye. Budán a heti piac napjairól a Jogkönyv rendelkezett.[17] A castrumban a „Boldogasszony-templom körüli tereken" szerdán és a „Szent Mária Magdolna-templom körül a tereken" pénteken, ezen kívül szombaton is lehetett piacozni a Szombatkapunál. A Váralján a suburbiumban a Szent Péter mártír templom előtti téren és a Szent István városrészben tartottak piacot. Bár a Jogkönyv csak az élelmiszerárus kofákról írt, nagyon valószínű, hogy a fazekas termékek is itt cseréltek gazdát. Az éves vásárokon is lehetett vásárolni helyi készítésű fazekakat, és a távolsági kereskedők import edényeit (osztrák, délnémet fazekas termékek) is be lehetett szerezni. Budán a Várban Kisboldogasszony ünnepekor, a Váralján Szent Péter és Pál napján, Felhévízen pedig Pünkösdkor volt az országos vásár, amely két hétig tartott.[18] A fazekasok maguk szállították és árulták vásárokon a termékeiket, erről tanúskodnak a fennmaradt pozsonyi vámjegyzékek. 1542-ben, a vámhelyeken három pozsonyi (Márkus, Miksa, Nivergold Tamás), négy bécsi (Gáspár, Antal, Kristóf és Márkus), két hainburgi (Kvirin és Lipót), egy olmützi (Vencel) fazekas haladt át.[19] Az import fazekas termékek egyébként a kalmár áruk körébe tartoztak, határon belüli belkereskedelem esetén pedig piaci árunak számítottak.

[12] A veder 10-12 literes űrtartalmat jelentett. Bogdán 1991. 33; 261-279.

[13] Nagy 1975. 70., 103-104.

[14] Kubinyi 1975. 126. Kiss 2007. 157-159.

[15] Kresz 1991. 586-592.

[16] Kubinyi 1975. 23-25; 27. 2. kép.

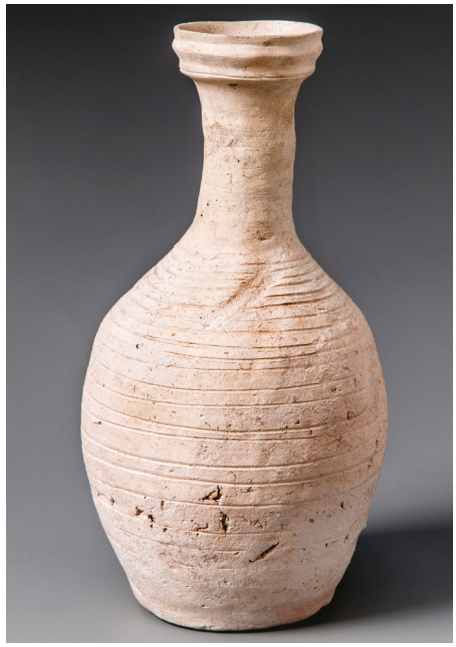
[17] Blazovich–Schmidt 2001. 390-393; 433. (154; 227. cikkelyek).

[18] Weisz 2007. 912. Weisz 2012. 31-34. 154-155. Kubinyi 1975. 45. Végh 2006. 27-34.

[19] Ember 1988. 462; 468; 502; 507; 514; 515; 516; 517; 520; 529.

***2. kép** – Fazék Óbudáról (balra, fotó: Keppel Ákos) / **Figure 2** – A pot from Óbuda (left, photo by Ákos Keppel)*

***3. kép** – Palack Kánáról (jobbra, fotó: Tihanyi Bence) / **Figure 3** – A bottle from the village of Kána (right, photo by Bence Tihanyi)*

Budán a 13. században 80-90%-os volt a fehér kerámiák aránya a vöröshöz és a szürkéhez képest, a 14. századra 60-70 %-ra csökkent, a 15. század második felére pedig nagyjából 30-40 % lett. A változást valószínűleg az okozta, hogy az alapanyag, vagyis a fehér agyag elfogyott. Mivel a budai fehér kerámiák elterjedése a 12. század - 13. század fordulójára datálható, ezért az agyaglelőhely ismeretét is korábbra kell tennünk a város 1244-körül történt megalapításánál. A Budán nagy mennyiségben előkerült fehér színű, Árpád-kori leletanyag egy részét már közölték, ezért most csak példaként elevenítjük fel néhány jellegzetesebb edény publikációját.[20] Valószínűleg a 13. század első felében készült az a két épen fennmaradt edény, amelyet Óbudán egy kemence előteréből egy későbbi falalapozás kövei alól került elő (***2. kép***).[21] Óbudán egyébként is sok töredéket találtak.[22] Budaújlakon az óbudaihoz hasonló, a 12. század végéről–13. század elejéről származó fehér anyagú, bekarcolt vonaldíszítésű, fröcskölt mintás fazék töredéke került elő.[23] Szintén tatárjárás előttire (12. század második fele–13. század közepe) datálható a dél-budai Kána falu leletanyaga.[24] A halványbarna, a vörös színű fazekak és a valószínűleg importból származó szürke edények mellett megjelentek a fehér anyagúak is: fazekak, palackok és bordás poharak (***3. kép***).[25] A gyakran előforduló fenékbélyegekből (pentagram, rács, kerék) arra lehet következtetni, hogy egy műhelyben készültek az ezzel a jellel ellátott edények. Pesten, a Klotild palota pincéjében, egy leégett veremház omladékából bukkant fel az a kisméretű fazék vagy bögre, amely valószínűleg a tatárjárás előtt készült (***4. kép***).[26] Talán az

[20] Részletes összefoglalója: Simonyi 2010. 327-329. Simonyi 2020. 10-13; 163-165.

[21] Bertalanné 1992. 211. 50. kép

[22] Bertalanné 1992. 219-220.

[23] Kárpáti 2002. 588.

[24] Terei 2010. 82; 85; 107. Terei 2016a 115-132.

[25] Terei 2016b 72.

[26] Zádor Judit közöletlen ásatása.

egyik legkorábbi szemétgödröt tárták fel a budai Várban, a Hadtörténeti Múzeum udvarán.[27] Az Árpád-kori városfal közvetlen közelében ásott gödörből a 13. század közepére datálható, kisebb és nagyobb fehér fazekak, egy csésze és egy festett palack került elő. A Szent György téren, szintén a városfal belső oldalán került napvilágra az a két sziklába ásott szemétgödör, amelynek betöltése számos fehér fazekat, csészét és palackot tartalmazott.[28] Az egyik gödör Cseh Ottokár (1251-1276) pénzével és bécsi fillérrel keltezett volt. A század végén készülhettek a várfal alatti Csónak utcában előkerült szemétgödrök fazekai és csészéi.[29] Szerencsés módon ugyaninnen került napvilágra egy olyan csésze is, amely IV. Béla által veretett denárokkal volt tele. (***5. kép***).[30] A középkori királyi palota területén és előudvarában feltárt nagyszámú Árpád-kori szemétgödör a palota odatelepülését megelőző városrész lakóinak 13. századi hulladékát rejti. A fehér kerámiákat Gerevich László, Holl Imre és Zolnay László részletesen publikálta, a készítéstechnikára is hangsúlyt helyezve.[31] Meglepő és elgondolkodtató Holl Imre megállapítása, hogy a budai várhegyen a castrumban talált 13. századi kerámiák között csak

4. kép *– Bögre Pestről (Fotó: Tihanyi Bence)*
Figure 4 *– A mug from Pest (Photo by Bence Tihanyi)*

5. kép *– Csésze Buda-Váraljáról (Fotó: Tihanyi Bence)*
Figure 5 *– A cup from Buda-Váralja (Photo by Bence Tihanyi)*

[27] Bencze 1998. 165-170.

[28] Tóth 2004. 187-199.

[29] Magyar 2019. 169-180.

[30] Tóth 2016a 165.

[31] Gerevich 1966. Holl 1956. Holl 1963. 336-340; 342-345; 365-366. Zolnay 1984. 204-209. Zolnay a leletanyag egy részét tatárjárás előttinek tartotta. A királyi palota területén talált Árpád-kori gödrök száma: 12, 32, 33, 34, 40, 45, 47. Magyar 1997. 104-107; 117. (3. kép)

elenyésző mennyiségű vörösesbarnás színű fazekat találni, holott ez általános volt ebben a korszakban, és a tatárjárás után is egy darabig. Ez talán arra utal, hogy a kerámiákat helyben, vagy a közelben készítették olyan mennyiségben, hogy nem volt szükség távolabbi műhelyek készítményeinek beszerzésére.

Fazekaskemencét találni mindig öröm egy régésznek, hiszen a műhelyének termékeivel napmint-nap találkozik. A kemencék négy alaptípusa közül majdnem mindegyik megtalálható a városban, bár csak az egyikben (Csalogány utcai) égettek a későközépkorban fehér kerámiát.[32] Garády Sándor megemlítette, hogy a vízivárosi Csalogány utca 20., 41. és Fő utca 68. telkeken mész- és edényégető kemencéket talált.[33] Sajnos sem a cikkekből, sem a kéziratos naplókból nem derült ki, hogy ezek valóban középkori fazekaskemencék lettek volna. Irásné Melis Katalin az Árpád-kori Kerekegyház ásatásán tárt fel több, edényégetőnek meghatározott kemencét, melyeket a leletek alapján a 12. században használtak.[34] A bokorba rendezett kemencéknek sem rostélyuk, sem fűtőcsatornájuk nem volt, vagy nem maradt fenn. A 12-13. században benépesült Szőlős falu feltárásán pedig agyagkitermelő gödröket és az edény soványításához használt csillám alapanyagát, folyami kagyló tároló vermeket találtak. Edényégető kemence nem került elő. Településtől távol, a Hajógyári-sziget déli csúcsában létesített középkori birtokközpontban került elő Tóth Anikó ásatásán egy későközépkori égető kemence, amelyet egy Zsigmond-kori árok betöltött földjébe ástak bele.[35] A hosszúkás, ovális alakú, agyagból tapasztott kemence boltozata a földbe vájás miatt megmaradt, a fal alján belül egy padka futott körbe, de fűtőcsatorna nem volt megfigyelhető. A kemence egyik végében széles hamusgödör, másik végében kisméretű gödör volt. Ez utóbbinál hozzá lehetett férni a falához, amelyen valószínűleg egy kövekkel betapasztható szellőzőlyuk volt. A kemencét egyszer újították meg, tehát csak kétszer használták, a kiégetett edények ép és selejtes darabjai a kemence hamusgödrében kerültek elő. A vörös és szürke színű edények (fazekak, fedők, korsók, kancsók) anyaga elég rossz minőségű volt, valószínűleg a helyben vájt agyag miatt. A középkori Váralja Taschental városrészében, a mai Csalogány utca 43. számú telken Végh András három darab, 15. század közepére - második felére datálható fazekaskemencét tárt fel.[36] A mandula alakú, téglából rakott és agyaggal vastagon kitapasztott falú kemencéknek két-két fűtőcsatornája volt. Az egyik kemencét többször átépítették, a másik kettőnél nem volt erre utaló nyom. A kemencéknek csak az alsó része maradt meg, boltozatuk és hamusgödrük későbbi bolygatások áldozatává vált. A kemencék környezetében talált jelentős mennyiségű, jó minőségű edénytöredék vörös, sárgásfehér-törtfehér és szürke színű volt. Mivel a fazekak ugyanabban a műhelyben készültek, ez arra utal, hogy ekkor még a környéken megtalálható volt a fehér agyag egy változata, de már nagyrészt vörösre égő sárga (kiscelli) agyaggal dolgoztak. Ezeken kívül Benda Judit a Corvin téren, a Budai Vigadó udvarában talált egy 14. század végére keltezhető, hosszú, téglalap alakú, egycsatornás téglaégető (?) kemencét.[37] Bár nem

[32] Vágner 2007.

[33] Garády 1943a. 217. Garády 1943b. 436. BTM Adattár (kéziratos napló). Belényesyné 2002. 472-473. 484. 506. 16. kép

[34] Irásné 1992. 87-89. Irásné 1991. 168-185. A szerző a kagylós gödröket fazekas alapanyagnak határozta meg.

[35] Tóth 2017. 526-534. Tóth 2016a 235. Köszönöm Tóth Anikónak a részletes szóbeli tájékoztatását.

[36] Végh 2017. 93. és 2. kép

[37] Benda–Kraus–Nagy 2020. 231.

tartozik a vizsgált korszakhoz, de meg kell említenünk, hogy Benda Judit egy 18. századi fazekasműhelyt is feltárt a Kapás utcában.[38]

Geológiai háttér és agyagbányák

A kerámiák fehérségére születtek már korábban is elméletek. Vannak akik az alapanyagot, vagyis az agyagot tájidegennek és a középkori gömöri fazekasság termékének tartották, ami kereskedelmi úton jutott el Budára és az ország más vidékeire.[39] Mások az edények égetési körülményeire vonatkoztatták a szín kialakulását, pl. „fehérre égetett" agyag.[40] Az is felmerült, hogy az agyag minőségének tudatos javítására, „fehérítésére" törekedtek a fazekasok.[41] Kresz Mária néprajzi párhuzamok alapján, szintén a gömöri fazekasközpont középkori termelékenységét hangsúlyozta, amely nagyszabású kereskedelmet vont volna maga után.[42] A budai anyag ismeretében Holl Imre tételezte fel először, hogy a fehér fazék használata a Kárpát-medence középső és északi részén, a megfelelő agyaglelőhelyek közelében terjedt el.[43] Az előkerült leletanyagot megvizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy mind anyagában, mind készítéstechnikájában a budai vár déli végében, a királyi palota területén talált Árpád-kori kerámia valószínűleg egy-, vagy egymáshoz közeli fazekasműhelyből, sőt alapanyaga környékbeli agyagbányából származott.

A néprajzi szakirodalom ismeri a tűzálló agyagot, amelynek bányászását hegyvidéki területekre (Vértes, Gömör, Bihar) lokalizálja.[44] A tót-, vagy vászonfazék készítés, a habán kerámiaipar, sőt a porcelángyártás is ezen az anyagon alapult. Kifejezetten a Gömöri -medencében, a Rimaszombat és Losonc környékén található fehér agyag bányászásáról és feldolgozásáról szól egy 1893-ban született jelentés Kovács Alajos tollából.[45] Az itteni bányákban található agyagréteg meglehetősen vastag, de a kénes kigőzölgés, a talajvíz és az omlások nehezítették a kitermelést. A bányából kinyert agyagot szekereken a fazekas falvakba vitték, ahol a mesterek az udvarukon tárolták a halmokat a feldolgozás napjáig. A nyers agyagot locsolták, taposták, „kelesztették", átgyúrták és a szennyező anyagokat, kavicsokat kiszedegették belőle. A gömöri medence harmadkori üledékében nagyobb mennyiségű kaolinos agyag (poltári formáció) alakult ki az évmilliók folyamán, amely viszonylag könnyen, 10-12 méter mélységben bányászható.[46] A bányászás során több agyagréteget is átvágtak, az innen nyert különböző minőségű anyagot külön kezelték, de ha szükség volt rá összegyúrták vagy kombinálták. Az agyagrétegek között homok- és csillámrétegek is elő szoktak fordulni, amiket a középkori kerámiák soványító anyagaként jól ismerünk. Véleményem szerint érdemes lenne figyelembe venni, hogy a kerámiák soványításához nem feltét-

[38] Benda 2007.
[39] Szilágyi et al. 2010. 155; 165.
[40] Garády 1943a 223.
[41] Simonyi 2020. 169.
[42] Kresz 1960. 315.
[43] Holl 1956. 177. 192. térkép; Holl 1963. 336-340; 342-345; 365-366. Simonyi 2010. 329.
[44] Kresz 1991. 531-538. 60. térkép; 548-553.
[45] Szulovszky 2006. 168-175.
[46] Kiss 2006. 155-156. Hoššo 1983. 222. Frecskay 2001. 75-77. Kresz 1991. 554. 560-562.

lenül a folyóparton, vagy talaj alól ásott homokot használták, hanem a kaolinos lelőhely „saját" homokját, csillámát, csillámos homokját.

Budapest geológiai viszonyait a Pannon-tenger öbleiben felbukkanó tűzhányók nagyban befolyásolták, mert a vulkánkitörések hamuja ide is elért. A Börzsöny és a Visegrádi-hegység 14-16 millió évvel ezelőtt képződött tűzhányói nagy mennyiségű andezites, dácitos kőzetet és tufát hoztak a felszínre.[47] Mivel a vulkánok robbanásos kitörései igen messzire vitték az anyagot, ezért viszonylag távol is megtaláljuk tufájukat. A kaolin elnevezésű, vas-oxid-mentes nemesagyag alapvetően vulkáni környezetben (gránit, andezit, dácit, riolit és tufái) található földpátok gejzíres kimosódásából származik.[48] Előfordul, hogy a dolomitos kőzeteket átjáró hőforrások hidrotermális hatásának következtében is ki tudott lúgozódni a kaolin.[49] A vulkáni utóműködések (gejzírek és felszín alatti forróvizes oldatáramlások formájában) ugyanis még mindig olyan intenzívek voltak, hogy a hőforrások szinte „átjárták" a mészkő és márga alapkőzetet, fellazították és összecementálták, miközben bizonyos anyagok feloldódtak és kicsapódtak belőle.[50] A kaolinoknak különféle minőségei léteznek az alapkőzet és a környezeti tényezők összhatásának függvényében.[51] Ezek a „szennyezések" színükben és fizikai tulajdonságaikban is módosították a nemesagyagot. Egy példa Mátraderecskéről: „Bejáratánál következő szelvény észlelhető: a táró főtéjén sárga agyag figyelhető meg, amely körülbelül 2 méter vastagságban van a főte fölött feltárva. Alig 1-2 ujjnyira a főte alatt már hófehér kaolin települ tenyérnyi vastag réteg alakjában. Ez csakhamar alig valamivel vékonyabb, limonittól megfestett agyag váltja fel, hogy azután innen kezdve 0,5-1,0 méter között változó vastagságú kaolinnal többszörösen váltakozó réteget alkosson." Az ásatásokon felbukkanó fehér kerámiák különféle árnyalatai bizonyára annak köszönhetők, hogy a mesterek épp milyen minőségű kaolinréteget fejtettek ki.

Közép-Európában Szászországban, Bajorországban, Türingiában, a délnyugati Cseh- középhegységben, Pilsen környékén és az erdélyi Bihar-hegység északi lábánál található kaolinos agyag.[52] Hazánkban a Pilis, a Visegrádi-hegység, a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra és a Zempléni-hegység harmadkori vulkáni tömbjei közelében vannak jobb minőségű és nagyobb kaolin-telepek.[53] A főváros területén és környezetében, pontosabban a Budai-hegységben kisebb foltokban megtalálható a kaolinos agyag, mint például, a Kis-Gellért-hegyen, a Kis-Svábhegyen, a Márton-hegyen, Farkasréten, a Ferenc-hegyi barlangban, Budaörsön, Budakeszin, Pilisvörösváron, Pilisszentivánnál, Pilisszántón, Solymáron és a pomázi Csikóvárnál.[54] A budapesti és környékbeli

[47] Harangi–Lukács 2019. 213-217. Korpás 1999. 39-46. Figyelemreméltó a vulkáni kúpok ábrázolása az 1-4. képeken. Magyarország földtani térképe: Krecsmár et al. 2015. 7-52. Térképes ábrázolások elérhetőek a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat (ma Szabályozott tevékenységek Felügyeleti Hatósága) honlapján. https://map.mbfsz.gov.hu/fdt_alapszelvenyek/ és https://map.mbfsz.gov.hu/atlasz200/ (Letöltés ideje: 2023.07.04.)

[48] Vendl 1951. 113-114. Papp 1997. 66. Bauma 1956. 94. Koch 1966. 27., 233-241., 404-405.

[49] Scherf 1922. 48. Vitális–Hegyi 1974. 562-568. 1. ábra. Györki 1932. 75-81. Schafarzik–Vendl 1929. 47. Mátyás 1985. 597-605. A folyamat mai is látható a Yellowstone parkban és Izlandon.

[50] Vitális– Hegyi 1973. 213-214.

[51] Liffa 1936. 1130-1131. Szegilongi kaolinváltozatokról: Varjú–Mándy 1963. 96-101.

[52] Bauma 1956. 93-96.

[53] Vitális–Hegyi 1973. 213-221. Liffa 1936. 1125-1145.

[54] Schafarzik –Vendl– Papp 1962. 24-25; 86; 143; 159; 193. Schafarzik–Vendl 1929. 35; 47; 58; Almássy 1956. 472-474. Liber 1934. 78. Nagy 1956. 30-37. Liffa 1936. 1135-1139.

kaolinos agyag-lelőhelyeket régebbi szakirodalmakból vettem, mivel ezek a 19. század végén és a 20. század első felében még hozzáférhetőek voltak. Az akkor még látható terepjelenségeket és működő, vagy felhagyott kőbányákat vizsgáló geológusok még szabadon tudtak mintát venni. A város 20. század közepétől kezdődő egyre nagyobb mértékű beépítettsége mára már ezt a lehetőséget sajnos megszűntette. A fenti agyaglelőhelyeket tulajdonképpen újra kéne vizsgálni és mintáikat hitelesíteni.

Helynevek, helytörténet és még egy kis régészet

Fazekas, Téglás, Cserép és a szláv eredetű Gerencsér nevű falvak aránylag gyakran előfordulnak hazánkban. A fazekas jelentésű gerencsér szó először a Veszprémvölgyi apácakolostor 1109. évi alapítólevelében jelent meg Girinchar (Veszprém megyei) faluként, később ezt a kifejezést a magyar tájnyelv is átvette.[55] Persze ha egy falut egy mesterségről neveztek el, azt feltételezi, hogy több mester is dolgozott ott, enélkül csak fazekasházról, vagy egy-egy letelepedett mesterről beszélhetünk. A földterület elnevezése pedig az agyaglelőhelyet mutathatja valamilyen formában, mint Budapest területén a Fejérföld és az Agyagverem nevű szőlők.

Mint fentebb említettük, Pilisvörösváron, Pilisszentivánnál, Pilisszántón, Solymáron és a pomázi Csikó várnál ismerünk fehér agyag nyerő helyeket. A lelőhelyek közelében, a mai Csobánka határain belül feküdt a középkori Garancs falu, amely feltehetőleg az ószláv fazék, fazekas (grnč, grnčar) szóról kapta a nevét. Az egyértelműen szláv nevű falu betelepülése a 13. század második felére tehető, ismertelen titulusú temploma is ekkor épült fel. Egykori helyszínén a mai Dörfl dűlőben, a Határréti-patak partján (középkori nevén: Vayoncha patak) 13-15. századi fehér fazéktöredékek kerültek elő a terepbejáráson.[56] A faluról 1465-ből maradt fenn említés, amikor a pilisi apátság Garancs (Geranch) nevű birtokán egy hatalmaskodási per miatt idézték meg Herman pilisi apátot.[57] A település valószínűleg a török foglalás idején néptelenedett el, területe szántófölddé vált. Helyét azonban 1546-ban, és még 1590-ben is ismerték Karancsa puszta néven, területén búza termett és szénát kaszáltak.[58] A környéken egyébként több mesterségről elnevezett falut ismerünk: Kovácsi (kovácsok), Fedémes (méhészek), Kandé (üstkészítők?),[59] Borony (ácsok) és Garancs (fazekasok) lakhelye lehetett.[60] Úgy gondolom, hogy nem véletlen, hogy ez a neve alapján fazekassággal foglalkozó település pont a potenciális agyagkitermelő hely közelében létesült. De az, hogy valóban fazekasok lakták-e ezt a falut, csak egy majdani ásatás adhat választ.

A városhoz közelebb érve, a budai hegyvidéken több helyen előfordul a kaolinos agyag − bár ismereteink szerint nem túl nagy mennyiségben −, mint például a Kis-Gellért-hegyen, a

[55] Fejér 1831. 142. MNyTESz 1. 1042. Kresz 1991. 527-529. 57. térkép, Vékony 2021. 55-66.

[56] Tettamanti 1985. 171; Tettamanti 1973. 87-88.

[57] Bártfai Szabó 1938. 60-61. (319.sz.); 239. (914. sz.)

[58] Káldy-Nagy 1977. 77. Káldy-Nagy 1985. 343.

[59] MNyTESz 2. 546-547. Kondér címszó

[60] Ferenczi–Laszlovszky 2014. 107-109; 113-114. Györffy 1998. 595-596; 641; 643. A szolgáltató falvakról: Kristó 2000. 39. Zsoldos 1998. 19.

***6. kép** – Buda és környéke Nicolas Marcel de La Vigne hadmérnök térképén, 1686 (BTM Kiscelli Múzeum, Metszettár) / **Figure 6** – Buda and its surroundings on the map of military engineer Nicolas Marcel de la Vigne, 1686*

Kis-Sváb-hegyen, a Márton-hegyen, Farkasréten, a Ferenc-hegyi barlangban, Budaörsön és Budakeszin (***6. kép***). A Kis-Svábhegy és a Kis-Gellért-hegy kaolinos agyaglelőhelyei között terült el Buda városa és a középkori Kis-Pest (későbbi nevén Kelenföld, Alhévíz) települése.[61] A Kis-Svábhegy középkori nevét nem ismerjük, lejtőin szőlőt termesztettek. A hegyormot a törökkorban Gesztenyés dombnak hívták.[62] Kőbányáját a 19. század második felében használták a legintenzívebben, a mészkő és a kaolin mellett sok ősmaradvány is kikerült belőle.[63] A Gellért-hegy mellett található a Kis-Gellért-hegy mára már részben elbányászott dombja. Amennyiben a kaolinos agyaglelőhelyet már a középkorban ismerték, valószínűleg használták is. A Gellért-hegy és a Kis-Gellért-hegy közötti nyergen, illetve a Kis-Gellért-hegy csúcsán nyíltszíni kőfejtők működtek.[64] A legnagyobb bánya használatának kezdetét Pető Mária a római korra datálta.[65] Ezt egyelőre sem cáfolni, sem alátámasztani nem lehet, a hasítás fennmaradt nyomai ugyanis mind a római-, mind a középkorra jellemzőek voltak. A kőfejtőben a 19. században még dolgoztak, és 1881-ben pontos felmérés is készült róla (***7. kép***).

1521-ben egy oklevélben és 1525-ben Gallinzer Lénárt számadáskönyvében bukkant fel egy szőlődűlő neve, amely a Gellért-hegy nyugati nyúlványán, vagy a Kis-Gellért-hegyen terülhetett el.[66] A helyszín az egykori Kis-Pest, ekkoriban már Alhévíz nevű településhez tartozott, a termés utáni tizedet a pétervárади ciszterek szedték. A szőlőskert neve, amely a Pempfflinger–Gallinzer háznak bő termést adott Fejérföld (Feyrfewld) volt. Nevét valószínűleg a talaj színéről kapta, a föld szót pedig agyag jelentéssel is használták.[67] A kőfejtőben talált kaolin lencséket az a hévízes forrás lúgozhatta ki az alapkőzet márgájából, aminek forrás-tölcsére szolgált végül a bánya

[61] Schafarzik–Vendl 1929. 35. Liber 1934. 78.

[62] Veres 1906. 148-149. (5. szám)

[63] Jaskó 1985. 553.

[64] Schafarzik–Vendl 1929. 31-34.

[65] Pető 1998. 123-133. MNL Budapest Főváros Levéltára XV.16.e.262/2. (Halácsy Sándor, Schubert Ignác 1881.)

[66] Kubinyi 2009. p. 419-443. Végh 2006. 47. 88-89. Hegyalja út–Sánc utca–Somlói út–Kelenhegyi út közötti domb.

[67] „Amphora – Korsó, ket fwloe foeld edény" Melich 1912. 13.(64.). „Fidelia, uas fictile – Feld eden." Szamota 1896. (1973.)

alapanyagául.[68] A hegy lábánál, a Szent Pál árka (ma Ördög-árok) torkolatának közelében elterülő középkori Kis-Pestnek nevezett helységről– amely az Árpád-korban Pesthez, a késő középkorban pedig Buda városához tartozott – elég kevés adat maradt fenn.[69] A pesti rév budai oldalán kisebb település jött létre a 11-12. században, amelynek Szent Gellértről elnevezett egyháza királyi alapítású volt. A 13. század elején szászok (Saxonibus) telepedtek le itt, akik földet műveltek, szőlőt termesztettek és királyi privilégiumként árumegállítási jog és bortized-mentesség illette őket.[70] A tatárjárás utáni lakosságukat nem ismerjük, de valószínűleg hasonlított a korabeli Pesthez és Budához, vagyis Pestről, a környékbeli településekről és a Duna középső folyása menti német városokból beköltöző polgárok lehettek.[71] Nagy Lajos régész 1934-ben, a tabáni városrendezés során előkerült római- és középkori leletekről és objektumokról készült jelentésében sűrűn egymás mellett álló kerek tűzhelyekről írt, amelyekben kora Árpád-kori (!), fehérre égetett edényeket talált.[72] Nem tudjuk, hogy mit látott Nagy Lajos, mert a középkori emlékekre specializálódott Garády Sándor ugyanitt főleg 15. századi fazekakat lelt a szemétvermekben. A közelmúltban több feltárás is volt a Tabánban, amelyek során Árpád-kori rétegeket és szemétgödröket sikerült napvilágra hozni.[73] Az Apród utcában került elő egy 13. századi kerámiát tartalmazó réteg, a Várkert Bazár déli végében pedig három, Árpád-kori edényeket tartalmazó ovális verem és egy kemence platnija. Sajnos helyi középkori fazekasságra és edényégetésre utaló történeti forrásról és régészeti nyomról egyelőre nincs tudomásunk. A Kis-Pest – Alhévíz külvároson kívül maga Buda városa,

***7. kép** – A Kis-Gellért-hegy a kőbánya felől a Citadella felé nézve, 1901 (Fotó: Fortepan/Magyar Földrajzi Múzeum, Erdélyi Mór cége)*
***Figure 7** – View of the Small Gellért Hill from the stone quarry towards the Citadel, 1901 (Photo: Fortepan/Hungarian Museum of Geography, Company of Mór Erdélyi*

[68] Schafarzik –Vendl 1929. 35. Liber 1934. 78. A helyszín az egykori Magyar Optikai Művek épületegyüttese helyén található a mai Schweidel József utcában. A kőbánya meredek sziklafalai még ma is láthatók a növényzet mögött. A kötet 1962. évi kiadásában a helyszín már nem szerepel, bizonyára a telek ipari területté nyilvánítása miatt.

[69] Végh 2006. 19-21; 37-38; 88-89; 98-99.

[70] Györffy 1975. 240. Végh 2006. 21. A források szászoknak nevezik az ebben a korszakban Erdélybe bevándorló német nyelvű hospeseket, de úgy tűnik, hogy valójában Luxemburg és Frankfurt között élő frank-vallon dialektust beszélő népek voltak. Zimmermann 2005. 125. A témával kapcsolatban azonban nagy a bizonytalanság, mivel csak egyetlen említést ismerünk a kis-pesti szászokról. Felmerül a lehetősége annak is, hogy valóban szász területekről jött földművesekről van szó, akiket a korabeli pesti németek (theutonok) maguktól megkülönböztettek.

[71] Végh 2006. 328.

[72] Liber 1934. 503-504. Garády 1945. 397. 1. kép, 422-440. A gödrök a Templom utca 43-45. telkeken lehettek.

[73] Papp –Tóth 2010. 105. B. Nyékhelyi –Szilágyi –Terei 2015. 94-95.

pontosabban a Váralja (ma Viziváros) is szóba jöhet mint 13-14. századi „fazekasközpont", de sajnos eddig még nem kerültek elő itt sem az Árpád-korban használt edényégető kemencék.

Ismerünk még egy helynevet, az 1505. és 1510. évi budai dézsmajegyzékekben található a veszprémi püspökség tizedkörzetébe tartozó, beszédes nevű Agyagverem szőlődűlőt.[74] Az Agyagverem (Agyagwerem, Agyaghverem) nevű dűlőben volt szőlőskertje Szűcs Györgynek, Csaplár Albertnek, Szabó Kelemennek, Antal szűcsnek, Péter gyöngyfűzőnek, Kötélverő Péternek, György szűcsnek, Ötvös Jánosnak, Baltazár Istvánnak, Nagy Barnabásnak, Vadvágó Orbánnak, Thaor Jánosnak, Torna Pálnak és Kulcsár Jánosnak. Bár a szőlődomb pontos elhelyezkedését nem ismerjük, a dézsmajegyzék dűlősorrendje alapján talán a Márton-hegy oldalában, az egykori kőfejtő közelében lehetett.[75] Maga az agyagverem elnevezés egyébként pontosan egy külszíni fejtőre, agyagbányára utal. Sajnos csak azt nem tudjuk, hogy fehér, vagy sárga színű agyagot bányásztak belőle, mindenesetre ez a helyszín közel lehetett a fent említett Fejérföld nevű helyhez is.

Buda két legismertebb agyagbányája a mai Széll Kálmán téren és a Mechwart ligetnél, a korábbi mocsár helyén feküdt.[76] Eddig sem írott forrás, sem régészeti nyom nem került elő, ami bizonyítaná, hogy a középkorban vagy a törökkorban nyersanyagként hasznosították volna földjét. Ennek ellenére ez mégis feltételezhető, hiszen a térképek tanúsága szerint a 18. század legelején nyílt agyagbánya miatt a domboldal elbányászása feltűnő gyorsan történt. A helyszínen tudomásunk szerint csak sárga színű, kiscelli agyag található, amelyből szép vörös és sárgásvörös edényeket, téglákat lehetett égetni. Lehetséges, hogy részben ezt az anyagot használta a Csalogány utcában talált fazekasműhely mestere is. Az agyag bányászása, vagy nyíltszíni fejtése szintén a fazekasmester dolga volt.

Budán egyébként régészeti feltárás során már több helyen is előkerült jó minőségű, zsíros, fehér agyag. A Jégverem utca 5. sz. telken egy középkori, de a törökkorban is használt lakóház padlóját kenték le vele. A Csónak utcában a Medve utca 17. sz. telek feltárásán szemétgödörbe hajítva volt egy-egy kisebb agyagtömb.[77] Bár a röntgendiffrakciós mérés kimutatta bennük a kaolin jelenlétét, de úgy vélem, hogy további műszeres vizsgálatok szükségesek a biztos eredmény érdekében.

Továbbélés, összegzés, kitekintés

A 12. század végén felbukkanó fehér kerámia készítése nem ért véget a 14. században, csak a nagyon fehér színű változat gyártása maradt abba. Nem tudjuk, hogy mi okozta eltűnésüket: talán kimerültek az agyagbányák, megszűntek a települések, vagy egyszerűen csak kimentek a divatból (***8. kép***). A 15. században már csak díszedények (poharak) és kályhacsempék alapanyagául használ-

[74] Szakály–Szűcs 2005. 39., 54., 60., 65., Végh 2005. 46. A Sümeg melletti Dörögdön Gerencsérgödörből bányászták a fazekasagyagot. Kresz 1991. 538. Vendl–Schafarzik 1929. 61-62.

[75] Amennyiben a dűlők felsorolása északról dél felé történik, úgy a Rózsamál jelentené a mai Rózsadombot és ettől nagy ívben, a középkori várost karéjozó hegyeket követve végül a Gellért-hegyig jutunk. Eszerint az utolsó három dűlő, Agyagverem, Kecsele és Vereskő már a Sashegy környékére esik. A Vereskő utalhat a Sashegy, vagy a Gellért-hegy sárgás-vöröses dolomitrögeire. Scherf 1922. 46; 53.

[76] Kubinyi 1975. 126. Kubinyi 1964. 161. Géra–Simon 2017. 23-26. Jaskó 1985. 551-552. A helyi kiscelli agyagról: Duma 1998. 62-65.

[77] Benda Judit ásatásai, Sajó István mérései.

***8. kép** – Főző asszony a táborban Erhard Schön Buda ostromát ábrázoló metszetén, 1542 (BTM Kiscelli Múzeum, Metszettár)*
***Figure 8** – A woman cooking in the camp during the siege of Buda, engraving by Erhard Schön, 1542 (BTM Kiscell Museum, Collection of Prints and Drawings)*

ták az akkor már valószínűleg drágábbnak számító tiszta, kaolinos agyagot. Ezen kívül a 15. század második felétől kezdődően a mázazás friss színéhez szükséges fehér öntőföld (engobe) is ebből készült, amely nem csak a szín élénkségét adta, hanem a kiégetett kerámia érdességét is befedte, simává tette.[78] A népi hagyományban a gömöri fazekasság vitte tovább ezt a típusú keramikát, tót fazéknak, vászon fazéknak, vagy rimaszombatinak nevezett tűzálló termékeivel. [79]

Összefoglalva elmondható, hogy a fehér kerámiák nagyszámú felbukkanása esetén a közelben kell keresni az agyaglelőhelyet, a fazekassággal foglalkozó települést, a műhelyeket és az égetőkemencéket is. A kereskedelem csak a vásárkörzetekben valószínű, hiszen ilyen kis értékű árut nem érte meg távoli vidékekre fuvarozni. Szerintem érdemes a geológiai háttér figyelembevételével foglalkozni a fehér kerámiával, vagyis a kaolin kialakulásához szükséges föld- és kőzettani tényezőket is érdemes figyelembe venni. A harmadkori vulkánosság melléktermékeként kialakult vasmentes agyagrétegek közelében lévő településeken valószínűleg jóval nagyobb arányban találunk ilyen edényeket, míg a lelőhelyektől nagyobb távolságban inkább a kereskedelmi tényező játszik szerepet. Ez fordítva is igaz lehetett, vagyis ahol sok volt az olcsón beszerezhető fehér kerámia, ott a piacon nem volt szükség a távolabbi műhelyek készítményeinek megjelenésére. A gömöri példa alapján feltételezhető, hogy az ásatásokon felbukkanó fehér kerámiák különféle árnyalatai bizonyára annak köszönhetők, hogy a mesterek épp milyen minőségű kaolin réteget fejtettek ki. A kerámiák soványításához használt homokot sem kell feltétlenül folyóparton keresni, hiszen jó volt arra a kaolinos lelőhely „saját" csillámos homokja. Fontos lenne a fehér kerámiák összetételét, és a még fellelhető fehér agyag-lelőhelyeket komolyabb fizikai és kémiai vizsgálatokkal párhuzamba állítani. A Csalogány utcai későközépkori kemencék mellett talált különféle színű (vörös, szürke, fehér) rontott cserepek pedig arra utalnak, hogy a 15-16. században már nem kell külön fehér és nem fehér kerámiát készítő műhelyek létében gondolkodni, mivel ezeket egy helyen is tudták gyártani. Az sem meglepő, hogy a nevük alapján fazekassággal foglalkozó települések a potenciális agyagkitermelő helyek közelében

[78] Frecskay 2001. 79-80.
[79] Kresz 1991. 533.

létesültek. A középkori Fazekas, Gerencsér, Agyagos, Cserép nevű falvak közelében is érdemes lenne agyaglelőhelyeket keresni.

Fontos problémafelvetés történt Szilágyi és szerzőtársai 2010-ben megjelent tanulmányában, miszerint a fehér kerámiák „egy teljesen új, erősebben szakosodott, fazekassággal foglalkozó réteg" megjelenését is jelentik.[80] Nem csak a fehér agyag használata, hanem az újfajta peremkiképzés és a fazekak magabiztos megformálása is megerősíti ezt a feltételezést. A fenti példákból kiindulva esetleg elképzelhető, hogy az országba beköltöző idegen ajkú népcsoportokkal terjedt el ez az újfajta fazekastechnika III. András (1205-1235) és IV. Béla király (1235-1270) korában, de főként a tatárjárás után. Jó lenne kikutatni, hogy honnan jöttek, ismerhették-e a fehér, tűzálló agyag használatát, voltak-e fehér agyag-lelőhelyek a korábbi lakóhelyükön. Milyen alakú és díszítésű fazekakat készítettek, hogyan főztek, szabad tűzön, parázson, vagy kemencében? Mit főztek ezekben az edényekben, kását vagy főzeléket? Nem elmélyedve a témában, de első rákeresésre úgy tűnik, hogy a magyarországi leletek szláv (cseh, szlovén, szlovák, horvát), szász-bajorországi szláv és délnémet fazekastermékekre hasonlítanak az edények nyújtott alakja, a felületén található bekarcolt vonaldísz és a fenékbélyeg miatt. A korszakban használatos német Kugeltopfokra viszont egyáltalán nem emlékeztetnek. Mindenesetre úgy gondolom, hogy érdemes ebben a tárgyban is további kutatásokat folytatni és komolyabban utánanézni Szászország, Bajorország, Csehország, Szlovénia, Horvátország és a Gömör-vidék 13. századi fazekasemlékeinek.

A kutatócsoport által közölt lelőhelytérkép három alapkutatás eredményeit tükrözi, melyen kirajzolódik, hogy a fehér kerámiák „elterjedési területe" elsősorban az Északi-középhegység, a Gömöri-medence és a Pilisi-hegység kistájak környékére koncentrálódik.[81] Jozef Hoššo térképre vetített gyűjtése pedig azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a fehér kerámiák lelőhelyeit a magyar nyelvterülethez köthetjük. Ám ha figyelembe vesszük a vulkáni kőzetek mentén kialakult kaolinos agyaglelőhelyeket, akkor már egészen más szemmel nézünk ezekre a térképekre.[82]

Ez a tanulmány egy gondolatkísérlet volt, ami további kutatásra ösztönöz. Amíg a fehér agyag- lelőhelyek relatív közelében lévő középkori települések égetőkemencéit és a körülöttük felhalmozott szétrobbant, amorf, rontott fehér edénytöredékeket nem találjuk meg, addig mindez csak egy újabb hipotézis marad.

[80] Szilágyi et al. 2010. 156.

[81] Szilágyi et al. 2010. 155. 1. ábra

[82] Hoššo 1983. 220. 1. kép

Irodalom

Almássy 1956 ▪ Almássy Bálint: Adatok a budaörsi festékföld ismeretéhez. Földtani Közlöny 86. (1956.4.) p. 472-474.

Bauma 1956 ▪ Bauma Viktor: Iparilag hasznosítható ásványanyagok. Bányászati Lapok 89. (1956.2.) p. 93-96.

Bártfai Szabó 1938 ▪ Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Budapest, 1938.

Belényesyné 2002 ▪ Belényesyné Sárosi Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai. Budapest Régiségei 35/1.(2002) p. 469-533.

Bertalanné 1992 ▪ Bertalan Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén. Budapest Régiségei 29. (1992) p. 181-220.

Bencze 1998 ▪ Bencze Zoltán: Egy sziklagödör kerámiaanyaga a Hadtörténeti Múzeum udvarán. Budapest Régiségei 32. (1998) p. 165-170.

Benda 2007 ▪ Benda Judit: Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban. Budapest Régiségei 40.(2007) p. 295-311.

Benda–Kraus–Nagy 2020 ▪ Benda Judit – Kraus Dávid – Nagy Alexandra: Ásatások a Hagyományok Háza (Budai Vigadó) területén. Aquincumi Füzetek 24. (2020) p. 215-232.

Blazovich–Schmidt 2001 ▪ Blazovich László (szerk.) – Schmidt József (ford.): Buda város jogkönyve II. Szeged, 2001.

Bogdán 1991 ▪ Bogdán István: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. In: A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. (Levéltártan és történeti forrástudományok, 7.) Budapest, 1991.

B. Nyékhelyi–Szilágyi–Terei 2015 ▪ B. Nyékhelyi Dorottya–Szilágyi Gábor–Terei György: Régészeti kutatások a volt Ifjúsági Park területén. Aquincumi Füzetek 20. (2015) p. 93-102.

Duma 1998 ▪ Duma György: Középkori idomtéglák Budán. In: Végh András: Budapest I. Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek. Lapidarium Hungaricum 1. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Budapest, 1998. p. 59-67.

Ember 1988 ▪ Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest, 1988.

Fejér 1831 ▪ Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiastius ac civilis. VII. Vol. 1. Buda, 1981.

Ferenczi–Laszlovszky 2014 ▪ Ferenczi László–Laszlovszky József: Középkori utak és határhasználat a pilisi apátság területén. In: Studia Comitatensia 33., Új folyam, 1. – A Ferenczy Múzeum Évkönyve 2014. (Szentendre, 2014) p. 103-124.

Frecskay 2001 ▪ Frecskay János: Mesterségek szótára. (reprint) Budapest, 2001.

Gál-Mlakár 2009 ▪ Gál-Mlakár Viktor: A 13-14. századi kerámia kutatástörténete Északkelet-Magyarországon. Marisia–Maros Megyei Múzeum Évkönyve 29. (2009.3.) p. 165-184.

Garády 1943a ▪ Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931-1941. Budapest Régiségei 13. (1943) p. 167-254.

Garády 1943b ▪ Garády Sándor: Jelentés az 1936-1942. évben végzett ásatásokról. Budapest Régiségei 13. (1943) p. 401-438.

Garády 1945 ▪ Garády Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931-1941. Budapest Régiségei 14. (1945) p. 397-448.

Gerevich 1966 ▪ Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.

Géra–Simon 2017 ▪ Géra Eleonóra–Simon Katalin: Téglaégetők a mai Széll Kálmán tér helyén. In: Maczó Balázs (szerk.): #moszkvater. A Széll Kálmán tér története. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus. Budapest, 2017. p. 22-37.

Györffy 1975 ▪ Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich László (szerk.) Budapest története II. Budapest, 1973. p. 217-249.

Györffy 1998 ▪ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest, 1998.

Harangi–Lukács 2019 ▪ Harangi Szabolcs–Lukács Réka: A Kárpát-Pannon térség neogén-kvarter vulkanizmusa és geodinamikai kapcsolata. Földtani Közlöny 194. (2019. 3.) p. 197-232.

Holl 1956 ▪ Holl Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. Budapest Régiségei 17. (1956) p. 177-196.

Holl 1963 ▪ Holl Imre: Középkori cserépedények a budai Várpalotából. Budapest Régiségei 20. (1963) p. 335-394.

Hoššo 1983 ▪ Hoššo, Jozef: Prehl'ad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. Archeologica Historica 8. (1983) p. 215-231.

Irásné 1991 ▪ Irásné Melis Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. Communicationes Archaeologicae Hungariae (1991) p. 167-190.

Irásné 1992 ▪ Irásné Melis Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. (BTM Műhely, 5/2.) Budapest, 1992. p. 71-173.

Jaskó 1985 ▪ Jaskó Sándor: A Budai-hegység XVIII. és XIX. századi bányászatáról. Bányászati és kohászati Lapok – Bányászat 118. (1985. 8.) p. 551-554.

Káldy-Nagy 1977 ▪ Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977.

Káldy-Nagy 1985 ▪ Káldy-Nagy Gyula A budai szandzsák 1549-1590. évi összeírásai. (Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok Pest-megye múltjából, 6.) Budapest, 1985.

Kárpáti 2002 ▪ Kárpáti Zoltán: Árpád-kori majorságok Budaújlak területén. Budapest Régiségei 35. (2022,2.) p. 587-614.

Kemény 1889 ▪ Kemény Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában. (Magyar Történelmi Tár 3. sorozat, 12.) 1899. p. 372-384.

Kiss 2006 ▪ Kiss Emília: A gömöri fazekasok által használt nyersanyagokról. In: Holló Szilvia Andrea–Szulovszky János (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest– Veszprém, 2006. p. 155-166.

Koch 1966 ▪ Koch Sándor: Magyarország ásványai. Budapest, 1966.

Korpás 1999 ▪ Korpás László: A dunabogdányi Csódi-hegy földtana. (Topodraphia Mineralogica Hungariae, 6.) 1999. p. 39-58.

Kováts 1902 ▪ Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történeti statisztikai tanulmány. Budapest, 1902.

Krecsmár et al. 2015 ▪ Budai Tamás–Csillag Gábor–Krecsmár Zsolt–Selmeczi Ildikó–Sztanó Orsolya: Magyarország felszíni képződményeinek földtani leírása. In: Krecsmár Zsolt (szerk.) Magyarország felszíni képződményeinek földtana. Magyarázó Magyarország földtani térképéhez (1:500000). Budapest, 2015. p. 11-51.

Kresz 1960 ▪ Kresz Mária: fazekas, korsós, tálas. (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához). Ethnographia 71. (1960) p. 297-379.

Kresz 1991 ▪ Kresz Mária: Agyagművesség. In: Domonkos Ottó (szerk.): Magyar Néprajz 3. Kézművesség. Budapest, 1991. p. 524-600.

Kristó 2000 ▪ Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában 3. Századok 134. (2000:1.) p. 3-44.

Kubinyi 1964 ▪ Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964.) p. 85-180.

Kubinyi 1975 ▪ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig. In: Gerevich László (szerk.) Budapest története II. Budapest, 1975. p. 7-240.

Kubinyi 2009 ▪ Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből. In: Kenyeres István–Kis Péter–Sasfi Csaba (szerk.): Tanulmányok Budapest középkori történetéből I. Budapest, 2009. p. 407-447.

Liber 1934 ▪ Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros községi fürdőpolitikájára II. Statisztikai Közlemények. 81/4. Budapest, 1934.

Liffa 1936 ▪ Liffa Aurél: Néhány geológiailag megvizsgált hazai kaolin- és tűzálló agyag-előfordulás. A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1936. 1125-1145.

MNyTESz ▪ Benkő Lóránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1-2. A-GY, H-Ó. Budapest, 1967–1970.

Magyar 1997 ▪ Magyar Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója 1. Budapest Régiségei 31. (1997.) p. 101-120.

Magyar 2019 ▪ Magyar Eszter: Árpád-kor végi kerámiák a budai Csónak utcából. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2019. p. 169-182.

Mátyás 1985 ▪ Mátyás Ernő: A Tokaji-hegység alunitja, mint ásványi nyersanyag. Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat, 118. (1985. 9.) p. 597-605.

Melich 1912 ▪ Melich János: Calepinus latin-magyar szótára. Budapest, 1912.

Nagy 1956 ▪ Nagy Károly: „Fireclay" tartalmú tűzálló agyag Pilisszentiványról. Földtani Közlöny 86. (1956. 1.) p. 30-37.

Nagy 1975 ▪ Nagy Lajos: Budapest története 1686-1790. In: Gerevich László (szerk.) Budapest története III. Budapest, 1975. p. 27-254.

Nagybákay 1978 ▪ Nagybákay Péter: Magyarországi fazekas céhpecsétek. Ethnographia 89. (1978.) p. 244-263.

Papp 1997 ▪ Papp Zoltán: Földtani alapismeretek (Geológia I-II.) főiskolai jegyzet. Széchenyi István Egyetem Környezetmérnöki tanszék. Győr, 1997.

Papp–Tóth 2010 ▪ Papp Adrienn–Tóth Anikó: A Budai Főgyűjtő csatornához kapcsolódó tabáni és Ybl téri ásatások. Aquincumi Füzetek 16. (2010.) p. 105-112.

Pető 1998 ▪ Pető Mária: A gellérthegyi kőbánya. Budapest Régiségei 32. (1998.) p. 123-133.

Rácz 2019 ▪ Rácz Tibor Ákos: A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Budapest, 2019.

Simonyi 2005 ▪ Simonyi Erika: Adatok a 10-13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44. (2005.) p. 3-56.

Simonyi 2010 ▪ Simonyi Erika: Adatok a késő Árpád-kori fehér kerámia kialakulásához. In: Petkes Zsolt (szerk.): Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest-Szigethalom, 2010. p. 327-343.

Simonyi 2016 ▪ Simonyi Erika: Kísérlet egy 10-12. századi település kerámiaművességének feltérképezésére. In: Simonyi Erika–Tomka Gábor (szerk.): „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni". Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. (Opuscula Hungarica 9.) Budapest, 2016. p. 89-102.

Simonyi 2020 ▪ Simonyi Erika: 10-14. századi települések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiája. (Opitz Archaeologica 16.) Budapest, 2020.

Scherf 1922 ▪ Scherf Emil: Hévforrások okozta kőzetelváltozások (hidrotermális kőzetmetamorfózis) a Buda-Pilisi hegységben. Hidrológiai Közlöny 2.(1922.) p. 19-88.

Schafarzik–Vendl 1929 ▪ Schafarzik Ferenc–Vendl Aladár: Geológiai kirándulások Budapest környékén. Budapest, 1929.

Schafarzik–Vendl–Papp 1962 ▪ Schafarzik Ferenc–Vendl Aladár–Papp Ferenc: Geológiai kirándulások Budapest környékén. Budapest, 1962.

Szakály–Szűcs 2005 ▪ Szakály Ferenc–Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékekek a 16. század első harmadából. Budapest, 2005.

Szamota 1896 ▪ Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 16. (1896. 7.)

Szilágyi et al. 2010 ▪ Szilágyi Veronika–Gál-Mlakár Viktor–Rácz Tibor Ákos–Sajó István–Simonyi Erika: 12-14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta 9. (2010.) p. 153-167.

Szulovszky 2006 ▪ Szulovszky János: A gömöri agyagművesség technológiájának leírása 1893-ból. In: Holló Szilvia Andrea–Szulovszky János (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006. p. 167-176.

Terei 2010 ▪ Terei György: Az Árpád-kori Kána falu. In: Kovács Gyöngyi–Benkő Elek–Feld István (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Budapest, 2010. p. 81-111.

Terei 2016a ▪ Terei György: Az Árpád-kori Kána falu kerámiaművessége. In: Simonyi Erika–Tomka Gábor (szerk.): „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni". Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. (Opuscula Hungarica 9.) Budapest, 2016. p. 115-134.

Terei 2016b ▪ Terei György: Palack. In: Benda Judit–Kiss Virág–Magyar Károly (szerk.): Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Grażina Lihończak-Nurek, Budapest, 2016. p. 72.

Tettamanti 1973 ▪ Tettamanti Sarolta: Adatok a Pilis hegység középkori településtörténetéhez. Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból – Studia Comitatensia 2. Szentendre, 1973. p. 71-92.

Tettamanti 1986 ▪ Tettamanti Sarolta: Sima-dűlő (Dörfl). In: Torma István (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. A budai és a szentendrei járás. Budapest, 1986. p. 171.

Tóth 2004 ▪ Tóth Anikó: Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén. Budapest Régiségei 38. (2004.) p. 187-199.

Tóth 2016a ▪ Tóth Anikó: Középkori birtokközpont kerámialeletei a budapesti Hajógyári-szigetről. In: Simonyi Erika–Tomka Gábor (szerk.): „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni". Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. (Opuscula Hungarica 9.) Budapest, 2016. P. 235-259.

Tóth 2016b ▪ Tóth Anikó: Kincslelet. In: Benda Judit–Kiss Virág–Magyar Károly (szerk.): Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Grażina Lihończak-Nurek, Budapest, 2016. p. 165.

Tóth 2017 ▪ Tóth Anikó: Középkori edényégető kemence az óbudai Hajógyári-szigetről. In: Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére. Budapest, 2017. p. 523-537.

Varjú–Mándy 1963 ▪ Varjú Gyula–Mándy Tamás: A szegilongi kaolin genetikája. Földtani Közlöny 43. (1963.)p. 92-106.

Vágner 2007 ▪ Vágner, Zsolt: Overview of medieval pottery kiln types of the Carpathian Basin. (Ruralia 6.) 2007. p. 83-101.

Vendl 1951 ▪ Vendl Aladár: Geológia I. Budapest, 1951.

Végh 2017 ▪ Végh András: Középkori fazekasműhely és településrészletek a Vízivárosból. Aquincumi Füzetek 23. (2017.) p. 89-96.

Végh 2006 ▪ Végh András: Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapest, 2006.

Vékony 2021 ▪ Vékony Vivien: Gerencsér. Magyar Nyelvjárások 59. (2021.) p. 55-66.

Veres 1906 ▪ Veres Endre: Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684-1868-iki ostromáról. Budapest Régiségei 9. (1906.) p. 103-170.

Vitális–Hegyi 1973 ▪ Vitális György–Hegyi Istvánné: Hidrotermális és metaszomatikus jelenségek a Dunai andezit hegységgel határos mészkőterületeken. Hidrológiai Közlöny 53. (1973.5.) p. 213-221.

Weisz 2007 ▪ Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. Századok 141. (2007. 4.) p. 879-942.

Weisz 2012 ▪ Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Budapest, 2012.

Wolf 1989 ▪ Wolf Mária: Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. (Borsodi Kismonográfiák 30.) Miskolc, 1989.

Zolnay 1984 ▪ Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975-1981. évi feltárásokról. Budapest Régiségei 26. (1984.) p. 203-216.

Zsoldos 1998 ▪ Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40. (1998. 1-2.) p. 1-32.

Geology, place names, archaeology

An attempt at uncovering the origins of white pottery in Buda

The article aims to explain some methodological issues using the example of medieval white pottery from Buda. In the case of a large number of white pottery finds, it is necessary to look for the clay quarries and pottery settlements, workshops and kilns nearby. Trade was only conceivable in the market districts, since it was not worth transporting such low-value goods to distant regions. It is worth considering the geological background to white pottery, i.e. the geological and petrological factors involved in the formation of kaolin. Settlements near iron-free clay deposits, which are a by-product of Tertiary volcanism, are likely to have a much higher proportion of such finds, while at greater distances from the deposits, means of commerce are more likely to play a role. This could also be true in reverse, i.e. where there was plenty of cheap white ceramics, there was no need for the market to display the work of more distant workshops. The example of Gömör suggests that the different shades of white pottery found in the excavations must have been due to the quality of the kaolin layer excavated by the craftsmen. The sand used to temper the clay does not necessarily have to be found on river banks either, as the micaceous sand of the kaolin deposit was suitable for this purpose. It would be important to correlate the composition of the white ceramics and the remaining white-clay deposits with more detailed physical and chemical studies. The different colours (red, grey, white) of the failed and discarded pots found near the late medieval kilns suggest that in the 15th and 16th centuries there was no need to consider the existence of separate white and non-white pottery workshops, as they could be produced in one place. It is not surprising that pottery settlements, as their names suggest, were established near potential clay extraction sites. It would be worth looking for clay sites near the medieval villages of Fazekas, Gerencsér, Agyagos and Cserép.

Benda Judit

Terv és valóság

Mátyás király budai egyeteme, az „Academia Corviniana" falainak története a 18. századig

Rögtön egy kis pontosítással kezdem a tanulmányomat: az Academia Corviniana nevet valójában Toldy Ferenc orvos, irodalomtörténész használta először 1852-ben a Bibliotheca Corvina mintájára.[1] Mivel a feltételezés szerint a budai domonkos rend studium generaléját fejlesztette volna Mátyás király egyetemmé, így a nevet a szakirodalom többnyire mindkét értelemben használta.[2] Az egyetem tervezett létesítéséről fennmaradt egy részletes leírás Heltai Gáspár történeti munkájában, az 1575-re elkészült és Kolozsváron kiadott *Chronica az magyaroknac dolgairol* című művében. Az ízes magyarsággal megírt szöveget korábban többen leközölték, érdemes a jegyzetben megjelölt irodalmak valamelyikét elolvasni.[3] Kulcsár Péter az Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjteményében talált egy datálás nélküli, feltételezhetően 1574 előtt (vagy talán az 1502 előtt) készült latin nyelvű kéziratot, amit magyar nyelvre fordítva Heltai felhasználhatott.[4] Mivel a latin nyelvű forrás az első ismert és hiteles leírás a nagy tervről, a Kaprinay-gyűjtemény szövegének magyar fordítását idézzük.[5]

„Az Akadémia építésének leírása, melyhez Korvin Mátyás Budán hozzáfogott

A Duna mellett, ahol Buda alatt kiszélesedik, igen széles és mély alapokat emeltetett, anélkül, hogy bárkinek is jelezte volna, milyen munkát határozott el elméjében. Ám ő maga előre eltervezte magában az egész épületet, s hozzáértő mesterekkel már papírra is vettette a tervrajzot, melynek mintájára az örök emlékezetre méltó építményt fel kellett állítaniuk. Ezen két udvar szerepelt: az egyik, amelyik Bécs felé néz, feljebb - ez rendkívül hosszú; a másik kisebb, fele emennek. Amazt úgy tervezték, hogy három oldalról erős boltívekkel ellátott kamrák vegyék körül, melyek, szám szerint heten, egymáson nyugszanak, részint nyugatra, részint magára a városra és az alant fekvő folyóra néző ablakokkal. A kamrák öt kerengőre nyílnak,

[1] Palugyay 1852. 26. Toldy 1852. 21-22. Toldy 1862. 25-27.

[2] A Bibliotheca Corviniana mintájára, mert az Academia Budensis nevet a préposti főiskola, vagyis az óbudai egyetem birtokolta.

[3] Heltai 1981. 393-395. Toldy 1854. 533-535. Salamon 1885. 324-326. Balogh 1966. 150-151. Feuerné 1974. 375-377. Ábel 1881. 37-39. A Heltai krónika ősnyomtatványában: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0118-Rath_0027/?pg=365&layout=s (letöltés ideje: 2023.09.27.)

[4] 1574-ben halt meg Heltai Gáspár, 1502-ben pedig Antonio Bonfini. Feuerné 1974. 373. Kulcsár 1971. 5-7. Kaprinay gyűjtemény, B sorozat, 58. kötet, 81-85. (XIV. szöveg). Az eredeti szöveg olvasható a Hungaricana oldalain: https://library.hungaricana.hu/hu/view/B2_Coll_Kapr_B_058/?pg=83&layout=s (letöltés ideje: 2023. 08. 11.)

[5] Szögi 1995. 87-90.

melyeket a földtől a tetőig vezető széles lépcsők kötnek össze, - ezeknek olyan tágasaknak kellett lenniük, hogy befogadhassák az egész tanuló ifjúságot, mikor majd az előadásokat hallgatják. Hogy pedig mennél alkalmasabbak legyenek a kitűzött célra, falakat húzatva hét egyenlő térközre akarta felosztani a udvart, s mindegyik, eme válaszfalakkal nyert térség közepén oszlopot emelni, hogy aztán ennél állítsa fel a pulpitust, melyről a különböző tudományok magiszterei kifejthetik véleményüket tanítványaiknak - oly módon, hogy az első oszlopnál a grammatika, a másodiknál a dialektika, a harmadiknál a rétorika, a negyediknél az aritmetika, az ötödiknél a zene, a hatodiknál a geometria, végül pedig a hetediknél a csillagászat nehézségeit magyarázzák meg e tudományok oktatói és doktorai. Mindegyik oszlop tetejét kristálylámpának kellett díszítenie, hogy - miután alkonyatkor meggyújtják - az oktatóknak és tanulóknak egyaránt fényt adjon, s még éjszaka is módot nyújtson a tanulásra. Továbbá úgy szándékozott az épület szerkezetét megépíttetni, hogy mindegyik udvarból 86 boltíves összekötő folyosón juthassanak a Dunához, hogy (engedelmet a szóért) könnyítsenek magukon. Ahol a nagyobb udvart el akarta választani a kisebbtől, oda tervezte a szabad művészetek doktorainak és magisztereinek lakásait, kamráikat és szobáikat úgy elrendezve, hogy napnyugat felé tekintő ablakaikból a nagyobbik udvar látsszon oszlopaival, a napkelet felé nézőkből a kisebbik udvar, végül pedig a dél felé fekvőkből maga a város. Ezekhez a lakásokhoz akarta hozzákapcsolni a kisebbik udvart, melynek nyugatra néző oldalán műhelyek, takaros kamrák és szobák vannak. Ezek közül az első szakaszt az orvosoknak, a másodikat a gyógyszerészeknek és seborvosoknak, a harmadikat a betegeknek kell elfoglalniuk olyan módon, hogy mindegyiküknek külön kamrák, szobák és műhelyek jussanak. A következő oldalon borospincék, kamrák, műhelyek és szobák, melyeket a háztartás ügyeit intéző sáfár és a szolgálatára rendelt emberek laknak. A gazdaság vezetőjének különböző borokat, söröket és nagy mennyiségű kenyeret is kell árulnia, mégpedig folyamatosan. A keletre elterülő rész közepén kapu van kiképezve, az ettől délre, a város felé húzódó térséget különféle mesteremberek házai ékítik, melyekben különféle eladó áruk állnak - azonban a mestereknek odaköltözniük tilos. Ami a másik irányban, a Duna felé terjedő részt illeti, éppen a kapu fölött igen szép kamrák és szobák díszítik, melyek az akadémia és az egész ország főfő iskolája rektorának használatára rendeltettek - az ő kötelessége az iskolák növendékei, magiszterei és doktorai legfőbb elöljárójának tisztét ellátni. A kaputól kissé távolabb, északra konyhákat, aztán pedig mindennemű hasznos célra szolgáló épületeket szándékozott elhelyezni - elhatározta ugyanis, hogy úgy gondoskodik az diákok kényelméről, hogy közülük negyvenezernek minden szükséglete biztosíttassék, ne is kényszerüljön senki közülük ezek miatt a városba menni. Hogy ezt kivihesse, két oszlopot akart a kisebbik udvaron elhelyezni, melyekből csöveken folyik a víz, amelyet a nagyobbik udvarba is el akart vezettetni, hogy ott törjön elő, azután három különböző helyen ömöljön a Dunába. Az egész épületet azzal a rendeltetéssel tervezte el, hogy állandóan negyvenezer diákot fogadjon be kebelén. És mivel minden gondoskodását arra irányozta, hogy a diákok között a fegyelem csorbítatlanul fennmaradjon, gondosan ügyelni szándékozott arra, nehogy egynél is tőr találtassék, továbbá hogy a konyhák és a közös gazdaság igazgatójának éléskamrái bőségesen nyújtsanak élelmet és italt mindnyájuknak. Ezért úgy határozott, hogy a Duna folyónál a mészárosok számára is létesít egy telepet, akiknek házaival szomszédos lesz azok utcája, akik kenyérsütéssel foglalkoznak. Ebben is kereskedést kellett folytatniuk - azoknak, akik e céllal ide akarnának költözni, fényes kiváltságokat akart adományozni, hogy ily módon megfelelőbben biztosíttassék az ott tartózkodó negyvenezer ember élelmezése. Végül arra, aki a rektori vagy sáfári tisztséget viseli, hatalmas birtokokat készült ruházni, melyek sokezres jövedelemmel járnak - hogy ezáltal szépségben, jelességben, méltóságban az egész világon ne legyen egyetlen ehhez fogható Athéneum sem."

A szöveg tehát magyarul először a Heltai Krónikájában jelent meg, mintegy függelékként illesztve a végére, a Mátyás királyról szóló mesék és mondák mellé.[6] Bár a leírást sokan nem vették komolyan, azért akadtak olyanok, akiket megfogott a valószerűsége. Az eredeti latin szöveggel kapcsolatban véleményem szerint felmerül a lehetőség, hogy valójában magától Bonfinitől származik, aki végül nem dolgozta bele a *Magyar történelem tizedei* című munkájába. Talán azért nem került be a művébe, mert az építkezés csak az alapfalak emeléséig jutott el, tehát nem lehetett méltató szavakat írni róla. A budai királyi palota Mátyás királyhoz köthető építkezéseinél, leginkább budai építkezések és a fehérvári bazilika leírása közé lehetne beilleszteni.[7] A reneszánsz tervről Feuerné Tóth Rózsa írt 1974-ben hosszabb tanulmányt; a felépült épületről, vagyis a két királyi istállóról és környezetéről szóló történeti adatokat Balogh Jolán tette közzé.[8] Úgy tűnik, hogy ezidáig senki nem azonosította a Duna-parti két hosszú gazdasági épületet (királyi udvar istállói és terménytárolói) a tervezett és a földszintjéig elkészült egyetem tömbjével, ezért most rám hárul ez a feladat. A királyi istállókról sok ábrázolás és leírás maradt fenn, amelyeket megpróbáltam összegyűjteni. Ezen kívül igyekszem bemutatni a korabeli indíttatást, ami motiválhatta Mátyást a nagyszabású iskolaépítésre Budán.

Egyetemalapítási kísérletek Óbudán és Budán a középkorban

A középkorban az alapfokú oktatás a plébániai iskolákban folyt, ahol írást, olvasást, számolást és latin nyelvet tanítottak a diákoknak.[9] Budán a Boldogasszony-, a Mária Magdolna- és a Szent Péter mártír plébánia, sőt talán a királyi kápolna is működtetett iskolát, ahová a város fiataljai járhattak.[10] Akik komolyabban el akartak köteleződni a tudományok művelésére, azok az (ó)budai káptalan és a budai Domonkos-rend főiskolai szintű, de lényegében középfokú képzését vehették igénybe. Ezeket az iskolákat studium generaléknak hívták, ahol többnyire papok és szerzetesek oktatták a hét szabad művészetet.[11] A septem artes liberales első fokozata a trivium volt (grammatica, retorica, dialectica), amely a latin írás, olvasás, nyelvtan, szóbeli és írásbeli fogalmazás (például oklevélszerkesztés) tantárgyakat jelentette.[12] Aki ezt elvégezte literátus lett, és jogosulttá vált a quadrivium (aritmetica, geometria, astrologia, musica) tárgyainak, tehát a „reál" tudományok elsajátítására. Ha minden jól ment, ezt a két fokozatot két-három év alatt lehetett teljesíteni. Aki végzett, baccalaureatus (borostyánkoszorús) címet kapott, és továbbléphetett a magasabb szintű képzés felé. A studium generalékon ezen kívül logikát, természetismeretet és filozófiát, valamint teológiai alapvetést is tanítottak.[13] A magasabb tudományokat a teológia, a jog és az orvoslás (theologiae, decretum et legum, medicorum) jelentette, és a végzés után elnyerhetővé vált

[6] Heltai 1981. 393-395.

[7] Bonfini 1995. 870-871

[8] Feuerné 1974. 373-385. Balogh 1985. 113. Balogh 1966. 43; 92-95; 150-151.

[9] Spekner 2016. 131-132. Kubinyi 1968. 208-216. A budai alap- és középfokú iskolákról, iskolát, vagy egyetemet végzett polgárokról lásd: Kubinyi 1968.

[10] Blázy 2010. 51-76. Kubinyi 1975. 88-89., 182-184. A budai plébánia iskolájáról bővebben: Mészáros 1981. 16-20.

[11] A középkori egyetemekről jó összefoglaló: Mikonya 2014.

[12] Balogh-Vadász 2020.

[13] Banfi 1937. 93.

a magister artium (magiszter) cím. A tanulmányok típusától, hatékonyságától és az anyagi háttér bőségétől függően hat-tizenhat évig tanultak az ifjak. Úgy tűnik, hogy Budán a polgárcsaládok gyermekei csak egy-két évet végeztek az egyetemeken és a studium generalékon. Magiszter fokozatot szinte csak egyházi személyek szereztek, mivel az érvényesüléshez itthon nem volt szükség magasabb iskolázottságra.[14]

Budapest területén a középkorban két felsőfokú oktatási intézmény működött: Óbudán vélhetően csak néhány évtizedig, Budán a domonkos kolostorban viszont nagyjából kétszáz éven keresztül. Valószínűleg az (ó)budai társaskáptalan és oklevél-kibocsájtó hiteles hely rendi főiskoláját (studium generaléját) kívánta Zsigmond király továbbfejleszteni, amikor a 14. század vége felé egyetemi rangot adományozott neki. 1395-ben már működött az iskola, amikor IX. Bonifác pápa megengedte Szántai Lukács prépostnak, hogy amennyiben csanádi püspök lesz, mellette megtarthatja a préposti és az iskolai kancellári címét (officium cancellarie studii dicti oppidi Veteris Budensis).[15] Az iskola azonban nem örvendhetett nagy népszerűségnek, mert 15. század elején már nincs adat a működéséről. Újra-alapítása 1410-ben történt meg Zsigmond király kérésére, XXIII. János pápa engedélyével:[16] „*… megalapította az egyetemet négy karral és felruházta azt a párizsi, bolognai, oxfordi, kölni egyetemek kiváltságaival, a doktorok, magisterek, tanulók javára. Egyetemi kancellárrá a mindenkori prépost lett a Szent Péter egyházból, illetőleg ennek akadályoztatása esetén küldöttje (cancellarius aut deputatus). Ő vizsgáztathat, a doktorátus és magisterium tisztességét megadhatja*." Az óbudai studium generalén bölcseleti (hét szabad művészet), jogi, orvosi és teológiai képzés folyt.[17] Az egyetem tanárai Zsigmond király meghívására részt vettek a konstanzi zsinaton 1414-1418 között, az egyetem címere (?) pedig bekerült a zsinatról szóló Ulrich Richental által készített krónikába („*Von der hohen schul zu Sundens in unger gelegte*").[18] A *Sundens* valószínűleg elírás, és valójában a *S(igillum) Budensis*-t akarta jelenteni, csak Konstanzban rosszul másolták le egy pecsét feliratát. A lendületes kezdés ellenére továbbra sem lett Óbuda egyetemi központ, 1419. után már nincs nyoma működésének. Az intézmény a Szent Péter és Szűz Mária prépostsági templom közelében állhatott, a mai Fő tér szomszédságában.[19]

A budai Szent Miklós domonkos kolostor felsőfokú oktatási intézményének felállítását a rendi nagykáptalan rendelte el 1304-ben, ami az adatok szerint 1350-ben már biztosan működött.[20] Az iskolában bölcseleti, teológiai és filozófiai tanítás folyt, és a rendtagok csak akkor mehettek külföldi egyetemekre, ha elvégezték a hároméves képzést.[21] Az 1478 és 1530 közötti időszakból több vezető (regens) és tanár neve maradt fenn a rendi feljegyzésekben. Mátyás király bizonyos adományokkal látta el, és újraalapította az intézményt. Emiatt hálálkodott Petrus Niger, az iskola

[14] Kubinyi 1968. 208-209; 221; 225-227.

[15] Szögi 1995. 63-65. (6. sz.) Székely 1968. 165-166. Székely 1996. 82-85. Székely 1997. 159-162. Kubinyi 1975. 89. Szegedi 2002. 30-75. Balogh-Vadász 2020. Klaniczay 1984. 36-38.

[16] Szögi 1995. 66-71. (8. sz.)

[17] Implom 2017. 425.

[18] Szegedi 2022. 57.

[19] Altmann 1997. 67-72.

[20] Banfi 1937. 92-94. Kubinyi 1975. 178-179. Romhányi 1996. 36. Implom 424-432. A studium generale látogatásához szükséges előképzettségről: Implom 2017. 412-424. A tanárokról és a tanulókról: Implom 2017. 426-432.

[21] Implom 2017. 413-414; 416-418.,

kancellárja az 1481-ben, Velencében kiadott Clypeus Thomistarum című kötet Mátyás királynak címzett ajánlásában.[22] Niger, a studium vezetője és tanára, az iskolát universale gymnasium-ként, vagyis egyetemes iskolaként említette, ahol a szabad művészetek mellett filozófiát, teológiát és Szentírás tudományokat lehetett tanulni.[23] Az 1495-ben és 1507-évi nagykáptalan megerősítette statutumait és a benne folyó oktatást a bolognai egyetem mintájára, amihez nyolc Párizsban végzett tanárt is küldött Budára.[24] Az intézmény feltételezhetően Buda elfoglalásának első, sikertelen ostromáig, 1529-ig működhetett. Eleinte valószínűleg a kolostorépületben folyhatott az oktatás, majd a 14. században felépült a kolostortól északra fekvő telken a studium generale.[25] H. Gyürky Katalin, a kolostort feltáró régész az egyik pincével, illetve a felette emelkedő házzal azonosította az iskola épületét. A telken további épületek is voltak, amennyiben a főiskola tényleg ezen a helyen állt, véleményem szerint a többi házban is folyhatott a tanítás és a tanulók elszállásolása.[26]

Bonfini szerint Beatrix királyné „modernizálta" Mátyás udvarát, régi hazájából vonzotta magával a humanista szokásokat, a mestereket és a tudományos embereket.[27] „Pannóniából második Itáliát akart csinálni. Mindenfelé felkutatta, idehozta valamennyi tudomány kiváló szakembereit. Kedvelte a csillagászokat, az orvosokat, a matematikusokat, a jogtudósokat; a mágusoktól és jósoktól sem idegenkedett; semmiféle tudományt nem vetett meg." A király már régebben foglalkozott egyetemalapítási gondolatokkal, így a pozsonyi egyetem (Academia Istropolitana) rövid története (1465-1488?) is hozzá kapcsolódik.[28] A Vitéz János által „menedzselt" iskola azonban hamarosan bezárta kapuit, amikor a Vitéz János és Janus Pannonius által szervezett puccskísérlet kudarcot vallott, majd az intézmény kegyvesztetté vált. Ludovicus Carbo 1473-1475 körül írt, *Dialógus Mátyás király viselt dolgairól és dicsőségéről* című munkájában Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel beszélgetvén Ernuszt megemlítette, hogy a király annyira felbőszült az ellene szőtt összeesküvésen, hogy meg akarta tiltani, hogy a magyarok itáliai egyetemekre járhassanak és ott veszélyes nézeteket tanulhassanak. Klaniczay Gábor feltételezte, hogy a pozsonyi egyetem kudarca után a király már a budai domonkosok studium generáléját kibővítve tervezte az új egyetem létesítését.[29] Ilyen előzmények vezethették tehát a királyt, hogy 1486 körül egy nagyobb egyetem-építési tervet gondoljon ki Budára.

A szöveg értelmezése az antik források szempontjából

Az egyetem-tervvel az utóbbi százötven évben már sokan foglalkoztak, általában a Heltai szöveget elemezve. Ennek értelmezése azonban igen nehéz, részben a kora barokk cirkalmas stí-

[22] Szögi 1995. 82-84. (16. sz.) Grüll 1996. 209. (Kat. 203.). Székely 1996. 84. Domanovszky 1939. 656. és 437. kép. Balogh 1966. 691. Klaniczay 1990. 604-606.

[23] Ábel 1881. 40-41. Kubinyi 1975. 179. Calepinus szótára szerint a gymnasium jelentése „eskola, gyakorló hely". Melich 1912. 140.

[24] Ábel 1881.41-46. Implom 2017. 429.

[25] H. Gyürky 1981. 82-90. H. Gyürky 1982. 261-263. Végh 2006. 67-68.

[26] A 18. század elején a kolostor és a studium generale romos falainak felhasználásával alakították ki a jezsuita gimnáziumot.

[27] Bonfini 1995. 869.

[28] Császár 1914. 7-99. Implom 2017. 425. E. Kovács 2008. 173. Balogh 1966. 691. Ritoókné 2002. 12-21. Klaniczay 1984. 38-44. A pozsonyi egyetem működéséről, tanárairól és diákjairól: Klaniczay 1990. 576-606. Carbo szövegének fordított, digitális változata: http://carbo.mtak.hu/hu/05.htm (letöltés dátuma: 2023.08.23.).

[29] Klaniczay 1990. 604-607.

lus miatt, másrészt olykor úgy tűnik, mintha maga a szerző sem értené az építészeti egységek leírását. Heltai Gáspár Brodarics Istvánra hivatkozott, hogy tőle hallotta az egyetem tervét, és a püspöknél van a tervrajz: „Ezt hallottam Brodarics István püspektől, kinél vala az egész épületnek jedzésének a képe is." Nincs okunk kételkedni abban, hogy a fiatal Heltai találkozott az idős Brodariccsal, de a tervrajzot valószínűleg nem látta, bár ezt nem is állította.[30] Heltainál a fenti mondat után következett az épület leírása, amely tulajdonképpen a Kaprinay-gyűjteményben található, 16. század elején (?) készült latin nyelvű szöveg szabad fordítása. Az épületleírás előtti király-dicsőítés és a végén található Duna-híd terve a latinban nem szerepel, ezeket Heltai szerkesztette össze. Ezzel ellentétben az eredeti latin szöveg figyelemre méltóan lényegre törő. Lászik, hogy egy antik műveltségű, jól fogalmazó szerző tollából származik. Az ismeretlen szerző elmondta, hogy az akadémia épületét maga Mátyás király tervezte meg és „hozzáértő mesterekkel" lerajzoltatta. Nem tudjuk, hogy csak alaprajz, vagy látványterv is készült-e, de a leírást olvasva inkább úgy tűnik, mintha egy többé-kevésbé részletes alaprajzot magyarázatokkal láttak volna el. Az Averlino-kódexet mint feltételezett mintát alapul véve készülhetett hozzá látványterv is, ami elkallódott. Véleményem szerint lehetséges, hogy a latin szövegváltozatot maga Bonfini írta, de mint fentebb említettem, végül nem került bele történeti művébe. Mivel tartalmilag mindkét szöveg ugyanarról a témáról szól, a továbbiakban egységesen írok róla.

A tervleírásban feltűnik egy antik forrás, Vitruvius építészeti traktátusának egy részlete. Az ógörög világban a katonai kiképzés alapját jelentő testnevelés (futás, birkózás, dárdahajítás, diszkoszvetés, ökölviadal) intézménye a gymnasion, vagy palaestra volt. Marcus Vitruvius, Augustus császárnak készített építészeti tankönyvében a palaestra egy falakkal zárt, széles, négyszögletes udvart jelentett, amelyet oszlopcsarnok vett körül, mellette pedig fürdőépület állt.[31] Így írt róla: „A három oszlopcsarnokban pedig tágas exhedrákat kell kialakítani székekkel, amelyekben a filozófusok, rétorok és mások, akik a tudományokban gyönyörűségüket lelik, ülve vitatkozhassanak." A latin szöveg elején található rész mintha ezt másolná „modernizált" változatban, a széles kerengőkben, oszlopok mellett álló tanárokkal, akik a szabad ég alatt oktatják diákjaikat. A hasonlóság nem véletlen, Hajnóczi Gábor szerint Mátyás király könyvtárában létezett egy kéziratos Vitruvius-mű is, amelyet Bonfini az Averlino fordításnál nem csak hogy használt, de ennek segítségével ki is javította a szöveg értelmezési hibáit.[32] Antonio Averlino (latinosan Averulinus, önmagát Filarete-nek, azaz az *Erény kedvelőjé*nek nevező) firenzei építész Trattato di architectura című műve 1460-1464 között készült el, de csak 1472-ben adták ki.[33] Bonfini Mátyás király számára 1487-ben mintegy három hónap alatt olaszról latinra fordította. Antonio Bonfini egyébként 1486-ban érkezett Budára és haláláig (1502) itt élt, először a királyné felolvasójaként, majd a király történetírójaként dolgozott.[34] Averlino az ideálvárost, Sforzindát leíró művében a város központi terét és a sugárutak menti kisebb tereket hasonlóképpen jellemezte, mint amit

[30] Brodarics István (1471 k.-1539) és Heltai Gáspár (1510 k.-1574) Horváth János szerint 1531-1532-ben találkozhattak valamelyik szász városban. Horváth 1953. 374.

[31] Vitruvius 1988. 162.

[32] Hajnóczi 1992. 30-32. Hajnóczi 1994. 39-47. Mikó 1994. 30-33.

[33] Hajnóczi 1994. 48-63. Hajnóczi 1992. 29-30.

[34] Feuerné 1987. 12-16.

a Bonfini fordításban az egyetem Duna-parti kiszolgálórészénél olvashatunk.[35] A Sforzinda kisebb terein szalmát és fát, gabonát és bort árulnak, valamint itt kapnak helyet a mészárszékek, a baromfi- és halárusok helyei, valamint a kézműves műhelyek. Az egyetem leírásának végén is megtaláljuk a diák- jólétét szolgáló létesítményeket: a mészárszékeket, a kenyérszékeket, a borospincéket és a konyhákat.

Balogh Jolán először Chimenti Camicia firenzei építészhez kötötte az építkezés tervezését, aki Mátyás király szolgálatában állt 1479 óta, ám sírfelirata inkább vízmérnöki tevékenysége mutat: művei „Halastavak, vízvezetékek, fürdők és … kolosszeumok …" voltak.[36] Farbaky Péter pedig ezek mellett a királyi palotában készített famunkáit (kazettás mennyezetek, faburkolatok, loggiák, intarziás ajtószárnyak, homlokzatok) és a függőkert tervezését is nevéhez kötötte. Balogh Jolán feltételezése Camicia egyetem-tervezői tevékenységéről tehát megkérdőjelezhető. Balogh később Averlinonak, mint ötletadónak tartotta a falak tervezését, szerinte a leírás egy gymnasiumról, vagyis iskolával kombinált tornapályáról szólt. Az elképzelést Feuerné dolgozta fel tanulmányában, amelyben igyekezett a Heltai-féle és a latin szöveget Averlino traktátusával összevetni, és a tervet a kódex egyik fantasztikus toronyépületével azonosítani.[37]

Hajnóczi Gábor joggal tette fel a kérdést, hogy a 15. századi humanista ideálváros tervekből miért hiányoznak az egyetemek, az egyetemi negyedek.[38] Úgy tűnik, hogy az antik szerzők műveire alapozó építészek − bár többnyire egyetemet végzett, sőt sok esetben egyetemen tanító tudósok, paptanárok voltak −, lényegében „megfeledkeztek" ezekről az intézményekről, pedig várostervezéseikben mégis erősen dominált a görög-római kultúra tisztelete és felélesztése. Az academia nevet viselő, de valójában az antik testgyakorló helyeket másoló palaestrák, gymnasiumok jelzik az oktatási intézmények helyét a városalaprajzokon. Hajnóczi szerint ezeket a humanista várostervezők arisztokratikus jellegű magániskoláknak álmodták meg. A latin szöveg utolsó szava az Athenaeum, amely valójában egy felsőfokú iskola, egyetem volt az ókori Rómában, amit Hadrianus császár alapított.[39] Grammatikát, retorikát, filozófiát, orvostudományt és jogot tanítottak benne az ifjaknak. Nagyméretű auditóriumában a hallgatók számára kétoldalt teraszos kiképzésű, ülőhelyül szolgáló lépcsősor húzódott, a tanítás a „küzdőtéren" folyt. A tanulást közkönyvtár segítette, a kényelmet egy kisebb fürdő biztosította. Maga a császár is szívesen hallgatta a latin és görög nyelven szónokló rétorokat és költőket, akik saját műveiket adták elő. Nagytermét, az auditoriumot alkalmanként bírósági tanácskozásra is használták.[40] A Róma egyetemről szóló leírás Aelius Lampridiusnak, az Alexander Severus császárról szóló életrajzának 35. kötetében, a Historia Augusta császáréletrajz-gyűjteményben maradt fenn.[41] Kulcsár Péter szerint Bonfini ismerte és használta a Historia Augusta szövegeit, így ismerhette az Athenaeum

[35] Hajnóczi 1994. 55. Beltramini 2000. 92.

[36] Balogh 1923-1926. 196-197. Balogh 1985. 198-200. Farbaky 2006. 220-241. Farbaky 2008. 313-315.

[37] Feuerné 1974. 373-383.

[38] Hajnóczi 2002. 67. 69-76.

[39] Gregorovius 1897. 299-300. Kortársaival ellentétben Averulinus fontosabbnak tartotta a görög kultúrát a rómainál, ami tükröződik művében is. Hajnóczi 1994. 62.

[40] Az Athenaeum nagytermének egy részét nem rég régészetileg is feltárták Rómában. Egidi 2013. 3-16. Serlorenzi–Egidi 2013. 192-198.

[41] Lampridius 1924. 244-245.

fenti említését is.[42] De egy másik forrást is ismert Bonfini, amiben felbukkant a római Atheneum, ugyanis Cassius Dio Róma történetének kötetét Itáliából hozta magával Budára.[43] Egyébként más is utalt a bölcsesség istennőjére a városban, mivel a palota udvarán, a Corvina könyvtár előtt állt Pallasz Athéné bronz szobrával díszített márvány kút.[44] Kulcsár Péter elemzése szerint Bonfini leírása a budai, esztergomi, fehérvári, tatai és bécsi építkezésekről valószínűleg több forrásra támaszkodik.[45] Az Averlino-fordítás egyes szavai és kifejezései is feltűnnek benne, de a Duna-híd említésekor valószínűleg Cassius Dio Római történetében olvasható Traianus-híd szövegének kliséit használta. Figyelemre méltó Kulcsár összegzése, miszerint Bonfini − bár sokáig élt Budán −, mégsem teljesen a saját tapasztalatait vetette papírra, hanem mintha „egy elméletileg megkonstruált ideát írna le, s azt illusztrálná a valóságból kölcsönzött elemekkel."

A szöveg értelmezése építészeti szempontból

A szövegben több következetlenség is található, melyek közül néhány azzal, magyarázható hogy antik mintát másolt az írója. A többinél viszont inkább a grandiozitás iránti igény látszik. A leírás különleges ötvözetét adja a humanista álmodozásnak, a hatalmi reprezentációnak és a tájékozatlanságnak. Úgy gondolom, hogy jófajta „magyaros" leírással van dolgunk, ahol a tanulók és tanárok napi ellátása (vásár, kenyérszék, mészárszék, bor- és sörárusítás, konyhák, éléskamrák, kézművesek boltjai, műhelyek, borospince, betegápolás, folyóvíz, szükségnek helye) nagyobb hangsúlyt kap, mint maga az oktatás. A fogyasztási javak részletezése tulajdonképpen egy reneszánsz városideál-terv térhálózatának átfogalmazása az egyetemi viszonyokra, és talán nem tévedünk sokat, ha Averlino Sforzindáját véljük felbukkanni benne. A szöveg írója mintha még nem nagyon látott volna működő középkori egyetemet, viszont humanista olvasottsága nem kérdőjelezhető meg.

Az írás címe nem hagy kétséget afelől, hogy az egyetem építését Mátyás király rendelte el, sőt a tervezésben is oroszlánrészt vállalt (***1. kép***). A „hozzáértő mesterek" által elkészített tervrajz nyilván tükrözte a király nagyszabású elképzelését, amely negyvenezer diák és nem részletezett számú tanár, személyzet és szolgák elhelyezését tette lehetővé – elvileg, mert ez a szám nyilvánvalóan erősen túlzó. Bonfini Bécs városának méltatásakor megemlítette, hogy a város iskoláiban olykor hétezren tanulnak, bár ez a szám az összes iskolára vonatkozott, nem csak az egyetemre.[46] Aurelius Brandolini Lippo humanista rétor, a királyi udvar tagja szerint Mátyás király úgy tudta, hogy a párizsi egyetemen húsz-harmincezren tanulnak.[47] Ezek után nem tűnik olyan elképzelhetetlennek, hogy ezt a számot akarta túllicitálni a negyvenezres hallgatói létszámmal.[48] Az elképzelés, hogy a diákoknak az étkezés miatt ne kelljen kimenniük a városba, elég zavarba ejtő.

[42] Mikó 1994. 30. Kulcsár 1973. 24-25.

[43] Fógel 1927. 17.

[44] Bonfini 1995. 870. Balogh 1966. 145-146. Balogh 1985. 229.

[45] Kulcsár 1973. 136-141.

[46] Bonfini 1995. 818.

[47] Ábel 1881. 39-40. A számok szintén túlzóak.

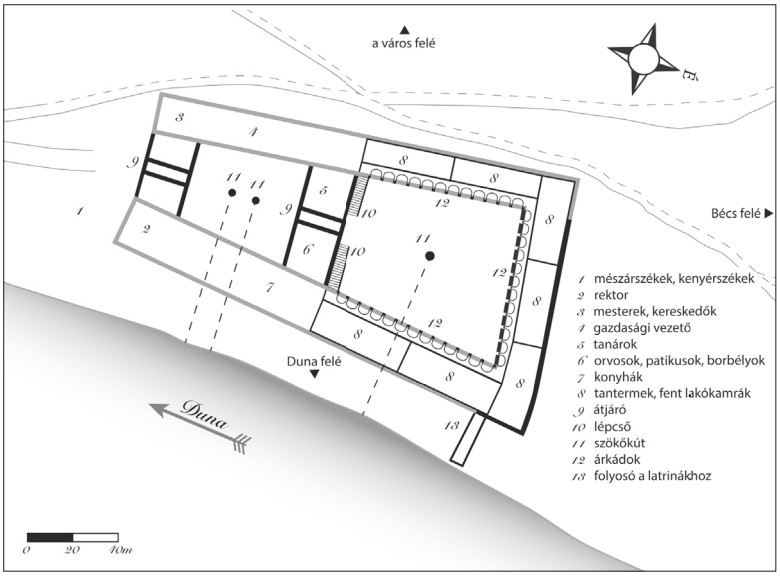
[48] Egy kis játék a számokkal: ha a 40.000 fős diáklétszámot komolyan vesszük, akkor egy-egy tanteremben egyszerre 5714 diáknak kellett volna hallgatnia az előadást, ami ugyebár képtelenség.

***1. kép** – Az egyetem elhelyezkedésének látványterve a Schedel-krónika Buda-ábrázolásának és az Averlino-kódex egyik épülettervének felhasználásával. Montázs (Tervezte: Benda Judit, összeállította: B. Jankó Melinda)*
***Fig. 1** – A visualization of the location of the university, using the Schedel Chronicle's sketch of Buda and a building plan from Filarete's tractate. Montage (Designed by Judit Benda, compiled by Melinda B. Jankó)*

A középkorban a kolostorok klauzúrájában élő szerzeteseken és apácákon kívül nem volt szokás, hogy nagyobb tömegű ember önszántából a világtól elzártan éljen. A diákoknál lévő tőr tilalma szintén antik toposz átvétele. Újabb furcsaság az égtájak téves használata. Az ismert irányokhoz képest 90 fokban el vannak forgatva, így észak helyett nyugatot, kelet helyett északot, dél helyett kelet és nyugat helyett déli irányt írt. Emellett viszont a valós irányokat, mint a Duna, a Bécs és a város (vagyis a palota és a castrum) helyesen használta a szerző.

Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a későbbi királyi istállók valójában a tervezett egyetemépület már megépült alapfalaiból lettek átalakítva, akkor felmerül a kérdés, hogy miért pont ezen a helyen létesítették. A helyszín a királyi palota, a Duna, Alhévíz külváros és a Váralja (suburbium, alsóváros) között található, királyi birtokban lévő terület volt. A Vízvártól (keleti falszoros) északra fekvő részen terült el a királyi kikötő partszakasza, a Váraljáig pedig királyi halászok és vélhetően más, az udvar kiszolgálását biztosító személyek házai álltak. A falak építését valószínűleg kisajátítások előzték meg, és a Duna is − mint később látni fogjuk − fontos szerephez jutott. A terv egy nagyszabású, kétudvaros épületről beszél, bár nem mondja, de sugalmazza az alaprajz szabályosságát. A valóság azonban meglepően másféle lett, a tömb két hosszanti oldala hegyesszöget zár be, és a nyugati szárny északi fele kb. öt fok lejtéssel felkúszik a hegyoldalra. Ha megépültek volna a kereszt-szárnyak, két trapéz alakú udvar jött volna létre, és az északi szárnyat csak lelépcsőzéssel lehetett volna összekötni a keletivel és a délivel. Másik furcsaság, hogy a két épületszárny (vagyis a két istállóépület) nem szimmetrikus, kicsit el van csúszva egymástól. A nyugati szárny déli végéből nagyjából öt, a keleti szárny északi végéből legalább 15 méternyi „hiányzik". Nem tudjuk, hogy ez miből adódott. Lehet, hogy a tervezett keresztszárnyaknak hagytak ki helyet. Az is nehezen magyarázható, hogy az újkori felméréseken láthatóan nem egyforma szélességű a keleti és a nyugati szárny, legalább 2-3 méternyi különbség van köztük.

2. *kép* – *Az egyetem tervezett alaprajza és elhelyezkedése a Duna-parton a két istállóépület felhasználásával a Matthey-térkép (1743) alapján (Tervezte: Benda Judit, rajzolta: Duschanek Júlia)*
***Fig.* 2** – *The planned layout and location of the university on the Danube bank using the two stable buildings based on the Matthey map from 1743. (Designed by Judit Benda, drawn by Júlia Duschanek)*

A terv szerint a kollégium (belső, nagy udvar) tömbjét vélhetően öt szintesre építették volna, ezt jelenti az „öt kerengő", vagyis az öt boltozott, árkádos folyosó (**2. *kép***).[49] A folyosókat, illetve az emeleteket széles lépcsőkön lehetett volna megközelíteni. A lépcsőkről nem derül ki, hogy az udvari homlokzaton kívül futó, vagy belső lépcsőházként épültek volna. A kollégium épülete három oldalról öleli körül az udvart ablakai a városra, a folyóra és „nyugatra" (vagyis északra) néznek, a negyedik oldal ezek szerint már a kisebb épülethez tartozott. Az érthetőség kedvéért a továbbiakban a valós égtájakról írok, nem pedig a szöveg téves irányairól. A szöveg nem jelölte meg, hogy az öt szinten hogyan oszlottak volna meg a funkciók, így csak találgatni tudunk. Valószínűleg az első emeleten lett volna a hét tanterem, ahol a hét szabad művészetet tanítják.[50] A második emeleten tanulótermek, írótermek és a könyvtár, a harmadik-negyedik emelet a diákok szállása, a földszint vélhetően gazdasági (és tisztálkodó?) helyiségeknek adott volna helyet. A szöveg itt sajnos átváltott antikizáló stílusba, ezért szinte szabad ég alatt órákat hallgató ifjakról és lámpással megvilágított oszlopnál tanító magiszterekről olvashatunk. A kollégiumból kinyúló boltozott folyosót is terveztek, amelyen a hallgatók a Dunánál levő árnyékszékekhez juthattak volna.

A szöveg ezután áttér a középső átkötő szárny leírására, ahol a tanárok lakásait helyezték volna el. Úgy tűnik, hogy ez az épületrész a kollégiumnál alacsonyabbra készült, első emeletén az orvosok, a másodikon a patikusok és borbélyok (seborvosok), a harmadikon pedig a betegek lakásai, szobái lettek volna. A kisebb tömb castrum felőli (nyugati) oldalára gazdasági funkciók kerültek: kézműves műhelyek, borospincék, pékségek, konyhák, éléskamrák, a felügyelő és a szolgák lakásai. A déli (Tabán felőli) oldalon lett volna a főbejárat, a hegy felőli oldalán szintén a gazdasági részhez tartozó kalmárok boltjai és raktárai helyezkedtek volna el. A Duna felőli oldalon viszont az egyetem rektorának reprezentatív lakása terült el, aki a terv szerint az ország összes (?) iskolájának a vezetője is lett volna egyben. Emellett konyhák és más, meg nem nevezett „hasznos célra szolgáló" helyiségeket és a gazdasági vezető szállását helyezték volna el. Az épület emeleteinek számát csak sejteni lehet (az orvosok, patikusok stb. felsorolása alapján), három vagy

[49] Bonfini a budai palotánál is kettős kerengőről beszélt. Bonfini 1995. 870.
[50] Toldy 1862. 26.

négy szintesnek tervezhették. Itt viszont egy pinceszint is megjelent (borospince), ami a kollégiumi tömbnél hiányzott. A kisebb tömbnél nincs szó belső folyosóról, úgy tűnik a nagyobb tagoltság miatt itt külön-külön lépcsőházon keresztül lehetett volna megközelíteni az egyes épületrészeket. A nagy bejárat kapuja „kelet", vagyis valójában dél felől nyílt volna, kisebb bejárati ajtókról nem szól a szöveg. Azt sem tudjuk meg, hogy a diákok honnan jutottak volna a belső, nagy udvarban lévő tantermeikhez és szállásaikhoz. A két tömb zártsága miatt feltételezhető, hogy a déli főbejáraton át, a kisudvaron keresztül haladva, a középső keresztszárny alatt lévő átjárón.

A diákok kényelmét szolgáló infrastruktúra nem csak az élelmezésben nyilvánult volna meg. A kisebb udvaron két, a nagyobb udvaron egy szökőkút, vízvezetéken belevezetett friss és csatornával a Dunába csorgatott használt víz jelentette ebben az esetben. Az nem derült ki, hogy maga a vízmű milyen elven és hol működött volna. Az említett kristálylámpás oszlopon álló lámpa, vagyis kandeláber lehetett, amelyen mécses vagy gyertya adja a fényt egy üvegbúra védelmében.[51] Az illemhelyhez való eljutást segítő folyosó leírása az Uffizi palotához tartozó Vasari-folyosó, és az urbinói palota függőkertje fedett folyosójának képét idézi. Úgy gondolom, hogy a 86 boltívű folyosó inkább a belső udvar kerengője volt, a Dunához nem lett volna szükség ilyesmire, hiszen az épület közvetlenül a folyó mellett terült el. Az árkádos folyosó kialakítása egyébként nagy divat volt a 15. századi városi építészetben, mert lehetővé tette a polgárok időjárástól független közlekedését.[52]

A budai egyetemen úgy tűnik, hogy csak a hét szabad művészetet (septem artes liberales) oktatták volna, mert teológiai, orvosi vagy jogi karról nem tesz említést. Ábel Jenő is észrevette, hogy az egyetem leírásánál nincs szó karokról (orvosi, jogi, teológiai), így valójában „csak" egy studium generálét építettek volna fel.[53] Persze, ennek némileg ellent mond az, hogy a leírás külön szárnyat szánt az orvosok, borbélyok, patikusok, betegek számára. Ezt értelmezhetjük úgy, hogy az egyetem orvosi kart is szándékozott felállítani. A teológiai kar léte nem vitás a domonkos kolostor királyi dotálása és a bécsi párhuzam miatt, és vélhetően a legtöbb beiratkozott hallgatója a jogi karnak lett volna. Sok minden hiányzik még a leírásból, például a diákok fürdője, a fűtés módja, a termek bútorzata, de legfőképpen egy közkönyvtár és egy kápolna, amely minden egyetemnek nélkülözhetetlen része volt.

Vélt helyszínek és valós épület-analógiák

Az épület lokalizálására korábban több megoldás is született.[54] Salamon Ferenc Lágymányosra, Siklóssy László a Víziárosba, Feuerné a Víziváros középső részére, a Fő utca–Iskola utca–Lánchíd– Batthyány tér közötti területre próbálta helyezni. Kulcsár Péter a latin szöveg olvasata miatt Óbudát valószínűsítette. Balogh Jolán nem foglalt állást a témában, de nem értett egyet azokkal, akik a palota keleti oldalán vélték létét, hiszen ott a királyi istállók álltak. Valójában

[51] Fehér 1965. 3-6. Balogh 1966. 100-101; 442. Balogh 1985. 115. 144-145; 420. Farbaky 2001. 207. A királyi palota bronz kandellábereiről: Bonfini 1995. 870.

[52] Hajnóczi 1994.

[53] Ábel 1881. 37-41.

[54] Kulcsár 1971. 5. Balogh 1985. 200. Feuerné 1974. 384. Salamon 1885. 321-339. Siklóssy 1985. 13-17.

egyikük sem azonosította egymással a palota alatt épült két hatalmas királyi istálló és az egyetem tervezett épületét.

Azt az ötletet, hogy a két hosszú ház eredetileg is gazdasági épületnek épült volna, nyugodtan elvethetjük, hiszen egy istállóhoz nem lett volna szükség két méter széles falakra, amelyet ráadásul még támpillérekkel is megerősítettek. A titokzatoskodás, vagy információhiány azonban másfajta építményt is jelenhetne, mégpedig egy fegyvertárat.[55] A terv leírása és az alaprajz ugyanis nem teljesen fedi egymást, ezért talán Mátyásnak más szándéka is lehetett vele. A nagyszabású épületet esetleg át lehetett volna alakítani egy kiserőddé, de pont a megközelíthetetlen elhelyezkedése miatt ennek nem sok értelme lett volna. Mind a latin, mind a Heltai szövegben megjelenik a fordulat, hogy a budai falak felépítésekor „nem tudta senki, mit akart". Ez jelentheti egyszerűen azt is, hogy mivel nem tartózkodott Budán, az építkezést ugyan elrendelte, de nem volt olyan ember, aki érdemben felvilágosítást tudott volna adni az alapozások céljáról.

A két istállóépület hegyesszöget bezáró, a Vár és a Duna közötti elhelyezkedése több szempontból is megmagyarázható. Nyilvánvalóan minél nagyobb területet akartak kihasználni, de a terepadottságok miatt ezt némileg módosítani kellett. Siklóssy László szerint a Fiarete által megálmodott Sforzinda ideálváros kör alakú alaprajzát, sugárútjait is számításba vették, így értelmet nyert a furcsa alaprajz.[56] Ehhez hasonló megoldást találunk ifjabb Antonio da Sangallo Erődített város című 1507-ben készült részlettervén, amely egy kör alakú, ideális város alaprajzának egy kis részletét, pontosabban városfalhoz közeli, külső, kettős háztömbjét mutatja.[57] A háztömb hegyesszögű, kétudvaros kiképzése, a kis udvarba nyíló főbejárata, a két udvar méretének egymáshoz való aránya, az udvarokat körülvevő házsorok meglepő hasonlatosságot mutatnak a budai egyetem-tervvel. A külső, nagyobb udvar felirata a rajzon *fantorio,* azaz a gyalogság, a belső kisebbé *kavalli,* vagyis a lovasság laktanyája. A szimmetrikus, sokszög alakú ideálváros lényegében minden korabeli várostervben megjelent, Averlino is szívesen alkalmazta, így Bonfininek sem jelenthetett újdonságot.

Az antik görög, és ezek mintájára épült római kori lakóházak idealizált alaprajza felbukkant a Bonfini által is ismert római kori építész Vitruvius művében.[58] Az alaprajz szerint az épületek két, egymásba nyíló tömbből állnak, amelyek belső udvaros elrendezésűek. Az utcai tömb udvarának neve *atrium* volt, ebből nyíltak a lakókamrák, itt nem állítottak oszlopokat. A belső udvart körülvevő tömb a *peristilium* volt, ami nevéhez híven az udvart keretező oszlopsort is jelentette. Ezek tartották a lakókamrák felől meghosszabbított tetőt, ami így fedett folyosót formázott. Az *atrium* kamráiban a család, a *peristilium*ban vendégek laktak. Úgy gondolom, hogy a budai egyetemterven ezeket az építészeti jellegzetességeket is fel lehet fedezni. Nem kis részben az antik minták átvételével, a 15. század középső harmadában Itáliában terjedt el az egységes alaprajzú, szimmetrikus elrendezésű, középudvaros, boltozott körfolyosós paloták építészeti divatja. A firenzei Medici-Riccardi palota, a római Palazzo Venezia, az egykori firenzei Palazzo del Banco

[55] Hasonló, de egyudvaros alaprajza van az innsbrucki Zeughausnak (Arsenal), amelyet I. Miksa császár építtetett 1500-1505 körül.

[56] Siklóssy 1985. 19.

[57] Hajnóczi 1994. 52-55; 196. 17. ábra

[58] Vitruvius 1988. 170-177.

***3. kép** – A velencei Fondaco dei Tedeschi belső udvara Raphael Custos rézmetszetén, 1616 (Kupferstichkabinett Berlin. Forrás: Wikimedia Commons / Jaspe / CC0 1.0) / **Fig. 3** – The inner courtyard of the Fondaco dei Tedeschi in Venice, etching by Raphael Custos, 1616 (Kupferstichkabinett Berlin. Source: Wikimedia Commons / Jaspe / CC0 1.0)*

Mediceo, a firenzei Palazzo Vecchio reneszánsz átépítése, az urbinói és a gubbiói Palazzo Ducale palotatömbjei is szép példái az árkádos udvar kialakításnak és térszervezésnek, amely még a budai királyi palota díszudvarának megtervezésében is visszaköszönt.[59]

Bierbauer Virgil a Heltai-féle szöveget olvasva felismerte, hogy Averlino ideálvárosának egyik megvalósult épülete, a milánói Ospedale Maggiore körfolyosókkal tagolt, tízudvaros, hatalmas tömbje mennyire hasonlít rá.[60] Hasonló kialakítása van a velencei német távolsági kereskedők lerakatának, a Fondaco dei Tedeschi-nek is.[61] Az 13. századi előzményekkel rendelkező, de 1506-ban, egy tűzvész után újjáépült palotát nagy forgalomra tervezték, ezért a könnyen bejárható alaprajz, és a helyiségek egymástól független megközelíthetősége a tervezésekor alapkövetelmény lehetett (***3. kép***). Ezt segítette elő az öt szint, a reneszánsz árkádsoros körfolyosó, a széles lépcsőház és a számos árutároló és lakókamra. A szigetszerű beépítés miatt minden kamrának kifelé az utca felé és a belső udvar felé is nyílt ráccsal védett ablaka, valamint az ajtók fölötti bevilágító ablak is biztosította a szellőzést. Az udvar közepén szökőkút állt, az épület kapualjába szekerekkel is be lehetett hajtani. Tervezője az augsburgi származású Hieronymo Thodesco volt, a homlokzatot Giorgione és Tiziano freskói díszítették. A fenti épületek szerkezete nagyon emlékeztet a tervezett budai akadémiáéra, ami nem csoda, hiszen egy korszakban, azonos építészeti elvek alapján készültek.

Petrus Niger művében, a Clipeus Thomistarumban, vagyis a Tomisták pajzsa című teológiai vitairat ajánlásában leírta, hogy a király Budán egyetemet, azaz universale gymnasiumot alapított, amelyben filozófiát és teológiát oktattak.[62] Úgy tűnik, hogy 1481-ben Mátyás „még csak" a domonkosok studium generáléját kívánta felfejleszteni egyetemi fokozatúvá. A domonkos rend és a főiskola működése végül ugyanúgy összefonódott, mint Bécsben. Mátyás király 1485-ben elfoglalta Bécset, és haláláig elég sok időt töltött ott. Tulajdonképpen saját szemével is láthatta a bécsi egyetemépületet (Collegium ducale), bizonyára többször járt benne, az iskola vezetőségével pedig jó kapcsolatot ápolt. Például még az ostrom alatt az egyetem két tanárt küldött követségbe a ki-

[59] Farbaky 2001. 205-213. Farbaky 1988. 143-160.

[60] Bierbauer 1938. 137-142. és 1-2. kép

[61] Barbon 2005. 1-6. Sajnos a legújabb felújításkor nem a középkori, hanem az 1930-as évek-beli vasbeton-szerkezetes beavatkozás építészeti látványát valósították meg, a megmaradt eredeti részek bemutatásával.

[62] Ábel 1881. 40-41. Kubinyi 1975. 179. Az eredeti szöveg: Schwarz 1481. https://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25907 (letöltés ideje: 2023. 09. 18.)

rály táborába, hogy a város megadásáról egyeztessenek.[63] Képviselőik a város meghódolása után, a király és Beatrix királyné ünnepélyes bevonulásánál is jelen voltak. Az uralkodó később a Szent István dómban fogadta az egyetem követeit, és megerősítette az intézmény kiváltságait. 1486-ban az egyetem rektora és a dékánok Pozsonyban, 1489-ben pedig Budán látogatták meg Mátyást, hogy kieszközöljék az intézmény fenntartói díját. 1489. március 25-én pedig a domonkosok és az egyetem tanárai előtt egy nyilvános vitán a király felszólalt a pápaság tekintélyének védelme érdekében. A bécsi egyetemet még IV. Rudolf herceg alapította 1365-ben, a Pfaffenstadt (Papváros) városrészben, amelyet párizsi mintára egyetemi városnak terveztek megépíteni.[64] A nagyszabású terv a herceg halála miatt meghiúsult, az iskolát végül a domonkos kolostor szomszédságában, a Stubentor kapu mellett emelték III. Albert hercegsége idején 1385-ben. Az egyetemen először a hét szabad művészet tárgyait kellett elvégezni, utána lehetett választani a jogi, orvosi és teológiai fakultás között. A Collegium ducalenak három fő épülete volt (aula, universität, kollegium), de kápolna, könyvtár (liberey) további diák-házak (bursa), és diák-ispotály is a tanulók rendelkezésére állt. A bécsi egyetemmel ápolt jó kapcsolatok és az alaprajz hasonló elrendezése miatt úgy gondolom, hogy Mátyás király erős humanista indíttatásra (Bonfini is 1486-ban kezdte meg szolgálatait a budai udvarban), de a konkrét bécsi példa alapján próbált Budán egy nagyszabású egyetem-komplexumot létrehozni.[65] Az építkezés kezdete legkorábban 1486-ra tehető, és 1490 után, a király halála miatt leállt. Az egyetem felépítése meghiúsult, a már fennálló falakat más célra, gazdasági épületként hasznosították.

A falak „második élete": királyi istálló és csűr a közép- és a török kori írott forrásokban és ábrázolásokon

A királyi palota és a Duna közötti terület egy része, valószínűleg az udvar 14. századi ideköltözése óta királyi birtokban volt.[66] A 14. század második felétől fokozatosan benépesült a terület a királyi hajósok, révészek, a királyi halászok és talán a királyi udvar szolgálónépeinek lakóházaival. A palota alatt, a két völgyzárófal (kortina) között húzódott egy nagyméretű gazdasági udvar a Vízvár (Wizwar, Keleti falszoros, ma Öntőház udvar). Tőle északra, a mai Lánchíd utca déli végén terült el a királyi kikötő, vagy másképp „régi rév". Buda Váraljának (suburbium) legdélibb részén feküdt a Halász utca. A középkori Halász utca és a Vízvár között épült fel két nagyméretű épület, valószínűleg még mindig királyi területen. Feltételezem, hogy a később istállóként, csűrként, fegyver- és élelmiszertárként használt hosszú házak eredetileg a Mátyás által alapítani vágyott budai egyetem falai voltak.

[63] Fraknói 1876. 18-20. Balogh 1966. 646-647. Szende 2008. 382.

[64] Mühlberger 1996. 14-25.; Universität Wien. 650 plus – Geschichte der Universität Wien. https://geschichte.univie.ac.at/de (letöltés ideje: 2023.08.29.). https://geschichte.univie.ac.at/de (letöltés ideje: 2023.08.29.). Az egyetem épületegyüttese Bonifaz Wohlmuth térképén (1547): https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/55/Map_Vienna_1547.jpg A térkép átrajzolt, magyarázó változata: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9d/BERMANN%281880%29_p0455_Plan_der_Wiener_Universit%C3%A4t_und_Studentenquartiere.jpg

[65] Feuerné 1987. 13.

[66] Végh 2006. 91-92; 111-112. Szakály–Szücs 2005. 44. (I/131); 47. (I/259); 50. (I/330); 89. (II/628). Balogh 1985. 112-113. Gerevich 1966. 254.

A két hosszú ház története elég jól adatolható: úgy tűnik, hogy Ráskai Balázs, Mátyás király udvarbírója építtette 1486 után.[67] A „Császár Mihály naplója" című, 1525-ös keltezésű kéziratban ugyanis Császár Mihály álnév alatt, vélhetően Batthyány Orbán kincstartó sorolta fel elődjének, Ráskai Balázsnak hivatali ideje alatt elkövetett visszaéléseit. Ebben olvasható többek között, hogy Ráskai építtetett „Insuper stabulum unum Bude regium …", vagyis „továbbá egy királyi istállót Budán". A mintegy harminc évvel későbbi visszaemlékezés valószínűleg már nem tud az egyetemépítési tervről. Bár Mátyás királynak számos lova, kocsija, szekere és lovásza volt, a fentieken kívül nincs rá adat, hogy ezeket az épületeket már istállónak használták volna.[68] Minden esetre a lovak és szekerek tárolására nem lett volna szükség két méter széles falakra. Mátyás halála után, II. Ulászló uralkodása elején az épületeket átalakították (földszinti falait felhúzták, tetőzetét megépítették), és 1494-ben már királyi istállóként és terménytárolóként használták.[69] Az istállók élén a főlovászmester állt, a tényleges irányítást azonban a helyettese, az al-lovászmester végezte. A lovak, kocsik és szekerek körüli munkát 50-70 ember, lovászok és kocsisok végezték, akik bérüket és munkaruhájukat a kincstártól kapták. II. Lajos korában szaktudásuk alapján szakosodtak is, a német és magyar lovászok, a versenylovakkal foglalkozók, a lóidomárok, a kocsisok és a kengyelfutók mind más-más bérezést kaptak. A lovak és az udvari kocsik díszes felszerelését budai mesterek, szekérgyártók, kovácsok, szíjgyártók, kötélverők, sarkantyúsok, posztósok, szabók, gyöngyfűzők, ötvösök és kosárfonók készítették. A lovak számát nem ismerjük, a legtöbbjük „magyar" és „székely" ló volt. Különösen nagy becsben tartották a török (arab) és a szíriai lovakat. A hátasok zabot, szénát és szalmát kaptak, valamint nyilván a Dunához jártak le inni. Az épületet terménytárolónak is használták, amit a korszakban Csűrnek is neveztek.[70] A csűrben (Chwr) kovácsok is dolgoztak, 1494-ben Jakab mester ágyútalpaknak készített itt vasalásokat.[71] Sánta, vagy Tímár Farkas mészárosmester és Dékány Ágoston az 1510-ben a Duna mellett a Csűr (Chir, Chyr), vagyis a királyi magtárak környékén lakott.[72]

A királyi istállók később tájékozódási pontként és harci cselekmények elbeszélésekor bukkannak fel az írott forrásokban. Szerémi György így említette meg az épületeket az 1541-es ostrom alkalmával:[73] Szelim szultán hajóhidat építtetett a Dunán a rév mellett, a budai vár alatt, amelyen nyolc napon keresztül vonult át a török sereg. „És a császár már ott állt a királyi felség istállójánál, s mi a várból csodálkozva szemléltük őt." Paolo Giovio (Paulus Jovius) itáliai püspök, orvos és történetíró, a Historiarum című művében korabeli kéziratos forrásokat és elbeszéléseket foglalt össze az 1541-évi magyarországi eseményekről.[74] A város elfoglalásáról írott szakaszban említette meg, hogy a palota alatt álltak a királyi istállók és a régi kikötő „egy akkora helyet közrefogva, mint amekkora odafönt a palota teljes szélessége volt". A hasonlat abban az értelem-

[67] Kubinyi 1964. 84-85., 94. Gerevich 1966. 254. 8. jegyzet. Ráskai Balázs 1484-től udvarbíró, 1490-1505-ig budai várnagy. Végh 2006. 289. A naplóról: Kubinyi 2005. 174-175.

[68] Csánki 1884. 142-146.

[69] Soltész 1905. 44., 80-85. Fógel 1913. 146-151. Fógel 1917. 135-139.

[70] Végh 2008. 66.; Balogh 1966. 93-94.

[71] Kubinyi 1975. 122. Soltész 1905. 44.

[72] Szakály–Szűcs 2005. 67. (II/40); 74. (II/223); 144. (II/452). Végh 2006. 115., 122.

[73] Szerémi 1961. 198. Németül: Balogh 1966. 92.

[74] Kasza 2021. 164.

ben is figyelemreméltó, hogy a királyi palota is egy belső kisebb, és egy külső nagyobb udvarra tagolódott, az épületegyüttes alakja pedig szintén hegyesszöget zárt be. Wolfgang Lazius bécsi orvos, egyetemi tanár és történetíró 1541-ben, Buda ostromakor jelen volt Roggendorf táborában, így személyesen is látta az eseményeket.[75] Az erődítmény bemutatásakor megemlítette, hogy a Dunához lefutó kortinafalak között lehetett vizet hozni a várba (vízhordófolyosó), amely a „királyi istállók nagyszerű épülete mellett emelkedik." Verancsics Antal esztergomi püspök és történetíró ízes magyarsággal megfogalmazott művében részletesen leírta az 1541-ben történt budai hadmozdulatokat.[76] A városba betörő törökök elözönlötték az utcákat, a bírót elfogták, és megparancsolták neki, hogy szólítsa fel a lakosságot az azonnali menekülésre. Azután pedig akit bent találtak a városban „az olyanokat nem bocsátják vala sehová, hanem vár alatt Duna mellett az Mátyás király csűriben, avagy istállójában, akarjuk mondani, behajtják vala mindnyájokat. És hogy immár mind ott benn szorultak volna, megfosztanák kegyetlenől, kárr is a morhájukban is nagyot vallának, hogy így hertelen ki Budából kellene menni. Azután őket mezítelenül elbocsáták, hajtva és szidva." Hans Sachs nürnbergi mesterdalnok és költő a város 1541-évi megszállásának történetéről verses elbeszélést írt, amit Buda ostromának illusztrációjaként Erhard Schön ismert Buda-metszete alatt nyomtattak ki.[77] Roggendorf ostromának leírásánál új információt osztott meg velünk az eseményekről: „Ám a Barát a városból / Kilőtt hat erős ágyúból. / Barát új kár okozója: / Lángol király istállója." A Barát Martinuzzi Fráter György váradi püspök, aki Török Bálinttal együtt a vár védelmét irányította. Igyekezett az ostromlókat távol tartani, de úgy látszik, egy ágyúgolyó eltévedt a harcok közben. Florian Rabucher, aki szintén ott volt egy ideig Roggendorf táborában, így írt az istálló épületéről[78]:„A barát eközben heves tűz alá vette a Dunát; a király istállóját lángba borította, melynek fénye a Dunát is bevilágította." Egy ismeretlen tudósító által feljegyzett esemény jelent meg egy korabeli újságban augusztus 21-ről.[79] „Ekkor azonban a barát hat lövést adott le a Dunára, a királyi istállóknál pedig nagy tüzet gyújtott, hogy világosság borította be az egész folyót. Megtámadta a kifutó hajókat, és erősen lőtte őket." A tüzet valójában nem egy eltévedt bomba okozta, hanem egy szerencsétlen ötlet. Fráter György az istállókból kihordatta a bent lévő szénát az udvarra, és meggyújtatta, hogy az éjszakai harcok során lássanak a sötétben. Ennek a tűznek a továbbterjedése okozhatta épület leégését. A nagy tüzet ábrázolja Erhard Schön-nek a város ostromáról szóló metszete is.[80]

1587-ben Reinhold Lubenau német követet végigvezették a castrumban és Váralján is.[81] A palota mellett egy nagy istállót látott, amelyben akár száz ló is elfért volna, de a romos épület állapota siralmas látványt nyújtott. Az erődítmény első, könnyűszerkezetes változata Ibhahim Pecsevi és Kjátib cselebi történetírása szerint 1601. táján készülhetett.[82] „A múlt esztendőben,

[75] Kasza2021. 127.

[76] Kasza 2021. 290.

[77] Kasza 2021. 262.

[78] Kasza 2021. 251.

[79] Kasza 2021. 257.

[80] Gödölle 2017. 180. („a király völgyében levő tűz"), 178. 19. kép jobb felső sarok. Köszönöm Sudár Balázsnak a forrás értelmezését.

[81] Balogh 1966. 92.

[82] Karácson 1916. 169. 339.

mikor a boldogult Buda őrzője, az istállóknál sövényből, vesszőfonásból és erődítményszakaszt készíttetett és a két istálló között lévő nagy kaput elzáratta s a Vízi-kaputól lefelé vezető úton két oldalon sövényfonású töltést készíttetett." A Mankiskusi Muhammed pasa által elrendelt erődítmény a kikötő biztonságát és védhetőségét növelte. Tizenötéves háború során 1602-ben Russwurm tábornok a császári hadak élén megpróbálta visszafoglalni Budát a töröktől. Istvánffy Miklós történetíró leírta, hogy a királyi istállók (ad stabula regia) mellett álló Vízvár megsérült az ostrom során.[83] Bocatius János kassai bíró 1605-ben járt a városban a tizenötéves háború után.[84] Városnézése során egy boltozott, istállóépületről (testudineatum ex quadratis lapidibus) beszélt, amelyet maga Mátyás király nagy költséggel építtetett. Heinrich Ottendorf követ 1663-évi útleírása szerint Izabella királyné emeltette a segítségül hívott törökök számára. Egy ismeretlen nevű török személy leírása szerint a 17. század közepe táján az istállók elég romos állapotban voltak, ezért szükségessé vált a renoválásuk.[85] „Minthogy a Királyistálló (kral ahori) néven ismert nagy istállók közepe és összes gerendája régóta közel áll a pusztuláshoz és csak négy fala maradt, teljes egészében megcsináltatott, a teteje befedetett, szépen megjavíttatott, megépíttetett és felújíttatott." Christian von Wallsdorf német utazó 1664-ben kiadott útleírásában megemlítette, hogy néhány éve mit látott Budán.[86] „… a királyi istállók alatt egy óriás szemekből kovácsolt vaslánc hever a parton. Ezzel a közlekedést zárták el valaha a Dunán, a víz alatt. A lánc egyik felét a mieink 1602-ben magukkal hozták. Másik fele azonban most is ott hever az említett királyi istálló alatt …". Érdekes, hogy a megmaradt láncdarab sem a hadi jelvényeket gyűjtő törököknek, sem az alapanyagokat másodlagosan is felhasználó helyi kovácsoknak nem kellett. Evlia cselebi 1668-ban járt Budán, és így írt az erődítményről.[87] „Az Iszkele kapun bemenve, délnek nyíló kettős erős kapu van. E kapun befelé menve, egyenesen nyugotnak, a nagy Ákhor-kapuig tágas főút van. Körülete egyszeres bölme erődítmény. Ezt az Ákhor-kapu bölméjének [erődítményszakasz] hívják." Majd újra a helyszínről: „E városban az Iszkele és Ákhor-kapu környéke nagyon szűk, de csinos és látogatott hely. Ákhor-kapunak azért nevezik, mert Lajos király az elfogott oszmánlik lovait itt záratta el." Az istállók épületeit várfalakkal kötötték össze, ebből alakították ki az Istálló erődített városnegyedet, vagyis az Ahorluk bölmeszit.[88] A bölme dél felé a Vízvárig, vagyis a Zsigmond-korban épült erődítményszakaszig terjedt.[89] Északon szintén egy zárófalig, amit a vár Szent János, vagy Vizi kapujától, a törökkori Aranybástya és Ezüstbástya érintésével a két istállóépület északi végeit is belefoglalva, egészen a Dunáig húzódott.

Az alapfalak Buda első fennmaradt ábrázolásán, a Schedel metszeten még nem láthatóak, hacsak a Duna-parti, kőből épült kerítésfalat nem tekintjük annak. A két épület a legkorábban Enea Vico metszetén tűnt fel az 1542.évi ostrommal kapcsolatban Arsenal, vagyis fegyvertár elneve-

[83] Balogh 1966. 92.
[84] Balogh 1966. 92. Balogh 1985. 112.
[85] Fodor 1985. 167.
[86] Zolnay 1977. 40.
[87] Evlia 1985. 280. 284. A szöveget tájszólásokkal fordította Karácson Imre.
[88] Fekete–Nagy 1975. 353.
[89] Generál 1986. 416-419.; 428.

***4. kép** – Az istálló ábrázolása Arsenal felirattal Enea Vico rézmetszetén, 1542 (BTM Kiscelli Múzeum, Metszettár)*
***Fig. 4** – Depiction of the stable with the inscription 'Arsenal' in an etching by Enea Vico, 1542 (BHM Kiscell Museum, Collection of Prints and Drawings)*

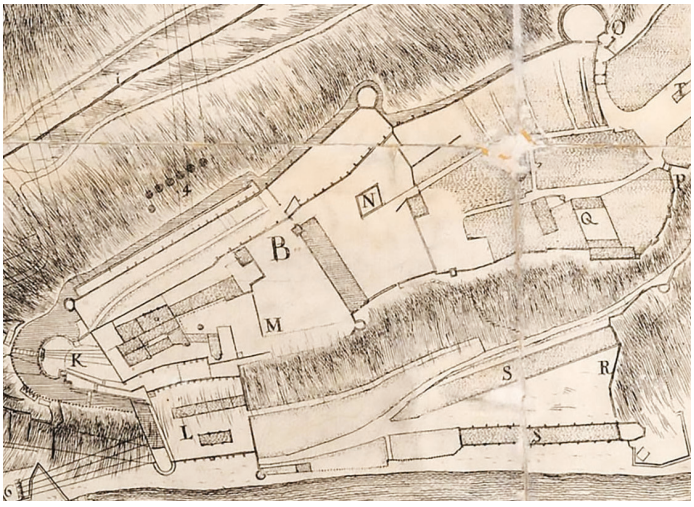
zéssel (***4. kép***).[90] A következő, sokkal szemléletesebb ábrázolás a vízfestményen is dokumentált császári követ megérkezése, amely 1616. tavaszán történt Budán.[91] Ferdinánd császár követei Prágából indultak szekerekkel, Bécstől pedig több városban tett pihenő után hajón érték el a várost. A huszonhat hajóból álló flotta „… a vár alatt a királyi istállóknál szerencsésen …„ kikötött. A korábban „régi révnek" is nevezett királyi kikötő az istálló épületek és a Vízvárnak nevezett erődítés között feküdt. A rajzon egy erődszerű, négyszögletes épület látható. A dunai és a Várhegy felőli épületszárnya elég romos, a tetőzet gerendái kilógnak, vagy nincsenek is meg egyáltalán. A oldalfalain keskeny ablakok és támpillérek vannak, a nyugati szárny középtáján egy ajtó nyílik a belső udvarba. A következő illusztrációk, amelyek meglehetősen pontosan ábrázolják a házakat már 1686-ból származnak. Magliar Andrásnak az 1686-os ostromot ábrázoló metszetén ugyancsak egy erődítés-szakasz látszódik 29-es számmal jelölve. A feloldásban Aher kapusi, vagy Porta dell' stalle, vagyis istálló kaput találjuk.[92] Az ezzel egy időben készült Ferdinando Marsigli-féle térképen Ákhorlik kuleszi olvasható, vagyis istálló torony, amit a rumiliai lovasok egy csapata őrzött, és a Sziavus aga által építtetett paliszádfal. Mindkét ábrázolás a stratégiai jelentőségűnek számító objektumokat feliratozta, a két istállóépületet csak a felmérésben jelölték. Ludwig Nicolaus von Hallart hadmérnöknek és Michael Wening rézmetszőnek köszönhető az ostromokat ábrázoló nagyszabású metszetsorozat, amelynek több darabján is feltűnik a két istálló.[93] A Gellérthegy felől készült rajzon belelátunk a keleti épület két fala közé, amit elborított a beomlott tetőzet és az ostromkor megsérült épület omladéka. Az északról és keletről készült metszeteken pedig a két sérült épület egymáshoz való viszonya látszódik. Domenico Fontana katonai mérnök nagy-

[90] Rózsa 1963. 171. (Kat. 72.)

[91] Jajczay 1934. 81-82. 85. Rózsa 1963. 285. (Kat. 146.). Végh 2015. C.3.3. tábla

[92] Veress 1906. 138. utáni három kép; 145. (31-32. szám); 151. (29. szám).

[93] Rózsa 1963. 167-168. (Kat. 70.)., 178-181. (Kat. 77.)., 256. (Kat. 112.). Végh 2015. C.6.6., C.6.2., C.6.3., C.6.4. táblák, MNL Hadtörténeti Intézet és Múzeum Jelzet: H.III.c.147.

***5. kép** – A két istállóépület N. M. De la Vigne térképén, alaprajz, 1686 (BTM Kiscell Múzeum, Metszettár)*
***Fig. 5** – The layout of the two stables on the map of N. M. De la Vigne, 1686 (BHM Kiscelli Museum, Collection of Prints and Drawings)*

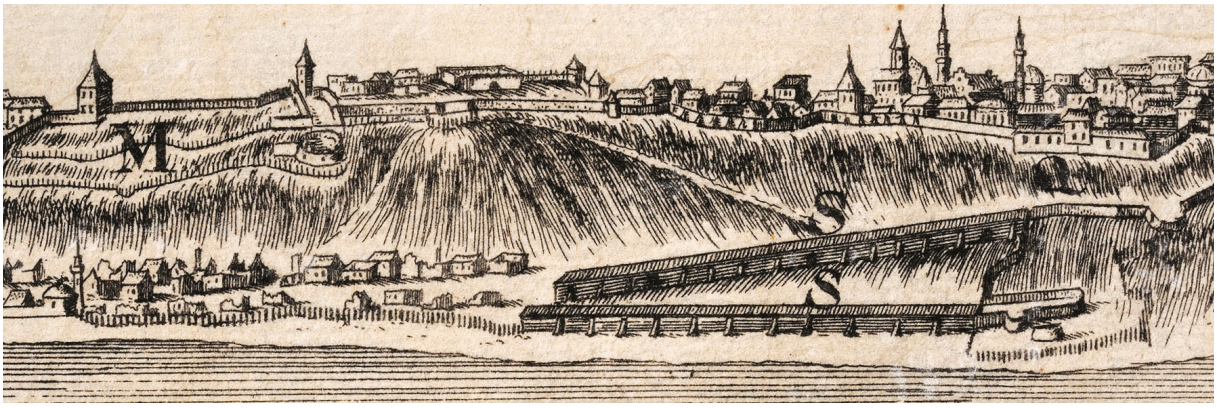
szabású pannóján a nyugati épület belseje tűnik fel, a keleti falát támpillérek tagolják, a belső támpillérek ábrázolása nyilvánvalóan tévedés.[94] A jelmagyarázat szövege szerint Mátyás király istállójának falait csodálhatjuk (Muraille des Escuries du Roy Matthias). A Nicolas Marcel de La Vigne hadmérnök által jegyzett térképen nagy fegyvertár (Armamentarius majus) felirattal ábrázolták (***5. kép***) (***6. kép***), Joseph Haüy hadmérnök térképén nagy élelmiszertár (grand magasin au vivres) névvel van jelölve, H. Bredekownál pedig királyi istállóként, vagy lovardaként (königliche reitstaller) szerepelnek.[95] Az épületeket ekkor közel egyforma hosszúaknak és egyforma széleseknek rajzolták. Nem tudjuk, hogy ez a valós állapot volt-e, vagy csak egy idealizált ábrázolás.

Az épületek újkori használata és a falak régészeti azonosítása

Fortunato de Prati tábornok megállapítása szerint a hosszantartó ostrom során biztosan megsérültek, tetői az ácsudvarral (Bauhof) és a Harmincadhivatallal (Dreissigsthaus) együtt „siralmas állapotban" voltak.[96] A két épületet az itt állomásozó katonák élelmezési raktáraknak (Kaiserliche Proviant Haus) használták, pékműhely is működött bennük. A 18. században felújított formájában többnyire azonos formát mutatott, csak a Mansfeld-metszeten és a térképeken látszódik, hogy a nyugati épület északi végét lebontották.[97] Mikovinyi Sámuel 1737-es látképe, és Francois Langer 1749-es térképe szintén élelmiszertárként (Magasin des Vivres Boulangeries, Proviantthaus) mutatja őket.[98] A 18. században már elég pontos felmérések és szép rézkarcok készültek a két hosszú házról, többek között Mikovinyi Sámuel (1737), J. E. Mansfeld (1777), Francois Langer (1728), Johannes Matthey (1743), és Havel Salgari de Salger (1763) munkája jóvoltából.[99] (***7. kép***)

1810-ben tűzvész pusztított a Tabánban, ami északra is kiterjedt a halászvárosi házakig és a kapucinus kolostorig, így a két hosszú ház sem menekült meg.[100] 1822-ben egy árvíz okozott nagy

[94] Rózsa 1963. 169. (Kat. 71.)
[95] Végh 2015. C.2.1., C.4.1., C.5.1. táblák
[96] Nagy 1964. 199., 237-238. Bánrévy 1932. 124. Simon 2017. 74-75.
[97] Rózsa 1963. 183-185. (Kat. 80.) 214. (Kat. 94.).
[98] BFL XV. 16.a.201/cop2. Simon 2017. C.1.3. és C.3.1. táblák
[99] BTM Kiscelli Múzeum Metszettár Jelzet: 70.6. HIM Jelzet: G_I_h_67. MNL OL Jelzet: S_68_-_XI._-_No._94. HIM Jelzet: G_I_h_988. HIM Jelzet: G_I_h_67/1. BFL Jelzet: BFL_XV.16.a.203/cop1.
[100] Jajcay 1936. 170. Simon 2017. 74-75. Hainits Frigyes térképe 1810. után. BFL XV.16.a.205/29.

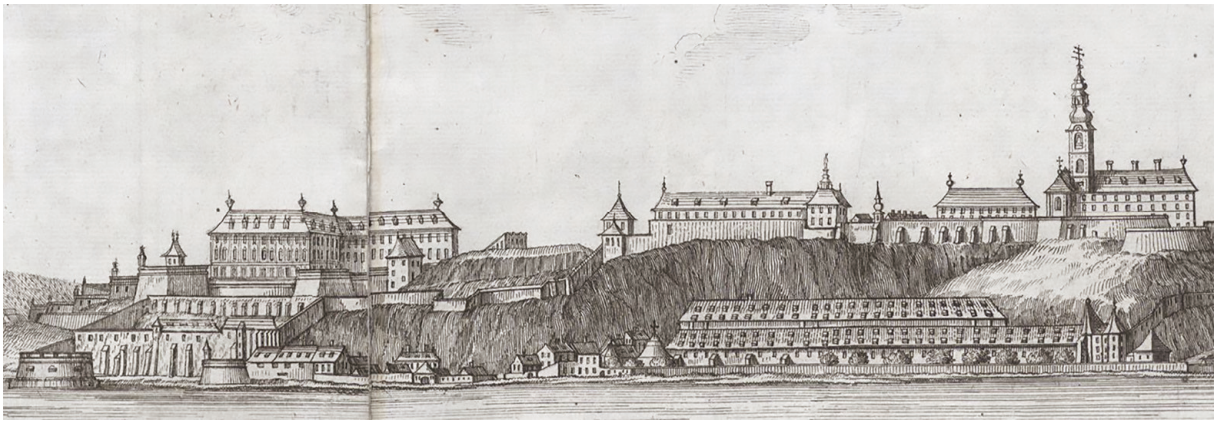

***6. kép** – A két istállóépület N. M. De la Vigne térképén, metszetrajz, 1686 (BTM Kiscelli Múzeum, Metszettár) / **Fig. 6** – Section drawings of the two stables on the map of N. M. De la Vigne, 1686 (BHM Kiscell Museum, Collection of Prints and Drawings)*

károkat benne, ekkor Kimnach Alajos terve alapján a Duna-partot is megerősítették. A „kincstári épületek" sok ostromot megélt falait végül a Lánchíd és az Alagút építésekor bontották le, egy kis rész kivételével.[101] A kiváltás ára némi alkudozás után végül 220.000 forintba került a Lánchíd részvénytársaság és István főherceg közbenjárásának köszönhetően. Lehetséges, hogy a házak bontásának terve nem volt egyértelműen elhatározva. Ez látszik egy 1839-es tervváltozatról készült fantáziaképen.[102] A nyugati épület déli végét, az egykori szénatárat (Heu Magazin) 1861-ben a Budai Népszínház céljára alakították át, ahol a színház 1870-ig működött.[103] Az egykor világhírű egyetemnek épült falak utolsó részeit nagy nehézségek árán ekkor takarították el: „… a falak nem engedtek a csákányütéseknek és dinamittal kellett felrobbantani."

A helyszínen Magyar Károly és Benda Judit végzett régészeti feltárásokat.[104] Az ásatás során a Fő utca 1. számú ház pincéjében előkerült a keleti istállóépület keleti, 210-220 cm-es szélességű,

***7. kép** – A két tárház Mikoviny Sámuel látképén, 1737 (BTM Kiscelli Múzeum, Metszettár)*
***Fig. 7** – The two storerooms on a veduta by Sámuel Mikoviny, 1737 (BHM Kiscell Museum, Collection of Prints and Drawings)*

[101] Clark, William Thierney: Situations Plan … 1839. (MNL OL S_12_-_Div._XIII._-_No._657.)., Schaesburg: Situations Plan … 1842. (BFL XV.16.a.205/41)., Clark W.T. A tervezett Lánchíd helye (MNL OL T_14_-_No._34/IV/19.). Deák – Lanier 2005.

[102] Lánchíd fantáziaképe Wiliam Tierney Clark meg nem valósult tervváltozata alapján 1839. (BFL X.234-3.)

[103] Pukánszkyné 1979. 3., 46-50., 285. 1. kép

[104] Magyar 2007. 20-23. Magyar 2011. 157-160. Magyar 2012. 187-188. Benda–Anderkó–Tóth 2013. 13. Benda– Anderkó–Tóth 2014. 51-55. BTM Adattár Régészeti szakvélemény a Fő utca 1. feltárásáról.

törtköves építésű fala, amit mintegy 50 méter hosszan lehetett követni. Tőle nyugatra, vele párhuzamosan futott egy másik vastag fal, amely felett részben a Lánchíd Palota Fő utcai homlokzata állt. A két fal közötti beltér szélessége 7,5 méter volt, a nyugati hosszanti fal valószínűleg inkább egy belső helyiség osztófala lehetett.[105] Megpróbáltuk rekonstruálni az istállók elhelyezkedését az 1743-as Matthey térképre vetített geodéziával. (***2. kép***) Az összevetített térkép alapján a keleti épület szélessége 19 méter, hosszúsága 160 méter; a nyugati épület szélessége 15 méter, hosszúsága 170 méter lehetett. Az ásatás tanúsága szerint mindkét homlokzati falon pusztulási nyomok, fal-köpenyezések, török-kori és újkori újjáépítések és átalakítások mutatkoztak. (***8. kép***) Középkori járószintet nem lehetett megfigyelni, mert a Lánchíd Palota építésekor valószínűleg megsemmisítették, az alatta húzódó középkori rétegsor a Duna felé lejtett. Az istállóépület északi végében egy török kori, nagyméretű, 220 cm átmérőjű vízkerék került elő, illetve a vízmű aknafala és mellette egy fürdőszerű, terrazzo padlós helyiség. A vele szemben levő, Fő utca 2. számú telken több ütemben történt feltáráson – a várakozással ellentétben – nem került elő a nyugati istállóépület keleti homlokzati fala. Az ásatáson egy középkori ásott kút, szemétgödrök, egy törökkori, faszerkezetes ház, és pincéje betöltésében egy teljes szemeskályha omladékával láttak napvilágot.

9. kép *– A keleti istállóépület keleti fala a Fő utca 1. épület pincéjében. (Fotó: Magyar Károly)*
Fig. 9 *– The eastern wall of the eastern stable building in the basement of 1 Fő Street (Photo: Károly Magyar)*

Zárszó

A latin szöveg valószínűleg a középkori Magyar Királyság legkorábbi fennmaradt építészeti tervének leírása. Mai fogalmaink szerint egy alaprajz, amelyben a részletek kidolgozásáig nem jutottak el. Valószínűleg csak jelölve voltak rajta az épület terei és funkciói. Eredetileg tartozhatott hozzá egy homlokzati rajz, látványterv is, amelyet elsődlegesnek tartottak ebben a korszakban is. Az építkezést ugyan elkezdték, de Mátyás király halála után valószínűleg „bedőlt a projekt". A király által elgondolt nagyszabású épület „kiviteli terve" és „megvalósíthatósági tanulmánya" nem készült el, ez látszik a helyszín domborzati viszonyainak figyelmen kívül hagyásában is. A leírás és az elkészült alapfalak nincsenek szinkronban egymással. Úgy tűnik, hogy az építés vezetője nem teljesen ismerte a tervet, vagy félreértelmezte azt. Mivel az építkezés nem fejeződött

[105] Magyar Károly a nyugati falat homlokzatként határozta meg, a 7. képen látható térkép és geodézia egymásra vetítése azonban inkább egy belső helyiség falát valószínűsíti.

be, ezért az egyetem megalapítása és pápai jóváhagyása sem történt meg. Bár a korabeli „nagyberuházás" nagy bevétellel is kecsegtetett volna (tandíjak, ellátási költségek fedezése, egyéb fogyasztások), Mátyás utódjáról, II. Ulászló királyról semmilyen forrás nincs arra vonatkozólag, hogy az építkezést folytatni szándékozott volna. A felhúzott falakat ellátták födémmel, és a királyi udvar gazdasági épületeiként hasznosították: istálló, kocsiszín, terménytároló, fegyvertár vált belőle.

Az országban kialakult szokások miatt a közép- és felsőfokú továbbtanulás szükségessége nem épült be a köztudatba, mert sem a világi, sem az egyházi pályán való érvényesüléshez nem volt szükség különösebb iskolai képzettségre. Aki mégis tanulásra adta a fejét, annak biztos anyagi háttérrel, és legalább két nyelv magasabb szintű ismeretével kellett rendelkeznie. A latin az oktatás, sőt Magyarország hivatalos és hivatali nyelve volt a középkorban, a másik „élő" nyelv (pl. német, olasz, lengyel) pedig a mindennapi érintkezéshez kellett, mivel a tanulók külföldi egyetemeket látogattak. A magyarországi egyetemalapítások egyike sem bizonyult hosszú életűnek, a budai pedig még az alapításig sem jutott el. Ha felépült volna, akkor Heltai Gáspár szavaival élve „*mind e széles világon nem lönne jobb, szebb, és bővebb schola annál.*"[106]

[106] Székely István 1559-es sorai szerint: „Tovaba ez nem csak hadi dologban, hanem nemes tudomanioknak is követesebe igen dicsiiretes vala, kit meg bizonit a Budan valo Bibliotekanac csenaltatasa, kiben eg nehan ezer könveket mind e szeles vilagrol be giüttetöt vala, Görögül, Sidoul, es Deakul meg iratakot, kinec az ő akaratia ez vala, ha az isten tovaba ez vilagon meg haggia vala, hog' oll' tanossagnac heliet szerezen it ez orszagba, ki mind e' szeles vilagot meg halagia.". Szenci Molnár Albert 1630-ban így írt róla: „Budan az kiralyi Collegiumnak már fundamentomat is felrakatta vólt." Klaniczay 1990. 607.

Irodalom

Altmann 1997 ▪ Altmann, Júlia: Die mittelalterliche Universität in Óbuda (Altofen). In: Universitas Budensis 1395-1995. Szerk: Szögi László–Varga Júlia. Budapest, 1997. p. 67-72.

Ábel 1881 ▪ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Budapest, 1881.

Balogh 1923-1926 ▪ Balogh Jolán: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatának történetéhez a renaissance-korban. Archaeologiai Értesítő 40. (1923-1926) p. 189-209.

Balogh 1952 ▪ Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstrukciója. Művészettörténeti Értesítő 1. (1952) p. 29-40.

Balogh 1966 ▪ Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1. Budapest, 1966.

Balogh 1985 ▪ Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985.

Balogh-Vadász 2020 ▪ Balogh-Vadász Barnabás: „A kétszer alapított…" A középkori Óbudai Egyetem nehéz kezdetei. https://ujkor.hu/content/a-ketszer-alapitott-a-kozepkori-obudai-egyetem-nehez-kezdetei (letöltés ideje: 2023.08.04.)

Banfi 1937 ▪ Banfi, Florio–Ehrle, Francesco: I piú antichi statui della facoltá teologica dell' Universitá di Bologna. Századok 71. (1937) 1. p. 91-94.

Barbon 2005 ▪ Barbon, Ferdy Hermes: I segni dei mercanti al Fondaco dei Tedeschi. Actes Du XIV. Colloque International de Glyptographie de Chambord. Centre International de recherches Glyptographiques. Chambord, 2005. p. 1-51.

Bánrévy 1932 ▪ Bánrévy György: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből. História 5. (1932)1-4. p. 118-127.

Beltramini 2000 ▪ Beltramini, Maria: La latinizzazione del Trattato d' Architectura del Averlino. Pisa, 2000.

Benda–Anderkó–Tóth 2014 ▪ Benda Judit–Anderkó Krisztián–Tóth Farkas Márton: Régészeti kutatások a budai Várhegy előterében. Aquincumi Füzetek 20. (2014) p. 50-60.

Benda–Anderkó–Tóth 2013 ▪ Benda Judit–Anderkó Krisztián–Tóth Farkas Márton: Budapest, Fő utca 2. In: Kvassay Judit–Kreiter Attila (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2013. Budapest, 2019. p. 13.

Bierbauer 1938 ▪ Bierbauer Virgil: King Matthias Corvinus plans a university in Buda. The Hungarian Quarterly 4. (1938) p. 137-142.

Blázy 2010 ▪ Blázy Árpád: Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521-1523). Budapest, 2010.

Bonfini 1995 ▪ Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Budapest, 1995.

Csánki 1884 ▪ Csánki Dezső: I. Mátyás udvara. Budapest, 1884.

Császár 1914 ▪ Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Tanulmányok a Nemzeti Művelődésünk történetéhez. 1. Pozsony, 1914.

Deák–Lanier 2005 ▪ Deák Antal András–Lanier, Amelie: Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai. Budapest, 2005. (A múlt ösvényén.)

Domanovszky 1939 ▪ Domanovszky Sándor: Magyar renaissance – Magyar művelődéstörténet. 2. Budapest, 1939.

Kasza 2021 ▪ Kasza Péter (szerk.): Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540-1542. évi ostromainak történetéhez. Budapest, 2021.(Mohács 1526-2026. Rekonstrukció és emlékezet)

Egidi 2013 ▪ Egidi, Roberto: L' Athenaeum di Roma. Bolletino di archeologia on line. 4. (2013) 2-3-4. p. 3-16.

Evlia 1985 ▪ Evlia cselebi: Evlia cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Budapest, 1985.

Kovács, E. 2008 ▪ Kovács Péter, E.: Mátyás a reneszánsz király. Budapest, 2008.

Farbaky 1988 ▪ Farbaky Péter: A budai középkori királyi palota díszudvara. Ars Hungarica 16. (1988) 2. p.143-171.

Farbaky 2001 ▪ Farbaky Péter: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején. Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001) p. 205-216.

Farbaky 2006 ▪ Farbaky Péter: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the royal palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (ca. 1470-1490). In Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz 50. (2006) p. 215-256.

Farbaky 2008 ▪ Farbaky Péter: Chimenti Camicia, Mátyás firenzei asztalos-építésze és szerepe a budai királyi építkezésekben. In: Farbaky Péter–Spekner Enikő–Szende Katalin–Végh András (szerk.): Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. p. 313-315.

Fehér 1965 ▪ Fehér Géza: Az isztambuli Aja Szófia budai renaissance gyertyatartói. Művészet 6. (1965) 11. p. 3-6.

Fekete–Nagy 1975 ▪ Fekete Lajos–Nagy Lajos: Budapest története a török korban. In: Gerevich László (szerk.) Budapest története II. Budapest, 1975. p. 335-436.

Fényes 2007 ▪ Fényes Gabriella: A budai vízemelő szerkezetek maradványairól. Magyar Múzeumok 13.(2007) 3. p. 24-25.

Feuerné Tóth 1974 ▪ Feuerné Tóth Rózsa: A budai „Schola": Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros terve. Építés- építészettudomány 5. (1974) 3-4. p. 373-385.

Feuerné Tóth 1987 ▪ Feuerné Tóth Rózsa: Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 36. (1987) 1. p. 1-53.

Fodor 1985 ▪ Fodor Pál: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: magyar és török végvárak. Eger, 1985. (Studia Agriensia, 5.) p. 165-172.

Fógel 1913 ▪ Fógel József: II. Ulászló udvartartása (1490-1516). Budapest, 1913.

Fógel 1927 ▪ Fógel, Giuseppe: Storia della Bibliotheca Corvina dalla congiura del 1471 alla morte di Mattia (1490). In: Berzeviczy, Alberto–Kollányi, Francesco– Gerevich, Tiberio (szerk.): Bibliotheca Corvina: la bibliotheca di Matthia Corvino re d'Ungheria. Budapest, 1927. p. 15-25.

Fraknói 1874 ▪ Fraknói Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Budapest, 1874.

Fógel 1917 ▪ Fógel József: II. Lajos udvartartása (1516-1526). Budapest, 1917.

Generál 1986 ▪ Generál Tibor: Buda katonai helyzete a hanyatló oszmán birodalomban és védelmének körülményei az 1686-os ostrom során. Hadtörténelmi Közlemények 33. (1986) 3. p. 403-438.

Gödölle 2017 ▪ Gödölle Mátyás: Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai. Tanulmányok Budapest Múltjából 42.(2017) p. 165-196.

Gregorovius 1897 Gregorovius Ferdinánd: Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián korabeli rajza.(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 3.) Budapest, 1897.

Grüll 1996 ▪ Grüll Tibor: Petrus Niger: Clipeus Thomistarum sive quaestiones super arte veteri Aristotelis. In: Szende Katalin, G.–Szabó Péter: A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Az „1000 éves a magyar iskola" országos program győri kiállítása. Győr, 1996. p. 209.

Gyürky, H. 1981 ▪ Gyürky Katalin, H.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. (Fontes Archaeologici Hungariae) Budapest, 1981.

Gyürky, H. 1982 ▪ Gyürky Katalin, H : A budai domonkos rendház főiskolájának épülete. In: Marosi Ernő–Tóth Melinda–Varga Lívia: Művészet I. Lajos korában 1342-1382. Kiállítási katalógus. Budapest, 1982. p. 257-263.

Hajnóczi 1992 ▪ Hajnóczi Gábor: Bonfini Averlino-fordítása és a budai Vitruvius kézirat kérdése. Ars Hungarica 20. (1992) 2. p. 29-34.

Hajnóczi 1994 ▪ Hajnóczi Gábor: Az ideális város a reneszánszban. Budapest, 1994.

Hajnóczi 2002a ▪ Hajnóczi Gábor: Civitas és universitas. Ideális város és egyetem. In. Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura" utóéletéről a XV. és XVI. században. Budapest, 2002. p. 65-76.

Heltai 1981 ▪ Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Budapest, 1981.

Horváth 1953 ▪ Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Budapest, 1953.

Implom 2017 ▪ Implom Lajos Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig. Vasvár, 2017. (Magyar domonkos rendtörténet, 1.)

Jajczay 1934 ▪ Jajczay János: Császáry követ fogadása Budán a török idők alatt, a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén. Budapest, 1935 (A Fővárosi Könyvtár évkönyve, 4.) (1934.) p. 73-87.

Jajczay 1936 ▪ Jajczay János: Budai és pesti veduták vallásos tárgyú képeken. Tanulmányok Budapest Múltjából 4. (1936) p. 157-173.

Karácson– Szekfű 1916) Karácson Imre–Szekfű Gyula (szerk.): Török történetírók III. 1566-1659. (Török-magyarkori történelmi emlékek, 5.) Budapest, 1916.

Klaniczay 1984 ▪ Klaniczay Tibor: Egyetem és politika a magyar középkorban. In: Székely György (szerk.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Memoria saeculorum Hungariae, 4.) Budapest, 1984. p. 35-44.

Klaniczay 1990 ▪ Klaniczay Tibor: Egyetem Magyarországon Mátyás korában. Irodalomtörténeti Közlemények 94.(1990) 5-6. p. 575-612.

Kubinyi 1964 ▪ Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458-1541). Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására). Levéltári Közlemények 35.(1964) 1. p. 67-98.

Kubinyi 1968 ▪ Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 39.(1968) 2. p. 205-231.

Kubinyi 1975 ▪ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig. In: Gerevich László (szerk.) Budapest története. Budapest, 1975. p. 7-240.

Kubinyi 2005 ▪ Kubinyi András: Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva (szerk.): Studia professoris-professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest, 2005. p. 169-195.

Kulcsár 1971 ▪ Kulcsár Péter: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár krónikájában. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litteratum Hungaricum 10-11.(1971) p. 5-7.

Kulcsár 1972 ▪ Kulcsár Péter: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár krónikájában. Irodalomtörténeti Dolgoztok 63.(1972) p. 5-7.

Kulcsár 1973 ▪ Kulcsár Péter: Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. Humanizmus és Reformáció. 1. Budapest, 1973.

Lampridius 1924 ▪ Lampridius, Aelius: Severus Alexander. In: Historia Augusta, Volume II: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus. Cambridge, 1924. (Loeb Classical Library , 140.) p. 178-313.

https://www.loebclassics.com/view/historia_augusta_severus_alexander/1924/pb_LCL140.245.xml (letöltés ideje: 2023.09.12.)

Magyar 2007 ▪ Magyar Károly: Beszámoló Buda első, XV. századi és török kori vízműveinek feltárásáról. Magyar Múzeumok 13.(2007) 3. p. 20-23.

Magyar 2011 ▪ Magyar Károly: Budapest, I. ker. Fő utca 2. Aquincumi Füzetek 17. (2011) p. 157-160.

Magyar 2012 ▪ Magyar Károly: Budapest I. Fő utca 2. In: Kisfaludy Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Budapest, 2012. p. 187-188.

Melich 1912 ▪ Melich János: Calepinus latin-magyar szótára. Budapest, 1912.

Mészáros 1981 ▪ Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis". In: Klaniczay Tibor (szerk.): Humanizmus és reformáció 11. Budapest, 1981.

Mikonya 2014 ▪ Mikonya György: Az európai egyetemek története (1230-1700). Budapest, 2014.

Mikó 1994 ▪ Mikó Árpád: Vitruvius Redivivus? Bonfini Averlino-fordítása és az antik hagyomány. Ars Hungarica 22. (1994)1. p. 30-35.

Mühlberger 1996 ▪ Mühlberger, Kurt: Die Universität Wien. Kurze Blicke auf eine lange Geschichte. Wien, 1996.

Nagy 1964 ▪ Nagy Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) p. 181-244.

Palugyay 1852 ▪ Palugyay Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852.

Pukánszkyné 1979 ▪ Pukánszkyné Kádár Jolán: A Budai Népszínház története. Budapest, 1979.

Ritoókné 2002 ▪ Ritoókné Szalay Ágnes: A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után. In: „Nympha super ripam Danubii". Humanizmus és reformáció 28. Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2022. p. 9-21.

Romhányi 1996 ▪ Romhányi Beatrix: A koldulórendek szerepe a középkori magyar oktatásban. In: Szende Katalin, G.–Szabó Péter (szerk.): A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Az „1000 éves a magyar iskola" országos program győri kiállítása. Győr, 1996. p. 35-40.

Rózsa 1963 ▪ Rózsa György: Budapest régi látképei (1493-1800). Monumenta Historica Budapestinensia. Budapest, 1963.

Salamon 1885 ▪ Salamon Ferencz: Mátyás király egyeteme. Budapesti Szemle 105. (1885) p. 321-339.

Serlorenzi–Egidi 2013 ▪ Serlorenzi, Mirella–Egidi, Roberto: L' Athenaeum Adriano, Storia di un edificio dalla fondazione al XVII secolo. Note conclusive. Bolletino di archeologia on line. Direzione generale per le antichita IV. (2013)2-3-4. p. 192-198.

Schwarz Péter: Schwarz Péter budai tanár Mátyás királyhoz intézett ajánlása Clipeus Thomistarum című műve előtt (Velence, 1481), amelyben említést tesz az uralkodó által Budán szervezett főiskoláról / szerző Petrus Niger https://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25907

Siklóssy 1985 ▪ Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? 1870-1930. Budapest, 1931. (reprint, 1985.)

Simon 2017 ▪ Simon Katalin: Buda II. kötet (1686-1848). Szilágyi Magdolna (szerk.): Magyar Várostörténeti Atlasz 5. Budapest, 2017.

Soltész 1905 ▪ Soltész Gyula: Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Művelődéstörténeti értekezések 18. Budapest, 1905.

Spekner 2016 ▪ Spekner Enikő: A budai iskolák. In: Benda Judit−Kiss Virág−Magyar Károly− Lihończak-Nurek, Grażina (szerk.): Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus, Budapest, 2016. p. 131-132.

Szakály–Szűcs 2005 ▪ Szakály Ferenc–Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékekek a 16. század első harmadából. Budapest, 2005.

Szegedi 2022 ▪ Szegedi László: Két középkori magyar egyetem története. A pécsi egyetem címere. Az Academia Sudensis [Veszprém] címere. Veszprémi Szemle 24. (2022) 3. p. 6-78.

Székely 1968 ▪ Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a középeurópai egyetemlétesítések összefüggéseiben. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. Pécs, 1968. p. 155-174-

Székely 1996 ▪ Székely György: Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás. In: Szende Katalin, G.−Szabó Péter (szerk.): A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Az „1000 éves a magyar iskola" országos program győri kiállítása. Győr, 1996. p. 79-86.

Székely 1997 ▪ Székely György: Egyetemi kancellárok a 14-15. századi Magyarországon. Századok 131. (1997) 1. p. 157-167.

Szerémi 1961 ▪ Szerémi György: Magyarország romlásáról.(Monumenta Hungarica 5.) Budapest, 1961.

Szende 2008 ▪ Szende Katalin: „S nyögte Mátyás bús hadát…" Hunyadi Mátyás és Bécs 1457-1490. In: Farbaky Péter–Spekner Enikő–Szende Katalin–Végh András (szerk.): Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. p. 381-384.

Szögi 1995 ▪ Szögi László (szerk.): Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367-1777. Budapest, 1995.

Toldy 1852 ▪ Toldy Ferenc: A magyar irodalom története II. Pest, 1852.

Toldy 1854 ▪ Toldy Ferenc (szerk.): Tizenhatodik századbeli magyar történetírók, régi kiadások és kéziratok után. Újabb nemzeti könyvtár. Harmadik folyam. Budapest, 1854.

Toldy 1862 ▪ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története II. Az ó s középkori magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1862.

Végh 2006 ▪ Végh András: Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Budapestinensia 17.) Budapest, 2006.

Végh 2008 ▪ Végh András: A budai mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: Kenyeres István (szerk.): A budai mészárosok céhkönyve és kiváltságlevelei. Források Budapest közép- és kora újkori történetihez. Budapest, 2008. p. 57-72.

Végh 2015 ▪ Végh András: Buda I. kötet, 1686-ig. (Magyar Várostörténeti Atlasz 4.) Budapest, 2015.

Veress 1906 ▪ Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684-1686-iki ostromairól és helyrajzáról. Budapest Régiségei 9. (1906.) p. 103-170.

Vitruvius 1988 ▪ Vitruvius: Tíz könyv az építészetről. Fordította: Gulyás Dénes, Budapest, 1988.

Zolnay 1977 ▪ Zolnay László: Amikor megláncolták a Dunát. Budapest folyóirat 15. (1977) 11. p. 39-41.

Plans and reality

The history of the walls of King Matthias' university in Buda, the "Academia Corviniana", up to the 18th century

A detailed description of the planned establishment of the University of Buda has survived in the historical work of Gáspár Heltai, in his 'Chronica az magyaroknak dolgairól' (Chronicle of the Affairs of the Hungarians), completed by 1575 and published in Cluj, as well as in a Latin manuscript written before 1574 (or perhaps before 1502). Although the description was not taken seriously by many, there were some who were struck by its verisimilitude. The original Latin text may have been written by Bonfini himself, who did not eventually include it in his work 'A magyar történelem tizedei' (Decades of Hungarian History), because the construction only got as far as the foundations, and so it was impossible to write about it as an achievement. The plan contains a description of a large-scale building on the banks of the Danube below Buda Castle. The building would have had two courtyards, with the larger block used for teaching and student accommodation, while the smaller block would have housed the teachers, the rector, the head of the household, craftsmen and servants. It would also have housed the storerooms and kitchens necessary for the students and teachers. The amenities would have included a canteen, medical facilities, lit classrooms, running water and a toilet next to the Danube. According to the text, the school would have taught only the seven liberal arts, with no mention of law, medicine or theology. I believe that King Matthias was strongly motivated by his humanist interests as well as the example of Vienna, when he tried to establish a large-scale university complex in Buda. Construction began at the earliest between 1484 and 1486, but stopped in 1490 due to the death of the king. The university plan failed and the existing walls were used for other purposes, such as farm buildings. The long houses, which were later used as stables, barns, armouries and food storage, were originally the walls of the University of Buda, which King Matthias wanted to have built.

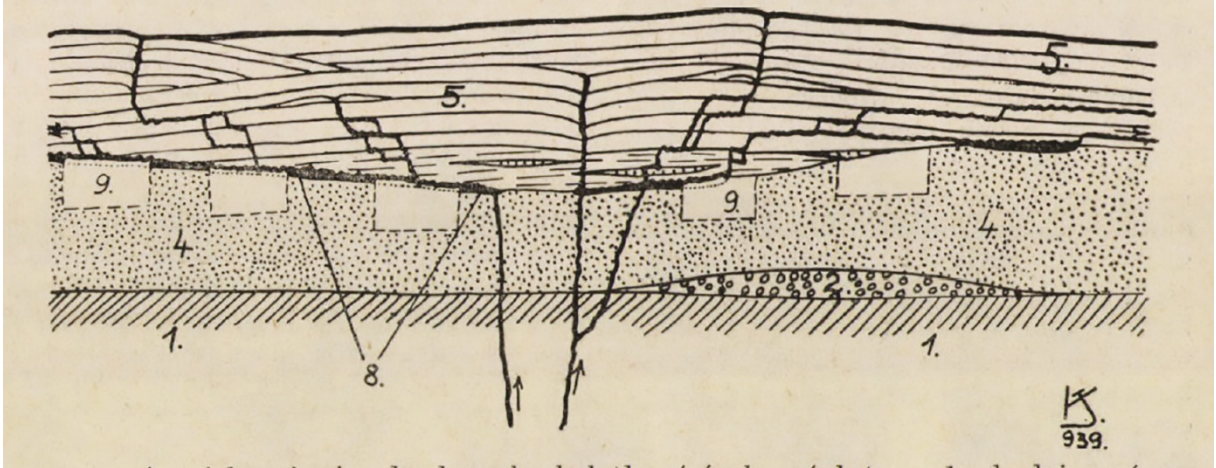
Szabó Balázs

A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében III.

A város alapításkori valószínű telekosztása és városszerkezete a föld alatt elhelyezkedő objektumok alapján

Előzmények

A tanulmánysorozat első és második része a Budapest Régiségei 45. és 47. kötetében jelent meg 2012-ben és 2014-ben.[1] Az eltelt idő alatt újabb adatok és dokumentumok kerültek látókörömbe,

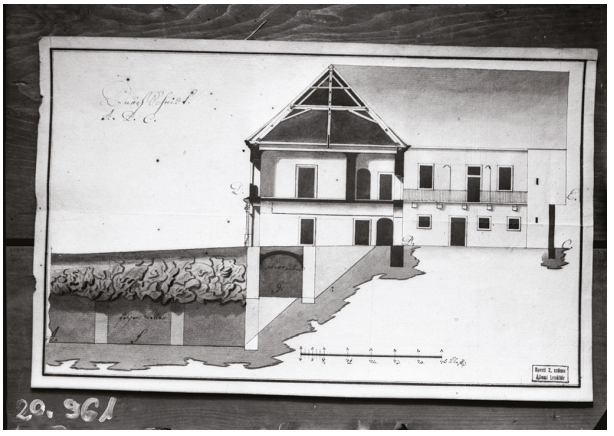

A várhegyi pincebarlangok keletkezésének vázlata. 1. budai márga, 2. pleisztocénkori dunakavics, 3. pleisztocénkori ördögárokkavics, 4. pleisztocénkori ártéri iszap, 5. pleisztocénkori mésztufa, 6. pleisztocén-holocén lejtőtörmelék, 7. kultúrfeltöltés, 8. eredeti barlangüregek, 9. pincebarlangok.

***1. ábra** – A vár hegyi pincebarlangok keletkezésének vázlata (Kerekes 1940. 131. p. 2. kép)*
***Fig. 1** – Outline of the formation of the Buda Castle Hill caves (Kerekes 1940. 131. p. Fig. 2.)*

melyek közelebb vittek a kutatott téma kérdéses részeinek megoldásához. Az első részben részletesen bemutattam a budai Vár alatti üregrendszert. Arra a következtetésre jutottam, hogy a budai Vár alatti barlangpincék valószínűleg döntő méretükben mesterségesek, mindössze igen kis

[1] Szabó 2012. Szabó 2014. A szerző okl. építőmérnök, statikus, mérnöktanár, a budavári barlangpincék kutatója.

2. *ábra* – *Az Úri utca 19. számú épület alatti barlangpince metszete 1801-ből vagy 1803-ból* / ***Fig.* 2** – *Section of the cave cellar under the building at 19 Úri Street from 1801 or 1803 (BTM Vármúzeum Középkori Főosztály Fotótár / BHM Castle Museum Medieval Department, Photography Collection)*

részükben lehettek természetesek. A második részben több lehetőséget vázoltam fel a budai Vár alatti barlangpincék, kürtők és aknák kialakításának okáról. Egy kísérletsorozatnak köszönhetően már biztosabb információkkal rendelkeztünk. Véleményem szerint a barlangpincék részben kőnyerő és esetleg habarcs alapanyagot jelentő helyek lehettek. Kerekes Ferenc 1940-ben megjelent cikkében szereplő, általa rajzolt ábrán egyértelműen jelöli, hogy a barlangüregek csak nagyon kicsiny magasságúak lehettek eredetileg, és azokat az emberi kéz bővíthette.[2] (***1. ábra***) Már 1955-ben felvetették a Budapest Műemlékei című könyv I. kötetének szerzői, hogy a természetes eredetű mésztufa barlangok követik az utcák vonalát. A szerzők arra gondoltak, hogy a víz által kimosott és behorpadt részeken vezették az utcákat, de ezzel nem értek egyet.[3] A pincék kialakításának okára egy történeti adat is segítségünkre van. A tatárjárás után, a mongoloktól visszaérkező követ, Plano Carpini 1247-ben így foglalta össze az erődítésekre vonatkozó tanácsait: *„Ha pedig egyes városokat és várakat meg akarnak erősíteni, elébb vizsgálják meg, milyen azok fekvése, legyen elégséges vizük és fájuk, és ha mód van rá a ki- és bejárást ne lehessen elzárni… Tároljanak több évre szóló élelmet”… „vájjanak titkos vermeket, és rejtsék bele termésüket, valamint egyéb holmijukat”.*[4] Arról nincs további információnk, hogy tanácsait megvalósították-e.

3. *ábra* – *Az Országház utca 14. földalatti objektumainak összesített rajza (a szerző rajza)* / ***Fig.* 3** – *Composite drawing of the underground objects at 14 Országház Street (drawing by the author)*

Még néhány pontosítás a korábban megjelent tanulmányaimhoz. Továbbra is kutatom és keresem a budai Vár alatti üregrendszer korai ábrázolásait. Valószínűleg egy budai barlangpince egyik legelső ábrázolását láthatjuk azon az 1803-ban készült felmérési terven, amely az Úri utca 19. számú házat ábrázolja.[5] (***2. ábra***) A tanulmánysorozat első

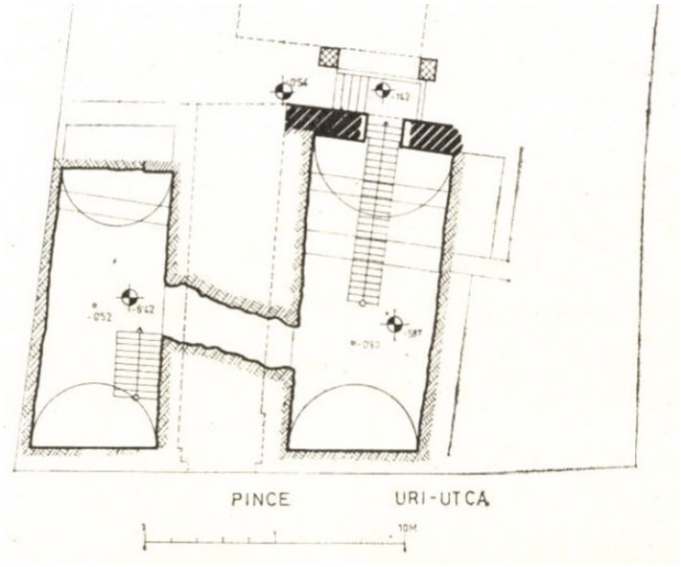
[2] Kerekes 1940. 131.

[3] Borsos - Pogány 1955. 48.

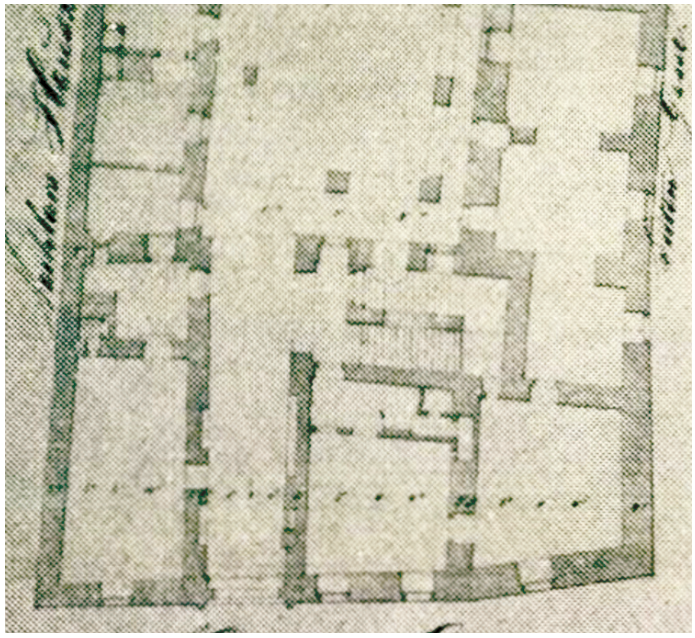
[4] Carpini 1981. 251. Fordította Gy. Ruitz Izabella. Köszönöm Benda Juditnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.

[5] Buzinkay 2016. 73. Balla Antal felmérése 1803. Ney 1967. 36-37.

részében említettem, hogy mielőtt Kadić Ottokár barlangoknak azonosította volna a budai Várban lévő mélypincéket, sziklapincéket, egyéb üregeket, senki sem nevezte azokat barlangoknak. Bebizonyosodott, hogy ez nem igaz, mivel a 1924-ben megjelent Budapest Műemlékei című könyvben Lux Kálmán bizonyos részeit már barlangként nevezi meg.[6] Az Országház utca 16.-ban lévő kisméretű homlokzati kőkeretről ma már bizonyosan kijelenthető, hogy kút merítő nyílása lehetett, mivel a budai Várban található utcai pincelejáratok kőkeretei mind sokkal szélesebbek voltak.[7] Az Országház utca 14. épület alatti pincék és barlangpince a tanulmánysorozat első részében már szerepelt, de mivel 2016-ban volt szerencsém az épület bővítésében és barlangpince-megerősítés tervezésében részt venni, újabb információkat szereztem róla. (***3. ábra***) A tanulmánysorozat második részében, a V. területen belül többek között elemeztem az Úri utca 38. telken lévő épületeket. Megfogalmaztam, hogy a telek eredetileg keskenyebb lehetett és az északi oldalán 5,9 méter széles rész már a következő telekhez tartozhatott. Ehhez további két bizonyítékot is sikerült felkutatnom. Az egyik felmérési alaprajzon az épület alatti pincék láthatóak, melyekből egyértelmű, hogy a vári telkek beépítési metodikájához hasonlóan az eredeti telek két oldalán egy-egy épület pincéje ismerhető fel, melyeket később a kapubejáró alatt földalatti folyosóval kötöttek össze. A régebben, a másik telekhez tartozó részen pincét nem jelöltek, de nem kizárható jelenléte. (***4. ábra***) A következő ábrán az épület földszinti alaprajza látható, amelyen a főfalak

4. ábra *– Az Úri utca 38. alatti pincék alaprajza (CZAGÁNY 1969. 354. 9. kép) /* ***Fig. 4*** *– Layout of the cellars laying beneath 38 Úri Street (CZAGÁNY 1969. 354. Fig. 9.)*

5. ábra *– Az Úri utca 38. földszinti alaprajza (CZAGÁNY 1969. 355. 10. kép) /* ***Fig. 5*** *– Layout of the ground floor of 38 Úri Street (CZAGÁNY 1969. 355. Fig. 10.)*

[6] Lux 1924. 70.

[7] Szabó 2012. 203. és 33. kép., Zádor 1994.

elrendezése a fentieket teljes mértékben alátámasztja. (***5. ábra***) Az épület déli pincéjében is előkerült az utcai pincelejáró egyik oldali ajtó kőkerete és küszöbköve a pince Úri utcai homlokzatának belső síkján.

Korábban megjelent publikációim után most két új területen vizsgáltam meg a városalapítás-kori (13. század közepi) feltételezett telekosztást, valamint a pincék és barlangpincék elhelyezkedését.

VI. terület: Az Úri utca páros oldalán hat telek, vagyis az Úri utca 68.-tól 72.-ig és ettől számítva északi irányban további három, ma már nem létező telken lévő épületek elemzését végeztem el.

VII. terület: Az Országház utca páratlan oldalán az 5.-től a 19. számú telekig vizsgáltam az eredeti telekosztást, és ezekhez a Kard utca 4. számú telket is hozzávettem. Az Országház utca páros oldalán a 24. számú háztól a 30. számú épületig, szintén a Kard utca vonaláig vizsgáltam az eredeti telekosztást. Ez mindösszesen tizenhat telek.

A telkek méretéről

Buda városa, a városalapítás idején igen modernnek számított.[8] A korabeli középkori városokhoz képest utcái szélesek, a telkek is nagyok voltak. Ez talán abból adódhatott, hogy a hegy beépíthető platója igen nagy területű volt, nagyjából 40 hektár. Bogdán István történeti mértékegységekkel foglalkozó kötetének adatai alapján a középkorban 6 láb felelt meg egy ölnek, mely később az évszázadok során jelentősen változott.[9] A tanulmányban részletesen elemzésre kerülő házak esetén, saját méréseim alapján, átlagosan kb. 0,305 méterre adódott egy láb, és 1,83 méterre egy öl, melyet egyben rekonstrukciós méretnek is használtam.[10] A tanulmánysorozat első két részében a telekosztás a föld alatt elhelyezkedő objektumok és a régészeti adatok alapján pontosan 60 láb (10 öl, kb. 18,3 m) méretűre adódott.[11] Az utcavonalat követve kiszerkesztettem a feltételezett első telekosztást, amely telkenként 18,3 méteres távolságokra jött ki. Ez szinte mindenhol egybeesett a homlokzati kürtőkkel és a barlangpincékbe levezető lépcsőkkel, sőt a két újonnan vizsgált területen (VI. és VII.) sok helyen ma is ott vannak a telekhatárok, ahol a város alapításakor lehettek. Korábban Horler Ferenc és Weidinger György is készített méréseket az 1687-es Hauÿ-féle térkép alapján a vári telkekről, Nagy Lajos tanulmánya pedig az 1696-os Zaiger (telekösszeírás) korabeli felméréseit tartalmazza.[12] Végh András az Úri utca – Országház utca – Kapisztrán tér háztömbjének (volt Magyar Tudományos Akadémia) középkori telekosztás rekonstrukcióját végezte el.[13] Saját méréseim némileg eltérnek a fenti szerzők által publikált munkáktól.

[8] Végh 2009. 35-49.

[9] Bogdán 1978. 87.

[10] A kora középkorban nem ismerjük, hogy Budán milyen hosszmértéket használtak, mindössze annyit tudunk, hogy a középkor végétől használatban lévő „budai láb" 0,3168 méter, illetve a budai öl 1,901 méter volt. Bogdán 1978. 78.

[11] Szabó 2012., Szabó 2014.

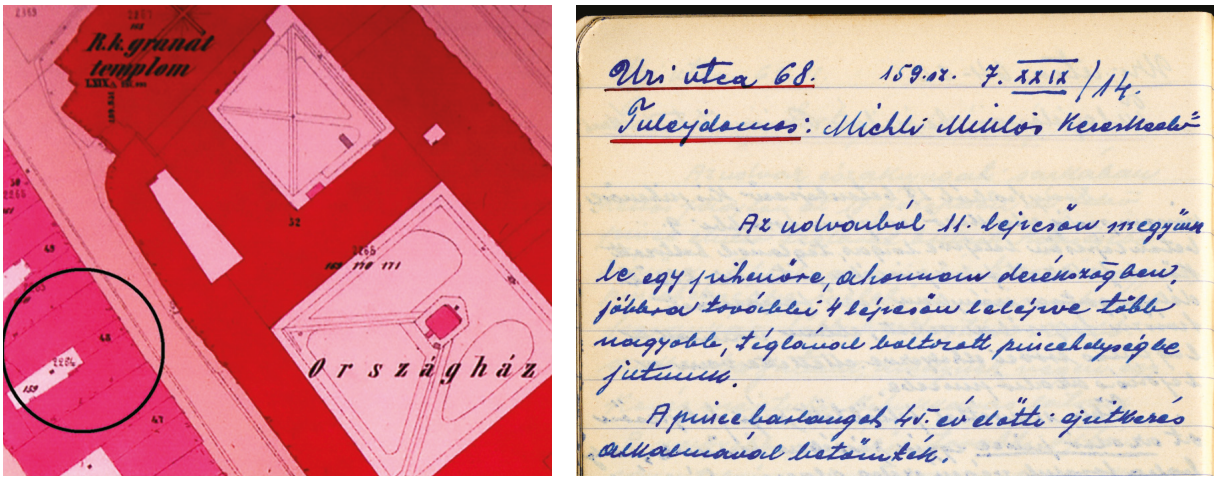
[12] Weidinger – Horler 1956. 29-32. és 1-2. melléklet. Nagy 1971. 81-119.

[13] Végh 2003. 209-215.

A VI. terület részletes vizsgálata

Úri utca 68.

Mint a legtöbb vári épületnek, ennek is középen volt a kapubejárója és két oldalt a lakórésze, amely az 1873-as kataszteri felmérésen jó látható.[14] (***6. ábra***) Feltételezhető, hogy a többi vári házhoz hasonlóan az épület alatt is lehetett barlangpince, mely az Úri utca alá nyúlt és amelyhez

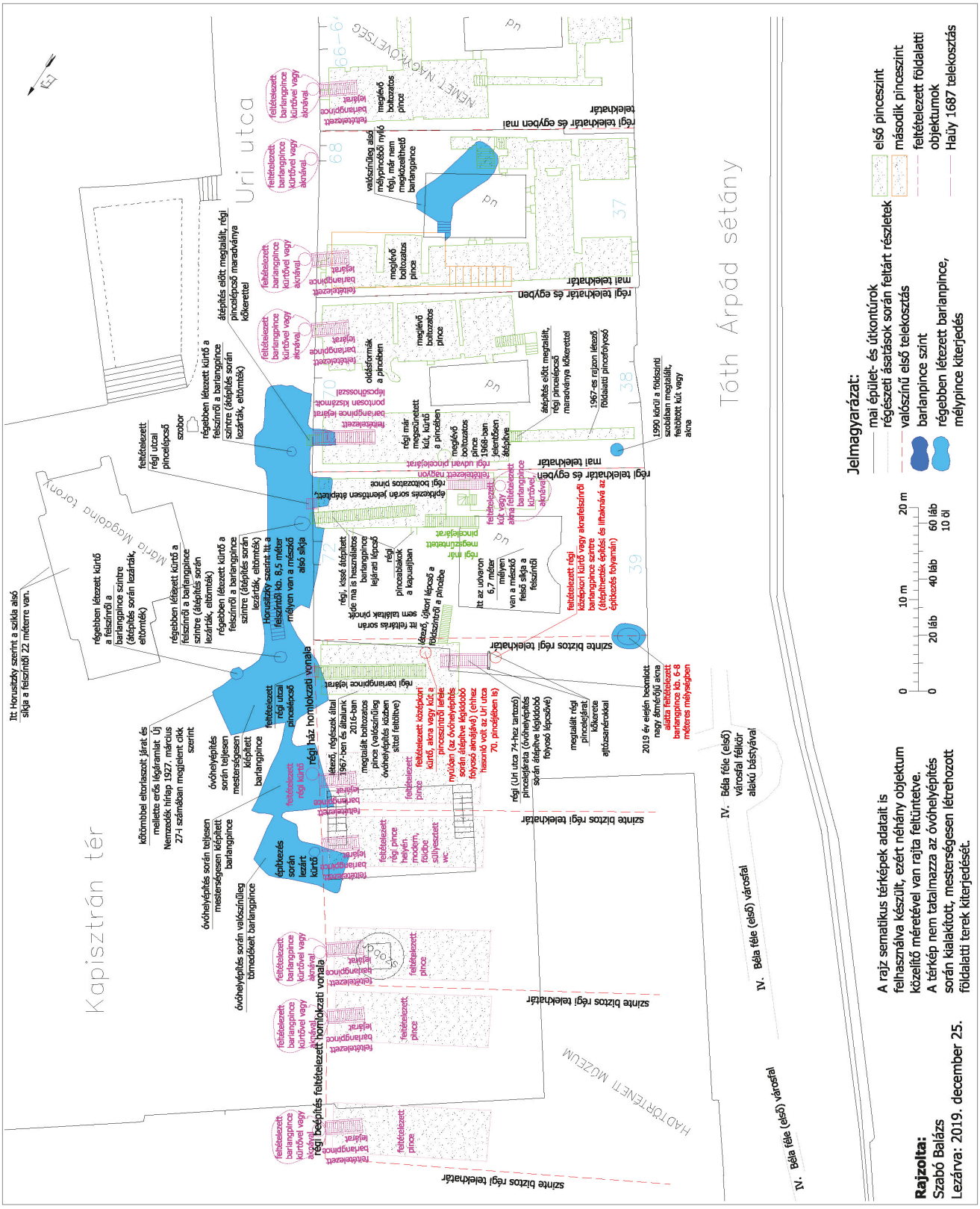
6. ábra – *Buda sz. k. főváros felmérése, 1873. Belsőség 55. számú szelvény (balra) /* ***Fig. 6*** *– Survey of the capital city of Buda, 1873. Section No. 55 of the inner parts (left) (HU BFL XV.16.a.201/13 - 55)*
7. ábra – *lásd 252. oldal /* ***Fig. 7*** *– see on page 252*
8. ábra – *Kadić Ottokár kéziratos naplója a budavári barlangpincékről (1939), az Úri 68.-ról szóló lap (jobbra, Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatal Barlangtani Intézetének gyűjteményéből) /* ***Fig. 8*** *– A page from the diary of Ottokár Kadić with details about 68 Úri Street (right, from the collections of the Insitute for Speleology)*

kürtő vagy akna és lépcsőlejárat is tartozhatott. (***7. ábra***) Sajnos a régi lejáratot az új épület építésekor teljesen elbontották. Az új épület kapubejárója ma már nem középen, hanem a homlokzat déli oldalán van. Az épület északi oldala alatt a régi épület pincéje megmaradt, míg a nyugati oldala alatt újabb pincék találhatóak. Lehetséges, hogy a mai társasház északi, régi pincéje régebben kétszintes volt, és az alsó szintről az épület közepén lévő udvar alatti barlangpincébe lehetett jutni. Ezt a barlangpincét az 1880-as években felmérték.[15] A pincékről Kadić Ottokár beszámolt naplójában, de ma már ezek a pincerészek nem hozzáférhetőek. (***8. ábra***)

Úri utca 70.

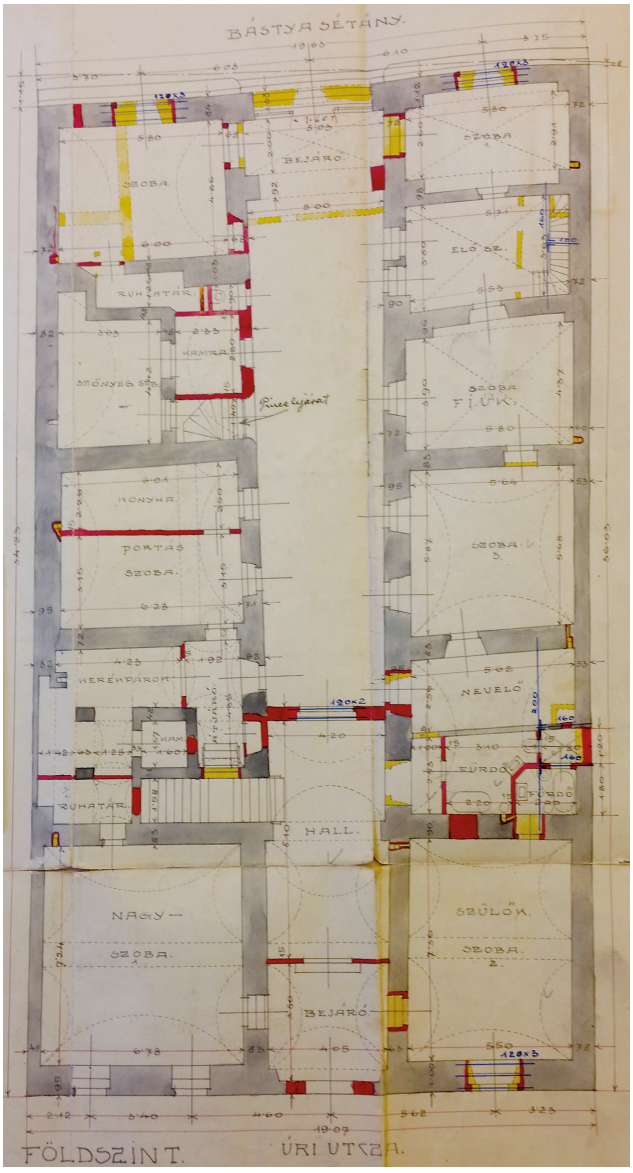
Az épület középen lévő kapualjától északi és déli irányban lévő épületszárnyak, eredetileg az Úri utcai frontra épült három traktusból álló, utcára merőleges házak lehettek, hiszen 2015-ben az Úri utca 72-ben végzett falkutatások során a 70. szám felől a tűzfalban különlegesen, nagy kövekből falazott részt találtak az egyik szobában.[16] (***9. ábra***) Ez az armírozott kősarok 22,05 méterre van az Úri utcai homlokzati vonaltól, tehát pontosan ott ahol az épület alatti pince nyugati vége.

[14] BFL XV. 16a.201/9 (1-40). Marek János 1973.
[15] Zádor 1994.
[16] H-Y 2016. 52. o. és 97. kép.

Kapisztrán tér
Úri utca
Tóth Árpád sétány
Mária Magdolna torony
Hadtörténeti Múzeum
Német Nagykövetség
Jelmagyarázat:
mai épület- és útkontúrok
régészeti ásatások során feltárt részletek
valószínű első telekosztás
barlanpince szint
feltételezett földalatti objektumok
Halúy 1687 telekosztás
első pinceszint
második pinceszint
Rajzolta:
Szabó Balázs
Lezárva: 2019. december 25.
A rajz sematikus térképek adatait is felhasználva készült, ezért néhány objektum közelítő méretével van rajta feltüntetve.
A térkép nem tatalmazza az óvóhelyépítés során kialakított, mesterségesen létrehozott földalatti terek kiterjedését.
0 20 láb 40 láb 60 láb
0 10 m 20 m
régi telekhatár és egyben mai telekhatár
szinte bíztos régi telekhatár
IV. Béla féle (első) városfal
régi beépítés feltételezett homlokzati vonala
régi ház homlokzati vonala
régi barlangpince lejárat
régi kút
régi pincelejárat
régi pince
feltételezett barlangpince kútjával vagy aknával
feltételezett barlangpince lejárat
feltételezett pince
feltételezett pincelejárat
feltételezett pincelépcső
feltételezett kút
feltételezett pincelejárat, kőkerete
feltételezett pincelejárat, kőkerete, ajtózsanérokkal
feltételezett régi pince helyén, modern, földbe süllyesztett wc.
feltételezett régi utcai pincelépcső
feltételezett kútról, akna vagy kút a pincszintről lefelé
feltételezett régi kútról
feltételezett pince
feltételezett barlangpince
feltételezett barlangpince kútjával vagy aknával
feltételezett barlangpince lejárat

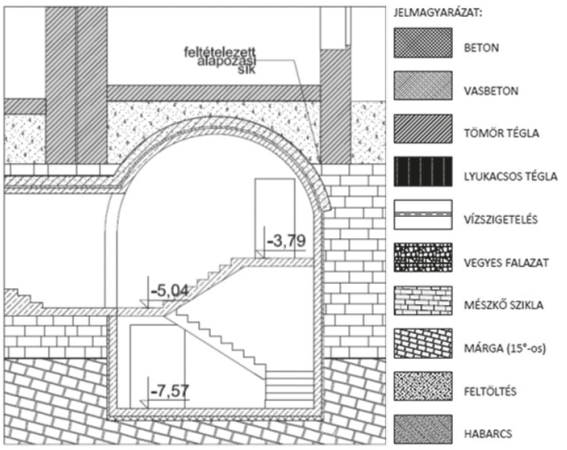

***9. ábra** – Az Úri utca 70. régi sarokarmírozása az Úri utca 72. felől (H-Y 2016, fényképmelléklet F97. kép) / **Fig. 9** – The old quoining of 70 Úri Street on the side towards 72 Úri Street (image F97 from the photo appendix of H-Y 2016)*

***10. ábra** – Az Úri utca 70. épület földszinti alaprajza 1935-ben / **Fig. 10** – Ground floor layout of 70 Úri Street in 1935 (HU BFL XV. 17. d. 329 - 6694)*

Továbbá az Úri utcától számolva a harmadik és negyedik helyiség között három lépcsőfoknyi magasságkülönbség is van a padlóban, mely arra utalhat, hogy nem egy korban épülhetek. (***10. ábra***) Tehát a sarokarmírozás az eredeti Úri utca 70. telken álló északi, utcára merőleges épület északnyugati sarka lehetett. A kapualj Úri utcai részét már régebben beépítették lakótérnek. Az északi szárny alatt nagyméretű, boltozatos pince volt egészen 1968-ig, amikor az Úri utca 72. pincéje felőli bejáraton keresztül egy erőművi kapcsolótérré alakították. Pillanatnyilag ez a rész vasbeton bélésfalakkal van ellátva, és két szintre van osztva, és (***11. ábra***) csak a 72. számú házból megközelíthető. Ebben a pincében az átalakítás előtt volt egy kút vagy akna, ami érdekes módon belemetszett a pince északi falába. Lehetséges, hogy a földszinti, keskenyebb fal vonalát követve alakították ki. A korabeli fotókon felül bebetonozott boltozati rész látható, tehát felnyúlt a földszintig. A kút vagy akna az 1930-as évek végén a szomszédos épület alá épült Magyar Nemzeti Bank óvóhely -15 méter mélyen létesült ún. Nagy Trezorja mellé nyúlt le. (***12. ábra***) Ma már nem látható, mert valószínűleg 1968-ban tömedékelték. A pincének kő hevederívekkel erősített tégla boltozata van. (***13. ábra***) A pince és barlangpince

***11. ábra** – Az Úri utca 70. alatti pince keresztmetszete / **Fig. 11** – Section drawing of the cellar under 70 Úri Street (SCHÜLLER ÉS TÁRSAI 2016)*

***13. ábra** – Az Úri utca 70. pince nyugati végének részlete a kőkeretes udvari pincelejáróval / **Fig. 13** – Detail of the western end of the cellar at 70 Úri Street with the stone-framed courtyard cellar entrance (HU BFL XV. 17. e. 306. a - 730)*

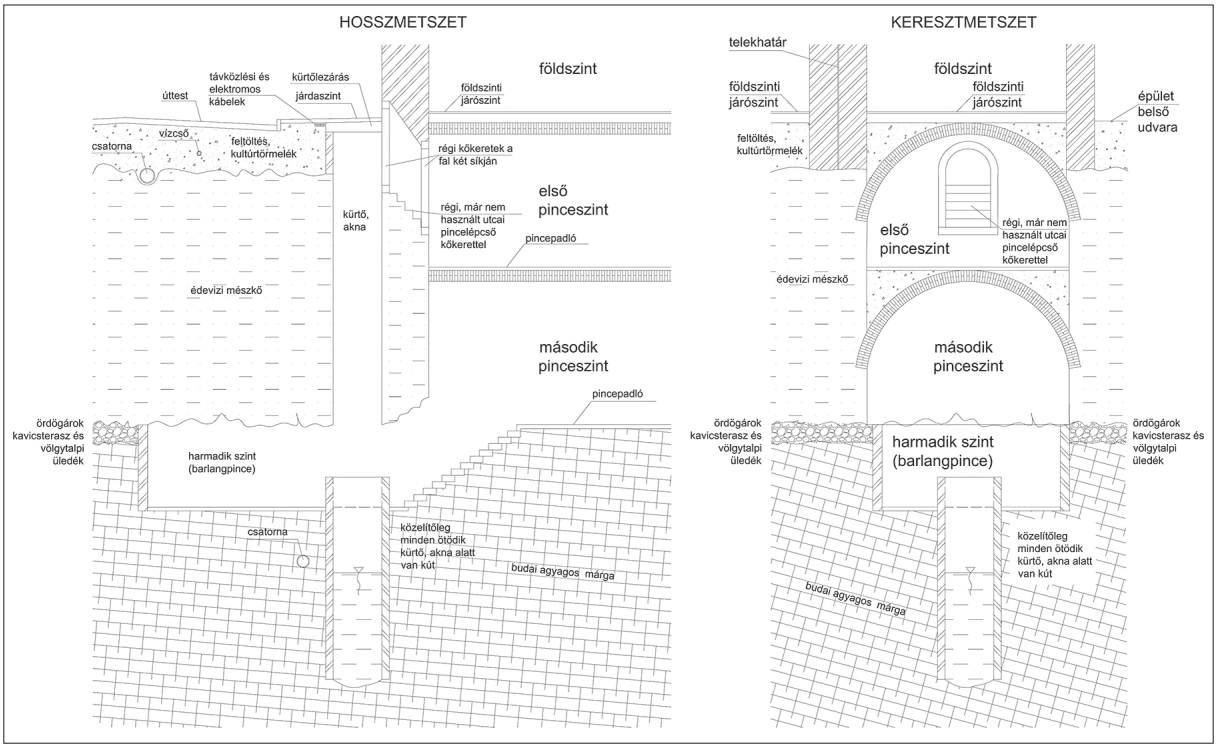

***12. ábra** – A nagy trezorterem déli fala (a szerző felvétele 2016-ból) / **Fig. 12** – The southern wall of the great vault room (photo by the author from 2016)*

egymáshoz való elhelyezkedése nagyon hasonló a Várban máshol megfigyelhető elrendezésekhez. (***14. ábra***) A pince már régebben lezárt udvari és utcai kőkeretes pincelejáróit az átalakítás előtt megtalálták.[17] (***15. ábra***) (***16. ábra***) (***17. ábra***)

A ***18. ábra*** az Úri utca 70. és 72. egymás melletti pincéjének keresztmetszetét mutatja az erőművi átalakítás idejéből. A pincéből nyugati irányban valaha még egy hosszú folyosó is vezetett a Tóth Árpád sétány irányába, amely az egyik felmérési terven látható. (***19. ábra***) Erről a folyosóról nincs további információnk, de valószínűsíthető, hogy az északi szárny nyugati végének kiépülésekor hozhatták létre, hogy a pincébe a Tóth Árpád sétányról le lehessen jutni. Ehhez a folyosóhoz hasonló található néhány házzal arrébb az Úri utca 64-66. épület északi része alatt is. Sajnos az az épület nem kutatható, mivel a Német Nagykövetség birtokában van. Az épület előtt, az Úri utca alatt barlangpince van. Ez régebben nagyobb kiterjedésű volt, de az Úri utca 72.-t érintő II. világháború előtti és alatti Magyar Nemzeti Bank-féle építkezések során belső mérete csökkent, hiszen bélésfalakat építettek bele. Régebbi barlangpince felmérések

[17] Bertalan 1973. 280.

***14. ábra** – A budai Várban a háromszintes pincék tipikus hossz- és keresztmetszete (a szerző rajza) / **Fig. 14** –Typical length and cross-section of the three-storey cellars in the Buda Castle District (drawing by the author)*

alapján feltételezhető, hogy az épület északi szárnya alatti pincéből lehetett a barlangpince szintre lejárati lépcső, mivel az alaprajzon a lépcső helyén egy beugrót jelöltek. (***20. ábra***) Egy 1917-ből származó beszámolóból erről a részről egy leírással rendelkezünk: *„A felsőbb helyiségből létrákon mentünk át a tulajdonképeni szomszéd ház alatt fekvő refugiumba. Ez két egymás alatt élére állított téglákból s hatalmas kvadratikus kövekből megépített elég alacsony bolthajtásos terem. A felsőt egy ideig a szomszéd házban pincéül is használták. Kéményjáratok jelzik, hogy valamikor fütötték a földalatti termeket. A felsőből faragott kis ajtó lépcsőhöz vezet, mely nehány fok után a ház egyik lakásának padlózata alatt ér véget, Itt volt ugylátszik a refugium titkos bejárata. Szakvélemények szerint ez a refugium a török kor előtti időkből való.”*[18]

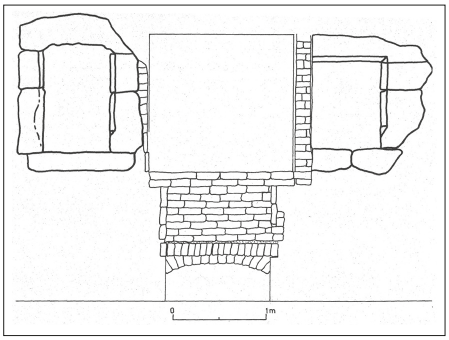
***15. ábra** – Az épület alatti pince keleti részlete 1968 előtt / **Fig. 15** – Eastern part of the cellar under the building before 1968 (HU BFL XV. 17. e. 306. a - 730)*

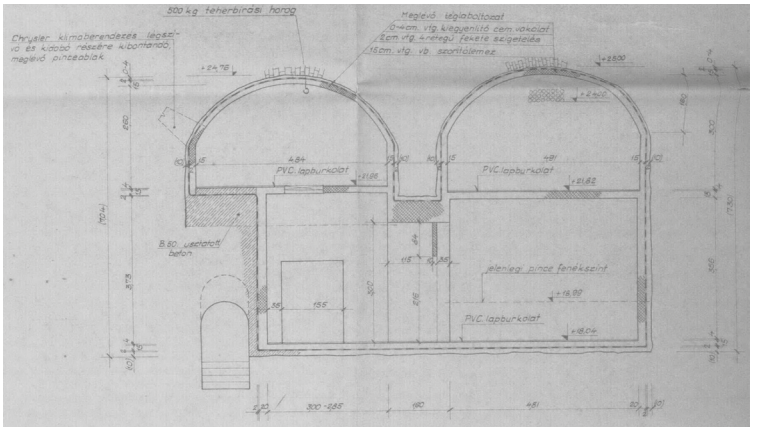
***16. ábra** – Az Úri utca 70. pincéjének nyugati végében lévő régi udvari kőkeretes pincelejárat 1986 előtt / **Fig. 16** – The old courtyard stone-framed cellar entrance at the west end of the cellar at 70 Úri Street before 1986 (HU BFL XV. 17. e. 306. a - 730)*

[18] III. ker. Állami Főgimnázium 1917. 12.

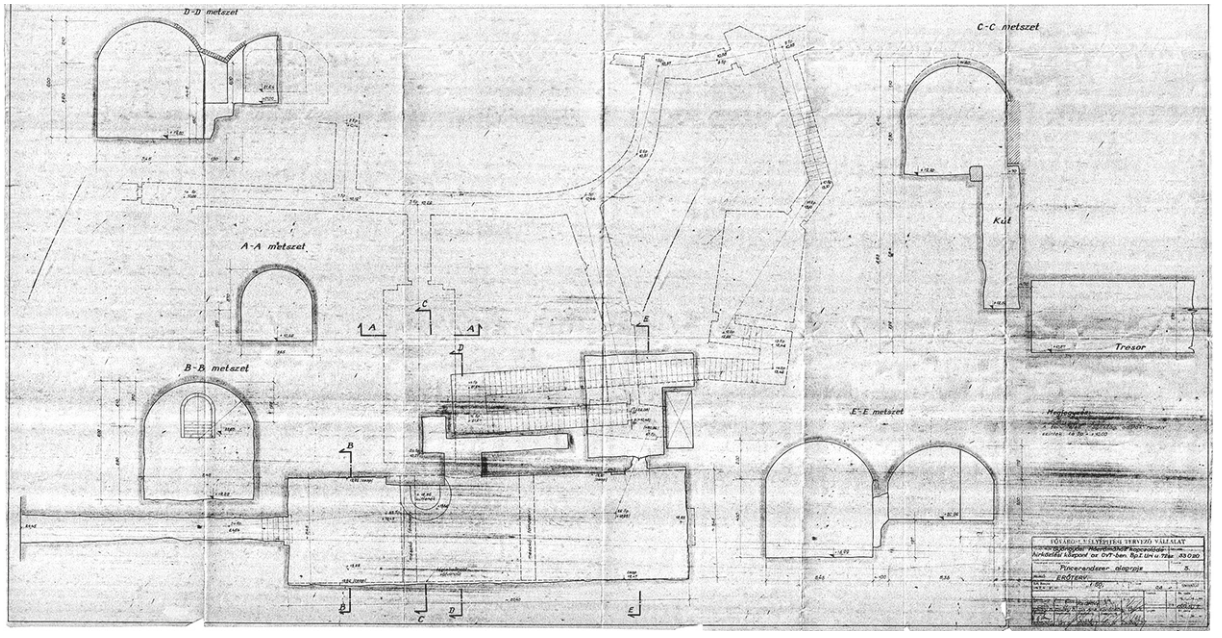

***17. ábra** – Az Úri utca 70. északi szárnyának Úri utcai homlokzatának feltárási rajza 1967-ből (BERTALAN 1973. 279. 15. kép)*
***Fig. 17** – Survey drawing of the Úri Street facade of the northern wing of 70 Úri Street from 1967 (BERTALAN 1973. 279. Fig. 15.)*

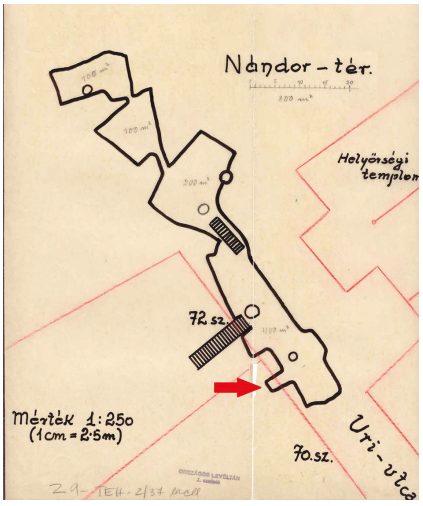

***18. ábra** – Az Úri utca 70. és 72. pincéinek keresztmetszete (kettő között középen a telekhatár) / **Fig. 18** – Cross-section of the cellars at 70 and 72 Úri Street (the boundary between the two is in the middle) (MAVIR)*

***19. ábra** – Az Úri utca 70. északi szárnya alatti pincerendszer a folyosóval a rajzon baloldalt (Fővárosi Mélyépítési Tervező Vállalat, 1967) (Az Úri utca 72.-ben 2016. év elején megtalált tervek közül)*
***Fig. 19** – The basement system under the northern wing at 70 Úri utca with the corridor on the left side of the drawing (Budapest Civil Engineering Planning Company, 1967) (one of the plans found at 72 Úri Street in early 2016)*

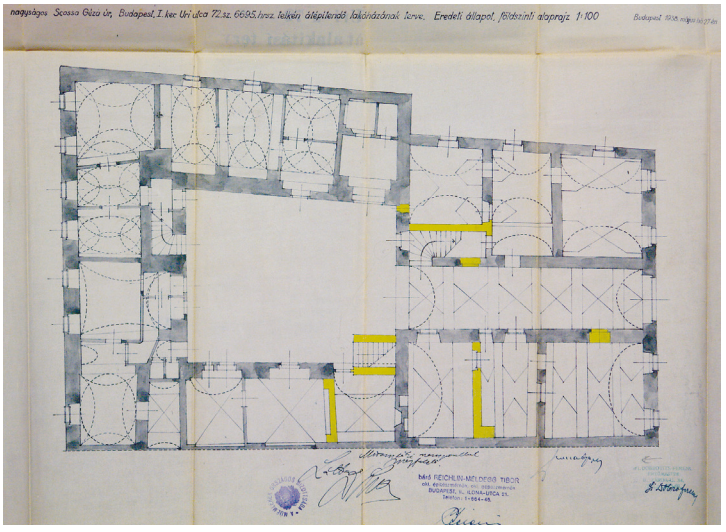
Erről a mesterséges kiépítés miatt további információval nem rendelkezünk. A barlangpince-szint ezen részén az 2016-ban végzett falfeltárás során is csak annyit tudtunk megállapítani, hogy feltöltés van a fal mögött. A kiépített barlangpince ma már csak az Úri utca 72.-ből megközelíthető. A ház északnyugati sarkában lévő földszinti lakásában 30 évvel ezelőtt találtak a padló alatt egy kutat, melyet a lakók szerint az akkori házkezelő lezárt vagy feltöltött. Az épület déli része alatt is van egy nagyméretű, boltozatos, kelet nyugati irányú pince. Elképzelhető, hogy ebből a pincéből is nyílhatott valaha barlangpince, de erre utaló jeleket nem találtam. Kadić Ottokár naplójában is csak annyit jegyzett meg az épület alatti barlangpincéről, hogy a Nemzeti Bank pincéjéhez csatolták.

***20. ábra** – Az építkezés előtt az utca alatt elhelyezkedő barlangpincék alaprajza / **Fig. 20** – Floor plan of the cave cellars under the street before construction (HU-MNL-OL-Z 9)*

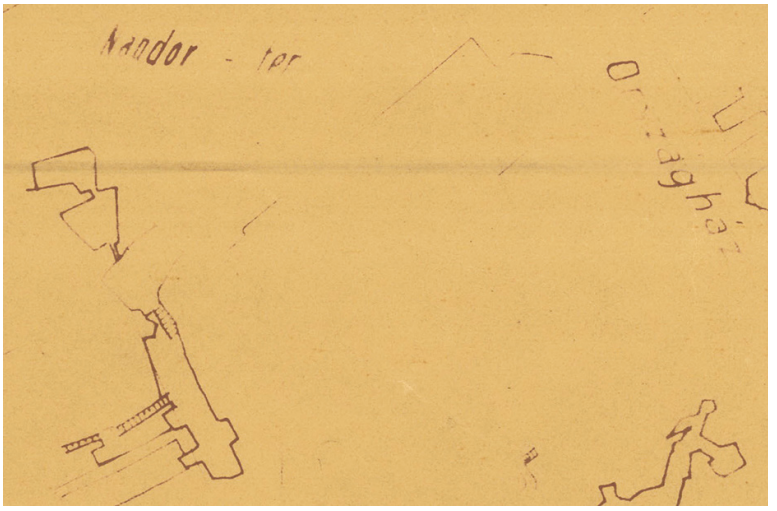
Úri utca 72.

Az épület alatti, részben a barlangpincékből kialakított óvóhely történetét nagyrészt már korábban publikáltam.[19] Az alábbiakban csak azokat a részleteket ismertetem, mely a 13. századi telekosztás és a korai földalatti objektumok kapcsolatának megértése miatt szükséges. Az Úri utca utolsó háza alatt egy nagyméretű és érdekes történeti múlttal rendelkező óvóhely helyezkedik el. Az épület előtti járda és út alatt nagy kiterjedésű barlangpincék vannak. A Magyar Nemzeti Bank a 1936-tól 1942-ig terjedő időszakban részben ezekből a barlangpincékből egy igen mélyre lenyúló óvóhelyet és értéktárolót alakított ki. A létesítményt 1968-ban újabb részekkel bővítették, amelyhez a szomszédos, 70.-es számú ház középkori pincéjét is igénybe vették. 2015-2016-ban az épület és az alatta lévő földalatti terek nagyszabású átépítési terveinek elkészítésében volt szerencsém részt venni. A munkák keretében módom volt rá, hogy az újabb feltárások, falkutatások, és néhány épületről szóló régi tervrajz alapján újra áttekintsem az épület építéstörténetét. Lehetőségem volt összevetni, hogy esetleg hasonlít-e a tipikus telekosztáshoz és telekbeépítéshez, illetve az alatta elhelyezkedő pincék és barlangpincék milyen összefüggéseket mutatnak. A létesítmény a budai Várhegy északi része alatt, az Úri utca utolsó háza és a Kapisztrán tér délnyugati része alatt helyezkedik el. A telek utcai szélessége 10 öl (60 láb), azaz 18,3 méter, mint az első telekosztás mérete a vár többi telkénél is. Mindössze annyi az eltérés az általános vári beépítéshez képest, hogy itt a feltételezett telekméret nem 18,3 méternyit nyúlik be az udvar irányába, hanem kevesebbel. (***21. ábra***) Egy 1917-ből származó beszámolóból erről a részről egy leírással rendelkezünk: *„Látogatásunk az I Uri-utca 72. sz. ház pincéjéből vette kezdetét; melynek tulajdonosa baáni Gombár Tivadar dr. ügyvéd a legszívesebben adott engedélyt a földalatti világ megtekintésére. Széles lépcsősoron szállottunk alá egy részben a várhegy talajába vájt, részben beépített helyiségbe, majd ismét egy mélyebben*

***21. ábra** – Az Úri utca 72. épület földszintjének felmérési terve Reichlin-Meldegg Tibor által 1938. május 27-én (H-Y 2016, tervmelléklet, T3 terv) / **Fig. 21** – Survey plan of the ground floor of 72 Úri street by Tibor Reichlin-Meldegg on 27 May 1938 (H-Y 2016, plan appendix, plan T3)*

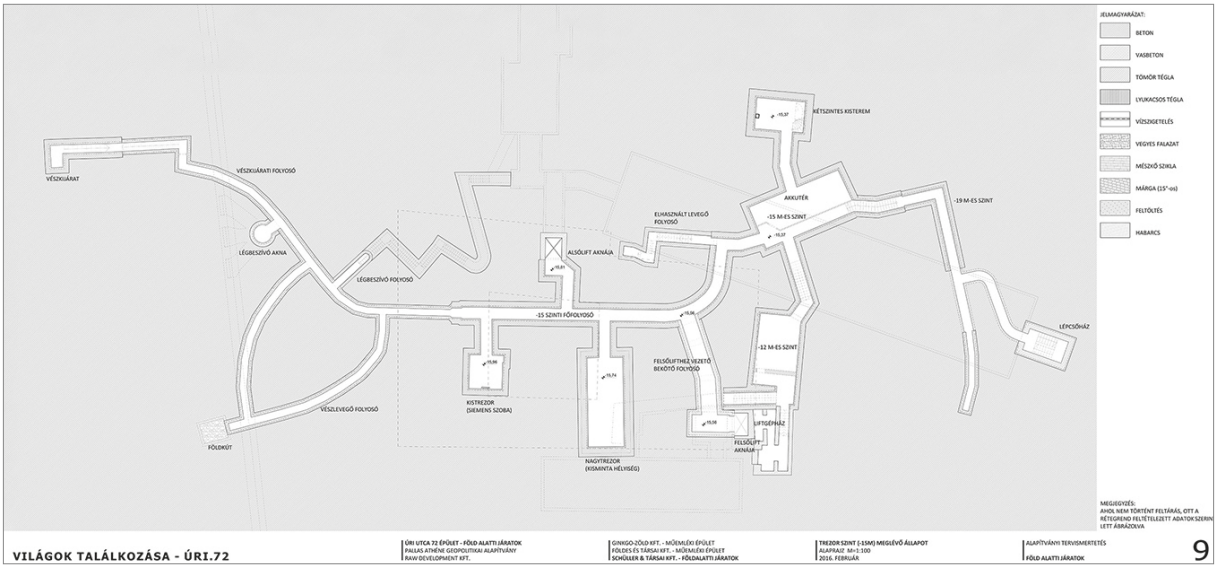
[19] Szabó 2007., Szabó 2011a., Szabó 2011b., Szabó 2011c. és Szabó 2015.

22. ábra – *Budapest Főváros I. ker. a Várban lévő sziklapinczék és földalatti üregek átnézeti térrajza (részlet) (balra)*
***Fig.* 22** – *Budapest Capital District I. Layout of the rock cellars and underground cavities in the Castle (detail) (left) (HU BFL XV. 17. d. 328. 70 274)*
23. ábra – *A -12 méteres szinten, az egykori barlangpincéből kialakított terek részlete (jobbra, Gulyás Péter felvétele 2001-ből)*
***Fig.* 23** – *Part of the spaces created from the former cave cellar 12 meters below ground (right, photo by Péter Gulyás in 2001)*

24. ábra – *A volt óvóhely átnézeti, meglévő állapotának alaprajza a Belügyi folyosó nélkül (SCHÜLLER ÉS TÁRSAI 2016 rajza a Geolink 3D cég háromdimenziós, lézerszkenneres felmérése alapján) /* ***Fig.* 24** – *Layout of the former shelter without the Internal Affairs corridor (drawing by SCHÜLLER AND PARTNERS 2016 based on a three-dimensional laser scanner survey by Geolink 3D)*

fekvő barlangba vezetett utunk. E hatalmas földalatti üregből több kürtő visz a szomszédos pincékbe, egy jókora kútalaku kőbe vájt járat pedig felfelé a Nándor-tér alá. A barlang falán mély csepkőbermet van, itt-ott kormosság nyomai láthatók."[20]

A kapualjtól délre eső helyiségek alatt, az 1930-as években zajlott átépítések előtt egy dongaboltozatos pince volt, amire több jel is mutat, és egy helyszínrajzon is látható. (**22. *ábra***) Ennek a pincének a pinceablakai a mai napig is meg vannak a kapualjban. Ezek közül az egyiket az 1968-

[20] III. ker. Állami Főgimnázium 1917. 11-12.

as átépítések során egy klímagép számára szellőzőnek nyitották meg. Az Úri utca 70. alatti pince vasbeton bélésfallal való beépítésekor e pincét megtalálhatták. Mivel az itt kialakított lift-előtér mennyezete íves, ez valószínűleg a régi pince magmaradt középkori boltozata lehet. Továbbá a földalatti terekbe vezető (-4,5 méter szinten lévő) lépcsőpihenő mennyezetén is látható, hogy valaha egy íves födém alá épülhetett. Ebből a pincéből vezet le az utca alatti barlangpincébe egy hosszú lépcsősor. A pincébe épült bele az óvóhely felső liftjének vasbeton aknája is. Ugyanennek a pincének a nyugati végéből egy felfele vezető lépcsővel elérhető egy magasabb szinten lévő kisméretű pince. Ebben a pincében egyes források szerint[21] volt egy kút, vagy akna, de ez ma már nem látható. A többi vári épület és telek alatt lévő barlangpince elhelyezkedések alapján elképzelhető, hogy ebből a pincéből nyugati irányban egy lefelé vezető lépcsővel elérhető lehetett egy barlangpince, de ez csak feltételezés. A kapualjtól északra lévő lakótérben 2016-ban a tulajdonos kutatásokat végzett, de pincének nyomát nem találta, viszont kicsivel a földszinti padló alatt több helyen megtalálták a sziklafelszínt.

A kapualjtól délre fekvő pincéből az utca alatti barlangpincébe vezető hosszú lépcsőt meghagyták és kiépítették lejáratnak. A lépcsősor végén, már a járda és az utca alatt, kiterjedt, barlangpincékből kiépített óvóhely található, ezt nevezzük ma -12 m-es szintnek. (***23. ábra***) Az épület kapubejárójától balra, a járdában lévő régi kürtő, vagy akna eddig a szintig nyúlt le. Itt Horusitzky Henrik 1939-ban az aknában, a mészkőpaplan alsó síkját a felszíntől 8,5 méter mélységben mérte.[22] A kürtőt, vagy aknát az építkezés alatt megszűntették, valószínűleg feltöltötték. Ahol a lépcső leérkezett a barlangpincébe, ott az 1930-as években, a Magyar Nemzeti Bank által finanszírozott kiépítések során jelentősen lemélyítették, azért hogy egy nagy belmagasságú, boltíves vasbeton doboz beférjen. A barlangpince fala és a vasbeton doboz közötti rést a kitermelt darabos, laza márgával töltötték ki. A padlót 2,0-2,1 méterrel lejjebb alakították ki, mint ahol az eredetileg volt.[23] Kiépítés előtt a barlangpince márga padlója valószínűleg északi irányban erősen lejthetett. Ennek a barlangpincének a déli végében is volt valaha egy kürtő, vagy akna, mely már az Úri utca 70. épülethez tartozott, az előtt helyezkedett el. Tehát a régen 70. számú ház alatti barlangpincét valamikor a 72. számhoz csatolták úgy, hogy a két barlangpincét összenyitották, és a kürtőt, vagy aknát is megszűntették az építkezés során. Ezekbe a barlangpince terekbe épült be a felső lift gépháza és a bank őrségének helyisége. A barlangpince északi irányban folytatódik egy keskenyebb átjárószerű résszel, mely egy igen tágas terembe vezet. Ez a barlangpince terem már nem a 72. számhoz, hanem az attól régebben északra fekvő telekhez tartozott. Érdekes adat, hogy az épület udvarának nyugati harmadában a 2015-ben végzett talajmechanikai mélyfúrás eredménye alapján[24] a felszíntől 6,7 méter mélyen találták meg a szikla alsó síkját. Viszont ahogy már említettem, az Úri utcai járda alatt már 8,5 méter mélyen[25], míg a Mária Magdolna templom alatt már 22 méter mélyen helyezkedett el a szikla alsó síkja.[26]

[21] Valaha a házban működő Tehereloszto szolgálati lakásaiban lakók szerint.

[22] Horusitzky 1938. 110.

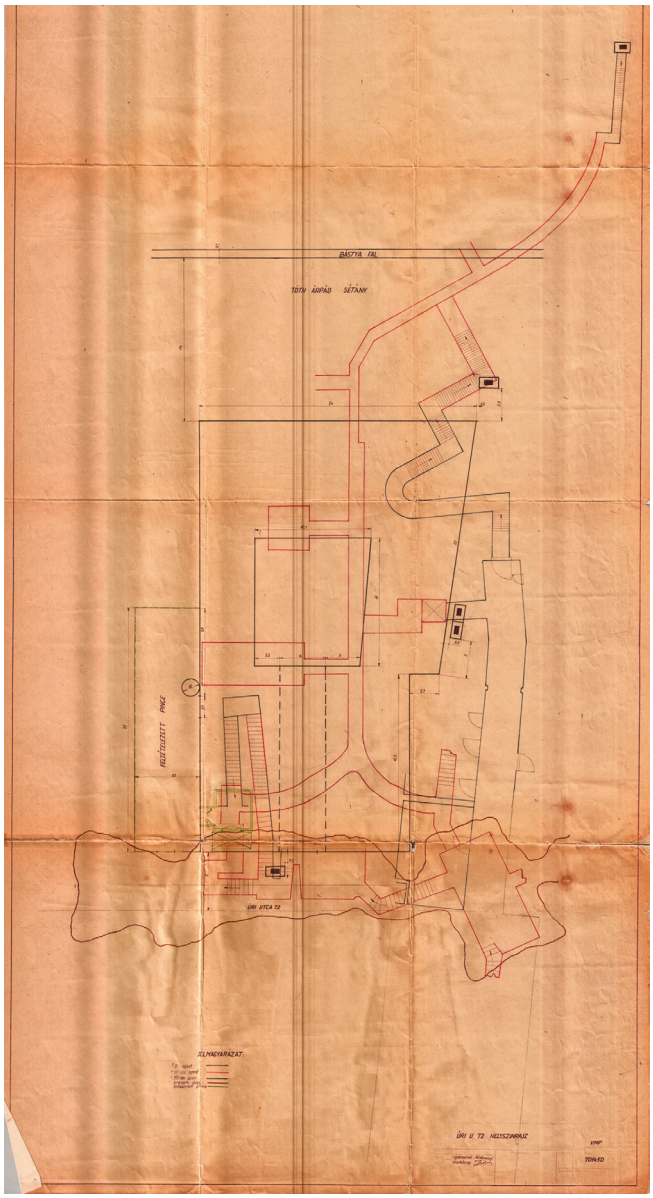
[23] Szabó 2007. 7.

[24] Görög – Török 2016.

[25] Horusitzky 1938. 110.

[26] Horusitzky 1938. 110.

Összefoglalva tehát, a pincéken és járatokon kívül szövevényes és nagy kiterjedésű, nem ritkán az épület alól jelentősen kinyúló földalatti terek épültek a II. világháború előtt és alatt, de mivel ezek nem nyújtanak új információkat az első telekosztás és beépítési struktúra megismeréséhez, így nem taglalom azokat. (***24. ábra***) Kadić Ottokár naplójában mindössze annyit írt erről az épületről: *„Az egész barlangrendszer óvóhelynek beépítve. Kijárata a Lovas útra vezet. A B.M.-el össze van kötve."* Az épület és környezete alatt lévő (óvóhelyi átépítés előtti) összes létező és feltételezett földalatti objektumot a ***7. ábra*** szemlélteti. Az 1687-ben készült Hauÿ térképen nem könnyű a fenti három telek pontos beazonosítása.[27] Csak annyit tudunk biztosan, hogy a szóba jöhető három ház a térképen mind 53 és 58 francia láb (azaz 17,21-18,84 m) homlokzati szélességű. Tehát biztosra vehető, hogy – bár vannak kisebb-nagyobb eltérések a méreteik között–, a Hauÿ térképen is a vári telekmérethez (18,3 m széles) közelítő, egységméretű telkek lehettek ezek. A térkép készítője az Úri utca páros oldalán a Mária Magdolna templom vonalától északra már nem feliratozta a homlokzati szélességeket.

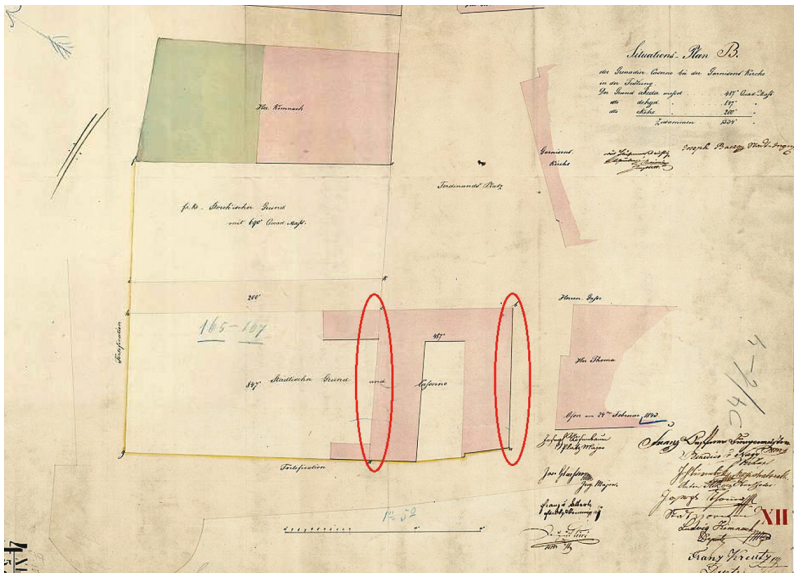
25. ábra *– Az utca alatt elhelyezkedő barlangpincék alaprajza (Az Úri utca 72.-ben 2016. év elején megtalált tervek közül)*
Fig. 25 *– Floor plan of the cave cellars located under the street (one of the plans found at 72 Úri Street in early 2016)*

Úri utca 72.-től északra régebben elhelyezkedett három telek és épületeik

Rátekintve a barlangpincék átépítés előtti alaprajzára (***20. ábra***) (***22. ábra***) (***25. ábra***) feltűnik, hogy kisebb-nagyobb földalatti helyiségek sorakoznak az utca vonalába rendezve, és folyosószerű átjárókkal vannak összekötve. Ha kiszerkesztjük a vizsgált háztól északi irányba is a feltételezett 10 öl (60 láb) méretű telekkiosztást akkor ahhoz a barlangpincék kiosztása teljes mértékben illeszkedik. A vár többi részén is megfigyelhető, hogy minden házhoz tartozik két barlangpince helyiség és két kürtő. Eszerint szinte biztos, hogy a Kapisztrán tér érintett, nyugati része ré-

[27] BFL XV.16.a.203/41 Joseph Hauÿ térképe 1687.

gebben zárt sorban beépített volt. A hajdani Hadtörténeti Intézet és Múzeum (ma már Honvédelmi Minisztérium) délnyugati sarkánál, a régészeti ásatás során a félköríves városfal bástyától északra vezető várfal keleti (belső) oldalán, a várfalra épült házak merőleges falait tárták fel.[28] A múzeum délnyugati sarkától a Kapisztrán térre vezető utcában is középkori házak maradványait találták, amik 1686-ban semmisülhettek meg.[29] Az 1687-ben készült Hauÿ térkép a területet beépítettnek jelöli, de az Úri utca páros oldalának homlokzati vonalától eltérő homlokzati vonalakkal.[30] Az épületek helyén, a budai Vár visszavívása után, 1686-96 között a Gránátosnak (Helyőrséginek) hívott laktanyát építették fel, amelyet 1729-ben, majd 1819-ben átépítették. A későbbi Ferdinánd kaszárnyát 1847-ben lebontották, hogy helyére 1870-ben a jelenlegi, Nándor kaszárnyának keresztelt laktanyát emelhessék.[31] A két épületből álló Gránátos laktanya nagy valószínűséggel a korábban ott állt középkori lakóházak felhasználásával épülhettek, mivel pontos felmérési rajzukat (***26. ábra***) a mai kataszteri térképre rávetítve homlokzati vonalaik centiméteres pontossággal összeillenek a délről észak felé kiszerkesztett egységtelkek határvonalaival. Mind a keleti, a tér felé eső homlokzatuk, mind pedig az oldalfalaik igen pontosan illeszkednek a feltételezett telekosztáshoz. Itt a barlangpincék és kürtők elhelyezkedése alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a két kaszárnyaépület régebbi, középkori épületek felhasználásával jött létre. A két épület szélessége éppen egy lakótraktus és egy kapubejáró, a két épület közötti távolság két lakótraktus méretű, tehát biztos, hogy a régi épületek maradványait használták fel az építkezéseknél. Ez a két régi épület Baczó József felmérésén és a Salgari térképen is jól látható.[32] Így az Úri utca 72.-től északi irányban három telek valószínűsíthető, és ez után egy keskeny utca vagy köz lehetett, a volt Hadtörténeti Intézet és Múzeum, újabban Honvédelmi Minisztérium helyén az eddigi telekosztásra merőlegesen újabb telkek és házak állhattak. Ezt a telekosztást feltételezte Végh András is.[33]

26. ábra *– Az építendő Nándor laktanya helyszínrajza (piros ellipszissel jelöltem azokat a homlokzati vonalakat, amelyek pontosan megegyeznek a feltételezett első telekhatárokkal) /* ***Fig. 26*** *– Site plan of the Nándor barracks to be built (I have marked with red ellipses the façade lines that coincide exactly with the assumed first plot boundaries) (BACZÓ 1843)*

[28] H. Gyürky 1973. 278.

[29] Bertalan 1973. 279.

[30] BFL XV.16.a.203/41 Joseph Hauÿ térképe 1687.

[31] Sisa 1981. 254-259.

[32] BFL XV.16.a.203/7 (1-2) Baczó József felmérése 1843. BFL XV.16.a.203/cop1 Havel Salgari de Salger térképe 1763.

[33] Végh 2008. 21., 44., 49., 51-61. képek Végh 2009. 38. 3. kép

Telekszerkesztésem alapján az Úri utca 72. épület északi fala mentén az eredeti telekhatár pár fokkal más irányban lehetett, mint a mostani homlokzati fal van. (***7. ábra***) Ezeknek a régi, ma már nem létező épületeknek a barlangpincéit is felmérték az 1880-as években.[34] A felmérés alapján készült, barlangpincéket ábrázoló rajzok a rendelkezésünkre állnak. Szinte bizonyos, hogy az Úri utca 72. épület előtt, az utca alatt lévő és abból észak felé megközelíthető nagyméretű barlangpince terem régebben különálló lehetett, és csak az északi három ház (részleges) lebontása, megsemmisülése után köthették azokat össze. A tervrajzok szerint barlangpincéknek az átépítéseik előtt csak egy lépcsőlejárata volt, mégpedig az Úri utca 72.-ből. Valószínűleg akkor kötötték össze kis átjárókkal a régebben különálló, utca alatti üregeket, amikor a vizsgált épület mellett északról csatlakozó házakat lebontották, átalakították, de a barlangpincék megmaradtak. Ezeket valószínűleg használni akarták és a megmaradt részeket az Úri utca 72. épület barlangpincéjéhez csatolták. Véleményem szerint ez a 17-18. században történhetett. Ugyanez történt az Úri utca 70. barlangpincéjével is.

27. ábra – *Az Úri utca 72. számú épület északi részében megtalált kőkeretes pinceajtó (fotó: szerző, 2017. 05. 08.) /* ***Fig. 27*** *– The stone-framed cellar door found in the northern part of the building at 72 Úri Street (photo: author, on 8 May 2017)*

Az Úri utca 72. épület 2015-2017-ben végzett falkutatásai során az épület északi oldalán zsanérokkal ellátott félkörívesen záródó kőkeretes ajtót találtak, ami a szomszédos épület pinceajtaja lehetett.[35] (***27. ábra***) Az ajtó 18,3 méterre (tehát 10 ölre, azaz 60 lábra) van az utcai homlokzattól. Tudjuk, hogy a vári telkeken épült középkori, utcára merőleges házak hossza is általában ennyi volt. E mögött az ajtó mögött van az Úri utca 72. alatti volt óvóhely használt levegőjének kidobója, mely a belső udvarba nyomja ki a levegőt. Ha a lépcsővel ellátott légkidobó a lépcsőinek emelkedését meghosszabbítjuk, akkor az éppen a kőkeretes ajtó küszöbéhez ér ki. A légkidobó lépcsőjét az átalakítások során felhasználhatták az építők. Így tehát biztosra vehető, hogy az épülettől északra, már a tér alatt is volt egy középkori pince. A már említett légkidobóban van egy függőleges rész, mely valószínűleg kürtő, akna vagy kút lehetett az északi, már nem létező ház pincéjéből, mert pont ilyen volt az Úri utca 70. átépített pincéjében is. További egyértelmű bizonyíték, hogy az ajtó mögött ferdén lefelé futó téglaboltozat maradványa látható. Továbbá ott van az ajtó, ahol a lebontott, szomszédos épület pincéjének vége található. (***28. ábra***) A fenti pinceajtó és boltozatának megtalálása után javaslatomra az épület tulajdonosa folytatta a kutatásokat, mivel egy régebbi feljegyzésben megemlítették, hogy a 72. szám mellett, már a Kapisztrán tér alatt, 1967-ben egy közműárok ásása során egy boltozatos pincét találtak.[36] Ezt a pincét kezdtük el keresni, mivel biztosak voltunk benne, hogy a régi pinceajtóhoz és lejárati lépcsőhöz tartozott. Már a kutatás kezdetén sikerrel jártunk. A pincét nagyrészt törmelékkel betöltött állapotá-

[34] Zádor 1994.

[35] H-Y 2016. 50. és F 57-66. kép.

[36] Bertalan 1973. 279.

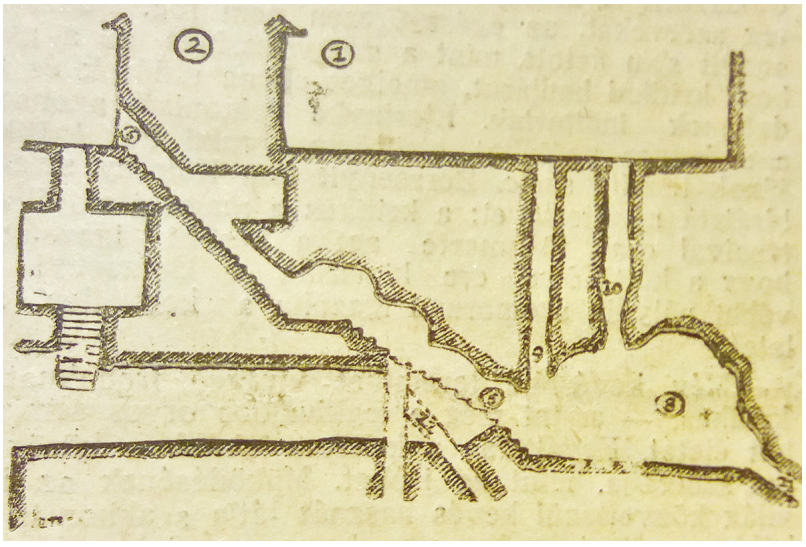

***28. ábra** – Az Úri utca 72. számú épület északi részében megtalált kőkeretes ajtó mögötti ferde téglaboltozat maradványa (felül) és átépített pincelépcső (balra, fotó: szerző, 2017. 05. 08.) / **Fig. 28** – Remains of a slanted brick vault (top) and a rebuilt basement staircase behind the stone-framed door in the northern part of the building at 72 Úri Street (left, photo: author, on 8 May 2017)*
***29. ábra** – Az Úri utca 72. északi fala mellett, a Kapisztrán tér alatt megtalált boltozatos pince nyugati vége (jobbra, fotó: szerző, 2016. 04. 20.) / **Fig. 29** – The western end of the vaulted cellar found near the northern wall of 72 Úri Street, below Kapisztrán Square (right, photo: author, on 20 April 2016)*

ban meg is találtuk. (***29. ábra***) A pince boltozata barokk kori, de valószínűleg oldalfalai és további részletei korábbiak.

1921 körül egy, a budavári földalatti rejtélyes járatok után kutató újságíró több területet bejárt társaival. Ezek között voltak az Úri utca 72. számú épület alatti terek is. A bejárásról az egyik hírlapban[37] a következőket írta: *„Az első ház ahol leszálltunk, az Uri-utca 72 volt. Egyszerű emeletes épület a Nándor-tér sarkán. Valaha, vagy 650 esztendővel ezelőtt Nagy Lajos udvartartása lakott itt. A kapualjától balra hatalmas vasajtó nyílik a pincébe. Széles, nagy bolthajtás borul a lejáratra. Százhuszonhat lépcsőt számoltunk meg, miközben utunk mindjobban kanyarodott balfelé, a Nándor-tér alá és két hatalmas nagy üregen mentünk keresztül, mikor a harmadikba*

***30. ábra** – Az Úri utca 72. ház földalatti termeinek keresztmetszete: **1.** Nándor tér; **2.** A ház; **5.** Lejárat a pincébe; **8.** A nagy sziklaterem; **9.**; **10**. Az akna; **11**. A terem folytatása az ismeretlen folyosóba / **Fig. 30** – Cross section of the underground room at 72 Úri Street: **1.** Nándor Square; **2.** The house; **5.** Entrance to the basement; **8.** The large rock hall; **9.**; **10**. The shaft; **11**. The continuation of the hall into the unknown corridor (Képek forrása/Image source: Meszleny Mihály Pál: Török pincékben a budai Váron keresztül, Új Nemzedék, 1921. március 27., p. 5. / 27 March 1921)*

[37] Meszleny 1921. 5.

1936 VIII. 26. SZERDA — ESTI KURIR — 5

A Zsótia-sétahajó utasainak véres verekedése a bíróság előtt

Vitéz Baintner László őrnagy becsületsértéssel vádolja ellenfeleit — Weisz Samu gyárigazgató azzal védekezik, hogy felesége védelmében lépett fel

Július 20-án este a Dunaparton a *Zsótia* sétahajóra várakozó közönség soraiban vérre menő verekedés támadt. Vitéz Baintner László őrnagy, Weisz Samu, és Bárdi Csaba Tibor, a hajóra lépők közül, vették a szereplő a szokatlanul durva szóváltást. A történtek miatt a vezérkari főnök *fegyelmi felelősségre vonta* az őrnagyot. Ma kerül a bíróság elé az ügy, amelyet az őrnagy a két gyárigazgató ellen tett, *feltételes dárus becsületsértés* miatt.

Dr. *Vitnye* Gyula bíróságon a tárgyalás az ügyet és mielőtt megkezdte volna a tárgyalást, megkérdezte a felektől: *nem lehetne békésen elintézni az ügyet?*

A teljelentés

A bíróság kérdésére azonban *nem akartak*, mire a bíró ismertette vitéz *Baintner* őrnagy feljelentését, amely így hangzott:

— Weisz Samu és *Borsa* Mór július 20-án este 19 órakor a Zsótia sétahajó kikötőjének egyszerű beszélőtermében durván megtámadtak. Én a Zsótia hajóval sétahajózást akartam tenni és polgári ruhában egy ismerősömmel várakoztunk a kikötőnél. Amikor a hajó beérkezett, egyszerre *hallottuk* anélkül, *amiért* előre tolakodott. Én „ezt a türelem volt, de az egyik kitörik. Weisz Samu gyárigazgató, minden mellém áll, *kihúzó és szemtelen hangon* rám szólt, hogy *ne hízzek* a hajóra. Én nyugodtan és kíhívom válaszoltam, hogy *ne legyen szemtelen*, mert ha nem viselkedik, hogy a hajóra lépem. Erre azt felelték, *hallgassam*. Ő erre *szemtelenül*, bod nevezett és gyorsan tovább futtakodott előre. Nehogy megszólítsa, *rendőrben és megbírságoltam*, *azt mondtam*. Erre ő visszafordult és *újból szemtelenségek* nevezett.

Először kezdi felem jött.

Ez ezre *kezemmel megragadva*, akkoron megcsattant. A következő pillanatban látom, hogy a Weisz társaságában lévő *Borsa* Mór, amikor tárcámat előrettem és négyszer akartam kivenni belőle, hangosan odaszólt Weisznak: *„Kötszer fejbe kell valami és a dolog el nem történt.“* Weisz Samu *Borsa* hívására karral,

botjával térem sujtott.

Annyi időm volt még, hogy pénztárcámat a földre dobva, az ütést balkarommal kivédjem, ugyanakkor *Weisz kezéből a botot kicsavartam*.

A feljelentés eltitkja még, hogy ezután a Tokajhajóvasjáta mentek a felek, majd végül elmondja az őrnagy pamatolása, hogy ő ugy *Weiszék, mint Borsáék bocsánatot kértek*, *de mindketten megtagadták az elégtételadást*.

Mit mond a vádlott

A feljelentés ismertetése után a bíró megkérdezte az 58 éves Weisz Samut, hogy igaz-e az őrnagy feljelentésének tartalma.

— Nem emlékszem részletesen arra, hogy történt az eset, hogy a feljelentés alapja lehet. A feljelentés alapja: vérakozás során, és polgi elmentem jegyet váltani. Amikor visszatértem, felesigem mellé akartam állani. Egy ismeretlen ur odaszólt nekem és rámállam, ne lökdésdjön. Ő erre azt felelte, hogy én lökdésdöm, majd

erőszakkal rálépett a lábamra és az ur, aki vitte Baintner őrnagy volt.

Én erre indulatosan szemtelenkedtem, mivelhogy *ő, mire engem lejelentett*, *feleségemet pedig egy orrba sujtás*, *hogy szerintem-szájára elvered a vér*. Feleségem *rendőrségi orvosi igazolást* hozott be, amelyben *Dr. Vitnye* Gyula *Baintner* László *orvosa* a következőket mondotta: *Baintner* László *orvosi* jelölhetetlen *szemölcsök* nevezett.

látták, hogy egy sót inszültált.

Borsa Mór, akit ő maga is *szemtanú* volt, mint tanú elmondotta, hogy *Baintner* őrnagy *Weisz* Samu *kezéből* a botot kicsavarta, és az őrnagy a kapitányságra, ahol tényleg *Weisz* Samu gyárigazgató *ellen tett ütés miatt* jelentést *tett*.

— Hogyan áll ezzel a feljelentések az ügyet? — kérdezte a bíró.

KAMARA
megelőzéssel előadásával
a nagy premiere
péntektől
vali tekintetet
hétköznap 5, ½8, ½10
szombat, vasárnap, ünnepnap 4, 6, 8, 10

A kormányzó pénteken reggel utazik el Tirolból

Bies, augusztus 25.

A Neues Wiener Journal a következőket jelenti *Horthy* Miklós kormányzó szabadságtartózkodásának további tervezéről:

Az előtt tervezte a magyar államfő, hogy szeptember 1-ig *Bies*-ben marad és vadászattal tölti idejét. A kormányzó majd *innen Budapestre tér vissza*

Szeptember 9-én kezdődik a tanítás a fővárosi iskolákban

Tizennégy méter mély szakadék keletkezett a Kapisztrán-téren

Olcsó társasutazás

Olaszországba

Velence 2 nap, *Firenze* 1 nap, *Nápoly* 3 nap, *Róma* 3 nap

Teljes költség P 180.–

Kolozsvár kávéház

érkeztünk, mely pompás, nagy huszonöt méter széles és tizenöt méter hosszú sziklaterem volt. Kelet felé erősen lejtve, végében a valószinü folytatásnál az utat beillesztett terméskő zárta el. A terem sehol sincs kifalazva, olyan mint ahogy évszázadokkal ezelőtt kivájták. Imitt-amott veszedelmesen dudorodik ki egy-egy mészkőszikla. Amint jobban körülnézünk, a terem középtáján, fent a boltozaton másfél méter átmérőjű nyílás tátong. Belevilágítottunk. Kőbefurt akna, mely tizenöt méternyire mered a föld felső szintje felé. A terem nyugati oldalán megint egy ehhez hasonló, tíz méternyire felfelé törekvő aknaszerű nyílás, melyre már fel lehet kapaszkodni, hisz a lépcsők nagyjában még ma is megvannak. Míg mi itt nézelődtünk, a terem másik sarkában ugyancsak dolgozik a csákány. A beillesztett terméskövet akarják kiemelni. Nem megy. A századok jól odaékelték. Pedig oldalt a hasadékon keresztül csak ugy süvölt a légáramlat az ismeretlen elzárt folyosóból…” (**30. ábra**) Az újságcikkből kiderül, hogy a valaha az épület déli szárnya alatt létező boltíves pincéből mentek le a ma is meglévő lépcsősoron, és az utca alatti üregeken keresztül a mai -15 méteres szinten lévő, a későbbiekben akkute-

31. ábra *– Az Esti Kurirban megjelent cikk, 1936. VIII. 26.*
Fig. 31 *– An article published in Esti Kurir, 26 August 1936*

remnek nevezett nagyméretű helyiségbe érkeztek. A régebbi alaprajzokon az említett két akna is látható. Mint az már sejthető volt a többi vári épület és barlangpince kapcsolatok alapján, hogy e terem nyugati végében is volt egy régebbi lépcsőfeljárat. Erről ma már tudjuk, hogy a valaha felette elhelyezkedő, szomszédos épület ma is meglévő, Kapisztrán tér alatti pincéjéből vezetett ide le. Egyértelmű, hogy ez a barlangpince már a régi, lebontott szomszédos épület barlangpincéje volt. A földalatti teremből járat vezethetett keleti irányban, melyet a későbbi építkezések során kétséget kizáróan fel lett tárva, hiszen napjainkban is ezen a ponton indul a mélyebb szintekre egy lépcsős folyosó. A Kapisztrán tér nyugati oldala régebbi beépítésének az Úri utca 72. számú telektől számított harmadik épületéről, a Hauÿ térképen kívül mindössze egy ráutaló adatunk van: egy hírlapcikkből tudjuk[38], hogy 1936. augusztus 19-én a Kapisztrán téren, szemben a Nándor-laktanya bejáratával, a Kapisztrán szobor mögött beszakadt az útburkolat és kb. 12-14 méter mély, tölcsérszerű nyílás keletkezett. A felszínen a nyílás 7-8 méter átmérőjű volt. A cikkből kiderül, hogy a mérnökök és geológusok szerint nem földcsuszamlás, hanem régebbi földalatti járatrendszer beszakadása történt. Ez biztosan kijelenthető több mint 90 év távlatából is, mivel ezen a területen a barlangpincéknek legalább 12-14 méter mélyen kell lenniük, és ezek egyike szakad-

[38] Esti Kurír 1936. 5.

hatott akkor be. (***31. ábra***) A beszakadásról legalább öt hírlap is beszámolt ezekben a napokban.[39] A Honvédelmi Minisztérium déli szárnya helyén feltételezett három telek alatt esetlegesen elhelyezkedő pincék, kürtök, aknák, földalatti lépcsők biztosan 1686 előttiek, mivel a korábban itt álló épületeket lebontották, de az is lehetséges, hogy jelentősen átépítve egy részük a Gránátosok Laktanyájába építve megmaradt.

A VII. terület részletes vizsgálata:

Országház utca 5.

A telek szélessége 19 méter, tehát kicsit nagyobb, mint az egységtelkek szélességi mérete (18,3 méter). Viszont ha a szomszédos (7. számú) épülettel együtt mérjük le és elfelezzük a kapott értéket, akkor 18,4 métert kapunk.[40] Úgy tűnik, hogy a mai telekhatár régen egy kissé az 5. szám irányában volt, de a sorozatos átépítések során a határvonal, azaz az épületek homlokzati sarokvonalának határvonala északra tolódott. Erre sikerült még egy bizonyítékot találni: ha az 5. és 7. számok udvarai közötti telekhatár-vonalat meghosszabbítjuk az Országház utcáig, akkor pontosan ott metszi ez a vonal az Úri utcai homlokzati vonalat, ahol annak az első telekosztás határát feltételezzük. Az épület középen lévő kapualjának két oldalán található lakóterek alatt nagyméretű, boltozatos pince húzódik, és a pincék sziklába vágott átjáróval vannak összekötve. Sok helyen van a Várban ilyen átjáró a házak két szárnya alatt lévő pincék között.[41] (***32. ábra***) A két szárny földalatti összeköttetése az északkeleti szárny alatti, mélyebben fekvő boltozatos pincéből vezet át a sziklapaplan alatt. A barlangpincét az 1880-as években felmérték, akkor kis repedések, elválások, kimosódások voltak láthatók benne.[42] Régebben mindkét pincéből vezethetett a barlangpince szintre lépcső. Mindkét pince Országház utcai végénél a barlangpince szinten elfalazott kürtő, akna nyomait lehet látni. Ezek a kürtők a felmérésen láthatóak is. (***33. ábra***) Régebbi barlangpince terveken még különálló üregeket ábrázoltak ezen a részen. Ma már ezek egybe vannak nyitva, és a 201-es és 205-ös barlangpince számot kapták. A délre elhelyezke-

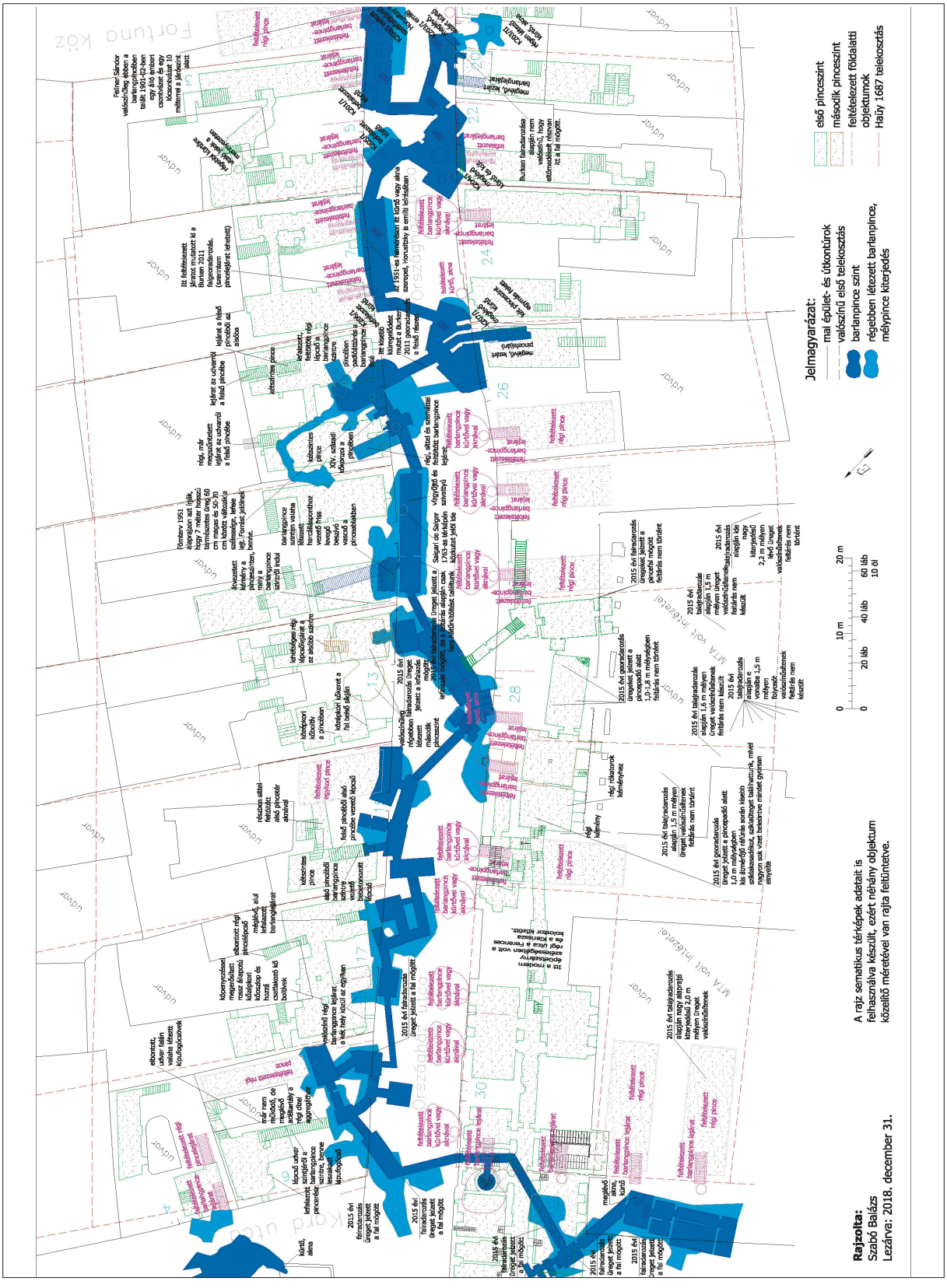
32. ábra *– Az Országház utca 5. északkeleti szárnya alatti pincéje az átkötő ággal (a szerző felvétele, 2018. 01. 09.)*
Fig. 32 *– The cellar under the northeast wing of 5 Országház Street with the connecting branch (photo taken by the author on 9 January 2018)*

[39] Friss Újság 1936. 4., Kis Újság 1936. 6., Magyar Lapok 1936. 7., Népszava 1936. 8. és Pesti Hírlap 1936. 12.

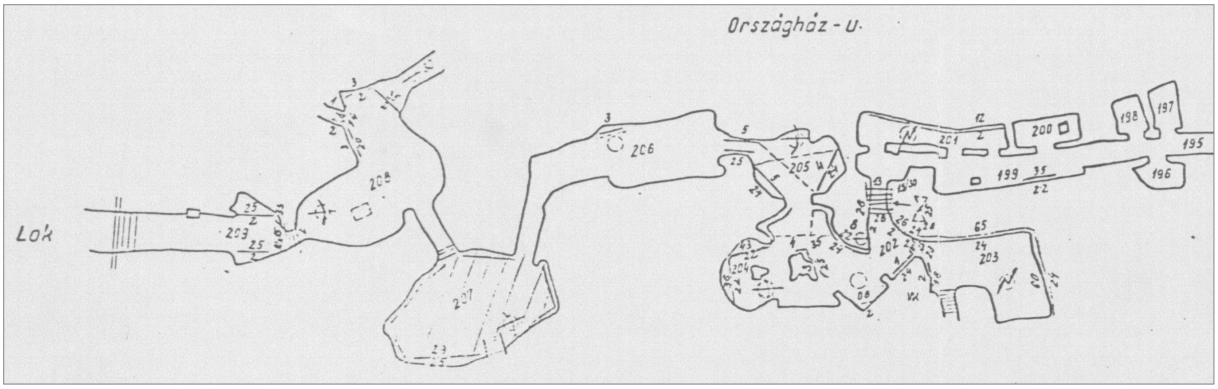
[40] A számítást azért javasolt így elvégezni, mert a budai Várban gyakori, hogy a sokszori épületromosodások után a helyreállítások során a házsarkokat nem pontosan állították helyre. Több helyen ismert, hogy rávakoltak a szomszédos épületek széleire, sarkaira.

[41] Például az Országáház utca 2., 4., 5., 6., 7., 9., 17.-ben, az Úri utca 38.-ban, a Szentháromság utca 5.-ben, a Dísz tér 12., 15.-ben és a Táncsics Mihály utca 1-ben is van ilyen átjáró a pincék között.

[42] Zádor 1994.

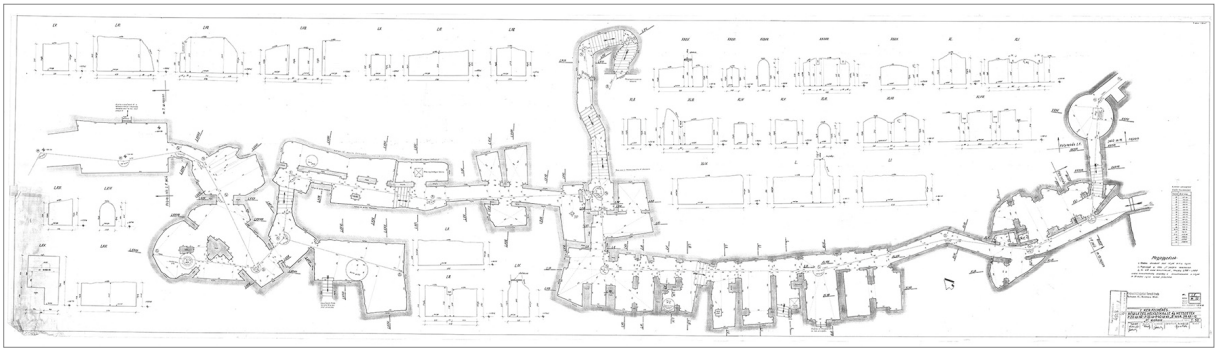

33. ábra *– Az Országház utca középső részén lévő földalatti objektumok összesítő ábrája (a szerző rajza)*
Fig. 33 *– Composite plan of the underground objects in the middle section of Országház Street (drawing by the author)*

***34. ábra** – Légópince-felmérés az '50-es évek legelejéről (részlet) (PVOP) (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár)*
***Fig. 34** – Air raid shelter survey from the beginning of the 1950s (detail) (National Headquarters of Civil Protection) (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management Archives)*

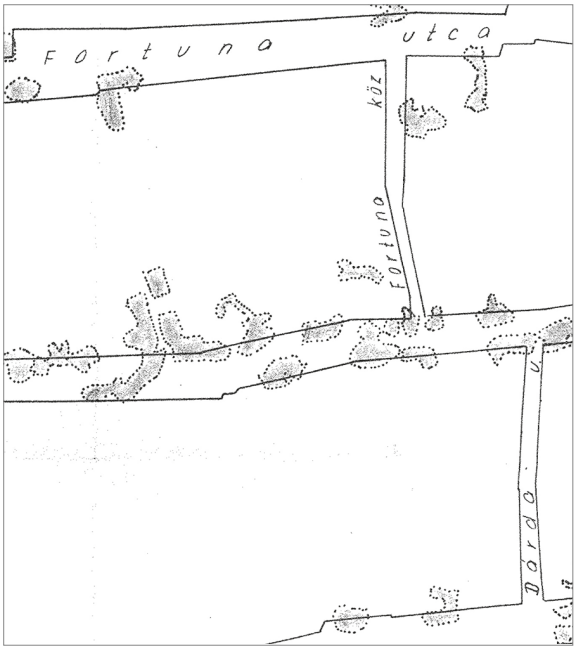
***35. ábra** – Felmérési alaprajz, 1951. VI. 30. (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár)#Fig. 35 – Survey plan, 30 June 1951 (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management Archives)*

dő barlangpince az utcai homlokzathoz igazított hosszúkás üreg, míg az északi kisebb méretű. Utóbbiból már régebben is volt földalatti átjárási lehetőség a szemben lévő, Országház utca 22. számú épület barlangpincéjébe, hiszen azok már ekkor össze voltak kötve. (***34. ábra***) Érdemes megfigyelni, hogy a két üreg közötti téglából falazott fal és átjáró pontosan az utcatengely alatt van, tehát mindkét üreg csak az utca közepéig nyúlhatott. (***33. ábra***) (***35. ábra***) (***36. ábra***) Ma már mindkét az épülethez csatlakozó barlangpince be van kötve az ún. Nagy Labintusba. Ennél az épületnél is jól megfigyelhető, hogy a barlangpince keleti széle éppen egybeesik az épület Országház utcai homlokzatának vonalával. Ez is bizonyítja régebbi megfigyelésemet, miszerint barlangpincéket épülettel beépített területek alá nem alakítottak ki. A déli barlangpince jóval magasabban fekszik, mint az északi. Az épület falkutatásai során az utcai homlokzat déli végén az eredeti sarokarmírozást is megtalálták, és a Fortuna közi homlokzaton a délnyugati sarkától a harmadik és negyedik ablak között egy XV. századi ablak kőkeretét tárták fel.[43]

Egy régi újságcikkben a következőket olvashatjuk a ház alatti barlangpincékről: *„Az Országház-utca 5. számú, Országh-fele ház pincéjében például, negyvenkilenc lépcsőfokon lefele haladva, nyugodt és tiszta víztükröt láttak. Fenekét egy három méternyi hosszú póznával nem érhették el. A vízen keskeny, de*

[43] Nagy 1957. 17. és 20. fénykép. Szabó 2012. 240. (A térképen jelöltem, hogy a barlangpincén kívül még a barlangpincébe levezető lépcső is meglehet a helyszínen látható lefalazás mögött.)

***36. ábra** – A budai Vár alatti üregek, 1937*
***Fig. 36** – Cavities under the Buda Castle District , 1937*

mindinkább szélesülő töltés vezetett át, amely halommá nőtte ki magát. A halomra érve, falat láttak, amelyen négyszögletes nyílás volt. Mikor ezen bevilágítottak, nagy bolthajtásos üreg tűnt föl. Az üreg alján egy tó hullámzó vize csillogott s ezen néhol áttört a fenék fekete színe. A tó keleti részéből lépcsők emelkedtek, amelyek a szomszédos, 6-os számú házba vezettek."[44] Az utca alatti barlangpincéket az '50-es években Lony-1 óvóhelynek nevezték. (***35. ábra***) A földalatti objektumokat a ***33. ábra*** mutatja. A Hauÿ térképen a mai épület a középen két részre volt vágva, a kapubejáró közepén volt egy telekhatár, az északi sarka megegyezett a mai házvéggel.

Országház utca 7.

A telek szélessége 17,87 méter, tehát kisebb, mint az egységtelkek szélességi mérete (azaz 18,3 méter), viszont ahogy említettem a szomszédos (5. számú) épületnél, ha azzal együtt kezeljük, akkor 18,3 métert kapunk. Itt is a lakótér az épület középen lévő kapualjának két oldalán található. A kapubejáró két oldalán lévő lakótér alatt nagyméretű, boltozatos pince található. Ezek a pincék a sziklába vágott mesterséges átjáróval össze vannak kötve. Régebben mindkét pincéből vezethetett a barlangpince szintre lépcső. A déli pincéből biztos, hogy vezetett, mivel egy 1951-es terven látható egy tégla elfalazás. (***35. ábra***) A barlangpince északi részén mai napig is látható az elfalazott kürtő vagy akna nyoma, továbbá a légós terveken az épület középtengelyében is látható egy, éppen a kapubejáró közepénél. Ez lehetséges, hogy megegyezik az előbbivel, csak pontatlanul vitték fel a tervre. (***34. ábra***) Ugyanitt, tehát az épület kapubejárójának jobb sarkánál, Horusitzky Henrik is említett aknát, melynek még a mélységét is megadta.[45] A ma látható nagyméretű barlangpince régebben biztosan két kisebb teremből állt, és egy másik terven három nyílást is jelöltek a barlangpince déli részébe. Kadić Ottokár naplójában azt írta, hogy három kürtő vezet a felszínig, és az alsó rész több üregből áll.

Az épület homlokzati falkutatásai során az utcai homlokzat déli végén az eredeti sarokarmírozást megtalálták.[46] Szinte teljes telekszélességben az utca alatt, a ház homlokzati síkjához illeszkedő barlangpince található. Régebbi barlangpince felméréseken nagy üreget lehet látni ezen a részen, (***34. ábra***) ma ez a terem a 206-os barlangpince számot kapta. Az épület barlangpincéje be van kötve az ún. Nagy Labirintusba. Ennél az épületnél is jól megfigyelhető, hogy a barlangpince széle éppen egybeesik az épület Országház utcai homlokzatának vonalával. A

[44] Pesti Napló 1904. 8.
[45] Horusitzky 1938. 110.
[46] Bertalan 1957. 8. és 9. fénykép.

Hauÿ térkép adatai szerint a ház (telek) szélessége kissé kisebb volt, de ez valószínűleg csak a felmérési pontatlanság és a felmérés igen nehéz körülményeinek tudható be. A barlangpincét az 1880-as években felmérték.[47] Az utca alatti barlangpincéket az '50-es években Lony-1 óvóhelynek nevezték. (***33. ábra***)

Országház utca 9.

Ez a telek 19,0 méter szélességű, a kapualj mindkét oldalán lévő szárny alatt kétszintes pince van.[48] A nagy belmagasságú korai pinceterekbe a 18. században készültek belső, szintelválasztó boltozatok. A két pincerész a kapualj alatt egy mesterséges, sziklába vájt folyosóval össze van kötve. Mind a két pincébe az udvarról lehetett lejutni, de az északi oldalon lévőnek a lejárata már

37. ábra *– Az Országház utca 9. alsó pincéjében lévő régi lépcsőlejárat helye és a szellőzőrács (balra, fotó: szerző, 2016. 05. 11.) /* ***Fig. 37*** *– The location of the old stairway and the ventilation grille in the lower basement of 9 Országház Street (left, photo: author on 11 May 2016)*
38. ábra *– Velence (Olaszország), Sotoportego Licini, hasonló kőkonzolos födém (jobbra, fotó: szerző, 2016. 08. 02.) /* ***Fig. 38*** *– A ceiling in the Sotoportego Licini in Venice (Italy) supported by similar stone brackets (right, photo: author, on 2 August 2016)*

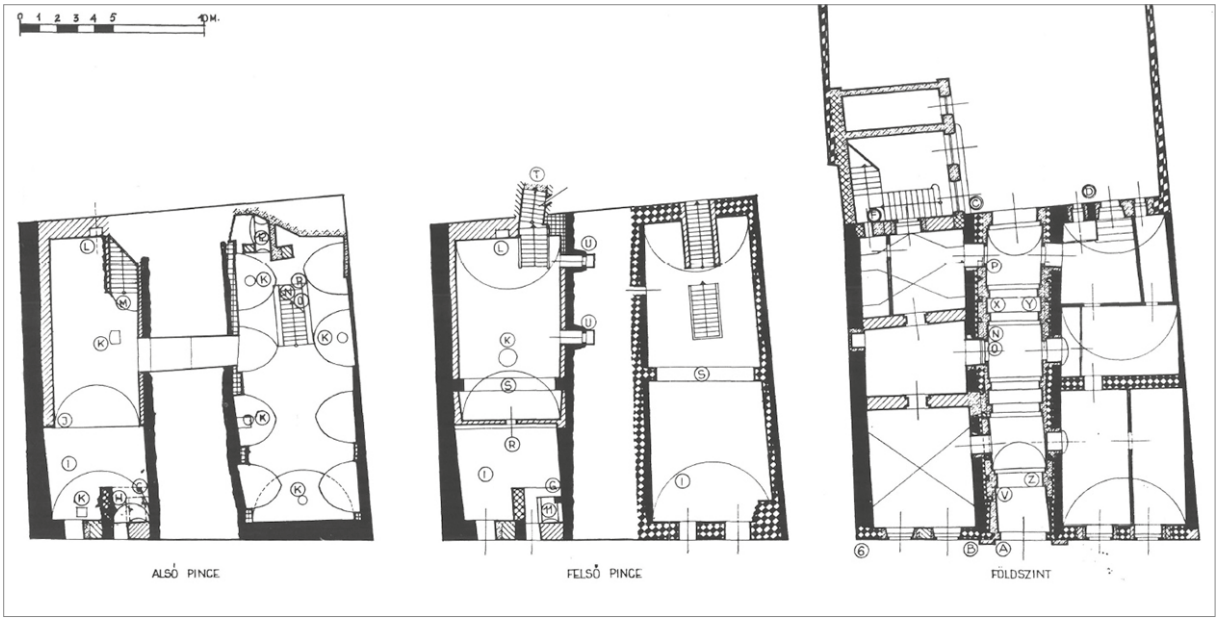
be van falazva. Az északi oldali pincének az északnyugati sarkában valaha barlangpince lejárata volt. Az épület és a járda alatt a Nagy Labirintus barlangpince rendszer egy része helyezkedik el, (***33. ábra***) az alsó pinceszint egy csapóajtóval közelíthető meg. Az alsó szinten a mai napig látható a régi, barlangpince szintre vezető lépcsőlejárat padlóban lebetonozott helye és a szellőzője. (***37. ábra***) Az északi pincében az 1958-59-es feltárások folyamán 14. századi kőkonzolt találtak, mely egyértelműen bizonyítja, hogy a pince eredetileg fafödémes volt.[49] Ehhez hasonló födémszerkezet ma is sok helyen lehet látni Velencében. (***38. ábra***) Czagány István is leírja tanulmányában, hogy a kapualj két oldalán lévő épület közötti területet, belső udvart (szerinte utácskát), később boltozták be, és így egyesítették a két épületrészt. Czagány azt valószínűsíti, hogy a kapualjtól jobbra és balra lévő régi házak fele-fele a szomszédos telekhez tartozhatott.[50] Szerintem

[47] Zádor 1994.

[48] Innentől a leírás – kisebb-nagyobb kiegészítéseket leszámítva – megegyezik a BMSK ZRt. részére 2016. áprilisában általam készített dokumentummal. Címe: A budavári MTA épületegyüttes belügyminisztérium számára történő átépítését megelőző vizsgálatok, barlangpince történeti áttekintés és csatlakozó földalatti járatok ismertetése.

[49] Czagány 1992. 117-123.

[50] Czagány 1992. 117-123.

***39. ábra** – Az Országház utca 9. két pinceszintjének alaprajza és részletei (CZAGÁNY 1992 2. kép részlete) / **Fig. 39** – Floor plan and details of the two basement levels of 9 Országház Street (CZAGÁNY 1992, detail of Fig. 2.)*

***40. ábra** – Az Országház utca 9. északi pincéjének utca felőli végében a betömedékelt régi, barlangpincébe vezető lépcső (balra, fotó: szerző, 2016. 05. 11.) / **Fig. 40** – The staircase leading to the filled-in old cave cellar in the northern basement of 9 Országház Street, in the part towards the street (left, photo: author on 11 May 2016)*
***41. ábra** – Az Országház utca 9. előtti járdában lévő barlangpince-szellőző (jobbra, fotó: szerző, 2013. 08. 11.) / **Fig. 41** – The cave cellar vent in the sidewalk in front of 9 Országház Street (right, photo: author, on 11 August 2013)*

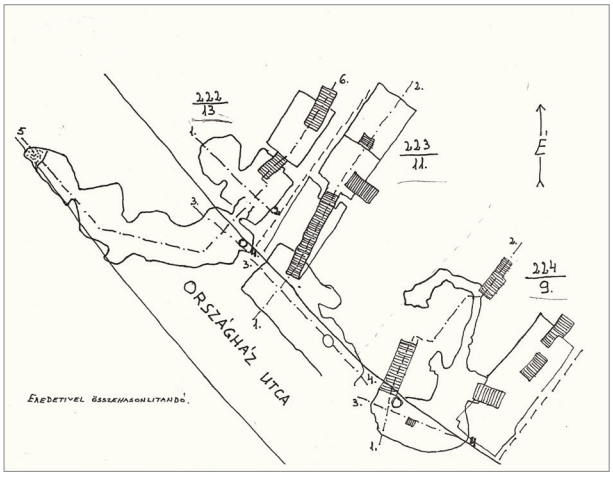

a szomszédhoz nem tartozhattak a kapualj két oldalán lévő lakóházrészek, mivel a barlangpince egységes, és egy teljes tipikus vári telekmérethez (18,3 méter széles telek) idomul. Czagány szerint a kapualjtól északra lévő lakórész (régi különálló ház) hamarabb épült, mint a déli. (***39. ábra***)

Az épület előtt lévő utca alól a kapualj alá mélyen benyúló barlangpince van, ami aránylag ritka jelenség a Várban[51]. De mivel a 15. századig ez a terület nem volt beépítve[52], így illeszkedik

[51] Például a Tárnok utca 5. barlangpincéjében, ahol Zolnay László szerint a faragott kőpillér a XIV. századból származik. Zolnay 1966. 6. Továbbá a fent említett Országház utca 5. épületben és utcával párhuzamos lépcsőlejáró van például a Dísz tér 14. alatt is.

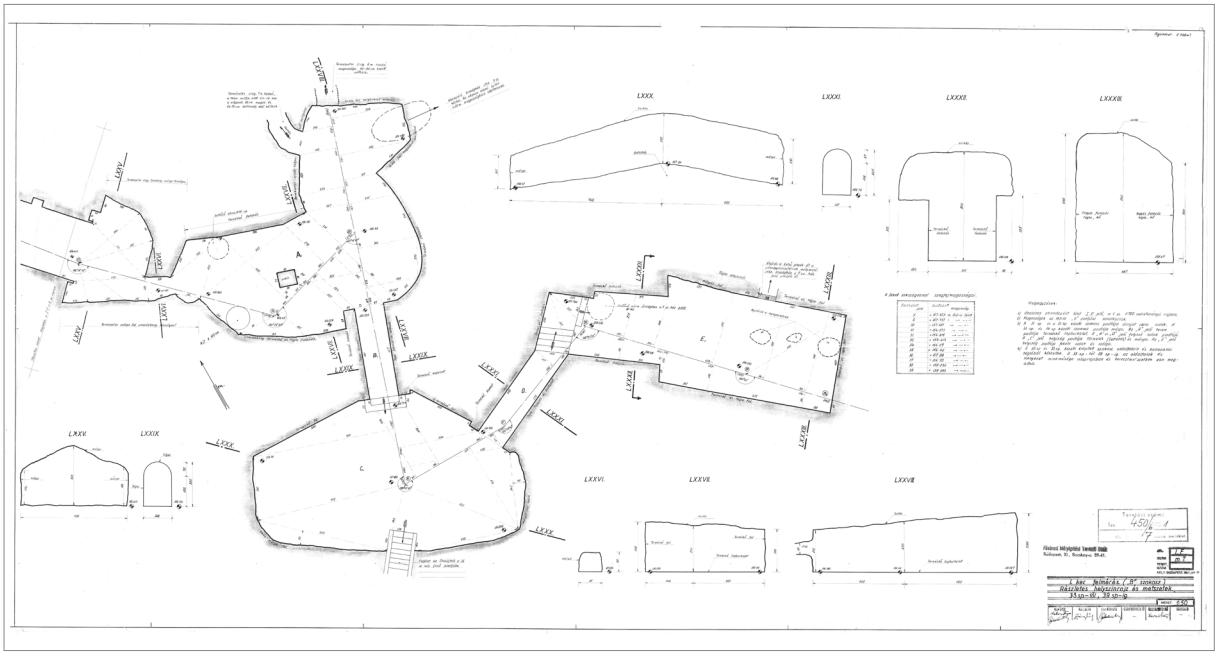
[52] CZAGÁNY 1992. 124.

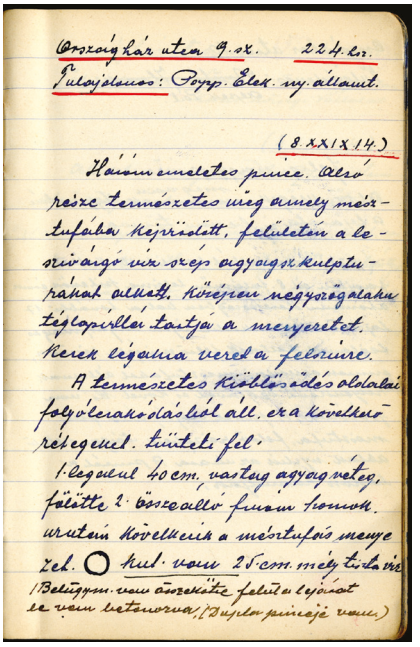
***42. ábra** – Az Országház utca 9. alatti barlangpincék a II. világháború előtt (Lehetséges, hogy Kadić Ottokár által az 1880-as években történt felmérések másolata.) / **Fig. 42** – The cave cellars at 9 Országház Street before the Second World War (Possibly a copy of the surveys made by Ottokár Kadić in the 1880s.)*

abba a koncepcióba, hogy beépített terek alá barlangpincéket nem alakítottak ki. Ebből következtethetünk arra, hogy a barlangpince kiépítésének ideje az 1400-as évekre vagy előbbre tehető. A ma már 208-as sorszámot viselő barlangpincébe az épület mindkét traktusából volt levezető lépcső. Az északiból az utcára merőlegesen vezetett le, a déli szárnyból viszont az utcával párhuzamosan a kapualj alatt találjuk. Ma már mindkét lépcső le van falazva, meg van szűntetve, a déli szárnyba felvezető helyén egy aknaszerű nyílás látható, melyet ráccsal fedtek le. (***40. ábra***) Az épület északi traktusának vonalában a homlokzati fal előtt, a járda alatt volt valaha egy kürtő vagy akna, ami ma már egy szellőző, melyet néhány éve építettek bele. (***41. ábra***) A barlangpincét az 1880-as években felmérték, akkoriban kis repedések, elválások, kimosódások voltak láthatók benne.[53] A barlangpincéből régebben két, valószínűleg részben természetes, kis keresztmetszetű, de hosszú járat indult ki az épület alá. Az egyik biztos, hogy „L" alaprajzi alakú volt, az egyik végén forrást jelöl egy alaprajzi felmérés. A járatokat megszűntették, ma már nem látszanak. (***42. ábra***) (***43. ábra***) Kadić naplójában azt írta,

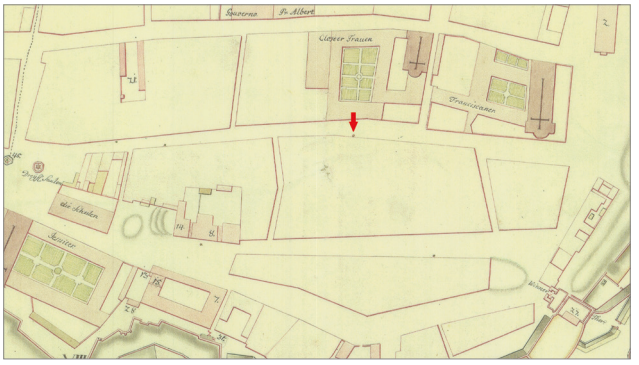
***43. ábra** – Felmérési alaprajz, 1951. VI. 30. (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár) / **Fig. 43** – Survey plan, 30 June 1951 (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management Archives)*

[53] Zádor 1994.

Országház utcza 9. sz. 224. ez.
Tulajdonos: Gyep. Elek. ny. államt.
(8 XX/X 14.)
Három emeletes pince. Első
részre természetes vízmentes agyagos meész-
tufában kéjrüsölött, felületén a le-
szivárgó víz ered agyagos kulcsto-
ráknak adnak. Közepen négyszögalaku
téglapillér tartja a mennyezetet.
Kerek légakna vezet a felszinre.
A természetes kiálló sziklás oldalai
folyóvizcsiszolásból áll. ezt a következő
rétegekre tünteti fel:
1. Legalul 40 cm. vastag agyagréteg,
fölötte 2. összeálló finom homok.
utoljára következik a mésztufás menye
zet. ○ Kut. van 25 cm. mély tiszta víz
(Belügym. van összekötve falain a lejárat
is van betemetve, (Bejárat pincéje van.)

44. ábra – *Kadić Ottokár naplójának az Országház utca 9.-ről szóló lapja (Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatal Barlangtani Intézetének Gyűjteményéből)*
***Fig. 44** – A page from the diary of Ottokár Kadić with details about 9 Országház Street (from the collections of the Insitute for Speleology)*

45. ábra – *Rapports Plan von der Vestung Ofen pro Anno 1763 (A budai vár és közvetlen környékének térképe 1763-ban. Salgari de Salger térképe, részlet) /* ***Fig. 45** – Map of Buda Castle and its immediate surroundings in 1763 (detail of the map by Salgari de Salger) (HM HIM G I h 965)*

hogy középen négyszög alakú pillér tartja a mennyezetet, egy légakna vezet a felszínre. Alatta kút is volt, ami mindössze 25 cm mély lehetett. (***44. ábra***) A Hauÿ térkép adatait szerint gyakorlatilag 1687-ben is akkora volt a ház (telek) szélessége mint ma.

Országház utca 11.

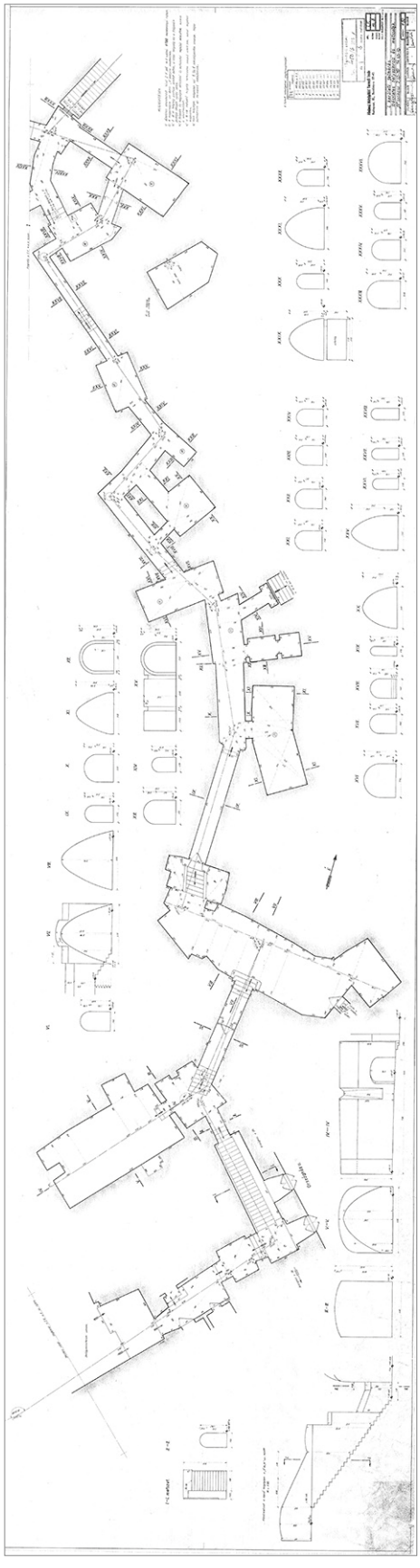
A ház homlokzati szélessége 18,56 m, ez jó közelítéssel megegyezik az első telekosztások (60 láb, azaz 10 öl) méretével. Az épület középen lévő kapualjának mindkét oldalán, a lakóterek alatt nagyméretű, boltozatos pincék vannak. Az északi pincéből valaha hosszú lépcső vezetett le az utca alatti barlangpince szintre. (***42. ábra***) A barlangpincét az 1880-as években felmérték, akkor főtéjéből szivárgó víz csepegett.[54] Az épület előtt, a teljes homlokzati vonalban barlangpince helyezkedik el. Ez a rész mélyebben van, mint a környező barlangpincék, így ez a terület gyakran állt víz alatt. Mivel az az akna, és alatta kút mindig is nagyobb vízadó képességű lehetett, mint a többi kút a Várban, ezért elképzelhető, hogy a Salgari térképén itt a ház homlokzata melletti közkút látható.[55] (***45. ábra***) Az épület utcai homlokzatának északi oldalán a 209-es számú barlangpince az épület alá nyúlt. Az épület déli oldala alatt is van pince, de arról nincs tudomásunk, hogy valaha is létezett volna innen lejárat a barlangpince szintre. Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéivel van összekötve, és egy nyitott aknája és kútja is van. A Hauÿ térkép adatai alapján kicsit nagyobb volt az épület, de ezt csak felmérési hibának véljük. (***33. ábra***)

Országház utca 13.

A ház homlokzati szélessége napjainkban 18,04 m, ez majdnem pontosan megegyezik a 60 láb, azaz 10 öl szélességgel. A Hauÿ térkép adatai szerint gyakorlatilag 1687-ben is akkora volt a ház (telek) szélessége, mint ma. Az épület mindkét szárnya alatt nagyméretű, boltozatos pince van.

[54] Zádor 1994.

[55] BFL XV.16.a.203/cop1 Havel Salgari de Salger térképe 1763.

***46. ábra** – Az Országház utca alatti barlangpincékből kialakított óvóhely felmérési rajza, 1951. IV. 20. (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár) / **Fig. 46** – Survey drawing of the air-raid shelter created from the cave cellars under Országház Street, 20 April 1951 (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management archives)*

***47. ábra** – Az Országház utca 13. északi pincéjének kőíve, a háttérben a középkori utcai pincelejárat kőkerete (fotó: szerző, 2016. 05. 11.) / **Fig. 47** – The stone arch of the northern cellar of 13 Országház Street, with the stone frame of the medieval cellar entrance in the background (photo: author, on 11 May 2016)*

Barlangpincéjét a valaha itt székelő Belügyminisztérium óvóhely-rendszeréhez csatolták. (***46. ábra***) Az északi szárny alatti pincében egy nagyon szép, kváderkőből készített ív tartja a boltozatot, de barlanglejáratot itt nem ismerünk. A pince nyugati falában egy utcáról levezető lépcső kőkerete és ferde téglaboltozata látható. (***47. ábra***)

Az épület déli szárnya alatt egy nagy belmagasságú, boltozatos pince van. Ma már nincs barlangpince lejárat, de régebben valószínűleg lehetett. A régi rajzok alapján valaha létezhetett egy második pinceszint is az épület déli pincéje alatt, mely a mai kapubejáró alá nyúlt, de ez ma már nem fellelhető. A barlangpincét

az 1880-as években felmérték, akkor sok repedés és márga-leválás volt benne.[56] Ma már a barlangpince teljes mértékben ki van falazva téglaszerkezettel. Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéihez csatolták. (***33. ábra***)

Országház utca 15.

A telek utcai szélessége 19,10 m. A Hauÿ térkép adatait szerint gyakorlatilag 1687-ben is akkora volt a ház (telek) szélessége, mint ma. Az épület modern, de alaprajzi tagoltsága követi a régebben itt álló házét. Az épület északi traktusa alatt lévő pincéből vezet egy fagerendás lépcső a mélypincébe, innen íves lépcső vezet a barlangpince szintre. (***48. ábra***) A volt Belügyminisztéri-

48. ábra *– Az Országház utca 15. alsó pinceszintjéről a barlangpince szintjére vezető íves lépcső (balra, fotó: szerző, 2016. 05. 11.) /* ***Fig. 48*** *– Curved staircase leading down from the lower basement level of 15 Országház Street to the cave basement level (left, photo: author on 11 May 2016)*
49. ábra *– Az Országház utca 15. és 17. közötti sarokarmírozás (Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai, Tanulmányok Budapest Múltjából 11. 1956. Képmelléklet, 7. kép) (jobbra) /* ***Fig. 49*** *– Quoining at 15 and 17 Országház Street (Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai, Tanulmányok Budapest Múltjából 11. 1956. Appendix, Fig. 7.) (right)*

umhoz tartozó, a II. világháború előtt és alatt a barlangpincékből kialakított óvóhelyen alulról, ma is látható a lépcső lefalazása. A barlangpince szinten minden ki van építve, itt már csak téglafalak vannak. Az alsó pincéből déli irányban vezet egy széles, folyosószerű járat, de nem állapítható meg, hogy hova: magasan fel van töltve sittel, és az átjáró végén déli irányban tégla lefalazás látható. Szinte biztos, hogy az épület déli szárnya alatt is van pince, de nem lehet megközelíteni. Ez azért is valószínű, mivel a déli szárny előtt, az utca alatt van barlangpince, és ezek csak ott szoktak lenni, ahol pince is van. A feltételezett pincéből lépcsőlejárat vezethet a barlang-

[56] Zádor 1994.

pince szintre, illetve kürtő, akna is tartozhat ehhez a barlangpincéhez. A sittel teli pinceátjáróban szögletes akna indul felfelé.

A barlangpincét az 1880-as években felmérték, akkor sok repedés és márga-leválás volt benne.[57] Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéivel van összekötve, és a lépcsőlejárat környezetében légakna volt, amely ma már nem látható. A II. világháború utáni helyreállításban előkerült e ház és a szomszédos 17. szám között lévő sarokarmírozás is. (***49. ábra***) (***33. ábra***)

Országház utca 17.

A ház szélessége 19,66 m, a Hauÿ térképen az épület déli sarkától és a kapubejáró északi sarkáig egy különálló épületnek jelölték. A maradék északi részt a valós méreténél egy kicsivel nagyobbnak van a térképen dokumentálva. Lehetséges, hogy a kisebb épület homlokzati mérete el lett írva a térképen. Az épület mindkét oldala és a kapubejáró egy része alatt is nagyméretű, boltozatos pince van. A déli pincéből lépcső vezet a barlangpince szintre, mely alul el van falazva, az északi pincében nagyon szép faragott boltozati kőív és pillér tartja a boltozatot. A mélypince lefalazás mögött az utca alatti, a régebben a Magyar Tudományos Akadémia kezelésében lévő barlangpince szintre lehetne jutni. (***50. ábra***) Nagy valószínűséggel az épület északi oldalán lévő pincéből is volt valaha barlangpince lejárat. Erre abból következtetünk, hogy a sarokban egy téglaboltív látható, és alatta süllyedés tapasztalható. Egy leírás arról számol be, hogy a pince

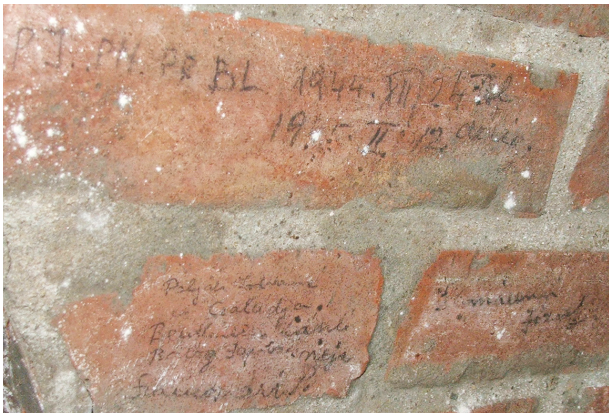

50. ábra *– Az Országház utca 17. ház alatti déli pincéből a barlangpince szintre vezető lépcső, mely alul le van falazva (balra, fotó: szerző, 2016. 04. 13.) /* ***Fig. 50*** *– The staircase leading down from the south cellar at 17 Országház Street to the cave cellar level, which is walled-up at the bottom (left, photo: author, on 13 April 2016)*
51. ábra *– Feltételezett régi barlangpince-lejárat az Országház utca 17. északi pincéjének északnyugati sarkánál (jobbra, fotó: szerző, 2016. 04. 13.) /* ***Fig. 51*** *– Presumed old cave cellar entrance at the north-west corner of the northern cellar of Országház Street 17 (right, photo: author, on 13 April 2016)*

alatt még egy sziklapince volt.[58] (***51. ábra***) A barlangpince szinten a téglafalakon II. világháborús feliratok láthatóak. Például az egyiket 1944. karácsonyának szent estéjén jegyezték fel. (**52.**

[57] Zádor 1994.

[58] Horler 1959. 307.

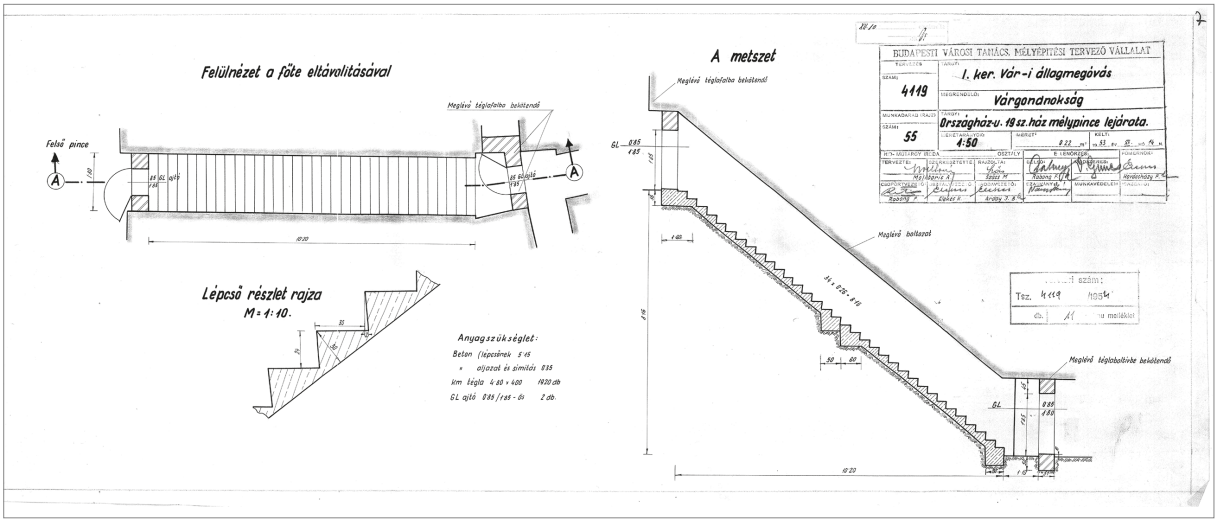

52. ábra – *Óvóhelyi feliratok az Országház utca 17. falain a II. világháború időszakából (fotó: szerző, 2016. 06. 13.)*
***Fig. 52** – Inscriptions on the walls of 17 Országház Street from the time of World War II (photo: author, on 13 June 2016)*

ábra) A barlangpincét az 1880-as években felmérték, akkor már vizesedett, és sok repedés volt benne.[59] Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéivel van összekötve és a lejárata vasbetonnal le van zárva. (***33. ábra***)

Országház utca 19.

A háznak 19,20 m a homlokzati szélessége. A Hauÿ térképen az épület homlokzati mérete össze van keverve a Kard utca közével. 60 lábas szélessége megegyezik a ház mai homlokzatának méretével. A telek a szomszédos Kard utca 4. számú telekkel együtt alkot egy egységet, amely valószínűleg ebből lett leválasztva. A pince az épület hátsó, keleti traktusa alatt található, mely az udvar hátsó részéből közelíthető meg. Ennek a pincének a nyugati oldalában, az egyik boltív alatt lefalazás látható. A lakók elmondása szerint itt még további pincerészek voltak, melyekhez régebben hozzá lehetett férni. A pince keleti végében is van elfalazás, melyen

53. ábra – *Az Országház utca 19. lejárati lépcsőjének terve 1953-ból (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár)*
***Fig. 53** – Plan of a cellar staircase at 19 Országház Street, 1953 (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management Archives)*

állítólag a II. világháború után a szomszédos Kard utca 4. épület pincéjébe, sőt még a Kard utca alatt is át lehetett menni.[60]

Az épület déli szárnya alatt régebben volt pince, de ez ma már nem hozzáférhető. Innen lehetséges, hogy régebben lépcső vezetett le a barlangpince szintre. Eredetileg a ma is bejárható

[59] Zádor 1994.

[60] A házban lakó Papp úr szóbeli közlése 2016-ban.

pincéből indult egy lépcső a barlangpince szintre, melyet átalakítottak, és már a földszintre, az udvar hátsó részébe vezet ki. (***53. ábra***) A lépcsőn keresztül ma szinte teljesen szabadon megközelíthető a barlangpince szint. A barlangpincét az 1880-as években felmérték, és az írták róla, hogy omladozik.[61] Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéivel van összekötve. Jegyzeteiben egy nyitott aknát is említett, mely egyben vészkijáró is volt. (***33. ábra***)

Kard utca 4.

Ez az épület jóval kisebb méretű, mint az eddig bemutatottak. A telek régen úgy jött létre, hogy az Országház utca 19. számú, nagyobb telekből hasították le. Két pince helyezkedik el alatta, az egyik az épület hátsó, déli része alatt, míg a másik az utcafronton. A hátsó pincéből információink alapján soha sem létezett barlanglejárat, de az utcaiból igen. Ebben a pincében még a régebbi, megszűntetett, udvarról levezető lejárat is látható. Talán ezzel a régi lépcsőlejárattal szemben lehetett valaha az utca alatti barlangpince szintre vezető lépcső, mivel a sarokban jelentős beszakadás látható, mely már a falsarokban is repedéseket eredményezett. (***54. ábra***)

54. ábra *– A leszakadt falsarok a Kard utca 4. utcai oldali pincéjének északnyugati sarkában (fotó: szerző, 2016. 04. 25.)*
Fig. 54 *– The collapsed wall corner in the northwest corner of the cellar at 4 Kard Street (photo: author, 25 April 2016)*

A lakók beszámoltak róla, hogy az épületből nyílóan régebben biztosan volt barlangpince. A régi térképeken ez a szint fel is van tüntetve. Az idősebb emberek elbeszéléseiből tudják, hogy a II. világháborút itt vészelték át. Az épületből állítólag az utca alatt az Országház utca 21. épületbe is át lehetett jutni. Ha ilyen átjárás volt, akkor az a barlangszinten lehetett, hiszen a két épület barlangjait csak egy fal választhatta el egymástól. A barlangpincét az 1880-as években felmérték.[62] Kadić is megerősíti naplójában, hogy volt barlangpince, de amikor ő járt benne, akkor részben törmelékkel volt tele. *„Az alsó pince S-alakban kétszer hajlott […] teljesen mésztufába fejlődött, természetes, alacsony üreg, amelynek a végén falazás látható."* Pillanatnyilag az épületből a barlangszint nem közelíthető meg. Kutatása indokolt lenne.

Országház utca 24.

Az épület homlokzati szélessége 18,48 m, tehát 60 láb, azaz 10 öl. A Hauÿ térkép adatai alapján ez a telek jól közelíti a mai méretét. A felmérés szerint 60 francia láb széles, ami 19,50 métert jelent. Bár ez több mint a mai kiterjedése, mégis inkább a korabeli pontatlan mérés számlájára írható az eltérés. Az épület kapualjának mindkét oldalán van egy-egy, az utcatengelyre merőleges boltozatos pince. A déli pince egyszintes, és sokkal hosszabb is. Mivel kicsi a belmagassága, lehetséges, hogy van alatta még egy pinceszint, de erről nincs további információnk. A pincelépcsőtől

[61] Zádor 1994.
[62] Zádor 1994.

nyugati irányban, annak aljánál lefalazás látható. Elképzelhető, hogy a mai udvar alatt még van egy pince, mint az Úri utca 16. épületnél. A ház északi oldalán lévő kétszintes pince rövidebb. A felső boltozatos pince alatt van még egy boltozatos pince. (***55. ábra***) Bár az 1880-as években barlangpincéjét felmérték, de egyik pince padlójában sincs nyoma csapóajtónak, vagy egyéb olyan dolognak, mely alatta lévő barlangpince jelenlétére utalna.[63]

55. ábra *– Az Országház utca 24. északi pincéjének alsó szintje (fotó: szerző, 2018. 01. 10.) /* ***Fig. 55*** *– The lower level of the northern cellar of 24 Országház Street (photo: author, on 10 January 2018)*

Nagyon valószínű, hogy az épület homlokzati fala előtt is lennie kell egy vagy két aknának, kürtőnek és barlangpincének, bár Kadić naplójában nem említ barlangpincét, csak egy kétszintes épített pincét. (***33. ábra***)

Országház utca 26.

A Hauÿ térképen a telek utcai szélessége 57 francia láb, ami 18,53 métert jelent, ami nagyon jól megközelíti a mai, 19,03 méter szélességét. (***56. ábra***) Az épület déli oldala alatt nagyméretű, boltozatos pince van, amiből lépcső vezet a barlangpince szintre. A lépcső felső részét TGS légóajtó zárja le, innen az ún. Nagy Labirintusba lehet lejutni, ahonnan akár az egykori MTA épületegyüttes alá is be lehetett menni.[64] (***57. ábra***) A lakók szerint az épület északi oldala alatt nincs pince, de valaha lehetett. A barlangpincét az

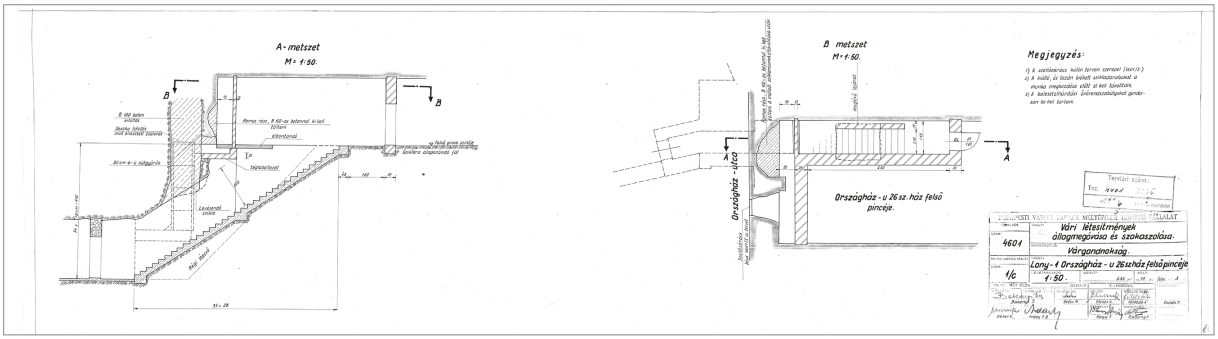
56. ábra *– Az Országház utca 26. udvarának részlete a pinceajtóval (balra, fotó: szerző, 2016. 05. 17.) /* ***Fig. 56*** *– Detail of the courtyard at 26 Országház Street with the cellar door (left, photo: author, on 17 May 2016)*
57. ábra *– Az Országház utca 26. pincéjéből induló lépcsőlejárat (jobbra, fotó: szerző, 2016. 05. 17.) /* ***Fig. 57*** *– The stairway leading down from the cellar of 26 Országház Street (right, photo: author, on 17 May 2016)*

[63] Zádor 1994.

[64] TGS – Törmelék, gáz és szilánk ellen védő ajtó, mely a II. világháború körül volt óvóhelyeken használatban.

***58. ábra** – Az Országház utca 26. pincéjében készült barlangpince-lejárat terve 1955-ből (Fővárosi Mélyépítési Tervező Iroda, volt TÜK irattár) / **Fig. 58** – Plan of the cave cellar entrance at 26 Országház Street, 1955 (Budapest Civil Engineering Planning Company, former Intelligence Management Archives)*

1880-as években felmérték: azt írták róla, hogy főtéjéből szivárog a víz.[65] Kadić naplójában is megerősíti, hogy a volt Belügyminisztérium pincéivel van összekötve, és teljesen ki van építve. A pincében lévő lépcsős barlangpince-lejárat átépítésére 1953-ban és 1955-ben is készültek tervek. (***58. ábra***) Az épület előtt a járdában lévő aknát fedő vas fedlapot 2006-ban felemeltük, de csak egy feltöltött, nagy kövekből falazott kör alakú aknát találtunk, mely mindössze 1 méter mély volt. Kétségtelen, hogy a felszínről a barlangpince szintre nyúló akna van a fedlap alatt, de már le van zárva. (***33. ábra***)

Országház utca 28 – 30.

Ez az épületegyüttes magában foglalja az egykori klarissza és ferences kolostor tömbjeit.[66] 1782 után az épületekben a Helytartótanács, majd az Országház, később a Belügyminisztérium kapott helyet. Az Országház utca 26. számú, középkori eredetű épülettől északra, egy mára már jelentősen átépült, de a régebbi alaprajzok alapján még jól kivihetően, egy másik lakóház állhatott. Az ***59. ábra*** alapján ez teljes bizonyossággal állítható, bár az épület e részén a földszint alatti objektumok alapján nem lehetne egyértelműen beazonosítani, hiszen tudomásunk szerint ezen a részen pince nincs az épület alatt, és barlangpince sem nyúlik az utca alá. A vári tapasztalataink alapján viszont lenni kellene pincének, illetve barlangpincének.

A továbbiakban északra haladva az egységes méretű telkek rekonstrukciója során a következő telek déli részében egy nagy belmagasságú, boltozatos, középkori pincét találunk. A pincéből az utca irányába lépcsőlejárat vezet az utca alatti barlangpincébe, amely már óvóhely számára van kiépítve. Ennek a pincének a nyugati végében egy függőleges, szögletes elfalazás látható, ami egy szellőzőkürtő vagy akna lehetett. A mai Országház utca 28. szám kapubejárója valószínűleg ott van, ahol az előtte álló középkori épület kapubejárója lehetett.

A következő feltételezett középkori telek déli részében kétszintes, az utcára merőleges, boltozatos pince van. Itt a járda és út alatt barlangpince volt valaha egy kürtővel, de ma már ez nem megközelíthető. Így elképzelhető, hogy a mai pince lebetonozott padlójából lépcső vezetett le a barlangpince szintre. A barlangpince oldala, amelyet a szomszédos barlangpincével később össze-

[65] Zádor 1994.

[66] Szebeni – Végh 2002. 427-457.

kötöttek, éppen a feltételezett telekhatárnál van. A feltételezett telek északi részén (***59. ábra***) még meg lehetne találni a mai épületbe rejtve az egykori ház egy részét. Ezen a területen a pincefolyosóban a falat kézzel meg lehetett bontani, és vékonyan vakolt, lemeszelt betöltést, márgát és sittet találtunk. Ebből arra lehet következtetni, hogy itt még a felette lévő épület pincéje is megvan.

Északi irányban az utca páros oldalán még további két telekszélességet lehetne kimérni, de a rendelkezésre álló információk szerint valószínű, hogy itt a telkek derékszögben elfordulnak. A tájolás változása azért lehetséges, mert valószínűleg a telkek eredeti kimérésekor a további részeken piactér lehetett, melynek közepén a Mária Magdolna templom állt. Ezt Végh András régész is valószínűsíti.[67] Tehát a „beforgatott" telkek voltak a tér szegélyei, melyek egyben a Kard utca homlokzati vonalával is egybeesnek. Ugyanilyen telekstruktúrát láthatunk az Országház utca elején is a Szentháromság utcánál.

59. ábra *– A klarissza rendház felmérése. Földszinti alaprajz. Mayrhoffer József, 1782 (KÖZTI 1951. MÉM MDK Tervtár 1631. sz. dok. (140-31)* / ***Fig. 59*** *– Survey of the convent of the Poor Clares. Ground floor. Joseph Mayrhoffer, 1782 (KÖZTI 1951. Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Repository of Plans, document nr. 1631. (140-31)*

Az utca páros oldalán a mai 28. és 30. számok helyére eső telkek telekhatárai úgy adódtak, hogy az utca szemközti, páratlan számú oldalán az épületek közötti telekhatárokkal pontosan egy vonalba estek, számtalan más helyhez hasonlóan a budai Várban. A földalatti terek elrendezését és a feltételezett pincéket, barlangpincéket, illetve azokat összekötő lépcsőket, aknákat, kürtőket a felszínhez viszonyítva a ***33. ábra*** mutatja. Ezen a területen a Hauÿ térkép adatait elemezve, dél felől haladva először egy 54 láb (17,55 méter), majd egy 30 láb (9,75 m) széles telket láthatunk. Előbbi egyértelműen az ***59. ábra*** piros körrel jelölt régi egységtelke, az utóbbi viszont már egy teljes telek fele. Majd ismét egy teljes telek következik, utána pedig ismét egy fél szélességű,ezt követően pedig két teljes méretű telek szélesség van a térképen feltüntetve. Ezután még van egy keskeny épület ezen a soron, de mivel ez barlangpincékre esik, így nem lehet a legkorábbi beépítések része. Ezen a részen Végh András is régebbi, Országház utcára merőleges, keskenyebb utcát jelölt.[68] Szerintem ez a korai, nagyméretű Szombat piac széle lehetett, ahol később egy keskeny utca kimérése után a tér déli részét, a Mária Magdolna templomtól délre eső területeket részben beépítették. A nagyméretű épület alatti barlangpincéket az 1880-as években felmérték.[69]

[67] Végh 2003. 209-215.

[68] Végh 2009. 38. A tanulmánysorozat első részében még azt írtam, hogy a volt MTA épületegyüttes helyén általam meghatározott feltételezett első telekosztás megegyezik Végh Andráséval. Ma már véleményem módosult, nem teljesen egyezik meg, kismértékű eltérés van feltételezéseink között.

[69] Zádor 1994.

Irodalom

III. ker. Állami Főgimnázium 1917 ▪ Budapest 3. kerület Főgimnázium Évi értesítője 1917.

Bertalan 1957 ▪ Bertalan Vilmosné: Budapest I. Vár Országház utca 7 sz. ház feltárásának dokumentációs anyaga. (BTM Középkori Rajztár)

Bertalan 1973 ▪ Bertalan Vilmosné: Bp. I. Úri utca 70.: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966-1970. években. BudRég 23. (1973) p. 257-288.

Bogdán 1978 ▪ Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest, 1978.

Borsos - Pogány 1955 ▪ Borsos Béla - Pogány Frigyes: Buda városképének kialakulása. In: Horler Miklós et al.: Budapest Műemlékei 1. (Magyarország Műemléki Topográfiája, 4.) Budapest, 1955. p. 37-98.

Buzinkay 2016 ▪ Buzinkay Géza: Budavári emlékek és emlékezések. Budapest, Várbarátok köre, 2016.

Carpini 1981 ▪ Johannes de Plano Carpini: Az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája. In: A tatárjárás emlékezete. Katona Tamás (szerk.) Budapest, 1981. (Bibliotheca Historica.) p. 214-276.

Czagány 1992 ▪ Czagány István: Az Országház utca 9. sz. műemléképület kutatásának eredményei. Budapest Régiségei 29. 1992. p. 117-134.

Esti Kurír 1936 ▪ Ismeretlen szerző: Tizennégy méter mély szakadék keletkezett a Kapisztrán-téren. Esti Kurír, 1936. VIII. 26.

Friss Újság 1936 ▪ Ismeretlen szerző: Beomlott az úttest a Kapisztrán téren. Friss Újság, 1936. augusztus 26.

Görög - Török 2016 ▪ Görög Péter - Török Ákos (Tau-Terv Kft.): Budapest, I. ker. Úri u. 72. akna és alagút tervezéséhez készült magfúrások mérnökgeológiai vizsgálatai. I. munkarész 2016. január

H. Gyürky 1973 ▪ H. Gyürky Katalin: I. Tóth Árpád sétány 40. előtti feltárások. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966-1970. években. p. 278. BudRég 23. (1973.) p.257-288.

Horler 1959 ▪ Horler Ferenc: Országház utca 17. sz. In: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. p. 307. BudRég 19. (1959) p. 301-372.

Horusitzky 1938 ▪ Horusitzky Henrik: Budapest Dunajobbparti részének (Budának) hidrogeológiája. Hidrológiai Közlöny, 18. (1938) p. 1-404.

H-Y 2016 ▪ Bor Ferenc - Farbaky Péter - Tóth Tímea: Budapest Úri utca 72. Építéstörténeti Dokumentáció 2016. H-Y Építéstörténeti és Műemléki Kft.

Kadić 1939 ▪ Kadić Ottokár kéziratos naplója a budavári barlangpincékről. 1939.

Kerekes 1940 ▪ Kerekes Ferenc: A budavári barlangpincék. Természettudományi Közlöny, 72. (1940) 217-220. pótfüzet, p. 129-133.

Kis Újság 1936 ▪ Ismeretlen szerző: A Kapisztrán-téren, Kis Újság, 1936. augusztus 26.

Lux 1924 ▪ Lux Kálmán: A gótika műemlékei. In: Budapest Műemlékei. Lechner Jenő (szerk.) Budapest, 1924. p. 65-107.

Magyar Lapok 1936 ▪ Ismeretlen szerző: Tizennégy méter mélységre beszakadt a budai Kapisztrán-tér egy része. Magyar Lapok, 1936. augusztus 29.

Meszleny 1921 ▪ Meszleny Mihály Pál: Török pincékben a budai Váron keresztül. Új Nemzedék, 1921. március 27.

Nagy 1957 ▪ Nagy Emese: Budapest I. Vár Országház utca 5 sz. ház feltárásának dokumentációs anyaga. (BTM Középkori Rajztár)

Nagy 1971 ▪ Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), p. 81-119.

Ney 1967 ▪ Ney Ákos: Úri utca 19. Budapest folyóirat, 5/1. (1967) p. 36-37.

Népszava 1936 ▪ Ismeretlen szerző: Süllyed az úttest, hull a vakolat, összeütközik két villamos, Népszava 1936. augusztus 26.

Sisa 1981 ▪ Sisa József: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (volt Nándor-laktanya) építésének története. Hadtörténelmi Közlemények 28. (1981.) p. 254-259.

Schüller 2016 ▪ Schüller és Társai Kft.: Schüller Ferenc és Tamás András: Úri utca 72. épület földalatti tereinek engedélyezési tervének építészeti munkái és rajzai 2016.

Szabó 2007 ▪ Szabó Balázs: A budavári Úri utca 72. alatti óvóhely története. Mélyépítés, 2007. április-június

Szabó 2011a ▪ Szabó Balázs: Rejtélyes óvóhely a budai Várban, Országos és Budapesti Villamos Tehereloszto Központról. Villanyszerelők lapja, 2011.12. p. 42-48.

Szabó 2011b ▪ Szabó Balázs: Rejtélyes óvóhely a budai Várban /1. rész/ Víz, gáz, fűtéstechnika épületgépészeti szaklap, 2011. 12. p. 34-39.

Szabó 2011c ▪ Szabó Balázs: Rejtélyes óvóhely a budai Várban /2. rész/ Víz, gáz, fűtéstechnika épületgépészeti szaklap, 2011. 12. p. 34-39.

Szabó 2012 ▪ Szabó Balázs: A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében I. BudRég 45. (2012) p. 195-240.

Szabó 2014 ▪ Szabó Balázs: A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében II. Budapest Régiségei 47. (2014) p. 239-282.

Szabó 2015 ▪ Szabó Balázs: Budapest, Úri utca 72. Földalatti óvóhely (történeti áttekintés és tartószerkezeti diagnosztika) az épület tulajdonosának a PAGEO Alapítvány megbízásából. (kézirat)

Szebeni – Végh 2002 ▪ Szebeni Andrea - Végh András: A budavári volt helyőrségi templom. BudRég 35/2.(2002), p. 427-457.

Pesti Hírlap 1936 ▪ Ismeretlen szerző: Tölcsérszerű nyílás támadt a Kapisztrán-téren. Pesti Hírlap, 1936. augusztus 26.

Pesti Napló 1904 ▪ Pesti Napló 1904. november 25. lapszáma.

Végh 2003 ▪ Végh András: A Magyar Tudományos Akadémia budavári épületegyüttesének története a város alapításától 1686-ig. BudRég 37. (2003), p. 209-235.

Végh 2008 ▪ Végh András: Buda város középkori helyrajza II. In: Monumenta Historica Budapestinensia (15) 2008.

Végh 2009 ▪ Végh András: Buda város középkori helyrajza, telekosztás és térszervezés egy alapított városban. URBS 4. (2009) p. 35-49.

Weidinger – Horler 1956 ▪ Weidinger György - Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956) p. 29-32.

Zádor 1994 ▪ Rétiné Zádor Judit: Pince veszélyelhárítás a budai Várban az 1880-1890-es években. Levéltári kutatás, 1994. (kézirat).

Zolnay 1966 ▪ Zolnay László: Földalatti város. Budapest, 1966. p. 244-245.

The formation, design and study of the cave cellars of the Buda Castle District in light of the (first) division of land in the 13th century, Part 3

Land division and urban structure of the city at the time of its foundation, based on underground features

Following previous publications, I have now investigated the presumed distribution of plots in two new areas, as well as the location of cellars and cave cellars in the period of the city's foundation (mid-13th century). Area VI: I surveyed six plots on the even side of Úri Street, i.e. from 68 to 72 Úri Street and from there northwards, three additional plots and the buildings on them, which no longer exist. Area VII: I have surveyed the original plot divisions on the odd-numbered side of Országház Street from lot 5 to lot 19 with the addition of 4 Kard Street. On the even side of Országház Street, I surveyed the original plot divisions from No. 24 to No. 30, also up to the line of Kard Street. That's a total of sixteen lots.

For the houses examined in detail in the study, my own measurements gave an average of about 0.305 metres per foot and 1.83 metres per fathom, which I also used as a base for theoretical reconstruction. For the first two parts of the study series, the plot divisions were based on the underground features and archaeological data to give a scale of exactly 60 feet (10 fathoms, about 18.3 meters).

Following the street line, I plotted out the assumed first plot division, which came out to 18.3 meters per plot. This coincided almost everywhere with the façade chimneys and the stairs leading down to the cave cellars, and in many places in the two newly surveyed areas (VI and VII) the plot boundaries are still where they were at the time of the town's foundation.

P. Horváth Viktória–Tóth Balázs

Két középkori tűzcsiholó a Molnár utcából

Bevezetés

A középkori, kora újkori lelőhelyeinkről származó fémtárgyak tárgytípusok szerinti feldolgozása sok szempontból mindmáig elmarad más anyagtípusokétól.[1] Ezeknek a tárgyaknak a pontos korhatározása a sokáig élő formák miatt meglehetősen nehéz, ezért szükséges a jól dokumentált feltárásokból származó leletek közzététele. A fentieken túl azért vállalkozunk két középkori tűzcsiholó bemutatására, mert ennek a tárgytípusnak a régészeti szempontú elemzése eddig még nem történt meg, noha az ásatásokon és a fémkeresős kutatások alkalmával is tekintélyes mennyiségben kerültek elő.

Kutatástörténet

A népvándorlás-, és honfoglaláskorból nagyszámú csiholót ismerünk, amelyek zárt leletegyüttesekből, különösen sírokból származnak. Ez a középkor és kora újkor során már ritkábban fordul elő. Ilyen többek között a tatárjáráshoz köthető keleti eredetű harcos sírja Muhiról,[2] Ellend-Nagygödör-dűlő Árpád-kori temetőjének 251.,[3] a négyszállási I. számú jász temető 177.,[4] a perkátai kun szállástemető 170.,[5] és a dombóvár-békatói kora újkori temető 138. sírjai,[6] valamint a nyírbalkányi, 1632-es verettel záródó pénzleletes cserépedény.[7] Kárpát-medencei és közép-európai várak, kolostorok, települések leletanyagaiban is gyakoriak a tűzcsiholók, bár a feltárások számához képest eddig aránylag csekély mennyiségű teljes anyagközlés született. A részletközlésekbe, kutatási jelentésekbe ezek a tárgyak a legritkább esetben kerültek be, hiszen nem tartoznak a látványos, nagy érdeklődésre számot tartó leletek közé.[8] A tűzgerjesztés eszközeinek fejlődésével Garam Éva foglalkozott,[9] Szabó György sokat idézett tanulmánya pedig a késő középkori falusi kovács termékei között helyezte el a csiholó acélokat.[10]Az elmúlt években két tanulmány született a fémkeresős gyűjtésekben található tűzcsiholókról: az egyik

[1] Ezúton mondunk köszönetet Terei Györgynek a tanulmány lektorálásáért és Tóth Zoltán Ferencnek a tárgyrajzokért.

[2] Pusztai 2011.

[3] Dombay 1961, 148.

[4] Selmeczi 1992, 41.

[5] Hatházi 1986, 660.

[6] Gaál 1980, 147.

[7] Parádi 1963, 216.

[8] Részletesen ld. Tóth 2021, 88.; Tóth 2019, 366-385.

[9] Garam 2011.

[10] Szabó 1954, 137.

Pásztó-Mátraszőlős környékéről, a másik a Tragor Ignác Múzeum gyűjteményéből származik.[11] A nemzetközi kutatás két nagy csiholó katalógust tart számon: az egyik egy kiállítási katalógus Miller Christy szerkesztésében,[12] a másik pedig Vittorio Cacciandra és Alessandro Cesati monográfiája .[13]

A középkori, kora újkori leletanyagokkal foglalkozó publikációk nem egységesek a tűzcsiholók típusainak, illetve részeinek megnevezésében, a néprajzi szakirodalom viszont már több mint egy évszázada konzekvensen használja. A hazai néprajztudományban már a 19. század végén megindult az érdeklődés ezzel a tárgytípussal kapcsolatban, az 1950-es évekig nagyszámú könyv és tanulmány foglalkozott vele. Herman Ottó sokat idézett művei mellett Timkó Györggyel a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Évkönyve hasábjain folytatott tudományos vitát a kérdésben.[14] Herman Ottó közölt levelezéséből is egyértelmű, hogy nagy figyelmet fordított a pásztorkészségeken belül különösen a tűzcsiholóknak és kováknak.[15] A fent nevezett két tudóson kívül olyan jelentős kutatók is aktívan publikáltak a témában, mint Kiss Lajos, Orosz Endre, Viski Károly, Lükő Gábor, Molnár Balázs, Kardos László, valamint H. Fekete Péter.[16] Az utóbbi évtizedekben a néprajzi kutatás fókuszából kikerült ez a tárgytípus. Az elmúlt bő három évtizedből Hála József és Sz. Tóth Judit nevét emelhetjük ki. Hála hosszabban írt a tűzcsiholókhoz használt kovakövek beszerzéséről,[17] Sz. Tóth pedig a díszítések kapcsán vizsgálta a csiholókat.[18] A Néprajzi Múzeum új állandó kiállításának egyik termében közel 400 tűzcsiholó acélt mutatnak be, remélhetőleg ennek a gyűjteménynek a feldolgozására hamarosan sor kerülhet.

A 19-20. században több népszokást gyűjtöttek témánkra vonatkozóan. Mohácson élő délszláv lakosság körében hagyomány volt, hogy az esküvő idején a menyasszony cipőjébe tűzcsiholót tettek a rontások elkerülése végett. [19] Hont vármegyében Szent Iván napjának reggelén a gyermekek körbejárták a falut, és acéllal tüzet vertek a házakban, ezáltal a ház megmenekülhet a tűzvésztől, a vetés pedig a szárazságtól.[20] Makó környékén az orbáncot (népnyelvben Szent Antal tüzét) úgy gyógyították, hogy acéllal és kovával rácsiholtak. Apátfalván ugyanezen betegség esetén három Antal nevű embernek kellett a bőrre rácsiholni és ráimádkozni.[21]

[11] Tóth 2019.; Tóth 2021.

[12] Christy 1926.

[13] Cacciandra–Cesati 1996.

[14] Herman 1898, 62-71.; Herman 1899, 85-87.; Timkó 1906a; Timkó 1906b; Herman 1906; Timkó 1909.

[15] Komáromy 1965. 74.; Fári–Kőhegyi 1991. 289., 290., 294. Fári és Kőhegyi tanulmánya Herman levelezése alapján lábjegyzetben foglalkozik az 1895. évi árvízvédelmi munkák során, a gyálai átmetszés melletti magasparton talált, tűzcsiholót is tartalmazó vaseszközlelettel, amely Vályi Katalin közlése alapján 16-17. századi – ez egyelőre sajnos máig közöletlen. Itt szeretnénk megköszönni Szabó Magdolna néprajzkutatónak, hogy Herman levelezésére felhívta figyelmünket.

[16] Kiss 1910; Orosz 1911; Viski 1932; Lükő 1938; Kiss 1940; Molnár 1943; Kardos 1943, 184-185.; H. Fekete 1958.

[17] Hála 1995.

[18] Sz. Tóth 2009, 197.

[19] Sarosácz 1968, 116.

[20] Solymossy 1933, 107.

[21] Grynaeus 2008, 171.; Szigeti 1986, 204.

A lelőhely

A jelen tanulmányban ismertetett csiholók lelőhelye a budapesti belvárosi Molnár utca 7-9., ahol 2017 tavaszán a középkori Pest város egy igen érdekes szelete került napvilágra.[22] A feltárás során lehetőség nyílt a Duna partján elhelyezkedő telkek történetének dokumentálására a középkortól az újkorig. A közel húsz rétegből álló történeti rétegsor segítségével feltárult előttünk a terület évszázadokon átívelő, folyamatosan változó képe, amelynek fő formáló tényezője a Duna mindenkori felszínalakító tevékenysége volt.[23] A folyóparti helyszín állandó természeti fenyegetettsége miatt hosszútávú megtelepedésre alkalmatlan volt, azonban a vizet mint nyersanyagot hasznosító bőrfeldolgozó mesterek ideiglenes műhelyeit megtaláltuk a feltárás során.[24]

A lelőhely jellegéből adódóan a feltárt tárgyi leletanyag döntő többsége a folyami hordalékrétegekből került elő, s csak kisebb hányaduk köthető zárt régészeti objektumhoz. A több mint 2000 darab fémtárgyat számláló anyagcsoportról elmondható, hogy összetétele változatos, tág korszakhatárok jellemzik: ez felvet néhány kérdést eredetükkel, felhasználási módjukkal kapcsolatban.

A tűzcsiholók

A Molnár utcai feltáráson két csiholó acél látott napvilágot, mindkettő egészben, és a többi fémlelet egy jelentős részéhez hasonlóan kiváló állapotban. A két tárgy egymástól kb. 10 méterre, ugyanazon zárt rétegből került elő, melyet a legkésőbbi érme a 15. század közepére keltez.[25]

A típusba sorolással kapcsolatban – mivel a régészettudománynak ezzel kapcsolatban nincs egységesen használt nevezéktana – Kiss Lajos néprajzkutató hódmezővásárhelyi gyűjtésén alapuló besorolását lehet legjobban hasznosítani.[26] Attól függően, hogy az eszköznek hány csiholófelülete, azaz „talpa" van, megkülönböztet egy-, és kéttalpú csiholókat; ezen belül az alcsoportokat formai jegyek alapján érdemes felállítani.

1. Kéttalpú, négyszögletes csiholó

(***1. kép***, leltári szám: 2023.28.288.)

Ezen csiholó teljes hossza 11 cm, legnagyobb szélessége 2,9 cm. Talpai egyenesek, a talpakra merőleges csiholófelületek (alapok) enyhén íveltek. Hossztengelyében és keresztengelyében szimmetrikus. A nyílás a tárgy teljes hosszában végigfut, ezt mindkét oldalon beütött, apró félkörökkel díszítették. Rétegtani adatok alapján a 15. század közepére keltezhető.

[22] A feltárásról és annak leletanyagáról: P. Horváth 2018; P. Horváth–F. Komori 2018; P. Horváth 2020; Gyulai– Pomázi-Horváth 2022; P. Horváth 2023.

[23] P. Horváth 2023.

[24] P. Horváth–F. Komori 2018; Pomázi-Horváth–Rácz-Szabó [2023].

[25] I. Ulászló magyar király (1440-1444). Denár utánzata H 603 vagy H 609; É.n. (1442-1443 vagy 1444); Vj.n. E: [REGIS] VNGARIE [...] / Kettős címerpajzs vágásokkal és kettőskereszttel. Meghatározta: Gálvölgyi Orsolya, segítségét ezúton is köszönjük.

[26] Kiss 1910, 64.

***1. kép** – Kéttalpú, négyszögletes csiholó. / **figure 1** – Double-sided, rectangular fire striker.*
(rajz: Tóth Zoltán Ferenc, fotó: P. Horváth Viktória / drawing by Zoltán Ferenc Tóth, photo by Viktória P. Horváth)

Ezt a típust a középkor korai szakaszától kezdve használták: a 10-11. századból ismert a Vukovár – Lijeva Bara-i temető 89. sírjából,[27] a 12. századból a pilisi ciszterci kolostorból,[28] a 13. századi, csehországi Davléból,[29] az Árpád-korból Bodrogvécsről (Szomotor település része, Szlovákia),[30] a késő középkorból Barsberzencéről,[31] Vácról,[32] a sámsonházai várból.[33] A 18. századtól szintén ismert, elterjedt forma volt, még a 20. század elején is használták.[34] Fémkeresős kutatások során, a Nagybörzsöny környékén is előkerült hét ilyen acél, ezek korhatározása azonban régészeti kontextus nélkül bizonytalan.[35] Szintén a Nagybörzsöny határában, a Kecske-bérc sáncán kívül találtak olyan „szamárszúró" csiholót, melynek nyílását beütött félkörökkel díszítették. Ennek a leletnek a kapcsán merült fel, hogy valószínűleg néprajzi korú lehet, mivel eddig ilyen díszítésű tárgyat ásatási anyagból nem ismertünk.[36]

A párhuzamok arra utalnak, hogy ezt a csiholó-típust a 10-11. századtól a 20. század elejéig folyamatosan, széles körben használták egész Közép-Európában. Ennek alapján elmondható, hogy ha kontextus nélkül, feltárási adatok hiányában kerül elő, pontos korhatározása gyakorlatilag lehetetlen.

2. Egytalpú, két végén hajtott szárú csiholó

(***2. kép***, leltári szám: 2018.63.287.)

E csiholó teljes hossza 7,2 cm, legnagyobb szélessége 5,1 cm. Visszahajtott szárai aszimmetrikusak, talpa teljes hosszában azonos szélességű. Rétegtani adatok alapján a 15. század közepére keltezhető.

A típus az Árpád-kortól dokumentálható: megtalálható az esztergomi Prímás-szigeti apácakolostor déli szárnyának korábbi, visszabontott falán feltárt tűzhelyből.[37] A késő középkorban is

[27] Demo 2009, 106.
[28] Holl 2000, 30.
[29] Richter 1982, 42. tábla.
[30] Dókus 1900, 42-43.
[31] Budaj – Pírek 2017, 186, 190.
[32] Miklós 1991, 104.
[33] Rácz 2013, 73.
[34] Timkó 1906a, 30.; Kiss 1910, 66.
[35] Tóth 2021, 98-100.
[36] Tóth 2021, 94.
[37] Lovag 2014, 145.

ismert volt, hisz megtalálható a pilisi ciszterci kolostor anyagában,[38] a négyszállási jász temető 177. sírjában,[39] és a Lužnice alsó folyásánál.[40] A csiholó, valamint a tűzgyújtás folyamata látható a haguenau-i (Franciaország) Szent György-templom 1496-ban készült oltárképén is (***3. kép***).[41] A 19-20. században is elterjedt volt ez a forma, amit Timkó György „alpári acéltípusként" ismertet.[42] A néprajzi gyűjtések során kiderült, hogy a 19-20. század fordulóján néhány esetben úgy hordták, hogy a szárvégeken kialakított fülön karikás szíjat fűztek keresztül, vagy a visszahajtott szárakat szíjazták át. Fémkeresős kutatás során a Nagybörzsöny–Gránát-réten is előkerült egy ilyen típusú csiholó acél – ez ásatási kontextus nélkül viszont nem keltezhető.[43] A fentiek alapján egyértelmű, hogy ezt a típust is igen sokáig, az Árpád-kortól a 20. század elejéig folyamatosan használták.

***2. kép** – Egytalpú, két végén hajtott szárú csiholó. **figure 2** – One-sided fire striker with two arms. (rajz: Tóth Zoltán Ferenc, fotó: P. Horváth Viktória / drawing by Zoltán Ferenc Tóth, photo by Viktória P. Horváth)*

***3. kép** – Egyik kezében kovakövet, a másikban egytalpú tűzcsiholót tartó alak a haguenau-i Szent György-templom egyik, 1496-ban készült oltárképének részletén (Alsó-Rajna megye, Franciaország). **figure 3** – A figure holding a flint in one hand and an one-sided fire striker in the other, on a detail of a 1496 altarpiece in the church of St George in Haguenau (Bas-Rhin, France).*

A feltárás során kovaeszköz nem került napvilágra. A kutatás során még egyértelműen nem válaszolható meg az a kérdés, hogy a középkor folyamán hogyan jutottak hozzá a tűzgyújtáshoz nélkülözhetetlen kovakövekhez. Néprajzi gyűjtésekből tudjuk, hogy a 19-20. században a vidéket járó pásztorok nagy számban gyűjtöttek őskori eszközöket erre a célra.[44] Ez a lehetőség természetesen a középkorban is adott volt, amivel bizonyosan éltek is: a muhi környékén feltárt középkori csontváz csiholója mellett őskori, „újrahasznosított" kőeszközt találtak.[45] Kisebb mennyiségű kova esetében ez mindenképpen megfontolandó lehetőség, viszont a városoknak

[38] Holl 2000, 30.

[39] Selmeczi 1992, 41.

[40] Chvojka–Menšík 2009, 141.

[41] A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fr_Haguenau_Retable_de_l%27Eglise_Saint_Georges_-_d%C3%A9tail_Sainte_Famille.jpg

[42] Timkó 1906a, 14-18.

[43] Tóth 2021, 104.

[44] Herman 1898, 64.; Timkó 1906a, 31-32.; H. Fekete 1958, 465.; Runnels 1994.

[45] Pusztai 2011, 630.

ennél valószínűleg nagyobb mennyiség kellett. A kora újkortól kezdve a hadseregek puskakovával való ellátására biztosan foglalkoztak kőeszköz-készítéssel: ezekre igen nagy tételben volt szükség.[46] Ezeknek a gyártása az 1930-as évektől az 1940-es évekig Angliában folyamatosan volt: Brandonban egy kis műhely még ekkor is készített puskakovákat, amit az afrikai országokba, valamint az Egyesült Államokba szállított.[47]

Értékelés

A fentiekben bemutatott két tűzcsiholó acél szerencsés lelőkörülményeinek köszönhetően fontos adalékul szolgálhat e tárgytípus hazai kutatásához és keltezési lehetőségeihez.

A két típus egykorúnak tekinthető, mert a csiholók egymástól nem messze, egy azonos, 15. század közepi érmével datált, zárt hordalékrétegből kerültek elő. Egyik tárgyon sem figyelhető meg szabad szemmel látható használati nyom vagy kopásnyom, viszont maga a kova annyira apró jelet hagy, hogy esetleges meglétére tüzetesebb vizsgálat adhatna csak bizonyságot. Mind az egytalpú, aszimmetrikus szárakkal rendelkező, mind pedig a kéttalpú, ovális nyílású csiholótípus hosszú évszázadokig volt használatban.

Formai jegyeik vizsgálata mellett érdemes kitérni az eredetükkel, felhasználási módjukkal kapcsolatos kérdésekre is. Vajon a tárgyakat mindvégig itt, az előkerülési helyükön használták? Elveszítették vagy szándékosan dobták el őket? Meg lehet határozni az eredetüket, s ha igen, van ennek valamiféle jelentősége?

Jellege alapján valószínűsíthető, hogy a vizsgált terület az egykori partmenti városfalon kívül helyezkedhetett el, s hosszú időn át egyfajta hulladéklerakóként szolgált.[48]A háztartási hulladéktól a legegyszerűbben úgy lehetett megszabadulni, hogy a házak közötti üres területre dobták ki. Az emberek egyszerűen kihajították az ablakon, amire már nem volt szükségük, és azok további sorsával nem törődtek. A sikátorokban kialakított árkok a hulladékot összegyűjtötték, és az esővel elvezették a legközelebbi vízfolyásba. Ez volt az eltüntetés egyik legbiztosabb módja, annak ellenére, hogy tisztában lehettek azzal, hogy a szennyezett víz megbetegedéseket okoz.[49] Buda város, valamint a hét szabad királyi város jogkönyvében, illetve a soproni városi jegyzőkönyvekben számos, a hulladék eltávolítására vonatkozó rendelet maradt fenn. Ezekből kiderül, hogy azt szervezett módon szállíttatták ki a városból, Budán többnyire a Duna partjára, ahol előbb-utóbb elmosta a víz.[50]

A középkori Pest egyik hulladéklerakó helye feltehetően a mai Kossuth tér környékén volt, melynek nyomait 2012-ben, a mélygarázs építésekor Kovács Eszter dokumentálta. Véleménye

[46] Tóth 2019, 377-378.

[47] Clarke 1935; Skertchly 1879.

[48] A vízparti hulladéklerakók még a 19. század végén is használatban voltak, ahogyan azt egy képviselői városbejárás jegyzőkönyvében olvashatjuk. A tisztasági helyzet felmérése céljából bejárt területek közül legfőképp a mai Fővám tér környéke, vagyis a Pest déli határában elhelyezkedő hulladékhegyek jelentették a legsürgetőbb problémát. A beszámoló külön kiemeli a tímárok és cserzőműhelyek erős szagú, szennyező hulladékát, melyet szintén ide hordtak. Fónagy Zoltán: „Utczai és házi szemét, canalis ürülék": Történetek a köztisztaságról, 2. rész. URL: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2016/03/18/tortenetek_a_koztisztasagrol_2_resz. Utolsó letöltés dátuma: 2023. 08. 15.

[49] Kubinyi 1984, 642.

[50] Kubinyi 1984, 642-643; Ferenczi 2006, 142-143.

szerint a nagy mennyiségű 13-17. századi kerámiatöredéket, épülettörmeléket a városfalon belülről hordták ide.[51] Figyelemre méltó Pest városi tanácsának 1686 után keletkezett intézkedése, mely kötelezte a kereskedőket, hogy a városból kifele menet egy szekér szemetet vagy törmeléket vigyenek ki a határba, a „régi mederbe".[52]

A folyóvíz partja kedvelt végcélja volt a lakosság által „termelt" hulladéknak, hiszen természetes elvezetésként szolgált. Egyes esetekben a part mellett húzódó sáncszerkezetet szintén előszeretettel töltötték fel hulladékkal, amint azt Ben Jervis az angliai Southamptonnal foglalkozó esettanulmányában is kimutatta.[53] A feltöltés mint eszköz gyakori tevékenység volt főként azokban a városokban, ahol az építkezés oldalirányban térbeli korlátokkal rendelkezett.[54] A területeket javarészt máshonnan odahordott szeméttel kevert földdel, kőtörmelékkel, építési hulladékkal emelték meg.

Összegzésképpen elmondható, hogy a területnek – akár egy időben – több funkciója is lehetett. A bőrfeldolgozó műhely a nagy vízigénye miatt települt a folyópartra, miközben a leletanyag nagyfokú heterogenitása egy folyóparti hulladéklerakót is valószínűsít. A fenti jellemzők alapján a pesti Duna-parton a késő középkorban minden bizonnyal mozgalmas, intenzív és változatos élet folyt, melynek szép bizonyítéka az itt előkerült két tűzcsiholó.

[51] Kovács 2017, 208.

[52] Károlyi 1973, 211. A régi meder a mai Nagykörút vonalát futó Duna-ágat jelentette.

[53] A feltöltés leletanyagát vizsgálva Jervis a fenti célú használat kezdetét a 14. századra tette. Jervis 2013, 62.

[54] Havlíček et al. 2017, 269-270.

Irodalom

Budaj–Pírek 2017 ▪ Budaj, Marek–Pírek, Michal: Nálezy z 14.-15. storocia z hradu Tekovská Breznica. In: Zbornik Slovenského Národného Múzea, 111., Archéológia, 27, (2017), p. 179-193.

Cacciandra–Cesati 1996 ▪ Cacciandra, Vittorio–Cesati, Alessandro: Fire Steels. Torino, 1996.

Christy 1926 ▪ Christy, Miller (szerk.): The Bryant and May Museum of Fire-making Appliances. Catalogue of the Exhibits. London, 1926.

Chvojka – Menšík 2009 ▪ Chvojka, Ondřej–Menšik, Petr: Nové kovové nálezy z povodí středního a dolního toku Lužnice, Archeologické výzkumy y jižních Čechách, 22, (2009), p. 137-146.

Clarke 1935 ▪ Clarke, Rainbird: The Flint-knapping Industry at Brandon, Antiquity, 9, (1935), p. 38-56.

Demo 2009 ▪ Demo, Željko: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture.Vukovar–Lijeva Bara (X-XI. stoljeće). Zagreb, 2009.

Dókus 1900 ▪ Dókus Gyula: Árpádkori sírleletek Zemplén vármegyében, ArchÉrt, 20, (1900), p. 39-61.

Dombay 1960 ▪ Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában. In: JPMÉ (1960), p. 135-158.

Fári – Kőhegyi 1991 ▪ Fári Irén–Kőhegyi Mihály: Herman Ottó és Reizner János levelezése. In: HOMÉ, 28-29, (1991), p. 281-304.

Ferenczi 2006 ▪ Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. (Water managementin medieval Hungary.) In: Ferenczi László–Laszlovszky József–Szabó Péter (szerk.): Középkori magyar gazdaság- és pénztörténet. (Economic and monetary history of medieval Hungary.) Budapest, 2006. p. 105-152.

Gaál 1980 ▪ Gaál Attila: A Dombóvár-békatói XVI-XVII. századi temető. In: BÁMÉ, 10-11, (1979-1980), p. 133-223.

Grynaeus 2008 ▪ Grynaeus Tamás: Makó és környéke hagyományos orvoslása II. In: MFMÉ, 6, (2008), p. 157-222.

Gyulai – Pomázi-Horváth 2022 ▪ Gyulai Ferenc – Pomázi-Horváth Viktória: Budapest V. kerület Molnár u. 7-9. szám alatti késő középkori bőrcserző műhely mag- és termésmaradványai. BudRég 52, (2022), p. 261-290.

H. Fekete 1958 ▪ H. Fekete Péter: Taplókészítés csiholáshoz. Ethnographia, 69 (1958), p. 465-466.

Hála 2009 ▪ Hála József: Archaikus tűzgyújtási módok a Kárpát-medencében, különös tekintettel a kovatartalmú ásványok és kőzetek hasznosítására. In: Hála József: Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történelmi és néprajzi dolgozatok. Budapest, 1995. p. 213–245.

Hatházi 1986 ▪ Hatházi Gábor: A perkátai kun szállástemető. (Előzetes beszámoló az 1986-88. évi feltárásokról), MFMÉ, (1986), p. 651-674.

Havlíček et al. 2017 ▪ Havlíček, Filip–Pokorná, Adéla–Záležák, Jakub: Waste management and attitudes towards cleanliness in medieval Central Europe, Journal of Landscape Ecology, 10. 3, (2017), p. 266-287.

Herman 1898 ▪ Herman Ottó: Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Az 1898-iki évi országos ezredéves kiállítás alkalmából. Budapest, 1898.

Herman 1899 ▪ Herman Ottó: A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899.

Herman 1906 ▪ Herman Ottó: Az Aczél-kova-taplóról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 7, (1906), p. 232-233.

Holl 2000 ▪ Holl, Imre: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. Budapest, 2000.

Jervis 2013 ▪ Jervis, Ben: Rubbish and the creation of urban landscape. A case study from Medieval Southampton, UK. In: Bintliff, John–Caroscio, Marta (szerk.): Pottery and Social Dynamics in the Mediterranean and Beyond in Medieval and Post-Medieval Times. Oxford, 2013, p. 57-72.

Kardos 1943 ▪ Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monografiájához I., Budapest, 1943.

Károlyi 1973 ▪ Dr. Károlyi Zoltán: A Duna Budapesttől a déli országhatárig. In: Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973, p. 210-221.

Kiss 1910 ▪ Kiss Lajos: A csiholó aczélakról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője,11, (1910), p. 63-67.

Kiss 1940 ▪ Kiss Lajos: A tárgyak élete. Ethnographia, 51, (1940), p. 446-453.

Komáromy 1965 ▪ Komáromy József: Herman Ottó levelei a Miskolci Múzeumban, In: HOMÉ, 5, (1965), p. 17-104.

Kovács 2017 ▪ Kovács Eszter: Újkori régészet Pesten. In: Zsidi Paula (szerk.): Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása. Időszaki kiállítás a BTM Vármúzeumban, 2017.04.12.-2017.09.17. Budapest, 2017, p. 208.

Kubinyi 1984 ▪ Kubinyi András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. TSz, 27. 4, (1984), p. 636-643.

Lovag 2014 ▪ Lovag Zsuzsa: Az Esztergom-Prímás szigeti apácakolostor feltárása. Budapest, 2014.

Lükő 1938 ▪ Lükő Gábor: A hortobágyi pásztorművészet. DMÉ, 35, (1938), p. 101-130.

Miklós 1991 ▪ Miklós Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi utca 3-7.). In: Kővári Klára (szerk.): Váci könyvek 5., Vác, 1991, p. 7-108.

Molnár 1943 ▪ Molnár Balázs: Tűzgerjesztés taplóval. A Néprajzi Múzeum Értesítője, 35, (1943), p. 118-121.

Orosz 1911 ▪ Orosz Endre: Egy érdekes csiholó típusról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 12, (1911), p. 67-69.

P. Horváth – F. Komori 2018 ▪ P. Horváth Viktória–F. Komori Tünde: Kora újkori bőrcserző műhely Pesten (V. Molnár u. 7-9.). BudRég, 51, (2018), p. 267-287.

P. Horváth 2018 ▪ P. Horváth Viktória: Kések, olló és sarló a pesti Duna-partról. CommArchHung, 2018 [2020], p. 249-271.

P. Horváth 2020 ▪ P. Horváth Viktória: Előzetes jelentés a pesti belvárosi Molnár utca két telkének feltárásáról. AqFüz, 2020, p. 250-262.

P. Horváth 2023 ▪ P. Horváth, Viktória: Reconstructing the riverside of the Danube in the medieval city of Pest. ActaArchHung, 74, (2023) 1, p. 175-185.

Parádi 1963 ▪ Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI-XVII. század). ArchÉrt, 110, (1963), p. 205-251.

Pomázi-Horváth–Rácz-Szabó [2023] Pomázi-Horváth, Viktória–Rácz-Szabó, Katalin: A Medieval Tannery Workshop from the Riverbank of the Danube. In: Archeologisch en historisch

leer. Bundel van het tweede Leercongres van de Lage Landen – 25 oktober Delft 2019. Archeological and Historical Leather. Proceedings of the second Leather Conference in the Low Countries – October 25th Delft 2019, megjelenés alatt

Pusztai 2011 ▪ Pusztai Tamás: Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából. MFMÉ, 12 (2011), p. 629-640.

Rácz 2013 ▪ Rácz Miklós: A sámsonházai vár régészeti ásatásának és falkutatásának eredményei. Neograd. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve, 37 (2013), p.47-79.

Richter 1982 ▪ Richter, Miroslav: Hradišťko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha, 1982.

Runnels 1994 ▪ Runnels, Curtis: Tinderflints and Firemaking in the Historical Period. Lithic Technology,19 (1994), p. 7-16.

Sarosácz 1968 ▪ Sarosácz György: Baranyai délszláv népszokások I. Karácsonyi és lakodalmi szokások a sokacoknál és bosnyákoknál, JPMÉ (1968), p. 103-122.

Selmeczi 1992 ▪ Selmeczi László: A négyszállási I. számú jász temető. Budapest, 1992.

Skertchly 1879 ▪ Skertchly, Sydney B. J.: On the Manufacture of Gun-flints, the Methods of Excavating for Flint, the Age of Palaeolithic Man, and the Connection between Neolithic Art and the Gun-flint Trade. London, 1879.

Solymossy 1933 ▪ Solymossy Sándor: A vas babonás ereje. Ethnographia, 44, (1933), p. 97-117.

Sz. Tóth 2009 ▪ Sz. Tóth Judit: Vasművesség és népművészet. In: Nagy Zoltán–Szulovszky János (szerk.): A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szombathely, 2009., p. 195-202.

Szigeti 1986 ▪ Szigeti György: Hagyományos népszokások Apátfalván II., MFMÉ (1986), p. 193-216.

Timkó 1906a ▪ Timkó György: Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 7, (1906), p. 11-34.

Timkó 1906b ▪ Timkó György: Khinai és turkesztáni tűzszerszám-készségek a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályában. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 7, (1906), p. 152-157.

Timkó 1909 ▪ Timkó György: Ujabb tűzcsiholó aczélok a M. N. Múz. Néprajzi Osztályáról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 10, (1909), p. 23-29.

Tóth 2019 ▪ Tóth Balázs: Fémleletek Pásztó−Mátraszőlős térségéből II. Adatok a középkori és kora újkori tűzcsiholók tipológiájához. Neograd. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve, 42, (2019), p. 366-385.

Tóth 2021 ▪ Tóth Balázs: Tűzcsiholók a váci Tragor Ignác Múzeum régészeti gyűjteményéből. StComit, 39, (2021), p. 88-111.

Viski 1932 ▪ Viski Károly: Tapló, acél, tűzgyújtás. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 24, (1932), p. 84-86.

Two Medieval Fire Strikers from Molnár Street, Budapest

In this paper, the authors' aim is to present the cultural-historical significance of an undeservedly forgotten type of object, the fire striker, of which two pieces were found in the heart of the medieval city of Pest.

Despite the fact that fire strikers are among the most common finds of medieval settlements either on excavations or during metal detecting surveys, the archaeological analysis of this type of artefact is currently missing from the research. From the Migration Period and the Hungarian Conquest Period, several fire strikers are known, mainly excavated from graves. This custom generally disappeared during the Middle Ages and the Early Modern Age, when fire strikers appear mainly in the archaeological material of castles, monasteries and settlements in the Carpathian Basin.

In Hungarian ethnographical research, from the end of the 19th century until the 1950s many books and papers were published dealing with this type of object. The Hungarian Museum of Ethnography has a collection of nearly 400 fire strikers; however, their analysis has not yet been carried out.

Due to the lucky finding circumstances of the two objects presented above, they can serve as an important addition to the research of the type, including its dating possibilities. They were found not far from each other, from the same sediment layer dated with a coin from the middle of the 15th century, so that the two types can be considered contemporaneous.

Were the objects used here, in the place where they were found? Were they lost or intentionally discarded? Can their origin be determined, and if so, is it of any significance?

Daróczi-Szabó Márta – Font Ágnes

Rozmáragyarból készült közép- és török kori tárgyak a BTM ásatásaiból

Bevezetés

E tanulmány szerzői 2018-ban kerültek egymással munkakapcsolatba: Kovács Eszter felkérésére Daróczi-Szabó Márta ekkor végezte el a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumának raktárában lévő csont- és agancseszközök revízióját. Font Ágnes pedig a mesterszakos diplomamunkáját írta a Budavári Palota területéről előkerült a 13-17. századi megmunkált kemény állati nyersanyagokról.[1] A revízió során három rozmáragyarból készített tárgy került elő,[2] amelyek közül kettő csontként, a harmadik pedig márványként szerepelt a leltárkönyvben. Font Ágnes diplomamunkájában e három tárgyból kettő is szerepelt. Neki köszönhető két újabb rozmáragyar késnyél, illetve egy íjászgyűrű alapanyagának az azonosítása is, amelyek a Szentháromság térről (feltáró Tóth Anikó), és a Karmelita udvar anyagából (feltáró Papp Adrienn) kerültek napvilágra.[3] Tanulmányunkban ezeknek a daraboknak a bemutatását tűztük ki célul. Jelentőségük azért is különösen nagy, mivel hazai régészeti feltárásból eddig mindössze két rozmáragyar tárgyat ismerünk: az egyik egy 11. századi főpapi pásztorbot díszített vége a Veszprémvölgyi apácakolostor területéről,[4] a másik pedig egy 16. századi övveret a barcsi várból.[5]

A kemény állati nyersanyagok

Bár sokkal egyszerűbb minden kemény állati nyersanyagot csontként megnevezni, valójában a csont, az agancs és a fogzománc nemcsak szerkezeti felépítésében tér el jelentősen egymástól, de fizikai tulajdonságában is. Ez pedig nagymértékben befolyásolja a megmunkálhatóságát, illetve azt, hogy milyen tárgy készíthető belőle. E különböző nyersanyagok hozzáférésük tekintetében is jelentős eltéréseket mutatnak. A háziállatok csontjai a mészárszéki, vagy a háztartási hulladékból könnyen elérhetőek, az agancsok viszont csak a szarvasbikák és őzbakok elejtésével, vagy a vetett darabok összegyűjtésével szerezhetőek be. Ezzel ellentétben az elefántcsont és a rozmáragyar kizárólag import révén vált elérhetővé a különböző történeti korokban. Az agancs a csontnál jóval rugalmasabb és könnyebben megmunkálható, a fogzománc viszont a másik

[1] Font 2021.

[2] A legelső darab alapanyagának azonosítása Alice M. Choyke érdeme, amit ezúton is szeretnénk neki megköszönni.

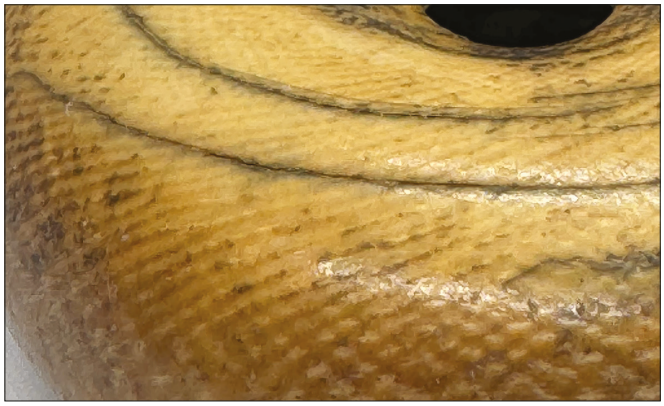
[3] Köszönettel tartozunk a feltárást vezető régészeknek azért, hogy engedélyezték számunkra a leleteik közlését.

[4] Fülöp–Koppány 2004.

[5] Gál–Kovács 2011., Gál 2016, 133-135.

véglet, hiszen az állatvilág egyik legkeményebb anyaga.[6]

Amíg kora Árpád-kori sírokból ismertek olyan csüngők, amelyeket vadon élő állatok (főleg gímszarvas, vagy vadkan) szemfogaiból készítettek,[7] addig a háziállatok fogainak megmunkálása nem igazán jellemző a középkorra.[8] Gyakoribbak az egzotikus állatok (főleg elefántok) agyaraiból készült faragványok, de ezek is inkább csak a kiemelt státuszú helyeken. A BTM Vármúzeumának ásatásairól már több tucatnyi elefántcsontból[9] készített tárgy került elő,[10] szemben a most bemutatni kívánt hat rozmáragyarból készült darabbal. Mivel e két nyersanyagtípusból készített tárgyak első ránézésre nehezen különíthetők el egymástól, érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálni a szerkezetüket.

***1. kép** – Az elefántagyar keresztmetszetén megfigyelhető ún. Schreger-vonalak (ltsz. nélkül, Budapesti Történeti Múzeum – Vármúzeum, Középkori Gyűjtemény, fotó: Font Ágnes)*
***Fig. 1** – The so-called Schreger lines on the cross-section of an elephant's tusk (without lot nr. Budapest History Museum – Castle Museum, Medieval Collection, photo by Ágnes Font)*

Az ázsiai elefánt (*Elephas maximus Linné 1758)* és az afrikai elefánt (*Loxodonta africana Blumenbach 1797)* is az elefántfélék családjába tartozó faj. Amíg előbbieknél csak a bikák, addig utóbbiaknál mindkét nem egyedei rendelkeznek agyarral, ami nem más, mint az állatok módosult felső metszőfoga. Ez fogzománcot nem tartalmaz, kizárólag dentinből áll. Akár három méter hosszúságúra is megnőhetnek, súlyuk pedig elérheti a 85 kg-ot is.[11] Színük a fehértől a sárgásbarnáig terjedhet. Az agyar szerkezete egységes állományú, keresztmetszetén pedig megfigyelhetőek az ún. Schreger-vonalak, amelyek egymást metsző vonalakból állnak, és kicsi, rombusz alakú részekre tagolják a területet.[12] (***1. kép***) Ha az elefántcsont nagyon kiszárad, rétegei lemezesen elválnak és szétesik. Ez gyakran megfigyelhető a régészeti feltárásokon előkerült darabok esetében a talajban eltöltött évszázadok után.

A rozmár a rozmárfélék családjába tartozó egyetlen faj. Két alfaja ismert, az egyik az Északi-Jeges-tengerben honos atlanti rozmár (*Odobenus rosmarus rosmarus Linné 1758*), a másik a Csendes-óceán északi részében élő keleti rozmár (*Odobenus rosmarus obesus Linné 1758*). Agyara, az elefántéval ellentétben, nem a felső metsző-, hanem a felső szemfoga, de ahhoz hasonlóan szin-

[6] A rovarok kitinpáncélja után. Lásd Bartosiewicz 2006, 170.

[7] Lásd például horváth 2022, 411.

[8] A BTM gyűjteményében mindössze egy ilyen tárgy szerepel, egy kutya állcsontjából kialakított amulett, melyben a felső metszőfogak anatómiai rendben megőrződtek. Ebben az esetben sem a fogakat munkálták meg, hanem a csontot tették bele egy fémfoglalatba. Leltári száma: 51.3071

[9] A magyar elnevezés kissé félrevezető, hiszen nem az állat csontját, hanem az agyarát értjük alatta. Ez a kifejezés nemcsak a köznyelvben, de a szakirodalomban is meghonosodott, ezért felváltva használjuk az agyar szóval együtt. Ezzel szemben az angol „ivory" kifejezés egy gyűjtőszó, amely alatt a különféle szárazföldi és vízi emlősök fogai értendőek.

[10] Lásd például Choyke–Kováts 2010.

[11] Macgregor 1985, 17.

[12] Locke 2008, 430-441.

tén gyökértelen, és az állat egész életében folyamatosan nő.[13] A bikák esetében ezek akár az egy méteres hosszúságot és az öt kiló súlyt is elérhetik. A teheneké ennél rövidebb, karcsúbb és könnyebb.[14] A szemfog keresztmetszetén három részt lehet elkülöníteni: a legkülső rétege egy vékony cementsáv, amit egy vastagabb, egységes dentinállomány követ, a közepén pedig egy sötétebb, szemcsés[15] dentinrész figyelhető meg. Az utóbbi kettő nemcsak színében, de szerkezetében is élesen elüt egymástól.[16] (**2. *kép***) Ha ez a belső rész is látható egy megmunkált tárgyon, akkor könnyen megkülönböztethető a rozmáragyar az elefántétól, ennek hiányában azonban sokszor csak mikroszkóp segítségével lehet elkülöníteni e két nyersanyagtípust egymástól.

2. *kép* – *A rozmáragyar keresztmetszete (ltsz. A-02625, Magyar Természettudományi Múzeum, fotó: Daróczi-Szabó Márta) /* ***Fig. 2*** *– Cross-section of a walrus tusk (lot nr. A-02625, Hungarian Natural History Museum, photo by Daróczi-Szabó Márta)*

Azért, hogy a rozmáragyar természetes formájáról és méretéről is képet alkothassunk, megvizsgáltuk a Magyar és a Bécsi Természettudományos Múzeum gyűjteményeiben megtalálható rozmárkoponyákat.[17] Az előbbiben egy, az utóbbiban öt egyedet őriznek, ezek mindegyikének mérhetőek voltak az agyarai.[18] Noha a hatból csak három állat nemét tüntették fel, az ivari kétalakúság egyértelműen megmutatkozik a szemfogak hosszának különbségeiben, így a másik két kifejlett példány neme is valószínűsíthető. Összesen két grönlandi és egy ismeretlen helyről származó tehén,[19] és egy alaszkai, valamint egy oroszországi bika állt a rendelkezésünkre. Előbbiek szemfogainak a hosszúsága (a külső íven mérve) 28, 29 és 32 cm volt, utóbbiaké 50, illetve 57 cm. A bikák agyarai nemcsak hosszabbak, de szélesebbek is, mint a teheneké. Ahogy azt már említettük, a szemfogak gyökértelenek, nem használhatóak fel teljes terjedelmükben különféle tárgyak készítésére, hiszen a koponyába illeszkedő végük tölcsérszerűen üreges. A belső, sötétebb színű és szemcsés dentin csak később kezdődik el és tölti ki az agyar belsejét. Ennek átmérője a fog hegye felé haladva fokozatosan csökken, ami alapján, bizonyos leletek esetén, pontosan megállapítható, hogy a belőle készült tárgyak az agyar mely részéből készültek.

[13] Dudlich–Loksa 1978, 640.

[14] Lemoine–Darwent 1998, 74-75.

[15] Ezt a részt angolul *marbled dentine*-nek is nevezik, mivel a megjelenése tényleg márványszerű.

[16] Macgregor 1985, 20. Figure 19.

[17] A Magyar Természettudományi Múzeumból Görföl Tamásnak, a bécsi Naturhistorischen Museumból pedig Frank Zachosnak és Alexander Biblnek szeretnénk köszönetet mondani azért, hogy engedélyezték számunkra a kutatást. Szintén köszönet illeti a vizsgálatban nyújtott segítségéért Daróczi-Szabó Lászlót is.

[18] Leltári számuk: A-02625; NMW 4038, ID 64536; NMW 18455, ID 64522; NMW 18458, ID 64538; NMW 3786, ID 64528, illetve az egyik bécsi koponyának nem volt leltári száma. Ez utóbbi állat még fiatalon elpusztult, így – bár lemértük az agyarait – a kapott értékeket a további vizsgálatokban és összehasonlításokban nem tudtuk felhasználni.

[19] Ez utóbbi egyed meglehetősen érdekes, hiszen amíg a szemfogainak a hossza egyértelműen tehénre utal, a vastagsága alapján a bikákhoz közelebb állna.

A tárgyak bemutatása

I. Késnyél (leltári szám: 51.111)

Lelőkörülmény: Az elsőként felfedezett rozmáragyarból készült tárgy egy nyéltüskés típusú kés vége, amely 1951-ben, a Budavári Palota Holl Imre vezette ásatása során került elő az északi kaputorony 31. szemétgödréből 4,5-5 méter mélységből. (***3. kép***) Noha a leltárkönyvben nem szerepel a tárgy keltezési ideje, egy másik, ugyanitt talált csonteszközt 15. századinak határoztak meg. Az előkerült rétegsorokban feltárt leletek (számos hódoltság kori kerámia, illetve az éremanyagban nagyobb mennyiségben megjelenő 1540-1642 közötti évekből származó veretek) azonban arra utalnak, hogy ez a feltöltés a 17. század második felében, de még a Várban zajló nagy pusztítások előtt alakult ki.

***3. kép** – Az északi kaputoronynál talált késnyél (ltsz. 51.111, fotó: Font Ágnes) / **Fig. 3** – The knife handle found at the northern gate tower (lot nr. 51.111, photo by Ágnes Font)*

Tárgyleírás: A késnyélvég 23 mm hosszúságú, a felső részén a keresztmetszete kör alakú, az alján pedig a csizmaszerűen kihajló vége ovális alakú. A felső része felől a belsejében még látható a nyélvas maradványa. Az agyarból a kívánt formát hosszanti hasításokkal alakították ki: a keresztmetszete egy tizenegy oldalból álló szabályos sokszög, amelynek az élei már jócskán lekerekedtek. A tárgy két oldalán jól megfigyelhető, hogy a rozmáragyar középső, textúrájában eltérő dentinállománya fokozatosan csökken, majd el is fogy. Ez azt jelzi, hogy a késnyélvéget a szemfog hegyéből alakították ki, ami már eleve behatárolta a lehetséges méretét. A keskenyebb végén a szélessége 15,4 mm, mélysége 15,6 mm, az alján a szélessége 18 mm, a mélysége 24,1 mm. Súlya 11,6 gramm.

II. Késnyél (leltári szám: 74. 5. 1)

Lelőkörülmény: A második tárgy a Zolnay László vezetésével a Királyi Palota északi előudvarában folytatott ásatás 74/3 számú, 1974-ben feltárt középkori feltételezett kőépület pincéjének maradványából került elő. Ez szintén egy nyéltüskés kés, de formáját tekintve eltér az előzőtől, ugyanis jóval nagyobb agyardarabból alakították ki. (***4. kép***) A mellőle előkerült leletanyag a 13-15. századra keltezhető. A késnyél egyik oldalán hosszában végigfutó másodlagos dentinsáv jól mutatja, hogy a tárgy készítéséhez egy hosszában kettéhasított szemfog egyik felét használták fel. Az alapanyag különleges voltára már a feltárás, de legkésőbb a leltározás során felfigyelhettek, mivel a leltárkönyben az alábbi bejegyzés olvasható a tárgyról: „*a nyél állítólag*" a mondat azonban befejezetlen maradt. Később Zolnay László a középkori Budáról szóló könyvében megemlít egy 15. századi kést, amelyről azt írja: „*bármily különös is, rozmáragyarból készítették*".[20] Noha a leltári számát nem említi meg, kétség kívül erre a tárgyra gondolt.

Tárgyleírás: Íves átmetszetű, hasáb alakú, az egyik végén legömbölyített, a másik végén egyenesre vágott tüskés típusú késnyél. Felülete sima és tükörfényes. A nyél végződése felé a két szélén megfigyelhetőek vágásnyomok, illetve bevágások. A dentin sávjában és az eszköz pen-

[20] Zolnay 1982, 165, 424.

géje felé eső végén hosszanti irányban repedezett, de ezt leszámítva jó megtartású. Hossza 139,6 mm, szélesége 19-18,7 mm, legnagyobb mélysége 13,4 mm. Súlya 49,7 gramm.

Egy kialakításában és méretében is nagyon hasonló darab került elő Tallinból. Azt a késnyelet a 13. század második fele és a 14. század első felére keltezik, és a publikálók több formai párhuzamát említik a középkori Novgorodból is.[21] Szintén hasonlít erre a darabra egy a vilniusi kastélyban talált késnyél, amelynek kora azonban nem ismert. Az összekeveredett rétegsorok miatt, csak annyit lehet tudni, hogy a 13. század és a 18. század közötti időszakra keltezhető.[22]

***4. kép** – Az északi előudvarban talált késnyél (ltsz. 74. 5. 1, fotó: Font Ágnes) / **Fig. 4** – The knife handle found in the northern courtyard (lot nr. 74. 5. 1, photo by Ágnes Font)*

III. Késnyél (leltári szám: 2021. 11. 20. 1-2)

Lelőkörülmény: A késnyél 2018-ban az I. kerületi Szentháromság tér 6. szám alatti lelőhely Tóth Anikó által vezetett régészeti kutatása során került elő a 11. szelvény 88. stratigráfiai egységéből, egy török kori hulladékgödörből (***5. kép***).[23] Ez a terület a hódoltság korában egy olyan telek volt, amely a város legfőbb dzsámijával szemközt helyezkedett el.[24] A kísérő leletek (például izniki fajansztányér, kínai porceláncsésze, sgrafitto díszítésű talpastál és egy ezüst íjászgyűrű) a 16. század második felére keltezik a gödör betöltését.

Tárgyleírás: Egy csizmaszerűen kialakított nyélvégű, tüskés zárótaggal ellátott, lekopott (vagy elsimított?) 11 oldalú szabályos sokszög keresztmetszetű, nem túl jó megtartású késnyél, amely hosszában kettéhasadt. Hosszúsága 28,9 mm, szélessége 23,4 mm, a nyél felé eső, beszűkülő végén 17,5 mm, a végén a mélysége 28,3 mm, a penge felé eső részénél 18,7 mm. A súlya 17,6 gramm.

***5. kép** – A Szentháromság téri késnyél (ltsz. 2021. 11. 20. 1-2, fotó: Font Ágnes)*
***Fig. 5** – Knife handle from Szentháromság Square (lot nr. 2021. 11. 20. 1-2, photo by Ágnes Font)*

IV. Késnyél (leltári szám: 2021. 49. 73)

Lelőkörülmény: A tárgy az I. kerületi Színház utca 1-11. szám alól, a Karmelita épületegyüttes területén Papp Adrienn által vezetett régészeti feltárás során került elő 2015-ben a 998-as stratigráfiai egység déli metszetfalából. (***6. kép***)

Tárgyleírás: A késnyél csizma formájú, egyszerűbb kialakítású tüskés típusú, ovális keresztmetszetű, tükörfényes felszínnel és a vaspenge egy részével. A nyéltüske felé eső végén erőteljesen sérült. Teljes hossza (a penge megmaradt csonkjával együtt) 67,9 mm, a nyél hossza 61,7 mm, a nyél végénél a szélessége 21,4 mm, a mélysége 26,2 mm, a penge felé eső végénél a szélesége 19,1 mm, a mélysége pedig 21,1 mm. (Itt,

[21] Luik–Russow 2014.
[22] Luik et al 2019.
[23] Az ásatásról lásd Tóth 2022.
[24] Papp–Sudár 2018, 315.

6. kép – *A Karmelita udvarból előkerült késnyél (ltsz. 2021. 49. 73, fotó: Font Ágnes)* / **Fig. 6** – *Knife handle found in the Carmelite courtyard (lot nr. 2021. 49. 73, photo by Ágnes Font)*

7. kép – *A Karmelita udvarban talált íjászgyűrű (ltsz. 2020. 17. 1, fotó: Font Ágnes)* / **Fig. 7** – *Archery ring found in the Carmelite courtyard (lot nr. 2020. 17. 1, photo by Ágnes Font)*

az elkorrodálódott vasrész repedezettsége miatt torzult.) Súlya 39,3 gramm.

V. Íjászgyűrű

(leltári szám: 2020. 17. 1)

Az íjászgyűrű abból a szempontból lóg ki a sorból, hogy ez esetben egy már publikált darabbal állunk szemben (a lelőkörülmények ismertetését és a tárgyleírást is az eredeti cikkből vettük át,[25] kiegészítve a méreteit a gyűrű súlyával), aminek a különleges alapanyagára azonban csak nemrég derült fény Font Ágnes vizsgálata révén.

Lelőkörülmény: Az íjászgyűrű is a Karmelita épületegyüttes területén 2015-ben Papp Adrienn által vezetett régészeti kutatás során került elő, mégpedig ugyanabból a 998-as stratigráfiai egységből, ahonnan az előbb bemutatott késnyél. (**7. *kép***) Amíg azonban azt egy metszetfalban találták meg, addig a gyűrű a budai beglerbégek 17. századi palotájának egyik vermében hevert. A gödör tetejét a visszafoglaló háborúk omladéka borította, leletanyagát pedig velencei és holland aranypénzek keltezték a 17. század második felére. A tárgyat az utolsó budai pasa udvartartásához köthetjük, bár a publikálók szerint kevéssé valószínű, hogy a pasa személyes tulajdona lett volna.

Tárgyleírás: Az íjászgyűrű a legáltalánosabb gyűrűformát képviseli, a nyelve meredek szögben áll. Az alsó perem nem derékszögben metszett, hanem némiképp a külső oldal felé lejt. Ez a megoldás a kései oszmán gyűrűknél válik majd általánosabbá. Méretei: szélessége 33 mm, hossza 36 mm, belmérete 27x27 mm, magassága 20 mm, a nyelv szöge 112°, súlya: 3,6 gramm.

Az oszmán íjászgyűrűk többnyire agancsból, csontból vagy szaruból készültek, bár olykor − ahogy ezt Evlia cselebi leírásából is tudható − rozmáragyart is felhasználtak alapanyagként.[26] Ennek ismeretében pedig, meg kellene fontolni azt a feltételezést, hogy a gyűrű talán mégis a beglerbég személyes tulajdonába tartozott.

[25] Papp–Sudár 2018, 316.

[26] Evliyâ 2006, 316.

VI. Övveret (leltári szám: Cs. 537b)

Lelőkörülmény: A tárgy a II. kerületi Csalogány utca 41.-ből került elő az 1941 áprilisában a Garády Sándor vezette feltárás során a kutatott terület északnyugati sarkáról, 1,2 méter mélyről. (***8. kép***) Keltezése − noha csak kérdőjelesen, a mellette talált Zsigmond denár alapján − 15. századi. A tárgyat sosem publikálták, de még Garády ásatási naplójában sem találtunk róla említést.[27]

Tárgyleírás: Egy keresztben eltört vastagabb, ovális lap, aminek az egyik íves vége épen megmaradt. Ezen a részen két oldalán négy-négy, alulról felfelé egyre kisebb ívekből álló hullámvonal látható, a közepén pedig egy szamárhátíves kiemelkedés. A legszélesebb hullámok tövénél párhuzamos bemetszéseket ejtettek, a többi között csak egyet-egyet. Mindegyik tövénél mindkét oldalon egy kicsi (kb. 0,6-07 mm átmérőjű) lyukat fúrtak a felszínbe, ezek azonban nem haladnak keresztül a tárgyon.[28] Funkcionális szerepük tehát nem volt, csak díszítésként szolgáltak. A rozmáragyarak keresztmetszetére jellemző eltérő mintázat az egyik oldalon szépen látszik, a másikon azonban valami elszínezte. Kérdés, hogy ez még a kialakítás során, vagy csak a földbe kerülés után következett be? A mintázata alapján egyértelmű, hogy az övveret kialakítása egy a szemfog hosszanti hasítása révén nyert darabból történt. Méretei alapján valószínűleg egy bika agyarát használták fel hozzá. Szélessége 50,3 mm, magassága 47,5 mm, mélysége 7,2-7,8 mm közötti, súlya 20,6 gramm.

8. kép *– A Csalogány utcai övveret (ltsz. Cs. 537b, fotó: Daróczi-Szabó Márta) /* ***Fig. 8*** *– Belt fitting from Csalogány Street (lot nr. Cs. 537b, photo by Márta Daróczi-Szabó)*

A tárgy emlékeztet a barcsi, szintén rozmáragyarból készített 16. századi övverethez.[29] A hullámvonalakkal és szamárhátívvel díszített széle pont olyan, mint annak. Sőt, a szélén körben futó lyuksor is tökéletesen megegyezik az azon fellelhetővel. Így már eleve azt feltételeztük, hogy ezt is hasonló célra szánhatták. Ez az elméletünk akkor igazolódott be, amikor a Topkapi Palota múzeumának katalógusában három, a Csalogány utcai darabbal formailag és méretileg teljesen egyező 16. századi rozmáragyar övveretet találtunk.[30] Amíg azok felszínén gondosan kialakított növényi motívumok láthatóak, a Csalogány utcai tárgyon díszítés nyoma nem maradt meg. Mivel azonban ez a darab törött, az is elképzelhető, hogy készítés közben sérült meg, és csupán befejezetlensége miatt díszítetlen.

Garády Sándor kérdéses 15. századi keltezése helyett − az említett párhuzamok alapján − valószínűbbnek tartjuk, hogy a tárgy 16. századi. A pontos korát szénizotópos vizsgálattal próbál-

[27] Az ásatási naplót a Budapesti Történeti Múzeum adattárában őrzik.

[28] Köszönettel tartozunk Vecsey Ádámnak, aki ezt mikroszkóppal segített kideríteni.

[29] Gál–Kovács 2011.; Gál 2016, 133-135.

[30] Çağman 1983, 161, 165.

tuk meghatározni, ez azonban a tengeri reservoir effektusnak nevezett jelenség miatt[31] többszöri mintavétel után sem adott értékelhető eredményt.[32] A későbbi keltezés kapcsán azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a török korban a lelőhely közelében állt Rüsztem pasa dzsámija (a mai Jurányi utca–Csalogány utca sarkánál).

A rozmáragyar szerepe, jelentősége a középkori–kora újkori kereskedelemben

A középkor folyamán a rozmáragyar beszerzése az észak-atlanti régiókból történt, ott, ahol az állatok természetes élőhelyei megtalálhatóak. Elterjedésének szempontjából kiemelten fontos állomásnak tekinthető a 9. század végi kereskedelmi lerakatok, telepek létrehozása − többek között Grönland területén a viking terjeszkedésnek köszönhetően −, amely lehetővé tette e nyersanyagtípus folyamatos elérhetőségét, illetve feldolgozását. Ezt követően két időszak is meghatározó a rozmáragyar felhasználása, illetve kereskedelme szempontjából: az egyik a 10-11. század fordulója, a másik a 12. század.[33] A 10. század végén és a 11. század folyamán több esetben is megjelentek az írott forrásokban diplomáciai ajándékként, később tizedként, és több esetben megtalálhatóak különféle bestiáriumok, majd később térképek ábrázolásai között. (***9. kép***) Érdekesség, hogy a különböző típusú (akár narratív, például útleíró elbeszélések, akár adminisztratív) forrásokban gyakran halfogként említik ezeket, nemcsak nyugat-európai anyagokban, hanem a középkori arab világban is.[34] Erre az időszakra tehető több olyan műhely kialakulása és működése − elsősorban német és orosz területeken, lásd például Bergen, Schleswig vagy Novgorod, de angolszász városokban is −, amelyekben rozmáragyar feldolgozásával is foglalkoztak. Ezt megerősítették az adott városokban zajló régészeti feltárások során előkerült nagyobb mennyiségben felhalmozott megmunkálatlan agyarak, illetve az azokat magukba foglaló, levágott arccsonti részek is.[35] Minél inkább távolodunk azoktól a területektől, ahonnan ez a típusú nyersanyag származik, úgy növekszik a rozmáragyarnak és az abból készített tárgyaknak is az eszmei és anyagi értéke, a kész termékek esetében ez akár a tárgy kialakításában, funkciójában, jellegében és a díszítésében is megnyilvánult.[36]

Az európai román kori művészet csúcsán, a 12. században tetőzött a rozmáragyar felhasználása. A 13. századtól kezdve azonban az elefántcsont egyre dominánsabbá vált, és elkezdte kiszorítani a rozmáragyart. Ennek több oka is volt: egyfelől az elefántok agyarai egyre nagyobb mennyiségben váltak elérhetővé, és mivel eleve nagyobb méretűek, valamint az anyaguk is homogénebb, e tulajdonságaik miatt alkalmasabbá váltak különféle tárgyak és eszközök készítésére. A gótikus művészetben már számos liturgikus és profán tárgy készült elefántcsontból, de

[31] A tengeri és a szárazföldi állatok más-más környezetben élnek, amelyekben a beépíthető szén-izotóp összetétel is különbözik egymástól. Lásd Svingor 2012, 143.

[32] A vizsgálatot az Isotoptech Zrt. munkatársai, Molnár Mihály és Veres Mihály végezték.

[33] Barret 2021, 173-174.

[34] Barret et al 2021, 7.

[35] Barret et al 2021, 2.

[36] Barret 2021, 173.

Copyright © Cambridge University Library
Licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 3.0 Unported License (CC BY-NC 3.0)

***9. kép** – Rozmár ábrázolása egy 1230 körüli bestiáriumból, a Cambridge Egyetem könyvtárának kéziratgyűjteményéből (ismeretlen szerző, ltsz. MS Kk.4.25 folio 89 r.) / **Fig. 9** – Drawing of a walrus in a bestiary from around 1230 from the manuscript collection of the Cambridge University Library (lot nr. MS Kk.4.25, folio 89r from unkown author)*

ezzel párhuzamosan − bár jóval kisebb mértékben − megmaradt a rozmáragyar felhasználása is.[37] Ennek ellenére a távolsági kereskedelmi − legyen az akár szárazföldi, akár tengeri vagy folyami − útvonalakon keresztül egész Európa-szerte elterjedtek a rozmáragyar tárgyak. A 15. században és a 16. század elejére pedig még közel- és távol-keleti piacokra is eljutottak még nyersanyagként is, főként novgorodi, orosz, valamint bolgár közvetítéssel.[38]

A rozmáragyarból és elefántcsontból készült tárgyak a korabeli írásos forrásokban elsősorban diplomáciai ajándékként, valamint adóként jelentek meg. Utóbbira jó példa az a forrásanyag, amely alapján kiderül, hogy Oroszország a Krími Tatár Kánság számára a 17. század során adót fizetett, amely pénz mellett értékes, egzotikus nyersanyagokból (állatprémek mellett olykor rozmáragyarból is) állt. A rozmáragyarat helyben fel is dolgozták, kés- és tőrmarkolatokat készítve belőlük.[39] Mivel a Krími Tatár Kánság már a 15. század végétől az Oszmán Birodalom vazallus állama lett, feltételezhető, hogy részben adó formájában, részben ajándékok révén maga a kánság is közvetítő szerepet tölthetett be a rozmáragyar és az abból készített tárgyak terjesztésében. Természetesen a rozmáragyar máshogyan (más útvonalakon, illetve más közvetítő által) is eljuthatott a szultáni udvarba, ahol forrásos adatok alapján I. Szulejmán (1520-1566) uralkodása alatt övdíszeket, fésűket, és egyebek mellett tőr-, illetve kardmarkolatokat is készítettek belőle.[40]

Utóbbi tárgycsoport esetében mindenképp említést érdemelnek a jatagánok, amelyek jellegzetes „füles" formájú markolata gyakran készült rozmáragyarból. Ezek főképp különféle hazai gyűjteményekben őrződtek meg,[41] és jóval későbbiek is, mint az általunk vizsgált tárgyak. A jatagán szó alatt egy hosszú, egyélű késforma értendő, amely egyaránt alkalmas szúrásra és vágásra is.[42] E fegyvertípus széleskörű használatának kezdete a törököknél 17. század végére tehető,[43] míg a hazai gyűjteményekben lévő darabok zömmel 18-19. századiak.[44] Az egyik ismert

[37] Barret 2021, 174-177.

[38] Dectot 2018, 167.

[39] Ivanics 1994, 34.

[40] Meric 1963, 766-770.

[41] A teljesség igénye nélkül lásd például a Hadtörténeti Múzeumot, vagy a Magyar Nemzeti Múzeumot.

[42] Vígh 2004, 730-731.

[43] Sudár-Szőlősy 2014. 219.

[44] A teljesség igénye nélkül lásd például Sudár–Szőlősy 201, 228, vagy a Móra Ferenc Múzeumban a T.2002.136.1 leltári számon őrzött darabot.

legkorábbi (dísz)jatagán II. Szulejmán számára készült 1526 körül. Ennek markolatát azonban nem rozmáragyar, hanem elefántcsont borítja.[45]

A 17. századtól kezdve Anglia és Hollandia szerepe is megnőtt Oroszország mellett a rozmárvadászat, valamint a rozmáragyar felhasználásában, amit írott források is megerősítenek. Egy 1608-ban kelt adat szerint összesen 900 rozmár leölését tűzték ki célul.[46] Emellett nemcsak a vadászott, hanem az élő állat befogása is fontos volt. Ez utóbbi esetben az egyedek egzotikus látványosságként szolgáltak. Hollandia esetében a rozmárvadászat fellendülése azonban viszonylag gyorsan háttérbe szorult a bálnavadászat mellett, aminek az egyik oka az intenzív vadászat következtében nagymértékben megfogyatkozott állatállomány volt. Forrásos adatok alapján 1767 körül összesen 4075 rozmár leölésére került sor, azonban ez a szám 55 év múlva, 1822-ben mindössze 20 egyedre csökken.[47] Eleinte a szemfogak mellett az állatok faggyúját, bőrét és zsírját is felhasználták, egy idő után viszont célzottan csak a rozmárkoponyák és -agyarak megszerzésére fókuszáltak. Ez utóbbi szemléltetésére jó példa az a Cherie Island[48] környékén a 18. század elején elsüllyedt majd megtalált hajóroncslelet, amelyből nagyjából 1799 darab rozmáragyar került elő.[49] Ezzel együtt holland területeken is inkább az elefántcsontkereskedelem vált hangsúlyossá, az állatok agyarait a 17-18. században gyakran a rozmárokéval együtt szállították. A rozmáragyarnak mint nyersanyagnak a közvetítésében azonban az orosz exportnak továbbra is kiemelt szerepe maradt.[50]

Az elefántcsont és a rozmáragyar a középkori és kora újkori Kárpát-medence területére is elsősorban késztermékek formájában, távolsági kereskedelmi útvonalakon érkezett. Ezeket a tárgyakat elsősorban luxuscikként tartjuk számon. Zolnay László szerint a középkori Budán „írott emléke van az elefántcsont importnak".[51] Az elefántcsont mint nyersanyag beszerzésére vonatkozó egyetlen ismert írásos forrás az Erdélyi Fejedelemség területéről származik, és a habánokhoz kapcsolódik: „*Item Toldalaghi Mihály uram most küldött egy jegyzést, hogy in anno 1623 praeterito ő felsége kegyelmes parancsolatjából vásár lőtt az új keresztyéneknek az portán elefánt fogat, gyöngyházat, berzseny-fát: talleris.*"[52] Ilyen jellegű források a rozmáragyarral kapcsolatban nem állnak a rendelkezésünkre. Az ezekből készült tárgyak korabeli említésével sem találkoztunk még, de ez a további kutatások során még változhat.

Összefoglalás

Noha a Budapesti Történeti Múzeum ásatásaiból származó hat rozmáragyar tárggyal együtt már nyolcra nőtt a hazai lelőhelyekből előkerült darabok száma, ezek a leletek még így is rendkívül ritkák. Amíg a veszprémvölgyi főpapi pásztorbot a 11. századra keltezhető, addig a barcsi övve-

[45] Vígh 2004.

[46] Rijkelijkhuizen 2009, 415.

[47] Rijkelijkhuizen 2009, 416.

[48] A sziget (https://en.wikipedia.org/wiki/Bear_Island_(Svalbard) magyar nevére nem akadtunk rá.

[49] Hart 1976, 256-264.

[50] Rijkelijkhuizen 2009, 417.

[51] Zolnay 1975, 165.

[52] Radvánszky 1888, 104.

ret hódoltság kori. Feltételezhető, hogy az általunk ismertetett darabok többsége is a török korból származik. A Vármúzeum gyűjteményében lévő négy rozmáragyarból készített késnyél közül háromnak csizmaszerűen alakították ki a végét, ezek közül az 51.111 (***3. kép***) és a 2021. 11. 20. 1-2 leltári számú (***5. kép***) még méretét tekintve is hasonlít egymáshoz. Ezek mindketten egy több tagból álló nyél záró részeinek tarthatóak. A másik kettő esetében a nyél teljes egészében rozmáragyarból készült. Amíg a Karmelita kolostor területén talált darab vége szintén csizma formájú (***6. kép***), addig az északi előudvar területéről származóé egyenes (***4. kép***). Ez utóbbi formai párhuzamai egyelőre csak külföldről ismertek. A Csalogány utcai övveretnek − bár formailag sokban hasonlít a barcsi darabhoz − a legközelebbi párhuzamai a Topkapi Palota gyűjteményében találhatóak, noha azok, a Vármúzeumban őrzött darabbal ellentétben, mind díszítettek. Azt sajnos már nem lehet eldönteni, hogy ennek a darabnak a felületére is szerettek volna mintákat faragni, csak még előtte megsérült, vagy már egy kész, de díszítetlen övcsattal állunk szemben. Előbbi esetben ez a lelet a helyben történő rozmáragyar-megmunkálás bizonyítéka is lehetne. Az íjászgyűrű legközelebbi párhuzamára egy Nagy-Britanniában lévő aukciósház kínálatában bukkantunk rá, de azt a szintén rozmáragyarból készített darabot a 18-19. századra keltezik.[53]

Az egyértelmű, hogy a most bemutatott tárgyak vagy távolsági kereskedelem, vagy ajándékozás révén kerültek a Kárpát-medencébe, vagy akár a tulajdonosukkal együtt[54]. Azt azonban már nehezebb eldönteni, hogy a mindennapi használatra szánt eszközök (például késnyelek) birtoklása jelentett-e bármilyen presztízsértéket, vagy sem.

A nagymértékben megmunkált, csiszolt, vagy a sokáig tartó használattól fényesre kopott felszínű tárgyak nyersanyagának meghatározása sokszor ütközik nehézségekbe. Olykor még szakértő vizsgálattal sem dönthető el könnyen, hogy miből is készültek pontosan. Ezért a jövőben mindenféleképp nagyobb figyelmet kellene fordítani az ásatásról előkerülő „csonteszközök" alapanyagának minél pontosabb meghatározására, valamint a múzeumi gyűjteményekben őrzött darabok revíziójára is. Ha eszerint járunk el, minden bizonnyal előkerülnek még rozmáragyarból készült eszközök, amelyek révén tovább bővíthetjük ismereteinket erről a rendkívül izgalmas és szerteágazó témáról.

[53] Lásd: www.lot-art.com/auction-lots/AN-OTTOMAN-WALRUS-IVORY-ARCHERS-RING-Ottoman-Turkey-18th-19th-century/433-l_ottoman-29.10.21-chiswick

[54] A veszprémvölgyi leletnél is felmerült annak a lehetősége, hogy egy magas rangú zarándok hozta magával hazánkba. (Lásd Fülöp–Koppány 2004. 133)

Irodalom

Atil 1987 ▪ Atil, Esin: The age of Sultan Süleyman the Magnificent. Washington & New York: Harry N. Abrams, 1987.

Barret 2021 ▪ Barret, James H.: The exploitation of walrus ivory in medieval Europe. In: Keighley, Xénia–Olsen, Morten, Tange–Jordan, Peter–Desjardins, Sean P.A. (ed.): The Atlantic Walrus. Multidisciplinary insights into human-animal interactions. Elsevier, 2021, p. 169-196.

Barret et al. 2021 ▪ Barret, James H.–Boessenkool, Sanne–Kneale, Catherine J.–O'connell, Tamsin C.–Star, Bastiaan: Ecological globalisation, serial depletion and the medieval trade of walrus rostra. Quaternary Science Reviews 229, (2020), p. 1-15.

Bartosiewicz 2006 ▪ Bartosiewicz László: Régenvolt háziállatok. Budapest, 2006.

Çağman 1983 ▪ Çağman, Filiz: The Anatolian civilisations III. Seljuk/Ottoman. Istanbul, 1983.

Choyke–Kováts 2010 ▪ Choyke Alice M.–Kováts István: Tracing the personal through generations: Late Medieval and Ottoman combs. In: Aleksander Pluskowski–Günther Kunst–Matthias Kucera–Manfred Biertak–Irmgard Hein (ed.): Bestial Mirrors: Using Animals to Construct Human Identities in Medieval Europe. Animals as Material Culture in the Middle Ages Series 3. Wien, 2010, p. 115-127.

Dectot 2018 ▪ Dectot, Xavier: When ivory came from the seas. On some traits of the trade of raw and carved sea-mammal ivories in the Middle Ages. Anthropozoologica 53 (2018), p. 159-174.

Dudich–Loksa 1978 ▪ Dudich Endre–Loksa Imre: Állatrendszertan. Budapest, 1978.

Evliyâ 2006 ▪ Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff−Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2006.

Font 2021 ▪ Font Ágnes: 13-17. századi megmunkált kemény állati nyersanyagok a budavári palota területéről. MA szakdolgozat. ELTE-BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, 2021.

Fülöp–Koppány 2004 ▪ Fülöp András–Koppány András: A Crosier From the Territory of the Veszprémvölgy Convent. ActaArchHung 55 (2004), p. 115-135.

Gál 2016 ▪ Gál Erika: Objects Made from Tusk, Bone, and Antler from the Ottoman-Turkish Fort at Barcs, Hungary. In: Kovács Gyöngyi–Zatykó Csilla (ed.): "per sylvam et per lacus nimios" The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: The Contribution of the Natural Sciences. Budapest, 2016. p. 133-143.

Gál–Kovács 2011 ▪ Gál Erika–Kovács Gyöngyi: A walrus-tusk belt plaque from an Ottoman-Turkish castle at Barcs, Hungary. Antiquity 85. 329 (2011), oldalszám? http://antiquity.ac.uk/projgall/gal329

Hart 1976 ▪ Hart, Simon: Geschrift en getal: Een keuze uit de demografisch economisch- en sociaal-historische studien op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800. Dordrecht, 1976.

Horváth 2022 ▪ Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a szobi és a váci járás területén. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 45. Budapest, 2022.

Ivanics 1994 ▪ Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Körösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994. p. 33-34.

Lemoine–Darwent 1998 ▪ Lemoine, Genevieve M.–Darwent, Christyann M.: The Walrus and the Carpenter. Late Dorset Ivory Working in the High Arctic. JAS 25 (1998), p. 73-83.

Locke 2008. ▪ Locke, Michael: The Structure of Ivory. J. Morphol. 269 (2008), p. 423-450.

Luik et al. 2019 ▪ Luik, Heidi–Piličiauskienė, Giedrė–Blaževičius, Povilas: Late Medieval and Early Modern Bone and Antler Working in the Vilnius Castle Complex. CPAG 29 (2019), p. 187-201.

Luik–Russow 2014 ▪ Luik, Heidi–Russow, Erki: Morsakihvast käepidemega nuga Tallinnast. In: Ülle Tamla – Valter Lang (eds.) About Time and Space. Studies in Honour Mare Aun. Muinasaja Teadus 25. Tallin–Tartu, 2014. p. 107-124.

Macgregor 1985 ▪ Macgregor, Arthur: Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period. London, 1985.

Meric 1963 ▪ Meric, Rifki Melul: Bayramlarda Padişahlara Hediye Edilen San'at Eserleri ve Karşılıkları. I. Sûret-i defter oldur ki usta kârlar bayramlık getürdiklerin beyân ider. Türk San'ati Tarihi Araştırma ve Incelemeleri 1. Istanbul, 1963. p. 766-770.

Papp–Sudár 2018 ▪ Papp Adrienn–Sudár Balázs: Oszmán íjászgyűrűk a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményéből. BudRég 51 (2018), p. 307-322.

Radvánszky 1888 ▪ Radvánszky Béla: Házi történelmünk emlékei. Udvartartás és számadáskönyvek: Bethlen Gábor Fejedelem udvartartása. Budapest, 1888.

Rijkelijkhuizen 2009 ▪ Rijkelijkhuizen, Marloes: Whales, Walruses, and Elephants: Artisans in Ivory, Baleen, and Other Skeletal Materials in Seventeenth- and Eighteenth-Century Amsterdam. Int. J. Hist. Archaeol 13. 4 (2009), p. 409-429.

Sudár– Szőllősy 2014 ▪ Sudár Balázs–Szőllősy Gábor: A Hadtörténeti Hidegfegyver Gyűjteményében őrzött jatagánok egy sajátos csoportja. (A Special Group of Yatagans in the Edged Weapons Collection of the Hungarian Military History Museum) Acta Musei Militaris in Hungaria 14 (2014) p. 219-237.

Svingor 2012 ▪ Svingor Éva: A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái. Radiocarbon dating: basics and problems. Archaeometriai Műhely, 2012. 3, p. 135-146.

Tóth 2022 ▪ Tóth Anikó: Feltárás a budai Várnegyedben, a volt/leendő Pénzügyminisztérium épületének területén. AqFüz 25 (2022), p. 81-91.

Vígh 2004 ▪ Vígh István: Szulejmán szultán jatagánja és a mohácsi csata. HK 117/2 (2004), p. 730-738.

Zolnay 1975 ▪ Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Budapest, 1975.

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Aqfüz = Aquincumi füzetek. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései
BudRég = Budapest Régiségei
CPAG = Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada
HK = Hadtörténeti Közlemények
Int. J. Hist. Archaeol. = International Journal of Historical Archaeology
J. Morphol. = Journal of Morphology
JAS = Journal of Archaeological Science

Medieval and Ottoman-era artefacts made of walrus tusk from the excavations of the BHM

In the Medieval Collection of the Budapest History Museum–Castle Museum, six objects made of walrus tusk have been identified in recent years. This type of hard osseous material is extremely rare among Hungarian archaeological finds. The determination of the raw material of animal origin is often difficult (sometimes even during expert examination), due to the high degree of manufacturing, polishing and the traces of wear resulting from use. Greater attention should therefore be paid to determining as accurately as possible the raw material of objects recovered from excavations, and to the revision of objects already in museum collections. The objects presented in this article were either brought to the Carpathian Basin by long-distance trade or by donation, perhaps with their owners. Although the exact place where the objects were made cannot be determined, most of the objects are clearly linked to the Ottoman-Turkish presence in the context of early modern Buda.

Daróczi-Szabó Márta – Daróczi-Szabó László

Gondolatok a középkori lóhúsfogyasztásról

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben számos eltérő vélemény fogalmazódott meg arról, hogy a középkori Európában tiltották-e a lóhús fogyasztását, vagy sem. Korábban széles körben elterjedt volt az a nézet, hogy a keresztény egyház ezt nem engedélyezte, bizonyítékul pedig egy 8. századi pápai levélre hivatkoztak (erről részletesebben lásd később). A magyarországi középkori lóhúsfogyasztás mértékéről pár évtizeddel ezelőtt még nem volt egységes a kutatók véleménye sem: amíg Bökönyi Sándor úgy vélte, hogy ez a szokás csak egyházi helyektől távol eső területeken maradt fenn,[1] addig Matolcsi János[2] és Vörös István szerint[3] településtípustól függetlenül általánosan elterjedt volt hazánk területén. Manapság már elfogadott az az álláspont, hogy a lóhús fogyasztásával számolnunk kell a különféle településtípusokon nemcsak a korai, de a késő középkor folyamán is (lásd még Bartosiewicz László,[4] Lyublyanovics Kyra[5] és Gál Erika[6] tanulmányait). Ezzel a megállapítással e cikk szerzői is egyetértenek, bár ennek mértéke és gyakorisága nem tisztázott. Az alábbiakban erre szeretnénk kísérletet tenni kilenc lelőhely saját feldolgozású, de még közöletlen archeozoológiai leletanyaga alapján, amelyek vagy az Árpád-korra, vagy a 14-15. századra keltezhetőek. Az állatcsontok vizsgálatán kívül igyekszünk utánajárni annak is, hogy a korabeli írott forrásokban hol említik a lóhúsevést. Ez utóbbi kapcsán mindenképpen ki kell emelnünk Vörös István ezirányú kutatásait is.[7]

A lóhúsfogyasztás középkori írásos említései

III. Gergely pápa (a későbbi Szent) Bonifáchoz, a germán területek hittérítőjéhez 732-ben írt levelében ez olvasható: „*Inter ea agrestem caballum aliquantos adiunxisti comedere, plerosque et domesticum. Hoc nequaquam fieri deinceps sanctissime sinas frater, sed, quibus Christo iuvante modis, per omnia conpesce et dignam eis interdicito paenitentiam; inmundum enim est atque exsecrabile.*"[8] („*Azt mondod, egyéb dolgok mellett, hogy néhányan lovat esznek, vadakat*[9] *és háziakat. Semmiképpen ne engedd szent testvér,*

[1] Bökönyi 1974, 42; Bökönyi 1978, 118-119; Bökönyi 1981, 256.

[2] Matolcsi 1982, 252-253.

[3] Vörös 2000, 96-97; Vörös 2006, 180.

[4] Bartosiewicz 2017, 56.

[5] Lyublyanovics 2017, 196-199.

[6] Gál 2021, 190-192.

[7] Vörös 2006, 176-180.

[8] Tangl 1916, 50.

[9] Vörös István szerint vadlovak alatt a még nem idomított, ménesbeli szilaj lovak értendőek, lásd Vörös 2006, 178. Ez egy logikus feltételezés, hiszen Nyugat-Európából a „valódi" vadló (*Equus przewalskii* Poliakov 1881) ekkorra már rég kihalt.

hogy ez megtörténjék a jövőben, hanem fojtsd el minden lehetséges módon Krisztus segítségével, és rójál ki egy megfelelő büntetést a vétkesekre. Ez egy erkölcstelen és undorító szokás.")[10] 751-ben ismét előkerült ez a téma, amikor Zakariás pápa ír egy levelet Bonifác püspöknek, amelyben arra szólítja fel, hogy a keresztények a hód, a nyúl, és az erdei[11] lovak húsát is kerüljék azért, hogy hosszú életűek legyenek: „*Quae omnio cavendae sunt ab esu Christianorum. Etiam et fibri*[a] *atque lepores et equi silvatici multo amplius vivandi*[b].[12]

Ebben az esetben a lóhús fogyasztásának kérdése a még pogány, illetve frissen megkeresztelkedett germánokkal kapcsolatban vetődött fel, a tilalom tehát velük kapcsolatban született. Ennek ellenére hosszú időn keresztül úgy tekintettek erre a rendelkezésre, mintha a teljes keresztény világra vonatkozna. A rituális lóáldozat és a feláldozott ló húsának elfogyasztása fontos része volt a germánok vallásának.[13] (Ezt jól mutatja az a több száz lovas temetkezés, amely a korabeli Európa germánok lakta területeiről került elő.)[14] A terjeszkedő keresztény egyház ugyanakkor nyilvánvalóan szemben állt ezekkel a pogány hagyományokkal, és, egyebek mellett, a lóáldozatok betiltásával akart rájuk csapást mérni. Egy másik magyarázat szerint a tiltás célja a lóállományok megőrzése is lehetett, ami a hadseregek számára, a terjeszkedő arab hódítókkal szemben volt fontos.[15]

Mivel az egyház nagy kérdései, illetve a keresztények számára kötelező határozatok és útmutatások az általános zsinatokon kerültek megvitatásra, logikusnak tűnik, hogy ha a lóhús fogyasztását következetesen tiltották volna, akkor ennek nyoma lenne valamelyik határozatban vagy bullában. A zsinati rendelkezések átvizsgálása során azonban ilyennel nem találkoztunk, és Hubert Jedin a zsinatokról szóló összefoglaló művében sem tesz ilyesmiről említést.[16]

A következő vizsgált forrásunk már a honfoglalókról szól. A 9. század végén a Kárpát-medencébe érkező magyarok állattartását − a szarvasmarhák és a kiskérődzők hangsúlyos jelenlétén kívül − a lovak nagy aránya jellemezte. Bölcs Leó bizánci császár (886-912) *Taktika* című művében így írt honfoglaló eleinkről: „*Követi őket nagy csapat ló, mén*[17] *és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett...*" (A tejivásról szóló rész a császár betoldása, amely a műve alapjául szolgáló 600 körül keletkezett *Stratégikon* szövegében még nem szerepelt.)[18]

Mivel Szent István király törvényei többségükben a nyugati (elsősorban frank) törvényeken alapultak[19], ezért − a kronológiai sorrendet megtörve és az időben visszaugorva – ezekben is kutakodtunk a lóhúsevés esetleges tiltásával kapcsolatban. A frank törvénykönyvekben számos alkalommal, különböző összefüggésekben említenek lovakat (például harci lovak, a piaci áruk,

[10] A szerzők fordítása.

[11] Vörös István szerint az *equi silvatici* olyan, még nem idomított lovat jelent, amely esetében az erdei szó az állat tartási helyére utalhat. Vörös 2006, 178.

[12] Tangl 1916, 196. A szerzők fordítása

[13] Davidson 1989, 54-55.

[14] A teljesség igénye nélkül, lásd például Gerken 2009.

[15] Bartosiewicz 2006, 113.

[16] Jedin 2009.

[17] Vörös István szerint Bölcs Leó görög nyelvű szövegében a mén szó nem szerepel, így ennek a helyes fordítása a csikó lenne, lásd Vörös 1996, 130; Vörös 2013, 331.

[18] Kristó 1995, 101, 105.

[19] Kristó 2006, 96.

károkozások stb.), de semmiféle, a húsuk fogyasztására vonatkozó tiltást nem találtunk. Ezzel ellentétben Nagy Károly (768-814) királyi falvakra vonatkozó törvénykönyvének (*Capitulare de villis*, 800 körül) 23. bekezdése a következőt tartalmazza a császári udvar húsellátására vonatkozóan: *„...Et habeant, quando servierint ad carnes dandum, boves cloppos non languidos et vaccas sive caballos non scabiosos aut alia peccora non ut languida..." („...És legyenek nekik, amikor húsadásra szolgálnak, sánta, de nem beteg ökreik és teheneik, vagy nem rühes lovaik, vagy más nem beteg nyájhoz tartozó állataik...")*[20] A fentiekből kitűnik, hogy a frank törvények nemcsak, hogy nem tiltották a lóhús fogyasztását, hanem − legalábbis Nagy Károly − még az uralkodói udvar számára is javasolták azt. Szent István király törvényeiben azonban sem ilyen, sem más formában nem jelenik meg a lóhús említése.

A következő forrásunk már a középkori Magyar Királyságban, a kereszténység és a pogány hagyományok szembenállásának időszakában íródott. Bár maga a ló nem szerepel benne, de érdemesnek tartjuk megemlíteni, mivel az állatáldozatokról is szól. A kereszténységre való fokozatos áttérés, ami a 10-11. században ment végbe, komoly ellentéteket és fegyveres összecsapásokat eredményezett az új vallás hívei és a pogány hagyományokat őrzők között. Az egyház és az állam határozottan tiltotta és szigorúan büntette a pogány szokásokat. Szent László törvényeinek 22. bekezdésében („*De ritu gentilium*") ezt találjuk: *„Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek."*[21]. Az áldozat sok esetben állatáldozatot jelentett, ami magába foglalta a levágott állat húsának elfogyasztását is, például nagy ünnepek, vagy temetések alkalmával.[22]

Anonymus, a 12-13. század fordulóján élt krónikás, a *Gesta Hungarorum*ban a honfoglaló Tarcal vitézzel kapcsolatban említi, hogy: *„...pogány szokás szerint leöltek egy kövér lovat, és nagy áldomást tartottak."*[23] Sajnos az nem állapítható meg, hogy az állatáldozat felidézésekor csak a szájhagyományokra tudott támaszkodni a szerző, vagy hasonló esetek még az ő korában is rendszeresen előfordultak.

Külön említést érdemelnek az ázsiai eredetű kunok, akik, a településeik archeozoológiai vizsgálatai alapján, szintén rendszeresen fogyasztottak lóhúst.[24] E népcsoport a 13. század közepén a tatárok elől menekülve érkezett a Magyar Királyságba. Az akkorra már stabilan kereszténynek tartható magyarok mellé a Duna-Tisza közére újonnan betelepített pogány nép beilleszkedése távolról sem volt zökkenőmentes. A problémákat 1279-ben az ún. Kun Törvényekkel igyekeztek enyhíteni, amelyek a kunok vallási-társadalmi helyzetét szabályozták.[25] Rögtön az első cikkelyben kötelezik a kunokat a kereszténység felvételére, valamint pogány szokásaik elhagyására; a második bekezdésben pedig arra, hogy mindenben a keresztény szokásokat kövessék. A lovak bármilyen összefüggésben való említései azonban hiányoznak ezekből a törvényekből is.

[20] Spekner Enikő fordítása, akinek segítségét ezúton is szeretnénk megköszönni.

[21] Závodszky 1904, 73.

[22] Bálint 1970, 32.

[23] Benda et al. 2001, 21.

[24] Lásd Takács 1990, 99-102; Bartosiewicz 1997, 138; Nyerges–Bartosiewicz 2006, 335, 338; Lyublyanovics 2017, 204-207.

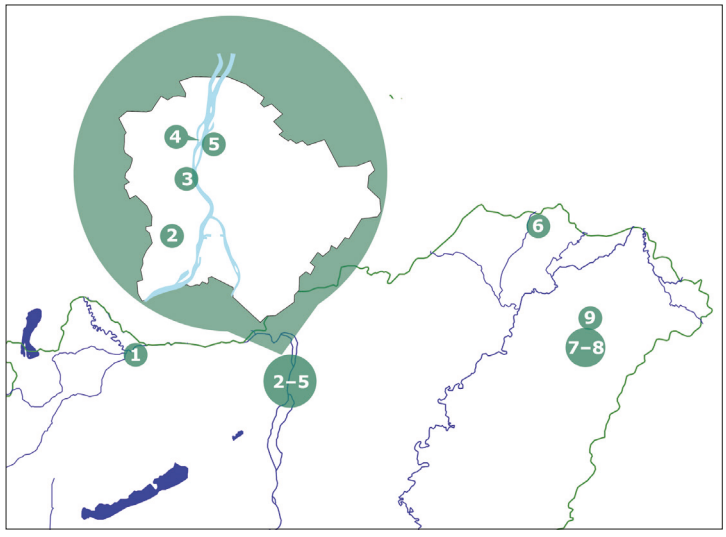
[25] Kristó 2006, 266.

Az 1360 körül összeállított krónikakompozícióban, a *Képes Krónikában*, a pogány szokásokat feleleventő Vata-féle 1046. évi felkelés leírásában a lóhús fogyasztását negatív színben tüntetik fel: *„Ekkor tehát Vata átkos és kárhozatos biztatására mind a nép az ördögnek szentelte magát, lóhúst ettek, és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek."*[26] Ez azonban, ahogy azt már Vörös István is megállapította,[27] magát a pogány szertartást ítéli el, nem pedig a lóhús fogyasztását.

A középkori magyarországi városokban a lónak, mint húsforrásnak a jelentéktelenségét az is jól mutatja, hogy sem a Budai Jogkönyvben, sem a budai és pesti mészároscéhek okirataiban nem szerepel.[28] Ezzel szemben − bár a vizsgált időszakunknál jóval későbbi − mindenképpen említést érdemel Bornemisza Anna (I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége) 1680-ban magyarul megjelent szakácskönyve, amelyben megjelenik egy recept vadlóhúsból.[29] (Csak összehasonlításképpen: teknősbékából kilenc, vadkecskéből tizenhat, míg dámvadból harminckétféle elkészítési módot javasol a könyv.)

A régészeti leletek

1. Kutatási szempontok

***1. kép** – A tanulmányban bemutatott lelőhelyek / **Fig. 1** – The sites presented in the article (rajz / drawing: Mézes Dorottya)*

A szórványosan fellelhető írásos forrásokkal szemben a régészeti anyagból napvilágra került csontok kézzelfogható közelségbe hozzák a középkori állatokat, vizsgálatuk révén pedig egy másik oldalról is bepillantást nyerhetünk ebbe a témába. A lóhús fogyasztását a megtalált csontok viszonylag nagyobb mennyiségével, a darabok töredezettségével, és az ezeken megfigyelhető bárdolás-, illetve vágásnyomokkal szokták bizonyítottnak tekinteni a kutatók. Az alábbiakban e jelenség mértékéről szeretnénk pontosabb becslést megfogalmazni olyan ásatások alapján, amelyek archeozoológiai feldolgozását magunk végeztük el. (Az, hogy a Magyarország területén talált összes középkori lóhúsfogyasztásra utaló leletet összegyűjtsük és feldolgozzuk, messze meghaladta volna e tanulmány kereteit.)

A lelőhelyek kiválasztása során három dolgot tartottunk szem előtt: először is, hogy az anyag tartalmazzon vágott lócsontot; másodszor, hogy vagy az Árpád-korból (11-13. század), vagy a kö-

[26] Geréb 1964, 110.

[27] Vörös 2000, 96-97.; Vörös 2006, 176-180.

[28] Blazovich–Schmidt 2001.

[29] Ez egyébként az 1604-es kiadású Rumpolt-féle szakácskönyv fordítása. Lakó 1982, 128.

zépkor későbbi időszakából (14-15. század) származzon.[30] A harmadik feltétel az volt, hogy minimum 1000 darab faj vagy legalább alcsalád szinten meghatározható állatmaradványból álljon. A középkort azért választottuk szét erre a két időszakra, mert volt egy olyan prekoncepciónk, hogy a lóhúsfogyasztás mértéke az időben előrehaladva csökkenő tendenciát mutat, ezt szerettük volna adatokkal is alátámasztani. E kikötések miatt számos lelőhely kihullott a rostán, mert, ha csak a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Főosztályának archeozoológiai szempontból általunk feldolgozott ásatásait vesszük alapul, akkor is elmondható, hogy mintegy 160[31] lelőhely nem tudott megfelelni nekik. Végül az alábbi lelőhelyek tettek eleget a kritériumoknak (a lelőhely neve mögött zárójelben a feltárás ideje, a feltárók neve és a leletanyag őrzési helye):

1. *Győr–Ece*[32] *(2004-2005, Szőnyi Eszter, Tomka Péter, Xántus János Múzeum)*
2. *Bp. XI. Kőérberek–Tóváros (az Árpád-kori Kána falu, 2003-2005, Terei György, Budapesti Történeti Múzeum)*
3. *Bp. I. Színház u. 1-11., Karmelita Püspökkert (2015-2017, Papp Adrienn, Budapesti Történeti Múzeum)*
4. *Bp. III. Hajógyári-sziget (2007-2009, Havas Zoltán, Sándor Ildikó, Tézer Zita, Tóth Anikó, Budapesti Történeti Múzeum)*
5. *Bp. XIII. Népfürdő u. 47. (2019-2020, Benda Judit, Budapesti Történeti Múzeum)*
6. *Abaújvár-vár (1974-1981, Gádor Judit, 2019, Wolf Mária, Herman Ottó Múzeum)*
7. *Debrecen–Monostorerdő (2009-2012, Kolozsi Barbara, Déri Múzeum)*
8. *Debrecen–Tócó-part, Erdőalja (2008-2009, Nagy Emese Gyöngyvér, Déri Múzeum)*
9. *Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő, M3-148/B lh. (2005, Jakab Attila, Jósa András Múzeum)*

A vizsgált lelőhelyek közül négy a mai Budapest területén helyezkedik el, három az Alföldön, egy a Dunántúlon, egy pedig a szlovák határ mellett, a Zempléni-hegységben. (***1. kép***) Négy település (Nyíregyháza[33], Kána, Győr-Ece és Abaújvár) állatcsontjai Árpád-koriak, a Hajógyári-szigetről a 14-15. századi leletanyagot vizsgáltuk,[34] míg a többi lelőhely esetében a kora középkori leletanyag mellett 14-15. századiak is megjelentek, ezeket azonban jól el lehetett különíteni egymástól. Az Árpád-koriak (Abaújvár kivételével, ami vár volt) mind falvak, ahogy a debreceniek, illetve a Népfürdő utcai lelőhely is. A Hajógyári-szigetről származó archaeozoológiai anyag többsége egy birtoktest központi részéről került elő,[35] míg a Karmelita Püspökkert lelőhely 14-15. századi anyaga már városi környezetből (a budai várból) származik.

[30] Az évszázadokra nem pontosítható középkori anyagokat kihagytuk a vizsgálatból.

[31] Ezekről összesen nagyságrendileg 600.000 állatmaradványt határoztunk meg, amelyek közül mindössze 101 olyan középkori lócsontot találtunk, amelyről egyáltalán felvetődhet, hogy konyhai hulladék volt.

[32] A felsorolt lelőhelyek közül ez az egyetlen, amelynek archeozoológiai eredményeiről egy előzetes jelentés már megjelent, lásd Daróczi-Szabó et al. 2007.

[33] A lelőhelyen előkerült 10-11. századi leletanyag alapján ez a legkorábbi a felsorolt települések közül, így ez esetben kevésbé vettük szigorúan az Árpád-kor kezdetét.

[34] Bár kerültek elő innen is Árpád-kori leletek, azokat ki kellett hagynunk a vizsgálatból, ugyanis nem volt közöttük vágott lócsont.

[35] Havas-Tóth 2010, 79.

***2a–b kép** – Bárdolás- és vágásnyomok egy állkapcson a Karmelita Püspökkertből (14-15. sz.) (balra)*
***Fig. 2a–b** – Chop and cut marks on a jaw from the Carmelite Bishop's Garden (14th-15th century) (left)*
***3. kép** – Bárdolt sarokcsont Debrecen-Monostorerdőről (Árpád-kor) (középen)*
***Fig. 3** – Heel bone with chop marks from Debrecen-Monostorerdő (Árpádian Age) (middle)*
***4. kép** – Sípcsont vágásnyomokkal Debrecen, Tócó-partról (Árpád-kor) (jobbra)*
***Fig. 4** – Tibia with cut marks from Debrecen, Tócó-part (Árpádian Age) (right)*
(fotó / photo: Daróczi-Szabó Márta)

Elöljáróban fontos hangsúlyozni, hogy az ásatásokról előkerülő csonttöredékek étkezési hulladékként való azonosítása nem mindig egyszerű. Az állatok tetemének feldarabolása, illetve a konyhai feldolgozás során keletkező különféle vágásnyomok meglehetősen egyértelmű nyomai az ételkészítés folyamatának. Ezzel szemben a velő kinyeréséhez a csontok feltörése révén is hozzá lehetett jutni, de nem minden összetört darab értelmezhető konyhai hulladékként, hiszen a leletanyag a tafonómiai hatások[36] révén is aprózódik. Az égésnyomok sem feltétlenül csak a sütés bizonyítékai, mivel akár a szemét utólagos átégése során is létrejöhettek. Szintén nagy nehézségekbe ütközik az egykori főzés nyomait azonosítani egy többszáz éve a föld alatt heverő csontdarab felszínéről. A konyhai feldolgozás e nehezebben bizonyítható jelei helyett tanulmányunkban kizárólag a bárdolt vagy vágott középkori lócsontokra összpontosítunk, ezeket hozzuk összefüggésbe a húsfogyasztással (***2a-4. kép***). Ezeket is csak akkor tartjuk bizonyító erejűnek, ha a vágásnyomokat nem lehet eszközkészítés, vagy egyéb felhasználás (például bőrfeldolgozás)[37] szándékával magyarázni.

Mivel a középkori Magyarországon, a húsfogyasztás szempontjából, a szarvasmarha számított a legfontosabb háziállatnak,[38] ezek arányát, illetve a bárdolt és vágott csontjainak mennyiségét vetettük össze a lovakéval. E két faj példányai méretüket tekintve is megfeleltethetőek egymással, Vörös István számítása alapján a középkori egyedek becsült hasznos húsmennyisége

[36] A sírbolt törvényeként fordítható tafonómia kifejezés alatt a régészeti állattani leletek lerakódás előtti változásait, az eltemetődésüket és az utána jelentkező hatások összességét értjük. Lásd Efremov 1940; Bartosiewicz 2006, 60.

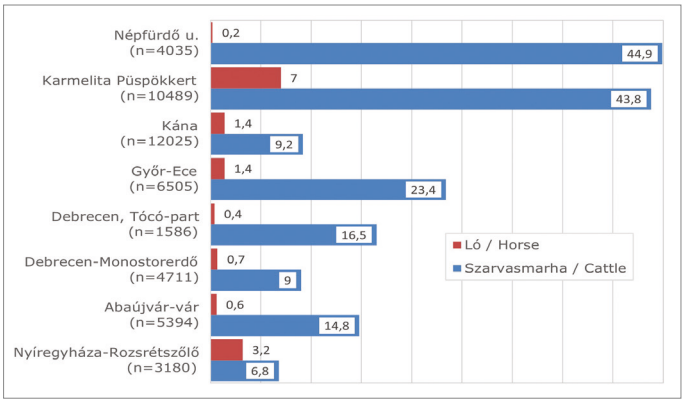
[37] Azokat a csontokat, amelyeken csak nyúzásnyomok látszódtak, éppen emiatt ki is hagytuk a vizsgálatból.

[38] Ez jól tetten érhető abban is, hogy a legtöbb lelőhely archeozoológiai anyagában, töredékszámukat tekintve, az első helyen állnak. Lásd például Gál 2021, 191., 2. ábra

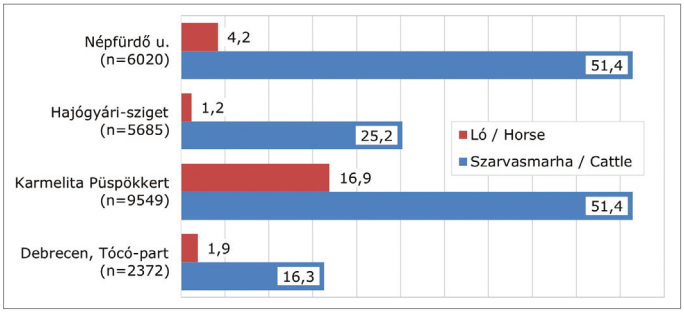
is megegyezett.[39] Joggal feltételezhető, hogy a fogyasztásra szánt lovak tetemének feldarabolása és konyhai előkészítése ugyanúgy történt, mint a szarvasmarhák esetében. Ezt megerősíti Vörös István azon véleménye is, amely szerint: *„Az állatok feldarabolását az őskortól napjainkig az anatómiai struktúráknak megfelelően egyazon a helyen és módszerrel végezték el, csak a vágó-hasító eszközök fejlődtek és tökéletesedtek."*[40]

2. Eredmények

A hazai középkori archeozoológiai anyagokban a lócsontok mennyisége általában messze elmarad a szarvasmarhák maradványainak mennyisége mögött, amit a tanulmányban szereplő lelőhelyeknél is meg lehetett figyelni. Ez a különbség még szembetűnőbb, ha a két faj vágott csontjait hasonlítjuk össze egymással. (***1. táblázat***) Amíg a szarvasmarháknál a vágásnyomok aránya 7 és 51 % közötti, átlagosan 25 %-os, addig ez a lovaknál 0,2-16,9 % közötti, átlagosan 3 %-os. (***1-2. ábra***). A majd 17 %-os érték, amit a Karmelita Püspökkert 14-15. századi anyagában lehetett tetten érni, kirívóan magas, hiszen másik hat lelőhely esetében sem a korai, sem a későbbi középkorban nem éri el a vágott lócsontok aránya még a 2 %-ot sem. Ugyanennek a lelőhelynek a korábbi, Árpád-kori rétegeiben 7 %-ban fordultak elő ilyen darabok.

1. ábra *– A vágott szarvasmarha- és lócsontok százalékos aránya a bemutatott Árpád-kori lelőhelyeken (n= a meghatározott maradványok száma) /* ***Fig. 1*** *– The percentage ratio of butchered cattle and horse bones from the Árpádian Age sites discussed (n= the number of identified species)*

2. ábra *– A vágott szarvasmarha- és lócsontok százalékos aránya a bemutatott 14-15. századi lelőhelyeken (n= a meghatározott maradványok száma) /* ***Fig. 2*** *– The percentage ratio of butchered cattle and horse bones from the 14-15th century sites discussed (n= the number of identified species)*

Az étkezési hulladékként való értelmezés szempontjából az sem mindegy, hogy a vágásnyomok mely anatómiai részeken figyelhetőek meg. Egy állat csontvázának különböző részei ugyanis (pontosabban a rajtuk lévő lágyrészek), más-más húsminőségi értékeket képviselnek. Ezek csoportosítására Hans-Peter Uerpmann egy három kategóriából álló osztályozást dolgozott ki.[41] Ez alapján az „A" kategóriás, legnagyobb értékű húsokhoz tartozik a gerincoszlop a farokcsigolyák kivételével, a váll-, és medenceöv csontjai, valamint a lábszárak testközeli része. „B" kategóriásnak, azaz közepes ér-

[39] Ez, a kifejlett egyedek esetében, 150 kg színhúst jelent. Lásd Vörös 2000, 98.

[40] Vörös 1992. 232.

[41] Uerpmann 1973, 316. Nem ez az egyetlen ilyen osztályozási rendszer, Kretzoi Miklós nevéhez például egy öt kategóriából álló felosztás köthető. Lásd Kretzoi 1967, 89.

	Vágott vagy bárdolt lócsont / *Horse bones with cutmarks*		Lómaradvány / *Horse remains*	
		Vágott vagy bárdolt marhacsont / *Cattle bones with cutmarks*		
	Szarvasmarha-maradvány / *Cattle remains*			
Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő (M3-148/B lh.), 10-11. sz. (n=3180)	1421	96	931	30
Abaújvár-vár, Árpád-kor (n=5394)	2153	318	542	5
Bp. XI. Kőérberek-Tóváros (Kána falu), Árpád-kor (n=12025)	5864	542	1040	14
Bp. I. Színház u. 1-11, Karmelita Püspökkert, Árpád-kor (n=10489)	6485	2843	28	2
Bp. XIII. Népfürdő u., Árpád-kor (n=4035)	3064	1376	208	4
Debrecen, Tócó-part, Erdőalja, Árpád-kor (n=1586)	412	68	253	1
Debrecen-Monostorerdő, Árpád-kor (n=4711)	1648	150	683	5
Győr-ECE, Árpád-kor (n=6505)	3195	748	285	4
Bp. XIII. Népfürdő u., 14-15. sz. (n=6020)	4752	2443	118	5
Bp. I. Színház u. 1-11, Karmelita Püspökkert, 14-15. sz. (n=9549)	5096	2618	59	10
Debrecen, Tócó-part, Erdőalja, 14-15. sz. (n=2372)	1042	170	467	9
Bp. III. Hajógyári-sziget, 14-15. sz. (n=5685)	3159	796	575	7

***1. táblázat** – A lelőhelyeken talált szarvasmarha- és lócsontok, valamint ezek vágott darabjainak összehasonlítása (n= a meghatározott maradványok száma)*
***Table 1** – The comparison of number of cattle and horse remains and their butchered bones found at the sites (n= the number of identified species)*

tékűnek számít a koponya az agyvelővel, az állkapcsok a rágóizomzattal és a nyelvvel, a szegycsont és a bordák, valamint a lábak alsó vége. A „C" kategóriás, legkisebb értékű húsokhoz az arc csontjai, a farokcsigolyák és a szárazvégtagok sorolhatóak.

A lelőhelyeken talált vágott lócsontok Uerpmann-féle húsminőségi osztályozása változatos képet mutat. Nem sok következtetés vonható le az adatokból azon kívül, hogy összességében a „C" kategóriás (azaz a legkisebb húsértékű) maradványok többsége figyelhető meg. Ezt a „B", majd az „A" kategóriás leletek követik, azonban egyfelől mindössze néhány darabnyi a különbség közöttük, másfelől pedig e kategóriák egymáshoz viszonyított aránya lelőhelyenként eltérő. Ez leginkább azt az elképzelést erősíti, hogy a lóhús fogyasztása nem tekinthető mindennapos gyakorlatnak, hanem az adott településen élők ízlésén múlt, hogy mikor fogyasztottak lóhúst. Egyedüli kivételnek a 10-11. századra keltezhető nyíregyházi település mondható: egyrészt itt a meghatározható fajú állatok között is kiemelkedően magas volt a lovak aránya (29 %), másrészt mennyiségét tekintve is innen került elő a legtöbb vágott lócsont. Ezek százalékos aránya ugyan − pont a lovak maradványainak nagy száma miatt − nem mutat kiugróan magas értéket (mindössze 3,2 %), ha azonban azt vesszük, hogy a vágott marhacsontok aránya is csak 6,8 %, akkor ennek fényében ez igenis jelentős mennyiségnek számít. Azt is fontos kiemelni, hogy a bemutatott lelőhelyek közül ez az egyetlen, ahol alig kerültek elő a legrosszabb húsminőségi osztályba sorolható vágott lócsontok, a többség a legjobb, illetve a közepes értékű osztályokból származó anatómiai rész volt. (**2. *táblázat***) Mindezek figyelembevételével e lelőhely esetében kijelenthető a lóhús rendszeres fogyasztása.

Bár a Karmelita Püspökkertből származó korai és későbbi középkori anyagban a nyíregyházinál jóval magasabb arányban jelentkeztek darabolt lócsontok (ahogy már említettük, az Árpád-koriak esetében ez 7 %, a 14-15. századiak esetében pedig 16,9 %), nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a darabok meglehetősen kicsi mintából származtak. (***1. táblázat***) A lelőhelyen talált és faj szinten meghatározható állatmaradványok között ugyanis a lovak aránya mindössze 0,6 %, egy pár tucatnyi töredékből álló mintában pedig néhány vágott csont is arány-

	Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, 10-11. sz.	Abaújvár-vár, Árpád-kor	Karmelita Püspökkert, Árpád-kor	Népfürdő u., Árpád-kor	Kána, Árpád-kor	Debrecen-Monostorerdő, Árpád-kor	Debrecen, Tócó-part, Árpád-kor	Győr-Ece, Árpád-kor	Karmelita Püspökkert, 14-15. sz.	Népfürdő u., 14-15. sz.	Hajógyári-sziget, 14-15. sz.	Debrecen, Tócó-part, 14-15. sz.	Összesen / *Total*
Csont (db) / *Bone (pcs)*													
Nyakcsigolya / *vertebra cervicalis*	1	1			1								**3**
Lapocka / *scapula*			1						3				**4**
Karcsont / *humerus*				1									**1**
Medence / *pelvis*	10	2			1	1		1					**15**
Combcsont / *femur*	2				2	1							**5**
"A" kategória / *Category „A"*	**13**	**3**	**1**	**1**	**4**	**2**		**1**	**3**				**28**
Koponya / *cranium*	1												**1**
Állkapocs / *mandibula*	4	1			1						1		**7**
Borda / *costa*	3												**3**
Orsó-és singcsont / *radius and ulna*	2	1			3			1		1	3	1	**12**
Sípcsont / *tibia*	3				3		1				1	1	**9**
"B" kategória / *Category „B"*	**13**	**2**			**7**		**1**	**1**		**1**	**5**	**2**	**32**
Térdkalács / *patella*									1				**1**
Csigacsont / *astragalus*	1								1				**2**
Sarokcsont / *calcaneus*				2		1			2			1	**6**
Kézközépcsont / *metacarpus*	1					1			1		1	1	**5**
Lábközépcsont / *metatarsus*	1		1		1	1		2	2	1	1	1	**11**
Kéz- / vagy lábközépcsont / *metapodium*	1			1	1					2		2	**7**
Ujjperc / *phalanx*					1					1		2	**4**
"C" kategória / *Category „C"*	**4**		**1**	**3**	**3**	**3**		**2**	**7**	**4**	**2**	**7**	**36**
Összesen / *Total*	**30**	**5**	**2**	**4**	**14**	**5**	**1**	**4**	**10**	**5**	**7**	**9**	**96**

***2. táblázat** – A lelőhelyeken talált vágott lócsontok Uerpmann-féle húsminőségi osztályokba sorolása*
***Table 2** – The classification of butchered horse bones found at the sites according to Uerpmann's meat value categories*

talanul hangsúlyosnak tud tűnni. Mindazonáltal, ha ilyen kis mennyiségen belül ilyen koncentráltságban jelenkeznek darabolásnyomok, akkor ez esetben is joggal feltételezhető a lovak húsának fogyasztása.

Bár szerencsésebb lett volna, ha az általunk vizsgált lelőhelyek az összes településtípust kellő mértékben reprezentálják, ez nem így történt, hiszen amíg falvakból hét is a rendelkezésünkre állt, a városokat és a hatalmi központokat mindössze egy-egy lelőhely képviselte. A falvakban, illetve a városokban talált állatmaradványok értelmezése között pedig megfigyelhető egy jelentős különbség: amíg az előbbire a helyben tenyésztés, valamint fogyasztás a jellemző, az itt talált archeozoológiai anyag pedig a helyi állatállományt tükrözi, addig a városok − kevés kivételtől eltekintve − kizárólag fogyasztók.[42] Ugyanez jellemzi a hatalmi központokat is, az ilyen helyekről előkerült állatcsontok többsége a környékbeli birtokok és falvak állatállományáról árulkodik, nem pedig a helyben tartottakról. De hiába kerültek elő hét falusi lelőhelyről is vágott lócsontok,

[42] Vörös 1992, 233.

azok összképe sem egységes, hiszen az egyes helyeken megfigyelt arányok jelentősen különböztek egymástól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy lelőhely állatcsontjainak vizsgálata során a megtalált maradványok többsége különböző háztartások hulladéka, ami több nemzedék alatt gyűlt össze. Egy településen belül pedig jelentős társadalmi különbségekkel is számolhatunk. Néprajzi kutatásokból ismert, hogy például a különböző paraszti rétegek között a legnagyobb különbség éppen a táplálkozásban mutatkozik meg. Amíg a szegényebbek ételei között elsősorban a növényi eredetűek domináltak, addig a gazdag parasztság nagyobb mennyiségben fogyasztott zsírosabb és húsosabb ételeket.[43] Azaz, egy-egy család olykor evett is lóhúst, az nem feltétlenül jellemzi a közösség minden tagjának étkezési szokásait.

Felvetődött az a gondolat is, hogy ezeket a húsokat nem is emberi fogyasztásra szánták, hanem például kutyák etetésére.[44] Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az ilyen daraboknak csak egy részén (az általunk bemutatott 96 darabból 18-on) figyelhetőek meg ebek rágásnyomai.[45] Az sem tűnik túl reális elképzelésnek, hogy egy hétköznapi kutya számára ilyen gondosan feldarabolták volna a táplálékot. Ráadásul arra sincs magyarázat, hogy miért adtak volna nekik éppen lóhúst, amikor a többi gazdasági haszonállat maradványai amúgy is bőségesen rendelkezésre álltak.

Noha a régészeti leletek egyértelműen bizonyítják, hogy a középkori Magyarországon, társadalmi és földrajzi helyzettől függetlenül, a legkülönbözőbb településtípusokon is számolhatunk a lóhús fogyasztásával, ennek mértéke, véleményünk szerint, nem lehetett nagyon magas. Ez érthető is annak fényében, hogy a lovakat elsősorban másodlagos hasznosításai miatt tartották, azaz hátas-, valamint teherhordó-, olykor akár igavonó állatként, egyes példányok pedig kiemelkedő anyagi és érzelmi értékkel is rendelkeztek. Bár a középkori forrásainkból kevésbé ismerhetőek meg a hétköznapi állatok, elég sokat elárulnak az előkelők hátasairól. Ezekből kiderül, hogy egyes lovak annyira nagy presztízsű, rendkívül értékes állatok voltak, hogy akár egész birtokot, vagy falut ajánlottak fel értük.[46] Gazdasági okokból az is növeli a lovak értékét, hogy a kancák csak egy utódot ellenek (a csikó átlagosan 11 hónapnyi vemhesség után jön a világra), ami lassítja az állomány utánpótlásának a lehetőségét.[47] Mindezeken túl, a lovak a legkorábbi időktől fogva jelentős szerepet töltöttek be az emberiség érzelmi- és hitvilágában, egyúttal a leggyakoribb áldozati állatok közé is tartoztak. Ha visszatekintünk az időben, láthatjuk, hogy kiemelkedő spirituális szerepük volt már az ókori görögöknél, a keltáknál és a germánoknál is, nem beszélve a honfoglaló magyarokról, akiknek a lovait, az előkelők temetkezések révén, meglehetősen jól ismerjük.[48] Honfoglaló eleink sírjaiból, legtöbbször, nem a teljes állatváz került elő, hanem a koponya a lábvégek csontjaival együtt. (Az ilyen részleges lovas temetkezéseknek két fajtája van, az ún. „nyúzott lóbőrös" és a „lóbőr nélküli". Az előbbi esetében az állat bőrét összehajtva, vagy

[43] Balassa–Ortutay 1979, 263.

[44] Albarella 2007, 140.

[45] Ezek önmagukban sem bizonyító erejűek, hiszen a kutyák előszeretettel rágják tovább gazdáik ételmaradékát is.

[46] Dvoráková 2009, 368.

[47] Bartosiewicz 2009, 75.

[48] A honfoglaláskori lovas sírokról számos publikáció jelent már meg, így most, a teljesség igénye nélkül, csak néhány összefoglaló tanulmányt említünk: nagy 1893. Bálint 1969, 1970, 1974. Vörös 2000, 2013.

kiterítve helyezték a sírba a benne lévő koponyával és lábvégekkel együtt. Az utóbbi verzióban ezek a részek bőr nélkül kerültek az elhunyt mellé.)[49] Őseink hátasai azonban nemcsak áldozati állatként töltöttek be fontos szerepet, de a csaták, és a vándorló életmód során is nélkülözhetetlennek bizonyultak.

Milyen lovakat ehettek a középkori Magyarországon?

A nyíregyházi lelőhely révén egy olyan időszakba nyerhetünk bepillantást, amely átmenetet képez a honfoglalók és az Árpád-kori magyarság között. Azt már említettük, hogy darabszám szerint innen került elő a legtöbb vágott lócsont, azt azonban még nem hangsúlyoztuk, hogy ezek harmada (meglehetősen nagy méretű) medencetöredék (***5-8b kép***). Ezek értelmezését segítheti, hogy a honfoglaló magyarokhoz hasonló életmódú pásztorközösségek konyhahulladékából rendre elő szoktak kerülni olyan nagyméretű, bárdolt lócsontok, amelyek a nagyobb húsdarabok egybeni elkészítéséről tanúskodnak, ezáltal pedig inkább ünnepi, mint hétköznapi étkezésre utalnak.[50] Ezek az alkalmak akár a pogány hagyományokhoz is köthetőek, így e csontok akár áldozati állatokból is származhatnak. Ilyen esetekben joggal feltételezhető, hogy teljesen egészséges példányokat vágtak le. Ez a középkor későbbi időszakában sem zárható ki teljesen, de, véleményünk szerint, ekkor már inkább a sérült, (nem fertőző) beteg, hátasállatként már nem használható, munkavégzésre képtelen (például törött lábú) lovak húsát fogyaszthatták el. Az ilyen állatok kényszervágása célszerűbb lépésnek tűnik, mint a sérült egyedek gyógyítása és életben tartása. Nem véletlen, hogy az archeozoológiai anyagban a nagytestű patások hosszúcsontjain vagy medencéjén gyógyult törés nyomát elenyésző esetben lehet csak megfigyelni. Ritka kivételként említhető az a késő középkori, gyógyult törés nyomát mutató lómedence, amelyik Karcag-Orgondaszentmiklósról került elő.[51] Ez esetben egy, a gazdája számára kiemelt fontosságú egyeddel állhatunk szemben. A saját feldolgozású

5-8b kép *– Bárdolt és vágott medencék Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlőről (10-11. század) /* ***Fig. 5-8b*** *Chopped and cut pelvic bones from Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő (10th-11th century) (fotó / photo: Daróczi-Szabó Márta)*

[49] A teljesség igénye nélkül lásd például Vörös 2013, 327-328; Vörös 2017, 33.

[50] Bartosiewicz 1997, 139.

[51] Lyublyanovics 2018.

***9. kép** – Ízületi gyulladás okozta elváltozás és bárdolás nyoma egy medencecsonton a Budavári Csikós udvarról (középkor) / **Fig. 9** – Arthritic lesion and chop marks on a pelvic bone from the Buda Castle Csikós Courtyard (medieval) (fotó / photo: Daróczi-Szabó Márta)*

anyagainkban mindössze egy olyan lelet akadt, amely igazolhatja ezt az elméletet, noha ez esetben nem traumás sérülésről van szó: a budavári Csikós-udvarról[52] került elő egy olyan medencetöredék, amelyen bárdolásnyom és – feltehetőleg ízületi – gyulladás okozta csontburjánzás is látszódik az ízületi vápa mellett (***9. kép***). Hasonló véleményt fogalmazott meg Vörös István is, aki szerint a városi húsellátásban a ló nem játszott szerepet, esetleg csak kényszervágás miatt fogyaszthatták.[53]

Összegzés

III. Gergely pápa 732-ben írt levelére sokan és sokáig úgy tekintettek, mint a középkori lóhúsfogyasztás tiltásának kezdetére. Az azonban nem jelenthető ki, hogy a keresztény egyház minden esetben szembeszállt volna ezzel a szokással. Pontosabban, ha a hazai viszonyokat vesszük alapul − azaz az őseik hitére még a 11. században is visszatérni szándékozó magyarok, illetve a 13. században Magyarországra betelepülő kunok pogány állataldozási szokásait és a törvényekben megjelenő tiltást − a lóhús fogyasztása nem önmagában, hanem csak e rituálék miatt volt kerülendő és tiltott. Balogh Albin szavaival élve: „*A kereszténység felkarolása után a lóhús fogyasztása, mint a pogányságra való reminiszcencia, úgy látszik, háttérbe szorult.*”[54]

A szórványos írásos említéseknél jóval több régészeti lelet bizonyítja ezt a jelenséget, hiszen − ha csak a mészárszéki darabolással, illetve konyhai előkészítéssel összefüggésbe hozható vágott lócsontokat vesszük alapul − akkor is megtaláljuk ennek nyomait a kisebb falvakban éppúgy, mint a legmagasabb státuszú helyeken, nemcsak a korai, de a későbbi középkori Magyarországon is. A bemutatott lelőhelyek alapján azonban nem figyelhetünk meg a lótartással és -húsfogyasztással kapcsolatban semmiféle trendet sem térben, sem időben. (Ez azonban akár a csekélyebb mintanagyság rovására is írható.) A legkorábbra keltezett lelőhely (Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő, 10-11. század) esetében kiemelkedően magas a lócsontok és azon belül a konyhai darabolásra utaló leletek száma. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy ezen a településen rendszeresen fogyasztották ezeknek az állatoknak a húsát, de a többi Árpád-kori lelőhelyen már viszonylag alacsony arányt látunk. Ez így megfelelne annak az feltevésünknek, hogy a lóhús fogyasztásának mértéke az idő múlásával fokozatosan csökkent. A Karmelita Püspökkert lelőhelyen tapasztaltak azonban módosítják ezt. Itt ugyanis az Árpád-kori és a 14-15. századi réte-

[52] Ez a lelőhely azért nem szerepel a tanulmányunkban, mivel nem tudott az általunk támasztott három feltétel mindegyikének megfelelni.

[53] Vörös 1992. 231.

[54] Balogh 1938, 575.

gekben is nagyon ritka volt a lócsont, ami, legalábbis a városi környezetben, már egyértelműen azzal magyarázható, hogy a lovakat nem itt helyben tartották. Ugyanakkor a lómaradványok jelentős részén vágásnyomok látszódtak, ami felveti annak a lehetőségét, hogy ezeket az állatokat (illetve részeiket) kifejezetten fogyasztási célból hozták a Várba. Ezen felül a Népfürdő utcai lelőhely 14-15. századi anyagában is magasabb a vágott lócsontok aránya, mint az Árpád-kori falvak többségében.

Összegzésképpen elmondható, hogy − bár a lóhús fogyasztása a középkori Magyarországon kétségtelen tény − ennek mértékéről egy adott településen minden bizonnyal a helyi igények és lehetőségek döntöttek. Ez pedig − legalábbis a vizsgált lelőhelyek többsége alapján − nem volt igazán jelentős, a lovak másodlagos hasznosításai jóval fontosabbak voltak. Feltételezésünk szerint élelmezési célra inkább csak a másra már nem alkalmas, sérült vagy beteg egyedeket használták fel. Ezzel szemben a néprajzi hagyományokban úgy emlékeznek meg a lóhúsról, mint amit általánosan fogyasztottak a középkorban a kancatejjel együtt, ám az idő múlásával az egykor előkelő szerepet játszó étek ínségeledellé vált, és a 19. századra már jórészt csak a pásztorok ették.[55] Ezt a látszólagos ellentmondást azonban csak a kutatás kibővítése és folytatása tudná feloldani a jövőben.

[55] Györffy 1936., Balassa–Ortutay 1979, 280-281.

Irodalom

Albarella 2007 ▪ Albarella, Umberto: Meat Production and Consumption in Town and Country. In: Giles, Kate, and Dyer, Christopher (eds): Town and Country in Middle Ages. Contrasts, Contacts and Interconnections, 1100-1500). Maney, 2007. (The Society for Medieval Archaeology Monographs, 22.) p. 131-148.

Balogh 1938 ▪ Balogh Albin: Mindennapi élet Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III. Budapest, 1938. p. 559-594.

Bartosiewicz 1997 ▪ Bartosiewicz László: A honfoglaló magyarok húsfogyasztása. In: Laszlovszky József (szerk.) „Nyereg alatt puhítjuk?" avagy Vendéglátási és étkezési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovasnépeknél. Budapest, 1997. (Ómagyar Kultúra, 10.) p. 135-142.

Bartosiewicz 2006 ▪ Bartosiewicz László: Régenvolt háziállatok. Budapest, 2006.

Bartosiewicz 2009 ▪ Bartosiewicz László: Gondolatok a „lovas nomád" hagyományról (Thoughts about the „equestrian nomadic" tradition). In: Bartosiewicz László–Gál Erika–Kováts István (szerk.): Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009 (Skeletons from the cupboard Selected Studies from the Visegrád Meetings of Hungarian Archaeozoologists 2002–2009). Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2009. (Opitz Archaeologica, 3.) p. 73–82.

Bartosiewicz 2017 ▪ Bartosiewicz László: A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei. In: Petkes Zsolt – Sudár Balázs (szerk.) Hétköznapok a honfoglalás korában. Helikon Kiadó, Budapest, p. 52-58.

Balassa–Ortutay 1979 ▪ Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, Corvina Kiadó, 1979.

Bálint 1969 ▪ Bálint Csanád: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. In: MFMÉ 1969. 1. p. 107-114.

Bálint 1970 ▪ Bálint Csanád: A ló a pogány magyar hitvilágban. In: MFMÉ 1970. 1. p. 31- 43.

Bálint 1974 ▪ Bálint Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések. In: MFMÉ 1974. 2. p. 85-108.

Benda–Bertényi–Pótó 2001 ▪ Benda Gyula–Bertényi Iván–Pótó János (szerk.): Anonymus: „A magyarok cselekedetei". Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Blazovich–Schmidt 2001 ▪ Blazovich László–Schmidt József (szerk.): Buda város jogkönyve II. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 17., Szeged, 2001.

Borsody-Bevilaqua 1931 ▪ Borsody-Bevilaqua Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. 1270-1872. I. Budapest, 1931.

Bökönyi 1974 ▪ Bökönyi Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Bökönyi 1978 ▪ Bökönyi Sándor: "Vadakat terelő juhász..."Az állattartás története. Budapest, Magvető Kiadó, 1978.

Bökönyi 1981 ▪ Bökönyi Sándor: Mende-Leányvár Árpád-kori –13. századi – állat maradványai. ArchÉrt 108. 2, (1981) p. 251-258.

Caroli Magni ▪ Caroli Magni Capitularia 32: Capitulare de Villis, Die Digitalen Monumenta Germaniae Historica, http://bsbdmgh.bsb.lrz- muenchen.de/de/fs1/object/display/bsb00000820_00094.html?sortIndex=020%3A030%3A0001%3A010%3A00%3A00

Daróczi-Szabó et al 2007 ▪ Daróczi-Szabó László–Fűköh Levente–Grynaeus András–Gyulai Ferenc–Tóth Gábor: Csontok és magok. A természettudományos vizsgálatok eredményei. In: Bíró Szilvia–Molnár Attila–Nagy Andrea (szerk.) A vagongyár alatt – a vagongyár előtt. Kiállításvezető. A Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetői 2. Győr, p. 119-130.

Davidson 1988 ▪ Davidson, Hilda Roderick Ellis: Myths and Symbols in Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic religions. Manchester, Manchester University Press, 1988.

Dvoráková 2009 ▪ Dvoráková, Daniela: A ló a középkori Magyarországon. (A középkori lovak hierarchiájáról, fajtáiról, színeiről és árairól), Századok, 143. (2009) 2. p. 357-390.

Efremov 1940 Efremov, Ivan: Taphonomy. New branch of paleontology. *Pan-American Geologist,* 74. 2. (1940). p. 81-93.

Gál 2021 ▪ Gál Erika: Házi- és vadászott állatok a középkori Kárpát-medencében. In: Benkő Elek–Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, 2021. p. 189-248.

Geréb 1964 ▪ Geréb László (ford.): A krónika magyar szövege. In: Dercsényi Dezső–Csapodiné Gárdonyi Klára–Mezey László: Képes Krónika II. Budapest, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1964. p. 67-181.

Gerken 2009 ▪ Gerken, Julia: Human-Animal Relationships Reflected in Early Medieval Horse Burials in Germany. In: Bartosiewicz László–Gál Erika–Kováts István (szerk.): Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009 (Skeletons from the cupboard Selected Studies from the Visegrád Meetings of Hungarian Archaeozoologists 2002–2009). Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2009. (Opitz Archaeologica, 3.) p. 65-72.

Györffy 1934 ▪ Györffy István: Gazdálkodás. In: Györffy István–Viski Károly (szerk.): A magyarság néprajza. II. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. p. 15-273.

Györffy 1936 ▪ Györffy István: Ló- és szamárhúsevés a magyar népnél. Ethnographia 47. (1936) p. 323.

Havas–Tóth 2010 ▪ Havas Zoltán–Tóth Anikó: Feltárások az óbudai Hajógyári-szigeten 2009-ben. Aqfüz. 16. p. 68-85.

Jedin 2009 ▪ Jedin Hubert: A zsinatok története. Budapest, Ecclesia, 2009.

Kretzoi 1967 ▪ Kretzoi Miklós: Étude paléontologique. In: Gábori - Csánk Veronika (szerk.): La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 59-104.

Kristó 1995 ▪ Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7)

Kristó 2006 ▪ Kristó Gyula: Magyarország Története 895-1301. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Lakó 1982 ▪ Lakó Elemér: Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Bukarest, Kriterion, 1982.

Lyublyanovics 2017 ▪ Lyublyanovics Kyra: New home, new herds. Cuman integration and animal husbandry in medieval Hungary from an archaeozoological perspective. Oxford, Archaeopress Archaeology, 2017.

Lyublyanovics 2018 ▪ Lyublyanovics Kyra: Pelvic fracture in horse: a late medieval case from Karcag–Orgondaszentmiklós, eastern Hungary. In: László Bartosiewicz– Erika Gál (eds): Care or Neglect? Evidence of Animal Disease in Archaeology. Oxford, 2018. (Oxbow Books) p. 176-184.

Matolcsi 1977 ▪ Matolcsi János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV-XV. századi állatcsontok, BudRég 24. 3. (1977) p. 179-198.

Nagy 1893 ▪ Nagy Géza: A magyarhoni lovas sírok. ArchÉrt 13. (1893) p. 223-234.

Nyerges–Bartosiewicz 2006 ▪ Nyerges Éva Ágnes–Bartosiewicz László: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. Studia Caroliensia. 2006. 3-4. p. 331- 352.

Tangl 1916 ▪ Tangl Michael (szerk.): Epistolae selectae in usum scholarum. Ex Monumentis Germaniae Historicis. Tomus I. S. Bonifatii et Luli epistolae. Berlin, 1916. Die Digitalen Monumenta Germaniae Historica, https://www.dmgh.de/mgh_epp_sel_1/index.htm#page/49/mode/1up (letöltés: 2024. 06. 27.)

Takács 1990 ▪ Takács István: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei (4-4/a ház-gödöréről). In: MMMK 1988-1989 (Budapest, 1990) p. 95-110.

Uerpmann 1973 ▪ Uerpmann, Hans-Peter: Animal bone finds and economic archaeology. A critical study of „osteo- archaeological" method. WA 4. 3. (1973) p. 307-322.

Vörös 1992 ▪ Vörös István: Egy 15. századi budavári ház ▪ állatcsontleletei. A Budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. ComArchHung. 1992. p. 227-239.

Vörös 1996 ▪ Vörös István: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: Veszprémy László (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996. p. 128-146.

Vörös 2000 ▪ Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: Bende Lívia–Lőrinczy Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság, 2000. p. 71-119.

Vörös 2006 ▪ Vörös István: Ló az Árpád-kori Magyarországon, FolArch. 52. (2006) p. 163-216.

Vörös 2013 ▪ Vörös István: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: Révész László–Wolf Mária (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szeged, 2013. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, 3) p. 321-336.

Vörös 2017 ▪ Vörös István: A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei. In: Petkes Zsolt–Sudár Balázs (szerk.): Hétköznapok a honfoglalás korában. Budapest, Helikon, 2017. (Magyar Őstörténet 5). p. 32-33.

Závodszky 1904 ▪ Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, A Szent István Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1904.

Zolnay 1977 ▪ Zolnay László: Az 1967/75 évi budavári ásatások színhelye. A késő gótikus várpiac (A Hunyadi udvar és a Csikósudvar). BudRég 24. 3. (1977) p. 7-37.

Rövidítésjegyzék

ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő
Aqfüz = Aquincumi füzetek. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései
BudRég = Budapest Régiségei
ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae
FolArch = Folia Archaeologica
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
WA = World Archaeology

Thoughts about medieval horsemeat consumption

In the past, many people believed that Christians in the Middle Ages did not eat horse meat because of the Church's ban, citing an 8th century papal letter as evidence. However, there is now a consensus among scholars that this is not the case. The custom did exist, and the Church did not oppose eating horsemeat per se, but only prohibited it when it was part of pagan rites. In our study, we will try to examine this phenomenon in more detail, focusing on the medieval Kingdom of Hungary, on the one hand through animal bones (for which we will draw on nine sites from the Árpádian Age and the 14th-15th centuries), and on the other hand through medieval written sources. The results obtained, in line with what is already known, suggest that, although horse meat was undoubtedly eaten in medieval Hungary, the extent of its consumption was not significant, except for a very early site from the 10th and 11th centuries. It is assumed that only damaged animals no longer fit for other purposes were used for food.

Éder Katalin

Kubinyi András hagyatéka

Kubinyi András tudományos és családi hagyatéka a Kubinyi András Középkortudományi Alapítványon keresztül került a Budapesti Történeti Múzeumba 2008-ban. A szakmai körökben ismert és híres cédulaanyagot a Középkori Főosztály gyűjteményében, a családi és tudományos hagyatékot pedig a Régészeti Adattár Hagyatéki gyűjteményében helyezték el. A Régészeti Adattárba került anyagból az első átválogatás után a családra vonatkozó anyagot kiemeltük, mivel ez nem tartozik a Hagyatéki gyűjteménybe, és ezt átadtuk a BTM Kiscelli Múzeum Újkori Adattárának.[1] A hagyatéki anyagot a Régészeti Adattár és a Középkori Főosztály munkatársai pakolták össze Kubinyi András lakásában. A helyszíni csomagolás, valamint az első válogatás során kiderült, hogy Kubinyi András az anyag nagyobb részét eredetileg is évenkénti, időrendi sorrendben rendszerezte.

A Hagyatéki gyűjteménybe végül 1427 tétel beleltározására került sor,[2] így jelenleg ez a legnagyobb hagyatéki anyagunk.

A hagyatéki tételek közel egyharmadát Kubinyi András magyar és idegennyelvű levelezése teszi ki, ezek között vannak magánlevelek és képeslapok, szakmai levelek, hivatalos felkérések az ezekhez kapcsolódó iratokkal (pl. konferenciameghívó, program, szinopszisok, szervezési iratok, előadásvázlat, kézirat), és egyéb hivatalos levelezések (pl. OTKA, MTA Bizottságok, ELTE).[3] A levelezés vegyesen került elő az hagyatékból, hol az adott szakmai anyagokhoz kapcsolva, hol a konferenciák programjai, meghívói és jegyzetei mellett voltak az odavágó levelek, de összevissza is kerültek elő egyes darabok. Az 1960-as, 1970-es évek fordulóján Kubinyi András megpróbálta ezt rendszerezni. Az addig összegyűlt teljes levelezését a levélírók szerinti betűrendbe rendezte, és 5 db fűzős dossziéban helyezte el. Kubinyi a továbbiakban is levelezésben állt velük, de később már nem folytatta ezt a rendszerezést. A nyilvántartásba vételnél sajnos nem maradhatott így, ezt megbontva kiegészítettem a későbbi levelekkel. Amikor egy személytől csak egy-egy levél volt a hagyatékban, azokat összegyűjtöttem, és egy leltári tétel alá soroltam. Ez történt az azonosítatlan vagy olvashatatlan aláírótól származó levelekkel is. A modernebb technológiával küldött üzenetek is megjelentek az anyagban, mint a fax és az e-mail. A faxok jórészt elmosódtak, ezek szkenneléssel vagy fénymásolással voltak előhívhatóak, ezekben az esetekben a másolatot tettük el. Az e-maileket Kubinyi András nyomtatta ki, így azokat ugyanúgy leltárba vettük, mint a ha-

[1] A családi hagyaték nagy vonalakban a következő anyagokat tartalmazza: Kubinyi Aladár ügyvéd ügyiratai, iktatókönyve, noteszei az ügyfelei névsorával stb., ügyvédi iroda táblái, Kubinyi család emléklapjai, oklevelei (konfirmálás, nővérképzés, ügyvéd stb.), családi emlékkönyvek, családi levelezés, iskolai iratok, hivatalos iratok, egyetemi indexek, képeslapgyűjtő-album, fényképalbum, családfák, családi iratok, igazolványok, gyászjelentések

[2] Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár, Hagyatéki gyűjtemény (Továbbiakban: BTM RA H.) 4514-2020 – H.5940-2021, a teljes hagyatéki lista letölthető: http://www.btm.hu/hu/contents/details/39-Adattar

[3] BTM RA H.4514-2020 – H.4965-2020, H.5918-2021, karácsonyi képeslapjainak címzettlistája is előkerült: BTM RA H.5915-2021

gyományos leveleket. A válaszlevél-másolatok hátoldalán rendszeresen vannak egyéb kézirattöredékek, levelek, hallgatói névsorok stb., amit Kubinyi András nem akart már megtartani. Ezek számozása és jelzése csak akkor történt meg, ha kapcsolódott a levelezéshez, vagy önmagában is értelmezhető volt, kivéve a jegyzettöredékeket és a kézirattöredékeket. A későbbiekben a jegyzeteknél és kéziratoknál is így jártam el, amikor a levelek, válaszlevelek egészben vagy töredékesen kerültek elő. Egyébként több esetben maga Kubinyi András húzta át a hátoldal tartalmát jelezve, hogy az nem része a másik oldali szövegnek.

Egy újabb nagyobb egységet alkotnak a lektori, opponensi és egyéb vélemények. Ez a gyűjteményrész nem csak a Kubinyi András által írt dokumentumokat tartalmazza, hanem az ő munkáiról szólókat is.[4] A rendezés során a leltári tételekhez tartozó hivatalos iratokat, leveleket is igyekeztem hozzákapcsolni; egyszerűbb esetekben eleve együtt voltak, bonyolultabb esetekben később került elő a kapcsolódó irat.

A könyvismertetések, recenziók csoportjában[5] elkülönülnek az 1950-es években írtak. Ezeknek az az érdekessége, hogy Kubinyi András a Miskolci Levéltárban töltött időszakában írta, és általában a selejtezett iratok hátoldalán maradtak fenn. Két tételben találhatóak meg Kubinyi András cikkeiről írt idegennyelvű recenziók. Az egyik tétel a hagyatéki anyagban szórványosan előforduló dokumentumokat fogja össze[6]. A másik annak a levelezésnek a mellékletét képezi, amit dr. Tibor Schäfer, a Schäfer Verlag vezetője, Kubinyi András német nyelvű köteteinek kiadója és Kubinyi András folytatott 1998-2003 között.[7]

Egy kisebb egységet képeznek a napilapokba írt cikkek, lektorált interjúk, TV-adásokkal kapcsolatos levelezés, TV-forgatókönyvek[8]. Ezek között van olyan, amely Kubinyi Andráshoz kapcsolódik[9], és olyan is, amit talán lektorálásra küldtek meg neki.[10]

A laudációk és a nekrológok száma kevés, ezek közül a Bóna István temetésén mondott gyászbeszéde nem jelent meg nyomtatásban.[11]

Egy sok szempontból érdekes csoportot alkot az az anyagrész, amely a külföldi tanulmányutak, konferenciák, ülésszakok, ösztöndíjak programjait, meghívóleveleit, munkaterveit és az absztraktokat tartalmazza. A hivatalos iratok között felbukkan a kézirat-kiviteli engedély, valamint az út végeztével írt hivatalos jelentés is.[12] Ehhez lazán kapcsolódnak a nemcsak külföldi, hanem hazai konferenciák, emlékülések előadásaihoz készített előadásvázlatai, valamint a saját előadásairól és az elhangzott előadásokról készült jegyzetei.[13] Utóbbi néha pár szavas, érdeklődésre számot tartó információ, vagy éppen szekcióelnökként a zárszóhoz szükséges megjegyzés. Külön érdemes itt meg-

[4] BTM RA H. 4966-2020 – H.5193-2020

[5] BTM RA H.5209-2020 – H.5229-2020

[6] BTM RA H.5228-2020

[7] BTM RA H.4695-2020

[8] BTM RA H.5194-2020 – H.5201-2020, H.5531-2020

[9] BTM RA H.5196-2020

[10] BTM RA H.5199-2020

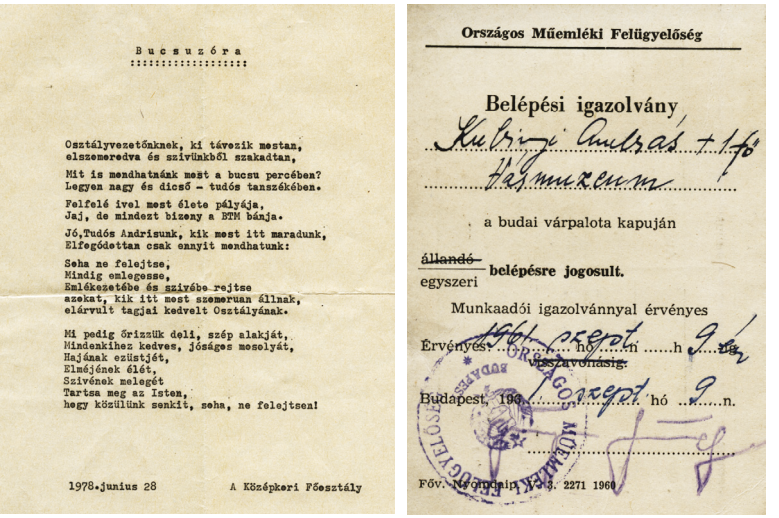
[11] BTMA RA H.5204-2020 – H.5208-2020 – az egyetlen laudáció töredékes és Kumorovitz Lajos Bernát tiszteletére írta, négy nekrológ, illetve gyászbeszéd került az anyagba. Kumorovitz Lajos Bernáté, Bóna Istváné, Györffy Györgyé és Engel Pálé.

[12] BTM RA H.5230-2020 – H.5272-2020, H.5916-2021

[13] BTM RA H.5403-2020 – H.5437-2020, H.5909-2021, részben: H.5939-2021

említeni, hogy Kubinyi András ilyenkor kis „fecnikre" jegyzetelt, gyakran a konferencia meghívójába, programfüzetébe.

A szakmai pályafutásához, tudományos kutatómunkájához kapcsolódó tételek több csoportra oszthatóak. Az egyik nagyobb egységet alkotják az előadásaira szóló meghívók, aspiránsi iratai, a doktori értekezés iratai, az akadémiai székfoglaló meghívója és egy laudáció Kubinyi Andrásról.[14] A második egységet a Budapesti Történeti Múzeumban töltött évei során összegyűlt tételek adják,[15] mint munkatervek, munkajelentések, munkanaplók, osztályvezetői értekezletek jegyzőkönyvei, meghívók belső tanácskozásokra, a Budapest története sorozat szerkesztőségi megbeszélésének jegyzőkönyvei, a Budapest Történetének Okleveles Emlékei (BTOE) szerkesztésével kapcsolatos iratok, valamint az a búcsúvers, amelyet a Középkori Főosztály írt Kubinyi András távozásakor.[16] Egy harmadik egység tartalmazza[17] az önéletrajzokat, az indexét, a doktori és kandidátusi okleveleit, díszokleveleit, a Kubinyi András által összeállított saját bibliográfiáit és idézettségi listáit, fényképeket, alkalmazásának iratait a levéltárban és a Budapesti Történeti Múzeumban. Itt találhatóak Kubinyi András nekrológjai, halálakor mondott gyászbeszédek és a kondoleáló levelek is. Ide kapcsolhatóak a belépőkártyák, látogatójegyek és olvasójegyek is. Külön egységet alkotnak a Miskolci Levéltárban töltött időszak alkalmazási iratai, levéltári jegyzékek, kiszállási naplók, áthelyezéséhez kapcsolódó levelezése, valamint az itt írt cikkeinek kéziratai.[18] A Miskolci Állami Levéltárban eltöltött években (az 1950-es évek) a levéltári anyag feldolgozása során új- és legújabbkori anyagokkal dolgozott. Jegyzeteit, cikkeit a kiselejtezett nyomtatványokra, iratokra készítette, ezek leltári leírása azonban nem volt cél, így nem kaptak leltári oldalszámot. (***1-4. kép***)

Búcsuzóra

Osztályvezetőnknek, ki távozik mostan,
elszomorodva és szívünkből szakadtan,

Mit is mondhatnánk most a bucsu percében?
Legyen nagy és dicső – tudós tanszékében.

Felfelé ivel most élete pályája,
Jaj, de mindezt bizony a BTM bánja.

Jó,Tudós Andrisunk, kik most itt maradunk,
Elfegődettan csak ennyit mondhatunk:

Soha ne felejtse,
Mindig emlegesse,
Emlékezetébe és szivébe rejtse
szekat, kik itt most szemeruan állnak,
elárvult tagjai kedvelt Osztályának.

Mi pedig őrizzük deli, szép alakját,
Mindenkihez kedves, jóságos mosolyát,
Hajának ezüstjét,
Elméjének élét,
Szivének melegét
Tartsa meg az Isten,
hogy közülünk senkit, soha, ne felejtsen!

1978.junius 28 A Középkori Főosztály

Országos Műemléki Felügyelőség

Belépési igazolvány

Kubinyi András + 1 fő

Vár Múzeum

a budai várpalota kapuján

~~állandó~~ belépésre jogosult.
egyszeri

Munkaadói igazolvánnyal érvényes

Érvényes: 1961. szept. hó 9-ig
~~visszavonásig.~~

Budapest, 196.. szept. hó 9. n.

Főv. Nyomdaipari V. 3. 2271 1960

1. kép *– A Középkori Főosztály közös búcsúverse Kubinyi András távozásakor (BTM RA H.5302-2020) (balra) /* ***Fig. 1*** *– Farewell poem by the colleagues of the Medieval Department upon the departure of András Kubinyi (BTM RA H.5302-2020) (left)*

2. kép *– Kubinyi Andrásnak kiállított OMF belépési igazolvány a budai várpalota kapuján (BTM RA H.5927-2021) (jobbra) /* ***Fig. 2*** *– András Kubinyi's National Monument Protection Inspectorate entry card on the gate of Buda Castle (BTM RA H.5927-2021) (right)*

Az ELTE-n és a Miskolci Egyetemen folytatott, több évtizedes oktatói pályafutásának „lenyomatai" is fennmaradtak a hagyatékban.[19] A Kubinyi András megjegyzésével ellátott hivatalos

[14] BTM RA H.5273-2020 – H.5281-2020

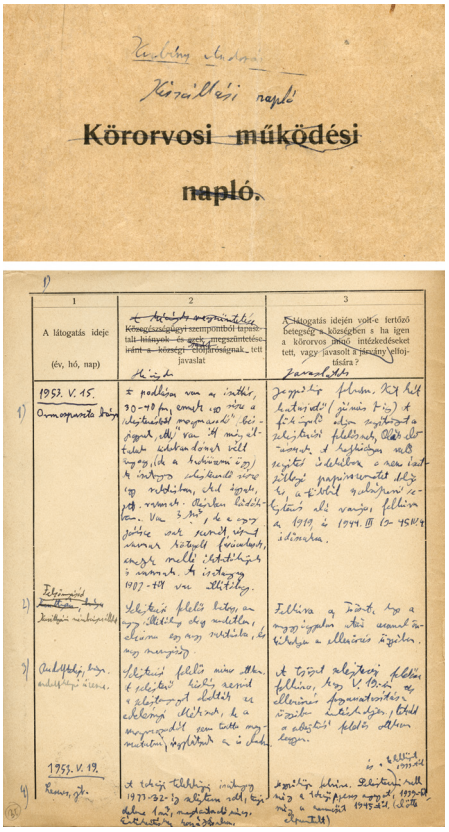
[15] BTM RA H.5293-2020 – H.5309-2020, H.5315-2020 – H.5316-2020

[16] BTM RA H.5302-2020

[17] BTM RA H.5310-2020 – H.5314-2020, H.5317-2020 – H.5337-2020, H.5340-2020 – H.5343-2020, H.5696-2021 – H.5699-2021, H.5718-2021 – H.5719-2021

[18] BTM RA H.5393-2020 – H.5402-2020, H.5927-2021 - H.5929-2021, ide kapcsolódik a Kubinyi család családfájának vázlata is: BTM RA H.5917-2021

[19] BTM RA H.5285-2020 – H.5292-2020, H.5911-2021

Kiszállási napló

Körorvosi működési napló.

1	2	3
A látogatás ideje (év, hó, nap)	~~közegészségügyi szempontból tapasztalt hiányok és azok megszüntetése iránt a községi előljáróságnak tett javaslat~~	A látogatás idején volt-e fertőző betegség a községben s ha igen a körorvos mely intézkedéseket tett, vagy javasolt a járvány elfojtására?
1953. V. 15.		
1953. V. 19.		

***3-4. kép** – Kubinyi András kiszállási naplójának címlapja és első oldala levéltáros korából (BTM RA H.5401-2020)*
***Fig. 3**-4 – Title page and first page of András Kubinyi's logbook from his time as an archivist (BTM RA H.5401-2020)*

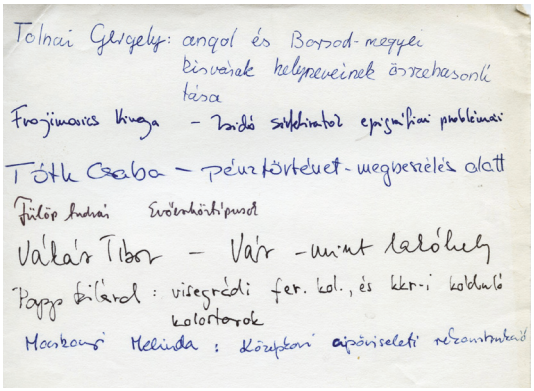
iratok, személyügyi iratok mellett megtalálhatóak az OTDK felkészítéséért kapott elismerő oklevelek is.[20] Mindig érdekes eleme egy hosszú tanári pályának a hallgatói névsorok, vizsgalisták, szemináriumi dolgozati témák, amelyek ebben az anyagban is fellelhetőek.[21] (***5. kép***) A tanári pályafutás nem hivatalos oldalához kapcsolódik az ELTE Régészeti Tanszék Vakond c. újságjának 1980. évi száma,[22] illetve a Magister dixit − Bóna István aranyköpéseinek összeállítása 1990-ből.[23] A hosszú oktatói pálya eredményének tekinthetjük a Kubinyi András 60. és 70. születésnapjára tervezett kötetekhez kapcsolódó tételeket. A 60. születésnapra tervezett kötet nem valósult meg, csak néhány tanulmánya került ide[24]. A később megvalósult 70. születésnapi kötet tartalomjegyzéke is itt van,[25] ezt a BTM falai között tartott születésnapi ünnepségen kapta meg az ünnepelt.

Az évtizedek során Kubinyi András az MTA számos bizottságának volt tagja és titkára, a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) számos dolgozat opponensének vagy bizottsági elnökének kérte fel. Az ELTE tanáraként a Kari Tanács munkájában is részt vett, dolgozott több tudományos programban és konferenciák szervezőbizottságaiban. Több kiadvány szerkesztőbizottságában is részt vett, így pl. Budapest története sorozat, a BTOE, az Anjou-kori oklevéltár, a tízkötetes Magyarország története, a Magyar-Román Történész Vegyesbizottság, a Castrum Bene Egyesület és az Acta Archaeologica Hungarica. Ezekhez a munkákhoz kapcsolódó számos hivatalos irat, jegyzőkönyv, emlékeztető volt a birtokában, amiket sok esetben saját megjegyzéseivel is ellátott.[26] Az MTA-ban végzett munkájához kapcsolódó anyagokat bizottságonként, albizottságonként rendeztem. A TMB-iratok mellé kerültek a Kubinyi András által írt opponensi vélemények is, megtartva azt az elvet, hogy az egyértelműen azonosítható összetartozó anyagok egy tételbe kerüljenek.

*

Kubinyi András kiemelten sokat publikáló kutató volt. Mindig azt mondta, hogy 200-nál is több tanulmánya jelent meg, és talán sosem készült ezekről teljes bibliográfia. Természetesen a hagyatéki

[20] BTM RA H.5282-2021 - H.5284-2021. H.5910-2021
[21] BTM RA H.5290-2020
[22] BTM RA H.5901-2021
[23] BTM RA H.5338-2020
[24] BTM RA H.5692-2021
[25] BTM RA H.5691-2021
[26] BTM RA H.5346-2020 – H.5389-2020

Tolnai Gergely: angol és Borsod-megyei
birtokok helyneveinek összehasonlí
tása
Frojimovics könyve – Zsidó sírfeliratok epigráfiai problémái
Tóth Csaba – pénztörténet - megbeszélés alatt
Fülöp András Erőszakhullámok
Vállár Tibor – Vár – mint lakóhely
Papp Ildikó: viseleti fer. kol., és kkr-i kódusú
kolortorok
Mankovi Melinda: Középkori ajándékozási rezonanszok

***5. kép** – Hallgatói névsor és szemináriumi témák Kubinyi András oktatói pályafutásából (BTM RA H.5290-2020) / **Figure 5** – List of students and seminar subjects from András Kubinyi's teaching days (BTM RA H.5290-2020)*

anyagban is visszaköszönt ez a nagymennyiségű kézirat, ami nem volt elválasztható a kutatásaihoz kapcsolódó forrás- és szakirodalmi jegyzetektől, anyaggyűjtésektől sem. A leltározás során arra törekedtem, hogy az idegennyelvű jegyzeteket és idegennyelvű kéziratokat egymás után leltározzam.[27] Kubinyi András a Budapesti Történeti Múzeumban az Újkori Osztályon kezdte meg pályafutását. Az ekkor írt, Csepel és Újpest 18-19. századi történetéről szóló kb. féltucat cikk, ezek kéziratai és a kapcsolódó jegyzetei is egy egységet képeznek.[28] A magyar nyelven fennmaradt kéziratai és a tematikus jegyzetei (pl. zenészek, nemesi végrendeletek, zsidók, Vác története stb. témakörökben) egy igen tekintélyes részét teszik ki a hagyatéknak.[29] A kéziratokat általában írógéppel írták, és a címen kívül ritkán jelezték a szerzőséget. Ez utóbbi azért fontos, mert ebben a nagy életműben nincsenek teljesen feltárva a publikált cikkek, illetve számos, nyomtatásban meg nem jelent előadás kézirata is része a hagyatéknak. Mivel belekeveredtek az anyagba a Kubinyi Andrásnak lektorálásra küldött kéziratok is, ezért nem lehettem mindig biztos abban, hogy a kézirat kétséget kizáróan Kubinyi András munkája-e vagy sem. Ha bizonytalan volt az adott szöveg szerzőségét illetően, akkor ezt a leltározáskor kérdőjellel jelöltem.

Tekintettel Kubinyi András Budapest középkori történetével kapcsolatban végzett alapvető kutatásaira, a Buda, Pest, Óbuda történetével foglalkozó jegyzeteket, oklevéllistákat, oklevélátírásokat, forrásgyűjteséket, grafikonokat, térképeket egy egységbe rendeztem.[30] A jegyzetek rendezésekor megmaradt az, ahogy a cím nélküli eredeti dossziékban volt, így előfordulhat egyes tételek között szorosabb kapcsolat, de pontosan nem volt szétválogatható.

*

Szintén egy nagyobb összerendezett anyagot képeznek egy másik, Kubinyi András tudományos pályafutásában fontos témakörhöz kapcsolódó jegyzetek, mégpedig a központi hely, mezőváros témához kapcsolódó anyag (jegyzetek, grafikonok, térképek, táblázatok, anyaggyűjtések), aminek részét képezik a piacokra, egyetemrejárókra vonatkozó gyűjtések is.[31] Ennek kiemelkedő része két nagyobb anyaggyűjtés, az egyik 3 fűzős dossziéban van összegyűjtve, egymással átfedésben Kubinyi András rendezésében.[32]

Az anyaggyűjtések, jegyzetanyagok, cédulák leltározáskor is kirajzolódtak nagyobb egységek. Az egyik ilyen tétel Kumorovitz Lajos Bernát és mások kézírásával készült kéziratos forrásjegyze-

[27] Kéziratok: BTM RA H.5439-2020 – H.5486-2020, német témákkal foglalkozó, illetve idegennyelvű jegyzetek: BTM RA H.5487-2020 – H.5497-2020, H.5920-2021

[28] BTM RA H.5498-2020 – H.5501-2020

[29] BTM RA H.5502-2020 – H.5530-2020, H.5532-2020 – H.5595-2020, H.5635-2021, H.5924-2021 - H.5925-2021, H.5940-2021

[30] BTM RA H.5596-2020 – H.5654-2021

[31] BTM RA H.5767-2021 – H.5774-2021, H.5801-2021 – H5803-2021

[32] BTM RA H.5773-2021, H.5802-2021

tek.[33] Egy kisebb egységet képeznek azok a tételek, amelyekhez felvidéki városok alaprajzai, német térképek, egyéb jegyzetek és fotók tartoznak. Ezeket Kubinyi András készítette, az ő kutatásaihoz kapcsolódnak, de jelenleg nehéz bármihez is kapcsolni őket.[34] Ettől kicsit eltér egy másik, vegyes témákhoz kapcsolódó egység, amit adatgyűjtések, jegyzetek, grafikonok és listák alkotnak (pl. mindennapi élet, katonaság, városi ipar, Újlaki család, déli határszél, rezidencia, összeírások, városi jog, árak főúri genealógia, számadáskönyvek, Szapolyai uradalmak, várak, szőlők, urbariumok stb.).[35] Több cikkhez és témához kapcsolódó cédulaanyag is bekerült a gyűjteménybe, mint az Újpest újkori történetére vonatkozó, illetve az Anjoukori Okmánytárból készült tematikus cédulák, vagy a Buda környéki személynevek és helynevek gyűjteménye. De akad itt cédulaanyag város, oppidum, piac, sokadalom és út témában is.[36] Kubinyi András kiemelt kutatási témája volt a Mátyás- és Jagelló-kor, amelyhez szintén kapcsolódik egy egységnyi jegyzetanyag is.[37] Bekerült az a két tételnyi jegyzetanyag, ami tervezett kutatási programokhoz készült: az egyik Magyarország városainak történeti atlasza, a másik egy Középkori Gazdaságrégészeti Kutatócsoport létrehozásával kapcsolatos.[38] Kubinyit számos cikk és kézirat, pályázat kapcsán keresték meg, az ezekhez készített jegyzetei, megjegyzései és korrektúrái egy tételbe rendezve kerültek leltárba.[39] A leltározás végén a Hagyatéki gyűjteménybe rendszerezve bekerültek a vegyes magánfeljegyzések, valamint a besorolhatatlan jegyzet- és kézirattöredékek is.[40]

***6. kép** – Kubinyi András által készített fénykép lakóházáról 1975 februárjából (BTM RA H.5923-2021) / **Fig. 6** – András Kubinyi's photo of his own house taken in February 1975 (BTM RA H.5923-2021)*

Kutatásaihoz számos oklevélfotót[41] és fénymásolatot készíttetett,[42] ezeken kívül kézzel és géppel készült oklevélátiratok kapcsolódtak az oklevelek tematikus gyűjtéshez (megyék, mezővárosi tanácsok, egy-egy határjárás, számadás).[43] A jegyzetanyagok közt, és külön is kerültek elő olyan fotómásolatok, melyek Kubinyi András számára készültek fontos külföldi szakirodalmi cikkekről, könyvekről.[44]

[33] BTM RA H.5678-2021

[34] BTM RA H.5679-2021 – H.5685-2021

[35] BTM RA H.5777-2021 – H.5800-2021, H.5804-2021 – H.5829-2021, H.5833-2021 – H.5840-2021, H.585-2021 – H.5900-2021, H.5919-2021

[36] BTM RA H.5747-2021 H.5753-2021, H.5755-2021, H.5757-2021 – H.5761-2021

[37] BTM RA H.5845-2021 – H.5850-2021

[38] BTM RA H.5688-2021 – H. 5689-2021

[39] BTM RA H.5690-2021

[40] BTM RA H.5902-2021 – H.5906-2021

[41] Bécsi, bécsújhelyi, stájerországi levéltárakból, a Vatikáni Levéltárból, Bártfa város levéltárából

[42] A középkori Pest és Buda történetéhez egyértelműen kapcsolódó oklevélmásolatok átkerültek a Középkori Főosztály Diplomatikai Oklevélfénykép gyűjteményébe.

[43] BTM RA H.5702-2021 – H.5717-2021, H.5720-2021 – H.5746-2021, H.5754-2021, H.5763-2021

[44] BTM RA H.5914-2021, BTM RA H.5930-21 - H.5938-2021

A hagyatékból előkerültek a cikkekhez, publikációkhoz készült fotónegatívok, alaprajzok, fotótáblák, valamint a kész térképek is. Ez utóbbinál talán még izgalmasabb, hogy fennmaradtak azok a kézzel rajzolt pausztérképek, munkatérképek is, amiket Kubinyi András tanulmányaihoz készített, és amelyekből a cikkekben megjelent térképeit alakította ki.[45]

Néhány érdekességet szeretnék még kiemelni, mint pl. a szakmai anyaghoz tartozó, az európai városi pecsétekről szóló anyaggyűjtés[46] ,vagy a Budapest címeréhez készült javaslat[47]. De talán a legérdekesebb az ún. tízkötetes Magyarország története Kubinyi András által szerkesztett, de nem megjelent kötetéhez készült, vitára előkészített kéziratok összessége.[48] A személyes anyagok között két egységet fontos megemlíteni: az egyikbe azok a fényképek tartoznak, amiket Kubinyi András készített, a másikba a munkatársakkal, kollégákkal közös, de nem hivatalos képek tartoznak.[49] (***6-7. kép***) A másik fontos tétel a Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon c. OTKA kötet végső, szerkesztett változatának példánya, benne a szerzők és egyben tanítványok Kubinyi Andrásnak szóló, külön ajánlásával. Ez a kézirat volt az utolsó, amelyet a Tanár úr a kezébe vett.[50]

7. kép *– Kubinyi András és Gerő Győző a BTM Vármúzeum Szentháromság utcai épülete előtt 1955-ben (BTM RA H.5922-2021)*
Fig. 7 *– András Kubinyi and Győző Gerő in front of the BHM Castle Museum's building in Szentháromság Street in 1955 (BTM RA H.5922-2021)*

*

Lezárásként beszélni kell arról is, hogy a hagyatékból kerültek a gyűjteménybe nem Kubinyi András által írt kéziratok, levelek[51] is. A kéziratok esetében három csoportot lehet elkülöníteni: az első esetben nem volt biztosan azonosítható a szerzőség, a másodiknál Kubinyi András megjegyzésekkel látta el a kéziratot; a harmadik eset az volt, amikor nem volt eldönthető, hogy ki a szerző, és megjelent-e a kézirat.[52] Van még néhány vázlat, pl. Ladányi Erzsébettől[53], és egy egyetemi kortesvers, ami szintén nem Kubinyi András kézírása.[54]

[45] BTM RA H.5656-2021 – H.5660-2021, H.5671-2021 – H.5672-2021, H.5700-2021 – H.5701-2021
[46] BTM RA H.5830-2021
[47] BTM RA H.5831-2021
[48] BTM RA H.5967-2021
[49] BTM RA H.5921-2021 – H.5923-2021, H.5926-2021
[50] BTM RA H.5908-2021
[51] pl. Bóna István levele John Chapmannek BTM RA H.5344-2020
[52] BTM RA H.5662-2021 – H.5670-2021, H.5673-2021 – H.5677-2021, H.5912-2021 - h.5913-2021
[53] BTM RA H.5762-2021
[54] BTM RA H.5338-2020

Kubinyi András bibliográfiája

1952–2018

Összeállította Éder Katalin, felhasználva, javítva, kiegészítve
A *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–2. számban és a Quasi liber et pictura.
Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. (Budapest, 2004.)
c. kötetben megjelent bibliográfiák adatait

1952

• A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig. Disszertáció.

1953

• Egy miskolci polgárasszony hagyatéki leltára. *Magyar Nyelv* 49 (1953) 215.

1954

• Magánlevéltárak felderítése Borsod–Abaúj–Zemplén megyében. *Levéltári Híradó* 4 (1954) 132–136.

• A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve. Szerk.: Schultheisz Emil. Budapest, 1952. (recenzió) *Századok* 88 (1954) 683–684.

1955

• A mezővárosi levéltárak rendezéséhez. *Levéltári Híradó* 5 (1955) 173–175.

• Tállya mezőváros levéltára. *Levéltári Közlemények* 26 (1955) 80–89.

1956

• Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11 (1956) 277–306.

• Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955. (recenzió) *Századok* 90 (1956) 476–478.

• H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz–Köln, 1954. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11 (1956) 448–450.

1957

• A kincstári személyzet a XV. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12 (1957) 25–49.

• Szolgabíró. *Magyar Nyelv* 53 (1957) 207.

• A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben. *Irodalomtörténet* 45 (1957) 337–347.

• A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közlöny* 56–57 (1957–58) 20–24.

• A X. római Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványai. II. A középkori állammal kapcsolatos előadások. (recenzió) *Századok* 91 (1957) 365–371.

• Mathilde Uhlirz: Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. Második köt. Otto III. Berlin, 1954. (recenzió) *Századok* 91 (1957) 443–444.

• Olga Łaszczyńska, Rachunki budowy zamku krakowskiego 1525. Kraków, 1955; Olga Łaszczyńska, Rachunki generalne Seweryna Bonera 1546. Kraków, 1955. Źródła do dziejów Wawelu I–II. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12 (1957) 562–566.

• Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. Bd. 5–11. 1947–1954. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12 (1957) 566–571.

1958

• A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* 28 (1958) 35–60.

• Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1958) 373–384.

• Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. *Budapest Régiségei* 18 (1958) 519–525. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 787-790.)

1959

• Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *Budapest Régiségei* 19 (1959) 99–119. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 337-359.)

• Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13 (1959) 229–259.

• Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. (Budapest várostörténeti monográfiái XX.) (recenzió) *Századok* 93 (1959) 552–557. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 301-306.)

• J., F. Böhmer: Regesta Imperii, II. Sächsisches Haus: 919–1024. 3. Abt. Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III. 980(983)–1002 nach Johann Froedrich Böhmer neubearbeitet von Mathilde Uhlirz. 1–2. Lief. Graz–Köln, 1956–57, 415–849. (recenzió) *Századok* 93 (1959) 648–650.

• Historisches Jahrbuch der Stadt Linz. Linz, 1957. Herausgegeben von der Stadt Linz. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13 (1959) 555–558.

1960

• Carl Erdmann: Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters. Aus dem Nachlass des Verfassers hrsg. von Friedrich Baethgen. Berlin, 1951. (recenzió) *Századok* 94 (1960) 403–406.

• A XI. Stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványaiból. Sestan, Ernesto: La città comunale italiana dei secoli XI–XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo. Göteborg–Stockholm–Uppsala 1960, 75–95. (Comité International des Sciences Historiques, XIe Congrès International des Sciences Historiques Rapports. III. Moyen Age.) (recenzió) *Századok* 94 (1960) 718–719.

• Registres du Trésor des Chartes. Inventaires analytique, établi sous la direction de Robert Fawtier. Tome I. Regne de Philippe le Bel. Paris, 1958. (Archives Nationales. Inventaires et documents.) (recenzió) *Levéltári Közlemények* 31 (1960) 330–331.

• Bertold Spuler, Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1200–1350. 2. erweiterte Auflage. Berlin, 1955. (recenzió) *Levéltári Közlemények* 31 (1960) 335–337.

• Két francia intézménytörténeti munka. Ferdinand Lot et Robert Fawtier, Histoire des institutions francaises au Moyen Age. Tome I. Institutions seigneuriales; Tome II. Institutions royales. Paris, 1957, 1958..; Gaston Zeller, Les institutions de la France au XVIe siècle. Paris, 1948. (recenzió) *Levéltári Közlemények* 31 (1960) 337–339.

1961

• Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 7–15.

• Buda város pecséthasználatának kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 109–146. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 271-298.)

• Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 471–475.

• Nyomozás a múltban. Élet és Tudomány 16 (1961) 1603–1607.

• L'historiographie hongroise moderne des villes. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1961) 175–189.

• Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Budapest, 1959. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 639–640.

• Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay. Monumenta Historica Budapestinensia. I. köt. Budapest, 1959. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 643–645. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 299-300.)

• La Ville. Première partie. Institutions administratives et judiciaires. Recueils de la Société Jean Bodin. IV. köt. Editions de la Librairie Encyclopédique. Bruxelles, 1954. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 661–662.

• Rheinisches Städtebuch. Herausgegeben von Dr. Erich Keyser. Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte. III. köt. Nordwest-Deutschland. 3. Landschaftsverband Rheinland. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart, 1956. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 663.

• Vom Mittelalter zur Neuzeit. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Sproemberg. Herausgegeben von Hellmut Kretschmar. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte. Bd. 1. Rütten und Loening. Berlin, 1956. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 669–672.

• Bascapè, G. C.: I sigilli dei comuni italiani nel medio evo e nell'età moderna. Studi di paleografia, diplomatica, storia e araldica in onore di Cesare Manaresi. Dott. A. Giuffré Editore. Milano, 1953. 59–123. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 674–676.

• Pitz, Ernst: Die Entstehung der Ratsherrschaft in Nürnberg im 13. und 14. Jahrhundert. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte. 55. köt. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1956. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14 (1961) 676–677.

1962

• A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 160–171. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 101-114.)

• A keresztes lovagok birtokától a malomtó bisztróig. Élet és Tudomány 17 (1962) 931–934.

• S. B, Chrimes: An Introduction to the Administrative History of Mediaeval England. Oxford, 1952. (Studies in Mediaeval History 7. Edited by G. Barraclough.) (recenzió) *Századok* 96 (1962) 326–328.

• Regesten der Urkunden des Sächsischen Landeshauptarchivs Dresden. Bearbeitet von Harald Schieckel. Bd. I. 948–1300. Berlin, 1960. (Schriftenreihe des Sächsischen Landeshauptarchivs Dresden Nr. 6.) (recenzió) *Levéltári Közlemények* 33 (1962) 179–180.

• Németh Annamária, Henrik croiai püspök pecsétnyomója. Folia Archaeologica 11 (1959) 125–134; A topuszkói apátság pecsétjei. Folia Archaeologica 12 (1960) 217–226; Das älteste Typarium der Philosophischen Fakultät der Wiener Universität, Folia Archaeologica 13 (1961) 129–139. (recenzió) *Levéltári Közlemények* 33 (1962) 280–281.

1963

• Beriszló Péter és budai szereplése. *Budapest Régiségei* 20 (1963) 125–136. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 171-183.)

• A fejérkői jobbágyok megmozdulásai 1520 körül. *Agrártörténeti Szemle* 5 (1963) 379– 383. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 114-118.)

• Miskolci jobbágykérvények 1563-ból. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 3 (1963) 69–74.

• A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963) 189–226. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 307-336.)

• Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52 (1963–64) 80–128. (másodközlése magyar nyelven: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 705-741.)

• Budai Nagy Antal és felkelése. Az Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma az 1963. évre. Budapest, 1963. 267–270.

• La Ville. Deuxième partie. Institutions économiques et sociales. Troisième partie. Le droit privé. Recueils de la Société Jean Bodin. VII–VIII. köt. Editions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1955, 1957. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963) 731–733.

• Blockmans, F.: L'évolution territoriale et démographique d'Anvers. Habiter X (1960) 5–18. (recenzió) *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963) 736–737.

• B. L. Kumorovitz, Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jahrhundert). Budapest, 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 21.) (recenzió) *Levéltári Közlemények* 34 (1963) 109–110.

• Georges Tessier: La diplomatique. (Diplomatika.) („Que sais-je?" 536.) Paris, 1952. (könyvismertetés). *Levéltári közlemények* 34 (1963) 1. szám 107-109.

• – Alföldy Géza: K. Dąbrowski, T. Wąsowiczówna, I. Dąbrowska, M. Młynarska: Szkice z dziejów Kalisza. Wroclaw, 1960. (könyvismertetés) *Budapest régiségei* 20 (1963) 573-574.

1964

• – Lócsy Erzsébet: A Középkori Osztály-Vármúzeum története. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964) 22–30.

• Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964) 85–180. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 115-182.)

• A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve). *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) 371–404. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 407-447.)

• L'agriculture á Buda et á Pest la rencontre du XVe et du XVIe siècles. *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) Suppl., 1–21.

• A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és a királyi jövedelmek szétválasztására). *Levéltári Közlemények* 35 (1964) 67–98. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 241-267.)

• Az esztergomi múzeumok évkönyve. I. Szerk.: Zolnay László. H.n., 1960. (recenzió) *Századok* 98 (1964) 575–576.

• Miről mesél az új budapesti címer? *Tükör* 1 (1964) 8-9.

1965

• A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéséhez. *Századok* 99 (1965) 513– 521.

• Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: *Csepel története.* Budapest 1965, 5–31.

• Topographic Growth of Buda up to 1541. *Nouvelles études Historiques publiées* à l'occasion *du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par de Commission Nationale des Historiens Hongrois* I. Budapest, 1965. 133–158.

• – Kumorovitz Lajos Bernát – Gerics József – Mezey László: Historische Hilfswissenschaften und Verwaltungsgeschichte in Ungarn 1945–1964. *Mitteilungen des Instituts für* österreichische Geschichtsforschung 73 (1965) 382–398.

• Várostörténeti kutatások a Középkori Osztályon. In: *A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig.* Szerk.: Tarjányi Sándor. Budapest, 1965. 80–83.

• Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre legendák. Szeged, 1962. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica. Tom. XI.) (recenzió) *Századok* 99 (1965) 281.

• Ernst Pitz, Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter. Köln–Nürnberg–Lübeck. Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde. Köln, 1959. (Mitteilungen aus dem Städtarchiv von Köln. Heft 46.) (recenzió) *Levéltári Közlemények* 36 (1965) 299–300.

• Bónis György, Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung XLIX. Weimar, 1963. 174–235., Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. Ius romanum Medii Aevi. Pars V. 10. Mediolani, 1964. (recenzió) *Levéltári Közlemények* 36 (1965) 305–306.

1966

• Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 37 (1966) 227–291. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 513-570.)

• *Magyar–zsidó oklevéltár.* IX. (Schreiber Sándorral, Házi Jenővel és Pataki Jánossal közös szerkesztésben.) Budapest 1966.

1967

• Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1967) 77–97.

• – Nagy Lajos – Vörös Károly: Zur Erforschung der Geschichte von Budapest. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1967) 171–198.

• Schwendtner István (1906-1967) (nekrológ) *Levéltári közlemények* 38 (1967) 2. szám 298.

1968

• Pesti Gábor családi összeköttetései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2 (1968) 81–86. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 757-764.)

• Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 39 (1968) 205–231. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 599-619.)

1969

• Huszti Márton. II. Ulászló király udvari muzsikusa. In: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok (Szabolcsi Bence 70. születésnapjára).* Szerk.: Bónis Ferenc. Budapest, 1969. 65–74. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 185-192.)

• Spanyol zsidók a középkori Budán. In: *Magyar–zsidó oklevéltár.* XII. Szerk.: Scheiber Sándor. Budapest, 1969. 19–26. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 781-786.)

• *Buda története 1541-ig.* Budapest, 1969.

• *Budapest története 1440–1529. Középkori fővárosunk, testvérvárosai és környékük a Hunyadi és a Jagelló-korban.* (Kandidátusi értekezés tézisei.) Budapest. 1969.

1970

• Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV–XVI. század fordulóján. *Orvostörténeti Közlemények* 54 (1970) 63–98. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 622-635.)

• Soziale Stellung und Familienverbindungen des deutschen Patriziat von Ofen in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Archiv für Sippenforschung* 36 (1970) 446–454.

• – Fügedi Erik: A budai káptalan jegyzőkönyve. *Történeti statisztikai Évkönyv 1967–1968.* Budapest 1970. (Történeti statisztikai kötetek.) 9–38. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 671-693.)

• A magyar genealógiai kutatás. *Levéltári Közlemények* 41 (1970) 213–221.

• Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. (recenzió) *Századok* 104 (1970) 717–719.

• Benedekfalvi (Klein) Gáspár (1903-1969). (nekrológ) *Levéltári szemle* 20 (1970) 2. szám 514-515.

1971

• Budai Kakas János és történeti feljegyzései. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18 (1971) 59–79. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 193-211.)

• Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 1.) 201–219. (másodközlése magyar nyelven: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 79-92.)

• Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650*. Hrsg. Ingomar Bog. Köln–Wien, 1971. 342–433.

• A középkori főváros In: *Budapest helytörténeti kézikönyve.* Szerk.: Gerelyes Ede. Budapest, 1971,ó. 27– 38.

• Les Cotta de Tolède et la colonie espagnole à Bude aux 15e et 16e siècles. In: *Mélanges Offerts à Szabolcs de Vajay*. Szerk.: Adhémar de Panat – Xavier de Ghellinck Vaernewyck – Pierre Brière. Braga, 1971. 381–390.

• Der Besitzer eines Turmes in Neusiedl am See: Wolfgang Hiller von Ofen (1548). *Burgenländische Heimatblätter* 33 (1971) 116–123. (másodközlése magyar nyelven: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 775-779.)

• A XIV–XVI. század várostörténeti problémái és a régészet. In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak*. Budapest, 1971. (Régészeti füzetek Ser. II. 14.) 45–52.

• Deutsche Bürger und Bauern in der Mitte des Königreichs Ungarn 1241–1541. *Protokoll Nr. 169. des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte*. Konstanz, 1971. 71–82.

• A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23 (1971. márc.) 58–78.

• A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 203–269. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 457-512.)

• Mendel, praefectus Judaeorum, Szerencsés Imre. (Lexikoncímszavak). In: *Encyclopedia Judaica*. Jerusalem, 1971. XI. 1316. ; XIII. 963.

1972

• Deutsche Ratsbürgerfamilien von Ofen am Ende des Mittelalters und ihre Verwandten in Wien und im Oberdeutschen Raum. In: *Genealogica et Heraldica*. Wien, 1972. 195–196.

• Gubacs, Soroksár és környékük a honfoglalástól a török hódoltságig. In: *Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. ker. múltja és jelene*. Szerk.: Lakatos Ernő – Lukács Mátyás – Nagy Ernő – Lütő Anna. Budapest, 1972. 29–43. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 183-195.)

• Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétei. In: *Székesfehérvár évszázadai II*. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 151-168.

• *Die Anfänge Ofens*. Giessen, 1972. (Osteuropastudien des Landes Hessen. Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens. Bd. 60.) (másodközlése magyar nyelven: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 43-99.)

• A magyarországi városhálózat XIV–XVI. századi fejlődésének néhány kérdése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 (1972) 39–56.

• Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 3 (1972) 13–45. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 571-598.)

• Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert.* Hrsg. von W. Rausch. Linz/Donau, 1972. 192-228.

• – Székely György: Tudományos vita a „Fővárosunk ezer éve" kiállításról. *Budapest* 10 (1972) 6. szám 30-34.

1973

• Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* (*Budapest története* II.) Főszerk.: Gerevich László. Szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest 1973, 7–334.

• A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 4 (1973) 3–44.

• Az Árpád-kori településhálózat kérdéséhez. In: A *magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. 1971. május 6–8.* Szerk.: Éri István. Veszprém, 1973 85–90.

• K niektorým problémom vývoja miest. *Historicky Časopis* 21 (1973) 427–430.

• Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog. *Zupanijski Zbornik* 4 (1973) 48–57.

• Bicellus (Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához). *Budapest Régiségei* 23 (1973) 189–193.

• Musikleben am Budaer Königshof Anfang des 16. Jahrhunderts. (Geschulte Musiker und Spielleute). *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1973) 89–100.

• A középkori testvérvárosok. In: *Budapest. Fővárosunk története.* Szerk.: Ságvári Ágnes. Budapest, 1973. 11–23.

• Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. (Történeti statisztikai kötetek.) (recenzió) *Századok* 107 (1973) 753–757.

• Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. köt. Általános rész. I–II. Budapest, 1970. (recenzió) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1973) 229–233.

• Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5. MAgyar Történelmi TÁrsulat) (recenzió) *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 22 (1973) 173-176.

1974

• Hozzászólás Ránki György előadásához. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 20 (1974) 58–59.

1975

• Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte.* Hrsg. Walter Schlesinger. *Vorträge und Forschungen* 18 Sigmaringen, 1975. 527–566.

• – Irásné Melis Katalin: Településeink a honfoglalástól a török hódoltságig. In: *Tanulmányok Rákospalota, Pestújhely történetéből.* Szerk.: Czoma László. Budapest, 1975. 39–60. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 197-207.)

• – Altmann Júlia: Nepoznati Zagrebački biskup: Sigismund Vémeri (1500). *Bogoslovska Smotra* 44 (1975) 127–138.

• Budapest im Mittelalter. *Cahiers Bruxellois* 20 (1975) 39–54.

• Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények* 46 (1975) 59–121. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 7-67.)

• A budai királyi udvar zenei életéhez a XVI. század elején (tanult zenészek – népi mulattatók). *Magyar Zene* 16 (1975) 389–397. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 695-702.)

1977

• Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. In: *La formation et le développement des métiers au Moyen Age (Ve– XIVe* siècles). (Mesterségek kialakulása és fejlődése Európában az V-XIV. századig c. nemzetközi tudományos konferencia előadásának írott változata. MTA RI-MNM, Budapest, 1973.X.25-27.) Szerk.: Gerevich László – Salamon Ágnes. Budapest, 1977. 139–153.

• Städtische Bürger und Universitätsstudium in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: *Stadt und Universität im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Stadt in der Geschichte.* III. Hrsg. Erich Maschke – Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1977. 161–165.

• Die Wahlkapitulationen Wladislaws II. in Ungarn (1490). In: *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze.* Hrsg. R. Vierhaus. Göttingen, 1977. 140–162.

• Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jahrhunderts. In: *Festschrift Friedrich Hausmann.* Hrsg. Herwig Ebner. Graz, 1977. 299–324.

• Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarn im 14.–15. Jahrhundert. In: *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa. Städteforschung.* Reihe A. Bd. 4. Hrsg. Heinz Stoob. Köln–Wien, 1977. 163–183.

• Újpest községgé alakulása,1831–1849. In: Újpest története. Szerk.: Gerelyes Ede. Budapest 1977, 23– 42.

1978

• Das Wirtschaftsgebiet der Stadt Vác im Mittelalter. In: *Beiträge zur Handels- und Verkehrsgeschichte (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte III.*) Graz, 1978. 33–43.

• Die Pemfflinger in Wien und Buda. *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 34 (1978) 67–88. (másodközlése magyar nyelven: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 743-756.)

• A Szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1978) 194–222. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 121-150.)

• – Marosi Ernő: Ungarn und Buda. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Handbuch zur Ausstellung. II*. Köln, 1978. 450–466.

• A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötte). *Levéltári Közlemények* 48–49 (1977-1978) 61–80.

1979

• Hozzászólás a sárvári konferencián. *Vasi Szemle* 33 (1979) 577–580.

• A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458-1526 közti időre). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21 (1979) 7–48.

• Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.; Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban 1387–1437. Budapest, 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új folyam 82–83.) (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 415–417.

• Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts und verafassungsgeschichtliche Bedeutung. Hrg. von H. Patze. Vorträge und Forschungen, hrg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. XIX. Sigmaringen, 1976. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 464–465.

1980

• Handel und Entwicklung der Städte in der ungarischen Tiefebene im Mittelalter. In: *Europa Slavica – Europa Orientalis (Festschrift Herbert Ludat)*. Hrsg. Klaus-Detlev Grothausen – Klaus Zemack. Berlin, 1980. 423–444.

• Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstag bis 1526. In: *Städte und Ständestaat*. Hsgb. Bernhard Töpfer. Berlin, 1980. 215–246.

• Zu den historischen Grundlagen der Kunstentwicklung Ungarns im 14. Jahrhundert. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400: europäische Kunst unter den Luxemburgern. Band IV.* Köln, 1980. 130–131.

• Az 1525. évi „Kalandos szövetség". In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István *70. születésnapjára*. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, 1980. 141–153.

• L. Gerő: A Budai Várnegyed. Budapest, 1979. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 471.

• Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs. Herausgegeben von Wilhelm Rausch. Im Auftrag des Österreichischen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung und des Ludwig-Boltzmann–Instituts für Stadtgeschichtsforschung, Linz–Donau, 1978. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 493–494.

• Festschrift Friedrich Hausmann. Hsgb. H. Ebner. Graz, 1977. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 494.

• A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége. In: *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára*. Szerk.: Gedai István. Budapest, 1980. 9–39.

1981

• A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115 (1981) 66–107. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 156-195.)

• Städtische Wasserversorgungsprobleme im mittelalterlichen Ungarn. In: *Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Stadt in der Geschichte.* VIII. Hrsg. Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1981., 180–190.

• Opponensi vélemény Gerőné Sándor Mária kandidátusi értekezéséről. *Művészettörténeti Értesítő* 30 (1981) 67–71.

• Burgstadt, Vorburgstadt und Stadtburg (Zur Morphologie des mittelalterlichen Buda). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 161–178. (másodközlése magyar nyelven: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 31-42.)

• Recherches sur l'histoire de l'occupation du sol du Périgord. Sous la direction de Ch. Higounet. Centre de recherches sur l'occupation du sol et du peuplement dans la Midi de la France. E. R. A. n 443. Paris, 1978. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 436–437.

• European Towns. Their Archaeology and Early History, edited by M. W. Barley. London-New York-San Francisco, 1977. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 437–438.

• W. Braunfels: Abendländische Stadtbaukunst. Herrschaftsform und Baugestalt. DuMont Buchverlag, 1977. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 438–439.

• Gerevich László 70 éves. *Archaeologiai értesítő* 108 (1981) 1. szám 93.

1982

• The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: *War and Society in East Central Europe.* Ed. J. M. Bak – B. K. Király. New York 1982. (Eastern European Monographs CIV.) 159–178.

• Fragen der städtischen Gesundheitspflege in den mittelalterlichen Städten Ungarns. In: *Stadt und Gesundheitspflege. Stadt in der Geschichte* IX. Hrsg. Bernhard Kirchgässner – Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1982. 95–107. (részben másodközlése magyar nyelven: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 253-267.)

• I. Lajos és kora, Pecsétek, Udvari pecséthasználat az Anjou-korban. In: *Művészet I. Lajos korában, 1342–1382.* Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívia. Budapest, 1982. 15–36, 137–139, 330–332.

• A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban. *Magyar Zene* 23 (1982) 81–84. (másodközlés: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 249-252.)

• A megyésispánok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982) 169–180.

• Mittelalterliche epigraphische Forschungen in Ungarn. *Fachtagung für lateinische Epigraphik des Mittelalters und der Neuzeit.* (*Münchener Historische Studien. Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften)* 19 (1982) 132–134.

• Národnostné pomery miest centrálneho Uhorska v stredoveku. *Historicky Časopis* 30 (1982) 847–858.

• Der Stammbaum der Familie Hunyadi; Lebenslauf des Johannes Hunyadi; Der Belgrader Sieg des Johannes Hunyadi (22. Juli 1456); Ungarn während der Regierungszeit des Matthias Corvinus; Lebenslauf des Königs Matthias Corvinus. (Klausenburg, 23. Februar 1443, bis Wien 6. April 1490, König von Ungarn: 1458–1490); Wappen des Königs Matthias Corvinus; Das Reich des Königs Matthias zum Zeitpunkt seines Regierungsantritts 1458 und bei seinem Tode 1490; Handelsbeziehungen Ungarns im 15. Jahrhundert; Privileg des Königs Matthias Corvinus für die Stadt Pressburg mit dem Goldsiegel des Königs; Österreichische Siegel des Königs Matthias Corvinus; Urkunde des Königs Matthias für Martin Cotta von Toledo; Ungarischer Brief des Herzogs Johannes Corvinus an den Herren Imre; Die Jagellonen; Ungarische Familienverbindungen der Jagellonen; Von der Schlacht von Mohács (29. August 1526) bis zur Einnahme von Ofen (19. August 1541); Die Feldzüge Solimans 1521 bis 1541; Das von den Türken besetzte Gebiet 1543; Die Schlacht von Mohács, 29. August 1526. (Fehér Gézával közösen); Ansicht der Stadt Ofen 1541. (Rózsa Györggyel közösen) In: *Schallaburg. Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* 1458–1541. Red. Goafried Stangler – Moritz Csáky – Richárd Perger – Andrea Jünger. Wien 1982. (Katalog des Niederösterreichisches Landesmuseums. Neue Folge Nr. 118.) 163–165, 165–166, 174-175., 178–179, 182-183., 183–186, 188, 214–215, 225, 231, 500–502, 502., 696–697, 698, 704–707, 719, 721.

• Die Rolle interdisziplinärer Forschung für die mittelalterliche Realienkunde. *Medium Aevum Quotidianum* 1 (1982) 79-81.

• Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn. *Medium Aevum Quotidianum* 1 (1982) 59-61.

• A Survey of the Settlement Terminology of the Middle Ages in Hungary. Előadás a "Településtörténet a középkori Európa peremén" c. angol-magyar régészeti kollokviumon (Budapest, 1982. október 12-13.)

• Az Anjouk Magyarországon. Nagy Lajos. Élet és Tudomány 37 (1982) 1131-1133.

1983

• Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosok alaprajzi és építészeti fejlődéséről. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 283–291.

• A középkori Vác 1526-ig. In: *Vác története*. I. Szerk. Sápi Vilmos. (Studia Comitatensia 13) (1983) 49–76.

• Medieval Settlement. Continuity and Change. Ed. by P.H. Sawyer. London, 1976. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 465–466.

• Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte, hrsg. von H. Jankuhn und R. Wenskus. Vorträge und Forschungen. hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. XXII. Sigmaringen, 1979. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 470.

• Studien 79/80 aus den Historischen Museum der Stadt Wien, hrg. von R. Waissenberger. Wiener Schriften, hrsg. vom Historischen Museum der Stadt Wien. Heft 44. Wien – München, 1980. (recenzió) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 465–466.

1984

• Die Rolle interdisziplinärer Forschung für die mittelalterliche Realienkunde. In: *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Bd. 433. – Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6.) Wien, 1984. 45–52.

• Bäuerlicher Alltag im Spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Bd. 439. – Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 7.) Wien, 1984. 235–264.

• Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181-1981. Magyar Herold* 1 (1984) 186–208.

• A királyi várospolitika tükröződése a magyar királyi oklevelek arengáiban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Szerk.: Székely György. Budapest, 1984. 275–291.

• A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv.* Szerk.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 257–268.

• Szeged a középkori magyar városhierarchiában. In: *Szeged évszázadai. Az 1983. október 12-i tanácskozás előadásai. Somogyi-Könyvtári Műhely* 23 (1984) 96–106.

• Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *Folia Archaeologica* 35 (1984) 139–159. (másodközlés: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 315-333.)

• Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 636–643.

• A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején* (Szécsény, 1983. április 6–8.). (Discussiones Neogradienses I.) Szerk.: Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 5–24.

• A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 221–231.

• - Mócsy András: Püspöki Nagy P.,: Boldogfa. (recenzió) *Archaeologiai értesítő* 111 (1984) 1. szám, 117-118.

1985

• *Társadalmi változások, gazdasági élet és államkormányzat Magyarországon* 1458–1526 (Doktori értekezés tézisei). Budapest, 1985.

• A középkori Magyarország középkeleti része városfejlődésének kérdéséhez. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 5 (1985) 7–82.

• A Jagelló-kor. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből.* Szerk.: Makk Ferenc. Budapest, 1985. 103–131.

• Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Études historiques hongroises *publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois* I. Szerk.: Glatz Ferenc – Pamlényi Ervin. Budapest, 1985. 615–644.

• Középkori városkutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 211–230.

• A magyarországi orvos- és gyógyszerésztársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. *Orvostörténeti Közlemények* 109–112 (1985) 69–76.

• Saecula Hungariae. 5: 1438-1526. Budapest, 1985.

1986

• Gondolatok a Dunántúl középkori településtörténetéről. In: *A Dunántúl középkori településtörténete* VI. (PAB–VEAB Értesítő 1986.) 479–485.

• Epigráfia. In: A *történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. Budapest, 1986. 43–60.

• A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt In: *Mohács (Tanulmányok).* Szerk.: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 59–99.

• Mittelalterliche Siedlungsformen in Westungarn. In: *Siedlungsnamen und Siedlungsformen als Quellen zur Besiedlungsgeschichte Niederösterreichs.* Hrsg. Helmuth Feigl. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 8.) Wien 1986, 151–170.

• Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: *Städtische Randgruppen und Minderheiten.* Hrsg. Bernhard Kirchgüssner – Fritz Reuter. Sigmaringen, 1986. 183–199.

• Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* (Acta Musei de János Arany nominati IV.) Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 279–299.

• A nagybirtok és jobbágyai az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 197–226.

• Ungarn und die Türkenabwehr bis 1526. In: *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk : Katalog der Ausstellung.* Hrsg.: Gerhard Pferschy. Graz, 1986. 176-178.

1987

• Zsigmond király és a városok. In: *Művészet Zsigmond király korában (1387–1437).* I. *Tanulmányok*. Szerk.: Boka László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. 236–245.

• Wüstungen, Zersplitterung der Bauernhaufen und Wirtschaft in den Besitzungen der Magnatenfamilie Garai in Ungarn. In: *Festschrift Othmar Pickl.* Graz–Wien, 1987. 367–377.

• Vízellátás a középkori Budán. *História* 9 (1987) 2. szám 5-6.

1988

• Regensburg – Passau – Ungarn im Mittelalter. In: *Bayern und Ungarn (Tausend Jahre enge Beziehungen).* Hrsg. Ekkehard Völkl. Regensburg 1988. (Schriftenreihe des Osteuropa Instituts.) Regensburg–Passau, 1988. 29–39.

• Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz.* Im Auftrag des österreichischen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung und des Ludwig-Boltzmann–Institutes für Stadtgeschichtsforschung. Hrsg. Wilhelm Rausch. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) Linz–Donau, 1988. 213–232.

• A Jagelló-kori értelmiség. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988. 7–21.

• Die ungarische Kommission für Städtegeschichte. In: *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 7 (1988) 7–12.

• Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok* 122 (1988) 147–215.

• Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia, Debrecen, 1987. október 9-10. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1988. 65-73.

• Horizontale Mobilität im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Migration in der Feudalgesellschaft*. Szerk.: Jaritz, Gerhard – Müller, Albert. Frankfurt am Main, 1988. 113-139.

1989

• Főúri rezidenciák a középkor végén. In: *A Dunántúl településtörténete* VII. *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI– XIX. század)*. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93.

• Die Komitate Vas und Zala als historische Landschaft im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts.* Red. Ernő Marosi. Budapest, 1989. 10–23.

• A középkori kisvárosok típusai. *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1989: 2.) 34–40.

• Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989) 319–335.

• Az államcímer elemei középkori városaink címereiben. In: *Ivánfi Ede: a magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei (reprint)*. Budapest, 1989. 137-141.

1990

• Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990) 66-73. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 50-57.)

• Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus. *Wiener Geschichtsblätter* 45 (1990) 88– 99.

• A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás (Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára)*. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. 53–147.

• Mátyás király és a magyar püspöki kar. *Vigilia* 55 (1990) 418–423.

• Statesmanship and Governance. *The New Hungarian Quarterly*. XXXI (1990) No. 118. 83–89.

• Árpád-kori váraink kérdése. In: *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 290–301.

• Urbanisation in the East-Central Part of Medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed. L. Gerevich. Budapest, 1990. 103–149.

• Les problèmes d'approvisionnement en eau dans les villes en Hongrie au Moyen-Age. In: *Environment and Society in Hungary. Etudes Historiques Hongroises 1990 publiés à l'occasion du XVIIe Congrès Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. Ed. Ferenc Glatz. Budapest, 1990. 65–73.

• A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: *Mátyás király, 1458–1490*. Szerk.: Barta Gábor. Budapest, 1990. 62–79.

• A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötte). In: *Mátyás király, 1458–1490*. Szerk.: Barta Gábor. Budapest, 1990. 184-199.

• Mátyás különleges pénzreformja. Élet és Tudomány 45 (1990) 1571–1573.

• Stände und Staat in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Bohemia* 31 (1990) 312–325.

• A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas* 5 (1990) 3. szám 51–68.
• Történelmet formált… *Heves megyei Hírlap* 1 (1990.04.21.) 16. szám 6.
• Mátyás emlékezete. *Dunántúli Napló* 1990.03.31. 10.
• Mátyás emlékezete. *Hajdú-Bihari Napló* 47. (1990.04.06.) 81. szám 06.
• Koalíciós kormánnyal… *Magyar Nemzet* 1990.04.06.
• Mátyás király emlékezete. *24. óra. Komárom-Esztergom megyei dolgozók lapja* 1. (1990.04.07.) 1. szám 8.
• 500 éve halt meg Mátyás király. In: *Eseménynaptár, Módszertani útmutató, bibliográfia és kiállítási anyag a negyedév fontosabb évfordulóihoz* (1990) 2. szám 3-5.
• Mátyás különleges pénzreformja. Élet és Tudomány 45 (1990) 1571-1573.
• Hunyadi Mátyás, a magyar király. *Napjaink* 4 (1990) 2. szám 18-21.
• Mátyás király és a vidéki Magyarország. In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország.* Az 1990. május 2-án Tatán rendezett tudományos ülés előadói anyaga. (Komárom–Esztergom megyei Múzeumi Szervezet. Tudományos Füzetek 6.) szerk. Gyenisné Landesz Edit – Somorjai József. Tata, 1990. 5-19.
• Félretéve a közönyösséget és a belviszályokat. *Pest megyei Hírlap* 34 (1990) 82. szám 4.
• Monda és valóság. 500 éve halt meg Mátyás király. *Magyar Hírek* 43 (1990) 6. szám 20-23.

1991

• Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. (Eine deutsch–ungarische Stadt in Ostmitteleuropa). In: *Budapest im Mittelalter.* Hrsg. Gerd Biegel. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 2.) Braunschweig, 1991. 15–41.
• Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa.* Hrsg. Hans Patze – Werner Paravicini. *Vorträge und Forschungen* 36 (1991) 421–462.
• Németek és magyarok a középkori Budán. *História* 13 (1991) 2–3. szám 10–12.
• Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn.* Hrsg. András Kubinyi – József Laszlovszky. (Medium Aevum Quotidianum 22.) Krems, 1991. 9–31.
• Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte.* Hrsg. Jean-Claude Hocquet – Rudolf Palme. Schwaz, 1991. 261–270.
• *Magyarország története* 1458–1490. Budapest 1991.
• Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas* (1991) 2. szám 26–46. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 269-286.)
• Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Egyházak a változó világban.* Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 19–27. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 87-99.)
• A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: *Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia.* (Dunántúli Dolgozatok C / Történettudományi sorozat 3.) Pécs, 1991. 15–31.

• Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 1–54.
• Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 211–228.
• Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon (A horizontális mobilitás kérdései). *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 229–242.
• Mátyás kormányzata. In: *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Történelmi Tanulmányok* 2 (1991) 5–15.
• Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Südostdeutsches Archiv* 34–35 (1991–1992) 23–42.
• Dunapentele története. (könyvismertetés). *Fejér megyei hírlap* 1991.06.01. 7.

1992

• Sprechende Wappen im bürgerlich-handwerklichen Bereich. Das Beispiel des mittelalterlichen Ungarn. In: *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag.* Hrsg. Gertrud Blaschitz – Helmut Hundsbichler – Gerhard Jaritz – Elisabeth Vavra. Graz, 1992. 277–294.
• Középkori váraink néhány kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 2. szám 117–121.
• Palota – terem. (Terminológiai kérdések) In: *Castrum Bene* 2 (1990). *Várak a későközépkorban.* Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 55–64.
• Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Castrum Bene* 2 (1990). *Várak a későközépkorban.* Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 65– 76. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 71-79.)
• Európa és Magyarország 500 évvel ezelőtt. *História* 14 (1992) 5–6. szám 14–16.
• Kocsmázás, becsületsértés és fogadás a késő-középkori Magyarországon. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön.* I. Szerk. Novák László. (Acta Musei de János Arany nominati VII.) Nagykőrös, 1992. 231–238.
• Egyetemalapítások a középkori Magyarországon. *Napjaink. (Az Országos Ómagyar Kultúra Baráti Társaság Értesítője)* 6 (1992) 2. szám 19–24.
• A száműzött tudósok kenyerét ette... Igazi kárvallott a magyar tudomány. *Magyar Nemzet* 1992. július 9.
• Erik Fügedi (1916–1992). (nekrológ) *Pro Civitate Austriae* 16 (1992) 50–51.
• Der Eisenhandel in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: *Stadt und Eisen.* Hrsg. Ferdinand Oppl. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XI.) Linz–Donau, 1992. 197– 206.
• Wirtschaftsgeschichtliche Probleme in den Beziehungen Ungarns zum Westen am Ende des Mittelalters. In: *Westmitteleuropa–Ostmitteleuropa Vergleiche und Beziehungen. Festschrift* für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag. Hrsg. Winfried Eberhard – Hans Lemberg – Heinz-Dieter Heimann – Robert Luft. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. Bd. 70.) München, 1992. 165–174.
• A Turul újraindulása elé. *Turul* 65 (1951–1992) 1–3.
• Mátyás király ausztriai kormányzata. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 111–121.
• Kumorovitz L. Bernát emlékezete. (nekrológ) *Budapest Régiségei* 29 (1992) 5–7.

1993

• Szécsi Dénes bíboros prímás. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára (Tanulmányok).* Szerk.: Valter Ilona (Művészettörténet – Műemlékvédelem II.) Budapest, 1993. 99–108. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 139-145.)

• *Változások a középkor végi Magyarországon*. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 2.) Budapest, 1993.

• – Laszlovszky József: Medieval Archaeology at the Eötvös Loránd University Budapest. In: *The Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–I5 June 1990.* Ed. Hans Andersson – Jes Wienberg. Stockholm, 1993. 360– 364.

• Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 45–48. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 151-155.)

• A szobafűtés kezdetei. Középkor. *História* 15 (1993) 5–6. szám 9–12.

• Új király, régi "szakértők". *História 15* (1993) 7. szám 6–8.

• Városi szervezetek a középkori Magyarországon. *Honismeret* 21 (1993) 6. szám 15–19.

• A középkori Magyarország városfejlődése. *Rubicon* 4 (1993) 8–9. szám 16–20.

• A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: Lővei Pál. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.) Budapest, 1993. 269–285.

• Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron, 1993., 155–167. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 93-104.)

• Csoma József kora és tudományos munkássága. *Szülőföldünk* 20 (1993) 6. szám 72–675.

• Bácskai Vera: Aetas-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről / Bácskai Vera, Dénes Iván Zoltán, Engel Pál, Erdmann Gyula, Faragó Tamás, Gerő András, Gyáni Gábor, Gyimesi Sándor, Hermann Róbert, Hiller István, Jakó Zsigmond, Kövér György, Kristó Gyula, Kubinyi András, Makk Ferenc, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, Várdy Béla. *Aetas* 8 (1993) 4. szám 165-212.

• A Zsigmondkori oklevéltár III. kötete (1411-1412). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest, 1993. (könyvismertetés) *Levéltári szemle* 43 (1993) 4. szám 90-93.

1994

• Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században.* Szerk.: Faragó Tamás. (Studia Miskolcinensia 1.) Miskolc, 1994. 7–17.

• A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok* 128 (1994) 288–319.

• Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In*: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: Pámer Nóra. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) Budapest, 1994. 263–291.

• Egységes nemesség? (Nemesek és mágnások a középkor végén). *Rubicon* 5 (1994) 4–5. szám 13–19. (másodközlése: Rubicon 2 (2012) különszám)

• Das ungarische Städtewesen in der Sigismund-Zeit In: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400.* Hrsg. Josef Macek – Ernő Marosi – Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. 171–178.

• 26 címszó. In: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994. 76, 82, 130–131, 136, 231, 273, 277–278, 356–357, 370–371, 486, 501–502, 543, 545, 551, 567, 603–604, 628–629, 641–642, 705–706, 716–718, 720–721.

• Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. *Aetas* 9 (1994) 1. rész 102–119. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 147-160.)

• Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 361-405.)

• Mátyás király és a magyar püspökök. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Szerk.: Draskóczy István. Budapest, 1994. 147–164. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 69-86.)

• Egyház és város a későközépkori Magyarországon. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.* Szerk.: Jónás Ilona. Budapest, 1994. 74–87. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 287-300.)

• A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből.* Szerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–124.

• Die Frage der Toleranz im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Toleranz im Mittelalter. Protokoll Nr. 340. Reichenau Tagung 1994.* Konstanz, 1994. 80–91.

• A szlovákok és magyarország késő-középkori kormányzata. In: *Szlovákok az európai történelemben.* Szerk.: Molnár Imre. Budapest, 1994. 17–26.

• Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1 (1994) 57-70. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 301-313.)

• A középkori politikai zseni. 530 éve koronázták királlyá Mátyást / Kubinyi András; Riporter: Rosdy Tamás. *Magyar Nemzet* 57 (1994) 71. szám, 20.

• Werbőczy István és a Hármaskönyv létrejötte. *Napjaink* 8 (1994) 2. szám 6-9.

1995

• Fejezetek a magyarországi zsidóság középkori történetéből. In: *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve* 1992–1995. Szerk.: Schweitzer József. Budapest, 1995. 115–142.

• A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49 (1995) 1. szám 2-27.

• A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 309–335.

• Der königliche Hof als Integrationszentrum Ungarns von der Mitte des 15. bis zum ersten Drittel des 16. Jahrhunderts und sein Einfluß auf die städtische Entwicklung Ungarns. In:

Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der vom Mittelalter zur Neuzeit. Hsgb. Eva Maria Engel. Berlin, 1995. 145–162.

• Stadt und Kirche in Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Kirche*. Hsgb. Franz-Heinz Hye. Linz, 1995. 179–197.

• Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen 1490–1526. In: *Alltag bei Hofe. 3. Symposion der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen vom 28. Februar bis 1. März 1992 in Ansbach. Residenzforschung*. Bd. V. Hsgb. Werner Paravicini. Sigmaringen, 1995. 197–215.

• Gondolatok „A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig" új kiadása alkalmából. In: Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest 1900. Reprint kiadás: Budapest, 1995. 1405–1420.

• Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. Budapest 1994. (recenzió) *Századok* 129 (1995) 1181–1185.

• Konrad G. Gündisch: Das Patriziat siebenbürgischen Städte im Mittelalter. Köln 1993. (recenzió) *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 18 (1995) 198–201.

• „Lászlóé a királyi cím, Hunyadié a hatalom." / Kubinyi András ; Riporter: Rosdy Tamás. *Magyar Nemzet* 58 (1995) 31. szám 14.

• Art.Stadt. I. Ostmitteleuropa. II. Ungarn. In: *Lexikon des Mittelalters*. part 7. Sp. 2205-2206.

1996

• A magyar várostörténet első fejezete. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fazekas Csaba. (Studia Miskolcinensia 2.) Miskolc, 1996. 36–46.

• A korai Árpád-kor gazdasági fejlődésének kérdőjelei. *Valóság* 39 (1996) 3. szám 60–65.

• – Huber, Alfons: Egy budai iskolamester pályája a XV. század második felében. In: *A magyar iskola első évszázadai*. Szerk.: G. Szende Katalin. Győr, 1996. 51–60. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 765-774.)

• Mátyás király és a monasztikus rendek. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I.* Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 538–544. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 239-248.)

• Hivatalnokkarrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2 (1996) 97–107. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 161-170.)

• A magyar királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135–161.

• Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: *Miskolc története. I.* Szerk.: Kubinyi András. Miskolc, 1996. 415–432.

• A székesfehérvári prépostok szerepe az államkormányzatban. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből.)* Székesfehérvár, 1996. 154–162. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 101-105.)

• Csepreg a Nyugat-Dunántúl városhálózatában. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Szerk. Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148.

• Landesherr, Reichstag bzw. Landtag und Komitatsversamlungen in Ungarn und Siebenbürgen 1542–1681. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*. Hsgb. Joachim Bahlcke – Hans-Jürgen Bömelburg – Norbert Kersken. Leipzig, 1996. 81–94.

• Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hsgb. Ferdinand Opll – Susanne Claudine Pils. Linz, 1996. 67–84.

• Bevezetés. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2 (1996) 7–8.

• Németek és nem-németek a középkori magyar királyság városaiban/ Deutsche und Nicht-Deutsche in den Städten des mittelalterlichen ungarischen Königreichs. Nemci in Nenemci v mestih ogrskega kraljestva v srednjem veku/ Nijemci i drugi u gradovima kraljevine Madarske u srednjem vijeku In: *Verfestigung und Änderung der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum im Spätmittelalter*. Red.: Roland Widder (*Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf*.) Eisenstadt, 1996. 145–177.

• Előszó. Az „ország közepétől" a Fővárosig. In: *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Szerk.: Altmann Júlia és mások. Budapest, 1996. 5-8.). (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 219-221.)

• Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 119–132. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 107-121.)

1997

• Polgárság a mezővárosban a középkor és újkor határán. *Buksz. Budapesti Könyvszemle* 9 (1997) 186–190.

• *Elenchus Fontium Historiae Urbanae*. III. 2. (Jánosi Mónika, E. Kovács Péter, Köblös József és Tringli István közreműködésével). Budapest, 1997.

• A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1997. 93–110.

• Fragen der Familiennamengebung im mittelalterlichen Ungarn. In: *Personennamen und Identität. Namengebung und Namengebrauch als Anzeiger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung*. Hrsg. Reinhardt Härtel. (Grazer grundwissenschaftliche Forschungen. Bd. 3.) Graz, 1997. 345–362.

• Burghers and the Reformation. *Budapest Review of Books* 7 (1997) 50–56.

• Egy késő-középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 401–410.

• Gerevich László (1911-1997) (nekrológ) *Magyar múzeumok* 3 (1997) 3. szám 63.

• Art. Tarnackmeister. In: *Lexikon des Mittelalters* part 8. Sp. 178.

• Art. Tavernikalstadt. In: *Lexikon des Mittelalters* part 8. Sp. 514.

• Nemesi végrendelkezés a késő-középkorban. Előadás a Végrendeletek és hagyatéki leltárak, mint levéltári források c. konferencián. (Sopron, 1997. december 2.)

1998

• *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Ungarn*. (Studien zur Geschichte Ungarns. Bd. 1.) Herne 1998. (Die Anfänge

des städtischen Handwerks in Ungarn.; Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts.; Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstag bis 1526.; Die Zusammensetzung des städtischen Rates ungarischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn.; Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im 14-15 Jahrhundert.; Die Bevölkerung des Königreiches Ungarn am Ende des 15. Jahrhunderts.; Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen, 1490-1526.; Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn.; Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter.; Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn.; Stände und Staat in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.; Die Wiener regierung des Königs Matthias Corvinus.; Historische Skizze Ungarns in der Jagiellonenzeit.)

• A késő-középkori magyar nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 109–117.

• Borok, hordók, szőlészeti eljárások. *História* 20 (1998) 5–6. szám 22–24.

• Elkerülhető volt-e a középkori magyar királyság bukása. Alternatívák Mátyástól Mohácsig. *Rubicon* (1998) 4–5. szám 8–16. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 261-276.)

• A központi igazgatás a késő-középkori Magyarországon. *Rubicon* (1998) 9–10. szám 76–82. (másodközlés: Rubicon 3 (2011) különszám)

• Zur Frage der Toleranz im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Toleranz im Mittelalter.* Hrsg. Alexander Petschovsky – Herald Zimmermann. (Vorträge und Forschungen. Bd. XLV.) Sigmaringen, 1998. 187–206. (másodközlése magyar nyelven: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 123-138.)

• – Engel Pál – Kristó Gyula: *Magyarország története 1301-1457.* Budapest, 1998.

• Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. In: *Hermann Egyed-emlékkönyv*. Szerk.: Sümegi József – Zombori István. Budapest, 1998. 189-194. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 233-237.)

• Osztrák-magyar kapcsolatok a középkorban: In: *Osztrák-magyar kapcsolatok. Az Őrvidéki Magyar Intézet 6. tudományos tanácskozása*. Felsőőr, 1998. 12-16.

• Vallási társulatok a késő középkori magyarországi városokban. *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 10 (1998) 123-134. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 341-352.)

• Mátyás király tisztelete a „Patrona Hungariae" iránt. In: *Saxa loquuntur. műhely és szentély - nem középiskolás fokon - a Lágymányoson, 1912-1997: emlékezés és emlékeztetés a budai Szent Imre Gimnázium, és a József Attila Gimnázium történetére és legendájára*. összegyűjtötte: Vasbányai Ferenc. I. kötet Budapest, 1998. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 335-339.)

1999

• *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1459–1940.* (Studien zur Geschichte Ungarns. Bd. 2.) Herne 1999. 247 l. (Die Staatsorganisation der Matthiaszeit; König Matthias und das provinzielle Ungarn; Die Komitatsgespanschaften im Jahr 1490 und das Prob-

lem der Thronfolge von János Corvin; König Matthias und die ungarischen Bischöfe; Probleme bei der Mobilisierung und Logistik unter Matthias; Kriegslasten der Städte unter Matthias Corvinus; Die südlichen Grenzfestigungen Ungarns am Ende des Mittelalters; Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus; Königtum, Stände und Regierungen am Ende des Mittelalters in Ungarn.)

• *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM könyvek 22.) Budapest, 1999. (Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. 7-67.; Mátyás király és a magyar püspökök. 69-86.; Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. 87-99.; A székesfehérvári prépostok szerepe az államkormányzatban. 101-105.; Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). 107-121.; Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. 123-138.; Szécsi Dénes bíboros prímás. 139-145.; Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. 147-160.; Hivatalnokkarrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök. 161-170.; Beriszló Péter és budai szereplése. 171-183.; Huszti Márton. II. Ulászló király udvari muzsikusa. 185-192.; Budai Kakas János és történeti feljegyzései. 193-211.; Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. 213-223.; A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. 225-232.; Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. 233-237.; Mátyás király és a monasztikus rendek. 239-248.; A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban. 249-252.; Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő-középkori Magyarországon. Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. 253-267.; Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. 269-286.; Egyház és város a későközépkori Magyarországon. 287-300.; Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. 301-313.; Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). 315-333.; Mátyás király tisztelete a „Patrona Hungariae" iránt. 335-339.; Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. 341-352.)

• A középkori magyar politikai elit. *Buksz. Budapesti Könyvszemle* 10 (1999: tavasz) 30–36.

• Allt the King's Men. *Budapest Review of BOOS* 9 (1999: Summer) 65–70.

• Központi helyek a középkor végi Abauj, Borsod, Heves és Tolna megyékben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 499–518.

• István Verbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526). In: *…The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways… Festschrift in Honor of János M. Bak*. Ed. Balázs Nagy –Marcell Sebők. Budapest, 1999. 558–582.

• Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53 (1999) 331–342.

• Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. *História* 21 (1999) 7. szám 20–22.

• Geleitwort. In: *Hungarici monesterii ordinis Sancti Pauli Primi Heremitae de urbe Rome. Instrumente et priorum registre*. Ed. Lorenz Weinrich. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.) Rome–Budapest. 1999. VII–XII.

• Vitéz János. Ujlaki Miklós. Mátyás király. Szelkei László. In: *Nagy képes milleneumi arcképcsarnok*. Szerk.: Rácz Árpád. Budapest, 1999. 45–47 48–50, 51–55, 60–62.

• A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. *Budapest Régiségei* 33 (1999) 19–23. (másodközlése: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 225-232.)

• Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk.: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 1999. 245–256. (másodközlés: „Múltunk építőkövei...". Szerk.: Csurgai Horváth József – Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 2001. 85-99.)

• Magyarok a késő-középkori Rómában: In: *Történelmi tanulmányok.* A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. (Studia Miskolcinensia 3.) Miskolc, 1999. 83-91.

2000

• *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.

• Egy különös középkori hagyatéki per. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök meggyilkolása és hagyatéka elsikkasztása. *História* (2000: 4) 19–21.

• Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországában. *Hadtörténelmi Közlemények* 113 (2000) 397–416. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 216-232.)

• The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. Géza Dávid – Pál Fodor. (The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 20.) Leiden–Boston–Köln, 2000. 71–115.

• Werbőczy és Pásztó. In: *„Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged, 2000. 323–328.

• Dózsa György. In: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok*. Második kiadás. Szerk.: Rácz István. Budapest, 2000. 60–62.

• Városi és kereskedelmi felzárkózás. In: *Közgyűlési előadások*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 2000. május, 209–218.

• Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: *Nagy képes milleneumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Szerk.: Rácz Árpád. Budapest, 2000. 75–86. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 199-215.; harmadközlés: Rex invictissimus : hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 2008. 25-42.)

• Plätze und Gassen in den mittelalterlichen Städten und Märkten des Königreichs Ungarn. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Hrsg. Font, Márta – Sándor, Mária. (Varia Archaeologica Hungarica IX.) Budapest-Pécs, 2000. 17–24.

• Ungarn in Rom im Spätmittelalter. In: *Santo Stefano Rotondo in Roma. Archeologia, storia dell'arte, restauro. Archäologie, Bauforschung, Geschichte*. Hrsg. Hugo Brandenburg – József Pál. Wiesbaden, 2000. 171–180.

• Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: *Humanista műveltség Pannóniában*. Szerk.: Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor. Pécs, 2000. 7-26.

• Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, 2000. 13–76.

• König Sigismund und das ungarische Städtewesen. In: *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich.* Szerk.: Schmidt, Tilmann – Gunst, Péter. Debrecen, 2000. 109-119.

2001

• *Mátyás király*. Budapest, 2001.

• Vorwort. In: Kund Miklós Regényi, *Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter*. Budapest–Heidelberg, 2001. 9–10.

• Verbőczy Mohács előtti politikai pályafutása. In: *Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Studien über István Werbőczy*. Szerk.: Prof. Dr. Hamza Gábor. Budapest, 2001. 65–98.

• Vásárok a középkori Zala megyében. In: *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás milleniumának tiszteletére*. Főszerk.: Vándor László. Hely és év nélkül, 53–60.

• Zsidók a királyi kincstárban a középkori Magyarországon. In: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Szerk.: Püspöki Nagy Péter, Budapest, 2001. 101–106.

• Királyi székhely a késő középkori Magyarországon. In: *A magyar államiság ezer éve*. Szerk.: Gergely Jenő – Izsák Lajos. Budapest, 2001. 113–119. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 223-227.)

• A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: *A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. Budapest 2001, 105–119.

• Ernuszt Zsigmond püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). *Századok* 135 (2001) 301–361.

• A magyar állam és a pápaság a Jagelló uralkodók alatt (1490–1526). In: *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*. Szerk.: Cséfalvay Pál – Maria Antonietta De Angelis. Budapest 2001, 79–85.

• The Hungarian State and the Papacy during the Reign of Jagello Kings (1490-1526). In: *A Thousand Years of Christianity in Hungary*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Cséfalvay Pál – Maria Antonietta De Angelis. Budapest 2001, 79–85.

• A császárvári uradalom közbecsű összeírása 1489-ből. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 1–2. szám 3–17.

• Buda, Magyarország középkori fővárosa. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29 (2001) 11–22. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 229-240.)

• Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. Szerk.: Font Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 43–50.

• A magyar államalapítás jelentősége Európa népei fejlődésében. In: *„Mit ér az ember, ha magyar?" A magyarságtudat történelmi összetevői. „Kufstein VI." Tanácskozás Felsőpulyán 2000. szeptember 9–10-én*. Bécs, 2001. 45–51.

• Kumorovitz L. Bernát (1900–1992). In: *Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett*. Budapest, 2001. 1–14.

• Szécsi Dénes esztergomi érsek – különös tekintettel Mátyás-kori politikai szerepére. In: *„Lux Pannoniae"*. Esztergom, 2001. 97–108.

• „Deutsche" Gäste. In: *Bayern – Ungarn 1000 Jahre*. Hsgb. Wolfgang Jahn – Christian Lankes – Wolfgang Petz – Evamaria Bockhoff. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 43: 2001) Augsburg, 2001. 132–133.

• Györffy György és műve. *Magyar Szemle* 10 (2001) 5-6. szám 160-164.

• – Bálint Csanád – Raczky Pál: Búcsú Bóna Istvántól. (nekrológ) *Magyar múzeumok* 7 (2001) 2. szán 59-60.

• Vas, város, vaskereskedelem a középkori Magyarországon. In: *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére.* A Miskolcon, 2000. március 24-25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk.: Bessenyei József. Miskolc, 2001. 5-16.

• A királyi trón a középkori Magyarországon. In: *Koronák, koronázási jelvények*. Szerk.: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001. 73-98.

2002

• Numizmatika és történelem. In: *A numizmatika és a társtudományok* IV. Konferencia Esztergomban 1999. október 1–3. Szerk.: Torbágyi Melinda. Budapest, 2002. 71–79.

• A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: *Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai*. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Szerk.: Turbuly Éva. Sopron, 2002. 29–53.

• Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 249–261. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 57-64.)

• Matthias Corvinus. In: *Famous Hungarians*. Ed. Rácz, Árpád. Budapest, 2002. 17–20.

• Halál és végtisztesség a késő középkori Magyarországon. *Rubicon* (2002) 3. szám 18–22.

• A királyi vár és lakói a középkorban. *História* 24 (2002) 9–10. szám 14–18.

• Köszöntő. In: *Historia est… (Írások. Kovács Béla köszöntése).* Eger, 2002. 7–8.

• Vitéz János : a jó humanista és a rossz politikus. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* Budapest, 2002. 7-30.

• Hunyadi Mátyás közép-európai állama. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* Budapest, 2002. 21-45.

• Engel Pál. 1938-2001 (nekrológ) *Századok* 136 (2002) 2. szám 523-526.

2003

• Die Rolle der Mittelalterarchäologie in Ungarn. Ergebnisse und Aufgaben. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 243–254.

• Családnévadás a középkori Magyarországon. In: *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest, 2003. 96–112.

• Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk.: Ormos Mária. Budapest, 2003. 61–69.

• A jobbágy és házastársa. In: *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Budapest, 2003. 403–420.

• Egységes kép a magyar középkorból. *BUKSZ* 15 (2003) 2. szám 142–149.

• Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi városok a középkorban? In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 2003. 55–70.

• Vitéz János: a jó humanista és a rossz politikus. *A magyar történelem vitatott személyiségei. 2*. 7-30.

• Udvari nemesség a késő középkorban. *História* 25 (2003) 10. szám 22-26.

• Perszonáluniók a késő középkori Közép-Európában. *Rubicon* 14 (2003) 11-12. szám 7-15. (másodközlése: Rubicon 13 (2003) különszám)

• Ernuszt János (1420 körül - 1476). In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpéteri József. Budapest, 2003. 36-37.

• Bakócz Tamás (1442-1521). In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpéteri József. Budapest, 2003. 38-41.

• Werbőczy István (1458 vagy 1470-1541). In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpéteri József. Budapest, 2003. 42-45.

2004

• Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban. In: *Közép Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 117-145. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 233-260.)

• Hungary's Power Factions and the Turkish Threat in the Jagiellonian Period (1490 - 1526). In: *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century*. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 115-145.

• Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 1-2. szám 1-30. (másodközlése: Bártfától Pozsonyig: városok a 13-17. században. Budapest, 2005. szerk. Csukovits Enikő – Lengyelová Tünde. 9-36.)

• Tárcai János, az utolsó székely ispán (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány). *Mediaevalia Transilvanica* vol. 7/8 (2004) 117-137.

• Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica.* 1 (2004) Tíz éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen, 25-58.

• Solymosi László professzor hatvan éves. *Turul* 77 (2004) 1-2. szám 1-2.

• Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér megye központi helyei közt. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest, 2004. 277-284.

• Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: *Várak, templomok, ispotályok: tanulmányok a magyar középkorról.* (Analecta Medievalia 2.) Szerk.: Neumann Tibor. Budapest, 2004. 187-195.

• Hunyadi Mátyás közép-európai állama. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei 3*. Budapest, 2004. 21-45.

• A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: T*anulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Studia Miskolcinensia; 5.) Miskolc, 2004. 169-194.

• Kubinyi András 75 éves: Kubinyi Andrással beszélget Marton Erzsébet. *Műemlékvédelem* 48 (2004) 1. szám 43-47.

2005

• A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt. In: *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*. Főszerk.: Vízi E. Szilveszter. Budapest, 2005. 241-268.

• A királyi udvar a késő középkori Magyarországon.In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: Eténi Nóra, G. – Horn Ildikó. Budapest, 2005.13-32.

• Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521-1526. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531.* Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest, 2005. 13-23.

• The Court of Queen Mary of Hungary and Politics between 1521 and 1526. In: *Mary of Hungary*. ed.: Orsolya Réthelyi – Beatrix F. Romhányi – Enikő Spekner – András Végh; Publ. by the Budapest History Museum, Budapest, 2005. 13-23.

• A Várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: *Szakály Ferenc: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából* Szerk.: Szakály Ferenc – Szűcs Jenő, a mutatókat Szatucsek Zoltán készítette. (História könyvtár. Okmánytárak 4.) Budapest, 2005. 11-33. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 13-30.)

• Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 2005. 441-457. (másodközlése: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 33-49.)

• Miért lettem a középkor kutatója? *Korall* (2005) 21-22. szám 218-244.

• Gercse: egy Buda melletti késő-középkori kisnemesi falu és lakói. *Levéltári évkönyv* 12-13 (2005) 27-37.(másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 1. kötet 209-216.)

• –Engel Pál – Kristó Gyula: *Magyarország története, 1301-1526.* Budapest, 2005.

• Mestská sieť Karpatskej kotliny v neskorom stredoveku. In: *Z Bardejova do Prešporku. Spoločnosť, súdnictvo a vzdelanosť v mestách v 13. - 17. storočí*. Prešov-Bratislava, 2005. 11-36. (Bártfától Pozsonyig című kötet szlovák nyelvű változata)

• Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk.: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Budapest, 2005. 169-195.

• Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. In: A *halál árnyékának völgyében járok: a középkori templom körüli temetők kutatása*. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13-16. között megtartott konferencia előadásai. (Opuscula Hungarica; 6.) Szerk.: Ritoók Ágnes – Simopnyi Erika. Budapest, 2005. 13-18.

• Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: *Bártfától Pozsonyig: városok a 13-17. században*. Szerk.: Csukovits Enikő – Lengyelová Tünde. Budapest, 2005. 9-36.)

2006

• A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 6 (2006) 1. szám 3-22.

• A Jagelló-kori magyar állam. *Történelmi Szemle* 48 (2006) 3-4. szám 287-307.

• A magyar országgyűlés tárgyalási rendje 1445-1526. *Jogtörténeti Szemle* 8 (2006) 2. szám 3-10.

• Zsigmond Jakó, the scholar of the history. *Colloquia* 13 (2006) 1/2. szám 316-344.
• A velünk élő késő középkor: Kubinyi András / riporter: Horváth Zita és Nagy Gábor. *Gesta* 6 (2006) 2. szám 50-55.
• A Jagelló-kori magyar állam, 1490-1526. *História* 28 (2006) 3. szám 1-4.
• „Oraş regal liber" - „oraş liber regal". In: *Oraşe şi orăşeni.* Coord. Ionuţ Costea (és mások). Cluj-Napoca, 2006. 25-40.
• A „Budapest történetének okleveles emlékei" munkálatai az 1950-1960-as években : interjú Kubinyi András akadémikussal / Kenyeres István ; Kis Péter ; Petrik Iván. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 1 (2006) 289-298.
• „Szabad királyi város" – „királyi szabad város"? *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 1 (2006) 51-61.
• Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140 (2006) 361-374.
• Nándorfehérvártól Mohácsig. Kérdések és következmények. *Hadtörténelmi közlemények* 119 (2006) 923-941.
• Jakó Zsigmond, a történettudós. *Erdélyi Múzeum* 68 (2006) 1. szám 1-15.
• Okleveles adatok a késő középkor mindennapi életéről. *Levéltári évkönyv* 14 (2006) 13-22.
• Társadalom és rendiség a késő-középkorban különös tekintettel az egyházi személyek politikai lehetőségeire. In: M*emoriae tradere: tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk.: Füzes Ádám – Legeza László. Budapest, 2006. 189-206.
• A mohácsi csata és előzményei. In: *Mohács.* Szerk.: B. Szabó János. Budapest, 2006. 351-387.
• Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet- és forrásgyűjtemény. Budapest, 2006.

2007

• Báthory Miklós és családja politikai szereplése. In: *Báthory Miklós váci püspök (1474-1506) emlékezet* (Vácegyházmegye múltjából). Szerk.: Horváth Alice. Vác, 2007. 13-30.
• A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következtetések. In: História 29/2007 1. szám 15-20.
• Die Märkte Ungarns im Spätmittelalter. In: *Messen, Jahrmärkte und Stadtentwicklung in Europa (Foires, marchés annuels et développement urbain en Europe).* Hrsg. von Franz Irsigler. Trier, 2007. 253-262.
• Magyarország és a pálosok a 14-15. században. In: *Decus solitudinis : pálos évszázadok.* Őze Sándor közreműködésével Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest, 2007. 40-56.
• Középkori országgyűléseink és a városok : Válasz Gerics József professzor tanulmányaira. *Századok* 141 (2007) 2. szám 471-492.
• - Engel Pál – Kristó Gyula: *Historische Demographie Ungarns (896-1996).* Herne, 2007.
• Die Bevölkerung des Königreichs Ungarn am Ende des 15. Jahrhunderts. *In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Historische Demographie Ungarns (896-1996).* Herne, 2007. 66-93.
• Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. *Aetas* 22 (2007) 3. szám 83-100.
• Matthias Corvinus. The Man and the King. In: *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their time. In memoriam Virgil Cândea and András Kubinyi.* Szerk.: Koszta László – Muresan, Oliviu – Simon, Alexandru. Cluj-Napoca, 2007. 21-42.

• Wende in der historischen Beurteilung Königin Marias von Ungarn: Ergebnisse einer Tagung und weitere Aufgaben. In: *Maria von Ungarn (1505-1558). Eine Renaissancefürstin*. Szerk.: Fuchs, Martina. Münster, 2007. 401-412.

• *Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. (A nándorfehérvári diadal: kérdések és következmények 11-29.; Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. 33-49.; Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. 50-57.; Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. 57-64.; Magyarország déli határvárai a középkor végén. 71-79.; A török háborúk hatása Magyarország központi fekvésű városaira 1541-ig. 79-92.; Városaink háborús terhei Mátyás alatt. 93-104.; Adalék a katonák fegyelmezéséhez Mátyás hadseregében és a királyi kapitány hatásköre. 105-113.; A fejérkői jobbágyok megmozdulásai 1520 körül. 114-118.; A Szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. 121-150.; Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? 151-155.; A mohácsi csata és előzményei. 156-195.; Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. 199-215.; Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországában. 216-232.; Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban. 233-260.; Elkerülhető volt-e a középkori magyar királyság bukása. Alternatívák Mátyástól Mohácsig. 261-276.)

2008

• A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophicatom*. 13 fasc. 3 (2008.) Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. 227-265. (másodközlés)

• *Histoire de la Hongrie médiévale. 2. Des Angevins aux Habsbourgs*. Pál Engel, Gyula Kristó et András Kubinyi. Rennes, 2008.

• Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: Hunyadi Mátyás, a k*irály. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Farbaky Péter – Végh András. Budapest 2008, 21-33.

• Courtiers and Court Life in the Time of Matthias Corvinus. In: *Matthias Corvinus the king: tradition and renewal in the Hungarian Royal Court, 1458 - 1490*. Exhibition catalogue. Edited by Farbaky, Péter – Végh, András. Budapest, 2008. 21-34.

• Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok. *História* 30 (2008) 4-5. szám 25-27.

• A középkori budai mészároscéh. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Szerk.: Kenyeres István. Budapest, 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez I.) 15-56., Die Fleischerzunft zu Ofen im Mittelalter. 87-138. (másodközlése: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 2. kötet 637-670.)

• *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008.

• – Laszlovszky József: Népességtörténeti kérdések a késő középkori Magyarországon : népesség, népcsoportok, gazdálkodás. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 37-48.

• A belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 229-251.

• *Matthias Rex*. Budapest, 2008.

• Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: *Rex invictissimus : hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 2008. 25-42. (harmadközlés)

• A Mátyás kori államszervezete. In: *Mátyás és a humanizmus*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 2008. 389-453.

• Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: *Mátyás és a humanizmus*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 2008. 487-505.

2009

• Matthias Corvinus. The Man and the King. In: *Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Szerk.: Gastgeber, Christian – Pop, Ioan-Aurel – Schmidt, Oliver Jens – Simon, Alexandru. Cluj-Napoca, 2009. 117-145.

• Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523-1525-ben. In: *Honoris causa: tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk.: Neumann Tibor – Rácz György. Budapest, 2009. 125-148.

• *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* 1-2. kötet. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. (1. kötet: A várnegyed és környéke középkori helyrajza. 13-30.; Burgstadt, Vorburgstadt és Stadtburg. A középkori Buda morfológiájához. 31-42.; Buda kezdetei. 43-99.; A király és a királyné kúriái a 13. századi Budán. 101-114.; Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. 115-182.; Gubacs, Soroksár és környékük a honfoglalástól a török hódoltságig. 183-195.; Rákospalota és Pestújhely a honfoglalástól a török hódoltságig. A települések története 1541-ig. 197-207.; Gercse. Egy Buda melletti késő-középkori kisnemesi falu és lakói. 209-216.; Az „ország közepétől" a fővárosig. 219-221.; Királyi székhely a késő középkori Magyarországon. 223-227.; Buda, Magyarország középkori fővárosa. 229-240.; A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására). 241-267.; Buda város pecséthasználatának kialakulása. 271-298.; A Budai Jogkönyvről. Ismertetés Mollay Károly monográfiájáról. 299-300.; A budai pénzverés története a középkorban. Ismertetés Huszár Lajos monográfiájáról. 301-306.; A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén. 307-336.; Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. 337-359.; Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. 361-405.; A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből. 407-447.; 2. kötet: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig. 457-512.; Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. 513-570.; Parasztok fővárosba költözése a középkor végén. 571-598.; Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. 599-619.; Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a 15-16. század fordulóján. 621-635.; A középkori budai mészároscéh. 637-670.; A budai káptalan és késő középkori jegyzőkönyve. 671-693.; Budai királyi udvar zenei életéhez a 16. század elején. Tanult zenészek – népi mulattatók. 695-702.; A

nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. 705-741.; A Pemfflingerek Bécsben és Budán. Adatok a két főváros polgárságának középkor végi gazdasági összeköttetéseihez. 743-756.; Pesti Gábor családi összeköttetései. 757-764.; Konrad Wann. Egy budai iskolamester pályája a 15. század második felében. (Alfons Huberrel közösen) 765-774.; Egy nezsideri torony tulajdonosa: a budai Wolfgang Hiller (1548). Adalékok a 16. századi magyar hivatalnokréteg történetéhez. 775-779.; A Cotta család. Spanyol zsidók a középkori Budán. 781-786.; Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. 787-790.)

2010

• – Laszlovszky, József : Völker und Kulturen im mittelalterlichen Ungarn. In: *Kontinuitäten und Brüche: Lebensformen – Alteingesessene – Zuwanderer von 500 – 1500.* (Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens Band 12) Szerk.: Karl Kaser, Dagmar Gramshammer-Hohl, Jan M. Piskorski und Elisabeth Vogel. Klagenfurt, 2010. 315-

• Vízellátás a középkori Budán: A vízvezetékektől az árnyékszékekig. *História* 32 (2010) 6-7. szám 26-27.

2011

• *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn.* (Die Rolle der Kirche in der Landespolitik und in der Landesverteidigung am Ende des Mittelalters 7-32., Die Rolle der Stuhlweißenburger Pröpste in der Staatsregierung 33-40., Barone im königlichen Rat zur Zeit Matthias' und Wladislaws II., Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490) 41-166., Der mittlere Adel unmittelbar vor Mohács 199-232., Die Beisitzer des königlichen Rates aus dem mittleren Adel unter den Jagiellonen 233-252., István Werböczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526) 253-290., Die innenpolitische Lage des ungarischen Staates vor Mohács 291-354., Der „Kalandbund" des Jahres 1525 355-364., Die Schlacht bei Mohács und ihre Vorgeschichte 365-436.) Szerk.: Schäfer, Tibor. Herne, 2011.

2013

• Zsidók a középkori Magyarországon. Rubicon 4 (2013)

2016

• Buda, Medieval Capital of Hungary. In: *Medieval Buda in Context.* Edited by Nagy, Balázs – Rady, Martyn – Szende, Katalin – Vadas, András. Leiden-Boston, 2016. 366-385.

2018

• Professional Merchants and the Institutions of Trade: Domestic Trade in Late Medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary.* Edited by Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. Leiden, 2018. 432-454.

• – Laszlovszky, József : Demographic Issues in Late Medieval Hungary: Population, Ethnic Groups, Economic Activity. In: *The Economy of Medieval Hungary.* Edited by Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Szabó, Péter – Vadas, András. Leiden, 2018. 48-63.

Vágány Judit, Nacho Albert Bellver, Retkes-Kiss Antal Farkas

Elindult a Kiscelli Műanyag Projekt

A Kiscelli Műanyag Projekt

A Kiscelli Múzeumban 2023 őszén, kollégák részéről merült fel először a kérdés, hogy az újkori gyűjteményekben egyre szaporodó műanyag tárgyak konzerválásával mit lehet kezdeni. A probléma minket is érdekelt, elkezdtünk szakirodalmat gyűjteni, olvasni, tervezni. Alig telt el egy hónap, kialakult a projekt tervezete, összegyűlt a műanyag mintatár törzsanyaga. Ennek szerepét a továbbiakban fogjuk ismertetni. Szerencsésen alakult a helyzet, mert november második felétől a Valenciai Egyetemen vegyészként végzett Nacho Albert Bellver ösztöndíjjal csatlakozott a kutatáshoz, melyben aktívan részt vett egészen 2024 júniusáig. Bellver analitikai kémiára specializálódott, ez pedig a műanyagok azonítása kapcsán kifejezetten hasznos képzettség.

***1. kép** – Cellulóz-nitrát baba, a mintatár M1.2024.29. számú darabja / **Fig. 1** – Cellulose nitrate doll, item no. M1.2024.29 of the sample collection (Fotó: Retkes-Kiss Antal Farkas / Photo: Antal Farkas Retkes-Kiss)*

A projekt kettős célt tűzött ki: egyrészt az újkori gyűjtemények műanyag és műanyagot tartalmazó műtárgyainak újrarendezését,[1] a megfelelő tárolás kialakítását, vagyis *ambientális konzerválását*[2]. Másrészt olyan módszereket szerettünk volna összegyűjteni, melyekkel kifejezetten rossz körülmények között − mind raktári adottság, mind restaurátori felszereltség tekintetében − is lehet tenni a műanyagok tömeges megőrzéséért (vagyis elsősorban nem egy-egy darab tökéletes restaurálása a cél). Ezekből következik, hogy bár a nagyműszeres vizsgálatoktól nem zárkózunk el, de az azonosítás olyan lehetőségeit keressük, melyek ezek nélkül is működőképesek lehetnek. A projektnek tehát nem

[1] Újrarendezés alatt az adott raktári rend átalakítását értjük: az eddig vegyesen működő raktárakon belül a műanyagot tartalmazó műtárgyakat speciális igényeik szerint különválasztjuk. Az újrarendezés nem feltétlen jelenti az összes műtárgyalkotóra kiterjedő, anyag szerinti csoportosítást. Ez csak akkor szükséges, ha a műanyagok tárolása szempontjából indokolt (pl. fémek különválasztása.) A szerves műtárgyalkotók esetében általában erre nincs szükség.

[2] A kissé összezavaró *preventív konzerválás* helyett használjuk az *ambientális konzerválás* kifejezést. A *preventív konzerválás* bevett fogalom olyan beavatkozások gyűjtőneveként, melyek nem közvetlenül a tárgyon történnek: leginkább a környezeti körülmények (páratartalom, hőmérséklet, fény) optimális kialakítását értik alatta. Ez a terminus azonban zavaró, hiszen lényegét tekintve minden konzerválási beavatkozás megelőző jellegű, így a *preventív konzerválás* tautológia. Az *ambientális konzerválás* megfelelőbbnek tűnik, mert kifejezi, hogy a tárgy környezetének változtatása a konzerválási beavatkozás eszköze. Bővebben: Muñoz-Viñas 2003, 23.

elsődleges célja a műanyagrestaurálás kutatása, bár a konzerválási beavatkozásoktól ez gyakran nem elválasztható.

A munka három fázisban valósul meg: azonosítás, csoportokba rendezés és raktári rendszer kialakítása. Ebben a bemutatkozó cikkben általánosságban tudósítunk a kutatás megkezdéséről, szakirodalmi áttekintésről és az azonosítás lehetőségeiről.

Mi a baj a műanyag műtárgyalkotókkal?

A műanyagok öregedése több szempontból is problémát jelent: egyrészt maga a műtárgyalkotó indul bomlásnak, másrészt károsíthatja bomlástermékeivel a műtárgy többi részét, vagy a közelében lévő más műtárgyakat. Harmadrészt saját bomlását is katalizálhatja a felszabaduló anyagokkal. Ez idáig általános gyakorlat volt a vegyes raktárak használata, ugyanis a gyűjtés tárgytípus, vagy korszak szerinti tematikában történt. Mostanában kezdenek átállni a múzeumi raktározásban a műanyagok szeparálására. A különválasztott raktározást némiképp megelőzte a filmek, fotográfiák speciális tárolása (hűtött, ventillált helyiségekben), mely abból is adódik, hogy ezek eleve külön tárgytípust és gyakran külön gyűjteményt is jelentenek. Az életmód- és játékgyűjteményekben nehéz megoldani a szeparálást, mert a tárgyak nagy része többféle anyagból épül fel, és nincs is mindig egyértelmű többségben az egyik vagy másik műtárgyalkotó anyag. Továbbá gyakori, hogy a tárgyak nem szerelhetőek szét. Az is előfordul, hogy bizonyos műtárgyalkotó műanyagoknak nem tennének jót azok a környezeti feltételek, melyek a legtöbb műanyag tárolásához ideálisnak mondhatóak.[3] A műanyagraktár kialakítása tehát nem olyan egyszerű feladat, mint elsőre gondolhatnánk.

Szakirodalmi áttekintés

A hazai muzeológia nem dicsekedhet nagy számú műanyag-konzerválással foglalkozó publikációval. A műanyag mint műtárgyalkotó sem gyakran kerül elő a szakirodalomban. Ez a helyzet nem csak a külföldi kutatások előrehaladottságának fényében érdekes, hanem olyan szempontból is, hogy a *Műtárgyvédelem* folyóirat első, 1970-es évfolyamától kezdve rendszeresen jelentetett meg műanyagról mint segédanyagról, ragasztóról, kiegészítő anyagról, bevonatról szóló cikkeket. A restaurátor képzés tankönyveiben már 1973-tól[4] szerepeltek a műanyagok, de ekkor még nem műtárgyalkotóként, hanem segédanyagként, alapanyagként.

A *Műtárgyvédelem*ben találjuk az első anyagromlásról szóló beszámolót. Elekfy Péter 1991-es cikkében[5] a cellulóz-nitrát műtárgykörnyezetben való használatának veszélyeire hívja fel a figyelmet: ez ragasztóként, bevonatként, installációs anyagként is elterjedt volt. Bár ebben a cikkben műtárgyalkotóként nem említi a cellulóz-nitrátot, két esettanulmányt is közöl a drámai romlásról; ezek a tárgyak napjainkban akár műtárgyak is lehetnének (***1. kép***).

[3] Shashoua 2005, p. 358-364. Shashoua 2008, p. 202-207.

[4] Tímárné Balázsy 1978

[5] Elekfy 1991, p. 117-124.

A restaurátorképzés 1993-ban megjelent[6] kémia tankönyvében a műanyagok már mint műtárgyalkotók kerülnek bemutatásra. Elsősorban előállításról, anyagi jellegzetességekről és az öregedés folyamatáról olvashatunk.

1998-ban Hidasi Zsolt *A kortárs anyag restaurálása* címen adott elő a XXV. Országos Restaurátor Konferencián. Ez az előadás hazai vonatkozásban nagyon frissnek számított, mert az 1997-ben Amszterdamban rendezett *Modern art: who cares?* szimpózium anyagára támaszkodott, és több műanyag-típus restaurálási problémáját is érintette.[7]

2008-ban két festményrestaurátor is írt diplomadolgozatot műanyag műtárgyalkotókról,[8] egy pedig érintőlegesen tárgyalta a témát[9].

A következő fontos állomás Papp Judit 2014-es DLA értekezése, melyben fotográfiák kapcsán foglalkozik a műanyagokkal. Ebben is sor kerül készítéstechnikai, anyagismereti bemutatásra.[10] Ez az egyik első magyar munka, melyben olvashatunk a konzerválási-restaurálási beavatkozásokról[11] is műanyagok vonatkozásában.

2015-ben a 40. Nemzetközi Restaurátor Konferencián Kovácsné Gőgös Ágota a plexi műtárgyak restaurálása során felmerülő gyakorlati és etikai problémákról adott elő Joe Tilson *Öt érzék* című munkája kapcsán.[12]

Műanyagok bevonatként, műtárgyalkotóként azonosításra kerültek Vágány Judit[13] és Hotz Evelin[14] 2019-es diplomadolgozatában. Komolyabb beavatkozás csak a második esetben történt: száraz és nedves (etanolos) tisztításra, egy törött rész összehegesztésére, valamint kiegészítésre került sor.[15] Az iparművészeti restaurátor képzésben ez volt az első év, hogy cellulóz-nitrát mint műtárgyalkotó azonosítását publikálásták. Azóta több egyetemi restaurálási dokumentációban is olvashatunk a cellulóz-nitrátról mint appretáló anyagról vagy kötőanyagról.

Szintén 2019-ben jelent meg Mátyás Viktória Beatrix cikke az *Isis* folyóiratban, amely a műanyag alapú festékek mint eredeti műtárgyalkotók témakörét is érinti.[16] A szövegben gyakran előfordul az interjúkra való hivatkozás, vagyis a kortárs művek restaurálásakor a még élő művész technikáit, anyaghasználatát is érdemes alaposan dokumentálni. A képzőművészeti restaurálásban ezek az információk épp olyan értékesek, mint az iparművészeti/történeti restaurálásban a gyártástechnikai leírások, ipartörténeti dokumentumok ismerete.

Putnoki Sándor 2022-es diplomamunkájában előkerült a műanyagok egyik fontos csoportja: a gumik, kemény gumik, különös jelentőséggel az ebonit. A diplomatárgy műanyag részén tisztítás is történt.[17]

[6] Tímárné Balázsy 1993, p. 242-260.
[7] Hidasi 1998.
[8] Farkas 2008. Vizsralek 2008.
[9] Kontur 2008.
[10] Papp 2014. p. 42-60.
[11] Papp 2014, p. 77-96.
[12] Kovácsné Gőgös 2015.
[13] Vágány 2019.
[14] Hotz 2019.
[15] Hotz 2019, p. 110-119.
[16] Mátyás 2019, p. 107-118.
[17] Putnoki 2022.

A műanyagkonzerválás kiadatlan dokumentumai közé tartoznak a múzeumokban őrzött restaurátori dokumentációk, melyek kutatásával a jövőben szintén érdemes lenne foglalkozni.

A kiállítások közül kiemelkedik a Néprajzi Múzeumban 2006-ban rendezett *Műanyag* tárlat, valamint a *MaDok* program keretében kiadott füzetek.,[18] melyek értékes forrásul szolgálnak tárgyismeret tekintetében. A *Műanyag* kiállítás elméleti, muzeológiai, gyűjteményezési előzményeiről és tanulságairól Frazon Zsófia írt bővebben.[19]

A külföldi szakirodalom jóval nagyobb számú, különösen a nyugati és északi országok szakemberei jártak élen a műanyagkutatásban, ezek közül csak a legfontosabbakat ismertetjük.

A már említett *Modern art: who cares?* amszterdami szimpóziumot 1997-ben rendezték, és 1999-ben – majd 2005-ben ismét – kiadták a programhoz kapcsolódó tanulmányokat.[20] Ez a kötet inkább etikai/művészettörténeti jellegű szövegeket tartalmaz, bár előkerül a megőrzés, az anyaghasználat és a restaurálás problémája is. Kitűnik belőle a modern művészeti múzeumok és a történeti múzeumok szemléletbeli különbsége, és viszonylag háttérben maradnak a műtárgyvédelem gyakorlati kérdései. A tanulmányok egy része érinti ugyan a műanyagokat mint a kortárs anyagok csoportját, de nem ez jelenti a tematika alapját.

Yvonne Shashouah polimerkutató a műanyagkonzerválás első úttörői közé tartozik. Rendszeresen publikál a műanyagok felépítéséről, degradációjáról és tárolási lehetőségeiről. Munkásságának kiemelkedő eredménye a 2008-ban megjelentetett *Conservation of plastics* című kötet, mely átfogó képet nyújt a műanyagok gyártási, gyűjteményezési és konzerválási történetéről.[21] A könyv fejezetei: 1. Műanyagok a gyűjteményekben, 2. A műanyagok fejlődésének története, 3. A műanyagok gyártástechnológiája, 4. A műanyagok tulajdonságai, 5. A gyűjteményekben található műanyagok azonosítása, 6. A műanyagok bomlása, 7. Műanyagok konzerválása, 8. A műanyag konzerválás jövője, és három melléklet a leggyakoribb műanyagok tulajdonságairól, FT-IR spektrumok, és az öregedési folyamatokra használt terminusok jegyzéke.

2008-ban indult a *Preservation of Plastics ARTefacts research project (POPART)*, az Európai Bizottság által finanszírozott műanyagkutatási program, mely több intézmény együttműködésében valósult meg.[22] Célkitűzésük volt az azonosítási lehetőségek, bomlási folyamatok, konzerválási lehetőségek kutatása és bemutatása. A négyéves projekt befejezéseként elkészült a weboldal, ahol videókat, hanganyagokat, további linkeket és a program tanulmánykötetét is megtaláljuk. E kiadvány legnagyobb része az azonosítási, méghozzá a nagyműszeres azonosítási módszerekre fókuszál.[23] Egyszerű vizsgálatok[24] egyáltalán nem kerülnek elő, és meg sem említik a történeti kutatást, mint azonosítási lehetőséget. A projekt során voltak feladatok, melyeket a partnerintézmények külön-külön végeztek, majd az eredményeket összevetették: a kötetben pl. részletesen

[18] https://www.neprajz.hu/kiadvanyok/madok (letöltés ideje: 2023.12.21.)

[19] Frazon 2011.

[20] Hummelen –Sillé 2005.

[21] Shashoua 2008.

[22] Azóta is működő oldaluk, letölthető anyagokkal: https://popart-highlights.mnhn.fr/introduction/the-popart-project/index.html (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[23] Lavédrine et al. 2012.p. 43-59. 91-105. 177-209.

[24] Hazai restaurálási szakirodalomban kémiai/ cseppentéses/ nedves/ nedves kémiai teszt néven előforduló vizsgálatokról van szó.

Polly-t, az öregedési modellkísérlet babáját mutatták be.[25] Olvashatunk még gyűjteményi esettanulmányokat, érintve a konzerválás problémáit. Viszonylag részletesen körüljárják a tisztítást mint etikai problémát, bemutatják a lehetséges gyakorlati válaszokat, modellkísérletekkel igazolva.[26] Igazi konzerválási-restaurálási beavatkozásként csak egy tanulmány került be a kötetbe, nevezetesen a poliuretán hab megerősítéséről[27]. Ez azért érdekes, mert a lentebb bemutatott *PUR FACTS* kötet egy évvel hamarabb jelent meg, mint a *POPART* könyv. Az egész projektben furcsa, hogy az azonosítás került túlsúlyba, ehhez képest a konzerválási, tárolási, restaurálási lehetőségekről kevés szó esik. A projektben közreműködők nem igazán törekedtek olyan módszerek megtalálására, melyek a többség számára elérhetőek és használhatóak. Bár a kutatásuk értékes, a kelet-európai múzeumi dolgozó számára közvetlenül kevésbé hasznosítható. Ez utóbbi megállapítás, nem csak ránk, hanem a nyugati kollégákra is igaz különben nem tudna fennmaradni a *Project Plastic* cég, melynek termékei anyagtermésze alapú azonosítás kínálnak–még akkor is, ha a kontrollminták műszerekkel bemért anyagok. A *Project Plastic* továbbra is aktuális, megalkotói részt vettek a 2020-as *Plastics in Peril* konferencián. Az előadások anyagát a 2023-ban megjelent kötetben publikálták.

Thea van Oosten kutatórestaurátor szintén nagyon fontos munkákkal gazdagította a műanyag- restaurálás szakirodalmát, itt a két legfontosabbat ismertetjük. 2011-ben jelentette meg humorosan *PUR FACTS* címen a poliuretán habok, szivacsok konzerválásával foglalkozó írását, mely a *PUR Research Project* keretében született.[28] A kötet első része a poliuretán habok történetéről, gyártástechnológiájáról, öregedéséről, felhasználásáról, konzerválás-történetéről és a projekt során végzett vizsgálatokról nyújt átfogó képet. Ezután a javasolt konzerválási beavatkozásról és a szükséges anyagokról olvashatunk,[29] majd két esettanulmányon[30] keresztül szemlélteti a konzerválás menetét. A másik fontos kiadvány, mely szintén van Oosten nevéhez kötődik: a 2022-ben megjelent *Properties of Plastics: A Guide for Conservators*, melynek első fejezetében általánosan bemutatja a műanyagok történetét, gyártástechnológiáját, tulajdonságait.[31] A második fejezetben hat esettanulmányt közöl: poli(vinil-klorid) film javítása, polipropilén szálak megerősítése, cellulóz-acetát lapok simítása, kemény poliuretán ragasztása és veszteségkompenzálása, természetes gumi installáció kérdései, rugalmas poliuretán ragasztása témákban.[32] A harmadik fejezetben a gyűjteményekben leggyakrabban előforduló műanyagokat és tulajdonságaikat ismerteti.[33]

A 2020-ban *Plastics in Peril: Focus on conservation of polymeric materials in cultural heritage* címen, online rendezett műanyagkonzerválási konferencia anyagait, 2023 novemberében publikálták. Tizenhárom tanulmányt közölnek, elsőként a lentebb ismertetett *Project Plastic* által kínált különféle szolgáltatásokat (workshopok, bemutatók, ingyenes adatbázis, megvásárolható vizsgálati

[25] Lavédrine et al. 2012, p. 139-149.
[26] Lavédrine et al. 2012, p. 225-269.
[27] Lavédrine et al 2012. p. 271-293.
[28] A projekt munkatársa volt Aleth Lorne és Olivier Béringuer is.
[29] van Oosten 2011, p. 87-90.
[30] van Oosten 2011. p. 91-114.
[31] van Oosten et al. 2022.p. 15-122.
[32] van Oosten et al. 2022, p. 124-168.
[33] van Oosten et al. 2022.p. 169-283.

csomag),[34] beszámolókat múzeumi gyűjtemények azonosítási és műanyagkezelési gyakorlatáról,[35] valamint adott műanyagok és műanyagkeverékek azonosítási és konzerválási esettanulmányait.[36] Legfrissebbként lehet említeni a 2024 áprilisában Ljubljanában tartott *Plastic Fantastic* konferenciát, melyről mi is írtunk beszámolót.[37]

Anyagvizsgálati lehetőségek és eszközeik

A műanyagok azonosítása kulcsfontosságú a megfelelő tárolási körülmények, konzerválási beavatkozások megtervezéséhez. Az azonosításra azért is van szükség, mert bizonyos természetes eredetű anyagokat nehéz egyszerű szemrevételezéssel elválasztani a mesterséges polimerektől: különösen a bevonatok (lakkok, festékek, viaszolt felületek), bizonyos állati eredetű műtárgyalkotók (szaru, csont, teknőcpáncél), illetve műanyag természetű készítmények (*Bois Durci*)[38] esetében. Az azonosítási módok kutatása során végig szem előtt tartottuk, hogy törekedni kell a tömegesen alkalmazható megoldások összegyűjtésére, hiszen a projekt elsődleges célja a raktári viszonyok rendezése.

A vizsgálatok első csoportjába soroljuk azokat a módszereket, amelyek a mi megítélésünk szerint a legbizonytalanabbak az eredmény szempontjából, de szinte mindenhol olvashatunk róluk, mert a vizsgálatok legrégebben alkalmazott csoportját is jelentik. Ezek az éghetőségi vizsgálatok: milyen színű a láng? Kormoz-e a füst? Égés közben elkezd csöpögni a polimer? A lecsöppent darab milyen természetű? Milyen szaga van a füstnek? A lángból kivéve égve marad vagy elalszik a minta? További vizsgálati módszerek még a hajlítási, törési tesztek, valamint a vízen, sóoldaton, olajon úsztatás. Az éghetőségi vizsgálatok nem csak bizonytalanok, de viszonylag nagy mintát igényelnek. A hajlítási, törési tesztek szintén relatíve nagy mintát igényelnek, ezért műtárgyakon nem használjuk őket. Az úsztatási vizsgálatok a polimer sűrűségével vannak összefüggésben, viszonylag kis mintával is működnek, és a mintára nézve roncsolásmentesek, ezért ezeket nem vetettük el teljesen.

Az azonosításnak egy klasszikus módja a forrásokra támaszkodó kutatás, mely jellegzetes vonások, jelzések, feliratok, számok alapján tud az anyagösszetételig elvezetni (**2–3. *kép***). Ennek a módszernek a forrásai lehetnek a reklámanyagok, termékkatalógusok,[39] szakfolyóiratok (például *Elektrotechnika*,[40] *Magyar Textiltechnika*[41]), ipartörténeti szakkönyvek,[42] alapanyagot is feltüntető

[34] Row 2023. p. 1-14.

[35] Row 2023. p. 15-62.

[36] Row 2023. p. 63-167.

[37] Vágány et al. 2024.

[38] 1856-ban Francis Charles Lepage által Párizsban szabadalmaztatott anyag. Fűrészpor vágóhídi vérrel összekeverve, kiszárítva, porítva, majd forró klisék között préselve készült. A kész termék jól forgácsolható, polírozható, nehéz, kemény, rideg anyag lett, megjelenésében nemesfára, gagátra és a későbbi bakelitre emlékeztetett. Gyártása viszonylag költséges, a 20. század első felében a műanyagok visszaszorították. Bővebben: https://museumofdesigninplastics.blogspot.com/2020/11/bois-durci.html (2023.12.21.)

[39] Beke et al. 1970

[40] Az első műanyagot bemutató cikk a folyóiratban: Ipolyi 1958. p. 48-56.

[41] Az első műszálakkal foglalkozó cikk a folyóiratban: Herceg 1947., p. 38-41.

[42] Például: Speidl 1941. p. 357-362.

2-3. *kép* – *Futurit (aminoplaszt) edény felirattal és gyártási számmal, a mintatár M1.2023.2. számú darabja* / ***Figs.* 2-3** – *Futurit (aminoplast) dish with inscription and serial number, item no. M1.2023.2 of the sample collection*
(Fotó: Retkes-Kiss Antal Farkas / Photo: Antal Farkas Retkes-Kiss)

múzeumi kiadványok[43] és az ismeretterjesztő[44] irodalom. A forrásokon alapuló kutatás mintavételt nem igénylő azonosítási eljárás, ami univerzálisan nem alkalmazható, és viszonylag sok idő ráfordításával csak egy bizonyos tárgytípus anyagát ismerjük meg. További gyengesége ennek a módszernek, hogy a gyártók változtathatták az adott termékek összetételét, ezért a kutatás csak úgy használható, ha ezeknek a változtatásoknak az idejéről és a vizsgált tárgyunk koráról van információnk.

Anyagtermészet-alapú módszernek nevezhetnénk a műanyagok gyártástechnikai jegyei, megjelenése, színe, áttetszősége, rugalmassága alapján történő azonosítást. Ennek az alapja abban rejlik, hogy minden műanyagnak megvannak a rá jellemző gyártási módjai, melyek a kész tárgyon is nyomot hagynak (pl. fröccsöntés, préselés stb.). Adott tárgytípusok csak bizonyos műanyagokból készíthetőek, vagy célszerű bizonyos műanyagokból készíteni ezeket, hogy megfelelő tulajdonságaik legyenek.[45] Ide sorolhatóak továbbá az öregedés jellegzetes vonásai is: szín, szag, állagváltozás, repedezettség jellege, ragacsossá válás stb. Ez a módszer kontrollmintákat és viszonylag nagy tapasztalatot igényelhet, általában nem alkalmas pontos azonosításra, de jelentősen lehet vele szűkíteni a lehetséges műanyagok körét, és mintavétel sem szükséges hozzá.

Egy analitikusabb módszer az egyszerű kémiai vizsgálati módszerek csoportja, mely az első megoldásnál univerzálisabban alkalmazható, a másodiknál pedig pontosabb eredményt ad. Bár majdnem minden műanyagtípus azonosításához van külön vegyi út, a gyakorlatban viszonylag limitált számú az, amit jól lehet alkalmazni. Bizonyos módszerek kivitelezése körülményes és veszélyes is lehet, más módszerek nem elég érzékenyek. A kémiai vizsgálatok mintavételt igényelnek. A legalapvetőbb kémiai vizsgálatok közé tartozik a *Beilstein-próba* (poli(vinil-klorid) kimutatásához) (***4. kép***.),[46] a *difenil-amin reagens* (cellulóz-nitrát kimutatásához),[47] az *ólom-acetát teszt* (vulkanizált gumi kimutatásához).[48] Ezeknél összetettebb vizsgálatokhoz megvásárolhatóak előre összeállított vizsgálati csomagok, sőt léteznek kifejezetten múzeumi azonosításhoz ajánlott

[43] Például: Fejős –Frazon 2006.; Frazon 2008.; Sparke 1990.
[44] Például: Macskássy 1983.
[45] Tárgytípusok és műanyagok, melyekből előállíthatóak: Pukánszky–Móczó 2011. p. 155-173.
[46] Rémillard 2007., p. 8-9.
[47] Rémillard 2007.p. 10-11.
[48] Rémillard 2007.p. 12.

***4. kép** – Lágyított PVC tárgyak a mintatárból / **Fig. 4** – Annealed PVC objects from the sample collection (Fotó: Retkes-Kiss Antal Farkas / Photo: Antal Farkas Retkes-Kiss)*

készletek is, referenciamintákkal, leírásokkal ellátva. Ezek könnyen használható eszközöknek tűnnek, azonban hátrányuk a mintavétel, illetve a termékek magas ára.[49]

A legpontosabb, és legdrágább azonosítási lehetőségek közé tartoznak azok az eszközök, melyeket a restaurátorok nagyműszernek neveznek: FT-IR, NIR, Raman, gázkromatográfia, tömegspektroszkópia stb. Ezeknek az eszközöknek az előnye, hogy megfelelő spektrumkönyvtár birtokában nagyon pontosan és viszonylag egyszerűen lehet velük műanyagokat azonosítani. Hátrányuk, hogy költséges a beszerzésük, és az eszközök kialakításától függően előfordulhat, hogy bizonyos tárgyakat nem lehet behelyezni a mérőfelületre, ezért mintavételt igényelhetnek. Az asztali műszerek mellett megjelentek a kézi készülékek (*handheld*), melyek vagy saját kijelzőn[50] vagy hozzá tartozó mobil applikáción[51] mutatják a mérés eredményeit.

Internetes adatbázisok és működésük

A műanyagok azonosításának módszerei komplexen alkalmazhatóak jól: a jelzések, gyártástechnikai jegyek, anyagminőségi jellegzetességek ismerete drasztikusan szűkítheti a lehetséges műanyagok körét. A tárgy karaktere alapján nem nehéz eljutni egy-két lehetséges műanyagig, ami azért fontos, mert ha kémiai úton azonosítjuk a tárgy anyagát, akkor így elegendő csak egy-két mintát venni. A nagyműszeres vizsgálatok sokszor a műszer kialakítása miatt igényelnek mintavételt, esetleg felületi előkészítést. Korábbi gyakorlat volt az egyes műanyagok tulajdonságainak, termékneveinek, kimutatási lehetőségeinek táblázatokba rendezése.[52] Emellett kialakultak az azonosítási sor rendszerezéséhez különféle fadiagrammok is, melyekben az anyag tulajdonságai és az elvégzett tesztek eredményei alapján lehetett továbblépni.[53] A kettő vegyítéséből

[49] Egy alapos tesztcsomag 50db FT-IR bemért referenciamintával: https://plastic-en.tool.cultureelerfgoed.nl/info#kit (letöltés ideje: 2023.12.21.) Ennek ára a cég 2023.11.23-án kelt válasza szerint 550 euró.

[50] Például: https://matoha.com/shop (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[51] Például: https://trinamixsensing.com/plasticsorting (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[52] Egyik legrészletesebb táblázat: Conserve O Gram 2010, 5-6. És egy internetes, más rendszer szerint működő táblázat: https://www.michadaresources.ca/plastic-identification-tool/ (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[53] Táblázat és fadiagramm (külön érdekesség az ajánlott javítási módok oszlopa): https://www.polyvance.com/identify.php (letöltés ideje: 2023.12.22.)

születtek a különböző szempontok szerint működő adatbázisok, melyekben kérdésekre válaszolva lehet haladni egészen a végeredményig.

A legegyszerűbben működő adatbázis a *Museum of Design in Plastics* oldalán található,de a fadiagramm változat is letölthető PDF-formátumban.[54] A rendszer felépítése túl egyszerű, ezért könnyen lehet téveszteni vele, továbbá egyetlen végeredményt ad meg, százalékos valószínűség megjelölése nélkül.

Nagyságrendekkel jobban használható egy másik oldal,[55] ahol megadott szempontok és elvégzett tesztek alapján az OK gomb megnyomása után kilistázza a lehetséges polimereket. Az adatok megadása előtt négy kategória közül kell választani: szál, film, tömb vagy hab. A rendszer előnye, hogy négy-öt műanyagot is kihoz a valószínűség százalékos jelölésével. Az eredmények mellett feltünteti azt is, hogy a megadott információk közül mi igaz a mintára, és mi nem. A rendszer hátránya, hogy kevés szemrevételezés alapján nyert információra kérdez rá, előtérben vannak a mintavételt igénylő tesztek.

Talán a leginkább felhasználóbarát a *Project Plastic* oldala,[56] melyen a kérdésekre adott válaszok alapján a jobb oldalon oszlopba rendezett polimerek sorrendje folyamatosan változik. A kapott pontok szerint előre sorolódnak a valószínűbbek. Az értelmezhetőséget nagyban segíti, hogy további magyarázó szöveg, illetve kép nyitható meg az adott kérdés pontosítása érdekében. Viszonylag sok olyan kérdés van, mely az anyag történetére, természetére vonatkozik, a kémiai tesztek is megjelennek opcióként, de nincsenek túlsúlyban. Az adatbázis használatához először négy kategória közül kell választani: hab, film, elasztomer, rigid. Az oldal a műszálak azonosítására nem alkalmas.

Az adatbázisokhoz hasonlóan működő telefonos applikációk is megjelentek, ezek közül az ingyenesen letölthető *Polyguess* appot találtuk a leghasznosabbnak.[57] Az applikáció előnye, hogy letöltés után internethez való csatlakozás nélkül is használható, hátránya, hogy szinte kizárólag csomagolóanyagok kategóriái közül lehet választani, ugyanis a *Polyguess* app célja, hogy a fogyasztók azonosítani tudják a hulladék műanyag csomagolást és a megfelelő gyűjtőbe tegyék. Az első kérdésnél kozmetikai, tisztítószer, olaj, festék, élelmiszer csomagolás és elektronikai műanyag közül lehet választani. A tematika nagyobb része klasszikus azonosítási módszerekre kérdez rá: hogyan ég, úszik-e a vízen, úszik-e a sóoldaton, oldja-e az aceton, meghajlítva elfehéredik/törik/szakad?

Hogyan tovább?

A Kiscelli Műanyag Projekt következő fejezetében a műanyagok által érintett raktárak felmérését és az ambientális konzerválás kialakítását fogjuk elvégezni. A műtárgyalkotók anyagának azonosítása után a tárgyakat csoportokba rendezzük az egymásra káros anyagok elválasztásának

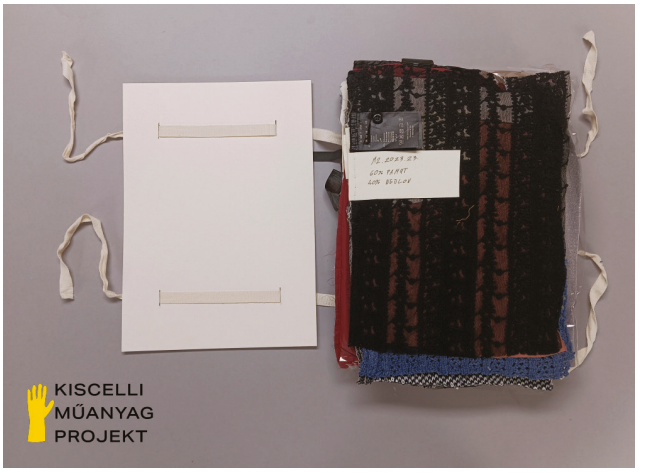
[54] https://www.modip.ac.uk/projects/toolkit?fbclid=IwAR1gv-V-hVQ8TfbmdH6kH3wfPNLkBvSNCAMVyKpGebHCcrdg-vwfZdJ1-1Ok (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[55] https://www.polymeridentification.com/index.php?menu=2&lang=cz (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[56] https://plastic-en.tool.cultureelerfgoed.nl/tool (letöltés ideje: 2023.12.22.)

[57] Részletek: https://hub.unido.org/news/tool-identification-plastic-materials (letöltés ideje: 2023.12.22.)

szabályai szerint. A különböző anyagokat sajátos igényeik szerinti csomagolással látjuk el. A tárolóeszközökön a műanyagok fő komponensét jelezni fogjuk, hogy a csoportosítás és a raktár kezelése egyszerűbb legyen. Az érintett gyűjtemények közül az első a Játékgyűjtemény lesz, ami nem csak a műanyag műtárgyalkotókban gazdag, hanem a többi gyűjteményhez képest viszonylag kicsi, ezért kiváló modellje lehet a megtervezett lépések begyakorlásának. A revízióval egybekötött újrarendezés folyamatát alaposan dokumentálni fogjuk, a tanulságokkal az alakuló protokollt pontosítani tudjuk.

***5. kép** – Műszálas textíliák a mintatárból / **Fig. 5** – Synthetic textiles from the sample collection*
(Fotó: Retkes-Kiss Antal Farkas / Photo: Antal Farkas Retkes-Kiss)

Indítottunk egy műanyag mintatárat, kifejezetten restaurátori használatra. Ennek célja, hogy minél többféle anyagú és különböző formákban megjelenő műanyagokat bocsásson a restaurátorok rendelkezésére. A mintatár három kategóriában bővül: (M1.) kemény és lágy műanyagok, fóliák, gumik, szilikonok, habok, szivacsok (de csak ismert fő komponensű tárgyakból vett anyagok csoportja), (M2.) műszálas textíliák összetételt jelző címkével (***5. kép***), (M3.) műanyag reklámszatyrok (összetétel ismerete nélkül). A gyűjtemény darabjait lehet analógiaként használni műanyagok anyagának, öregedésének felismeréséhez, azonosításához.[58] Kontrollmintaként alkalmazhatóak az azonosított darabok. Kezelési modellkísérletek: tisztítások, konzerválási beavatkozások végezhetőek a mintákon. A reklámszatyrok (M3.) kifejezetten modellkísérleti csoportot alkotnak; értékük általában a feliratokban, emblémákban rejlik, melyek lekophatnak a felületről (***6. kép***). A szatyrok egy érdekes csoportja a *lebomló típusúak,*[59] melyek törékennyé, porlékonnyá, könnyen szakadóvá válnak. Ezeken a tárgyakon konzerválási kísérleteket lehet végezni, melyek protokollját a közeljövőben fogjuk kialakítani: a beavatkozásokat és a tárolási körülményeket alaposan dokumentálva

***6. kép** – Műanyag zacskó, a mintatár M3.2023.6. számú darabja*
***Fig. 6** – Plastic bag, item M3.2023.6 from the sample collection*
(Fotó: Retkes-Kiss Antal Farkas / Photo: Antal Farkas Retkes-Kiss)

[58] Az angliai *Museum of Design in Plastics* anyagmintákat és 24 tárgyat tartalmazó kölcsönözhető mintatárat tart fenn hasonló céllal: https://www.modip.ac.uk/projects/identifying-plastics-toolkit/travelling-toolkit (2023.12.22.)

[59] Azért használjuk ezt a kifejezést, mert a kereskedelmi forgalomban kapható termékeket általában ilyen és hasonló címkék használatával népszerűsítették. Általában oxo-degradatív adalékok hozzáadásával gyorsították az aprózódást; létezett otthon komposztálható, és csak ipari körülmények között komposztálható változat is. Ma már nem jellemző a használatuk.

a jövő restaurátorai talán könnyebben orvosolják majd a felmerülő problémákat. A felhasználási feltételek kidolgozása után a gyűjteményt bejelentkezés alapján az egész szakma számára elérhetővé és használhatóvá kívánjuk tenni. A mintatár jelenleg több mint 300 darabot számlál.

Elkezdtünk egy adatbázist is fejleszteni a márkanevek, terméknevek, termékek anyagának azonosításához. Mint fentebb ismertettük, a különféle jelzések vagy a gyártási idő és gyártó nevének együttes ismerete konkrét összetételhez vezethet el. A készülő adatbázisban, adott tárgy fotója, jelzésének fotója (ha van), készítésének ideje, anyaga, és egyéb információs mezők szerepelnek. Az adatbázist, amint olyan méretbeli és minőségi színvonalat elér, az egész szakma számára hozzáférhetővé szeretnénk tenni. Az adatbázis fejlesztéséhez tárgyfotókkal, jelzések fotóival és hozzájuk tartozó információkkal bárki hozzájárulhat.

Köszönetnyilvánítás

Nagyon sokan támogatták eddigi munkánkat a műanyag mintatárba való adományozással, szakirodalmi ajánlással, a digitalizálásban nyújtott segítséggel, mindannyiuknak hálásan köszönjük! Külön köszönet illeti lektorainkat, dr. Kuti Klárát a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusát és dr. Litauszki Katalint a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Polimertechnika Tanszék adjunktusát értékes tanácsaikért. Köszönjük továbbá Kovács Krisztiánnak az OMRRK festményrestaurátorának, Szokán Erika festményrestaurátornak, dr. Mészáros Lászlónak, Renkeczné dr. Tátraaljai Dórának és Ferdinánd Milánnak a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem munkatársainak, hogy konzultációs lehetőséggel, laborbejárással, jegyzetekkel segítették munkánkat.

Irodalom

Műanyagipari szakirodalom

Herceg Ferenc: Műanyagok és nylon. Magyar Textiltechnika 1. 3. (1947) p. 38-41.

Ipolyi Károly: A PVC trópusi alkalmazhatósága. Elektrotechnika 51. 1-2. (1958) p. 48-56.

Macskássy Hugó: A műanyagok világa. Budapest, Műanyagipari Kutató Intézet, 1983.

Pukánszky Béla–Móczó János: Műanyagok.Egyetemi tananyag. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Vegyészmérnöki és Biomérnöki Kar, Fizikai Kémia és Anyagtudományi Tanszék. Budapest, Typotex, 2011.

Rémillard, France: Identification of Plastics and Elastomers. Miniaturized Tests. Centre de Conservation du Conservation du Québec, 2007.

Speidl Bódog: A magyar gumiipar fejlődése. In: Árvay József (szerk.): *A magyar ipar*. Árvay József), Budapest, 1941. p. 357-362.

Műanyag konzerválási-restaurálási szakirodalom

Care and Identification of Objects Made from Plastic. In: Conserve-O-Gram 8. 4. (2010)

Elekfy Péter: A cellulóz-nitrát károsító hatása műtárgyakon. In *Műtárgyvédelem* 20. (1991) p. 117-124.

Farkas Emese: *Műgyanta alapú festékek vizsgálata*. (diplomadolgozat) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2008.

Hotz Evelin: Celluloiddal borított könyvek restaurálása a 19-20. század fordulójáról. (diplomadolgozat) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2019.

Lavédrine, Bertrand–Fournier, Alban–Marin, Graham (szerk.): Preservation of Plastics Artefacts in Museum Collections, CTHS (Comité des travaux historiques et scientifiques) 2012.

Mátyás Viktória Beatrix: Kortárs festmények esztétikai kiegészítése – elméleti és gyakorlati problémák. In: *Isis* 19. (2019) p. 107-118.

van Oosten, Thea B.: PUR FACTS. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011.

van Oosten, Thea B. et al.: Properties of plastics, Getty Conservation Institute. Los Angeles 2022.

Papp Judit: Múlt és jelen, „Pillanatképek" a XX. századból. (DLA értekezés) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2014.

Putnoki Sándor: Wimshurst-féle influenciagép restaurálása. (diplomadolgozat) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest 2022.

Row, Sophie (szerk.): Plastics in Peril. Focus on conservation of polymeric materials in cultural heritage. Univerity of Cambridge Museums 2023.

Shashoua, Yvonne: Storing plastics in the cold: more harm than good? in ICOM Comittee for Conservation 2005, p. 358-364.

Shashoua, Yvonne: Conservation of plastics. Elsevier, 2008.

Tímárné Balázsy Ágnes: Műanyagok a műtárgyvédelemben 7.; Budapest, Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1978.

Tímárné Balázsy Ágnes: Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása. (Tankönyv) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1993. p. 241-260.

Vágány Judit: Papírvirággal díszített csontikon restaurálása. (diplomadolgozat) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2019.

Vágány Judit – Retkes-Kiss Antal Farkas – Albert Bellver, Nacho: A Plastic Fantastic műanyag konzerválási konferencia tanulságai, in Polimerek (szerk. J. Mező Éva) X. évf. 7. sz. 2024, pp. 221-224.

Vizsralek Nóra: Vizes bázisú akril festékek tulajdonságai, öregedéssel kapcsolatos degradálódási tényezői, és a velük festett műtárgyak restaurálásának problémaköre. (diplomadolgozat) Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2008.

Előadások

Hidasi Zsolt: A kortárs anyag restaurálása. Elhangzott a XXV. Országos Restaurátor Konferencián, Budapest 1998.

Kovácsné Gőgös Ágota: Plexi műtárgyak restaurálása során felmerülő gyakorlati és etikai problémák. Elhangzott a 40. Nemzetközi Restaurátor Konferencián, Budapest 2015 (11.12.).

Történeti vonatkozású irodalom, reklámújságok, hirdetések, katalógusok

Beke László et al.: Magyar építőipari katalógus: építőanyagok (6./2.), Műanyagok és műanyag szerkezetek. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1970.

Fejős Zoltán–Frazon Zsófia (szerk.): Plasztik művek. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2006. (Ma-Dok-füzetek 4.),

Frazon Zsófia (szerk.): Vízálló. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2008.

Sparke, Penny (szerk.): The plastics age. Victoria and Albert Museum 1990.

Elméleti, etikai vonatkozású források

Frazon Zsófia: Múzeum és kiállítás – Az újrarajzolás terei. Budapest, Gondolat, 2011.

Hummelen, Ijsbrand–Sillé, Dionne (szerk.): Modern Art: Who cares? An interdisciplinary research project and an international symposium on the conservation of modern and contemporary art. Holland, 2005 (második kiadás)

Kontur (Orbán) Kata: A kortárs műtárgyak konzerválási és restaurálási problémakörének bemutatása néhány esettanulmányon keresztül. (diplomadolgozat) (Témavezető: Hidasi Zsolt). Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2008.

Muñoz-Viñas, Salvador: Teoría contemporánea de la restauración. (Editorial Síntesis) Madrid, 2003.

Internetes források, adatbázisok

https://www.modip.ac.uk/projects/identifying-plastics-toolkit/travelling-toolkit (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://www.neprajz.hu/kiadvanyok/madok (letöltés ideje: 2023.12.21.)
https://museumofdesigninplastics.blogspot.com/2020/11/bois-durci.html (letöltés ideje: 2023.12.21.)
https://www.michadaresources.ca/plastic-identification-tool/ (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://www.polyvance.com/identify.php (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://www.modip.ac.uk/projects/toolkit?fbclid=IwAR1gv-V-hVQ8TfbmdH6kH3wfPNLkBvSN-CAMVyKpGebHCcrdgvwfZdJ1-1Ok (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://www.polymeridentification.com/index.php?menu=2&lang=cz (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://plastic-en.tool.cultureelerfgoed.nl/info#kit (letöltés ideje: 2023.12.21.)
https://plastic-en.tool.cultureelerfgoed.nl/tool (letöltés ideje:2023.12.22.)
https://hub.unido.org/news/tool-identification-plastic-materials (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://popart-highlights.mnhn.fr/introduction/the-popart-project/index.html (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://matoha.com/shop (letöltés ideje: 2023.12.22.)
https://trinamixsensing.com/plasticsorting (letöltés ideje: 2023.12.22.)

Launch of the Kiscelli "Plastic" Project

At the Kiscell Museum, we started working with the plastic artifact materials that are growing in number in modern collections in the autumn of 2023. In less than a month, we had collected the most important publications on the subject, developed a project plan, and gathered the core material for a plastic sample collection. We were fortunate to have Nacho Albert Bellver, a chemistry graduate from the University of Valencia, join the research on a scholarship from the second half of November. Bellver specialises in analytical chemistry, a skill that is particularly useful for identifying plastics. The aim of the project is twofold: to reorganise and properly store plastic and plastic-containing artefacts in modern collections, and to find ways of preserving plastics in mass quantities in particularly poor conditions (both in terms of storage and restoration equipment, i.e. not primarily to restore a single piece to perfection). It follows that, although we do not rule out large-scale testing, we are looking for ways of identification that can work without such methods. Research into plastic conservation is not a primary objective of the project, although it is often inseparable from conservation interventions. The three steps of the work that we set out are identification, grouping, and setting up a storage system. In this introductory article, we report on the start of the research, a literature review and the identification options in general. The article starts with a description of the problems faced by plastic artifact materials, followed by a review of the most important publications and projects in the national and international literature. Then, the identification options are described: traditional flammability tests, source-based identification, material nature-based approach, chemical tests, large-scale instrumental tests. Charts, tree diagrams, databases and mobile applications for identification have been developed to systematise the identification. At the end of the article, we report on our results and plans to date. We have created a plastic sample collection that can be used for testing and modelling purposes: hard and soft plastics, synthetic textiles, and advertising bags make up the categories currently. A database of object types and markings is being developed to identify the materials that make up the objects. In 2024, we plan to reorganise the Toy Collection of the Museum; in the process, we will test the planned steps in practice. Based on the lessons learned from the thoroughly documented reordering, we will continue to refine the protocol as it takes shape. We also intend to publish the lessons learned from the Toy Collection, with a detailed description of the storage options for each material.

M E G E M L É K E Z É S
C O M M E M O R A T I O N

Zsidi Paula

100 éve született Póczy Klára

„…az egésznek a tudója tudja a részletet is, de aki csak a részletet ismeri, annak fogalma sincs az egészről." (Lukianosz)

Póczy Klára Aquincum azon kutatói sorába tartozott Kuzsinszky Bálint és Nagy Lajos utódaként, akik nemcsak a római kori város emlékeinek feltárását, publikálását tűzték ki célul, hanem annak megismertetését, megőrzését, bemutatását is az utókor számára. Klára életműve klasszikus példája annak, hogy hogyan lehet és kell a régészetet is – kiragadva az elvont kutatás helyzetéből – „alkalmazott" tudománnyá tenni.

Póczy Klára hosszú szakmai életútja méltatásának kisebb szakirodalmi listája van. Az ásató régészt, a provinciális római kor nemzetközi hírű kutatóját, a római kori emlékek bemutatásának szakértőjét, számos tematikus kiállítás rendezőjét, időtálló publikációk, kiadványok szerzőjét és szerkesztőjét a nemzetközi tudós társadalom ismerte, elismerte. Most, századik születésnapja alkalmából szakmai munkásságának azokról a – talán kevésbé ismert – elemeiről esik szó, amelyek jelentőségükben inkább az utókor számára hordoznak útmutatást, programot. Ilyenek az Aquincumi Múzeum, illetve a környező régészeti park fejlesztésével kapcsolatos elképzelései, de a régészeti rekonstrukciókkal kapcsolatban leírt gondolatai vagy kultúrdiplomáciai tevékenységként is értelmezhető kiállítási tevékenysége is, amelyek tanulsággal szolgálhatnak az őt követő régészgenerációk számára. Az alábbi néhány, kiragadott példa csak illusztrálja azt a kreativitást, a teljesség igényét, ami a több mint ötvenéves szakmai életutat jellemezte.

Póczy Klára - BTM Régészeti Adattár Hagyatéki gyűjtemény
Klára Póczy - BHM Archaeological Repository, Estate Collection

Az Aquincumi Múzeum és a körülötte fekvő (akkoriban rommezőnek vagy romkertnek nevezett) régészeti park konzerválása, látogathatóvá tétele Póczy Klára egyik első olyan nagyszabású munkája volt, ami nevét nemzetközileg is ismertté tette. Arról azonban csak a belső iratok, dokumentumok tanúskodnak, hogy a romkonzerválás mellett, 1967-ben egyidejűleg a múzeumépület átalakításáról is tervet készíttetett, amely nemcsak a kiállítótér bővítését tartalmazta, hanem a látogatói igények kiszolgálását vendéglátórészleg építésével is szolgálta volna. Előrelátó terve ak-

kor nem valósulhatott meg. Ma azonban – a régi gondolat új formába öntésével – újra napirendre került, s lassan kiviteli szintre lép a régi múzeumépület rehabilitációja.

A romkonzerválás folyamatához kapcsolódóan a polgárváros és a múzeum területének távlati rendezése sem kerülte el figyelmét. Lépéseket tett az aquincumi romkert Záhony utcáig való kiterjesztése ügyében. A folyamat eljutott egy bírósági döntésig, majd annak szellemében a jogi kérdések tisztázására már nem került sor. Végül a Póczy Klára által 1971-ben felvetett feladatot új eljárások keretében 1992 és 2005 között sikerült nagyrészt megvalósítani. Ma csupán egyetlen telek múzeumi funkcióba állítása hiányzik ahhoz, hogy a park Póczy Klára által megálmodott kiterjesztése, az aquincumi polgárváros keleti felének területi egysége helyreálljon.

Hosszan és kitartóan törekedett arra is – megint csak a teljességet, az egészet szem előtt tartva –, hogy a polgárváros aquaeductustól nyugatra fekvő részét is megőrizze és múzeumi célú használata biztosított legyen, sőt távlatokban az Aquincumi Múzeum részévé váljék. Ezt a célt szolgálta az 1966-ban, Interstudex néven megindított ásatássorozata, amely egyfajta (mostanában kedvelt feltárási formátumként terjedő) közösségi régészetként is értékelhető. A feltárást követő részleges romkonzerválás is hozzájárult ahhoz, hogy a római várostól délre épülő modern lakótelep nem harapott bele az antik romokba. Igaz ugyan, hogy a modern lakótelep és az antik város markáns elválasztását célzó terve, a déli városfal rekonstrukciója nem valósulhatott meg. De nem adta fel. Amikor a rendszerváltást követően felmerült a budapesti EXPO gondolata, felmérve annak marketingértékét nagyszabású római programot dolgozott ki építészek támogatásával a nyugati részre. Az EXPO lemondásával a római kort idéző tervezett élménypark ugyan nem valósult meg, azonban annak egyes elemeit rendszeresen láthatjuk az Aquincumi Múzeum rendezvényein.

Póczy Klára munkásságának kézzelfogható, maradandó részét képezi számos aquincumi építészeti emlék bemutatása, illetve annak régészeti részében való közreműködés. Ezek műfajilag többféle kategóriába sorolhatók: állagmegóvás, romkonzerválás, bemutatás, rekonstrukció. Nagy vihart kavart annak idején az aquincumi polgárváros romkonzerválása (építészek: H. Vladár Ágnes és Hajnóczi Gyula), sok vád érte a falakat megemelő konzerválási technikát, s az abban közreműködő régészt, Póczy Klárát is. Az idő bebizonyította, hogy a módszer hasznos volt, nélküle már kőtemető lenne a falmaradványok helyén. Még ingoványosabb terület volt abban az időben, az 1960-70-es években a régészeti rekonstrukciók kérdése. Klára, megelőzve korát, egy 1966-ban tartott előadásának kézzel írott feljegyzésében kifejti, hogy „…a műemléki rekonstrukció is változik, úgy is mondhatnám, hogy generációs-kérdés!" És milyen igaza volt. Mennyit változott a szakmai, tudományos ismeretek bővülésével, a technikai lehetőségek kiszélesedésével, a befogadó közönség elvárásainak változásával a rekonstrukciókról alkotott szakmai vélemény! Ez irányú korai aquincumi próbálkozásainak maradtak rajzos emlékei is. Ilyen pl. a Dirké-mozaikot bemutató védőépület belső, élményszerű, látogatóvonzó, római lakóházbelsőt idéző kialakítása. Ez a maga korában még szokatlan szemlélet volt, ami mára már a múzeumokkal szembeni elvárások közé tartozik. Az 1980-as években azonban a legiotábor emlékeinek bemutatásakor már bátrabban nyúlt a rekonstrukció eszközéhez.

A tudományos kutatás, a megőrzés, a közzététel és az ismeretátadás feladatívében mindig megtalálta az egyensúlyt. Ez utóbbi feladathoz tartoztak a kiadványok és a kiállítások. Klára

ezen a területen is „szintet lépett", tevékenysége kultúrdiplomáciai léptékű. Már az 1980-as évek közepén, a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban olyan, idegennyelven is megjelenő kiadványtervet nyújtott be a BTM akkori főigazgatójának, Székely Györgynek, amely „…felhívja a látogatók figyelmét a BTM római témájú kiállításaira, kismúzeumaira, romterületeire, amelyek Budapesten különböző pontokon találhatók… és a BTM külföldi látogatóinak igényét" kielégítenék. Az öt kiadvány eljutott a vasfüggönyön túlra, hirdetve a hazai római kori kutatás eredményeit. Ez az első lépés, néhány kisebb léptékű külföldi kiállítás, no meg Klára intenzív külföldi szakmai kapcsolatrendszere vezetett az igazi áttöréshez, amelynek nyomán Aquincum neve nemcsak szűk szakmai körben vált ismertté. 1986-ban, az aquincumi szakmai csapat közreműködésével létrejött a „Das römische Budapest" című vándorkiállítás, amely hat év alatt 12 európai helyszínen ismertette meg az érdeklődőket Aquincummal, bemutatva a legutóbbi évek szenzációs eredményét, a legiotábor és a katonaváros emlékeit. Klára azonban nemcsak szervezte a bemutatókat, hanem a rendszerváltás éveiben a kiállítás kapcsán első kézből adott információt a magyarországi régészeti kutatásokról és örökségvédelemről. A kiállítás bemutatása valamennyi helyszínen nemcsak kulturális esemény volt, hanem szinte mindenütt diplomáciai jelenlét kísérte. Igazi szenzációt azonban azoknak a – szinte mindenütt meglévő – kis helyi magyar közösségeknek jelentett, akik büszkén és örömmel fogadták az immár szabadon vándoroltatott kiállítást.

Széles látókörének, az egészet tekintő gondolkodásának kiteljesedése, csúcspontja a már nyugdíjas éveiben megjelent kötet volt, „A magyarok ezer esztendeje Rómában", amelyhez Szelényi Károly adta gazdag fotóit. Szűkebb szakterületén túlmenő ismeretei, szoros vonzalma Rómához, az Örök Városhoz és a római kor máig érzékelhető hatása a magyar történelemben ihlette a kötetet. Végigolvasva a könyvet rájövünk, hogy miért is fontosak Aquincum apró csodái, hogyan segítette a magyarokat a római örökség továbbélése a megmaradásban, a keresztény Európához való kötődésben.

Klára azok közé a tudósok közé tartozott, akik „az egész tudói" voltak. A részletekkel kapcsolatos tudományos eredmények idővel elavulhatnak vagy evidenciává nemesülnek. A lényeg, hogy a kis kérdések megválaszolása során sose tévesszük szemünk elől az „egészet", és Póczy Klára munkássága erre tanítja az utódokat.

On Klára Póczy's 100th birth anniversary

„...he who knows the whole knows the detail, but he who knows only the detail has no idea of the whole." (Lucian)

As the successor of Bálint Kuzsinszky and Lajos Nagy, Klára Póczy was one of the researchers of Aquincum who aimed not only to excavate and publish the monuments of the Roman city, but also to make them known, preserve and present them to posterity. Klára's life's work is a classic example of how archaeology can and should be taken out of the realm of abstract research and turned into an ‚applied' science.

Klára Póczy's long professional career has been commended in a long list of literature pieces. As excavation leader, internationally renowned researcher of the provincial Roman period, expert in the presentation of Roman monuments, director of numerous thematic exhibitions, author and editor of time-tested publications, she has been recognised and acknowledged by the international scholarly community many times over. Now, on the occasion of her centenary, we will discuss those elements of her professional work – perhaps less well known – which, in their importance, are more of a guide and programme for posterity. These include her ideas for the development of the Aquincum Museum and the surrounding archaeological park, her thoughts on archaeological reconstruction, and her exhibition projects, which can be considered as elements of cultural diplomacy, and which can serve as lessons for generations of archaeologists to come. The following few selected examples illustrate the creativity and the need for completeness that have characterised her professional career of more than fifty years.

The conservation and accessibility of the Aquincum Museum and the surrounding archaeological park (then called the 'ruin field' or 'ruin garden') was one of the first major works of Klára Póczy, which made her name internationally known. However, only internal documents testify to the fact that, in 1967, in addition to the conservation of the ruins, she had a plan drawn up for the remodelling of the museum building, which not only included the extension of the exhibition space, but also the construction of a catering area to serve the needs of visitors. This visionary plan could not be realised at the time. Today, however, the old idea is back on the agenda, and the rehabilitation of the old museum building is slowly reaching the implementation stage.

In connection with the process of conserving the ruins, the future of the Roman civilian town and the museum area has not escaped her attention. She took steps to extend the ruin garden in Aquincum to Záhony Street. The process reached a court decision; however, the legal issues were not clarified. In the end, the task raised by Klára Póczy in 1971 was largely achieved between 1992 and 2005 through new procedures. Today, all that is missing is the conversion of a single plot of land into museum territory to restore the unity of the eastern half of the Aquincum civilian town, the extension of the park envisaged by Klára Póczy.

She also worked long and hard to preserve the part of the town west of the aqueduct for museum use, and to make it part of the Aquincum Museum. This was the aim of a series of excavations launched in 1966 under the name Interstudex, which can be seen as a kind of community

archaeology (nowadays becoming a popular excavation format). The partial preservation of the ruins following excavation also helped to ensure that the modern housing estate built south of the Roman city did not bite into the area of the ancient ruins. It is true that the reconstruction of the southern city wall, a plan to create a marked separation between the modern housing estate and the ancient city, could not be realised. But she did not give up. When the idea of an EXPO in Budapest came up after the fall of communism, she assessed its marketing value and developed a large-scale Roman-themed programme for the western part with the support of architects. With the cancellation of the EXPO, the planned Roman theme park never materialised, but some of its elements can still be seen regularly at events at the Aquincum Museum.

A tangible and lasting part of Klára Póczy's work is the presentation of numerous architectural monuments in Aquincum and her contribution to the archaeological part of the projects. These can be divided into several genres: conservation, preservation, presentation and reconstruction. The conservation of the ruins of the Aquincum civilian town (designed by architects Ágnes H. Vladár and Gyula Hajnóczi) caused a great stir at the time, with many accusations being directed at the conservation technique used to raise the walls, and at the archaeologist involved, Klára Póczy. Time has proved that the method worked – without it there would be a stone cemetery where the remains of the walls once stood. The issue of archaeological reconstructions was even more unclear at the time, in the 1960s and 70s. Klára, ahead of her time, explained in a handwritten note of a lecture she gave in 1966 that „...monument reconstruction is also changing, I would say it is a generational issue!" And how right she was. How much the professional opinion on reconstruction has changed with the expansion of professional and scientific knowledge, the widening of technical possibilities and the changing expectations of the audience! There are still some sketches of her early attempts in Aquincum. For example, the interior of the protective building with its Dirke mosaic, which is reminiscent of a Roman dwelling, ensuring its attractiveness to visitors. This was an unusual approach for its time, but it is now a standard that is expected of museums. In the 1980s, she began to use reconstruction more boldly in her presentation of the remains of the legionary camp.

She has always found a balance between the tasks of scientific research, preservation, publication and knowledge transfer. The latter included publications and exhibitions. Klára has also „moved up a level" in this field, her activity being on a cultural diplomacy scale. Already in the mid-1980s, in the period immediately preceding the change of regime, she submitted to the then Director General of the Budapest History Museum, György Székely, a project plan for a publication, also in foreign languages, which would „...draw the attention of visitors to the BHM's Roman-themed exhibitions, small museums and ruin sites, which are located in various parts of Budapest... and would satisfy the needs of foreign visitors to the museum". The five publications have reached beyond the Iron Curtain, promoting the results of Hungarian research. This first step, a few small-scale exhibitions abroad and Klára's extensive network of professional contacts abroad led to the real breakthrough, which made Aquincum's name known in a much wider circle outside professionals. In 1986, with the help of the Aquincum team of professionals, the travelling exhibition 'Das römische Budapest' was created, which in six years introduced visitors to Aquincum in 12 European sites, presenting the sensational achievement of recent years, the ex-

cavation of the legionary camp and the military town. Klára not only organised the exhibitions, she also gave first-hand information on archaeological research and heritage protection in Hungary during the years of the regime change. The presentation of the exhibition was not only a cultural event in each venue, but was accompanied by a diplomatic presence almost everywhere. The real sensation, however, came from the small local Hungarian expat communities who welcomed the exhibition, which was now allowed to cross borders.

The culmination of her broad vision, her holistic thinking, was the volume 'A Thousand Years of Hungarians in Rome', published in her retirement years, to which Károly Szelényi contributed his rich photographs. The book was inspired by her knowledge beyond her special field of expertise, her close affinity with Rome, 'the Eternal City' and the still perceptible influence of the Roman era in Hungarian history. Reading through the book, one realises why the small wonders of Aquincum are so important, and how the survival of the Roman heritage helped Hungarians to survive and to connect with Christian Europe.

Klára was one of those scholars who were 'scholars of the whole'. Scholarly findings on details may become obsolete or evidential over time. The point is never to lose sight of 'the whole' when answering the small questions, and Klára Póczy's body of work teaches her successors to do so.

Zsidi Paula

Szirmai Krisztina

(1943–2023)

Fájdalmas veszteség érte az Aquincumi Múzeumot. Rövid, súlyos betegség után elment az 1970-es, 80-as évek legendás „aquincumi team"-jének egyik oszlopos tagja, Szirmai Krisztina. Nevének említése megkerülhetetlen, ha az aquincumi legiotábor és katonaváros feltárásáról, az albertfalvi vicus kutatásáról esik szó, de az aquincumi bronzszobrocskák és szobrászati emlékek kapcsán is beírta nevét a római kori provinciális régészet történetébe. Erről tanúskodik több mint száz cikke, tanulmánya, amelyek a hazai és külföldi szakmai kiadványok lapjain jelentek meg. Ehhez a széleskörű nemzetközi ismertséghez azonban hosszú út vezetett.

Szrimai Krisztina – BTM Aquincumi Múzeum Fotótár
Krisztina Szirmai – BHM Aquincum Museum, Photography Archive

Krisztina 1966-ban végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán, történelem–régészet szakon. Még abban az évben a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályán helyezkedett el, kezdetben a gyakornokok irodai, archiválási munkáját végezve, majd hamarosan régészként a tereppel is megismerkedett. Kezdetben Óbudán, Póczy Klára mellett szerzett gyakorlatot, majd Nagy Tibor óbudai és albertfalvai ásatásainak kitartó részese lett. A nagynevű elődöktől szerzett ismereteket és tapasztalatokat kiválóan alkalmazta a későbbiekben, a már önállóan vezetett, több mint száztíz ásatása során, a Belvárosi templomtól Budatétényig. Bár első pillantásra nem látszott „terepi alkatú" régésznek, de legendás akaratereje, szorgalma, példamutató kitartása és céltudatos következetessége folytán egyik oszlopos tagja lett annak a feltáró régészcsapatnak, amely a lebontott régi óbudai házak alól szinte elővarázsolta a régóta keresett aquincumi legiotábort. Az óbudai legiotábor feltárási kampányát követően a katonaváros északnyugati részén egykor állott díszes római kori városi palota falfestményeinek és mozaikjainak feltárása fűződik nevéhez. Az általa felszínre hozott és kiemelt falfestmények ma is az Aquincumi Múzeum gyűjteményének legértékesebb darabjai közé tartoznak. Terepi munkáinak utolsó szakaszából az albertfalvai tábor vicusának feltárása emelhető ki. Munkája nyomán nemcsak a település kronológiája tisztázódott, hanem a beépítés struktúrája is megrajzolhatóvá vált.

Terepi munkái nem akadályozták abban, hogy 1972-ben a Debreceni Egyetemen megvédje doktori disszertációját „Az aquincumi szobrászat vallástörténeti értékelése" címmel. Szirmai

Krisztina azok közé a kutatók közé tartozott, akik eredményeiket szívesen osztották meg nemcsak a szakmával, de a nagyközönséggel is. Rendszeres résztvevője volt a római koros nemzetközi konferenciáknak, tanulmányai, referátumai rendre ott szerepelnek e nemzetközi fórumok aktái között. A nagyközönség számára írt ismeretterjesztő munkái, kiállítási vezetői máig fontos dokumentumai egy-egy korszaknak vagy emlékcsoportnak.

Szirmai Krisztina igazi csapatember volt. Nem az a fajta, aki a csapatot maga köré szervezve annak középpontjában áll. Inkább az a csapattag, akinek minden munka, amit a közösségért tesz – legyen az raktárrendezés, idegenvezetés, ügyelet ellátása –, fontos, és hálás, hogy megteheti azt. Akaraterején, kitartásán és következetességén kívül a választott szakma iránti elkötelezett szeretet határozta meg azt a személyiséget, aki negyven éven át, 2006-ban történt nyugdíjba vonulásáig az Aquincumi Múzeum mindennapjainak része volt. Ezután hiányzott derűs arca, sajátos, csak rá jellemző lényeglátó humora, de tudtuk, hogy figyel ránk és velünk van. Egészen mostanáig…

Krisztina Szirmai

(1943–2023)

The Aquincum Museum has been struck by a painful loss. After a short, serious illness, Krisztina Szirmai, a pillar of the legendary „Aquincum team" of the 1970s and 80s, passed away. Her name is inescapable when it comes to the excavation of the Aquincum legionary camp and military town, the research on the Albertfalva vicus, but she also wrote her name into the history of Roman provincial archaeology in connection with the bronze statuettes and sculptural monuments of Aquincum. This is attested to by more than a hundred articles and studies published in national and international journals. However, this widespread international recognition has taken a long time to achieve.

Krisztina graduated in 1966 from the Faculty of Humanities of ELTE, majoring in History and Archaeology. In the same year, she started working at the Archaeology Department of the Budapest History Museum, initially as an office and archiving intern, and soon became acquainted with fieldwork as an archaeologist. Initially, she trained with Klára Póczy in *Óbuda*, and later became a regular participant in Tibor Nagy's excavations in *Óbuda* and Albertfalva. The knowledge and experience gained from her great predecessors was put to excellent use in her later excavations, more than one-hundred-and ten of them, which she led independently, from the Inner-City Parish Church to Budatétény. Although at first glance she did not appear to be a field archaeologist, her legendary willpower, diligence, exemplary perseverance and single-minded consistency made her a pillar of the team of archaeologists who almost conjured up the long-sought legionary camp of Aquincum from under the demolished old houses of Óbuda. Following the excavation of the legionary camp in Óbuda, she was responsible for the excavation of the wall paintings and mosaics of the ornate Roman town palace that once stood in the north-west part of the military town. The murals she unearthed and exhumed are still among the most valuable pieces in the collection of the Aquincum Museum. The final phase of her fieldwork was the excavation of the vicus of the Albertfalva military camp. Her work has not only clarified the chronology of the settlement, but has also made it possible to trace the structure of the settlement.

Her fieldwork did not prevent her from defending her doctoral dissertation entitled „The Religious-Historical Evaluation of Aquincum Sculpture" at the University of Debrecen in 1972. Krisztina Szirmai was one of those researchers who were eager to share their results not only with the professional scene but also with the general public. She was a regular participant in international conferences on the Roman period, and her studies and papers are regularly included in the proceedings of these international forums. Her educational works for the general public and her exhibition guides are still important documents of certain eras or groups of monuments.

Krisztina Szirmai was a real team player. She was not the kind of person who organised the team around herself and was at the centre of it. Rather, she was the kind of team member who cared about all the work she did for the community – whether it was organizing the storage

rooms, guiding visitors, or being on-call – and was grateful to be able to do it. In addition to her willpower, perseverance and consistency, a dedicated love for her chosen profession defined the person who was a part of the Aquincum Museum's daily life for forty years until her retirement in 2006. After that, we missed her cheerful face and her characteristic sense of humour, but we knew that she was listening and with us from afar. Until now...

Szirmai Krisztina tudományos munkáinak bibliográfiája

Összeállította Keszthelyi Anna – Méreg Erzsébet

1971

• Római eredetmítosz újabb ábrázolása Pannóniában. In: Antik Tanulmányok 18. (1971), p. 259-263.

1973

• Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi kőemlékeken = Die Porträttypen der Faustina (Major) auf den Aquincumer Steindenkmälern. In: BudRég 23. (1973), p. 171-178.

• Portrék és szoborfejek az Aquincumi Múzeumban = Porträts und Skulpturenköpfe im Museum von Aquincum. In: ArchÉrt 100. (1973), p. 224-231.

• Die Bildtypen auf den Denkmälern des Kaiserkults in Aquincum und ihr Ursprung. In: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 9. (1973), p. 83-90.

• Újabb adat a pannoniai Liber Pater és Libera kultuszhoz. In: Antik Tanulmányok 20. (1973), p. 191-196.

1974

• Régészeti ásatások Budapesten. Ausstellungsführer. Budapest, 1974. *(Társszerző: Schreiber Rózsa)*

1975

• Egy óbudai márványtöredék a Nemzeti Múzeumban. In: Antik Tanulmányok 22. (1975), p. 271-275.

• A Vihar utcai sírlelet = Der Grabfund aus der Vihar Strasse. In: ArchÉrt 102. (1975), p. 77-83.

1976

• Előzetes beszámoló az óbudai legiostábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. In: BudRég 24. (1976), p. 91-111.

• Festett párkánytöredék Óbudáról = Painted fragment a cornice from Óbuda. In: BudRég 24. (1976), p. 185-191.

• Előzetes jelentés a ferencesek temploma és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról = Preliminary report on the Excavations Conducted at the Principia of the Óbuda Legionary Camp and its Immediate Vicinity. In: BudRég 24. (1976), p. 233-247. *(Társszerző: Altmann Júlia)*

1978

• Római aquincumi fürdő. Ausstellungsführer. Budapest, 1978.

• Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról (1972-73) = Vorbericht über die Freilegung der römischen Siedlung von Budatétény (1972-73). In: ArchÉrt 105. (1978), p. 54-65.

1980

• Aquincum – Hercules villa. Ausstellungsführer. Budapest, 1980.

• Kutatások az aquincumi 2-3. századi légióstábor északi részén 1973-77-ben = Forschungen im nördlichen Teil der Praetentura des Legionslagers im 2-3. Jh. zu Aquincum 1973-77. In: ArchÉrt 107. (1980), p. 187-200.

1984

• Az aquincumi 2-3. sz.-i légióstábor praetenturája = Die Praetentur des Legionslagers in Aquincum. In: BudRég 25. (1984), p. 135-179.

• Újabb adatok az aquincumi légióstábor falfestészetéhez = Neuere Angaben zur Wandmalerei des Legionslagers von Aquincum. In: BudRég 25. (1984), p. 247-253.

• Újabb feliratos kőemlékek az Aquincumi Múzeumban = Neuere Inschriften im Museun Aquincum. In: BudRég 25. (1984), p. 255-264.

• Beszámoló a budatétényi római kori telep feltárásáról, 2. rész (1974-1977) = Bericht über die Ausgrabung der Römersiedlung in Budatétény, 2. Teil (1974-1977). In: BudRég 26. (1984), p. 153-182.

1985

• Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén = Spätrömische Gräber im nördlichen Teil der aquincumer Canabae. In: ArchÉrt 112. (1985), p. 221-239.

• Kutatások a 2-3. századi aquincumi légióstábor keleti védműveinél (1974-80) = Forschungen bei den östlichen Wehrbauten des Aquincumer Legionslagers aus dem 2-3 Jh. In: CommArchHung 1985. p. 49-68.

1986

• Das Kästchen aus der Búvár Strasse. In: Anteus MittArchInst 15. (1986), p. 365-366.

• Das Legionslagers von Aquincum In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983. Vorträge. Stuttgart: Theiss, 1986. p. 398-403. *(Társszerzők: Póczy Klára, Németh Margit, Kocsis László)*

• Das Strassennetz des Legionslagers von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983. Vorträge. Stuttgart: Theiss, 1986. p. 426-428.

• Neue Keramik mit bemalter Tierfigur aus Aquincum. In: CommArchHung 1986. p. 49-54.

• Das Dorf in der Gemarkung Budatétény. In: Das römische Budapest. Neu Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster: Westfälisches Museum für Archäologie, 1986. p. 146-148.

• Az aquincumi bronzszobrocskák. Budapest : BTM, 1986.

1988

• Monumental bronze fragments from Aquincum. In: Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über Antike Bronzen. Wien, 21. - 25. April 1986. Wien: Kunsthistorisches Museum, 1988. p. 144-147.

• Stratégiai megfigyelések az aquincumi késő római erőd északi körzetében = Stratigraphische Beobachtungen in Bereich der spätrömischen Festung von Aquincum. In: CommArchHung 1988. p. 49-70.

1990

• Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von J. Szilágyi. In: ActaArchHung 42. (1990), p. 336-340.

• Zur Chronologie der Auxiliarkastelle und des Legionslagers des 2-3. Jh. in Aquincum. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990. p. 683-687.

1991

• Frencos from Ács-Vaspuszta. In: CommArchHung 1991. p. 97-113. *(Társszerző: Járó Márta)*

• Dr. Szilágyi János (1907-1988) és megjelent művei. In: BudRég 27. (1991), p. 3-8. *(Társszerző: Póczy Klára)*

• Új női sírszobor Aquincumban = Neue weibliche Statue in Aquincum. In: BudRég 27. (1991), p. 99-103.

• Régészeti adatok az aquincumi 1. századi legiotáborhoz, valamint a 2-3. századi legiotábor retenturájához = Archäologische Beiträge zum Legionslagers von Aquincum aus dem 1. Jh., sowie zur Retentur des Legionslagers vom 2-3. Jh. In: BudRég 27. (1991), p. 105-137.

• Római kőemlékek a budafoki Törley kastély falán = Steindenkmäler an der Wand des Schlosses Törley in Budafok. In: BudRég 27. (1991), p. 181-187.

• Újabb adatok az aquincumi 2-3. századi legiotábor principiájának nyugati traktusához = Neue Angaben zum westlichen Trakt der Prinzipia in Aquincum aus dem 2-3. Jahrhundert. In: BudRég 28. (1991), p. 107-116.

• Die Lupa Capitolina-Darstellungen auf den pannonischen Steindenkmälern. In: Akten des 1. internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens : Graz, 27 - 30 April 1989. Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1991. p. 162-167.

• Barrack-blocks in the praetentura of the legionary fortress in Aquincum. In: Roman Frontier Studies 1989, proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter: University of Exeter Press, 1991. p. 259-262.

• Funeral portraits in Aquincum. In: Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém 14. Mai - 18. Mai 1991. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 1991. p. 273-278.

• Neue Wandgemälde auf dem Gebiet der Lagerstadt von Aquincum. In: Kölner Jahrbuch 24. (1991). p. 203-206.

1992

• [Rec.] C. Stribrny: Die Herkunft der römischen Werksteine aus Mainz und Umgebung. (Corpus Signorum Imperii Romani : Deutschland 2. 8.). In: ActaArchHung 44. (1992), p. 458-459.

1993

• Régészeti megfigyelések az ún. albertfalvai vicus északi részén, 1973-1977. = Archaeological observations in the northern section of the so-called vicus of Albertfalva, 1973-1977. In: BudRég 30. (1993), p. 87-118.

• Az albertfalvai római tábor. In: Régészeti emlékek a XI. kerületben. Budapest, 1993. p. 25-30.

• Eisengefässe in den spätrömischen Aquincumer Gräbern. In: Bronces y religion romana : actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, Madrid, mayo - junio, 1990. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993. p. 421-423.

1994

• Eine Pferdegeschirr – Gattung mit Lunalaverzierung aus Aquincum. In: Akten der 10. Internationalen Tagung über Antike Bronzen : Freiburg, 18. - 22. Juli 1988. Stuttgart: Theiss, 1994. p. 405-409.

1995

• Adlocutio in Aquincum. In: Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis 11. (1995) [1996]. p. 165-174.

• Small Bronze and Iron Finds from the vicus of the Military Fort Budapest-Albertfalva. In: Acta of the 12th congress on ancient bronzes, Nijmegen, 1992. Nijmegen: Provinciaal Museum G. M. Kam,1995. p. 427-433.

• Új régészeti adatok az albertfalvai vicushoz. Előzetes jelentés (1990-1991) = New archaeological data to the research of the Albertfalva vicus (1990-1991). In: CommArchHung 1994-1995 [1995], p. 27-51.

• Az albertfalvi auxiliaris tábor vicusának 1994. évi feltárása = Excavations at the vicus of the Albertfalva auxiliary fort. In: AqFüz 1. (1995), p. 10-14.

1996

• Jelvény (signum) Albertfalváról. In: ArchÉrt 123-124. (1996) [2000], p. 161-167.

• Verzierte Schwertscheidenbeschläge aus dem Legionslager von Aquincum. In: Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens : Bonn 21. - 24. April 1993.- Köln: Rheinland-Verlag; Bonn : Habelt, 1996. p. 199-202.

• Nagy Tibor tudományos munkásságának bibliográfiája. In: ArchÉrt.123 – 124. (1996) [2000], p. 188–193.

1997

• Kaszárnyák az aquincumi 2-3. századi legiotábor praetenturájában (1987-1988) = Barrack-blocks in the praetentura of the legionary fortress in Aquincum (1987-1988). In: BudRég 31. (1997), p. 273-279.

• Kutatás az albertfalvi vicusban = Research in territory of Albertfalva vicus. In: AqFüz 3. (1997), p. 66-72.

• Niello decorated horse harness ornament from Albertfalva = Niellóval díszített lószerszámdísz Albertfalváról. In: Balácai Közlemények 5. (1997), p. 171-176.

• Heads of Jupiter in the praetentura of the legionary fortress at Aquincum. In: Akten des 4. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens : Celje 8 - 12 Mai 1995. Ljubljana : Narodni Muzej Slovenije, 1997. p. 223-228.

• Excavation in the military vicus of Budapest-Albertfalva. In: Roman Frontier Studies 1995, proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxford : Oxbow Books, 1997. p. 527-529.

• Adlocutio Aquincumban = Adlocutio in Aquincum. In: CommArchHung (Communicationes Archaeologicae Hungariae) 1997. p. 155-162.

• Jelvény (signum) Albertfalváról. In: ArchÉrt 123-124. (1996-1997), p. 161-167.

• Nagy Tibor tudományos munkásságának bibliográfiája. In: ArchÉrt 123-124. (1996-1997), p. 188-193.

• A hit és a tisztelet színhelyei – templomok és szentélyek. A fórumtemplom, a kerek templom és forrásszentélyek Aquincumban = Stätten von Glauben und Verehrung – Tempel und Heiligtümer. Der Forumtempel, der Rundtempel und das Quellheiligtum von Aquincum. In: Out of Rome. Basel: Schwabe, 1997. p. 116-123.

• A római istenek. Aquincum = Die römischen Götter. Aquincum. In: Out of Rome. Basel : Schwabe, 1997. p. 260-271.

• A császárkultusz. Aquincum = Der Kaiserkult. Aquincum. In: Out of Rome. Basel : Schwabe, 1997. p. 272-275.

• A bennszülött istenségek és kultuszok. Aquincum = Die einheimischen Gottheiten und Kulte. Aquincum. In: Out of Rome. Basel : Schwabe, 1997. p. 278-281.

1998

• Plans and Facts concerning the Barrack-blocs of the Aquincum Legionary Fortress. In: The Roman Town in the Modern City. Budapest: Pro Aquinco Foundation, 1998. p. 235-238.

• Mozaikpadlós római palota Óbudán. In: Magyar Múzeumok 4. évf. 3. sz. (1998), p. 10-11.

• Koracsászárkori bronzemlékek Aquincumból. In: BudRég 32. (1998), p. 149-155.

• Új mozaikpadlók az aquincumi katonaváros északi részén. In: BudRég 32. (1998), p. 157-164.

• Nagy Tibor tudományos munkásságának bibliográfiája. In: BudRég 32. (1998), p. 371-378.

• Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeiten von T. [Tibor] Nagy. In: Acta ArchHung 50. (1998), p. 264-269.

• Budapest, XXII. ker. Nagytétényi út keleti oldala (Növény utca – Vilmos utca között) = Budapest, District XXII. The Eastern Side of Nagytétényi Road (between Növény Street and Vilmos Street). In: AqFüz 4. (1998), p. 92-93. *(Társszerző: Altmann Júlia)*

• [Rec.] Navio. The fort and vicus at Brough one Noe, Derbyshire. BAR British Ser. 234. Oxford, 1993. In: ActaArchHung 50. (1998), p. 275-276.

1999

• Kaiserzeitliche Porträts in Aquincum. Katalog der Ausstellung. Budapest, 1999.

• Albertfalva vicus (1994, 1996) Előzetes beszámoló. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai : Bölcske 1998. október 7. Szekszárd : Wosinsky Múzeum, 1999. p. 225-241.

• A new Find from the Military Vicus of Budapest - Albertfalva. In: Roman Frontier Studies, proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. Zalau : [s. n.], 1999. p. 691-697.

• Nagy Tibor tudományos tevékenységének bibliográfiája. In: Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae. 15. (1999) [2000], p.179-189.

• Az albertfalvai vicus, 1994. évi ásatás. In: BudRég 33. (1999) [2000], p. 155-195.

• Budapest, III. ker. Búvár utca – Folyamőr utca = Búvár Street – Folyamőr Street, District III. Budapest. In: AqFüz 5. (1999), p. 141-142.

2000

• Új katonai tábor nyomai Albertfalván = Traces of a New Military Fort at Albertfalva. In: AqFüz 6. (2000), p. 83-90.

• Newly Discovered Wall-Paintings from the Vicus of Ács-Vaspuszta. In: CommArchHung 2000. p. 99-108.

• Bemutatott és bemutatásra kerülő falfestmények az aquincumi táborból és canabaeból. In: Római kori falfestészet Pannoniában, nemzetközi konferencia a pannoniai falfestészet proble-

máiról. Komárom, 1998. május 2. (Acta archaeologica Brigetionensia 1.) Budapest ; Komárom: Klapka György Múzeum, 2000. p. 126-131.

• Budapest, III. ker., Kórház utca 6-12 = Budapest, District III, 6-12 Kórház Street. In: AqFüz 6. (2000), p. 106-107.

• New metal finds from Albertfalva. In: Antike Bronzen. Werkstattkreise : Figuren und Geräte : Akten des 14. Internationalen Kongresses für Antike Bronzen in Köln, 21. bis 24. September 1999. Kölner Jahrbuch 33. (2000) [2001], p. 375-382.

• Ausgestellte und Auszustellende Wandgemälde aus dem Aquincumer Legionslager und den Canabae. In: Acta Archaeologica Brigetionensia I. (2000) [2001], p. 126-131.

• Budapest, III. ker., Kórház utca 7-9. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000 = Archaeological Investigations in Hungary 2000. (2003), p. 113.

• Budapest, III. Szentendrei út-Kórház utca forgalmi kapcsolat. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000 = Archaeological Investigations in Hungary 2000. (2003), p. 117.

2001

• A new tombstone from Aquincum : a new data to the late Roman gravestones in Aquincum. In: BudRég 34. (2001), p. 241-244.

• Stone heads from Aquincum. In: Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen, im Rahmen des CSIR. Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung. Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997. Maastricht : Goossens, 2001. p. 297-304.

• Budapest, V. ker., Roosvelt tér = Budapest V, Roosvelt Square. In: AqFüz 7. (2001), p. 130.

• Budapest, III. ker., Kórház utca – Szentendrei út sarok = Budapest III, corner of Kórház Street and Szentendrei Road. In: AqFüz 7. (2001), p. 137-139.

• Budapest, III. ker., Kórház utca 7-9 = Budapest III, 7-9 Kórház Street. In: AqFüz 7. (2001), p. 139-141.

• [Rec.] W. Boppert: Römische Steindenkmäler aus Worms und Umgebung. (Corpus Signorum Imperii Romani 2. 10.) In: ActaArchHung 52. (2001), p. 270.

2002

• A katonai felszerelés ábrázolásai Aquincumban, a markomann háborúk után. In: Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis 16. (2000) [2002], p. 131-152.

• Római kori fémleletek az albertfalvai vicusból, az 1994. és az 1996. évi ásatás = Römerzeitliche Metallfunde aus dem Vicus von Albertfalva. In: BudRég 35. (2002), p. 303-339.

• Római kori kutatások Albertfalván = Roman period Investigations at Albertfalva. In: AqFüz 8. (2002), p. 92-103.

• Military equipment depicted in Aquincum after the Marcomannic wars. In: I bronzi antichi: Produzione e Tecnologia. Montagnac, 2002. (Monographies Instrumentum ; 21.) p. 600-608.

2003

• Régészeti megfigyelések a Belvárosi plébánia templom kisebb, belső rekonstrukciós munkálatainál = Archaeological observations during the small interior reconstruction work at the Belvárosi parish church. In: AqFüz 9. (2003), p. 162-172. *(Társszerző: Kovács Eszter)*

• Új adatok Albertfalva római kori topográfiájához = New data on the Roman period topography of Albertfalva. In: AqFüz 9. (2003), p. 151-154.
• Albertfalva castellum. In: The Roman army in Pannonia. Budapest, 2003. p. 104-106.
• Auxiliarkastell und Vicus in Albertfalva. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest : BTM, 2003. p. 93-95. (Aquincum nostrum 2. 2.)
• Die Steinbearbeitung in Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest : BTM, 2003. p. 233-244. (Aquincum nostrum 2. 2.)
• Die einheimischen Kulte. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest: BTM, 2003. p. 265-268. (Aquincum nostrum 2. 2.) *(Társszerző: Póczy Klára)*
• Römische Götter und der Kaiserkult. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest : BTM, 2003. p. 269-273. (Aquincum nostrum 2. 2.)
• Budapest, III. ker., Kórház utca 12. In: AqFüz 9. (2003), p. 187-188.
• Budapest, III. ker., Meggyfa utca – Raktár utca között. In: AqFüz 9. (2003), p. 187.
• Budapest, XXII. ker., Zsák utca 5. In: AqFüz 9. (2003), p. 193-194.
• Budapest, XI. Hunyady János út. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003 = Archaeological Investigations in Hungary 2003. (2004), p.188-189.

2004

• Feltárások és leletmentések az auxiliaris castellum vicusában Albertfalván = Excavations and rescue work in the vicus of the auxiliary castellum at Albertfalva. In: AqFüz 10. (2004), p. 116-122. *(Társszerző: Beszédes József)*
• Town Palace in the Folyamőr – Búvár Street. Aquincum, Military Town. In: Plafonds et voutes à l'époque antique. Budapest, Pytheas K. 2004. p. 292-294. *(Társszerző: Parragi Györgyi)*

2005

• Budapest, XI. Albertfalva, Hunyadi János út. In: Kincsek a város alatt. Budapest, 2005. p. 39-40.
• Budapest, III. Kórház utca 6–12., Kórház utca – Szentendrei út sarok. In: Kincsek a város alatt. Budapest: BTM, 2005. p. 111.
• Fortuna-Nemesis statues in Aquincum. In: Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stuaralaštva Urednici = Akten des 8. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Zagreb : [s. n], 2005. p. 287-291.
• New data on the roman period topography of Albertfalva. In: Limes XIX. Proceedings of the XIX International Congress of Roman Frontier Studies. Pécs, Hungary, September 2003. Pécs : University of Pécs, 2005. p. 681-684.
• A katonai felszerelés korai ábrázolása Aquincumban = Early depictions of military equipment in Aquincum. In: BudRég 39. (2005), p. 173-185.

2006

• Díszes lakóépület területe. Budapest, III. Búvár utca – Folyamőr utca közötti terület. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 45-46. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
• Díszkapu (tetrapylon) maradványai. Budapest, III. Flórián tér, Üzletközpont. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 53-54. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• Legiotábor fürdőjének északi falmaradványa. Budapest, III. Flórián téri aluljáró, Kórház utca, irodaház. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 63. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• Kaszárnya és ókeresztény templom maradványai. Budapest, III. Vöröskereszt utca, Miklós utca. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 64-65. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• Katonai tábor és római település területe Albertfalván. Budapest, XI. Hunyadi János út, Panel utca, Házgyári út és Kitérő út között. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest: BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 102-104. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• Katonai tábor (Campona) falmaradványai. Budapest, XXII. Nagytétény, Szent Flórián tér. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest: BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 105-106. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• Későrómai kori erőd maradványai (Contra Aquincum). Budapest, V. Március 15. tér. In: Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest: BTM Aquincumi Múzeum, 2006. p. 108-109. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)

• [Rec.] Tóth I [István]: Mithras Pannonicus. Specimina nova dissertationum ex Institutis Historicis Universitatis Quinqueecclesiensis 17. Budapest : Pécs, 2003. 146 oldal, 42 tábla + 12 szövegközi kép. In: ArchÉrt 131. (2006), p. 287.

• Kaba Melinda nyolcvan éves. In: BudRég 40. (2006) [2007], p. 13-14.

2007

• Silvanus, Priapus ábrázolások a BTM Aquincumi Múzeumában = Darstellungen von Silvanus und Priapos im Aquincum Museum. In: BudRég 41 (2007) [2008], p. 45-56.

2008

• A Peristyle House in the northern part of the Canabae in Aquincum. In: Domus. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 2008. p. 323-331.

• The representations of Pan, Silvanus, Silvanae and Priapus in Aquincum. In: Cultus deorum. Studia religionum ad historiam : in memoriam István Tóth. Pécs : PTE BTK Ókortört. Tansz., 2008. p. 231-250.

• Early Depictions of Military Equipment in Aquincum. In: The Enemies of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference, Budapest 2005. Journal of Roman Military Equipment Studies 16. (2008). p. 321-331.

2009

• Bronze Statuettes from Aquincum. Material Analyses of Imported Bronze Statuettes from Aquincum. In: Ex officina. Studia in honorem Dénes Gabler. Győr : Mursella Régészeti Egyes., 2009. p. 515-523. *(Társszerzők: Verebes Anett, Költő László, Kis-Varga Miklós)*

• The auxiliary castellum and military vicus at Albertfalva. In: Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis 13. (2009), p. 111-119.

2010

• A katonaváros. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest : MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010. p. 79-87. *(Társszerző: Madarassy Orsolya)*

• A védelmi lánc és a pesti oldal. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010. p. 94-97. *(Társszerző: Németh Margit)*

• Area of a decorated dwelling house. In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 45-46.

• Remains of the 'four-way' arch (tetrapylon). In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 53-54.

• Barracks and remains an Early Christian church. In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 64-65.

• Military fort and Roman settlement in Albertfalva. In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 102-104.

• Wall remains a a Military Fort (Campona). In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 105-106.

• Remains of a Fort from the late Roman period (Contra Aquincum). In: Archaeological Monuments from the Roman Period in Budapest. Budapest: BTM Aquincum Museum, 2010. p. 108-109.

2011

• Nagy Tibor munkássága = Die Tätigkeit von Tibor Nagy. In: BudRég 44. (2011), p. 9-14.

2012

• Feliratos talapzatú szobortöredék Aquincumból. Ad TitAq 430. In: Studia Epigraphica Pannonica 4. Budapest, 2012. p. 91-94. *(Társszerző: Szabó Ádám)*

2014

• Aquincum and its surroundings in the Roman Period. The Military Town. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest : Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014. p. 84-93. *(Társszerző: Madarassy Orsolya)*

• Aquincum and its surroundings in the Roman Period. The chain of defence features along the Danube and the fortifications on the Pest side. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest : Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014. p. 100-105. *(Társszerző: Németh Margit)*

Farbaky Péter

Végh András

(1964. március 24. – 2024. február 1.)

Mindig szomorú, amikor egy jeles kolléga elhunytáról kell megemlékeznünk, de kiváltképp fájdalmas András sorsa, hiszen még 60 éves sem volt, ő is „tele poggyásszal ment el”[1], szellemi kvalitásai teljében. A magyar középkortudomány kiemelkedő alakja volt, aki régészként, történészként, sőt a művészettörténet területén is kiválót alkotott.[2]

Végh András (BTM Vármúzeum Fotótár, fotó: Tihanyi Bence)
András Végh (BHM Castle Museum, Photography Archive, photo: Bence Tihanyi)

Már általános iskolásként érdekelték a várak, s gimnazistaként eldöntötte: régész lesz.[3] 1983-1988 között végzett az ELTE Bölcsészettudományi karán, történelem és régészet szakokon, Kubinyi András professzor tanítványaként, aki 1978-ban a BTM Középkori Osztályának vezetői posztját cserélte fel az ELTE régészeti tanszékének docensi állására.[4] András szakdolgozatát „Középkori idomtéglák a budai királyi palotából” címmel írta 1988-ban. Már egy évvel korábban, 1987-ben diákként belépett a BTM Középkori Osztályára, ahol 1988-tól dolgozott régészeti feltárásokon, majd 1991-től önállóan vezetett számtalan ásatást Budapest területén. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adatbázisa számos feltárásának adatait őrzi, szinte kivétel nélküli budapesti I. és II. kerületi, kiemelten várnegyedi és vízivárosi kutatásokét.[5] A középkori Buda Váraljának – amit manapság Vízivárosnak hívunk – András volt a régészeti felügyelője. Az északi (a középkori Szent Péter mártír külváros)

[1] Bartók Béla fogalmazott így magáról, halála előtt.

[2] Személyi adatlapja az Országos Doktori Tanács honlapján: https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=12022 (letöltés: 2024.június 29.); szakmai profilja bibliográfiájával a Szembenézés Alapítvány honlapján: https://www.szembenezes.hu/setak/mit-csinal-a-regesz/index.php?nav=vegh_andras (letöltés: 2024. június 29.) Itt tudományos szakterületét így határozta meg: városi régészet, középkori városi topográfia, középkori építészet és kőfaragás.

[3] Fáy Miklós: Minden régésznek van olyan emléke, hogy talált egy szép kályhacsempét. Interjú Végh Andrással. *Artmagazi*n 106. sz., 2018. 07.24. https://www.artmagazin.hu/index.php/articles/archivum/9cc28604e58ce58ce7109892db3a2eef. Letöltés: 2024.június 16.

[4] Egyik szerkesztője volt Kubinyi András Festschriftjének: F. Romhányi Beatrix–Grynaeus András–Magyar Károly–Végh András (szerk.): *Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Budapest, 2004. (Monumenta Historica Budapestiensia, 13.)

[5] https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/74872 (letöltés: 2024. július 8.)

és a déli városrészben (Szent István külváros) 14-16. századi lakóházakat, telkeket és törökkori településnyomokat tárt fel. Nevéhez fűződik a Szent István protomártír ágostonos kolostor és a Csemberzsdi aga dzsámi falainak és temetőinek a megtalálása is.[6] Különösen nagy munkája volt a Corvin téren állt egykori középkori házsor feltárása, valamint a vári Szent György utca 4–10. és 12. számú telkek kutatása, ahol a reneszánsz palotasor szomszédságában megtalálta a város első zsinagógájának falait és rituális fürdőjét, a mikvét.[7] Jó szemmel vette észre az összefüggéseket és nagyobb rendszerekben is tudott gondolkodni. Római koros kolléganőjével H. Kérdő Katalinnal nagy lelkesedéssel vezették közös ásatási munkáikat, segítve egymást tapasztalataikkal. Mindig igényes, lelkiismeretes, precízen kivitelezett munkákat készített el, függetlenül annak tartalmától: akár régészeti dokumentáció összeállításáról, akár leletanyag, vagy ásatási fotók leltározásáról, akár nagyívű szaktanulmány írásáról volt szó.[8] Szakmai munkájában kéz a kézben jártak a múzeumi ásatások, a gyűjtemény gondozása, a kiállítások és a tudományos publikációk.

Ő vezette a BTM középkori kőfaragvány gyűjteményét is, ahol felfigyelt néhány kultúrtörténetileg érdekes és művészileg kvalitásos tárgyra. 1998-ban a *Lapidarium Hungaricum* sorozat köteteként jelent meg *Középkori idomtégla töredékek* című könyve a budai királyi palota leleteiről.[9] Foglalkozott a palota reneszánsz töredékeivel is, amely egyik állandó témájává vált: 1994-ben a Magyar Nemzeti Galéria *Pannonia Regia* kiállításának katalógusába a szobortalapzatokról és balusztrád elemekről,[10] a 2008-as Reneszánsz évben a BTM *Hunyadi Mátyás, a király* című tárlatának katalógusába a budai palota vörösmárvány faragványairól,[11] a *Mátyás király öröksége* című MNG-kiállítás katalógusába Ragusai István Szent György utcában feltárt Jagelló-kori lakóházáról,[12] és a királyi rezidencia reneszánsz ablakkeretekről írt.[13] A palota topográfiájájával és csillagképes ábrázolásaival kapcsolatos további fontos következéseihez adott támpontot egy előkerült palotabéli reneszánsz töredék és a stájer Michael von Saurau őelőtte e vonatkozásban nem hasznosított leírása.[14] Új megállapításai lényegének összefoglalását publikálta 2013-ban a firenzei

[6] Végh András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991-1995 között folytatott régészeti kutatásokról. *Budapest Régiségei* 32. (1998) p. 329-340; Végh András: Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985–2005 között. In: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest, 2010. p. 173-188.

[7] Végh András: A Szent György utca 4-10. számú telkek régészeti ásatása (előzetes jelentés). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 31. (2003) p. 67-190; Végh András: Buda város első zsidónegyedének emlékei az újabb ásatások fényében. Zsinagóga, mikve, kutak. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon* 2005. Budapest, 2006. p. 125-148.

[8] A budai főbb ásatásairól szóló fenti részleteket Benda Judit régész kolléganőmnek köszönöm.

[9] Végh András: Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 4., Budapest 1.). Budapest, 1998.

[10] Végh András: Szobortalapzatok a budai várpalotában; Balusztrád-elemek a budai várpalotában. In: Mikó Árpád–Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest, 1994. p. 339; 343.

[11] Végh András: A budai királyi palota reneszánsz vörösmárvány faragványai. In: Farbaky Péter–Spekner Enikő– Szende Katalin–Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* A BTM kiállítási katalógusa. Budapest, 2008 p. 317–319.

[12] Végh András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: Mikó Árpád–Verő Mária (szerk.) *Mátyás király öröksége*. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, 1. p. 54–59.

[13] Végh András: Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból. *Művészettörténeti Értesítő* 58. 1. (2009) p. 29–44.

[14] Végh András: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei. *Művészettörténeti Értesítő* 59. 2. (2010) p. 211–232; Végh András: A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567). In: Terei György–Kovács Gyöngyi–Domokos György–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, 2011. p. 297-306.

Mattia Corvino e Firenze kiállítás csak olasz nyelven megjelent katalógusában,[15] illetve 2022-ben a Zsidi Paula tiszteletére készült köszöntőkötetben.[16]

Központi témájául Buda középkori topográfiáját választotta,[17] amelynek koronája az ELTE medievisztikai doktori iskolájában 2003-ban készített PhD-disszertációja volt, ami 2006-ban és 2008-ban könyvformában is megjelent.[18] Ebben felhasználta ásatásain szerzett városszerkezeti tapasztalatait is. Ezt fejlesztette tovább a *Magyar Várostörténeti Atlasz* sorozat 2015-ben napvilágot látott középkori Buda-kiadványával.[19] Az európai történeti atlaszok projektjének keretébe illesztette a magyar királyság városfejlődését bemutató Szende Katalinnal közösen írt tanulmánya.[20] Budával és Pesttel kapcsolatos újszerű középkori topográfiai nézeteit a tekintélyes Brill kiadó 2016-ban megjelent *Medieval Buda in Context* kötetének tanulmányában fejtette ki.[21] Hasonlóan foglalkozott Óbuda középkori helyrajzával is.[22] Sőt, a perspektívát tovább tágította a középkori Buda és Visegrád összehasonlításával.[23]

1992-ben a BTM Vármúzeumában rendezte első kiállítását a *Gótikus szobrok a budai királyi palotából* címmel, mely egy földszinti kiállítótérben kapott helyet. A kiállítás vezetőjét Magyar Károllyal együtt szerkesztette.[24] A gótikus szoborlelet mindig szívügye maradt, többször írt róluk, sok kiállítási katalógus számára készített róluk tárgyleírást. 2005-ben aktívan részt vett – tudományos munkatársként és a katalógus egyik szerkesztőjeként – a szintén a Vármúzeumban megrendezett *Habsburg Mária*- kiállításban.[25] A 2008-as *Reneszánsz év* keretében a BTM vállalta a jubileumi Mátyás-kiállítást, amely műtárgyait hét ország 49 gyűjteményéből kölcsönözte. A

[15] Végh, András: La costruzione del palazzo di Buda all'epoca di Mattia Corvino. Al confine tra stile gotico e rinascimentale. In: a cura di Farbaky, Péter– Pócs, Dániel–Scudieri, Magnolia–Brunori, Lia –Spekner, Enikő– Végh, András (szerk.): *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria.* Catalogo della mostra, Firenze, Museo di San Marco. Firenze, 2013, p. 126–129.

[16] Végh, András: All' antica representation in the Royal Palace of Buda. A pair of Renaissance statue plinths from the time of King Matthias Corvinus., In: Budai Balogh, Tibor– Láng, Orsolya–Vámos, Péter (eds.): *Aquincum Æternum. Studia in honorem Paula Zsidi*. Budapest, 2022. (Aquincum Nostrum II. 9) p. 447–451.

[17] Első összefoglalása: Végh András: Buda. In: Altmann Júlia–Biczó Piroska–Buzás Gergely–Siklósi Gyula–Végh András: *Medium Regni*. Budapest, 1996. p. 163-199.

[18] Végh András: *Buda város középkori helyrajza*, I. és II. köt, szerk.: F. Romhányi Beatrix, Budapest, BTM, 2006. és 2008. (Monumenta Historica Budapestiensia, 15.)

[19] Végh András (írta, összeáll.): *Buda*. I. köt., 1686-ig. Budapest, 2015. (Magyar várostörténeti atlasz, 4.)

[20] Szende, Katalin–Végh, András: Royal Power and Urban Space in Medieval Hungary. In: Clarke, Howard B.– Simms, Anngret (ed.): *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*. Farnham, 2015. p. 255-286.

[21] Végh András: Buda-Pest 1300 – Buda-Pest 1400. Two Topographical Snapshots, In: Nagy, Balázs–Rady, Martyn – Szende, Katalin–Vadas, András (eds.): *Medieval Buda in Context*. Leiden – Boston, 2016. (Brill's Companions to European History, 10.) p. 169-203.

[22] Végh András: A középkori város képe, Óbuda helyrajza. / Egy város – két városrész: a káptalani és királynéi város szétválasztása 1355-ben. A királynéi város lakói, ház- és szőlőbirtokai és igazgatása. In: Népessy Noémi (főszerk.) Láng Orsolya–Viszket Zoltán (szerk.): *Óbuda története*. Tanulmánykötet. Budapest, 2020. p. 149–153, 186–189, 190–193.

[23] Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: Opll, Ferdinand (hrsg.): *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung.* Linz, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2011. p. 431–446.

[24] Végh András: *Gótikus szobrok a budai királyi palotából*. Budapest, 1994.

[25] *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. BTM Vármúzeum, 2005. szeptember 30.–2006. január 9. Rendezte: Réthelyi Orsolya, tudományos munkatársak: Zuzana Ludiková, Kovács Eszter, Magyar Károly, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. A kiállítási katalógust szerkesztette: Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő és Végh András. Budapest, 2005. Angol változata: Réthelyi, Orsolya F. – Romhányi, Beatrix–Spekner, Enikő–Végh, András (eds.): *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*. Budapest, 2005.

Vármúzeum földszinti nagy kiállítóterében létrehozott tárlat a hazai késő gótikus és a kora reneszánsz művészetet szinkronitásában állította a látogató elé, amely már továbblépés volt az 1982-es schallaburgi kiállításhoz képest.[26] A Vármúzeum első emeletén két részletben, 2011-ben és 2012-ben nyílt meg Perényi Rolanddal közös rendezésben a *Fény és árnyék. A főváros ezeréves története* című monumentális állandó tárlat.[27] A kronológiai vezérfonalra a középkort és újkort párba állító egyedi témákat bemutató terek fűződtek. 2015-ben a Budapest-Vári Nagyboldogasszony Főplébániával koprodukcióban került sor egy két helyszínű – a Vármúzeum földszinti és emeleti tereiben, valamint a templomban megrendezett nagyszabású kiállításra, amelyben András a középkori rész kurátora volt.[28] A 2008-as budapesti Mátyás-kiállítás nyomán kaptunk meghívást Cristina Acidinitől, a firenzei múzeumok nagyhatalmú főfelügyelőjétől egy firenzei kiállítás megrendezésére, amely kimondottan Mátyás és Firenze kapcsolatára koncentrált. A *Mattia Corvino e Firenze* című tárlatra többéves előkészület után, Magnolia Scudieri igazgatóval történt gyümölcsöző közös munka eredményeként – a San Marco Múzeum emeleti Michelozzo-könyvtártermében, az olaszországi magyar kulturális évad keretében került sor. A budapesti kiállításhoz képest még több európai, sőt tengerentúli múzeumi műtárgy kölcsönzésére is sor kerülhetett. Emblematikus tárgya Mátyás Firenzéből származó trónkárpitja lett, mely a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.[29] Végül András utolsó kiállítására 2018-ban került sor, ugyancsak a Vármúzeum földszinti nagy kiállítóterében. Kedvenc témáját mutatta itt be, *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század* címmel.[30]

2016-tól 2020-ig a Vármúzeum igazgatójaként érte el a BTM-ben legmagasabb vezetői megbízatását, amelyben bizonyíthatta, hogy a patinás múzeumi egységre méltó gazdájaként viselt gondot: figyelme éppúgy kiterjedt az épületre, mint a kiállításokra, a középkori leletek tárolására és restaurálására, valamint kollégái szakmai munkájára is.

A 2019-ben bekövetkezett főigazgató-váltás miatt ellehetetlenülő helyzete 2021 elején pályakezdése óta szakmai otthonából, a múzeumból való kényszerű és fájdalmas távozásához vezetett. 2014-2019 között *A budai vár Zsigmond-kori szoborleletei* című OTKA- program (BTM Középkori Osztály) kutatócsoportjának régész tagja volt, Papp Szilárd művészettörténész mellett. A többéves, a szobortöredékek újbóli elmélyült kutatását is magában foglaló projekt, és kettőjük 2017 nyarán tett franciaországi tanulmányútja egy nagyszabású nemzetközi kiállítás és konferencia előkészítése lett volna, de sajnos ez a terv is hamvába holt. András még vissza-visszasza járt kedvenc múzeumába ásatási leleteit rendezni. Utolsó itteni ténykedéseként szerkesz-

[26] *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Rendezte: Farbaky Péter és Végh András, Spekner Enikő közreműködésével. A katalógus adataira ld. az 5. jegyzetet.

[27] Perényi Roland–Végh András: *Fény és árnyék. A főváros 1000 éves története.* Budapesti Történeti Múzeum, állandó kiállítás. Budapest, 2013.

[28] Végh András: A Boldogasszony- plébániatemplom késő gótikus épülete. In: Farbaky Péter–Farbakyné Deklava Lilla–Mátéffy Balázs–Róka Enikő–Végh András (szerk): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013).* Kiállítási katalógus. Budapest, 2015.p. 9-86.

[29] *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*. Kiállítás, Firenze, Museo di San Marco, 2013. október 10. – 2014. január 6. Rendezték: Farbaky Péter, Pócs Dániel, Lia Brunori, Magnolia Scudieri. A katalógus – amelynek András egyik szerkesztője volt – adatait ld. a 9. jegyzetben.

[30] Kiss Virág–Spekner Enikő–Végh András (szerk.): *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Budapest, 2018. Kiállítás: Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum, 2018. március 11. – szeptember 2. Főkurátor: Végh András, kurátorok: Kocsis Edit, Kiss Virág.

tette a 2018-ban tragikus hirtelenséggel elhunyt kedves kolléganője, Kovács Eszter emlékének szentelt *Befejezetlen történet* című tanulmánykötetet, amelyet 2023 év végén súlyos betegen még kézbe vehetett.[31]

2013-tól kezdett el tanítani a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetében, a Roncsolásmentes régészeti tanszék vezetőjeként, egyetemi docensként, ahol élményszerű előadásain, gyakorlatain kívül 2015–2019 között a Balatonszemes határában fekvő Mindszent pálos kolostor tanszéki ásatását nagy kedvvel vezette.[32] Tízéves oktatói működése során sok szakdolgozat, PhD-disszertáció témavezetőjeként is mély nyomot hagyott tanítványaiban a középkori régészet hazai területén. A Pázmányon adta be habilitációs dolgozatát is 2021 tavaszán, még betegsége előtt.[33]

Hazai és külföldi konferenciák avatott, lebilincselő előadója volt, Budapesten és az ország más városaiban, Bécsben, Münsterben, Párizsban, Wrocławban, Brandenburg an der Havelben, vagy Jeruzsálemben.[34] De hasonlóan fontos feladatának tartotta a tudományos ismeretterjesztést is, nagysikerű múzeumi kiállításvezetésein, az *Ars Sacra Fesztivál* vagy a *Szembenézés Alapítvány* budai vári lakónegyedi, illetve zsidónegyedi sétáin.

2009-ben a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kiemelkedő régészeti tudományos teljesítményéért Kuzsinszky Bálint-díjával jutalmazta. 2009-ben a *Hunyadi Mátyás, a király*, valamint 2015-ben a *Mátyás-templom* BTM-kiállítások egyik rendezőjeként és katalógus-szerkesztőjeként részesült az MTA Művészettörténeti Bizottsága *Opus mirabile* kollektív díjában.

A fenti száraz adatok azonban nem beszélnek világra nyitott, kreatív, alkotó személyiségéről, a csapatban is kitartóan, jókedvűen dolgozó, barátságos múzeumi kollégáról, az ötgyermekes családapáról, akinek kedves egyéniségét, világító szellemét nem feledjük. Nyugodjék békében!

[31] Végh András (szerk., lektor): *Befejezetlen történet. Tanulmányok Kovács Eszter emlékére*. Budapest, 2023. (Monumenta Historica Budapestinensia, 18)

[32] Végh András: Balatonszemes – Barát-dűlő, In: Honti Szilvia–Balogh Csilla–Belényesy Károly–Gallina Zsolt– Gulyás Gyöngyi–Molnár István–Németh Péter Gergely–Somogyi Krisztina–Végh András: Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. Kaposvár, 2020, (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 7.) p. 183–187; Végh András–Balatincz Anna: A balatonszemesi Mindszent kolostor régészeti kutatásának eredményei. In: Balatincz Anna–Nagy Anna (szerk.): Pálosok, építészet, régészet. Budapest, 2022. p. 164–180.

[33] Címe: Buda város legkorábbi telekösszeírásai. Az 1686-os házösszeírás és az 1696-os telekösszeírás rekonstrukciója. (Buda város középkori helyrajza III.) Habilitációs dolgozat. PPKE Régészettudományi Intézet, Középkori Európai és Közel-Keleti Régészeti Tanszék, 2021.

[34] Emeljük ki itt magasszintű angol nyelvtudását is.

András Végh

(24. March 1964 – 1. February 2024)

It's always devastating when one has to commemorate the passing of an eminent colleague, but the fate of András is especially painful, as he was not even 60 years old. He too "left with a full baggage"[1], at the height of his intellect. He was an outstanding figure of Hungarian medieval studies, who excelled as an archaeologist, historian, and even in the field of art history.[2]

Already in elementary school, he was interested in castles, and as a high school student, he decided to become an archaeologist.[3] Between 1983 and 1988, he studied history and archaeology at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University (ELTE) as a student of Professor András Kubinyi, who in 1978 exchanged his position as head of the Medieval Department of the Budapest History Museum (BHM) for an associate professorship at the Department of Archaeology at ELTE.[4]

In 1988, András wrote his thesis titled "Medieval Terracotta Bricks from the Buda Royal Palace." A year earlier, in 1987, he joined the Medieval Department of the Budapest History Museum as a student, where he worked on archaeological excavations from 1988 onwards. From 1991, he independently led countless excavations in Budapest and its close vicinity. The archaeological database of the Hungarian National Museum preserves records of many of his excavations, almost exclusively in Budapest's 1st and 2nd districts, with a particular focus on the Castle District and the Víziváros area.[5] András was the archaeological supervisor of medieval Buda's Váralja (lower town), which we now call Víziváros. In both the northern (the medieval suburb of St. Peter the Martyr) and southern parts (St. Stephen's suburb), he excavated 14th to 16th-century residential houses, plots, and traces of settlements from the Ottoman era. His name is also associated with the discovery of the walls and cemeteries of St. Stephen the Protomartyr's Augustinian monastery, and Chemberji Aga's Mosque.[6]

[1] Béla Bartók said this about himself before his death.

[2] Personal data sheet on the National Doctoral Council's website: https://doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=12022&lang=EN (last retrieved on 29 June 2024); professional profile with bibliography on the website of the Szembenézés Foundation: https://www.szembenezes.hu/setak/mit-csinal-a-regesz/index.php?nav=vegh_andras (last retrieved on 29 June 2024) Here he defined his scientific fields of expertise as: urban archaeology, medieval urban topography, medieval architecture and stone carvings.

[3] Fáy, Miklós: Minden régésznek van olyan emléke, hogy talált egy szép kályhacsempét. Interjú Végh Andrással. [Every archaeologist has a memory of finding a beautiful stove tile. Interview with András Végh.] *Artmagazi*n Vol. 106., 24 June 2018 https://www.artmagazin.hu/index.php/articles/archivum/9cc28604e58ce58ce7109892db3a2eef (last retrieved on 16 June 2024)

[4] He was an editor of the Festschrift for Andárs Kubinyi: F. Romhányi, Beatrix–Grynaeus, András–Magyar, Károly–Végh, András (eds.): *Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* [Es tu scholaris. Festive studies for the 75th birthday of András Kubinyi.] Budapest, 2004. (Monumenta Historica Budapestiensia, 13.)

[5] https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/74872 (last retrieved on 8 June 2024)

[6] Végh, András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991-1995 között folytatott régészeti kutatásokról. [Preliminary report on archaeological investigations carried out in the suburb of Szentpétermártír, Buda, between 1991 and 1995.] *Budapest Régiségei* Vol. 32. (1998) p. 329-340.; Végh, András: Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985–2005 között. [Archaeological Investigations in the Town of Buda Between 1985—2005.] In: Benkő, Elek–Kovács, Gyöngyi (eds.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.] Budapest, 2010. p. 173-188.

A particularly significant work in his career was the excavation of the former medieval row of houses on Corvin Square, as well as the investigation of the plots at 4-10 and 12 Szent György Street in the Castle District. Here, in the vicinity of the Renaissance palace row, he discovered the walls of the city's first synagogue and its ritual bath, the mikveh.[7] He had a keen eye for noticing connections and was able to think in larger systems. Together with his colleague who specialized in ancient Roman history, Katalin H. Kérdő, they led their joint excavation projects with great enthusiasm, supporting each other with their experiences. He always produced demanding, conscientious, and precisely executed work, regardless of its content – whether it was compiling archaeological documentation, cataloguing finds or excavation photos, or writing extensive scholarly studies.[8] In his professional work, museum excavations, collection management, exhibitions, and scientific publications went hand in hand.

He also curated the medieval stone carving collection at the Budapest History Museum, where he identified several culturally significant and artistically high-quality objects. In 1998, his book titled "Medieval Terracotta Brick Fragments" was published as part of the "Lapidarium Hungaricum" series, focusing on finds from the Buda Royal Palace. [9] He dealt with Renaissance fragments from the palace, which became a recurring theme in his work. For instance, in 1994, he contributed to the catalogue of the Pannonia Regia exhibition at the Hungarian National Gallery, discussing pedestals and balustrade elements. [10] In 2008, during the Renaissance Year, he contributed to the catalogue of BHM's exhibition "Matthias Corvinus, the King," discussing red marble sculptures from the Buda Palace. [11] He also contributed to the catalogue of the exhibition "The Legacy of King Matthias" held at the Hungarian National Gallery, writing about Stephen of Ragusa's Jagiellonian-era residential house in Szent György Street[12], and the Renaissance window frames of the royal residence[13]. A newly discovered Renaissance fragment from the palace and the previously unused description by Michael von Saurau from Styria provided further sig-

[7] Végh, András: A Szent György utca 4-10. számú telkek régészeti ásatása (előzetes jelentés). [Archaeological Excavation of 4-10. St. George Street (1998-2000) (Preliminary Report).] *Tanulmányok Budapest Múltjából* Vol. 31. (2003) p. 167-190.; Végh, András: Buda város első zsidónegyedének emlékei az újabb ásatások fényében. [The monuments of the first Jewish quarter of Buda in the light of recent excavations.] In: Kisfaludi, Júlia (ed.): *Régészeti kutatások Magyarországon* 2005. [Archaeological Investigations in Hungary 2005.] Budapest, 2006. p. 125-148.

[8] Special thanks to my colleague, archaeologist Judit Benda regarding the details of András' major excavations in Buda.

[9] Végh, András: Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek [The Royal Palace of Buda Vol. 1. Medieval terracotta fragments.] (*Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 4.*, Budapest 1. [Lapidarium Hungaricum. Collection of architectural fragments of Hungary Vol. 4., Budapest Vol.1.]). Budapest, 1998.

[10] Végh, András: Szobortalapzatok a budai várpalotában; Balusztrád-elemek a budai várpalotában. [Pedestals from Buda Castle; Balustrade elements from Buda Castle.] In: Mikó, Árpád–Takács, Imre (eds.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. [Pannonia Regia. Art in Transdanubia 1000–1541. Exhibition catalogue of the Hungarian National Gallery.] Budapest, 1994. p. 339; 343.

[11] Végh, András: Renaissance red marble carvings from Royal Palace of Buda. In: Farbaky, Péter–Spekner, Enikő– Szende, Katalin–Végh, András (eds.): *Matthias Corvinus, the king. Tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458–1490.* Exhibition catalogue, Budapest History Museum. Budapest, 2008, p. 317-319.

[12] Végh, András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. [Renaissance stone carvings and terracotta elements in the Jagello period in Buda. A house and its finds in the Castle District.] In: Mikó, Árpád–Verő, Mária (eds.) *Mátyás király öröksége*. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, 1. [The Legacy of King Matthias. Exhibition catalogue of the Hungarian National Gallery, Vol.1.] p. 54-59.

[13] Végh, András: Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból. [Renaissance window frames from the former Royal Palace of Buda. Two groups of red marble stone carvings from a forthcoming catalogue.] *Művészettörténeti Értesítő* 58. 1. (2009) p. 29-44.

nificant insights into the palace's topography and its representations of constellations. [14] He summarized the essence of his new findings in 2013 in the catalogue of the exhibition "Mattia Corvino e Firenze" in Florence, which was published only in Italian.[15] Additionally, his contributions were featured in a Festschrift for Paula Zsidi in 2022. [16]

He chose the medieval topography of Buda as his central theme[17], culminating in his PhD dissertation at the ELTE Medieval Studies Doctoral School in 2003[18]. This dissertation was published in book form in 2006 and 2008. In his dissertation, he utilized his urban structural experiences gained from excavations. He further developed this in the 2015 publication on medieval Buda, part of the Hungarian Urban History Atlas series.[19] Within the framework of the European Historical Atlases project, he co-authored a study with Katalin Szende, presenting the urban development of the Hungarian kingdom.[20] He elaborated on his innovative views on the medieval topography of Buda and Pest in a study published in the prestigious 2016 Brill volume "Medieval Buda in Context". [21] He also dealt with the medieval layout of Óbuda[22] and expanded the perspective by comparing medieval Buda and Visegrád.[23]

In 1992, he organized his first exhibition at the BHM Castle Museum titled "Gothic Sculptures from the Royal Palace of Buda". He co-edited the exhibition guide with Károly Magyar.[24] The Gothic sculpture find always remained a passion of his, and he wrote about it frequently, preparing object descriptions for many exhibition catalogues. In 2005, he actively participated as a research

[14] Végh, András: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei. [Fragments of a Renaissance inscription, and the constellations of the Royal Palace of Buda.] *Művészettörténeti Értesítő* 59. 2. (2010) p. 211-232; Végh, András: A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567). [The Royal Palace of Buda in Michael von Saurau's travelogue (1567).] In: Terei, György–Kovács, Gyöngyi–Domokos, György–Miklós, Zsuzsa–Mordovin, Maxim (eds.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* [On the trail of castles. Studies in honour of István Feld's 60th birthday.] Budapest, 2011. p. 297-306.

[15] Végh, András: La costruzione del palazzo di Buda all'epoca di Mattia Corvino. Al confine tra stile gotico e rinascimentale. In: a cura di Farbaky, Péter– Pócs, Dániel–Scudieri, Magnolia–Brunori, Lia –Spekner, Enikő– Végh, András (eds.): *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria.* Catalogo della mostra, Firenze, Museo di San Marco. Firenze, 2013, p. 126-129.

[16] Végh, András: All' antica representation in the Royal Palace of Buda. A pair of Renaissance statue plinths from the time of King Matthias Corvinus., In: Budai Balogh, Tibor– Láng, Orsolya–Vámos, Péter (eds.): *Aquincum Æternum. Studia in honorem Paula Zsidi.* Budapest, 2022. (Aquincum Nostrum II. 9) p. 447-451.

[17] First summarized in Végh, András: Buda. In: Altmann, Júlia–Biczó, Piroska–Buzás, Gergely–Siklósi, Gyula–Végh, András: *Medium Regni*. Budapest, 1996. p. 163-199.

[18] Végh, András: *Buda város középkori helyrajza* [Topography of the Medieval Town of Buda.], Vol. I-II., ed.: F. Romhányi, Beatrix, Budapest, 2006 and 2008. (Monumenta Historica Budapestiensia, 15.)

[19] Végh, András (written & edited by): *Buda*. Vol. I. to 1686. Budapest, 2015. (Magyar várostörténeti atlasz, 4. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 4.)

[20] Szende, Katalin–Végh, András: Royal Power and Urban Space in Medieval Hungary. In: Clarke, Howard B.– Simms, Anngret (eds.): *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*. Farnham, 2015. p. 255-286.

[21] Végh, András: Buda-Pest 1300 – Buda-Pest 1400. Two Topographical Snapshots, In: Nagy, Balázs–Rady, Martyn – Szende, Katalin–Vadas, András (eds.): *Medieval Buda in Context*. Leiden – Boston, 2016. (Brill's Companions to European History, 10.) p. 169-203.

[22] Végh, András: A középkori város képe, Óbuda helyrajza. / Egy város – két városrész: a káptalani és királynéi város szétválasztása 1355-ben. A királynéi város lakói, ház- és szőlőbirtokai és igazgatása. In: Népessy, Noémi– Láng, Orsolya–Viszket, Zoltán (eds.): *Óbuda története*. [The history of Óbuda.] Budapest, 2020. p. 149-153, 186-189, 190-193.

[23] Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: Opll, Ferdinand (eds.): *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung.* Linz, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2011. p. 431-446.

[24] Végh, András: *Gótikus szobrok a budai királyi palotából*. [Gothic Sculptures from the Royal Palace of Buda.] Budapest, 1994.

associate and one of the catalogue editors in the Mary of Hungary exhibition, also held at the Castle Museum.[25] As part of the Renaissance Year in 2008, the BHM got the opportunity to organize the jubilee exhibition on the occasion of the 550th anniversary of King Matthias' ascension to the throne, borrowing artworks from 49 collections in seven countries. The exhibition, held in the large ground-floor exhibition hall of the Castle Museum, presented Hungarian late Gothic and early Renaissance art in synchronicity, representing a progression from the 1982 Schallaburg exhibition.[26] On the first floor of the Castle Museum, the monumental permanent exhibition "Light and Shadow: The Thousand-Year History of the Capital," co-organized with Roland Perényi, opened in two parts in 2011 and 2012. [27] The chronological thread connected spaces that showcased unique themes pairing the medieval and modern eras. In 2015, in collaboration with the Budapest Castle District Parish of the Church of Our Lady, a large-scale exhibition was held at two locations, the Castle Museum and the nearby church. In this exhibition, András served as the curator of the medieval section.[28] Following the 2008 King Matthias exhibition in Budapest, we received an invitation from Cristina Acidini, the influential superintendent of the Florentine museums, to organize an exhibition in Florence specifically focused on the relationship between Matthias Corvinus and Florence. After several years of preparation, the exhibition "Mattia Corvino e Firenze" was successfully held in the Michelozzo Library Hall of the San Marco Museum, within the framework of the Hungarian cultural season in Italy, thanks to a fruitful collaboration with Director Magnolia Scudieri. Compared to the Budapest exhibition, there was an opportunity to borrow even more artifacts from European and overseas museums. The emblematic object of the exhibition was Matthias's throne tapestry from Florence, which is in the possession of the Hungarian National Museum.[29] András's final exhibition took place in 2018, once again in the large ground-floor exhibition hall of the Castle Museum. It showcased his favourite subject under the title "Heartwarming Middle Ages: Stoves and Stove Tiles in Medieval Hungary, 14th–16th Centuries."[30]

From 2016 to 2020, András held the highest leadership position at the BHM as the director of the Castle Museum. In this role, he proved to be a worthy steward of the prestigious museum

[25] *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*. Exhibition at the BHM Castle Museum, 30 September 2005 – 9 January 2006. Curator: Orsolya Réthelyi. Research associates: Zuzana Ludiková, Eszter Kovács, Károly Magyar, Beatrix F. Romhányi, Enikő Spekner, András Végh. Exhibition catalogue: Réthelyi, Orsolya F. – Romhányi, Beatrix–Spekner, Enikő–Végh, András (eds.): *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*. Budapest, 2005.

[26] *Matthias Corvinus, the king. Tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458–1490*. Curators: Péter Farbaky and András Végh in cooperation with Enikő Spekner. See note 11 for the details of the catalogue.

[27] Perényi, Roland–Végh, András: *Budapest – Light and shadow. The 1000-Year History of the Capital*. Permanent exhibition of the Budapest History Museum. Budapest, 2013.

[28] Végh, András: A Boldogasszony- plébániatemplom késő gótikus épülete. In: Farbaky, Péter–Farbakyné Deklava, Lilla–Mátéffy, Balázs–Róka, Enikő–Végh, András (eds.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013).* Kiállítási katalógus. [Matthias Church. The Church of Our Lady in Buda Castle through the centuries (1246 - 2013). Exhibition catalogue.] Budapest, 2015. p. 9-86.

[29] *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*. Exhibition, Florence. Museo di San Marco, 10 October 2013 – 6 January 2014. Curators: Péter Farbaky, Dániel Pócs, Lia Brunori, Magnolia Scudieri. For details of the catalogue, of which András was one of the editors, see note 15.

[30] Kiss, Virág–Spekner, Enikő–Végh, András (eds.): *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. [Heartwarming Middle Ages: Stoves and Stove Tiles in Medieval Hungary, 14th–16th Centuries.] Budapest, 2018. Exhibition at the BHM Castle Museum, 11 March – 2 September 2018. Chief curator: András Végh, curators: Edit Kocsis, Virág Kiss.

unit. His attention extended equally to the building itself, the exhibitions, the storage and restoration of medieval artifacts, and the professional work of his colleagues.

His situation, which became impossible due to the change of director general at the BHM in 2019, led to his forced and painful departure from his beloved second home, the museum, at the beginning of 2021. Between 2014–2019, he was a member of the archaeological research team of the OTKA programme on behalf of the Medieval Department of the BHM entitled "The Sigismund-era sculptural elements of Buda Castle", alongside art historian Szilárd Papp. The multi-year project, which included renewed in-depth research of the sculpture fragments, and the study trip András and Szilárd took to France in the summer of 2017, was supposed to prepare a large-scale international exhibition and conference, but unfortunately this plan was also scrapped. András returned to his favourite museum from time to time to sort out his excavation finds. As his final contribution here, he edited the book of studies entitled "Unfinished Story", dedicated to the memory of his dear colleague Eszter Kovács, who died tragically in 2018. He was able to receive the volume at the end of 2023, albeit seriously ill by that time.[31]

In 2013, he started teaching at the Institute of Archaeology of Pázmány Péter Catholic University as the head of the Department of Non-Destructive Archaeology, where, in addition to his exciting lectures and seminars, he also led the excavation of the Mindszent Pauline Monastery on the outskirts of Balatonszemes with great enthusiasm between 2015–2019.[32] During his ten years of teaching, he also left a profound impession on his students in the field of medieval archaeology in Hungary as the supervisor of many theses and PhD dissertations. He also submitted his habilitation thesis at Pázmány University in the spring of 2022, before his illness.[33]

He was a highly knowledgeable and fascinating speaker at conferences in his home country and abroad, in Budapest, Vienna, Münster, Paris, Wrocław, Brandenburg an der Havel, or Jerusalem.[34] Furthermore, he also considered it an equally important task to disseminate scientific knowledge, during his highly successful guided tours of museum exhibitions, at the Ars Sacra Festival, or the Szembenézés Foundation's walks in the civil town and the former Jewish neighbourhood of Buda.

In 2009, he was awarded the Bálint Kuzsinszky Award by the Hungarian Society of Archaeology and Art History for his outstanding archaeological scientific achievements. He received the Opus Mirabile Collective Award of the Hungarian Academy of Sciences Committee on Art History twice: in 2009 for the exhibition "Matthias Corvinus, the King", and in 2015 for

[31] Végh, András (ed.): *Befejezetlen történet. Tanulmányok Kovács Eszter emlékére*. [Unfinished Story. Studies in memory of Eszter Kovács.] Budapest, 2023. (Monumenta Historica Budapestinensia, 18.)

[32] Végh, András: Balatonszemes – Barát-dűlő, In: Honti, Szilvia–Balogh, Csilla–Belényesy, Károly–Gallina, Zsolt– Gulyás, Gyöngyi–Molnár, István–Németh, Péter Gergely–Somogyi, Krisztina–Végh, András: Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. [Archaeological investigations in Somogy County in 2018-2019.] Kaposvár, 2020. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 7.) p. 183-187; Végh, András–Balatincz, Anna: A balatonszemesi Mindszent kolostor régészeti kutatásának eredményei. [Results of the archaeological investigations at the Mindszent monastery in Balatonszemes.] In: Balatincz, Anna–Nagy, Anna (eds.): *Pálosok, építészet, régészet*. [Paulines, Architecture, Archaeology.] Budapest, 2022. p. 164-180. (Művelődéstörténeti műhely 4/5.)

[33] The thesis is entitled *Buda város legkorábbi telekösszeírásai. Az 1686-os házösszeírás és az 1696-os telekösszeírás rekonstrukciója*. [The earliest parcel census of the city of Buda. Reconstruction of the 1686 census and the 1696 census.]

[34] His high level of English language skills should also be mentioned here.

the exhibition on the history of the Matthias Church, as one of the exhibition organizers and catalogue editors.

However, the above dry figures and accounts do not speak of his open-minded, creative and inventive personality, a friendly colleague who worked hard and cheerfully in a team, and a father of five, whose kind personality and bright spirit are not forgotten. May he rest in peace.

Végh András tudományos munkáinak bibliográfiája

Összeállította: Békésiné Wellisch Márta, Gálity-Galcan Tijána,
Ráczkeviné Jancsikity Erzsébet

1991

• Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter. In: Budapest im Mittelalter. Szerk. Gerd Biegel. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 2.) Braunschweig, Braunschweigisches Landesmuseum, Historisches Museum Budapest, 1991. p. 292-314. *(Társszerző: Zádor Judit)*

• Formsteinfragmente aus dem Königspalast in Buda. In: Budapest im Mittelalter. Szerk. Gerd Biegel. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 2.) Braunschweig, Braunschweigisches Landesmuseum, Historisches Museum Budapest, 1991. p. 251-252.

1992

• Gótikus szobrok a budai királyi palotából. Öszeáll. Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992.

• Gothic sculptures from the Royal Palace of Buda. Öszeáll. Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992.

• Gotische Statuen aus dem Königspalast von Buda. Öszeáll. Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992.

• Statue gotiche del palazzo reale di Buda. Öszeáll. Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992.

• Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: Castrum Bene 2: Várak a későközépkorban. Szerk. Cabello Juan. Budapest: Castrum Bene Egyesület, 1992. p. 124-131.

• Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat rekonstrukciójához. In: Castrum Bene 2: Várak a későközépkorban. Szerk. Cabello Juan. Budapest: Castrum Bene Egyesület, 1992. p. 102-123. (Társszerző: Buzás Gergely)

1994

• A középkori budai királyi palota színes mázas tetői. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára: Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. p. 129-141.

• [Tárgyleírások] Anjou-kori kályha csempéi. Szobortalapzatok a budai várpalotában. Balusztrád-elemek a budai várpalotából. In: Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád et al. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994. p. 308-310., 339., 342-347.

1996

• Buda. In: Medium regni: középkori magyar királyi székhelyek. Szerk. Buzás Gergely. Budapest: Nap Kiadó, 1996. p. 163-199. [2004-ben megjelent a 2. kiadás]

• [Tárgyleírások] Bronz írószerszám a budavári palota ásatásából. Malomjáték. Ostromjáték. Bronz körző. In: A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Szerk. G. Szende Katalin. Győr: Xántus János Múzeum, 1996. p. 227-228., 232-233., 239-240.

1997

• A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenötéves háborúig. In: BudRég 31. (1997) p. 295-312.

• Gotische Statuen aus dem Königpalast von Buda. In: Hans Multscher, Bildhauer der Spätgotik in Ulm. Szerk. Brigitte Reinhardt et al. Ulm: Ulmer Museum, 1997. p. 71-86.

1998

• A budai királyi palota középkori idomtéglái. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. (Lapidarium Hungaricum 4.)

• Beiträge zur Geschichte des Neueren Kollegiat-Stiftes zu Unserer Lieben Frau oder St. Sigismund von Buda (Ofen). In: Acta ArchHung 50. (1998), p. 215-231.

• Előzetes jelentés a budai Szentpétermártir külváros területén 1991–1995 között folytatott régészeti kutatásokról. In: BudRég 32. (1998), p. 329-340.

• A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vizivárosban. In: Magyar Múzeumok 4. (1998) 3. szám, p. 15-17.

• A középkori királyi udvar művészetének kincsei. In: Magyar Múzeumok 4. (1998) 3. szám, p. 34-35.

1999

• Buda. In: Medium regni: medieval Hungarian royal seats. Szerk. Buzás Gergely. Budapest: Nap Kiadó, 1999. p. 163-199.

• Régészeti feltárások a budai váralján, a középkori Tótfalu területén. In: BudRég 33. (1999), p. 331-346.

• Adatok a budai kisebb Szűz Mária, másnéven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. In: BudRég 33. (1999), p. 25-34.

2000

• New archaeological excavations in the area of Szentpétermártir – A mediaeval suburb of Buda. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Szerk. Font Márta et al. Budapest, Pécs: MTA BTK Régészeti Intézet, 2000. p. 67-74. (Varia archaeologica Hungarica 9).

2001

• Les statues gothiques découvertes au Palais royal de Buda. In: Un château pour un royaume: Histoire du château de Budapest. Szerk. Rosine Trogan et al. Paris: Éditions des musées de la Ville de Paris, 2001. p. 66-72.

• Bakonybél Árpád-kori padlótéglái = Árpád period floor tiles from Bakonybél. In: Paradisum Plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon = Benedictine Monasteries in Medieval Hungary. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. p. 124-128, 617-622., [Tárgyleírások:] p. 144-146.

2022

• Törökkori lakóház és kályha maradványai a budai Vizivárosból. In: A hódoltság régészeti kutatása: a Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Kovács Gyöngyi et al. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. p. 269-288. (Társszerző: Sabján Tibor) (Opuscula Hungarica 3.)

• Anjou-kori kályhacsempe lelet a budai Szentpétermártir külvárosból. In: BudRég 35.2 (2002), p. 617-632.

• A budavári volt Helyőrségi templom. In: BudRég 35.2 (2002), p. 427-457. (Társszerző: Szebeni Andrea)

• Gerevich László In: Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Szerk. Bodó Sándor et al. Budapest: Pulszky Társaság, Tarsoly Kiadó, 2002. p. 309-310.

2003

• A budai Vár. Helytörténeti és építészeti emlékek: CD-ROM. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum - Enciklopédia Humana Egyesület, 2003.

• Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 31. (2003), p. 7-42.

• A Szent György utca 4-10. számú telkek régészeti ásatása (előzetes jelentés). In: Tanulmányok Budapest Múltjából 31. (2003), p. 167-190.

• A Magyar Tudományos Akadémia budavári épületegyüttesének története a város alapításától 1686-ig. In: BudRég 37. (2003), p. 209-236.

• A Turkish House and Stoves from the Water-Town (Viziváros) in Buda. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary: papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000. Szerk. Gerelyes Ibolya et al. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003. p. 281-300. (Társszerző: Sabján Tibor)

2004

• „Es tu scholaris": Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004.

• The Castle of Buda. Monuments of History and Architecture: CD-ROM. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapest History Museum - Encyclopaedia Humana Association, 2004.

• Visegrád város kárhozatos szabadságairól. In: „Es tu scholaris": Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum (BTM), 2004. p. 71-76. (Monumenta Historica Budapestiensia XIII)

• Matrakcsi Nászuh Buda ábrázolása. In: BudRég 38. (2004) p. 207-215.

• A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése. In: Quasi liber et pictura: tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest: ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 2004. p. 641-654.

2005

• Habsburg Mária, Mohács özvegye, a királyné és udvara, 1521–1531. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005.

• Mary of Hungary: the Queen and her court, 1521-1531. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005.

• Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara 1521-1531: kiállításvezető = Mary of Hungary, Widow of Mohács: the Queen and her court, 1521-1531: exhibition guide. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005.

• Habsburg Mária és a reformáció = Mary of Hungary and the reformation. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara 1521-1531: kiállításvezető = Mary of Hungary,

Widow of Mohács: the Queen and her court, 1521-1531: exhibition guide. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 13-14.

• Mohács = Mohács. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara 1521-1531: kiállításvezető = Mary of Hungary, Widow of Mohács: the Queen and her court, 1521-1531: exhibition guide. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 22.

• [Tárgyleírások] Sigmund von Dietrichstein esküvői képe. Féloszlop fejezet. Baluszterpillér Jagelló címerrel és II. Ulászló király monogramjával. Fiálé szoborbaldachinnal. Fríz töredéke a Jagelló család címerével. Fríz töredéke bukolikus jelenettel. Znaim város jogainak gyűjteménye. Magyarország legrégibb térképe. Csehország legrégibb térképe. Brandenburgi Albert bíboros mainzi érsek arcképe. Martin Luther értekezése a keresztény ember szabadságáról. Epitáfium töredéke. A Jagelló család magyar királyi címere. Feliratos fríz a diósgyőri várból. A mohácsi csata (török miniatúra másolata). Nándorfehérvár ostroma. Bécs ostroma. Ágyúcső töredéke I. Ferdinánd király címerével. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara 1521-1531. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 145-146., 166-169., 184-185., 192-193., 195., 202-203., 212-214., 226-227., 229-230., 255. (Társszerző egyes esetekben: Réthelyi Orsolya, Zuzana Ludiková, Plihál Katalin, Csepregi Zoltán, Basics Beatrix)

• [Tárgyleírások] Wedding Feast of Sigmund von Dietrichstein. Capital of a Half-Column. Baluster-Pillar with the Coat of Arms of the Jagiello Family and the Monogram of Wladislaw II. Pinnacle with Statue-Baldachin. Fragment of a Frieze with the Coat of Arms of the Jagiello Family. Fragment of a Frieze with Bucolic Scene. Collection of the Rights of the Town of Znojmo. The Oldest Map of Hungary. The Oldest Map of Bohemia. Portrait of Albert of Brandenburg, Cardinal and Archbishop of Mainz. Treatise of Martin Luther on the Freedom of the Christian. Fragment of an Epitaf. Hungarian Royal Coat of Arms of the Jagiello Family. Frieze with Inscription from Diósgyőr Castle. The Battle of Mohács. Siege of Belgrade, 1521. Siege of Vienna, 1529. Fragment of a Cannon with the Coat of Arms of King ferdinand I. In: Mary of Hungary: the Queen and her court, 1521-1531. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 159-160., 181-184., 199., 206-207., 209., 216-218., 227-228., 241., 243-244., 270. (Társszerző egyes esetekben: Réthelyi Orsolya, Zuzana Ludiková, Plihál Katalin, Csepregi Zoltán, Basics Beatrix)

• II. Ganz utca 12-14. Medve utca 5-7., 9-13. Medve utca 8-14. II. Nagy Imre tér 4. I. Corvin tér. I. Szabó Ilonka utca 22. I. Szalag utca 17., 19., 21., 22-30. In: Kincsek a város alatt = Treasure under the city. Szerk. Zsidi Paula et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 140., 143., 145., 148., 153., 156., 185.

2006

• Buda város középkori helyrajza I. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia XV)

• Buda város első zsidónegyedének emlékei az újabb ásatások fényében. Zsinagóga, mikve, kutak. = The remains of the first Jewish quarter of Buda in the light of recent excavations. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006. p. 125-148.

• Medieval stone cellars in the suburb of Buda (today Watertown). In: Vrcholně středověká zděná měšťanská architektura ve střední Evropě: Forum Urbes Medii Aevi III: sbornik příspěvků z konference FUMA konané 14.-16.4.2004 v Jihlavě. Szerk. Jiří Doležel. Brno: Archaia, 2006. p. 76-80.

• Zsigmond-kori szoborleletek a budai királyi palota környezetéből. In: Sigismundus rex et imperator: művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387-1437: kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre et al. Mainz: Philipp von Zabern, 2006. p. 219-224.

• Skulpturenfunde aus der Zeit Sigismunds aus dem Umfeld des Königspalastes von Buda. In: Sigismundus rex et imperator: Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387-1437: Ausstellungskatalog. Szerk. Takács Imre et al. Mainz: Philipp von Zabern, 2006. p. 219-224.

• Les ensembles de sculptures de l'epoque de Sigismond provenant des environs du palais royal de Buda. In: Sigismundus rex et imperator: Art et culture au temps de Sigismond de Luxembourg: Catalogue de l'exposition. Szerk. Takács Imre et al. Mainz: Philipp von Zabern, 2006. p. 219-224.

• A budavári Nagyboldogasszony-templom középkori kőfaragványai In: Műemlékvédelem 50. (2006) 1-2. szám, p. 28-29. (Társszerző: Havasi Krisztina)

2007

• From Mediaeval Town to Ottoman Fortress. The Development of Fortifications of Buda from the Foundation until the End of the 16th Century. In: Castrum Bene 10. (2007), p. 127-143.

• A budavári Nagyboldogasszony-templom középkori kőfaragványainak sorsa közgyűjteményeinkben – Gyűjteménytörténeti vázlat. In: BudRég 41. (2007), p. 323-338.

2008

• Hunyadi Mátyás, a király: hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458-1490: kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008.

• Matthias Corvinus, the King: tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458-1490: exhibition catalogue. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapest History Museum, 2008.

• A budai királyi palota reneszánsz vörösmárvány faragványai. In: Hunyadi Mátyás, a király: hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490: kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 317-319.

• Renaissance red Marble Carvings in Royal Palace of Buda. In: Matthias Corvinus, the King: tradition and renewal in the Hungarian royal court 1458-1490. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapest History Museum, 2008. p. 317-319.

• Buda város középkori helyrajza II. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XVI.)

• [Tárgyleírások] Királyfej. Fegyveres férfialak torzója. Sisakot tartó ifjú. Férfialak udvari öltözetben. Mátyás király címere. Beatrix királyné címere a budai palotából. Boltozati zárókő az Újlaki család címerével. Mátyás király Elefánt nevű ágyúja Miksa császár fegyverkönyvében. A Ragusai Köztársaság rektorának díszkardja. Pavéze (gyalogsági állópajzs) Szent György-ábrázolással, magyar és Hunyadi-címerrel. Pavéze Szent György-ábrázolással. Pavéze Szt. Katalin- és szt. Borbála-ábrázolással. Pavéze Szt. György- ábrázolással [3 tárgy].

Késő gótikus oszlop a budai királyi palotából. Balusztrád a budai királyi palotából. Boltozattöredékek a budai királyi palotából. Kazettás ívelt mennyezet rozettákkal. Fríz töredéke nappal és csillaggal. Párkány. II. (Jagelló) Ulászló király címere a budai palotából. In: Hunyadi Mátyás, a király: hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458-1490: kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 171-175., 197., 255., 275., 301-302., 305-309., 334-336., 338-339., 530. (Társszerző egyes esetekben: Papp Adrienn)

• [Tárgyleírások] Head of a king. Torso of an armed male figure. Youth holding a helmet. male figure in court costume. Coat of arms of Matthias Corvinus. Coat of arms of Queen Beatrice from the Royal Palace of Buda. Boss with the coat of arms of the Újlaki Family. Depiction of Matthias Corvinus' so-called „Elephant" Cannon in Emperor Maximilan's book of weapons. ceremonial sword of the rector of the Republic of Ragusa (Dubrovnik). Pavise (infantry shield) bearing an image of St george and the coat of arms of Hungary and the Hunyadi family. Pavise bearing an image of St George. Pavise bearing images of St Catharine and St Barbara. Pavise bearing an image of St George [3 tárgy]. Late Gothic column from the Royal Palace of Buda. Balustrade from the Royal Palace of Buda. Fragments of a late Gothic net-vaulting from the Royal Palace of Buda. Coffered arch soffit with rosettes from the Royal Palace of Buda. Fragment of a frieze with sun and star from the Royal Palace of Buda. Cornice from the Royal Palace of Buda. Coat of arms of King Wladislas (Jagiello) from the Royal Palace of Buda. In: Matthias Corvinus, the king: tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458-1490: exhibition catalogue. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapest History Museum, 2008. p. 171-175., 197., 255., 275., 301-302., 305-309., 334-336., 338-339., 530. (Társszerző egyes esetekben: Papp Adrienn)

• A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai = Topographische Bezüge des Zunfbuches der Deutschen Fleischer zu Ofen. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei = Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter. Szerk. Kenyeres István. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Főváros Levéltára, 2008. p. 57-72., 139-158.

• Fragmente aus einem zerstörten königlichen Hof. Der Skulpturenfund des mittelalterlichen Königspalastes von Buda. In: Das Denkmal als Fragment – das Fragment als Denkmal. Denkmale als Attraktionen. Jahrestagung des Vereinigung der Landesenkmalpfleger (VdL) und des Verbandes der Landesarchäologen (VLA) und 75. Tag für Denkmalpflege 10-13. Juni 2007. in Esslingen am Neckar. Szerk. Karen Schmitt. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 2008. p. 327-337. (Arbeitshefte des Landesamtes für Denkmalpflege Hessen 21.)

• Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: Mátyás király öröksége I.: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század): kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Szerk. Mikó Árpád et al. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008. p. 54-63.

2009

• Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból. In: Művészettörténeti Értesítő 58.1 (2009) p. 29-44.

• Buda: the multi-ethnic Capital of medieval Hungary. In: Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Szerk. Derek Keene et al. Farnham: Ashgate Publishing Company, 2009. p. 89-100.

• Buda város középkori helyrajza. Telekosztás és térszervezés egy alapított városban.In: Urbs: Magyar várostörténeti évkönyv 4. (2009), p. 35-49.

• Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 12. Trnava: Krajsky pamiatkovy úrad Trnava, 2009.

• Plot and system of plots in a 13th century founded Hungarian royal town – the example of Buda. In: Trnava a počiatky stredovekých miest Pamiatky: Trnavy a Trnavského kraja 12. Szerk. Jaroslava Žuffova. Trnava: Krajsky pamiatkovy úrad Trnava, 2009. p. 79-86.

• Mediaeval Archaeology in Urban Site. Investigations in Budapest I-II. Víziváros, the mediaeval Suburb of the Town of Buda. In: Vindobona - Aquincum. Probläme und Lösungen in der Stadtarchäologie: problémák és megoldások a városi régészetben. Szerk. Zsidi Paula et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2009. p. 37-44.

• Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából. In: Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba: kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk. Buzás Gergely et al. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. p. 99-103.

• [Tárgyleírások] Madonna a Gyermekkel. Könyvet tartó apostolfigura töredéke. Szent Margit síremlékének töredékei. Oszlopfejezet a szigeti domonkos apácakolostorból. Rómbusz alakú könyvtábla-sarokveret. Rombusz alakú könyvtábla-sarokveret Ave Maria felirattal. Boltozati zárókő Remete Szent Pál ábrázolásával. Mézeskalácssütő forma Szent Katalin vértanúságának jelenetével. In: „Látjátok feleim…": magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28. Szerk. Madas Edit. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. p. 250-251., 323., 325., 327., 335.

2010

• Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei. In: Művészettörténeti Értesítő 59. (2010) p. 211-232.

• Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985-2005 között. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek et al. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum, 2010. p. 173-188.

2011

• A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567). In: Várak nyomában: tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Budapest: Castrum Bene Egyesület, 2011. p. 297-306.

• Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Szerk. Ferdinand Opll. Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2011. p. 431-446. (Beiträge zur Geschichte der Stadte Mitteleuropas 22.)

• Kutak, vízművek. Kiegészítés Buda város középkori helyrajzához. In: „Fél évszázad terepen": tanulmánykötet Torma István 70. születésnapja alkalmából. Szerk. Kővári Klára et al. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2011. p. 327-332.

• „A közép-európai nemzeti történetek összekapcsolására törekszem”: beszélgetés Antonín Kalous (Olomouc, Csehország) történésszel In: Aetas: Történettudományi folyóirat 26. (2011) 3. szám p. 145-149. A beszélgetést készítette Réthelyi Orsolya, Végh András.

• Les synagogues de Buda (XIVe et XVe siècles): fouilles récentes. In: Archéologie du judaïsme en France et en Europe. Szerk. Paul Salmona et al. Paris: La Découverte, 2011. p. 215-224.

2013

• Mattia Corvino e Firenze: Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria. Szerk. Végh András et al. Firenze: Giunti, 2013.

• Fény és árnyék: a főváros 1000 éves története. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2013.

• Budapest - Light and shadow: The 1000 years of a capital. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2013.

• La costruzione del Palazzo di Buda all’epoca de Mattia Corvino. Al confine tra stile gotico e rinascimentale. In: Mattia Corvino e Firenze: Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria. Szerk. Végh András et al. Firenze: Giunti, 2013. p. 126-129.

• Városfejlődés királyi kezdeményezésre. Buda és Visegrád 13-14. századi fejlődésének összehasonlító elemzése. In: Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára = Stein auf Stein: Festschrift für Ferenc Dávid. Szerk. Szentesi Edit et al. Budapest: Vince Kiadó, 2013. p. 143-151.

• Two forgotten Friaries of the Suburb of Buda (Ofen): Excavations of the Augustinian and Carmelite Friaries. In: Kláštery ve středověkých městech střední Evropy. Szerk. Zdeněk Měřínský. Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno, 2013. p. 36-43. (Társszerző: Benda Judit)

• Some Remarks on the Renaissance Transformation of the Royal Palace in Buda. In: Matthias Rex 1458-1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance. Szerk. Draskóczy István et al. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2013. p. 1-11. (Társszerző: Farbaky Péter)

• Szakál Ernő, a budai gótikus szobrok restaurátora In: Archaeologia - Altum Castrum Online: A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 2013.

2015

• Mátyás-templom: A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013): kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015.

• Mátyás-templom: A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013): kiállítási vezető. Írta és szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015.

• Matthias Church: the church of Our Lady in Buda through the centuries, 1246-2013: exhibition guide. Írta és szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015.

• Royal Power and Urban Space in Medieval Hungary. In: Lords and Towns in Medieval Europe: The European Historic Towns Atlas Project. Szerk. Simms Anngret et al. Farnham: Ashgate Publishing, 2015. p. 255-286. (Társszerző: Szende Katalin)

• A Boldogasszony plébániatemplom késő gótikus épülete. In: Mátyás-templom: A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013): kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015. p. 79-86.

• Buda: I. kötet, 1686-ig: Magyar Várostörténeti Atlasz 4. = Buda. Part I. to 1686: Hungarian Atlas of Historic Towns No. 4. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2015.

• Medieval Terracotta Finds from the Royal Palace in Buda. In: Forum Urbes Medii Aevi IX/1-2.: Cihla a stavební keramika ve středověku a novověku v městské architektuře Střední Evropy = Bricks and building ceramics in medieval and modern urban architecture of Central Europe. Szerk. Zdeněk Měřínský. Brno: Archaia, 2015. p. 196-201.

2016

• A budavári Nagyboldogasszony-templom középkori kőfaragványainak gipszmásolatai és historizáló gipszminták a Schulek Frigyes-féle helyreállításból: a Nagyboldogasszony templom és a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményei. Állapotfelmérés és katalógus 2006. In: Ars Hungarica 42. (2016) 3. szám p. 245-282. (Társszerző: Havasi Krisztina)

• Buda-Pest 1300 - Buda-Pest 1400: Two Topographical Snapshots. In: Medieval Buda in Context: Royal Summits in and around Medieval Buda. Szerk. Nagy Balázs et al. Leiden, Boston: Brill Academic Publishers, 2016. p. 169-203. (Brill's companions to European history 10.)

• A középkori Buda és Pest város agglomerációjának társadalma. In: Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban: kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016. p. 93-96.

• The Society of medieval Buda and Pest. In: On Common Path. Budapest and Kraków in the Middle Ages: exhibition catalogue. Szerk. Benda Judit et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016. p. 93-96.

• Magyarország késő középkori fővárosának helyrajza. In: Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban: kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016. p. 125-129.

• The Topography of the Late Medieval Capital of Hungary. In: On Common Path. Budapest and Kraków in the Middle Ages: exhibition catalogue. Szerk. Benda Judit et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum (BTM), Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016. p. 125-129.

2017

• Középkori fazekasműhely és településrészletek a Víziárosból = Medieval pottery workshop and settlement details in the Viziváros. In: Aquincumi füzetek 23. (2017), p. 89-96.

• Buda árnyékában: Pest város erődítései az 1540-es évek elején. In: Tanulmányok Budapest múltjából 42. (2017), p. 141-148.

• Spolecznósci Budy i Pesztu w sredniowieczu. In: Na wspólnej drodze. Kraków i Budapeszt w sredniowieczu: katalog wystawy. Kraków, Budapest: Muz. Historyczne Miasta Krakowa, Budapesti Történeti Múzeum, 2017. p. 101-104.

• Topografía póznosredniowiecznej stolicy Wegier. In: Na wspólnej drodze. Kraków i Budapeszt w sredniowieczu: katalog wystawy. Kraków, Budapest: Muz. Historyczne Miasta Krakowa, Budapesti Történeti Múzeum, 2017. p. 133-138.

2018

• Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14-16. század: kiállítási katalógus. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2018.

• Óbuda látképeken. In: Genius loci - Laszlovszky 60. Szerk. Mérai Dóra et al. Budapest: Archaeolingua, 2018. p. 177-180.

2019

• Ofen. Neugründung an einem besonderen Ort. In: Faszination Stadt.: Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht. Szerk. Gabriele Köstler et al. Magdeburg: Sandstein Verlag, 2019. p. 226-230.

2020

• Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. In: Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum közleményei 7. (2020), p. 183-232. (További szerzők: Honti Szilvia, Balogh Csilla, Belényesy Károly, Gallina Zsolt, Gulyás Gyöngyi, Molnár István, Németh Péter Gergely, Somogyi Krisztina)

• A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: Eke mentén, csata nyomában: a mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. Haramza Márk et al. Budapest: Martin Opitz Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Régészettudományi Intézet, Janus Pannonius Múzeum, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, 2020. p. 49-73. (Társszerző: B. Szabó János)

• A középkori város képe, Óbuda helyrajza. Egy város, két városrész: a káptalani és királynéi város szétválasztása 1355-ben. A királynéi város lakói, ház- és szőlőbirtokai, és igazgatása. In: Óbuda története: tanulmánykötet. Szerk. Népessy Noémi et al. Budapest: Óbudai Múzeum, 2020. p. 149-153., 186-189, 190-193.

• Kovács Eszter: 1967-2018 [Megemlékezés]. In: BudRég 51. (2018) 2020. p. 341-342.

2021

• Az esztergomi Várhegy középkori érseki palotájának konyhaleletei. In: A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban. Szerk. Benkő Elek et al. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2021. p. 373-382. (Társszerzők: Benkő Elek, Horváth István)

2022

• All' antica representation in the Royal Palace of Buda. A pair of Renaissance statue plinths from the time of King Matthias Corvinus. In: Aquincum Aeternum: Studia in honorem Paula Zsidi. Szerk. Budai Balogh Tibor et al. Budapest: Budapest History Museum, 2022. p. 447-451.

• A balatonszemesi Mindszent kolostor régészeti kutatásának eredményei. In: Pálosok, építészet, régészet. Szerk. Balatincz Anna et al. Budapest: Szent István Társulat, 2022. p. 164-180. (Társszerző: Balatincz Anna)

• Zsidók az Árpád-kori Magyarországon. In: Árpádok országa: Tanulmányok és katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes et al. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, 2022. p. 407-414.

2023

• Hágár országában. A Magyar Királyság zsidó közösségei az Árpád-korban. In: "Hadak útján" A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. = 29th Conference of scholars on the Migration Period: 2. kötet. Szerk. Türk Attila et al. Budapest: Bölcsészettudományi

Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Régészettudományi Intézet, Martin Opitz Kiadó, 2023. p. 651-662.

• Csillagfény töredéken: Háromkirályok imádását ábrázoló medalion Budáról. In: Befejezetlen történet: tanulmányok Kovács Eszter emlékére. Szerk. Végh András et al. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2023. p. 236-243.

*

Megjegyzés: A bibliográfiában a szerkesztők nevei közül kizárólag egyet, Végh András nevét szerepeltetjük. A további szerkesztők neveire az *et al.* rövidítéssel utalunk.